التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

13

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(13. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-35-1 (13.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

13. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِيٓ إِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٣٦﴾ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ ﴿٣٧﴾ إِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٣٨﴾ قَالَ رَبِّ بِمَآ أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٣٩﴾ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ﴿٤٠﴾ قَالَ هٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ ﴿٤١﴾

"O dedi ki: "Ya Rabbi, öyle ise bana insanların kabirlerinden kaldırılacakları güne kadar mühlet ver." Allah da buyurdu ki: "O halde sen, malum o zamanın gününe kadar mühlet verilenlerdensin." Şeytan, "Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil, yemin olsun ki, ben de yeryüzünde, onların mâsiyetlerini, mutlaka onlara süslü göstereceğim. Onların hepsini mutlaka azdıracağım. Ancak onlardan, muhlis kulların müstesna" dedi. (Allah da) buyurdu ki: "İşte bu, bana göre dosdoğru olan bir yoldur" (Hicr, 36-41).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Şeytan'ın Mühlet İstemesi**

Âyetteki, *"Bana mühlet ver"* sözü, kendinden önceki ifâdelerle alakalı olup, takdiri: "Sen beni kıyamete kadar, mel'ûn ve racîm (kovulmuş) kıldığına göre, bana mühlet ver" şeklindedir. Böylece İblis, âhiretten ümidini tamamen kesince, Allah'tan, kendisini kıyamete kadar bâkî bırakmasını istemiştir. Çünkü âyetteki, *"kabirlerinden kaldırılacakları güne kadar"* ifadesi ile, öldükten sonraki haşr ve neşr (yani diriliş) günü kastedilmiştir. O gün ise, kıyamet günüdür.

Cenâb-ı Hak, فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ * إِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ *"O halde sen, malûm o zamanın gününe kadar, mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur. Bil ki İblis, kendisine kıyamet ve diriliş gününe kadar mühlet istemiştir. Bundan

maksadı hiç ölmemektir. Çünkü kıyametten önce ölmeyince, kıyametten sonra artık hiç kimsenin ölmeyeceği açıktır. Dolayısıyla da, kendisinin böylece hiç ölmemesi gerekecektir. Fakat Cenâb-ı Hak, ona bu isteğini vermeyerek, *"Sen, ma'lûm o zamanın gününe kadar mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur.

Ma'lum Vadeye Kadar Mühlet

Âlimler, o ma'lum vakit ile neyin murat edildiği hususunda şu değişik görüşleri söylemişlerdir:

1) Ma'lum o zamanın gününden murat, bütün canlıların öleceği, sûr'a ilk üfleniş zamanıdır. Buna "ma'lum o zaman" denilmiştir. Çünkü bütün canlıların o günde öleceği ma'lumdur. Cenâb-ı Hakk'ın o günü, böyle ifâde etmesinin sebebinin şu olduğu söylenmiştir: Çünkü o vakti ancak Allah bilir. Nitekim Hak Teâlâ, *"De ki: "Onun (vaktinin) ilmi, ancak Rabbimin nezdindedir. Onun vaktini O'ndan başkası açıklayamaz"* (A'raf, 187) ve *"O kıyametin ilmi, şüphesiz ki Allah'ın nezdindedir"* (Lokman, 34) buyurmuştur.

2) O ma'lum vakitten maksat, İblis'in istediği ve söylediği, "insanların kabirlerinden kaldırılacakları gün"dür. Allahu Teâlâ bu güne, *"ma'lûm o zamanın günü"* dedi. Çünkü İblis, bunu (mühlet günü) olarak tayin edip belirleyince, sanki ma'lûm (belli) bir gün gibi oldu.

Şeytanın Ölümü

İmdi eğer, "Cenâb-ı Hak, şeytanın o isteğine icâbet edince, şeytanın hem kıyamete kadar, hem de kıyametten sonra ölmemesi gerekir. Böylece de ondan ölümün tamamen uzaklaştırılmış olması gerekir?" denilirse, biz deriz ki: Âyetteki, *"Kabirlerinden kaldırılacakları güne kadar"* tabiri, "diriltilecekleri o güne yakın bir zamana kadar" manasına hamledilir. Bütün mükelleflerin öleceği vakit ise, diriltilecekleri güne yakındır. Bu izaha göre, bu sözün neticesi de birinci izaha varıp dayanır.

3) *"Ma'lum o zamanın günü"* tabiri ile, ancak vaktini Allah'ın bildiği bir gün kastedilmiştir, kıyamet günü kastedilmemiştir. Buna göre eğer, "mükellefin, kendisinin ne zaman öleceğini bilmesi câiz değildir. Çünkü bunda onu isyana-suça teşvik vardır. Allah'ın böyle yapması ise câiz olmaz" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Bu ilzam (susturma), ancak kıyamet gününün vakti, mükellefçe bilindiği zaman söz konusu olur. Fakat mükellef, Allahu Teâlâ'nın kendisine kıyamete kadar mühlet verdiğini bilip,

kıyametin ne zaman kopacağını kendisine bildirmediğini anlayınca, bundan onu suça teşvik manası çıkmaz.

Bu cevaba karşılık da şöyle denilmiştir: "Mükellef kıyametin ne zaman kopacağını kesin ve net olarak bilmese bile, bir nebze de olsa, **Hz. Adem** (a.s)'in yaratıldığı vakitten, kıyamete kadar geçecek vaktin uzun bir süre olduğunu bilmektedir. Böylece o, bu uzun müddet içerisinde ölmeyeceğini sanki anlamış olur."

Şeytan İnsanları Azdırmaya Ahdediyor

Âyetteki, قَالَ رَبِّ بِمَا اَغْوَيْتَنِى لَاُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِى الْاَرْضِ وَلَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ *"Şeytan, "Ya Rabbi beni azdırmana mukabil, yemin olsun ki ben de yeryüzünde, onların mâsiyetlerini, mutlaka onlara süslü göstereceğim, onların hepsini mutlaka azdıracağım" dedi"* sözü ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: "بِمَا اَغْوَيْتَنِى" ifâdesindeki bâ harfi, kasem (yemin) bâ'sı; mâ ise, mâ-i mastariyye olup, bu kasemin cevabı ...لَاُزَيِّنَنَّ *"mutlaka süslü göstereceğim"* ifadesidir. Buna göre mana "senin beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, onların mâsiyetlerini mutlaka onlara süslü göstereceğim" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ *"İzzetine yemin olsun ki, onların hepsini mutlaka azdıracağım"* (Sâd, 82) âyetidir. Fakat şeytan bu ifâdede, Allah'ın izzetine yemin etmiştir ve "izzet" Allah'ın zâtı sıfatlarındandır. Bu âyette ise, Allah'ın azdırmasına yemin etmiştir ve azdırma işi, Allah'ın fiilî sıfatlarındandır. Fakihler "Allah'ın zâtı sıfatlarına yemin etmek câizdir" demişler, ama Allah'ın fiilî sıfatlarına yemin etme hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Vâhidî,** başkalarının şöyle dediklerini nakletmiştir: "Buradaki bâ, sebebiyet ifâde etmektedir. Buna göre âyet, "Benim azgın birisi olmam sebebi ile, mutlaka onlara (günahlarını) süslü göstereceğim" manasına olur. Bu tıpkı birisinin, "Falanca âsî ve günahkâr olması sebebi ile, cehenneme gireceğine; falanca da itaatkâr olması sebebiyle cennete gireceğine yemin etti" demesi gibidir.

Âyetle İlgili Altı Sual

İkinci bahis: Bil ki âlimlerimiz, Cenâb-ı Hakk'ın bazen kâfirde küfrü yaratmayı, onu dinden alıkoymayı ve haktan saptırmayı istediğine (irade ettiğine), bu âyeti birkaç yönden delil getirmişlerdir:

1) İblis, insanları yoldan çıkarmak ve saptırmak gayesiyle, istediğini açıkça ifâde ederek, Cenâb-ı Hak'tan bu mühleti istemiştir. Allah da, ona bu mühleti vermiş ve onun bu gayesine icâbet etmiştir. Eğer Allahu Teâlâ

dînî hususlarda insanların hep faydasına olan şeyleri gözetmiş olsaydı, ona bu kadar mühlet vermez, iğvâ etme, saptırma ve vesvese verme imkanı tanımazdı.

2) Peygamberlerin ve velilerin büyükleri, halkı hak dine irşâda gayret etmiş ve çalışmışlardır. İblis ve avenesi ise, saptırmaya ve azdırmaya çalışıp gayret etmişlerdir. Eğer Allahu Teâlâ'nın muradı, sadece insanlara hidâyet etmek ve doğruya iletmek olsaydı, doğruya irşâd edenleri ve muhakkikleri, âlimleri bâkî kılıp, saptıran ve azdıranları helâk etmesi gerekirdi. Bunun zıddını yaptığına göre, anlıyoruz ki, Allah onların küfrünü ve hızlânını dilemiştir.

3) Allahu Teâlâ, İblis'e, küfrü üzere öleceğini ve kıyamete kadar mel'ûn olduğunu bildirince, bu onu küfre ve çirkin fiillere tahrik etme olmuştur. Çünkü o, Allah'ın mağfiretinden ve cenneti elde etmekten tamamen ümidini kesince, her türlü günaha ve küfre karşı cür'et kazanmıştır.

4) İblis, Allahu Teâlâ'dan, Allah'ın, İblis'in bu uzun ömürden ancak küfrünü ve günahını artırmak suretiyle istifâde edeceğini ve bu artırma sebebi ile de her türlü şiddetli azaba müstahak oluşunun artacağını bildiği halde bu uzun ömrü isteyince, bu mühlet verme işi, onun azabının artması için bir sebep olmuş olur. Bu ise, Allahu Teâlâ'nın, İblis'in azabının ve cezasının artmasını irade ettiğine delâlet eder.

5) İblis, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil"* diyerek, kendisini Allah'ın iğvâ etmiş olduğunu açıkça ifâde etmiştir. Bu, Allah'ın onu iğvâ ettiğini açıkça gösterir. "Bu, iblisin sözüdür ve hüccet olamaz, hem sonra, *"İzzetine yemin olsun ki, onların hepsini mutlaka azdıracağım"* (Sâd, 82) şeklindeki sözüne de terstir. Çünkü bu sözünde İblis, azdırma işini, kendisine nisbet etmektedir" denemez. Çünkü biz diyoruz ki, birinciye şöyle cevap verilir: "İblis, bu sözü söylediği zaman, Allahu Teâlâ onun bu sözünü yadırgamadı. Bu durum, onun, söylediği söz hususunda doğru olduğuna delâlet eder. İkinci hususa da şöyle cevap verilir: "O, bu âyette, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil, yemin olsun ki,... onlara süslü göstereceğim"* demiştir. Buradaki, *"onlara süslü göstereceğim"* sözünden maksat, diğer âyetteki *"...onların hepsini mutlaka azdıracağım"* (Sâd, 82) ifâdesidir. Fakat o, bu âyette, bundan önce kendisini azdırmış olduğu için, Allah'ın, ona insanların batıllarını onlara süslü gösterme imkânı verdiğini beyan etmiştir. Bu durumda, tenakuz ortadan kalkar ve bu, Allahu Teâlâ'nın Kasas Sûresi'nde,

şeytanlardan naklettiği, *"Ey Rabbimiz, işte bunlar bizim azdırdığımız kimselerdir. Kendimiz nasıl azmışsak onları da öylece azdırdık"* (Kasas, 63) ifadesi de bunu kuvvetlendirir.

6) Şeytan *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil..."* demiştir. Bu, Allah'ın onu azdırdığı hususunda bir itirâftır. Binâenaleyh biz deriz ki: "Ya, o, Allah'ın kendisini azdırdığını biliyordu veyahut bunu bilmiyordu.. Eğer o, Allah'ın kendisini azdırdığını biliyor idiyse, onun azmış olması imkânsızdır. Çünkü o, Allahu Teâlâ'nın kendisini azdırdığını bilmektedir. O, üzerinde bulunduğu halin, cahillik ve batıl olduğunu bildiğinde ise, bunu bilen kimsenin, o cehâlet ve dalalet üzerinde kalması imkânsız olur. Ama biz, şeytanın, kendisini Allah'ın azdırdığını bilmediğini söylememiz halinde, onun, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil"* demesi nasıl mümkün olur." İşte bu âyetle ilgili olarak ortaya çıkan meselelerin tamamı bunlardır.

Mezkur Altı Suale Cevaplar

Bunlardan **birinci sual** ile ilgili olarak, **Mu'tezile**'nin iki izah şekli bulunur:

Şeytana Vesvese İmkânı Neden Verildi?

Birinci izah, Cübbâî'nin şu şekildeki izahıdır: Allah İblis'e, bu uzun mühleti tanımıştır. Çünkü Allahu Teâlâ, onun vesvesesi sebebiyle, insanların durumunun değişmeyeceğini biliyordu. İblis ve vesvesesinin bulunmaması takdirinde de, o kâfir ve asi olanlar, yine o küfrü ve isyanı işleyeceklerdi. Durum böyle olunca, hiç şüphesiz ona bu mühleti tanıdı.

Vesvesenin Faydası

İkinci izah: Bu, **Ebu Haşim**'in izahıdır. O şöyle denilmesini tuhaf görmez: "Allah bazı kavimlerin, şeytanın vesvesesi sebebiyle, küfre ve masiyete düşeceklerini, ama onun vesvesesinin bu küfür ve masiyeti icap ettiren bir şey olmadığını, aksine kâfir ve asinin, bu küfrü ve o masiyeti seçen irâdeleri sebebiyle böyle olacaklarını biliyordu. Bu hususta söylenebilecek en son söz şudur: Vesvesenin bulunmadığı bir durumda çirkin şeylerden sakınmak, vesvesenin bulunduğu durumda sakınmaktan daha kolaydır. Ancak ne var ki, bu durumda onun vesvesesi, tâatleri eda hususunda meşakkatin artmasına bir sebep teşkil eder. Bu hakîm olanı, fiilinden men etmez. Nitekim, meşakkatlerin ve müteşabihatın indirilmesi de, şüphelerin artması için bir sebep olmuştur. Fakat bununla beraber, bunları yapmak

imkânsız olmamıştır. Burada da böyledir. Bu izah şekli aynen, **ikinci sualin** de cevâbıdır.

Şeytanı Günaha Teşvik Caiz midir?

Üçüncü suale gelince ki, bu şu hususdur: "Allahu Teâlâ'nın, şeytana, küfrü üzere öleceğini bildirmesi, onu, günaha ve daha çok günah işlemeye cür'et etmeye sevk eder." Bunun cevabı şöyledir: Bu, ancak İblis'in küfür üzere öleceğini bilmesi, onu daha çok günah işlemeye sevk ettiği zaman gerekebilir, söylenebilir. Ama, Allah onun halinden, bunun kesinlikle bir farklılık meydana getirmeyeceğini bildiği zaman ise, böyle bir soru zâil olur. Bu cevap aynen, **Dördüncü sualin** de cevabıdır.

Allah'ın İblisi Saptırması

İblis'in, Allah'ın kendisini azdırdığını ve dinden saptırdığını açıkça beyân etmiş olduğu şeklindeki **Beşinci suale** gelince, **Mu'tezile** buna şöyle cevap vermiştir: Bundan murat, sizin kastettiğiniz mana değildir. Aksine bundan maksat şu şekilde bazı manalardır:

1) Bu, "Beni, rahmetinden mahrum bırakmana karşılık, ben de insanları, günaha çağırmak suretiyle, senin rahmetinden mahrum bırakacağım" demektir.

2) Bu, "Beni cennetin yolundan uzaklaştırdığın gibi, ben de aynen, günaha çağırmak suretiyle, insanları oradan şaşırtacağım" demektir.

3) Buradaki birinci iğvâ'dan murat, "haybet-i emel", ikinci iğvâ'dan maksat ise, saptırmak (idlâl) olabilir.

4) Allah'ın şeytanı iğva etmesinden murat, **Hz. Âdem**'e secde etmesini emrederek, bunun onun azmasına sebebiyet vermiş olmasıdır. Yani, bu azgınlık, İblis'in kendi irâde ve ihtiyariyle, o emrin peşi sıra meydana gelmiştir. Bu emrin, bizzat o azgınlığın meydana gelmesine mûcib olan, onu gerektiren sebep haline geldiğini söylemeye gelince, malûmdur ki, durum böyle değildir.

İşte, **Mu'tezile**'nin bu konudaki sözleri bundan ibaret olup hepsi de zayıftır. Onların, "İblis'in vesvesesi sebebiyle insanların hali değişmez" şeklindeki sözlerine mukabil biz deriz ki: "Bu batıldır; buna, hem Kur'an, hem de aklî deliller delâlet eder. Bunun Kur'an'dan delili *"Derken şeytan, o ikisinin ayağını kaydırdı"* (Bakara, 36) âyetidir. Allahu Teâlâ burada kaydırma işini şeytana izafe etmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Bundan dolayı sakın*

sizi cennetten kovmasın o" (Tâhâ, 117) buyurmuş ve cennetten çıkarma işini, şeytana isnat etmiştir. Yine **Musa** (a.s.), *"Bu, "şeytanın işidir"* (Kasas, 15) demiştir. Bütün bunlar, bu fiillerde şeytanın fiilinin bir tesiri olduğuna delâlet eder.

Aklî delillere gelince, bu böyledir: çünkü, aklın temel prensipleri de şuna şahittir ki, kendisini sürekli fiillere teşvik edip, onu hayırlardan nefret ettiren bir şahısla oturmak suretiyle denenen kimsenin hali, bunun zıddı durumda olan kimsenin hali gibi değildir. Bu ikisinin birbirinden farklı olduğu zaruri olarak bilinir.

Mu'tezile'nin, "İblis'in varlığı, tâatlerdeki meşakkatin artmasına bir sebeptir" şeklindeki sözlerine karşı da deriz ki: Meşakkatin artmasının tesiri ancak, birinci durumda sevabın artmasındandır; ikinci durumda ise, şiddetli bir azaba duçar kılınma hususundadır. Ki bu ikincisi, daha çok görülen ve daha umumi olan bir durumdur. Maslahatlara riâyet eden herkesin, ikincisini nazar-ı itibara alması, ona göre, birincisini nazar-ı itibara almaktan daha önceliklidir. Çünkü, büyük bir zararı defetmek, bulunmasına kesinlikle ihtiyaç olmayan fazla faydayı elde etmeye gayret etmekten daha evlâdır. Bu soruyla ilgili bu iki cevap ortadan kalkınca, (Ehl-i sünnetin) zikrettiği diğer izahlar kuvvetlenmiş olur.

Mu'tezile'nin, "Âyetteki, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil"* ifâdesinden murat, "Beni rahmetinden uzaklaştırmana mukabil" veya, "cennet yolunda şaşırtmana mukabil" manasıdır" şeklindeki sözlerine karşılık biz deriz ki: Bütün bu manalar uzak ihtimallerdir. Çünkü şeytanı Allah'ın rahmetinden uzaklaştıran, şeytanın kendisidir. Cennet yolundan şaşırtan da kendisidir. Çünkü, kendi irade ve ihtiyariyle küfre yönelince, kendisini rahmetten uzaklaştırmış ve cennet yolundan saptırmıştır. Binâenaleyh, bunların Allah'a izafe edilmesi nasıl yerinde olur? Böylece, bu müşkillerin ortada olduğu, bunlara karşı **Mu'tezile**'nin verdiği cevapların da zayıf olduğu sabit olmuştur. Allah en iyisini bilendir.

Vesvese Halislere Zarar Vermez

Âyetteki, إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ *"Ancak onlardan muhlis kulların müstesnâ"* ifadesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki İblis, muhlis kimseleri istisnâ etmiştir. Çünkü hile ve tuzağının, onlara tesir etmeyeceğini ve onların onu kabul etmeyeceğini biliyordu.. Bir

va'z u nasihatimde şöyle dedim: İblis'i bu istisnâyı yapmaya sevk eden şey, iddiasında yalancı duruma düşmemektir. İblis bile, yalandan sakındığına göre, yalanın son derece hasis, adi bir iş olduğunu anlıyoruz.

***İKİNCİ MESELE:* İki Farklı Kıraate Göre Mana**

İbn Kesir, İbn Âmir ve **Ebu Amr,** son kelimeyi Kur'an'ın her yerinde lâm'ın kesresiyle **"muhlisîn"** şeklinde; diğer kıraat imamları ise, lâm'ın fethasıyla **"muhlasîn"** şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatin vechi ve izahı şudur: "Onlar, dinlerini ve ibadetlerini imana ve tevhide ters olan bütün şaibelerden kurtarmış ve halis hale getirmiş olan kimselerdir. Yani, muhlislerdir." Lâm'ı fethalı okuyana göreyse, bu kelimenin manası şöyledir: Onları, Allah, hidâyet, iman, tevfik ve ismet, koruma ile, muhlis kimseler yapmıştır. Bu kıraat, ihlâs ve imanın, ancak Allah'tan olduğuna delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"İhlâs" kelimesi, bir şeyi başka bir şeyin karışımından korumak ve halis, saf hale getirmektir. Binâenaleyh deriz ki: Bir amel işleyen, onu, ya sırf Allah için yapmıştır. Yahut Allah'tan başkası için yapmıştır. Veyahut da, her ikisi için yapmıştır. Bu üçüncü takdire göre, Allah'ın rızası, ya üstün (râcih), ya mercûh veyahut da başkasına müsavî tutulmuştur. Dördüncü bir ihtimal ise, insanın o şeyi, herhangi bir gayesi olmaksızın yapmasıdır ki, bu imkânsızdır. Çünkü, bir sebep olmaksızın bir şeyi yapmak imkânsızdır.

Birincisi, Allah için ihlâslı olmaktır. Çünkü, insanı o işi yapmaya sevk eden, Allah'ın rızasını talep etmektir. Ve insan, bu sebebi, başka bir sebep ile de karıştırmamış, aksine onu, başka şeylerin karışmasından korumuş ve halis kılmıştır. İşte ihlâs, budur.

İkincisi, Allah'tan başkası için ihlaslı olmadır. Bunun, Allah için ihlâs olmayacağı, açıktır.

Üçüncüsü, o işin iki şeyi de ihtiva etmesi, fakat Allah rızası tarafının râcih olmasıdır. Bunun da, muhlislerden olması umulur. Çünkü, bir şeye misliyle mukabele edilir. Böylece, fazla olan kısım, şâibelerden arınmış olarak kalmış olur.

Dördüncüsü ve **beşincisi**ne gelince, o kimsenin, Allah için muhlislerden olmadığı açıktır. Netice olarak diyebiliriz ki, birinci kısım, kesinlikle Allah için bir ihlastır; üçüncü kısmı da, Allah, lütuf ve ihsanıyla, ihlâs kısmına katabilir. Diğer kısımlara gelince, bunlar kesinlikle ihlâs değildir. Allah en iyi bilendir.

Allah'ın Sırat-ı Müstakimi

Cenâb-ı Hakk'ın, قَالَ هٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ *"(Allah da) buyurdu ki: "İşte bu, bana göre dosdoğru olan bir yoldur"* buyruğuna gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) İblis, *"Ancak onlardan muhlis kulların müstesna"* deyince, **"muhlis"** kelimesi, ihlâsa delâlet eder. O halde, *"işte bu"* işaret zamiri ihlâsa râcidir. Buna göre mana, "İhlâs, hem benim üzerimde, hem de bana doğru olan bir yoldur" şeklinde olur. Yani "Bu, benim ikrâmıma ve mükâfatıma sevk eden bir yoldur" demektir. **Hasan el-Basri,** buradaki "alâ" edatının "ilâ" manasına geldiğini söyleyerek, kelamın takdirinin, "Bu, bana doğru olan dosdoğru bir yoldur" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Başkaları da bu ifâdenin, "Bu, ona uğrayanların yoludur" şeklinde mana vermişlerdir ki, bu sanki, "Bana, benim rızama, benim ikramıma uğrayan, tesâdüf eden" demektir. Bu, tıpkı, "senin yolun, bunadır" denilmesi gibidir.

2) İhlâs, kulluk yoludur. Buna göre, bu ifâdenin manası, "kulluktaki bu yol, bana ulaşan dosdoğru bir yoldur" şeklinde olur.

3) Bazıları da şöyle demişlerdir: İblis, Allah'ın tevfikıyla koruyup muhafaza ettikleri hariç, insanoğlunu azdıracağını belirtince, bu söz, bütün işlerin Allah'a ve O'nun irâdesine havale edilmesini içermiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, "هٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ" demiştir ki, yani, "Bütün işlerin benim irâdem ve meşîetime havâle edilmesi, bana ait dosdoğru bir yoldur" demektir.

4) Bunun manası, "Bu, izahı ve te'kidi bana ait olan bir yoldur. O, dosdoğrudur, haktır ve mahzâ sıdktır, doğruluktur" şeklindedir. **Ya'kûb,** "عَلَيَّ" kelimesini, "صِرَاطٌ" kelimesinin sıfatı olarak, merfu ve tenvinle "صِرَاطٌ عَلِيٌّ" şeklinde okumuştur ki, "Bu yol, yücedir; yüksektir; dosdoğrudur, eğrisi ve pürüzü yoktur" manasındadır. **Vâhidî** şöyle der: Bu ifâdenin manası, "Bütün işleri Allah'a havale etme ve O'nun kaza ve kaderine iman etme yolu, dosdoğru, yüce bir yoldur" şeklindedir.

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ ﴿٤٢﴾ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٤٣﴾ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ ﴿٤٤﴾

"Benim kullarımın üzerinde, senin hiçbir nüfuzun yoktur. Azıp sapanlardan sana tâbi olanlar müstesna.. Şeksiz şüphesiz, onların topuna vaad olunan yer, cehennemdir. Onun yedi kapısı, onlardan her kapının da ayrılmış birer payı bulunmaktadır" (Hicr, 42-44).

Şeytan'ın İnsan Üzerinde Nüfuzu Yoktur

Bil ki İblis, *"Yemin olsun ki, ben de yeryüzünde, onların masiyetlerini mutlaka onlara süslü göstereceğim. Onların hepsini mutlaka azdıracağım. Ancak onlardan, muhlis kulların müstesna"* (Hicr, 39-40) deyince, bu söz, o İblis'in, Allah'ın ihlaslı olan kulları üzerinde de bir sultası olduğu zannını uyandırmıştır. Bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyette, ister ihlaslı, isterse ihlassız olsunlar, onun Allah'ın herhangi bir kulu üzerinde bir sultasının bulunmadığını, aksine o kullardan, İblis'e sadece kendi irâde ve ihtiyariyle tâbi olanların tâbî olacaklarını, ancak ne var ki, bu tâbi olmanın da İblis'in tâbî olmaya zorlaması ve icbâriyle olmadığını beyan etmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki; İblis, kendisinin, Allah'ın kullarından bazısı üzerinde bir sultası olduğu zannını vermeye çalışmış, Allahu Teâlâ ise, onun bu hususta yalan söylediğini, kullarından, hiçbiri üzerinde asla bir sultası ve hükümranlığı olmadığını beyan buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, İblis'in söylediğini naklettiği, *"Zaten benim sizin üzerinizde hiç bir hükmüm ve nüfuzum da yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icâbet ettiniz"* (İbrahim, 22) ifâdesidir. Cenâb-ı Hak, bir başka âyetinde de, *"Hakikat şudur ki, iman edenler ve Rablerine tevekkül edenler üzerinde o (şeytanın) hiçbir hâkimiyeti yoktur. Onun gücü ancak, onu yâr edinmekte olanlara ve onu kendisine (Allah'a) eş koşanlaradır"* (Nahl, 99-100) buyurmuştur.

Cübbâî şöyle demektedir: "Bu âyet, avamın dediği gibi, şeytanların ve cinlerin, insanları çarpıp akıllarını alabildikleri şeklindeki inancın yanlış olduğuna delâlet eder. Onlar bu işi çoğu kez, büyücülere isnat ederler. Ama bu, Allah'ın hakkında nass gönderdiği şeyin hilâfinadır."

Âyetle ilgili bir başka görüş de şudur: İblis, *"Ancak onlardan muhlis kulların müstesna"* (Hicr, 40) deyip, kendisinin muhlis insanları azdıramayacağını belirtince, Cenâb-ı Hak onun bu sözünü doğrulayarak, *"Benim kullarımın üzerinde, senin hiçbir nüfuzun yoktur. Ancak azıp sapanlardan sana tâbî olanlar müstesna"* buyurmuştur, işte bundan ötürü **Kelbî**, bu

son ifadede bahsedilen "kullar"ın, İblis'in müstesnâ tuttuğu kimseler olduğunu söylemiştir.

Bil ki **birinci görüşe** göre إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ *"sana tâbî olanlar hariç"* ifâdesini, müstesnâ kabul etmek mümkündür. Çünkü âyetin manası, "Azıp sapanlardan sana tâbî olanlar müstesnâ, benim kullarım üzerinde hiçbir sultan ve hükümranlığın yoktur. Çünkü, emrettiğin ve nehyettiğin şeylerde sana uydukları için, ancak azıp sapanlar üzerinde sultan ve tahakkümün söz konusudur" şeklindedir.

İkinci görüşe göre ise, bunun istisnâ olması imkansız olup, buradaki **"illa"**, "lakin, fakat" manasınadır.

Cehennemin Yedi Kapısı

Cenâb-ı Hak, وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ *"Şeksiz şüphesiz onların topuna vaad olunan yer cehennemdir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** şöyle demiştir: Allahu Teâlâ böyle buyurarak İblis'i, onun taraftarlarını ve azıp, sapıp ona tâbî olanları kastetmiştir.

Daha sonra O, لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ *"Onun yedi kapısı bulunmaktadır"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili iki görüş vardır:

1) Cehennem, üst üste yedi tabakadır. Her bir tabakaya "dereke" denir. Bunun böyle olduğuna, *"Hiç şüphesiz münafıklar, cehennemin en alt derekesindedirler"* (Nisa, 145) âyeti de delildir.

2) Cehennemin karargâhı yedi kısma ayrılmıştır ve her kısmın bir kapısı vardır. **İbn Cüreyc**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bunların ilki cehennemdir, sonra "Lezâ", sonra "Hutame", sonra "Sa'îr", sonra "Sekar", sonra "Cahîm" sonra, "Hâviye" gelir." **Dahhâk** şöyle demiştir: "İlk tabakada (derekede) mü'minler, günahları nispetinde azap olunur ve sonra oradan çıkarılırlar. İkincisi, Yahûdîlere; üçüncüsü, Hıristiyanlara; dördüncüsü Sâbiîlere; beşincisi, Mecûsilere; altıncısı, müşriklere; yedincisi de münafıklara âittir.

Cenab-ı Hak, لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ *"Onlardan her kapının da ayrılmış birer payı bulunmaktadır"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım, Ebu Bekr'in rivayetine göre bunu, "جُزْءٌ مَقْسُومٌ" şeklinde okurken; diğer mütevatir kıraat imamları, şeddesiz ve zâ ile, "...جُزٌ" diye okumuşlardır. **Zührî** ise, şeddeli olarak "جُزٌّ" şeklinde okumuştur. Anlaşılan, o

hemzeyi hazfedip, "خَبْءٌ" kelimesinin "خَبٌ" haline gelmesi gibi, hemzenin harekesini ze harfine verip sonra da şeddeleyerek, ze üzerinde vakfetmiştir.

İKİNCİ MESELE

Cüz, bir şeyin parçası manasına olup, cem'i **"eczâ"** lafzıdır. Nitekim "onu parçalara ayırdım" manasında, "جَزَّأْتُهُ" dersin. Buna göre âyet "Allah, onları kısım kısım ayırdı" manasında, "İblis'e tâbî olanları kısımlara ayırdı ve her birini, cehennemin bir bölümüne soktu" demektir. Bunun sebebi şudur: Küfrün mertebeleri ve dereceleri, ağırlık ve hafiflik bakımından farklı farklı olunca, azap ve ikâbın da dereceleri, ağırlığına ve hafifliğine göre farklı farklı olmuştur. Allah en iyi bilendir.

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٤٥﴾ ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ ﴿٤٦﴾ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ ﴿٤٧﴾ لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ ﴿٤٨﴾

"Muttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadırlar. "Selâmetle, korkusuz korkusuz girin oraya" (denilir onlara). Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık. Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar). Orada, onlara hiçbir yorgunluk ve zahmet değmez. Oradan, onlar çıkarılacak da değildirler"
(Hicr, 45-48).

Bil ki Allahu Teâlâ, cezâya müstahak olanların çeşitli hallerini anlatınca, bunun peşi sıra mükâfat ehlinin durumlarını anlatmıştır.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İttikanın Buradaki Kapsamı**

Âyetteki "...إِنَّ الْمُتَّقِينَ" ifâdesi ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Cübbâî ve "vaîd" görüşünde olan birçok Mu'tezilî âlim şöyle demişlerdir: "Buradaki **"muttaki"** ifâdesi ile, her türlü isyan ve günahtan ittikâ edenler kastedilmiştir. Çünkü bu, bir övgü ismidir. Dolayısı ile ancak böyle olanları içine alır."

İkinci görüş: Bu, sahabe ve tâbiîlerin ekserisinin görüşü olup, **İbn Abbas** (r.a.)'tan nakledilen görüştür. Buna göre, buradaki **"müttakiler"** ile, Allah'a şirk koşmaktan ve O'nu inkâr etmekten ittika eden, sakınan kimseler kastedilmiştir. Ben derim ki: Doğru olan görüş de budur. Bunun böyle olduğuna, şu delâlet etmektedir: "Muttaki, bir defa da olsa, takva (sakınma) işini yerine getiren kimsedir. Bu tıpkı, bir defa vurana "dârib" (vuran), bir defâ öldürene "kâtil" denmesi gibidir. Nasıl o insanın, "vuran" ve "katil" diye nitelenmesi, her türlü vurma ve öldürmeyi yapması şartına bağlı değilse, bütün takva çeşitlerini yerine getirmesi, insanın muttaki diye nitelenmesinin şartı değildir. Bu hususu şu da destekler: Takvanın bir çeşidini yapan, takvayı yapmış (yani müttaki olmuş) olur. Çünkü bir şeyin mahiyetinin fertlerinden (cinsin fertlerinden) her bir ferdin, o mâhiyeti ihtiva etmesi gerekir. Binâenaleyh bir tek takva yapanın da müttaki olması gerekir. Böylece, takva çeşitlerinden bir tek şeyi yapana da "müttaki" denilebileceği sâbit olmuş olur. İşte bu incelemeden ötürü, müfessirler, emrin zâhirinin, tekrarı (tekrar tekrar yapmayı) ifâde etmeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Müttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadır"* beyanı cennetlerin ve pınarların, bir tek şeyden ittikâ eden kimse için de söz konusu olacağını gösterir. Fakat şu kadar var ki: Ümmet-i Muhammed, küfürden ittikâ etmenin, bu hükmün meydana gelmesi için şart olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Bir de bu âyet, İblis'in, *"Ancak onlardan ihlâsa erdirilmiş kulların müstesnâ"* (Hicr, 40) sözü ile, Allahu Teâlâ'nın, *"Benim kullarımın üzerinde senin hiç bir nüfuzun yok"* (Hicr, 42) sözünün sonrasında gelmiştir. İşte bu delillerden ötürü, bu hükmün tahakkuk edebilmesi için imanı esas aldık. Binâenaleyh bu hususta başka bir kayıt ve şartın ilave edilmemesi gerekir. Çünkü (umumi) olan âyetin tahsis edilmesi, zâhirin hilafına olunca, her ne zaman tahsis ne kadar az olursa, aslın ve zâhirin iktizâ ettiğine o nispette uygun olur. Böylece âyetteki, *"Müttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadır"* buyruğunun ister taat ehli olsun, ister günahkâr olsunlar, söz ve inanç olarak, "Lâilâhe illallah Muhammedun resûlullah" diyen herkesi içine alır. İşte bu açık bir izah, net bir sözdür.

İKİNCİ MESELE: **Cennetlerin Sayısı**

"Cennetlerde, pınar başlarındadır (uyûndadır)lar" beyanına gelince, cennetler, *"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet*

vardır" (Rahman, 46) âyeti ve *"O (iki cennet)ten başka iki cennet daha vardır"* (Rahman, 62) âyetinden ötürü, dörttür. Buna göre cennetlerin toplamı dört eder. Hak Teâlâ'nın, *"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet vardır"*(Rahman 46) buyruğu da bizim söylediğimizi te'kid eder. Çünkü Allah'a iman eden herkesin kalbi, Allah korkusundan uzak değildir. Böyle bir korkunun, kalpte bir kere bile bulunması, Hak Teâlâ'nın bu ifâdesinin doğrulanması için yeter. Âyetteki **"uyûn"** kelimesi ile, *"Muttakilere vaad olunan cennetin sıfatı (şudur): İçinden, rengi, kokusu, hiçbir vasfı bozulmayan sudan ırmaklar, tadına halel gelmeyen sütten ırmaklar, içenlere lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır"* (Muhammed, 15) âyetinde bahsedilen ırmakların olması muhtemel olduğu gibi, bu nehirlerden başka su kaynaklarının kastedilmiş olması da muhtemeldir.

İmdi eğer, "siz, o muttakilerden her birine birkaç su kaynağının ve pınarın verileceğini mi, yoksa o pınarların bir kısmından bir kısmına aktığını mı söylüyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki: Her iki ihtimal de olabilir. Binâenaleyh cennetliklerden her birine ayrı bir pınarın verilmiş ve ondan onun hurileri ve hizmetçilerinin istifâde edecek olmaları, bunun onların ihtiyaçlarına ve arzularına göre olması mümkün olduğu gibi; bu pınarların birinden diğerine akan su kaynakları olmaları da muhtemeldir. Çünkü ehl-i cennet, kin ve hasetten arınmış kimselerdir.

Cenâb-ı Hak اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ اٰمِنِينَ *"Selâmetle, korkusuz korkusuz girin oraya" (denilir onlara)"* buyurmuştur. Bu söz, Allahu Teâlâ'ya ait olabileceği gibi, melekler tarafından söylenmiş olması da muhtemeldir. Bu ifâde ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: "Allahu Teâlâ, bundan önce onların cennette ve pınar başlarında olduklarını söylediğine göre, bundan sonra artık nasıl olur da onlara *"oraya girin"* denebilir?" Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) Belki bununla, onlar oraya girmezden önce bunun söylendiği manası kastedilmiştir.

2) Belki de bununla şu mana murat edilmiştir: Onlar pek çok cennete sahip olup, birinden diğerine geçmek istediklerinde, onlara böyle söylenmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğu ile, "Cennetlere şimdi, her türlü belâlardan korunmuş ve bu korunmuşluğun devam edeceğini kesin bilerek, zâil olmasından emin olarak giriniz" manası kastedilmiştir.

Cennetliklerde Kin Bulunmaz

Sonra Allahu Teâlâ, وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ *"Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık"* buyurmuştur. **"Ğıll"**, kalpte saklı olan kin demektir. Bu, Arapların, اَغَلَّ فِي جَوْفِهِ وَتَغَلْغَلَ "O, kalbinde kin ve haset taşıyor" şeklindeki sözlerinden alınmıştır. Buna göre âyet, "Onlardan her birinin dünyada iken, diğerine karşı eğer kin ve hasedi var ise, Allahu Teâlâ bunu onların kalplerinden ve gönüllerinden çıkarır" demektir. **Hz. Ali** (r.a.)'nin, "Ben kendimin **Osman**'ın, **Talha**'nın ve **Zübeyr**'in bu kimselerden olmamızı ümit ederim" dediği rivayet edilmiştir. **Hars** ve **A'ver**'den şu nakledilmiştir: O, **Hz. Ali** (r.a.)'nin yanında oturuyordu. Derken **Zekeriya b. Talha,** yanına gelince **Hz. Ali** ona, "Ey kardeşim oğlu, merhaba. Fakat vallahi ben, kendimin ve babanın, haklarında Allah'ın, *"Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık"* buyurduğu kimselerden olmamızı ümit ederim" dedi. Bunun üzerine **Hars:** "Hayır, Allah seni ve **Talha**'yı aynı yerde kılmaktan âdildir, yani kılmaz" deyince, **Hz. Ali:** "Ey şaşı, anasız adam, öyle ise bu âyet kimler içindir?" dedi. Mü'minlerin, cennet kapılarında durdurulacakları, birbirlerinden haklarının alınacağı, sonra cennete, Allah kalplerini kin ve hasetten temizlemiş olarak, girmelerinin emredileceği rivayet edilmiştir.

Cennetliklerin Birbiri ile Sohbetleri

Cenâb-ı Hak, إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ *"Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* buyurmuştur. Buradaki **"ihvânen"** kelimesi, hal olarak mansubdur. Bununla, neseb kardeşliği değil, sevgi ve ihlas bakımından olan (din) kardeşliği kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Takva sahipleri hâriç, dostlar o gün birbirine düşmandır"* (Zuhruf, 67) buyurmuştur.

Serîr Kelimesinin Mânası

Âyetteki "**serir**"in ne manaya geldiği malumdur. Bunun cem'i, "**esirre**" ve "**sürûr**" gelir. **Ebu Ubeyde,** hem râ'nın zammesi ile, hem de fethası ile bunun "**sürûr**" ve "**sürer**" şeklinde geldiğini söylemiştir. Faîl vezninde olan her muzaaf kelimenin cem'i füal ve fuul şeklinde gelir. Mesela, "**sürur**", "**sürer**" ve "**cüdüd**", "**cüded**" (yeniler) gibi. **Mufaddal** şöyle der: "**Temim** ve **Kelb** kabilelerinin bir kısmı, böyle kelimeleri fethalı kullanırlar. Çünkü onlar, aynı cinsten art arda gelen iki harfte ötüreyi ağır bulurlar. Bazı meânî âlimleri şöyle demişlerdir: "Serir, sürür ve sevinç için hazırlanmış, kıymetli ve yüksek bir oturma yeridir. Bu, oturma yeri sevinç meclisi olduğu için, böyle isimlendirilmiştir." **Leys** şöyle der: "Araplar, kendisinde

sevinçli ve huzurlu olarak itminân buldukları, huzura erdikleri yer için, **"Serîrü'l-Iyş"** tabirini kullanırlar." **İbn Abbas** (r.a.) da şöyle demiştir: "Cenab-ı Hak bu tabir ile, zeberced, inci ve yakut kakmalı (süslemeli), altın tahtları kastetmiştir. Serir, mesela San'a şehrinde Câbiye'ye kadar olan bir mesâfeyi kaplar."

Âyetteki **"mütekâbil"** kelimesinin mastarı olan, **"tekâbul"**, yüz yüze, karşılıklı oturma olup, **"tedâbür"**ün (sırt sırta durmanın) zıddıdır. Oturmanın en kıymetli ve güzel şeklinin, yüz yüze oturma şekli olduğunda şüphe yoktur.

Cennette Yorulma ve Keder Yoktur

Cenâb-ı Hak لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ *"Orada onlara hiçbir yorgunluk ve zahmet değmez. Oradan, onlar çıkarılacak da değillerdir"* buyurmuştur. Buradaki **"Nasab"** yorgunluk, bitkinlik, bıkkınlıktır. Yani, onlara cennette yorgunluk dokunmaz. Onların oradan hiç çıkarılmamaları ile, sonsuz bir zaman kalma, yok olmayarak bâki olma, noksansız olarak kemâlde olma ve umduklarını, hiçbir mahrumiyet olmaksızın elde etme kastedilmiştir. Bil ki mükâfatın dört şartı vardır. Bu şartlar, mükâfatın, saygı ile iç içe olması, bir menfaat olması, zarar şâibesinden arınmış ve devamlı olmasıdır.

Birinci şarta, yani onun bir menfaat olmasına, âyetteki, *"Muttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadırlar"* buyruğu ile işaret edilmiştir.

İkinci şarta, yani onun saygı ile iç içe olmasına, *"Selametle, korkusuz korkusuz girin oraya"* emri ile işaret edilmiştir. Çünkü Allah Subhanehû ve Teâlâ kuluna böyle söyleyince, bu söz sonsuz ta'zim ve yüceltmeyi ve kıymet vermeyi ifâde eder.

Üçüncü şart, o menfaatin zarar şâibesinden arı ve duru olmasıdır. Bil ki zararlar ya manevi, ya maddidir. Manevi zararlar, kin, haset, buğz ve öfkedir. Maddi zararlara gelince, bunlar da, yorgun ve argın olma gibi şeylerdir. Binâenaleyh âyetteki, *"Biz onların göğüslerindeki kini söküp attık. Kardeşler halinde karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* kaydı, ruhâni (manevi) zararların orada olmadığına; *"Onlara, orada hiçbir yorgunluk ve zahmet değmez"* kaydı da, maddi zararların olmadığına bir işârettir.

Dördüncü şarta, yani o menfaatlerin devamlı olmaları ve zâil olmaktan uzak ve beri olmalarına da, *"Oradan onlar çıkarılacak değillerdir"* kaydı ile işaret edilmiştir. İşte bu, mükâfatın mahiyeti hususunda nazar-ı dikkate

alınan dört şarta göre getirilmiş, akli ve güzel bir tertiptir (sıralamadır). İslâm hükemâsının, feylesoflarının, bu âyet hakkında şöyle bir izahları vardır: Âyetteki, *"Biz onların göğüslerindeki kini söküp attık"* kaydı ile kutsi ve nâtık ruhların, şehevî ve gazabî kuvvetlerin tesirinden kurtulup, vehm ve hayallerden berî olmalarına bir işarettir.

Âyetteki, *"Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* ifâdesinin manası ise şudur: O nefisler (ruhlar), maddî âlemin bulanıklıklarından ve hayal ve vehm çekişmelerinden kurtulup, saflaşıp temiz hale gelip, üzerlerine celâl âleminin nurları vurup da, o ruhlar o ilahi nurlarla parıldayıp, kendilerinde samediyyet ışıkları çaktığında, onların her birinde feyezân eden, taşan her bir nûr, tıpkı karşılıklı aynaların birbirine yansıtması gibi, bir rûhtan diğerine yansır. İşte bu ruhlar, böylesi sıfatları taşıyınca, *"Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* âyeti ile anlatılmışlardır. Allah en iyi bilendir.

نَبِّئْ عِبَادِيٓ أَنِّيٓ أَنَا ٱلْغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ﴿٤٩﴾ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ ٱلْعَذَابُ ٱلْأَلِيمُ ﴿٥٠﴾

"Kullarıma haber ver ki, hakikaten ben gafûr ve rahîmim. Bununla beraber benim azabım da, azab-ı elîmdir" (Hicr, 49-50).

Bu âyette ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"نَبِّئْ" ifâdesinde, yazıda, sâkin hemze gösterilmiştir. Fakat "دِفْءٌ" ve "جُزْءٌ" kelimelerinde ise hazfedilmiştir. Çünkü bu ikisinde, hemzeden önceki harf sakindir. Dolayısıyla çoğu kez bu hemzeler hazfedilip, harekesi kendinden önceki sâkin (harekesiz) harfe verilmiştir. "نَبِّئْ" kelimesi ise hemze ile yazılmıştır ve kendisinden önce sakin bir harf yoktur. Bundan dolayı, kıraat imamları, bunu, asıl kaideye göre okumuşlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Allah Günahkârları da Kulluğuna Kabul Eder**

Bil ki Allah'ın kulları ikiye ayrılır:

a) Muttaki olanlar.

b) Böyle olmayanlar. Binâenaleyh Allahu Teâlâ önceki âyette muttakilerin hallerinden bahsedince, bu âyette de muttaki olmayanların hallerinden bahsederek *"Kullarıma haber ver ki"* buyurmuştur.

Bil ki, usûl-i fıkıhta şöyle bir kâide vardır: Bir hükmün, kendisine uygun bir vasfın (sıfatın) peşinden getirilmesi, o vasfın, o hükmün illeti (ve sebebi) olduğunu ihsâs ettirir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak onları burada, "kendisinin kulları" olarak tavsif etmiş, sonra bunun peşi sıra, gafûr ve rahîm olduğunu bildirmiştir. Bu, "Kulluğu kabul eden herkes için, Allah'ın mağfiret ve rahmetinin söz konusu olacağına; bunu inkâr eden için ise, O'nun elîm cezasının gerekli olacağına" delâlet eder.

İlahî Lutfa Dair İncelikler

Âyetle ilgili, şöyle birtakım incelikler vardır:

1) Allahu Teâlâ, "kullarım" diyerek, kulları kendisine izafe etmiştir ki, bu, büyük bir şereflendirmedir. Baksana, Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i: Mirâc gecesi şereflendirmek isteyince, sadece *"Kulunu, bir gece Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya kadar götüren (Allah) münezzehtir"* (İsra, 1) demiştir.

2) Cenâb-ı Hak, rahmet ve mağfiretinden bahsederken, bunu şu üç lafızla iyice te'kid etmiştir:

a) اَنِّی "Hakikaten ben",

b) اَنَا "ben"(im),

c) Gafûr ve rahîm kelimelerinin başındaki elif-lâmlar... Fakat o azabından bahsedince, "benim, ben, azap eden" dememiş ve kendisini açıkça böyle tavsif etmemiş, aksine *"benim azabım da, azab-ı elîmdir"* buyurmuştur.

3) Peygamberi'ne, bunları kullarına söyleyip bildirmesini emredince, sanki Peygamberi'ni, mağfiret ve rahmeti üstlenmede kendisine şâhit tutmuştur.

4) Cenâb-ı Hak, *"Kullarıma haber ver"* deyince, bu "Bana kulluk etmeyi kabul eden herkese haber ver" demek olur. Dolayısı ile buna, itaatkâr mü'min girdiği gibi, günahkâr mü'min de girer ki, bütün bunlar, Allahu Teâlâ'nın rahmet ve mağfiret tarafının daha ağır bastığına delâlet eder. **Katâde**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bize ulaştığına göre Hz. Peygamber (s.a.s.) لَوْ يَعْلَمُ الْعَبْدُ قَدْرَ عَفْوِ اللهِ تَعَالَى مَا تَوَرَّعَ مِنْ حَرَامٍ وَلَوْ عَلِمَ قَدْرَ عِقَابِهِ لَبَخَعَ نَفْسَهُ *"Eğer kul, Allah'ın affının miktarını bilseydi, (ona güvenerek) hiçbir*

haramdan sakınmazdı. Yine kul, Allah'ın cezâsının miktarını bilseydi, kendi kendisini helâk ederdi"[1] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) ashabından gülüşmekte olan bir gruba uğradığında, أَتَضْحَكُونَ وَالنَّارُ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ *"Cehennem, önünüzde dururken, gülüyor musunuz?*[2] dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kullarıma haber ver ki, ben gafûr ve rahîm'im"* âyeti indi. Allah en iyi bilendir.

Hz. İbrahim (a.s.)'in Misafirleri

وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْرٰهِيمَ ﴿٥١﴾ إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا ۖ قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ ﴿٥٣﴾ قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلٰى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ ﴿٥٤﴾ قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ ﴿٥٥﴾ قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ ﴿٥٦﴾

"Onlara İbrahim'in misafirlerini de haber ver. Hani onlar, onun yanına girip, "selâm (size)" demişlerdi. O da, "Biz, sizden endişe ediyoruz" demişti. Onlar dediler ki: "Korkma, gerçekte biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz". O, "Bana, ihtiyarlık çökmüş iken (nasıl olup da) müjde verdiniz? Bu müjdeyi neye binâen veriyorsunuz?" dedi. Onlar dediler ki: "Seni hak olarak müjdeliyoruz. O halde ümidini kesenlerden olma." (İbrahim): "Rabbinin rahmetinden, sapkınlardan başka kim ümidini keser?" (dedi)" (Hicr, 51-56).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İtaate Teşvik için Kıssa**

Bil ki Allahu Teâlâ nübüvvet meselesini iyice izah edip, bunun peşinden hem tevhidin delillerini, hem de kıyametin halleriyle cennetlik (saîd) ve cehennemlik (şakî) kimselerin vasıflarını zikredince, bunu dinlemek, peygamberlerin derecelerine nail olmaya vesile olan tâate bir teşvik ve şakîlerin derekelerine düşmeye sebebiyet veren masiyetlerden de bir sakındırma

1 **Müslim**, Tevbe, 23 (4/2109).
2 **Kenzü'l-Ummâl**, 14/39 784.

olsun diye de peygamberlerle ilgili kıssaları getirmiş ve bu işe de, önce **Hz. İbrahim** kıssasıyla başlamıştır.

Cenâb-ı Hakk'ın وَنَبِّئْهُمْ *"Onlara haber ver"* emrindeki *"onlara"* zamiri, âyetteki *"kullarım"* ifâdesine râci olup, bunun takdiri, "kullarıma **İbrahim**'in misafirlerinden bahset" şeklinde olur. Nitekim Arapçada, bir kimseye bir şeyi haber verdiğinde, "اَنْبَأْتُ الْقَوْمَ - اِنْبَاءً وَنَبَّأْتُهُمْ تَنْبِئَةً" denilmektedir. Allahu Teâlâ bu âyette, **Hz. İbrahim**'in misafirlerinin, yaşlılığına rağmen, çocuğunun olacağı; **Lût**'un kavminden olan mü'minlere de, azab-ı ilahîden kurtulacakları müjdesini verdiklerini, Allahu Teâlâ'nın, **Lût**'un inanmayan kavmine, köklerini kazıma azabı ile azap edeceğini haber verdiklerini belirtmiştir ki, bütün bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın, mü'minler için gafûr ve rahîm olduğuna; O'nun azabının ise, kâfirler hakkında çok elîm bir azap olduğuna dair bahsetmiş olduğu açıklamaları destekler.

İKİNCİ MESELE

"Dayf" kelimesi, aslında, bir kimse, bir kimseye misafir olmak için geldiğinde kullanılan "ضَافَ - يَضِيفُ" fiilinin mastarıdır. Daha sonra ise, mastar olan bu kelime, misafire verilen isim olmuştur. Bundan dolayı, **Hz. İbrahim**'e gelen misafirler çok olduğu halde, kelime, cins manasında olmak üzere, müfret olarak getirilmiştir.

Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hak, o misafirler (melekler) yiyip içmedikleri halde, onları nasıl bu ad ile isimlendirmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Hz. İbrahim, onların, kendisine, ziyafet ve misafirlik için geldiklerini sanınca, onların bu şekilde isimlendirilmesi uygun olmuştur. Hem, bir insanın evine girip de ona sığınan kimse, yemese dahi, bu isimle isimlendirilebilir.

Cenâb-ı Hak, اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا *"Hani onlar, onun yanına girip, "selâm (size)" demişlerdi"* buyurmuştur. Buradaki **"selamen"** sözü نُسَلِّمُ عَلَيْكَ سَلَامًا "Biz sana selâm veriyoruz" veya سَلَّمْتُ سَلَامًا "sana bir selâm verdik" takdirindedir.

Bunun üzerine **Hz. İbrahim** ise, اِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ *"Biz, sizden endişe ediyoruz"* demiştir. Yani, "Endişeleniyoruz, korkuyoruz" demektir ki, bu endişe, onların yememelerinden kaynaklanmaktadır. Bu korkunun onların, **Hz. İbrahim**'in yanına izinsiz ve zamansız girmesinden ötürü olduğu da söylenmiştir.

Âyetteki "لَا تَوْجَلْ" kısmını **Hasan el-Basri,** birisi bir kimseyi korkuttuğunda söylenilen ve if'âl babından olan tâ'nın dammesiyle olmak üzere "لَا تُوجَلْ" şeklinde okumuştur. Bu kelime "لَا تَأْجَلْ" ve, "O, onu korkuttu" manasında kullanılan ve "mufâale" babından olmak üzere "لَا تُوَاجِلْ" şeklinde de okunmuştur. Bu kıssa, detaylı bir biçimde Hûd Sûresi'nde geçmişti.

Meleklerin Onu Teskin Edip, Bir Oğul Müjdelemeleri

Meleklerin لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ *"Korkma, gerçekte biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* şeklindeki sözleriyle ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Hamza, nûn'un fethası ve şeddesiz şîn ile, "إِنَّا نَبْشُرُكَ" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları şîn'in şeddesiyle "إِنَّا نُبَشِّرُكَ" şeklinde okumuşlardır.

İkinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"biz sana müjdeliyoruz"* ifâdesi, korkmadan nehyetmenin illeti manasında olmak üzere, "müste'nef" bir kelâm olup, manası "Sen, emîn olan ve müjdelenilen bir kimse gibisin... Binâenaleyh, korkma!" şeklindedir.

Üçüncü bahis: *"Biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* demişler, böylece **Hz. İbrahim**'i şu iki hususla müjdelemişlerdir:

a) Çocuğun erkek olması.

b) Onun bilgin olması.

Âlimler, buradaki "**âlim**" tabirinin ne manaya geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, "Meleklerin **Hz. İbrahim**'e, onun erkek olmasının yanında, onun peygamber olacağı müjdesini de verdikleri ileri sürülürken, ona, "Onun dinî hususlarda bir bilgin olacağı müjdesini verdikleri" de söylenmiştir.

Hz. İbrahim'in Hayreti

Daha sonra, Cenâb-ı Hak **Hz. İbrahim** (a.s.)'in, أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ *"O, "Bana, ihtiyarlık çökmüş iken, (nasıl olup da) müjde verdiniz; bu müjdeyi neye binâen veriyorsunuz?"* dediğini nakletmiştir. Buradaki "**alâ**" edatının manası, "yaşlı olmama rağmen mi?" şeklindedir. **İbrahim** (a.s.)'in *"Bu müjdeyi neye binâen yapıyorsunuz?"* ifâdesi hakkında da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki "ma" lafzı, taaccüp manasında bir istifhâm (soru edâtı) olup, buna göre o sanki, "Beni, hangi ilginç şeyle müjdeliyorsunuz?" demek istemiştir.

Buna göre şâyet, "Bu durumda, âyette şu iki sual ortaya çıkar:

1) O, ihtiyar iken, kendisinden bir oğulun meydana getirilmesini Allah'ın kudretinden nasıl olup da uzak görebilmiştir? Halbuki, bu gibi hususlarda Allah'ın kudretini kabul etmemek, yadırgamak bir küfürdür!.

2) O, onların kendisini neyle müjdelediklerini ayan beyan bildiği halde, artık nasıl olup da *"Beni neyle müjdeliyorsunuz?"* demiştir. Binâenaleyh, buradaki bu sorunun varid olmasının faydası nedir?" denilirse, **Kâdî** şöyle der: "Buna cevaben ileri sürülen görüşlerin en güzeli şudur: **Hz. İbrahim,** Allahu Teâlâ'nın, kendisine bu oğulu, onun ihtiyarlık sıfatı üzere devam ettirdiği halde mi vereceğini, yoksa onu gençleştirip de sonra mı ona o çocuğu vereceğini öğrenmek istemiştir. Binâenaleyh, bu sorunun varid olmasının sebebi, örfe göre çocuğun, tam ihtiyarlık haline gelmiş bir kimseden olmaması, aksine onun ancak, gençlik çağında iken meydana gelmiş olmasıdır.

Rahmetten Ümit Kesilmez

Buna göre şâyet, "Bu sözün manası, sizin ileri sürdüğünüz o şey olduğuna göre, daha nasıl melekler بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ *"Seni hak olarak müjdeliyoruz. O halde, ümidini kesenlerden olma"* demişlerdir?" denilirse, biz deriz ki: Onlar, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. İbrahim**'i ihtiyarlık vasfı üzere bıraktığı halde, ona o çocuğu vereceği müjdesini açıklamışlardır. Binâenaleyh meleklerin, *"o halde, ümidini kesenlerden olma"* şeklindeki ifâdeleri, onun böyle olduğuna delâlet etmez. Onun ümitsiz olmadığına, **Hz. İbrahim**'in meleklere verdiği cevaptan, kendisinin ümitsiz olmadığını gösteren şeyi açıkça ifâde ederek, *"Rabbinin rahmetinden sapkınlardan başka kim ümidini kesebilir?"* demiş olması da delâlet eder.

Bu hususta başka bir cevap da şudur: İnsan, herhangi bir şeye aşırı istek duyup, zann-ı gâlib ile muradının, o vakitte tahakkuk etmediğine vakıf olup, daha sonra da ona, istediği o şeyin o vakitte meydana gelmiş olduğu müjdesi verilince, onun sevinci ve sürûru çok fazla olur ve bu fazla sevinç, onu adeta dehşete düşürmüş, anlama ve zekâ kuvvetini izâle etmiş olur. Böylece de o kimse, o vakitte, bu aşırı sevinçten dolayı birtakım tutarsız şeyler söylemeye başlar.

Bunun şöyle olabileceği de ileri sürülmüştür: O müjdeden hoşlanan kimse, çoğu kez o müjdeyi defalarca duymak için, o isteği tekrarlattırır ve o müjdeyi dinlemekten lezzet duymak ve güven ve itminanı da iyice arttırmak için bu soruyu çokça tekrarlar. Bu, **Hz. İbrahim**'in وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ

قَلْبِي *"Fakat kalbimin yatışması için"* (Bakara, 260) buyruğu gibidir. **Hz. İbrahim**'in, o meleklerin bu müjdeyi Allah'ın emriyle mi yoksa kendi görüşleri olmak üzere mi verdiklerini öğrenmek için sorduğu da söylenmiştir.

İKİNCİ MESELE

Nâfi, Kur'an'ın tamamında şeddesiz ve kesreli bir nûn ile, "**tübşirûn**" diye okurken, **İbn Kesir,** nûn'un kesresi ve şeddeli olarak "**tübeşşirûnî**"; diğer kıraat imamları ise şeddesiz ve fethalı nûn ile **tübeşşirûne** okumuşlardır. Bu harfi, kesreli ve şeddeli okumaya gelince, o zaman bu ifâdenin takdiri, "تُبَشِّرُونَنِي" olup, cemi nûn'unun izâfet nûn'una idğam edilmesi biçimindedir. Bu kelimeyi kesreli ve şeddesiz nûn ile okuma da, hem aynı harflerin meydana gelmesinin ağır ve kullanışsız görülmesinden, hem de hafiflik olsun arzusuyla, cemi, çoğul nûn'unun hazfedilmesi sebebiyledir. **Ebu Hâtim** şöyle demiştir. **"Nâfi,** nûn ile beraber ya'yı hazfetmiştir ama, iki harfi düşürmek caiz değildir." **Ebu Hâtim**'e şu şekilde cevap verilebilir: O, sadece bir harfi, yani ref alâmeti olan nûn'u düşürmüştür. İki harfi hazfetse bile, bu caizdir. Nitekim, Cenâb-ı Hakk, bir yerde "فَلَا تَكُ" (Hûd, 109) buyururken, başka bir yerde "فَلَا تَكُنْ" (Hicr, 55) buyurmuştur.

Nûn'u fethalı okumaya gelince, bu, kelimenin muzâf kılınmamasına ve nûn'un da ref alâmeti olmasına göredir. Bu nûn daima meftûh olur.

"Melekler, "Seni hak olarak müjdeliyoruz" demişlerdir. **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın bu ifâdesiyle, kendisinin hükmettiği, takdir ettiği şeyleri murat ettiğini, buna göre mananın şöyle olduğunu söylemiştir: "Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim**'in sulbünden **İshâk** (a.s)'ı; **İshâk**'ın sulbünden de Adem (a.s)'in sulbünden çıkardığı şeyleri gibisini çıkaracağı hükmünü vermiştir. Çünkü Allah, peygamberlerin ekserisini **Hz. İshâk**'ın sulbünden çıkaracağını müjdelemiştir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın *"hak olarak"* buyruğu bu manaya; *"o halde ümidini kesenlerden olma"* emri de **Hz. İbrahim**'i ümitsizlikten nehyetmeye bir işaret olmuş olur. Halbuki biz defalarca, insanı herhangi bir şeyden yasaklamanın, nehyedilen o kimsenin, yasaklanan o şeyi yapmış olduğuna delâlet etmeyeceğini belirtmiştik. Bu meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey Peygamber,... kâfirlere ve münafıklara itaat etme"* (Ahzâb, 1) ifâdesinde de böyledir.

Rahmetten Sadece Sapkınlar Ümit Keser

Daha sonra Cenâb-ı Hakk **Hz. İbrahim**'in وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ *"Rabbinin rahmetinden, sapkınlardan başka kim ümidini keser?"* dediğini nakletmiştir ki, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu söz, doğrudur. Çünkü Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, ancak şunları bilmemeden dolayı olur:

a) Allahu Teâlâ'nın, o şeye kâdir olacağını bilememe.

b) Allahu Teâlâ'nın, kulunun ihtiyaç duyduğu şeyleri bildiğini bilememe.

c) Allahu Teâlâ'nın, cimrilikten, muhtaç olmaktan ve cehâletten münezzeh ve berî olduğunu bilememe... İşte bütün bunlar, sapmanın sebepleridir. İşte bundan dolayı **Hz. İbrahim,** *"Rabbinin rahmetinden, sapkınlardan başka kim ümidini keser?'* demiştir.

İKİNCİ MESELE

Ebu Amr ve **Kisaî,** hem buradakini, hem de Zümer, 53 âyetindeki fiili, nûn'un kesresiyle "**yaknıt**" (Hicr, 56) ve "**lâ taknitû**" (Zümer, 53) okurlarken, diğer kıraat imamları, nûn'un fethasıyla "**yaknat**" ve "**lâ taknatû**" okumuşlardır ki, her ikisi de iki ayrı kullanıştır. "**Kanata - yaknıtu**" kullanışı, "**daraba-yadrıbu**" fiilleri gibidir. "**Kanıta-yaknatu**" kullanılışı ise "**alime, ya'lemu**" fiilleri gibidir. **Ebu Ubeyde,** bu fiilin, nûn'un dammesiyle "**kanute-yaknutu**" şeklinde de kullanıldığını söylerken, **Ebu Ali El-Farisî,** bu fiilin, mazide nûn'un fethası; muzaride de kesresiyle "**kanete-yaknitu**" şeklinde kullanılmasının, en iyi kullanış olduğunu ve bunun en iyi kullanılış olduğuna da, kıraat imamlarının nûn'un مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا *"O (insanlar), ümitlerini kestikten ... sonra"* (Şûrâ, 28) şeklinde okumada ittifak etmiş olmalarının da delâlet ettiğini, **Ebu Ubeyde**'nin yaptığı naklin de, mazide bu fiilin, nûn'un fethasıyla kullanılışının daha çok olduğunu gösterdiğini; çünkü **fe'âle** (yaptı)'nin muzarisinin, tıpkı "**fesaka-yefsuku**" ve "**yefsiku**" (fasık oldu, fasıklık yapıyor) misalinde de olduğu gibi, "**yef'ulü**" ve "**yef'ilü**" şeklinde geldiğini, ama, "**yef'alü**" şeklinde gelmediğini söylemiştir. Allah en iyisini bilendir.

قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ اَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿٥٧﴾ قَالُوٓا اِنَّآ اُرْسِلْنَآ اِلٰى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ ﴿٥٨﴾ اِلَّآ اٰلَ لُوطٍ اِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٥٩﴾ اِلَّا امْرَاَتَهُ قَدَّرْنَآ اِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ ﴿٦٠﴾

"Ey gönderilenler, daha işiniz ne?" dedi. "Muhakkak ki biz, günahkârlar gürûhuna gönderildik. Şu kadar var ki, Lût ailesi bunun dışında. Biz onların hepsini mutlaka kurtaracağız. Karısı müstesna; biz onun, mutlaka geride kalan kimselerden kalmasını takdir ettik" dediler" (Hicr, 57-60).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hatb Kelimesinin Manası**

"Mâ hatbukum" deyimi, Allah'ın o melekleri, neden ötürü göndermiş olduğuyla alâkalı bir sorudur. **Hatb, şe'n, emr** kelimeleri aynı manaya gelirler, ama hatb kelimesi, durumun daha vahim olduğuna işâret eder.

Meleklerin Asıl Maksatlarını Sonra Söylemeleri

Eğer, "Melekler **Hz. İbrahim**'e bilgin bir erkek çocuk müjdesini verdiğine göre artık nasıl olup da, bundan sonra kalkıp onlara, *"Ey gönderilenler, daha işiniz ne?"* diyebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) **el-Esamm**, şöyle demiştir: "Bunun manası, "sizin, bu müjdenin dışında, başka geliş sebebiniz var mı, bu nedir?" şeklindedir."

b) **Kâdî** şöyle demiştir: **"Hz. İbrahim,** en mükemmel maksadın, "müjdenin kendisine verilmesi" olsaydı, o zaman, tek bir meleğin kâfi geleceğini biliyordu. Ama o, karşısında bir grup melek görünce, onların, bu müjdeyi vermenin dışında başka gayeleri olduğunu da anlamış, işte bundan dolayı da, *"Ey gönderilenler, daha işiniz ne.?"* demiştir.

c) Onların **Hz. İbrahim**'in endişesini ve korkusunu giderme sadedinde, *"biz sana çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* demiş olmalarının söylenmesi de mümkündür. Baksana, **Hz. İbrahim** (a.s.) endişelenince, onlar ona, *"Korkma, gerçekte biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* demişlerdir. Şâyet, onların geliş maksatlarının tamamı, sadece o müjdeyi vermek olsaydı, onlar daha onun yanına girer girmez o müjdeyi verirlerdi. Durum böyle olmadığına göre, **Hz. İbrahim** (a.s.) işte bundan dolayı onların, sırf bu müjdeyi vermek için gelmediklerini, aksine başka bir maksatlarının da bulunduğunu anlamış, bu maksatlarını sorarak, *"Ey gönderilenler, daha işiniz ne?"* demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, meleklerin, *"Muhakkak ki biz, günahkârlar gürûhuna gönderildik"* dediklerini nakletmiştir. Melekler, bu kadar söz söylemekle yetinmişlerdir. Çünkü **İbrahim** (a.s.), melekler günahkâr kimselere gönderildiklerinde, bunun onları helâk etmek ve köklerini kazımak için olduğunu anlamıştı. Hem, o meleklerin, *"Şu kadar var ki, Lût ailesi bunun dışında. Biz onları, hepsini mutlaka, kurtaracağız"* ifadesi de, bu gönderilme ile, o topluluğun imhasının kastedildiğini gösterir.

Hz. Lût'un Ailesinin Azaptan Korunması

Âyetteki اِلَّا اٰلَ لُوطٍ *"Lût ailesi, bunun dışında"* ifâdesi ile onun dininde olan ve ona inanmış olan kimseler kastedilmiştir.

Şâyet, *"Lût ailesi, bunun dışında"* ifâdesi, istisnâ-i munkatı' mıdır, yoksa istisnâ-i muttasıl mıdır?" diye sorulursa, biz deriz ki:

Bu hususta **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Eğer bu istisna اِلٰى قَوْمٍ ifâdesindeki **"kavm"** kelimesinden yapılmış bir istisna ise, munkatı' olur. Çünkü, o kavim günahkâr olmakla tavsif edilmiştir. Halbuki, **Lût** ailesi ise, günahkâr ve mücrim değildir. Bu demektir ki, cinsler farklı olmuştur. Bu sebeple, istisnânın munkatı' olması gerekir. Yok, eğer bu istisnâ, "مُجْرِمِينَ" kelimesinin tahtında bulunan zamirden yapılmış bir istisna ise, o zaman muttasıl bir istisnâ olur. Buna göre sanki, "Biz, sırf **Lût** ailesi müstesnâ, hepsi günahkâr ve mücrim olan bir kavme gönderildik" denilmiş olur. Bu tıpkı فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ *"Fakat orada, Müslümanlardan bir ev (halkın) dan başkasını da bulamadık"* (Zariyat, 36) âyeti gibidir." O, sözüne devamla şöyle der: "Yapılan, farklı bu iki izaha göre, mana da farklı olur. Çünkü, istisnâ-i munkatı'da, **Lût** ailesi, gönderilmenin hükmünün dışında tutulmuştur. Çünkü bu takdire göre melekler sadece, mücrim olan o kavme gönderilmiş olup, **Lût** ailesine ise, asla gönderilmemiş olur. Ama, istisnâ-i muttasıl'da ise, melekler, hepsine gönderilmiş olur; böylece de, onlar mücrimleri helâk etmiş, ama **Lût** ailesini ise kurtarmış olurlar."

Âyetteki اِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ اَجْمَعِينَ *"Biz onları, hepsini mutlaka kurtaracağız"* ifâdesine gelince, bil ki, **Hamza** ve **Kisâî,** şeddesiz olarak "**müncûhum**" diye okurlarken, diğer kıraat imamları şeddeli olarak "**müneccûhum**" okumuşlardır ki, bunlar iki kullanıştırlar. Âyetteki اِلَّا امْرَاَتَهُ *"Karısı müstesnâ"* ifâdesine gelince, **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Bu, "لَمُنَجُّوهُمْ" ifâdesindeki mecrûr olan "hüm" zamirinden istisnâdır. Bu, istisnâdan yapılan bir istisnâ nev'inden değildir. Çünkü, istisnâdan yapılan istisnâ, ancak hüküm birliği

olan yerlerde olur. Bu, meselâ şâyet, "Biz, **Lût** ailesi hariç, onları helâk ettik. **Lût** ailesinden de, hanımı hariç" denilmiş olsaydı, istisnâdan, istisnâ babından olurdu. Bu, meselâ, hanımını boşayan kimsenin, اَنْتِ طَالِقٌ ثَلَاثًا اِلَّا اثْنَتَيْنِ اِلَّا وَاحِدَةً "Sen üç talâkla boşsun; ikisi hariç; biri hariç" demesi gibidir. Ve yine bu, bir kimseye olan borcunu kabul eden kimsenin, "Falancaya on dirhem borcum var. Ancak, üç dirhemi hariç; bir dirhemi hariç.." demesi gibidir. Ama bu âyette, iki hüküm de farklı farklıdır. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Lût ailesi, bunun dışında"* ifâdesi, ya "**ürsilna**" (gönderildik)" yahut ta "**mücrimin**" (günahkârlar)" ifadesiyle alâkalıdır; اِلَّا امْرَاَتَهُ *"karısı müstesnâ"* ifâdesi ise, her durumda "**müncûhum**" (hepsini mutlaka kurtaracağız) ifâdesiyle alâkalıdır. Binâenaleyh artık nasıl olur da bu, istisnâdan yapılmış bir istisnâ sayılabilir?

Hz. Lût'un Karısının Helâk Olanlardan Olması

Âyetteki قَدَّرْنَا اِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ *"biz onun, mutlaka geride kalan kimselerden kalmasını takdir ettik"* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Takdir Kelimesinin Manası**

Bil ki, **"takdir"** kelimesi Arapçada, bir şeyi başka bir şeyin miktarı ve ölçüsüne göre yapmak, kılmak, meydana getirmek demektir. Nitekim "Bunu, o şeyin miktar ve ölçüsüne göre yap, meydana getir; takdir et!" manasına, "قَدِّرْ هٰذَا الشَّيْءَ بِهٰذَا" denilir. Yine "Kâfi miktarda kıldı, yaptı, takdir etti' manasında قَدَّرَ اللّٰهُ الْاَقْوَاتَ "Allah, rızıkları takdir etti" denilir. Daha sonraysa takdir, kaza ve hükmetmek manasıyla da tefsir edilmiştir. Nitekim, قَضَى اللّٰهُ عَلَيْهِ كَذَا "Allah ona bunu hükmetti" denilmektedir. Yine, "Onu, hayır ve şer hususunda, kâfi gelecek bir miktara göre meydana getirdi" manasında olmak üzere, "قَدَّرَ اللّٰهُ عَلَيْهِ" denilir. Yine, bu tabirin manasının, "yazdık, hükmettik" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. **Zeccâc**, bunun "tedbir ettik" manasına geldiğini söylemiştir ki, bütün bu manalar birbirine yakın şeylerdir.

İKİNCİ MESELE

Âsım'ın ravisi **Ebu Bekr**, hem burada, hem de Neml Sûresi'nde (Âyet, 57) şeddesiz olarak "**kadernâ**" okurken, diğer kıraat imamları her iki yerde de şeddeli olarak "**kaddernâ**" okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle der: "Arapçada, hem **"Kadertu'ş-şey'e"**, hem de **"Kaddertu'ş-şey'e"** ifâdesi kullanılmaktadır. **İbn Kesir**'in نَحْنُ قَدَّرْنَا *"Biz takdir ettik"* (Vâkıa, 60) âyetini şeddesiz olarak "**Kadernâ**" okuması; **Kisâî**'nin de "وَالَّذِى قَدَّرَ" (A'lâ, 3) âyetini "**kadere**"

şeklinde okuması böyledir." O, sözüne devamla şöyle der: "Ama, bu manada şeddeli okumak, daha fazla kullanılmaktadır. Çünkü, Cenâb-ı Hak, وَقَدَّرْنَا فِيهَا أَقْوَاتَهَا *"Onda gıdalar takdir etti"* (Fussilet, 10) ve وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا *"O, her şeyi yaratıp ona bir nizam vermiş, onun mukadderatını tayin etmiştir"* (Furkan, 2) buyurmuştur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Fiilinin Meleklere İzafesi**

Birisi şöyle diyebilir: "Bu iş Allah'a ait olduğu halde melekler, nasıl olup da kendilerine izafe etmiş, "Allah takdir etmiştir" dememişlerdir?"

Cevap: Onlar, bu sözü, Allah'a olan yakınlıkları ve O'nun has kulları olmalarından dolayı söylemişlerdir. Bu, tıpkı hükümdara yakın olan kimselerin, "Biz planladık, biz şunu emrettik" demeleri gibidir ki, aslında takdir eden ve emreden onlar değil, hükümdardır. Onlar, bu sözleriyle, o krala ne denli yakın olduklarını ifâde etmek istemişlerdir. İşte burada da böyledir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Muhakak ki o, geride kalan kimselerdendir"* buyruğu "قَدَّرْنَا" fiilinin mef'ûlü durumundadır. Buna göre mana, "Biz o kadının, onların helâk olduğu gibi helâk olması ve **Lût**'un ailesiyle birlikte kalıp da, kurtuluşa nail olanlardan olmaması için, onun ayrılıp da geride kalanlarla beraber kalmasını hükmettik" şeklindedir. Allah, en iyi bilendir.

Hz. Lût'un Tanımadığı Ziyaretçilerden Kuşkulanması

فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ ۟الْمُرْسَلُونَ ﴿٦١﴾ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ ﴿٦٢﴾ قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٦٣﴾ وَأَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٦٤﴾

"Vaktâ ki, elçiler Lût'un ailesine geldi. (Lût) dedi ki: "Herhalde siz, tanınmamış bir zümresiniz." Onlar da dediler ki: "Hayır, biz sana onların, hakkında şek etmekte oldukları şeyi getirdik. Sana hak ile geldik. Biz, şüphesiz doğru söyleyenleriz." (Hicr, 61-64).

Bil ki melekler, **Hz. İbrahim**'e, çocuğunun olacağı müjdesini verip, ona, kendilerinin, mücrim bir güruha azap etmek için gönderildiklerini haber verince, bundan sona **Lût** ve ailesinin yanına gittiler. Halbuki **Lût** ve

onun kavmi, onların Allah'ın melekleri olduğunu kestirememişlerdi. İşte bundan dolayı, **Lût** (a.s.) onlara, اِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ *"Herhalde siz, tanınmamış bir zümresiniz"* demişti. Bu ifâdenin tefsiriyle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) **Lût** (a.s.) onları, tanınmamakla nitelemiştir. Çünkü, **Lût** (a.s.) onları tanıyamamıştı. Zira, onlar onun yanına birden girince, o bunu yadırgadı ve onların, kendisine bir kötülük yapmak için yanına girmiş olabileceklerinden endişelendi de, bu sözü söyledi.

2) O melekler, yüzleri güzel ve tüysüz, parlak delikanlılardı. Dolayısıyla **Lût** (a.s.), kavminin böylesi kimselerin peşine düşmesi sebebiyle, kavminin bunlara hücum edeceği endişesini duyduğu için bu sözü söyledi.

3) Nekire, marifeliğin zıttıdır. O halde, **Hz. Lût**'un, "اِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ" ifâdesinin manası, "Ben sizi tanımıyorum, sizin hangi topluluktan olduğunuzu da bilmiyorum. Ne maksatla yanıma geldiğinizi de kestiremedim" şeklindedir. İşte **Lût** (a.s.) böyle deyince melekler, بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ *"Hayır, biz sana onların, hakkında şek etmekte oldukları şeyi getirdik"* demişlerdir. Yani, "onların gelmesi hususunda şüphe ettikleri o azabı getirdik" demektir. Daha sonra da o melekler, bu ileri sürdükleri şeyi, وَآتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ *"Sana hak ile geldik"* ifadesiyle te'kid etmişlerdir. **Kelbi,** buradaki **"hak"** sözüne, "hakkı, yani azabı getirdik" anlamını verirken, bunun, "kendisinde şüphe edilmeyen kat'î, yakîn, gerçek iş" anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu iş, o topluluklara gelecek olan azaptır. Daha sonra melekler, bu te'kidli sözü de, وَإِنَّا لَصَادِقُونَ *"Biz, şüphesiz doğru söyleyenleriz"* sözüyle te'kid etmişlerdir.

Melekler, Ailesini Erkenden Götürmesini İstiyor

فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ الَّيْلِ وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ ﴿٦٥﴾ وَقَضَيْنَآ إِلَيْهِ ذٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَآءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ ﴿٦٦﴾

"O halde gecenin bir kısmında, aileni yürüt. Sen de arkalarından git. Sizden hiç kimse arkasına bakmasın. Emrolunacağınız yere geçip gidin!." Ona şu (kat'î) emri vahyettik: "Sabaha çıktıkları zaman, onların arkası mutlaka kesilmiş olacaktır" (Hicr, 65-66).

"فَاَسْرِ" ifadesi, hem hemze-i kat' ile, hem de vasl hemzesiyle, **"Esrâ"** ve **"serâ"** bablarından olmak üzere, **"Fe esri"** ve **"fesri"** şeklinde okunmuştur. **Keşşâf sahibi, Iklîd sahibinden "fesir"** kıraatini de rivayet eder ki, "yürümek" manasındaki **seyr** mastarından gelir, "قِطْعٌ" kelimesi, gecenin sonu manasınadır.

Nitekim şair şöyle demiştir:

اِفْتَحِي الْبَابَ وَانْظُرِي فِي النُّجُومِ كَمْ عَلَيْنَا مِنْ قِطْعِ لَيْلٍ بَهِيمِ

"Aç kapıyı ve yıldızlara bak (ey sevgili), üzerimizden, nice zifiri karanlık gece sonları (geceler) geçmiştir" demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاتَّبِعْ اَدْبَارَهُمْ" emrinin manası, "Kızlarının ve ailenin peşine düş, onları takip et" şeklindedir. O'nun وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ اَحَدٌ *"Sizden hiç kimse arkasına bakmasın"* buyruğunun şu faydaları vardır:

a) Bu, "Sizden, hiç kimse geride kalmasın; yoksa, kendisine azap isabet eder" anlamındadır.

b) Bu, "Onların başına inen belanın ne denli olduğunu görmemesi için" demektir.

c) Bu, "Koşmak ve arkada kalan şeylerle ilgilenmemek" anlamındadır. Bu, senin tıpkı, "işine çek git, başka bir şeye bakma" demen gibidir.

d) "Şâyet orada, herhangi bir eşya veya metâ kalacak olsa, o eşya sebebiyle kesinlikle dönmesin" demektir.

Cenâb-ı Hak, وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ *"Emrolunacağınız yere çekip gidin"* buyurmuştur. **İbn Abbas** bu emirden, Şâm'ın kastedildiğini söylerken, **Mufaddal,** bunun, **"Cebrail**'in size söylediği yere" anlamına geldiğini söylemiştir. Çünkü **Cebrail** (a.s) onlara, halkı, **Lût** (a.s)'un kavminin yaptığı şeyleri yapmayan belirli bir bölgeye çekip gitmelerini söylemiştir.

Allahu Teâlâ وَقَضَيْنَا اِلَيْهِ *"Ona şu (kat'î) emri vahyettik"* buyurmuştur. Buradaki **"kadâ"** fiili, **"ilâ"** harf-i cerri ile müteaddî olmuştur. Zira, burada, اَوْحَيْنَا "vahyettik" anlamındadır. Buna göre sanki, "Biz ona, onu kesinkes vahyetmiştik" denilmek istenmiştir. Bunun bir benzeri de وَقَضَيْنَا اِلٰى بَنِى اِسْرَائِيلَ *"İsrailoğullarına şunu vahyettik"* (İsrâ, 4) âyetiyle, ثُمَّ اقْضُوا اِلَيَّ *"Sonra hükmünüzü bana infaz edin"* (Yunus, 71) âyetidir. Daha sonra Cenab-ı Hak, bu kesin hükmünü, اَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ *"Onların arkası, mutlaka kesilmiş olacaktır"* buyruğu ile açıklamıştır. Bunun, önce mübhem bırakılıp sonra da peşinden açıklanması, o işin büyüklüğünü ve önemini göstermek

içindir. **A'meş,** bu ifadenin başındaki "أَنَّ" edatını müste'nef bir cümle olarak, kesre ile "إِنَّ" şeklinde okumuştur. Buna göre sanki birisi, "O işi bize bildir, anlat" demiş de, bunun üzerine o da إِنَّ دَابِرَ *"Doğrusu, onların nesli kesildi"* diyerek söze başlamıştır. **İbn Mes'ûd**'un kıraatine göre, bu ifâdenin başında, bir قُلْنَا "dedik" takdir edilerek, kesre ile "إِنَّ" şeklinde okunmuştur. Onların "arkası", "sonları"dır. Yani, "onların kökü, nesli kesilecek; geride onlardan hiç kimse kalmayacak" demektir. Âyetteki "مُصْبِحِينَ" kelimesine gelince, bu, "Sabah zuhur ettiği zaman..." demektir.

وَجَآءَ اَهْلُ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٦٧﴾ قَالَ اِنَّ هٰٓؤُلَآءِ ضَيْفِى فَلَا تَفْضَحُونِۙ ﴿٦٨﴾
وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَلَا تُخْزُونِ ﴿٦٩﴾ قَالُوٓا اَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ ﴿٧٠﴾ قَالَ هٰٓؤُلَآءِ
بَنَاتِىٓ اِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَۜ ﴿٧١﴾ لَعَمْرُكَ اِنَّهُمْ لَفِى سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٧٢﴾
فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَۙ ﴿٧٣﴾ فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ
حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍۜ ﴿٧٤﴾ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ ﴿٧٥﴾ وَاِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ
مُقِيمٍ ﴿٧٦﴾ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِلْمُؤْمِنِينَۜ ﴿٧٧﴾

"Şehir halkı sevine sevine geldi. Lût dedi ki: "Hakikat şu ki, bunlar benim misafirlerimdir. Binâenaleyh, beni rüsvây etmeyin. Allah'tan korkun. Beni tasalandırmayın." "Biz seni, elâlemin işine karışmaktan men etmedik mi?" dediler. Lût şöyle dedi: "Eğer, dediğinizi yapacaksanız, işte bunlar, kızlarım." Senin ebedî yâd-ı cemîline yemin ederim ki, onlar sarhoşlukları içinde, muhakkak ki serseri bir halde idiler. Derken onları, işrâk vaktine girdikleri sırada, o korkunç ses yakalayıverdi. Hemen oranın üstünü altına getirdik. Tepelerine de, balçıktan pişirilmiş bir taş yağdırdık. Elbette bunda, fikri ve feraseti olanlar için ibretler vardır. Muhakkak o (şehrin harabeleri), bir yol üstünde (hâlâ) durmaktadır. Bunda iman edenler için, muhakkak ibret vardır" (Hicr, 67-77).

Şehir Halkının Başına Gelenler

Bil ki, şehir halkıyla kastedilenler, **Lût**'un kavmidir. Âyet-i kerimede, onların gelmiş olduğu yere delâlet eden bir şey bulunmamaktadır. Ancak

ne var ki kıssa, onların **Lût**'un evine geldiklerine delâlet eder. Denildiğine göre, melekler çok güzel idiler; güzellikleri hemen yayıldı ve **Lût**'un kavmine kadar ulaştı. Yine, bunun onlara, **Lût**'un karısının haber verdiği de söylenmiştir. Kısaca, **Lût**'un kavmi, **Lût**'un yanına tüysüz üç oğlan geldi. Onlardan daha güzel yüzlü ve güzel biçimli olanını hiç görmedik" der ve bu güzel yüzlü kimseleri istemek üzere, **Lût**'un evine giderler. "**İstibşâr**" sevinç ve sürür izhâr etmektir. Onlar, misafirlerini kastedip, arzuladıklarında **Lût** onlara iki şey söyler:

Birinci söz: Lût onlara, إِنَّ هٰؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ *"Hakikat şu ki, bunlar benim misafirlerimdir. Binâenaleyh, beni rüsvay etmeyin"* demiştir. Arapçada, bir kimse birisine, kendisi sebebiyle ona utanç ve rüsvaylığın ârız olacağı, onu utandıracak bir şey yaptığı zaman, **"Fedahahû-yefdahuhû-fedhan-fedîhaten"** denilmektedir. Buna göre ifâdenin manası şöyle olur: "Misafirlere ikrâmda bulunmak gerekir. Ama siz onlar için kötülük dileyince, bu beni küçültür, beni utandırır." Sonra, o sözünü, وَاتَّقُوا اللهَ وَلَا تُخْزُونِ *"Allah'tan korkun ve beni rüsvay etmeyin"* ifadesiyle te'kîd etmiştir. Onlar ise **Lût** (a.s)'a أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ *"Biz seni, elâlemin işine karışmaktan men etmedik mi?"* diyerek cevap vermişlerdir. Buna göre mana şu şekilde olur: "Biz seni daha önce, onunla fuhuş yapmayı murat ettiğimizde, herhangi bir kimse hakkında bizimle konuşmaktan nehyetmemiş miydik?"

Hz. Lût (a.s)'un söylediği **ikinci söz** هٰؤُلَاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ *"Eğer dediğinizi yapacaksanız, işte bunlar kızlarım"* demesidir. Bundan muradın, onun kendi kızlarının olduğu söylendiği gibi, yine bundan muradın kavminin bütün kadınları olduğu da söylenmiştir. Çünkü bir ümmetin peygamberi, onların babası gibidir. Bu, tıpkı, *"O peygamber, mü'minlere öz nefislerinden evlâdır. Onun zevceleri de (mü'minlerin) anneleridir"* (Ahzab, 6) âyetinde olduğu gibidir. **Ubeyy b. Ka'b**'ın kıraatinde, bu âyette, وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ "O da onların babasıdır" ilavesi bulunmaktadır. Bu konularda geniş izah, daha önce Hûd Sûresi'nde geçmişti.

Allah'ın, Peygamberin Ömrüne Kasem Etmesi

Âyetteki لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ *"Senin ebedî yâd-ı cemîline yemin ederim ki, onlar sarhoşlukları içinde, muhakkak ki serseri bir halde idiler"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْعُمْرُ" ve اَلْعَمْرُ (ömür) kelimeleri aynı manadadırlar. Uzun ömürlü olması ümit edilerek, adama da "**Amr**" denilmiştir. **Şâir İbn Ahmer**'in şu

sözü de bu manadadır: ذَهَبَ الشَّبَابُ وَاَخْلَقَ الْعُمُرُ "Gençlik (elden) gitti ve ömür eskidi (bitti)."

Arapçada, "Adam çok yaşadı, uzun ömürlü oldu" anlamında, **"Amara er-racülü-ya'muru-umrân ve amran"** denilir. Araplar, bu kelimeye yemin ettikleri zaman, sadece ayn harfini fethalayarak, **"le-amruke"** ve **"amruke"** derler. **Zeccâc,** "Çünkü fetha, Araplara daha kolay geliyordu. Onlar yemin ederlerken, daha çok, **"le-amri"** ve **"le-amruke"** diyorlar, böylece de en hafif kullanılışı tercih ediyorlardı" demiştir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senin ebedî yâd-ı cemîline yemin ederim ki, onlar sarhoşlukları içinde, muhakkak ki serseri bir halde idiler"* ifadesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bundan murat şudur: "Melekler, **Lût** (a.s)'a, "Yâd-ı cemîline yemin ederiz ki onlar sarhoşlukları içinde, yani azgınlıkları içinde, serseri ve şaşkın bir şekilde dolaşmaktalar. Daha nasıl senin sözünü kabul eder ve nasihatini dinlerler?" demişlerdir."

2) Buradaki hitap, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e olup, Cenâb-ı Hak, başka hiç kimsenin hayatına yemin etmemişken, O'nun hayatına yemin etmiştir. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah katında mahlûkatın en şereflisi olduğuna delalet eder. Nahivciler, mübteda olduğu için, **"le-amruke"** kelimesinin merfû olup, haberinin mahzûf olduğunu söylemişlerdir ki bu, لَعَمْرُكَ قَسَمِي "senin ömrün, benim yemin ettiğim şeydir" takdirindedir ve haber hazfedilmiştir. Çünkü sözden, bu haber anlaşılmaktadır. Öte yandan, kasem ifadelerinde, fiil düşmektedir. Mesela بِاللهِ لَاَفْعَلَنَّ "Allah'a (yemin ederim) ki mutlaka yapacağım" cümlesi gibi. Bu aslında اَحْلِفُ بِاللهِ "Allah'a yemin ederim ki" takdirindedir. Muhatap **"billahi"** lafzından, senin yemin ettiğini anladığı için, bu fiil düşmüştür.

Daha sonra Cenab-ı Hak, فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ *"Derken onları... o korkunç ses yakalayıverdi"* buyurmuştur. Yani onları **Cebrail** (a.s)'in sayhası (sesi) yakalayıverdi" demektir. Dil âlimleri (meânî âlimleri) şöyle demişlerdir: "Âyette o sayhanın, **Cebrail'e** ait olduğunu gösteren açık bir şey yok. Eğer bu, kuvvetli bir delil ile sâbit olursa, kabul edilir. Aksi halde, âyette, onların başına büyük ve helak edici bir sayhanın gelmiş olmasından başka bir mana yoktur.

Âyetteki "مُشْرِقِينَ" *"işrâk vaktine erdikleri sırada"* kelimesine gelince: Arapçada doğu yönünden doğan ve gelen her şey için, "شَرَقَ الشَّارِقُ - يَشْرُقُ - شُرُوقًا -" deyimi kullanılır. Yine Arapların "Biri doğdu" manasındaki "مَاذِرَ شَارِقٌ" şeklindeki deyimleri de bu kabildendir. Buna göre, "مُشْرِقِينَ" ifadesi, "sabah vaktine girdikleri zaman" anlamına gelir. Arapçada bir kimse, güneşin doğduğu zamana ulaştığı vakit, "اَشْرَقَ الرَّجُلُ" deyimi kullanılır.

Bil ki âyet-i kerime, Allahu Teâlâ'nın onları üç çeşit azapla cezalandırdığına delalet etmektedir:

1) Görülmemiş korkunç bir sayha.

2) O beldenin altının üstüne getirilmesi.

3) Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar yağdırılması... İşte bütün bunların tefsiri Hûd Sûresi'nde geçmişti.

Feraset Ehlinin Sezgisi

Allahu Teâlâ daha sonra, إِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ *"Elbette bunda fikri ve feraseti olanlar için, ibretler vardır"* buyurmuştur. Arapçada, "Onda bir hayır işareti gördüm, onda bir hayır sezdim" manasında olmak üzere, "تَوَسَّمْتُ فِى فُلَانٍ خَيْرًا" denilir. Âlimlerin âyetteki **"mütevessimîn"** ile ilgili farklı tefsirleri vardır: Bunun, "Feraset sahibi olanlar", yahut "tahkîkî bir bakışla bakanlar", yahut "tefekkür edip, inceden inceye düşünenler", yahut "ibret alanlar", veyahut "basiret sahibi olanlar" manasına olduğu söylenmiştir. **Zeccac** ise: "Bu kelimenin Arapçadaki hakiki manası, "bakış ve incelemelerinde son derece ciddi ve sebatlı olup, eşyanın (her şeyin) alametini, vasfını ve özelliğini bilen kimselerdir" der. **"Mütevessim"** kelimesi, eşyanın hakikatine delalet eden, hususiyeti araştıran kimse anlamındadır. Nitekim "Onun hakikatini öğrendim ve gerçek hususiyetini anladım" manasında, "تَوَسَّمْتُ فِى فُلَانٍ كَذَا"dersin.

Allah Teâlâ daha sonra وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُقِيمٍ *"Muhakkak o, bir yol üstünde (hâlâ) durmaktadır"* buyurmuştur. Buradaki "o" zamiri, **Lût** kavminin beldesine râcîdir. Bu belde ise, daha önce "وَجَاءَ اَهْلُ الْمَدِينَةِ" (Hicr, 67) âyetinde geçmişti. *"Bir yol üstünde durmaktadır"* ifadesi, "Bu beldeler ve bu beldelerdeki Allah'ın kudret ve gazabının tezahür eden eserleri (izleri), hâlâ ayakta duran, gidilip gelinmekle (işlek olan) bir yol üzerinde olup, silinmemiş ve kaybolmamıştır. Hicaz'dan Şam'a giden kimseler bu kalıntı ve eserleri görürler" manasındadır.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ *"Bunda, iman edenler için muhakkak ki ibretler vardır"* buyurmuştur. Bu, "Allah'a iman edip, nebî ve resullerini tasdik eden herkes, bunun ancak Allahu Teâlâ'nın, bu câhillerden nebilerinin intikamını almış olmasından dolayı olduğunu bilir. Allah'a iman etmeyenler ise bunu, âlemin hâdiseleri ve vâkıalarına, yıldızların karşılıklı olarak birbirine yaklaşıp, felekî bağlantılarından doğan tesirlerine hamletmektedirler" demektir. Allah en iyi bilendir.

Eyke Mensupları

وَإِن كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ ﴿٧٨﴾ فَانتَقَمْنَا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُّبِينٍ ﴿٧٩﴾

"Ashab-ı Eyke de cidden zâlim kimselerdi. Onun için onlardan da intikam aldık. İkisi de apaçık bir yol üzerindedir" (Hicr, 78-79).

Bil ki bu, Hicr Sûresi'nde zikredilen **üçüncü kıssa**dır: **Birincisi, Hz. Adem** ile **İblis kıssası; ikincisi, Hz. İbrahim** ve **Hz. Lût kıssası** ve **üçüncüsü** de bu kıssadır. Eyke Ashabı, **Şuayb** (a.s)'ın kavmi olup, yeşillik, ağaçlı ve bol çayırlı bir beldenin ahalisi idiler. **Şuayb** (a.s)'ı yalanladılar da, bunun üzerine Allahu Teâlâ onları, gölgeli (bulutlu) bir günün azabı ile helâk etti. Cenâb-ı Hak, bunların kıssasını Şuarâ Sûresi'nde anlattı **"Eyke"** kelimesi, dalları birbirine girmiş, sık dallı ağaç demektir. Tıpkı **"Şecerün"** ve **"şeceretün"** gibi, aynı manada olmak üzere, **"eykün"** ve **"eyketün"** denilir. **İbn Abbas** (r.a): **"Eykü,** sedir ağacıdır" demiştir. **Kelbî** ise, "Bu, su kıyısında, sık ağaçlıklı yer anlamındadır" der. **Zeccâc**: "Onlar, bol ağaçlı bir yerde oturan kimselerdi" demiştir. **Vâhidî:** "Âyetteki **"in"** ve **"lâm"** edatları, te'kid manasında olup, bu **"in"**, şeddeli "**inne**"den muhaffeftir" demiştir.

Cenâb-ı Hak, *"Onun için onlardan da intikam aldık"* buyurmuştur. Müfessirler bu ifade hakkında şöyle demişlerdir: "Onların tepelerinde gürültü gün be gün iyice şiddetlendi. Sonra yeryüzü âdeta onlar üzerine ateş olup tutuştu. Böylece son fertlerine kadar helak oldular."

Âyetteki, **"innehumâ"** (ikisi) kelimesi hakkında iki görüş vardır:

1) O ikisinden murat, **Lût** (a.s) kavminin ve **Ashab-ı Eyke**'nin beldeleridir.

2) Bu, **Ashab-ı Eyke** ve **Medyen'e** râcîdir. Çünkü **Şuayb** (a.s), bu iki beldeye peygamber gönderilmiştir. Allahu Teâlâ, **Ashab-ı Eyke**'yi zikredince, bununla **Medyen**'e de işaret etmiş oldu. Bundan ötürü zamiri, her ikisine râcî olarak getirdi.

Âyetteki "لَبِإِمَامٍ مُبِينٍ" tabiri, "apaçık yol kıyısındadır" demektir. **"İmâm"**, kendisine tâbî olunan şeydir. Nitekim **Ferra** ve **Zeccâc:** "Allahu Teâlâ yola **"imâm"** demiştir. "Çünkü yola da uyulur ve tabî olunur" demişlerdir. **İbn Kuteybe** ise: "Çünkü misafir, varmayı arzu ettiği yere varıncaya kadar o yolu tutar ve ona tâbî olur" demiştir. **"Mübin"** kelimesi, hem "aslında açık, apaçık" manasında, hem de, "başkaları için açıklayıcı, iletici" manasında olabilir. Çünkü yol, maksada ulaştırır" açıklayıcı olur.

Ashab-ı Hicr

وَلَقَدْ كَذَّبَ اَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ ﴿٨٠﴾ وَاٰتَيْنَاهُمْ اٰيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿٨١﴾ وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا اٰمِنِينَ ﴿٨٢﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ ﴿٨٣﴾ فَمَآ اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٤﴾

"Andolsun ki Ashab-ı Hicr de peygamberlerini yalanlamışlardı. Biz onlara âyetlerimizi vermiştik, ama onlar bunlardan yüz çevirdiler. Onlar, dağlardan emin emin evler yontup oyarlardı. Derken onları dahi sabaha girdikleri bir sırada, o korkunç ses yakalayıverdi. Kazandıkları o şeyler de, kendilerine hiçbir fayda vermedi"
(Hicr, 80-84).

Bu, sûredeki **dördüncü kıssadır** ve **Sâlih** (a.s)'in kıssasıdır. Müfessirler şöyle demişlerdir: **"Hicr" Semûd Kavmi**'nin oturduğu vâdinin adıdır. **"Mürselîn"** (peygamberler)den murat, sadece **Hz. Salih** (a.s)'tir. Muhtemeldir ki o kavim, Brahman idiler ve peygamberleri toptan inkâr ediyorlardı.

Mu'cize Deve

"Biz onlara âyetlerimizi vermiştik" ifâdesindeki âyetlerden murat, o dişi devedir. Çünkü o dişi devede, bir kayadan çıkması, son derece büyük oluşu, kayadan çıktığında hamile olduğunun açıkça belli oluşu ve sütünün

çok bol oluşu gibi, birçok mu'cizeler bulunmakta idi. Bu dişi deve **Salih** (a.s)'in bir mu'cizesi ise de, onlara (o kavme) nisbet edilmiştir. Çünkü bu, onların peygamberlerinin mu'cizesidir, (dolayısı ile onlarındır). Âyetteki *"Onlar, bunlardan yüz çevirdiler"* ifadesi, araştırma ve istidlâlde bulunmanın vâcip; taklidin ise ayıp olduğuna delalet eder. Cenâb-ı Hakk ın, *"Onlar, dağlardan... evler yontup oyarlardı"* ifadesine gelince, bu yontma işinin nasıl olduğunu, A'râf Sûresi (74. âyette) zikretmiştik. Âyetteki, *"emin emin"* tabiri, "Allah'ın azabından kendilerini emin hissederek" demektir. **Ferra:** "Bu, tavanlarının tepelerine uçmasından kendilerini emin hissettiler" demektir" demiştir.

Âyetteki, *"Kazandıkları o şeyler de kendilerine, hiçbir fayda vermedi"* ifadesi, "Bu, dağları yontup ev yapmaları ve mal toplamaları, onlardan bu zarar ve belayı gidememiştir" demektir. Allah en iyi bilendir.

وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَآ اِلَّا بِالْحَقِّ وَاِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ ﴿٨٥﴾ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ ﴿٨٦﴾

"Gökleri, yeri ve aralarındaki şeyleri biz ancak hak olarak yarattık. Elbette o saat gelecektir. Şimdilik sen aldırış etme, güzel (ve tatlı muâmelede) bulun. Şüphesiz ki senin Rabbin, hakkıyla yaratan, kemaliyle bilendir" (Hicr, 85-86).

Kâinat Boşuna Yaratılmadı

Bil ki Allahu Teâlâ kâfirleri helak ettiğini anlatınca, sanki, "Helâk ve azap, kerîm ve rahîm Allah'ın şânına nasıl yakışır!" denilmiş de, buna "Ben mahlûkatı, ibadet etsinler ve taatte bulunsunlar diye yarattım. Dolayısı ile bunlar, o taat ve ibadeti bırakıp, yüz çevirince, hikmetim gereği onları helâk etmek ve yeryüzünü onlardan temizlemek gerekti" diye cevap vermiştir. Bu ilgi son derece güzeldir, fakat bu izah **Mu'tezile**'nin görüşüne göre doğru olur. **Cübbâî** şöyle der: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın gökleri, yeri ve bu ikisi arasındaki her şeyi ancak hak olarak yarattığına delalet eder. Hak olduğu için de batıl ve boş olmaz. Çünkü batıl olarak yapılan ve batıl olsun diye yapılan hiçbir şey hak olamaz ve hak olarak yaratılmış olmaz.

Bunun böyle olmasından, Allahu Teâlâ'nın gökler ve yer arasında yaratmış olduğu küfür ve isyanların pek çoğunun batıl olduğunu iddia eden Cebriyye (Ehl-i sünnet?) mezhebinin batıl olduğu anlaşılır."

Bil ki Ehl-i sünnet âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bu âyet, kulların fiillerinin yaratıcısının da Allahu Teâlâ olduğuna delalet eder, çünkü bu âyet gökleri, yeri ve bunlar arasındaki her şeyi Allah'ın yarattığını göstermektedir. Kulların fiillerinin, göklerle yer arasında olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh kulların fiillerinin yaratıcısının da Hak Sübhanehû ve Teâlâ olması gerekir."

Âyetin daha önceki kısımla münasebet ve ilgisi hususunda bir başka izah da şudur: Bu kıssaların Kur'ân'da zikredilmelerinin gayesi, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, kavminin hakkı tanımamalarına karşı sabra teşviktir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s), geçmiş ümmetlerin de, Allah'ın peygamberlerine böyle yanlış ve ters muamelelerde bulunduklarını dinlediğinde, kavminin hakkı tanımayışına ve taşkınlığına sabretmesi kolaylaşır. Sonra Allahu Teâlâ, geçmiş ümmetlere de azaplar indirdiğini beyan buyurunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Elbette o saat gelecektir"* buyurmuştur. Bu, "Allah senin için, kıyamette düşmanlarından intikam alacak, senin hasenâtına ve onların günahlarına karşılık verecektir. Çünkü O, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları ancak hak, adalet ve insaf için yaratmıştır. Binâenaleyh senin işini ihmal etmesi, O'nun hikmetine nasıl uygun düşer?" demektir.

Batıl Ehline Aldırmamak

Hak Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i kavminin eziyetlerine karşı sabra davet edince, bunun peşinden de, onların günah ve kusurlarına aldırmamasını emrederek, فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ *"Şimdilik sen aldırış etme"* buyurmuştur. Bu, "Onlardan vazgeç ve onlardan sana gelen şeylere sabır ve müsamaha ile karşılık vererek ve görmemezlikten gelerek güzel bir biçimde yüz çevir" demektir.

Müsamaha Âyetleri Mensuh Değildir

Bu ifadenin, seyf (cihat) âyetleri ile mensûh olduğu söylenmiştir, ama bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu âyetin maksadı, Hz. Muhammed (s.a.s)'den, güzel huyunu, affını ve müsamahasını göstermesini istemektir. Binâenaleyh daha nasıl bu mensûh sayılabilir?

Sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ *"Şüphesiz ki senin Rabbin, hakkıyla yaratan, kemâliyle bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Allah mahlûkatı, böyle

olacaklarını bilmesine rağmen farklı karakter ve huylarda yaratmıştır. Binâenaleyh durum böyle olunca, O, onları bu farklılığı bile bile böyle yaratmıştır" demektir. Ehl-i sünnetin görüşüne göre, Allahu Teâlâ sırf böyle dilediği için ve meşî'etinden dolayı böyle yapmıştır; **Mu'tezile**'ye göre ise, sırf maslahat ve hikmetinden ötürü böyle yaratmıştır. Allah en iyi bilendir.

Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s) Üzerindeki Nimetleri

وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ ﴿٨٧﴾ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٨٨﴾

"Andolsun ki biz sana Seb'ül-Mesanî'yi (tekrarlanan yediyi) ve şu Kur'ân-ı Azim'i verdik. Sakın, birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma. Onların karşısında tasalanma. Mü'minler için de tevazu kanadını indir" (Hicr, 87-88).

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, kavminin eziyetine karşı sabra davet edip, ona, güzel ve tatlı muamelede bulunmasını emredince, bunun peşi sıra, Hz. Muhammed'e verdiği büyük nimetleri zikretmiştir. Çünkü insan, üzerindeki nimetlerin çokluğunu hatırlayınca, affetmesi ve müsamahalı olması kolaylaşır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **es-Seb'ul-Mesânî**

Bil ki âyetteki اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا *"sana... yediyi... verdik"* ifadesinin, "Yedi âyet, yedi sûre ve yedi fayda" manalarına gelmesi muhtemeldir. Âyetin lafzında, bunlardan birine belirli olarak delalet eden bir şey yoktur. Âyetteki **"mesânî"** kelimesi cemidir ve müfredi, "مَثْنَاةٌ" lafzıdır. "**Mesnât**", ikilenen şey demektir, yani ikili kılınan, tekrarlanan her şey demektir. Bu, bir şeyi eğip, ona bir ikincisini kattığında söylediğin, ثَنَّيْتُ الشَّىْءَ (o şeyi ikiledim) sözünden alınmıştır. Hayvanın diz kapaklarına ve dirseklerine, **"mesânî"** denmesi de bundan ötürüdür. Çünkü bunlar, pazu ve uyluklarla, ikilenmiş, katlanmıştır. Vâdinin büküntülerine ve dönemeçlerine de **"mesânî"** denir. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki, "سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى" tabiri, "ikilenen şeyler cinsinden olan yedi şey" demektir. Bu kadarcık ifadenin mücmel olduğunda, ve bununla kastedilen mananın belirgin hale getirilmesi yolunun,

bir başka delile dayanması gerektiğinde şüphe yoktur. Âlimlerin bu hususta çeşitli görüşleri vardır:

es-Seb'ul Mesânî Fatiha Sûresidir

Birinci görüş: Bu, ekseri müfessirlerin görüşüdür: Buna göre, bu tabirle Fatiha Sûresi kastedilmiştir. Bu, **Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Ebu Hureyre (r.anhüm); Hasan el-Basrî, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Dahhâk, Saîd b. Cübeyr ve Katâde**'nin görüşüdür. Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) Fatiha'yı okumuş ve *"es-Seb'ul-Mesânî budur"* demiştir. Bunu, **Ebû Hureyre** (r.a) rivayet etmiştir. Fatiha'ya böyle denmesinin sebebi, yedi âyet oluşudur. Ona "Mesânî" (tekrarlanan) denilmesinin sebebine gelince, bu hususta pek çok izah yapılmıştır:

a) "O, her rek'atta okunur" manasında, her namazda tekrarlanır.

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Fatiha'ya bu ad verilmiştir. Çünkü Fatiha kendisi ile birlikte okunan (zamm-ı sûre) ile katlanmıştır.

c) Fatiha'nın âyetleri "Mesânî" adını almıştır. Çünkü o, ikiye ayrılmıştır. Bunun delili, Hz. Peygamber'den rivayet edilen şu hadis-i kudsîdir: *"Allahu Teâlâ buyurmuştur ki: "Namazı (yani Fatiha'yı), kendim ile kulum arasında iki kısma ayırdım."* Bu meşhur bir hadistir.

d) Fatiha'ya bu ad verilmiştir. Çünkü Fatiha, bir kısmı medh-ü senâ, bir kısmı da duâ olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Çünkü Fatiha'nın ilk yarısı, Rubûbiyyet hakkıdır ki, bu övgüdür; ikinci yarısı da kulluğun hakkıdır ki, bu da duâdır.

e) Fatiha'ya, bu ad verilmiştir. Çünkü o, bir kere Kur'an'ın nüzûlünün başlangıcında Mekke'de, bir kere de Medine'de olmak üzere iki kere nâzil olmuştur.

f) Fatiha'ya bu ad verilmiştir. Çünkü onun ifâdeleri tekrarlanmıştır. **Rahman** ile **Rahîm; İyyâke na'büdü** ile **iyyâke nesta'în; sırata'l-müstakîm** ile **sırâta'llezine** ifadeleri **Hz. Ömer**'in kıraatine **göre, "ğayri'l-mağdûbi aleyhim"** ile **"ğayri'd-dâllîn"** ifadeleri.

ğ) **Zeccâc** şöyle der: "Fatiha'ya, Allah'ı medh-ü senâ'yı içine aldığı için "Mesânî" adı verilmiştir. Bu medh-ü senâ da, Allah'a hamd, O'nun tevhidi, O'nun melik ve mâlik oluşudur.

Bu Tabirin Fatiha Sayılması Halinde Çıkan Hükümler

Bil ki biz, âyetteki "سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي" ifadesini Fatiha Sûresi manasına aldığımızda, ortaya birçok hüküm çıkar:

Birinci hüküm: Kâdî, Ebu Bekir el-Esamm'ın şöyle dediğini naklet-miştir: **"İbn Mes'ûd** (r.a), Fatiha'yı, 'Kur'ân'dan değildir' fikri ile, özel mushafına yazmamıştır."

Ben derim ki: Belki de **İbn Mes'ûd**'un bu hususta delili şu idi: "Seb'ul-Mesânî" ile Fatiha'nın kastedildiği sabit olup, Cenâb-ı Hak bu âyette, bu tabiri "Kur'ân-ı Azîm" kelimesi üzerine atfedip[3] ma'tûf ve ma'tûfun aleyh birbirinden başka şeyler olunca, Seb'ul-Mesânî'nin, Kur'ân'dan başka bir şey olması gerekir. Fakat bu, *"Hatırla o zamanı ki biz, peygamberlerden misâklarını almıştık. Senden de, Nûh'tan da"* (Ahzâb, 7) âyeti ile müşkillik arz eder. *"Kim Allah'a, meleklerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa"* (Bakara, 98) âyeti de böyledir. Hasmın bunu şöyle cevaplaması mümkündür: "Bu âyetlerde önce küll (bütün) zikredilmiş, sonra onun kısımlarının en şereflisi olan bazı parçaları, ona atfedilmiştir. Fakat bir şey zikredilip, sonra ona ("ve" diye) başka bir şey atfedildiğinde, önce zikredilen, ikinci olarak zikredilenden başka olmuş olur. Bu âyette de Cenâb-ı Hak önce **"Seb'an mine'l-mesânî"**yi zikretmiş, sonra ona Kur'ân-ı Azîm'i atfetmiştir. Binâenaleyh bu ikisi arasında "başkalığın" bulunması (yani bunların iki ayrı şey olması) gerekir." Buna verilecek doğru cevap şudur: Bir şeyin parçası, onun bütününden başkadır. Binâenaleyh bu kadarcık bir başkalık, atfın yerinde olabilmesi için niçin yeterli olmasın? Allah en iyi bilendir.

İkinci hüküm: Âyetteki, **"Seb'an mine'l-mesânî"** ifadesinden kastedilen Fatiha Sûresi olunca, bu, Fatiha Sûresi'nin şu iki açıdan Kur'ân sûrelerinin en faziletlisi olduğuna delâlet eder:

1) Kur'ân'ın bir parçası olmasına rağmen, bunun Kur'ân'la beraber ayrıca ve özellikle zikredilmesi, onda bulunan bir şeref ve faziletten ötürü olması gerekir.

2) Allahu Teâlâ bu sûreyi iki kere indirdiğine göre, bu, Fatiha'nın daha faziletli ve kıymetli olduğuna delalet eder.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Hz. Muhammed (s.a.s)'in, ömrü boyunca bütün namazlarında bu sûreyi okumaya devam edip, hiçbir namazında, bunun yerine başka bir sûreyi okumadığını bildiğimize göre,

3 Metinde böyledir. Ayette **Kur'ân**, Seb'ul-Mesanî'ye atfedilmiştir (Ç).

bu durum, mükellefin, namazlarında Fatiha'yı okumasının, diğer Kur'ân âyetlerini bunun yerine koymamasının ve böyle bir değiştirmekten sakınmasının gerekli ve farz olup, değiştirmesinin büyük bir hata olacağına delalet eder. Allah en iyi bilendir.

En Uzun Yedi Sûre Sayanlar

İkinci görüş: "Seb'û'l-Mesânî" ile, yedi uzun sûre kastedilmiştir. Bu, **İbn Ömer** (r.a) ile bir rivayete göre de **Saîd b. Cübeyr** ve **Mücâhid**'in görüşüdür. O yedi uzun sûre, **Bakara, Al-i İmran, Nisâ, Maide, En'am, A'raf** ve **Tevbe** ile birlikte **Enfal** sûreleridir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bu sûrelere **"Meşânî"** adı verilmiştir. Çünkü farzlar, cezalar, darb-ı meseller ve ibret alınacak (kıssalar) bu sûrelerde tekrar tekrar gelmiştir." **Rebî,** bu görüşü benimsemez ve şöyle der: "Bu âyet Mekkî'dir, halbuki bu yedi sûrenin çoğu Medenîdir. Onlardan hiçbir şey Mekke'de nazil olmamıştır. Binâenaleyh bu âyeti bu manaya almak nasıl mümkün olabilir?"

Bazıları bu müşkile şöyle cevap vermişlerdir: Allah, Kur'ân'ın tamamını önce birinci semaya indirmiş, sonra onu oradan, parça parça Hz. Peygamber (s.a.s)'e indirmiştir. Binâenaleyh Allah onu birinci (bize en yakın) semaya indirip, Hz. Muhammed (s.a.s)'e indireceğine hükmedince, henüz ona bir şey inmemiş olsa bile, inmiş gibi olur.

Birisi çıkıp şöyle diyebilir: Allahu Teâlâ *"Andolsun ki biz sana Seb'ul-Mesâniyi verdik"* buyurmuştur. Bu, ancak onlar Hz. Peygamber'in eline geçtiğinde söylenebilecek bir sözdür. Ama Allah'ın Kur'ân'ı toptan birinci semaya indirip, henüz Hz. Muhammed (s.a.s)'e ulaşmamış olunca, bu hususta bu sözün söylenmiş olması doğru olmaz. Ama "Allahu Teâlâ, onu Hz. Muhammed (s.a.s)'e indireceğine hükmedince, bu, onun üzerine inmiş gibi olur" şeklindeki söze gelince, bu izah zayıftır. Çünkü henüz indirilmemiş bir şeyin, indirilmiş gibi kabul edilmesi câhire muhâliftir.

Orta Uzunluktaki Sûreler Sayanlar

Üçüncü görüş: "Seb'ûl-Mesânî" ile seb-i tıval ile âyet sayısı yüz civarında olan sûrelere göre, âyet sayısı daha az olan, ama mufassal[4] sûrelere göre de âyet sayısı daha çok olan sûreler kastedilmiştir. Bu görüşü, bazı âlimler tercih etmiş ve buna **Sevbân**'ın rivayet ettiği şu hadisi delil getirmişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s) اِنَّ اللهَ اَعْطَانِى السَّبْعَ الطِّوَالَ مَكَانَ التَّوْرَاةِ وَاَعْطَانِى الْمِئِيْنَ

4 Kur'ân-ı Kerim'in 50. sûresi (Kâf Sûresi)'nden, sonuncu (114.) Nas Sûresi'ne kadar olan kısmına Mufassal Sûreler denilir (Ç).

مَكَانَ الْاِنْجِيلِ وَاَعْطَانِى الْمَثَانِىَ مَكَانَ الزَّبُورُ وَفَضَّلَنِى رَبِّى بِالْمُفَصَّلِ *"Allahu Teâlâ bana, Tevrat'a karşılık yedi uzun sûreyi, İncil'e karşılık mî'ûnu (yüz ve civarında âyet sayısına sahip sûreleri), Zebur'a karşılık Mesânî'yi verdi ve Rabbim beni, mufassal sûreleri vererek üstün kıldı, (onlardan fazlasını verdi)"*[5] buyurmuştur. **Vâhidî:** "Bu sûreleri, **"Mesânî"** diye adlandırmak, tıpkı uzun sûreleri **"Mesânî"** diye adlandırmak gibidir" demiştir. Ben derim ki: Bu açıklamanın, Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından yapıldığı doğru ise, buna diyecek yok. Fakat bu rivayet sahih değil ise, bu görüş müşkillik arz eder. Çünkü **"Seb'u'l-Mesânî"** denen şeyin, diğer sûrelerden faziletli olması gerektiğini açıklamıştık. Halbuki âlimler, bu görüştekilerin **"Mesânî"** diye adlandırdıkları sûrelerin, başka sûrelerden daha faziletli olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh "Mesânî"yi bu manaya almak imkânsızdır.

es-Seb'ul-Mesânî, Kur'ân Demektir

Dördüncü görüş: "Seb'ul-Mesânî "ile bütün Kur'ân kastedilmiştir. Bu, ondan gelen bir rivayete göre, **İbn Abbas**'tan nakledilmiş olup, aynı zamanda **Tâvus**'un görüşüdür. Bu görüşün delili, *"Allah kelâmının en güzelini müteşâbih ve mesânî olarak indirmiştir"* (Zümer, 23) âyetidir. Allahu Teâlâ, bu âyette bütün Kur'ân'ı **"Mesânî"** olarak nitelemiştir. Bu görüşte olanlar, âyetteki **"yedi"** ve **"mesânî"** sözü ile ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Buradaki "yedi" hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) Kur'ân, yedi bölümdür.

2) Kur'ân, yedi çeşit ilmi ihtiva etmektedir. **Tevhit, nübüvvet, maâd, kazâ-kader, âlemin ahvâli, kıssalar ve teklifler.**

3) Kur'ân, emir, yasak, haber (verme), istihbâr (haber sorma), nidâ, kasem ve meseller gibi şeyleri kapsamaktadır. Kur'ân'ın tamamını "**Mesânî**" diye vasfetmeye gelince, Kur'ân'da tevhit, nübüvvet ve mükellefiyetin delillerinin tekrarlanmasından dolayıdır.

Bu görüş de zayıftır. Zîra, şâyet bu ifâdeyle, Kur'ân'ın tamamı kastedilmiş olsaydı, o zaman, Cenâb-ı Hakk'ın aynı âyetteki, *"ve şu Kur'ân-ı Azim'i verdik"* buyruğunun, bir şeyin yine kendisine atfedilmiş olması gerekirdi ki, bu caiz değildir.

---

5 Benzeri bir hadis: **Dârimî,** Fezâilü'l-Kur'ân, 17 (2/453).

Buna, şu şekilde de cevap verilmiştir: Bu kelimenin başına, lafızlar farklı olduğu için, atıf harfinin getirilmesi, güzel ve yerinde olmuştur. Nitekim şair de:

إِلَى الْمَلِكِ الْقَرْمِ وَابْنِ الْهُمَامِ وَلَيْثِ الْكَتِيبَةِ فِي الْمُزْدَحَمِ

"Muazzam, yiğit oğlu yiğit, en sıkışık ve tehlikeli yerde, alayın aslanı olan krala..." demiştir.

Bil ki bu, bu beyitte geldiği için, her ne kadar caiz ise de, ancak ne var ki ulemâ, asıl olanın böyle olmadığı, bunun aksi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Beşinci görüş: Âyetteki, **"yedi"** sözüyle, Fatiha Sûresi'nin murat edilmiş olması caizdir. Çünkü Fatiha'nın âyet sayısı yedidir. **"Mesânî"** sözüyle de, bütün Kur'ân'ın kastedilmiş olması caizdir. Buna göre ifadenin takdiri, "Andolsun ki biz sana yedi âyet verdik ki, bu Fatiha'dır; Fatiha da, Kur'ân demek olan, **"Mesânî"** cümlesindendir" şeklinde olur. Bu görüş, birincinin aynısı olup, aralarında pek az fark bulunmaktadır. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bu, âyetteki "سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي" tabirindeki **"min"** lafzıyla alakalıdır. **Zeccâc** şöyle der: "Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun, teb'îz ifade etmesi. Buna göre kelamın takdiri, "Biz, sana andolsun ki, kendisiyle, Allah'a övgü ve senada bulunulan âyetler nev'inden olan yedi âyeti verdik ve sana, Kur'ân-ı Azim'i de verdik" şeklindedir.

b) Bu edâtın zâid olması da mümkündür. Buna göre mana, "Sana, **"Mesânî"** olan "yedi"yi verdik" şeklinde olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ *"O halde murdar olan putlardan kaçının"* (Hacc, 30) âyeti gibidir. Bu âyetin manası, "Putlardan kaçınınız" şeklinde olup, yoksa, "onların sadece bir kısmı pistir" manasında değildir. Allah en iyi bilendir.

Gözünü Dünyaya Dikme

Cenâb-ı Hak, لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ *"Sakın, birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, peygamberine, dinî konulardaki nimetinin büyük olduğunu, -ki bu ona, **"Mesânî"**den "yedi" ile Kur'ân-ı Azim'i vermiş olmasıdır, bildirince-, O'nu, dünyaya arzu duymaktan nehyetmiş ve ona arzu duyarak, iki gözünü ona doğru dikmekten sakındırmıştır. Gözü dikmenin ne demek olduğu hususunda birkaç görüş vardır:

Birinci görüş: Buna göre, Hz. Peygamber'e sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Sana, Kur'ân-ı Azim verildi. Binâenaleyh, senin gönlün ve zihnin dünyaya yönelmekle meşgul olmasın." *"Kur'an'ı teganni ile okumayan, bizden değildir"*[6] hadisi de bu manadadır. **Ebu Bekr** şöyle demiştir: "Kime Kur'ân verilir de, o da, başkasına verilmiş olan dünyalığı kendisine verilmiş olan Kur'ân'dan daha üstün görürse, büyük olanı küçültmüş; küçük olanı da gözünde büyütmüş olur."

Denildiğine göre, beldelerin birinde, **Kurayza** ve **Nadîr Yahudîlerine,** kendilerinde çeşitli elbise, koku, mücevherât ve diğer eşyaların bulunduğu yedi kervan çıkagelir. Bunun üzerine Müslümanlar: "Şâyet bu mallar bizim olsaydı, biz bununla güç ve kuvvet kazanır, bunları Allah yolunda infak ederdik" dediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ onlara sanki, "Andolsun ki ben size yedi âyet verdim. Bunlar, bu yedi kafileden muhakkak ve muhakkak daha hayırlıdırlar" demiştir.

İkinci görüş: İbn Abbas, bu ifâdenin manasının, "Kendisiyle, herhangi bir kimseyi üstün kıldığımız dünya metâını temenni etme!" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Vâhidî** de bu manayı izah ederek şöyle der: "Bir kimse, bakışını ve diğer hasselerini iyice devam ettirip diktiğinde, ancak iki gözünü o şeye uzatmış ve dikmiş olur. Bir şeye, gözünü dikip ona alabildiğince bakmak ise, o kimsenin onu arzuladığına ve beğendiğine, temenni ettiğine delâlet eder. Halbuki, Hz. Peygamber (s.a.s), dünya metâından hoşuna gidebilecek şeylere, bu şekilde bakmıyordu. Rivayet olunduğuna göre o, **Benî Müstalık**'ın idrârları ve kığıları üzerine bulaşarak kurumuş olan davarlarına bakmış, bunun üzerine, elbisesini hemen yüzüne ve başına çekerek, bu âyeti okumuştur." O deve, sığır ve koyunların, idrar ve dışkılarının uylukları ve budları üzerinde kuruması ise, onların bahar mevsiminde besiye alınıp, böylece de et ve yağların fazlalaşması maksadının güdülmesinden dolayıdır ki, bu, en güzel besi biçimidir.

Üçüncü görüş: Bazıları da, bu ifadenin manasının, "Kendisine dünyalık verilmiş olan hiç kimseye haset etme!" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Kâdî,** bu mananın uzak olduğunu, zira, herkesin haset etmesinin çirkin ve kötü olduğunu; hasedin, başkasının nimetinin yok olmasını istemek olduğunu; bunun ise, Allah'a itiraz etmek ve O'nun hüküm ve kazasını beğenmemek gibi bir şey olacağını; dolayısıyla bunu, herkesin yapmasının

6 **Buhârî,** Tevhid, 44.

çirkin olacağını; bunun, sadece Hz. Peygamber'e tahsis edilmesinin güzel olmayacağını söylemiştir.

Âyetteki **"ezvâcen minhüm"** ifadesine gelince, **İbn Kuteybe** bu kelimeye "Çeşitli kâfirler" manasını vermiştir. **ez-Zevc** kelimesi, Arapçada kısım, çeşit anlamına gelir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ *"İman etmezlerse, onlar için tasalanma "* buyurmuştur. Bu, "eğer onlar iman etselerdi, İslâm onlar sayesinde güçlenir ve onlar sayesinde mü'minler toparlanarak kalkınırdı" diye düşünme" demektir. Netice olarak diyebiliriz ki: Cenâb-ı Hak, *"Sakın birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma"* ifadesiyle, Hz. Peygamber'i, onların malına; *"onlara tasalanma"* ifadesiyle de, onların kendilerine iltifat etmekten ve kalbinde, onlara karşı herhangi bir saygı ve kıymet duygusu taşımaktan nehyetmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ *"Mü'minler için de tevazu kanadını indir"* buyurmuştur. **"Hafada"** fiilinin Arapçadaki manası, kaldırmanın, yükseltmenin zıttıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, kıyameti vasfederken söylediği خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ *"Alçaltan yükselten"* (Vâkıa, 3) âyeti de bu manadadır. Yani o kıyamet, günahkârları alçaltır; mutî kulları ise yükseltir, demektir. O halde, **"hafd"** kelimesinin manası, "düşürmek, alçaltmak" demektir. İnsanın kanadıysa, kollarıdır. Nitekim **Leys,** "İnsanın kolları, onun kanatlarıdır" demiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Korkudan kanadını (ellerini) kendine kavuştur"* (Kasas, 32) âyeti de bu manadadır. Kanatları alçaltmak, yumuşaklık, şefkat ve tevazudan bir kinayedir ki, bundan maksat ise, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'i, kâfirlerin o zenginlerine iltifat edip onlara değer vermekten nehyedip, O'na, Müslüman fakirlere tevâzu göstermesini emretmektir. Bunun bir benzeri de, *"mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı, onurlu ve zorlu"* (Maide, 54) âyetiyle, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ashabını vasfederken buyurduğu, *"kâfirlere karşı çetin, sert; kendi aralarında merhametlidirler"* (Fetih, 29) âyetidir.

وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ ﴿٨٩﴾ كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ ﴿٩٠﴾ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ ﴿٩١﴾

"Ve de ki: "Şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça uyaranım." Nitekim iş bölümü yapanlara, Kur'ân'ı parça parça yapanlara da (öyle azap) indirmiştik" (Hicr, 89-91).

Peygamberin Uyarıcı Vasfı

Bil ki Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne, dünyada zühdü ve mü'minlere kanat germeyi emredince, o kavme (müşriklere), *"şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça uyaranım"* demesini de emretmiştir ki, bu ifadenin muhtevasına, O'nun hem nezir, uyarıcı olması; hem de, bütün teklifleri tebliğ etmesi dahildir. Zira, vâcibin yapılmamasından, haramın da yapılmasından dolayı ikâb, cezâ terettüp eder. Binâenaleyh böylesi bir cezânın vaki olacağını bildirmek, **"nezîr"** (uyarıcı, sakındırıcı) sözünün muhtevasına girer. Yine onun muhtevasına, Hz. Peygamber'in, mükâfat, cezâ, cennet ve cehennem mertebelerini beyan etmesi de dahildir. Cenâb-ı Hak, **"nezîr"** kelimesinin peşinden **"mübîn"** sözünü getirmiştir ki bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, bütün bu hususlarda, yeterli ve tam bir açıklamada, beyânatta bulunduğunu; onun, eksiksiz deliller getirmiş olduğunu ifade eder.

Daha sonra Allahu Teâlâ كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ *"Nitekim iş bölümü yapanlara... indirmiştik"* buyurmuştur ki, bu ifadeyle ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Muktesimîn Kelimesinin Tefsiri

Birinci bahis: Âlimler, **"muktesimîn"**in kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta da şu görüşler ileri sürülmüştür:

Bunlar İslâm Yolunu Kesmek İçin Çalışanlardır

Birinci görüş: İbn Abbas şöyle demiştir: "Bunlar, insanları, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e iman etmekten alıkoymak için, Mekke yollarını bölüşerek oraları kesen kimselerdir ki, bunların sayıları kırk civarındaydı." **Mukâtil İbn Süleyman,** bunların hacc mevsiminde, **Velîd İbn el-Muğîre**'nin göndermiş olduğu kimseler olduğunu ve onların, Mekke'ye girmek isteyen kimselere, "Taşradan gelenleri aldatmayın, nübüvvet iddiasında bulunan (o Muhammed) mecnûndur!" diyerek, Mekke'nin sokak ve yollarını paylaşan kimseler olduğunu, onların, insanları Hz. Muhammed (s.a.s)'den, "O bir sihirbazdır, kâhindir, bir şairdir" diyerek uzaklaştırdıklarını; işte bunun üzerine Cenâb-ı Hakk'ın, bu kimselere, rezil ve rüsvaylığını indirdiğini, böylece de

onların lâşeler gibi geberdiklerini, söylemiştir ki, bu izaha göre âyetin manası, "Ben sizi, "muktesimîn"in başına gelenin bir mislinin de sizin başınıza gelmesinden sakındırıyorum" şeklinde olur.

İkinci görüş: Bu, **İbn Abbas**'ın görüşü olup, ondan gelen rivayetlerin birisinde o, **"Muktesimîn,** Yahudî ve Hıristiyanlardır" demiştir. Âlimler, Allahu Teâlâ'nın, Yahudî ve Hıristiyanları, neden dolayı bu şekilde adlandırdığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak şöyle demişlerdir: Çünkü onlar Kur'ân'ı paramparça ederek, (ellerindeki) Tevrât'a uyana iman etmişler, uymayanı ise, kabul etmeyip inkâr etmişlerdir. **İkrime** şöyle demektedir: "Zira onlar, Kur'ân'la alay etmek için Kur'ân'ı parçalamışlar; içlerinden bir kısmı, "Bu sûre benim içindir (benim hakkımdadır)"; bir kısmı da, "şu sûre de benim hakkımdadır" diyerek alay ediyorlardı." **Mukatil İbn Hibban** da: "Onlar Kur'ân'ı, kısımlara ayırarak, bazıları onun sihir, bazıları onun şiir, bazıları yalan ve uydurma, bazıları da onun, evvelkilerin efsaneleri olduğunu söylemiştir" demiştir.

Bunlar Kavm-i Salih'tir

Üçüncü görüş: İbn Zeyd şöyle demiştir: "Bunlar, **Salih** (a.s)'in kavmidir. Çünkü onlar, andlaşarak, "Ona ve ehline, muhakkak ki bir gece baskın yapalım" demişlerdi. Derken, melekler onları taşlamış, böylece de onları helâk etmişlerdi. Buna göre **"el-Muktesimîn"** kelimesi **"taksimat"** kökünden değil, **kasem,** yemin kökünden olur ki, bu **İbn Kuteybe**'nin tercihidir.

İkinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, **"kemâ enzelnâ"** *(indirdiğimiz gibi)* ifadesi, herhangi bir şeyin bu şeye teşbih edilmesini gerektirmektedir. O halde, o şey nedir?

Buna, şu iki şekilde cevap verilmiştir:

1) Kelamın takdiri, "inatları ve cehaletleri yüzünden, Kur'ân'ın bir kısmının, **Tevrat** ve **İncil**'e uyduğu için, hak olduğunu; bir kısmının da, onlara uymadığı için, batıl olduğunu söyleyip de, böylece Kur'ân'ı hak ve batıl diye iki kısma ayırmak suretiyle, onu paramparça eden Ehl-i kitâb'a (azap) indirdiğimiz gibi, andolsun ki buna karşılık sana da, tekrarlanan yedi âyeti, **"Mesanî"**yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik" şeklindedir.

Buna göre şâyet, "Böyle olması halinde, "müşebbeh" (benzetilen) ile "müşebbehun bih" (kendisine benzetilen) arasına daha nasıl, *"Sakın birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma"* (Hicr, 88) ifadeleri girebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavminin kendisini yalanlayıp ona düşmanlık yapmasına mukabil bir teselli olunca, bu iki şeyin arasına, onu, onların dünyalarına ve dünyalıklarına iltifat etmekten ve onların küfürleri sebebiyle üzülmekten nehyetme gibi, teselliye medâr ve dayanak olan şeyler, ifadeler girmiştir.

2) Bu sözün, Cenâb-ı Hakk'ın, *"ve de ki: "Şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça uyaranım"* ifadesiyle ilgili olmasıdır.

Bil ki bu izah, ancak şu iki şeyden birisiyle tam ve kâmil olur:

a) Herhangi bir takdirin yapılabileceğini kabul etmek;

b) Âyette bir hazfin bulunduğunu söylemek. "İzmâr"a gelince, bu, kelamın takdirinin, "Ben sizi, Kur'ân'ı paramparça edenlere indirdiğimiz o azap gibi olan bir azaptan, apaçık bir biçimde inzâr edenim" şeklinde olmasıdır. Bu izaha göre, "müşebbeh" durumunda olan ve kendisine "müşebbehun bih"in delalet ettiği mef'ul hazfedilmiş olur. Bu, senin tıpkı, "Güzellikte, ay gibi olanı gördüm" demen gibi olur ki bu, "Güzellikte ay gibi olan bir insan gördüm" demektir. Hazfe gelince, bu da, kâf'ın zâid olduğunun söylenmesidir. Buna göre kelamın takdiri, "Ben, Kur'ân'ı paramparça edenlerin başına indirdiğimiz şeyden, sizi apaçık uyaranım" şeklinde olur. Kâf'ın ziyade olmasının, Kur'ân'da benzerleri bulunmaktadır. Bu da لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Onun benzeri gibisi yoktur"* (Şûra, 11) âyetidir ki, bunun takdiri, "Onun misli yoktur" şeklindedir. Bazıları da, ne böyle bir izmâr'a, ne de böyle bir hazfe ihtiyaç bulunmadığını; buna göre kelamın takdirinin, "Ben, apaçık bir uyarıcıyım. Yani, Kureyş'i, Kur'ân'ı paramparça edenlere indirdiğimiz azap gibisinden sakındırıyor ve uyarıyorum" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْاٰنَ عِضِينَ *"Kur'ân'ı parça parça yapanlara da (öyle azap) indirmiştik"* buyruğuna gelince, bununla ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Bu lafızla ilgili iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu kelime, "**muktesimîn**" kelimesinin sıfatıdır.

b) Bu kelime mübtedâ, haberi ise, لَنَسْاَلَنَّهُمْ *"...onlara muhakkak soracağız"* (Hicr, 92) ifâdesidir. Bu görüş, **İbn Zeyd**'e aittir.

'Idîn Kelimesinin Tefsiri

İkinci bahis: Dil âlimleri "عِضِينَ" kelimesinin müfredi hakkında, şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

Birinci görüş: Bunun müfredi, tıpkı "عِزَةٌ ، بِرَةٌ" ve "تُبَةٌ" kelimeleri gibi "عِضَةٌ" şeklinde olup, aslı عِضْوَةٌ **('ıdvetün)**'dür. Bu, bir şeyi paramparça ettiğin zaman söylediğin **"Adaytu'ş-şey'e"** deyiminden alınmıştır. O halde, o şeyin her bir parçasına, **"ıdatun"** denilir. Bu kelime, kendisinden, fiilin lâmu'l-fiili olan vâv'ın noksanlaşmış olduğu, (hazfedildiği) cinsten bir kelimedir. **"Ta'dıye"** cüzlere bölmek, parçalara ayırmak demektir. Nitekim parçalara, kısımlara ayırdığında, **"Addaytu'l-cezûre ve'ş-şâte ta'dıyeten"** (Deveyi ve koyunu kesip parçalara ayırdım, parçalara ayırmak) dersin. Hadis-i şerifte de, لَا تَعْضِيَةَ فِي مِيرَاثٍ إِلَّا فِيمَا احْتَمَلَ الْقِسْمَةَ *"Mirasta, ancak taksimatı kabul eden şeylerde parçalama, bölme olur"*[7] buyurulmuştur. Yani, kıymetli taş ve kılıç gibi, parçalanamayan şeylerde parçalama yoktur. O halde, Cenâb-ı Hakk *"Kur'ân'ı parça parça yaptılar"* ifadesiyle, onların, o Kur'ân'ı parçalayıp da, "Bu bir sihirdir; bu bir şiirdir; bu, öncekilerin efsaneleridir; bu, uydurulmuş şeydir" demelerini kastetmiştir.

İkinci görüş: Bunun müfredi, **"ıdatun"** (عِضَةٌ) olup, aslı, **"Adhetun"** (عَضْهَةٌ)dür. Araplar, iki hâ'nın, bir arada bulunmasını ağır buldukları için, **"ıdatun"** demişlerdir. Nitekim onlar, **"şefetun"** derler ki, bunun aslı, **"şefhetun"** (شَفْهَةٌ)dür. Bunun delili, onların **"Şâfehtu-Müşâfeheten"**, (Ağız ağıza konuştun-Ağız ağıza konuşmak) demeleridir. Bazı görüşlere göre, **"sene"** (sene, yıl) kelimesinin aslı da, **"senhe"**dir. Bu kelime, "yalan" manasına gelen "**Adh**" (الْعَضْهُ) kelimesinden alınmıştır, إِيَّاكُمْ وَالْعَضْهَ *"Yalandan kaçının ve sakının"*[8] hadisi de bunun gibidir. **İbn Sikkît** şöyle demiştir: **"el-Adhu"** kelimesinin manası, bir kimsenin bir kimseye iftirada bulunarak, onda bulunmayan bir şeyi, onun hakkında söylemesidir." Bu, **Leys**'in rivayetine göre, **Halil İbn Ahmed**'in görüşüdür. Buna göre "جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ" âyetinin manası, "Onlar, o "Kur'ân'ın uydurulmuş olduğunu kabul ettiler ve söylediler" şeklinde olur." **"Idatun"** kelimesi, kendisinden hazfedilen harften dolayı, cem-i müzekker salim vezninde cemilenmiş, böylece de, kendisinden hazfedilen şeye mukabil olsun diye vâv ve nûn ile çoğul yapılmıştır.

---

7 **Beyhakî**, es-Sünenü'l-Kübra, 10/133

8 **Kenzu'l-Ummâl**, 3/4348.

فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ اَجْمَعِينَۙ ﴿٩٢﴾ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾ فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ﴿٩٤﴾ اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِءِينَۙ ﴿٩٥﴾ اَلَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَۚ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٩٦﴾

"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna, yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız. Şimdi sen ne ile emrolunuyorsan, apaçık bildir. Müşriklere aldırış etme. Allah'la beraber diğer bir tanrı daha tanıyan o alaycılara muhakkak ki biz yeteriz. Onlar, yakında bileceklerdir" (Hicr, 92-96).

Bu âyetlerle ilgili birkaç husus vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sorguya Çekilecek Olanlar**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna... elbette soracağız"* ifadesinin, Kur'ân'ı paramparça eden o **"muktesimîn"** ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü, zamirin en yakına râci olması daha uygundur. Buna göre kelamın takdiri, "Allahu Teâlâ, onların Kur'ân'ı kısımlara ayırmalarından ve diğer günahlarından dolayı, o **"muktesimîn"e** hesap soracağına dair, zâtına, kendisine yemin etmiştir" şeklinde olur.

Bu ifadenin, bütün mükelleflerle ilgili olması da muhtemeldir. Çünkü onlardan da, daha önce geçen, *"Ve de ki: "Şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça haber verenim"* (Hicr, 89) âyetinde bahsedilmişti. Bu, "Bütün insanlar için gönderilmiş, apaçık bir uyarıcıyım" demektir. Bu demektir ki bu ifade, hem mü'minleri, hem de kâfirleri içine almaktadır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna... elbette soracağız"* buyruğunun, bütün herkesle alâkalı bir söz olması gerekir. O halde, bu "soru sorma ve hesâba çekme ya insanların küfründen veya imanlarından olacaktır" diyen kimsenin sözünün manası yoktur. Bilakis hesaba çekme, her ikisinden ve bütün amellerden olacaktır. Çünkü lafız, genel (âmm) olup, hepsini içine almaktadır.

Sorguya ve Sorulmamaya Dair Âyetlerin Bağdaştırılması

Buna göre şâyet, *"onlara, topuna... soracağız"* ifadesiyle, *"İşte o gün, ne insana, ne cinne günahı sorulmayacak"* (Rahman, 39) âyetleri nasıl telif edilebilir?" denilirse, âlimler buna birkaç şekilde cevap vermişlerdir:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Onlara, istifhâm yoluyla soru sorulmayacaktır. Çünkü Cenâb-ı Hak, onların bütün amellerini bilir. Onlara ancak, kınama ve azarlama üslûbunda soru sorulacak ve, "Şunu niçin yaptınız?" denilecektir.

Bir kimse, "Bu cevap zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacaktır"* (Rahman, 39) buyruğundan murat, istifham üslubunda soru sormak olsaydı, bu olumsuzluğun *"işte o gün"* ifadesiyle tahsis edilmesinde bir mana olmazdı. Zira, böylesi bir soru ve istifham, Cenâb-ı Hak hakkında, bütün zamanlarda imkânsızdır.

2) Bu olumsuzluğun, sormamanın bazı zamanlara; olumluluğun, sormanın ise, başka bir vakte hasredilmesi. Çünkü kıyamet günü, çok uzun bir gündür.

Bir kimse şöyle diyebilir: Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacaktır"* ifadesi, o günde sualin vaki olmayacağını açıkça bildirmektedir. Binâenaleyh, o günün bölümlerinden herhangi birisinde sual vaki olmuş olsaydı, o zaman tenakuz ve çelişki hasıl olurdu.

3) Bizim şöyle dememizdir: Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacaktır"* ifadesi, nefyin umûmîliğini; *"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız"* ifadesi de, **"muktesimîn"**e ait ve râci olup, hâs, hususî bir ifadedir. Hususî ifadenin, genel (umumî) olan ifadeden önce geldiğinde şüphe yoktur.

Açıkça Tebliğ Emri

Cenâb-ı Hakk'ın, فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ *"Şimdi sen ne ile emrolunuyorsan, apaçık bildir"* buyruğuna gelince, bil ki, "اَلصَّدْعُ" **(sad')** kelimesi Arapçada yarmak ve ayırmak anlamındadır. Nitekim, **İbnu's-Sikkît, Cerîr**'in şu beytini okumuştur:

هٰذَا الْخَلِيفَةُ فَارْضَوْا مَا قَضَى لَكُمْ بِالْحَقِّ يَصْدَعُ مَا فِي قَوْلِهِ حَيْفُ

"Bu halife var ya, sizin için hükmettiğine razı olun. Ancak hakla hükmeder ve meseleleri fasleder. Sözünde, zulüm ve haksızlık yoktur."

Buradaki **"yasda'u"** kelimesi "fasleder, ayırır" anlamındadır. Nitekim, topluluk dağıldığı zaman da, **"Tasadda'a'l-kavmu"** (تَصَدَّعَ الْقَوْمُ) denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ *"o gün (bütün insanlar) bölük bölük ayrılacaklardır"* (Rum, 43) âyeti de böyledir. **Ferrâ,** bunun (Rûm, 43) manasının, "dağılırlar, kısım kısım ayrılırlar" şeklinde olduğunu söylemiştir. "اَلصَّدْعُ" **(Sad')**

kelimesi cam hakkında kullanıldığında, ayırmak, koparmak, kırmak anlamına gelir. Ben de derim ki: "Kafatası kemikleri bu sırada, adeta parçalanıyor gibi olduğu içindir ki, baş ağrısına muhtemelen bu isim, "اَلصُّدَاعُ" **(sudâ')** adı verilmiştir. **el-Ezherî** de şöyle demiştir: "Sabaha, **"el-felak"** denildiği gibi, "اَلصَّدِيعُ" **(sadî')** de denilir. Nitekim Arapçada, fecr çatladı, yarıldı; sabah ortaya çıktı, sabah oldu manalarında, **"İnsada'a, infeleka'l-fecru; infetara's-subhu"** denilmektedir.

Bunu iyice anladığın zaman bil ki, "فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ" âyetinin manası, "Hak ile batılın arasını ayır" şeklinde olur. **Zeccâc** ise: "Bunun manası, "Emrolunduğun şeyi açıkla, izhâr et" şeklindedir. Çünkü Arapçada, bir kimse açık bir biçimde delilini ortaya koyup konuştuğunda, senin tıpkı, "Onun, sarîh sarîh söyledi; apaçık ortaya koydu" sözünde de olduğu gibi, **"Sada'a bi'l-hucceti"** (صَدَعَ بِالْحُجَّةِ) denilir" demiştir. Bu açıklama da gerçekte, yarmak ve ayırmak manasına gelir. Ona râci olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, بِمَا تُؤْمَرُ *"Sen ne ile emrolunuyorsan"* buyruğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

1) Buradaki "mâ"nın, "ellezî" anlamında olması. Yani, "Emrolunmakta olduğun şeriatleri ve yasaları" (Bimâ tu'meru bihi mine'ş-şerâi') demektir. Ancak buradaki harf-i cer (..bihî..) düşmüştür. Bu, şâirin tıpkı şu sözünde olduğu gibidir: اَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أَمَرْتُ (بِهِ)"Sana hayrı emrettim; binâenaleyh sen, emrettiğimi yap!"

2) Buradaki "mâ"nın, mastariyye olmasıdır. Yani, "Sen, kendi işini (emrini) ve durumunu, onlara apaçık olarak anlat" demektir. Âlimlerin ifadesine göre, bu âyet nazil oluncaya kadar, Hz. Peygamber (s.a.s) nübüvvetini gizliyordu.

Cenâb-ı Hak, daha sonra, وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ *"Müşriklere aldırış etme"* buyurmuştur. Yani, "onlara aldırma; onların, nübüvvet davetini izhâr etmen sebebiyle seni kınamalarına hiç iltifat etme, aldırış etme" demektir. Bazı âlimler, bu hükmün, savaş âyetiyle mensûh olduğunu söylemiştir ki, bu zayıftır. Çünkü buradaki yüz çevirmenin anlamı, onlara aldırış etmemedir ki, binâenaleyh bu hüküm, mensûh olmaz.

Dinle Alay Edenlerin Cezası

Cenâb-ı Hakk, اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ *"O alaycılara muhakkak ki biz yeteriz"* buyurmuştur. Denildiğine göre bunlar, müşriklerden şu beş kişiydiler: **Velîd İbnu'l-Muğîre, Âs İbn Vâil, Adiyy İbn Kays, el-Esved İbnu'l-Muttalib**

ve **el-Esved İbn Abdi Yegûs. Cebrail** (a.s), Hz. Peygamber'e, "Ben, onların hakkından gelmekle emrolundum" dedi ve, **Velîd**'in topuğuna işaret etti. Derken **Velîd,** ok yığınlarının yanından geçerken, elbisesine bir ok takıldı. Kibrinden dolayı ise **Velîd,** onu almaya eğilmedi. Bunun üzerine ok, topuğundaki bir damara isabet etti; okun damarı kesmesi üzerine, **Velîd** öldü. Sonra, **Âs İbn Vâil**'in ayak ayasına işaret etti. Derken oraya, bir diken girmişti. Bunun üzerine **İbn Vâil,** "ayağıma bir şeyler battı, ayağımı yılan soktu!" dedi. Şişen ayağı değirmen taşı gibi oldu ve öldü. **Cebrail,** derken **el-Esved İbnu'l-Muttalib**'in gözlerine işaret etti. O, birden kör oldu. **Adiyy İbn Kays**'ın burnuna işaret etti; o, burnundan irin sümkürdü ve öldü. Derken **Cebrail,** bir ağacın dibinde oturmakta olan **el-Esved İbn Abdi Yeğûs**'a işaret etti. O da ölünceye kadar, başını ağaca, yüzünü dikenlere vurdurup durdu.

Bil ki müfessirler, bu alaycıların sayısı, onların isimleri ve istihzâ yolları hakkında ihtilaf etmişlerdir ki, onların bilinmesine ihtiyaç yoktur. Bilinen miktar şudur ki, onlar muayyen bir kesim olup, güç, kuvvet ve riyaset sahibi idiler. Çünkü, kadri yüce ve makamı ulu olan Hz. Peygamber gibi bir kimseye karşı bu türlü hafiflik ve bayağılıkları, ancak böyleleri izhâr edebilirdi. Kur'ân-ı Kerim, Cenâb-ı Hakk'ın, onları yok edip kahrettiğine, tuzaklarını başlarına geçirdiğine delâlet etmektedir. Allah en iyisini bilendir.

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ﴿٩٧﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ ﴿٩٨﴾ وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ﴿٩٩﴾

"Andolsun biliyoruz ki, onların söyleyip durduklarından, göğsün cidden daralıyor. Sen hemen Rabbini hamd ile tesbih et ve secde edenlerden ol. Sana "yakîn" gelinceye kadar da Rabbine ibadet et" (Hicr, 97-99).

Tesbih, Hamd, Secde Emri

Bil ki, Allahu Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavmini, hele bilhassa o **"muktesimîn"**in ve o alaycıların ona karşı bayağılıklar yaptığını zikredince, Hz. Peygamber'e, *"Andolsun biliyoruz ki onların söyleyip durduklarından,*

göğsün cidden daralıyor" demiştir. Çünkü insanın yaratılışı ve mizacı, böylesi durumlarda bunu gerektirir. İşte Cenâb-ı Hak, *"Sen hemen Rabbine hamd ile tesbih et"* demiş ve böylece ona şu dört şeyi emretmiştir: Tesbih, hamd, secde ve ibadet. Âlimler, bu taatleri yapmanın, göğsün daralmasını ve hüznü gidermeye nasıl vesile olduğu hususunda değişik izahlar yapmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, hakkın peşinde olan ârifler (sûfîler) şöyle demişlerdir: "İnsan bu çeşit ibadetlerle meşgul olduğu zaman, ona rubûbiyyet âleminin nurları inkişaf eder. Bu inkişaf tahakkuk ettiği zaman, dünya bütünüyle onun gözünde değersizleşir. Dünya onun nazarında böyle önemsiz hale gelince de, ne dünyayı elde etmek, ne de elden kaçırmak onun için bir şey ifade etmez. Dolayısı ile o, dünyayı kaybetmekten ötürü vahşete ve dehşete düşmez, dünyayı elde ettim diye de şımarmaz. İşte bu noktada, hüzün ve keder diye bir şey kalmaz."

Mu'tezile şöyle der: "Allah'ın kötülüklerden münezzeh olduğuna inanan kimsenin, zorluklara katlanması kolay olur. Çünkü o, Allah'ın son derece âdil olduğunu, kendisine sebepsiz ve faydasız yere eziyet vermekten münezzeh olduğunu bilince, kalbi yatışır." Ehl-i sünnet ise şöyle der: "İnsanın başına, istemediği (hoşlanmadığı) şeyler gelince, yine Allah'a itaate koşar. Böylece sanki: "Ey Allahım, ister bana hayırlar ver, ister belâlara düşür, her halükârda sana ibadet etmem gerekir" demiş olur.

Cenâb-ı Hak, *"Sana "yakîn" gelinceye kadar da Rabbine ibadet et"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Allah'ın buradaki "yakîn" ile "ölüm"ü kastettiğini, ölümün, kesin bir şey olduğu için "yakîn" adını aldığını söylemiştir. Buna göre şâyet, "Herkes, öldüğü zaman, üzerinden ibadet etme mes'ûliyetinin artık düştüğünü bildiğine göre, ibadetlere böyle sınır çizmenin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Bundan murat şu manadır: "Hayatın boyunca Rabbine ibadet et, hayatının hiçbir safhasında bu ibadetten uzak ve berî olma." Allah en iyi bilendir.

Bu sûrenin tefsiri de, tamamlandı. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd ü senâlar ve Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.s) ile âl-i ashâbına salât-ü selâmlar olsun.

***

NAHL SÛRESİ

128 âyet olup, Mekke'de nâzil olmuştur.

Nahl Sûresi'nin Mekkî Olması Meselesi

Nahl Sûresi, son üç âyeti hariç, tamamen Mekkî'dir (Mekke'de nâzil olmuştur).

Esamm, bazı kimseleri, Nahl Sûresi'nin bütün âyetlerinin Medenî olduğunu söylediğini nakletmiştir.

Bazıları da bu sûrenin başından "كُنْ فَيَكُونُ" (Nahl, 40) ifadesine kadar Medenî, bundan sonrasının Mekkî olduğunu söylemişlerdir.

Katâde'den ise, bu son görüşün tam aksi rivayet edilmiştir.

Bil ki bu sûre, "Ne'am Sûresi" adını da almıştır.

Sûre, yüz yirmi sekiz âyet olup (bence) hepsi Mekkî'dir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَتٰٓى اَمْرُ اللّٰهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ ۚ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١﴾ يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهٖٓ اَنْ اَنْذِرُوٓا اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنَا۠ فَاتَّقُونِ ﴿٢﴾

"Allah'ın emri geldi. Artık onu vaktinden evvel istemeyin. O, onların eş tutmakta oldukları şeylerden münezzehtir, yücedir. O, kendi emri ile kullarından kimi dilerse ona vahy ile, melekleri indirir. "Benden başka hiçbir tanrı olmadığını inzâr edin, benden ittikâ edin" diye" (Nahl, 1-2).

Va'dedilen Cezanın Gecikmesinin Kâfirler Üzerinde Etkisi

Bil ki bu âyetlerin tefsirini bilmek şu üç soruya dayanır:

Birinci soru: Hz. Peygamber (s.a.s), bazen onları dünya azabı ile tehdit etmiştir. Bu tehdit, **Bedir**'de gerçekleştiği gibi, onların öldürülmeleri ve kendilerine hükümran olunmasıdır. Cenâb-ı Peygamber, bazen de kıyamet azabı ile tehdit etmiştir. Bu azap, kıyamet kopunca tahakkuk edecektir. Sonra o müşrikler bu ikinci çeşit tehdide dair hiçbir şey görüp müşahede etmedikleri için, Hz. Peygamber'i tekzip etme hususunda bunu delil getirmişler, ondan bunu istemişler ve "Bunu getir" demişlerdir. Rivayet olunduğuna göre, *"Saat (kıyamet) yaklaştı. Ay (ikiye) ayrıldı"* (Kamer, 1) âyeti nazil olunca, kâfirler kendi aralarında: "O, kıyametin yaklaştığını iddia ediyor. Dolayısı ile yapmakta olduğunuz bazı (kötü) işleri artık bırakın. Olup bitecekleri hep birlikte görelim" dediler. Fakat kıyamet hemen kopmayınca, "Bizi tehdit ettiğin şeyden, bir şey görmedik" dediler. Bunun üzerine, *"İnsanların hesap (günü) yaklaştı" (*Enbiya,1) âyeti nazil oldu. Kâfirler bundan dolayı tir tir titreyip, korkarak o günlerin gelmesini beklemeye başladılar. Ama o günlerin gelmesi uzayıp gelmeyince, "Ey Muhammed, bizi tehdit ettiğin şeyden hiçbir iz göremedik" dediler. Bunun üzerine işte, *"Allah'ın emri geldi"* âyeti nazil oldu. Hz. Peygamber (s.a.s) diz üstü çöktü ve insanlar başlarını kaldırınca, âyetteki *"Artık onu vaktinden evvel istemeyin"* ifadesi nazil oldu. Velhasıl Hz. Peygamber (s.a.s), o kâfirleri gerek dünya, gerek ahiret azabı ile çokça tehdit edip, onlar da bu tehditlere dair bir şey

görmeyince, onu yalanladılar da, Allahu Teâlâ bu şüphelerine أَتَىٰ أَمْرُ اللهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ *"Allah'ın emri geldi. Artık onu vaktinden evvel istemeyin"* buyurarak cevap verdi. Bu cevabı, şu iki şekilde izah ederiz:

Mazinin, Muzari Anlamına Gelmesi

Birinci izah: O azap, her ne kadar henüz gelmedi ise de, muhakkak gelecektir. Bir şey bu durumda olduğunda, daha sonra olacak şeyi, sanki olmuş gibi sayarak, normal sözde, "Geldi, oldu, bitti" denilir. Bu tıpkı, yardım talebinde bulunup, istediği yardımın gelmesi yaklaşmış olan kimseye, "Sana yardım geldi. Artık bağırıp çağırmayı bırak" denilmesi gibidir.

İkinci izah: Şöyle denilebilir: Allahu Teâlâ'nın bu hususta emri ve hükmü, oldu, bitti, meydana geldi. Ama olmasına hükmedilen şey henüz olmadı. Çünkü Hak Teâlâ, onun belli bir zamanda meydana gelmesine hükmetmiştir. Dolayısıyla, o vakit gelmezden önce, o şey tahakkuk etmez, var olmaz. Velhasıl şöyle denilmek istenmektedir: Azabın ineceğine dair Allah'ın emri ve hükmü ezelden ebede kadar olan zaman içinde oldu, bitti, meydana geldi. Bu izaha göre, *"Allah'ın emri geldi"* ifadesi doğru olur. Fakat olmasına hükmedilen ve olması emredilen iş, henüz tahakkuk etmemiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, onun belli bir zamanda olmasını takdir etmiştir. Binâenaleyh acele etmeyin ve onu vaktinden evvel istemeyin.

İkinci soru: Kâfirler: "Ey Muhammed, farzet ki, Allah'ın dünyada veya âhirette bize azap indireceğine dair söylediğin sözün doğru olduğunu kabul edelim. Fakat biz, bu putlara da tapıyoruz. Çünkü onlar, bize Allah yanında şefaat edeceklerdir. Dolayısıyla, onlar bize Allah katında şefaatçi olurlar ve biz de bu sayede, aleyhimizdeki bu ilahi azap hükmünden kurtuluruz" dediler de, Cenâb-ı Hak, onların bu kuruntularını ve boş ümitlerini سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O, onların eş tutmakta oldukları şeylerden münezzehtir"* diyerek cevaplamış, kendisinin ortaklardan, zıtlardan, benzerlerden münezzeh olduğunu beyan etmiş ve katında, izni olmadan hiçbir kimse ve varlığın şefaatçi olamayacağını bildirmiştir. Âyetteki, "عَمَّا يُشْرِكُونَ" ifadesindeki **"mâ"** edatının, mâ-i mastariyye olması muhtemeldir. Buna göre mana, "Allah, onların eş tutmalarından, ortak koşmalarından münezzehtir" şeklinde olur. Bu edatın **"ellezî"** manasına olması da câizdir. Buna göre mana, "Allah, onların eş tuttukları o putlardan münezzehtir. Çünkü onlar değersiz ve cansız varlıklardır. Binâenaleyh onların, yerin ve göklerin müdebbiri olan Allahu Teâlâ'ya, ortak olduklarını söylemek

şöyle dursun, onlarla en düşük varlıklar arasında bile, herhangi bir münasebeti ve kıyası söz konusu değildir" şeklindedir.

Üçüncü soru: Farzet ki Allahu Teâlâ, bazı kullarına sevinç, bazılarına da sıkıntı vermeye hükmetmiş, takdir etmiştir. Fakat sadece kendisinin bilebileceği bu sırları senin öğrenmen nasıl mümkün olur ve sen nasıl, Allah'ın mülkündeki ve melekûtundaki sırlarını öğrenebilirsin? Cenâb-ı Hak bu soruya da يُنَزِّلُ الْمَلٰئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهِ عَلٰى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ اَنْ اَنْذِرُوا اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا فَاتَّقُونِ *"O, kendi emri ile kullarından kimi dilerse ona vahiy ile melekleri indirir: "Benden başka hiçbir tanrı olmadığını inzâr edin, benden ittika edin" diye"* ifadesi ile cevap vermiştir. Bu cevap şöyle izah edilir: Allahu Teâlâ, istediği kuluna o meleği indirir ve o kuluna, diğer insanlara, âlemin bir tek ilahı bulunduğunu, bu ilahın onları tevhit ve ibadetle mükellef tuttuğunu, bunu yerine getirmeleri halinde dünya ve âhiretin en hayırlısını elde edeceklerini, karşı çıkıp kabul etmemeleri halinde ise, dünya ve âhiretin en kötü belalarına düşeceklerini beyan buyurduğunu bildirmesini emretmiştir. İşte bu yol ile, bu bilgiler, diğer insanlara değil de, Allah'ın dilediği o kimseye tahsis edilmiş olur. Özetle sunduğumuz bu tertipten, bu âyetlerin en güzel bir biçimde sıralanmış ve birbirleriyle münasebet arz ettikleri ortaya çıkmış oldu. Allah en iyi bilendir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, Âsım, Hamza ve **Kisâî** fiili, yâ ile, zâ harfinin kesresi ile ve şeddeli olarak **"yünezzilu"**, ikinci kelimeyi nasb ile **"el-melâikete"** (melekleri indirir) şeklinde okurlarken; **İbn Kesir** ve **Ebu Amr,** fiili, yâ'nın zammesi, zâ'nın kesresi ve şeddesiz olarak, **"yünzilü"** şeklinde okumuşlardır ki, birinci kıraate göre fiil, tef'îl babından, ikincisine göre, if'âl babından olur. Bunlar, aynı manaya gelen iki kullanılıştır.

***İKİNCİ MESELE:* Fert Hakkında Cemi (Çoğul) Sîgası Kullanmak**

Atâ, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Cenâb-ı Hak, bu âyetteki **"melâike"** sözü ile, sadece **Cebrail** (a.s)'i kastetmiştir." **Vâhidî** şöyle der: "Müfredi (tek olanı), cemî bir kelime ile isimlendirmek, eğer o müfret reis ve lider durumunda olursa câizdir. Bu tıpkı, *"Biz Nuh'u da kavmine (peygamber olarak) gönderdik"* (Nuh, 1); *"Biz o Kur'ân'ı Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) ve *"Zikri (Kur'ân'ı) biz indirdik"* (Hicr, 9) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu insanlar hakkında da, *"İnsanlar kendilerine şöyle*

dedi" (Âl-i İmran, 173) âyetinde kullanıldığı gibidir.[9] Bu hususta, izahı daha sonra yapılacak başka bir görüş daha vardır.

Rûh'un Tefsiri Hakkında

Cenâb-ı Hak, بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهِ *"Kendi emri ile.. rûh ile"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu **"rûh"**tan maksat vahiydir ve vahiy, Allah'ın kelâmı demektir. Bunun bir benzeri de, *"İşte biz sana da böylece, emrimizden bir rûh vahyettik"* (Şûra, 52) ile *"O, kullarından dilediğine, emrinden bir rûh vahyeder"* (Gâfir, 15) âyetleridir.

Muhakkikler (sofiler) şöyle demişlerdir: "Ceset, haraptır, kesiftir, karanlıktır. Ama ona rûh girdiğinde, canlı olur, latif olur ve nûrânî olur. Böylece o nûrun tesiri beş duyuda da görülür. Rûh da karanlık (zulmet) ve câhildir. Kendisine akıl verildiğinde, aydınlanır ve nurlanır. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Allah, analarınızın karınlarından sizi hiçbir şey bilmez bir halde çıkardı. Size, şükredesiniz diye, kulaklar, gözler, gönüller verdi"* (Nahl, 78) buyurmuştur. Akıl da aslında, tam nûrânî, arınmış, saf ve aydın değildi. Derken o, Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve fiillerini, ruhlar ve maddeler âlemini, dünya ve âhiret âlemini tanıyınca mükemmelleşti. Sonra bu ilahi ve kıymetli bilgiler, vahiy ile ve Kur'ân nûru ile mükemmelleşmiş ve saflaşmıştır.

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Marifetullah ve Rabbânî mükâşefeler, Kur'ân ve vahiy ile kemâle erer, tam olur. Akıl da, bu marifetullah ile aydınlanır, saflaşır ve kemale erer (olgunlaşır). Rûh cevheri ise, bu akıl ile tamam olur, kemâle erer. Bedenin durumu da, bu rûh ile mükemmel olur. İşte bu noktada, hakikî, gerçek rûhun, vahiy ve Kur'ân olduğu ortaya çıkar. Çünkü bunlar sayesinde, cehâlet ve gaflet uykusundan uyanılabilir. Böylece de, behîmîlik (hayvanlık) toprağından, melekliğin evine geçmek mümkün olur. Binâenaleyh **"rûh"** kelimesini, vahiy manasında kullanmak son derece münasib ve uygundur. Bunu kuvvetlendiren hususlardan birisi de, Cenâb-ı Allah'ın *"O (Kur'ân'ı) emin rûh senin kalbine indirdi"* (Şuarâ, 193) âyetinde **Cebrâil** (a.s)'e; **"Rûhullah"** tabirinde de[10] **Hz. İsâ** (a.s)'ya **"rûh"** demiş olmasıdır. Bunun bu manada kullanılışı güzel ve yerindedir. Çünkü bu ikisinin varlıkları sebebi ile kalbin hayatı demek olan hidâyet ve

9 Burada **nâs**'tan maksat, muayyen bir münafık ferttir (Ç).

10 Matbu nüshada böyledir. Fakat Kur'ân'da Hz. İsa hakkında bu tabir yoktur. Sadece "روح" vardır ki (Nisa, 171) "O'ndan (Allah'tan) bir ruh" demektir. Bu sehiv müelliften değil de kâtipten ileri gelmiş olmalıdır (Ç).

marifetullah meydana gelmiştir. **"Rûh"** kelimesinin bu ikisi için, bu manada kullanılması güzel olunca, vahiy ve tenzil (Kur'ân) manasında **"rûh"** denilmesi daha uygun olur.

İkinci görüş: Bu, **Ebu Ubeyde**'nin görüşüdür. Ona göre, bu âyetteki **"rûh", Cebrâil** (a.s)'dir. Bunun başındaki bâ harf-i cerri de, مَعَ (beraber) manasınadır. Meselâ Araplar, "Falanca elbisesi ile beraber çıktı" manasında, خَرَجَ فُلَانٌ بِثِيَابِهِ; "Emîr, silahı ile baraber bindi" manasında, "رَكِبَ الْأَمِيرُ بِسِلَاحِهِ" derler. Buna göre âyetin manası, "Melekleri **Rûh** yani **Cebrail** (a.s) ile birlikte indirir" şeklinde olur.

Cebrail ile Birlikte Meleklerin İnmesi

Birinci görüş, doğruya daha yakındır. Bu hususun izahı şöyledir: Allah Sübhânehû ve Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e **Cebrail**'i tek başına indirmedi. Aksine ekseri durumlarda, **Cebrâil** (a.s) ile birlikte fevc fevc melekler de inerlerdi. Baksana **Bedir Günü** ve Hz. Peygamber'in savaşlarının çoğunda, **Cebrâil** (a.s) ile birlikte, melek cemaatleri inerdi. Hz. Peygamber (s.a.s)'e bazen dağlar meleği, bazen denizler meleği, bazen Rıdvan, bazen de başka melekler gelirdi.

Âyetteki, "مِنْ اَمْرِهِ" ifadesi, "Bu indirme ve inme, ancak Allah'ın emri ile olur" demektir. Bunun bir benzeri de, *"Biz (melekler) senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* (Meryem, 64); *"(Melekler) O'nun emriyle hareket ederler"* (Enbiyâ, 27); *"Bunlar, O'nun korkusundan titreyenlerdir"* (Enbiyâ, 28); *"Kendilerine her surette kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak, ne emrolunurlarsa onu yaparlar"* (Nahl, 50) ve *"Onlar, Allah'ın kendilerine emrettiği şeylere asla isyan etmezler, neye de memûr edilirlerse yaparlar"* (Tahrim, 6) âyetleridir. Bütün bu âyetler, meleklerin, Allah'ın emri ve izni olmaksızın herhangi bir işe yönelmediklerini göstermektedir.

Âyetteki, عَلٰى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ *"Kullarından kimi dilerse ona"* ifadesi ile, Hak Teâlâ'nın kendilerine peygamberlik vermiş olduğu enbiya kastedilmektedir. اَنْ اَنْذِرُوا *"inzar edin diye"* tabiri hakkında **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu, **"en"** edatı, **"rûh"** kelimesinden bedel olup, manası, "Melekleri, inzâr edesiniz diye indirir" şeklindedir. Yani, "Yaratıklara, benden başka ilah olmadığını bildirin, ilan edin" demektir. Zira **"inzâr"** korkutarak bildirmektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Vahiy Vasıtası Meleklerdir**

Âyette birkaç fayda bulunmaktadır:

Birinci fayda: Vahyin, peygamberlere ulaşması, ancak melekler vasıtasıyla olur. Bunu te'yid eden şeylerden birisi de, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'nin sonunda, *"Mü'minler de (îman etti). Her biri Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı"* (Bakara, 285) buyurmuş olmasıdır. Böylece Cenâb-ı Hak, kendi ismi ile başlamış ve bunun peşi sıra melekleri zikretmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ'dan vasıtasız olarak, doğrudan doğruya vahyi alanlar meleklerdir. Bu vahiy ise, kitapların tâ kendisidir. Sonra melekler, bu vahyi peygamberlere ulaştırırlar. Bundan ötürü de, şüphesiz ki doğru olan sıranın, önce Allah'ın zikredilip, sonra meleklerin, sonra kitapların, sonra da peygamberlerin zikredilmesidir.

Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ, meleğe vahyettiği zaman, melek bu vahyin zarûrî veya istidlâle dayanan bir ilim ile, Allah'ın vahyi olduğunu bilir. Bunu istidlâle dayanan bir ilim olduğunu farzedersek, bu nasıl elde edilir? Yine melek bu vahyi peygambere tebliğ ettiği zaman, peygamber bunu getirenin, şeytan-ı racîm olmayıp da, sâdık melek olduğunu zaruri veya istidlîli bir şekilde bilir. Eğer bu bilme istidlâl yolu ile ise, bu istidlâl nasıl elde edilir? İşte bunlar, son derece ince ve hassas konulardır. Bunları bilmek, ancak meleğin hakikatini, Allah'ın ona olan vahyinin ve meleğin bu vahyi peygambere tebliğ etmesinin keyfiyetini araştırmakla mümkün olur. Eğer biz bu meseleleri, alışılmış kelimelerle anlatmaya kalkarsak, maksadı anlatmak zorlaşır ve düzen-intizam bozulur. Çünkü Kur'ân'ın âyetleri bu vahyin ve bunu indirmenin ancak, melekler vasıtası ile olduğunu bildirmektedir. Şöyle de diyebiliriz: Farzedelim ki buna Kur'ân âyetleri delalet etmiyor. Fakat durumun böyle olması ihtimali, aklın bedaheti ile de anlaşılır.

Bunun iyice anladığında diyoruz ki: Biz, **Cebrail** (a.s)'in sadık ve yalan ile telhisten (karıştırmaktan) masum olduğunu ancak nakli delillerle (rivayetlerle) bilmekteyiz. Nakli delillerin doğruluğu ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğuna dayanır. Onun doğruluğu da, bu Kur'ân'ın habis şeytan tarafından değil de, Allahu Teâlâ tarafından gönderilen mu'ciz bir kelam olmasına dayanır. Bunu anlamak ise, **Cebrail** (a.s)'in doğru, hakkı söyleyen, karıştırmaktan ve şeytani fiillerden uzak olduğunu bilmemize dayanır. O zaman ise bir devr-i fasid gerekir. İşte bu, zor bir noktadır. Fakat, biz nübüvvetin ve vahyin hakikatini iyice öğrendiğimiz zaman, bütün bu şüpheler ortadan kalkar.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İnsanın Ruhanî Kemali**

Bu âyet, *"O, kendi emri ile... rûh ile melekleri indirir"* ifadesi ile kendisine işaret olunan rûhun ancak, *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur. Benden ittikâ edin"* ifadesi olduğuna delalet eder. Bu, doğru bir sözdür. Çünkü beşerî mutlulukların dört mertebesi vardır:

a) Nefsânî-rûhî mutluluklar,

b) Bedenî mutluluklar,

c) Zorunlu ve gerekli (lâzıme) olmayan bedenî sıfatlar,

d) Bedenden ayrı haller ve durumlar...

Birinci mertebe: Bu, nefsanî-rûhî kemallerdir. Bil ki nefsin iki kuvveti vardır:

1) Gayb âleminden gelen mevcudatın şekillerini ve biçimlerini kabul etme, onları algılama istidadı... Bu, kuvve-i nazariyye (tefekkür kuvveti) diye isimlendirilen kuvvettir. Bu kuvvetin mutluluğunun temelinde marifet (bilgiler) elde etmede yatar. Marifetlerin en şereflisi ve en yücesi ise, Allah'tan başka ilah olmadığını bilmektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur diye uyarın"* buyruğu ile, buna işaret edilmektedir.

2) Bu ikinci kuvvet, nefsin bu âlemin maddeleri üzerinde tasarrufta bulunma kabiliyetidir. Bu kuvvet, kuvve-i ameliyye diye isimlendirilen kuvvettir. Bu kuvvetin mutluluğu ise, sâlih ameller yapmaktadır. Salih amellerin en yücesi ve en şereflisi ise, Allah'a ubûdiyyet ve kulluktur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Benden ittikâ edin"* sözü ile de, buna işaret edilmektedir. Kuvve-i nazariyye, kuvve-i ameliyyeden daha önemli ve şerefli olduğu için, Hak Teâlâ; *"Benden başka hiçbir tanrı olmadığını..."* ifadesinin işaret ettiği, kuvve-i nazariyyenin mükemmelliklerini ve kemâlâtını, *"Benden ittikâ edin"* ifâdesinin işaret ettiği, kuvve-i ameliyyenin kemâlatından ve mükemmelliklerinden önce zikretmiştir.

İkinci mertebe: Bedenî mutluluklar demek olan bu mertebe de, iki kısımdır: Bedenî sıhhatin ve hayat kuvvetinin mükemmellikleri ki, ben bununla, bedene ait on yedi kuvveyi kastediyorum.

Üçüncü mertebe: Bu, bedenî ârızî (sonradan olma) sıfatlar ile ilgili olan mutluluklardır. Bu da iki kısma ayrılır: Asılların, köklerin mutluluğu ve furû'un, dalların mutluluğu ki bununla gerek babaların, ataların halinin

mükemmelliğini, gerek çocukların, geriden gelen nesillerin mükemmelliğini kastediyorum.

Dördüncü mertebe: Bu, en düşük mertebedir. Bu mertebe, insanın dışındaki sebepler ile meydana gelen mutluluklardır. Bunlar da, mal ve makamdır. Böylece, mutlulukların en kıymetli mertebesinin nefsanî-ruhanî haller olduğu sâbit olur. Bu haller de, nazarî ve amelî kuvvelerin mükemmel oluşuna dayanır. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hak bu âyette, bu iki kuvvenin en üstün halini zikrederek *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur" diye uyarın. Benden ittikâ edin"* buyurmuştur.

خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٣﴾

"O, gökleri ve yeri hak olarak yarattı. O, eş tutmakta oldukları şeylerden yücedir" (Nahl, 3).

Kâinat Gerçek Bir Gaye ile Yaratılmıştır

Bil ki Allahu Teâlâ, geçen âyette, zatından dolayı hakkı tanımayı, *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur"* diye beyan edip, kendi ile amel edilsin diye, *"Benden ittika edin"* ifadesi ile hayrı tanımayı beyan edince, -ki bu ruhların ruhu (her şeyin özü), mutlulukların, hayırların ve şereflerin kaynağıdır,- bunun peşinden yaratıcı ilahın varlığına, kudret ve hikmetinin mükemmelliğini anlatan delilleri getirmiştir.

Kur'ân'ın Ulûhiyyet Delilleri

Bil ki biz, ulûhiyyetle ilgili delillerin ya zât ve sıfatlardaki, "imkân" deliline, yahut "hudûs" deliline, yahut da "imkân ve hudûs" delillerinin ikisine birden tutunma şeklinde olduğunu beyan etmiştik. Bunların tamamı altı şekildir. Allahu Teâlâ'nın münzel kitaplarında bahsedilen yol (şekil) ise, sıfatların hudûsuna (sonradan oluşuna) ve hallerin değişmesine tutunmak, bunları delil getirmektir. Bu yol da iki kısımdır:

a) Gizliden daha gizliye geçerek, açıktan daha açığa tutunmaktır. Bu yol, Bakara Sûresi'nin baş taraflarında kullanılan metottur: Allahu Teâlâ orada, *"Sizi yaratan Rabbinize ibadet ediniz (birleyiniz)"* (Bakara, 21) buyurmuş ve böylece, her bir canın (insanın) hallerinin değişmesini, bir

yaratıcıya muhtaç olmaya delil kılmıştır. Daha sonra bunun peşinden, insanın babalarının ve annelerinin hallerini delil getirmiştir. Buna, *"Ve sizden öncekileri yaratan"* (Bakara, 21) cümlesi ile işaret etmiştir. Bunun peşinden de yeryüzünün hallerini delil getirmiştir. Bu da, *"O (Rab) ki yeryüzünü sizin için bir döşek kıldı"* (Bakara, 22) ifadesidir. Çünkü yeryüzü, bize gökten daha yakındır. Bunun peşinden, dördüncü mertebede, *"Göğü bir bina yaptı"*; beşinci mertebede, göğün yer ile birleşmesinden meydana gelen hallerden bahsederek, *"O gökten su indirip onunla türlü türlü semereleri sizin için rızık çıkardı"* (Bakara, 22) buyurmuştur.

Kur'ânî delillerden ikinci yol da, Cenâb-ı Hakk'ın, düşük olandan daha düşük olana inerek, kıymetli olandan daha kıymetli olan ile istidlâl etmesidir. Bu yol da, bu surede kullanılmıştır. Bu böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ hür ve irade sahibi bir ilahın varlığına istidlâl etme hususunda, önce yüce olan feleklerin kütlelerini zikrederek başlamış, sonra ikinci olarak insanın çeşitli halleri ile, üçüncü olarak hayvanların halleri ile, dördüncü olarak bitkilerin halleri ile, beşinci olarak da anâsır-ı erba'anın (dört ana elementin) halleri ile istidlâl etmiştir. İşte bu tertip son derece güzeldir.

Bu mukaddimeyi iyice anladığında biz deriz ki: Hakîm bir ilahın varlığına getirilen delillerin birinci çeşidi, buna göklerin ve yerin halleri ile istidlâl etmektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak burada, *"O, gökleri ve yeri hak olarak yarattı. O, eş tutmakta oldukları şeylerden yücedir"* buyurmuştur. Biz, *"Hamd olsun, o gökleri ve yeri yaratan... Allah'a"* (En'âm, 1) âyetinin tefsirinde, "halk" (yaratma) işinin, kaç yönden hakîm bir yaratıcıya muhtaç olduğuna delâlet ettiğini anlatmıştık. Burada o vecihleri tekrar etmemizde bir sakınca yoktur. Binâenaleyh biz diyoruz ki: "Halk, belli bir miktar ile takdir etmek, ölçmek biçmek" demektir. Bu mana, birçok bakımdan göklerde vardır:

1) Her cisim sonlu ve sınırlıdır. O halde, gökyüzü de sınırlıdır. Hacim ve miktar bakımından sınırlı olan her şeyin, daha fazla veya daha noksan olmayıp, o belli miktarı ile sınırlandırılmış olması, mümkin ve câiz bir iştir. Her câiz ve mümkin şeyin, mutlaka bir takdir edeni ve bir tahsis edeni (sınırlayanı) vardır. Başkasına muhtaç olan her şey ise, muhdestir.

2) Hareketin ezelî olması imkânsızdır. Çünkü hareket, kendisinden önce başkasının geçmesini gerektirir. Halbuki ezelî oluş, buna aykırıdır. O halde, hareketle, ezelî oluşun arasını uzlaştırmak imkânsızdır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Ya, kütlelerin ve maddelerin ezelde mevcut olmadıklarını, sonradan meydana geldiklerini söyleriz; yahut da, biz deriz ki, onlar her ne kadar ezelde mevcut ve var idiyseler de, ancak ne var ki onlar, sakin, hareketsiz halde idiler de, sonradan müteharrik oldular. Bu iki takdire göre de, o kütle ve maddelerin hareketlerinin bir evveli vardır. İşte, önce veya sonra değil de, o başlangıçtan itibaren hareketin meydana gelişi, yaratma ve takdir etmedir. Binâenaleyh onun, kendisini takdir eden, yaratan ve tahsis eden bir takdir edene, yaratana ve tahsis edene muhtaç olması gerekir.

3) Feleklerin maddeleri, bir kısmı o feleğin kütlesinin içinde, bir kısmı da yüzeyinde bulunan birtakım cüzlerden ve kısımlardan meydana gelmiştir. O kütlenin içinde bulunan kısmının yüzeyinde bulunması, yüzeyinde bulunanın da içinde bulunması, aklen caiz olan bir hususdur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, o kütleyi meydana getiren her bir parçanın, kendi o muayyen yerine tahsis edilmesi, caiz ve mümkün olan bir iştir. Binâenaleyh, bu caiz olan hususun, bir takdir ve tahsis edene muhtaç olması gerekir. Geriye kalan diğer izahlar ise, En'âm Sûresi'nin başında ele alınmıştı.

Bil ki, Allah Subhanehû ve Teâlâ, göklerin ve yerin hâdis olduğuna dair, yaratıp takdir etme ile hüccet getirince, bunun hemen peşinden, *"O, eş tutmakta oldukları şeylerden yücedir"* buyurmuştur. Bununla şu kastedilmiştir: Göklerin ve yerin kadîm olduğunu söyleyenler, sanki de, Allah'ın ezelî ve kadîm olma vasfında müşterek olan bir şeriki, Allah'a ortak koşmuşlardır. Bu sebeple, Cenâb-ı Hak kendisini bundan tenzih etmiş ve kendisinden başka "kadîm" bulunmadığını beyan buyurmuştur. Bu izahımızla, sûrenin başındaki, *"O, onların eş tutmakta oldukları şeylerden münezzehtir"* (Nahl, 1) ifadesinden elde edilmek istenen mânanın, burada bu kelimenin zikredilmesinden elde edilmek istenen mânadan başka olduğu ortaya çıkmış olur. Çünkü, bu ifâdenin burada zikredilmesinin maksadı, "Putların, azabı kendilerinden defetme hususunda, o kâfirlere şefaatçi olabileceğini" söyleyen kimselerin görüşünü iptal etmektir. Yine bundan maksat, maddelerin kadîm, göklerin ve yerin ezelî olduğunu söyleyenlerin görüşünü iptal etmektir. Böylece Allahu Teâlâ, ezeliyyet ve kadîm oluşta, başkasını kendisine ortak koşmaktan, kendisini tenzih etmiştir. Allah en iyisini bilendir.

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ ﴿٤﴾

"İnsanı bir damla sudan yarattı O. (Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir!" (Nahl, 4).

Bir Damladan Yaratılan İnsan

Bil ki, felekler ve yıldızlardan sonra, maddelerin en kıymetlisi insandır. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, hakîm bir ilahın varlığına, feleklerin kütlelerini delil getirince, bunun peşinden aynı şeye, insanın yaratılışını da delil olarak zikretmiştir.

Bil ki insan, beden ve ruhtan meydana gelmiştir. O halde Allah'ın *"İnsanı bir damla sudan yarattı O"* buyruğu, hakîm bir yaratıcının varlığına, insanın bedeniyle; *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım kesilmiştir"* ifadesi de, böyle bir yaratıcının varlığına insanın halleriyle istidlâlde bulunmaya bir işarettir.

Birincisine gelince, bunu şu şekilde izah edebiliriz: Nutfenin, gerek maddî, gerekse müşahedeye göre parçaları birbirine benzeyen bir madde olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne var ki bazı tabipler, onun parçalarının gerçekte farklı olduğunu söylemektedirler. Bu böyledir, zira, "nutfe", dördüncü hazmın neticesinden meydana gelmektedir. Çünkü gıdanın, midede bulunması ilk hazım; ciğerde bulunması ikinci hazım; damarlara geçmesi üçüncü hazım, diğer organlara geçmesi ise dördüncü hazımdır. İşte bu noktada, bir kısım gıdalar, kemiklere geçer ve o kemikte, eşsiz bir tabiat harikası meydana gelir. Et, sinir, damar ve diğerleri hakkındaki sözümüz de aynıdır. Şehvet tahrik olunduğunda, bedeni istilâ eden o hareket esnasında, bütün uzuvlardan bir sıvı çıkar gelir ki, işte nutfe budur. Böyle olması halinde nutfe, parçaları ve cüzleri farklı farklı olan bir madde olmuş olur.

Sen bunu iyi anladığında biz diyoruz ki: Haddizatında nutfe, ya karakter ve mahiyet itibariyle parçaları birbirine benzeyen bir maddedir, yahut da, parçaları birbirinden farklı olan bir maddedir.

Eğer, doğru olan birincisi olursa, o zaman, o bedenin o nutfeden meydana gelmesini gerektiren şeyin, nutfenin ve hayız kanının cevherinde bulunan karakter ve tabiat olması caiz olmaz. Çünkü, tabiatın tesiri, tedbir

ve irade ile değil, zatı icabı ve gerekli kılma iledir. Tabii kuvvet, parçaları birbirine benzeyen bir maddeye tesir ettiğinde, o fiilin küre biçiminde olması gerekir. "Basit nesnelerin tabii şekillerinin küre şeklinde olması gerekir" diyen kimseler, işte bu söze dayanmışlardır. Binâenaleyh, canlının nutfeden meydana gelmesini gerektiren şey onun tabiatı olsaydı, onun şeklinin küre biçiminde olması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, canlıların bedenlerinin meydana gelmesini gerektiren şeyin, onun karakteri değil, tam aksine hür ve irade sahibi bir fail olduğunu ve hikmeti, tedbiri ve iradesiyle yarattığını anlamış oluruz.

Eğer ikincisi olursa ki bu da, nutfelerin, karakter ve mahiyet bakımından farklı farklı olan parçalardan meydana gelmiş bir madde olduğunun ileri sürülmesidir. Biz diyoruz ki: Böyle olması halinde, bedenin o nutfeden meydana gelmesinin, hakim, hür ve irade sahibi bir failin tedbiriyle olması gerekir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

Birinci izah: Nutfe, çok çabuk kaybolan, rutubetli, (yapışkan ve ıslak) bir şeydir. Durum böyle olunca, onda mevcut olan parçalar, o hali ve nisbeti, durumu muhafaza edemez. O halde, dimağın maddesi demek olan o cüz'ün, en aşağıda bulunması mümkün olur. Kalbin maddesi olan parça da, bazen üstte bulunur. Durum böyle olunca, canlıların uzuvlarının, ne devamlı, ne de umumiyetle bu muayyen tertip üzere bulunmaması gerekir. Durum böyle olunca da, o uzuvların, muayyen ve hususî bir tertip üzere meydana gelişlerinin, hakîm, hür ve irade sahibi bir failin tedbiriyle olmuş olduğunu anlamış oluruz.

İkinci izah: Nutfenin, karakterleri farklı farklı parçalardan meydana gelmiş bir madde olduğunu farzedelim. Ancak ne var ki, onun terkibinin analizinin, haddizatında her biri basit bir cisim, nesne olan birtakım cüz ve unsurlara varıp dayanması gerekir; durum böyle olunca da şâyet, o nutfeyi tedbir eden, tabii kuvvet olsaydı, o zaman o basit cisimlerden her birinin şeklinin küre olması ve canlının da, birbirine yapışmış birtakım küreler şekli üzere olması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, canlıların bedenlerini tedbir edenin ne onların tabiatları, ne yıldız, ne feleklerin tesirleri olmadığını anlamış bulunuyoruz. Çünkü, tesirler birbirine benzerler. Böylece, canlıların bedenlerini idare edenin, hakîm, hür ve irade sahibi bir fâil olduğunu anlarız ki, elde edilmek istenen netice de budur. Bütün bunlar, hür ve irâde sahibi bir ilâhın varlığına, canlıların

bedenleriyle istidlâlde bulunmaktır ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnsanı bir damla sudan yarattı O"* buyruğundan kastedilen işte budur.

Ruhî Hallerin Yaratıcıyı Tanıtması

İnsanların ruhlarının halleriyle, hakîm, hür ve irâde sahibi bir yaratıcının varlığına istidlâlde bulunmaya gelince, ki bu, *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir"* buyruğudur. Bu hususta da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu mesele, bu istidlâlin izahı ve anlatımı hakkındadır:

İnsanın rûhu, ilk yaratılışta, diğer canlıların ruhlarından zekâ, anlayış ve kabiliyet bakımından daha düşüktür. Baksana, tavuğun yavrusu civciv, daha yumurtanın kabuğundan çıkar çıkmaz, düşmanıyla dostunu birbirinden ayırır; meselâ kediden kaçar, annesine sığınır. Yine o, kendisine uygun olan ve olmayan gıdaları da birbirinden ayırır. Ama insanın yavrusuna gelince, o, annesinden ayrıldığı anda, kesinlikle, dostuyla düşmanını, zararlı olanla faydalı olanı birbirinden ayırt edemez. Böylece, insanın ilk meydana geldiği anda, diğer canlılardan, durum, zekâ ve anlayış bakımlarından, daha aşağı seviyede olduğu ortaya çıkmış olur. Daha sonra insan büyüdükçe, aklı gelişir, anlayışı kemâle erer. Böylece de gökler ve yer alanına hükümran olacak bir duruma gelir. O, böylece, Allah'ın zât ve sıfatlarını, ruhlar, maddeler, felekiyyât ve unsurlar gibi çeşitli şeyleri tanımaya ehil hale gelir. Ve yine o, Allah'ın dini hususunda kuvvetli şüpheler irâd etmeye ve bütün gaye ve istekler hususunda şiddetli düşmanlık yapmaya da muktedir bir hale gelir. O halde, insan ruhunun, o aşırı bilgisizlikten bu çok üstün anlayış ve zekâ durumuna geçişinin, hikmet ve irâde gereği, rûhları o noksanlıklarından kemâl mertebelerine; cahilliklerinden, bilgi mertebelerine intikal ettiren, hakîm, hür ve irade sahibi bir ilahın tedbiri ile olması gerekir. İşte *"İnsanı bir damla sudan yarattı O. (Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir"* âyetinden maksat da budur.

Bunu iyice anladığın zaman, senin pek çok şeye dikkat edip fark etmen mümkün olacaktır.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, insanı, Kur'ân'ı Kerim'de zikredilmiş olan değişik safhalar neticesinde, "nutfe"den yaratmıştır. Bunlardan bir tanesi de, *"Andolsun, biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülâsadan yarattık. Sonra onu, sağlam ve*

metin bir karargâhta bir nutfe yaptık" (Mü'minûn, 12-13) âyetleridir. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, ayrıntıları başka âyetlerde zikredildiğinden, burada (Nahl, 4) kısa bir anlatım ile beyan buyurmuştur.

Nankör İnsanın Hasımlığı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiştir)"* buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Vâhidî şunu demiştir: **"Hasîm"** kelimesi, **"muhâsım"** (muhasım: düşman) anlamındadır. Dilciler ise, **"hasîm"** kelimesi, sana husûmet gösteren, düşmanlık yapan kimse anlamındadır" demişlerdir. "Fâil" veznin "mufâil" manasına gelmesi, bilinen bir şeydir. Meselâ, **"münâsib"** manasında **"nesîb"**, **"muâşir"** (yakın dost, arkadaş, akraba) manasında "aşîr" ve, yiyen ve içen anlamlarına gelen **"ekîl"** ve **"şerîb"** kelimesi gibi, **"hasîm"** kelimesinin, "hasım oldu, münakaşa etti" anlamında olmak üzere, **"Hasama-yahsimu"** fiilinden ism-i fâil (Hâsım) manasında olması da caizdir. **Hamza**'nın "تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ" (Yasin, 49) şeklindeki kıraati de, bu sîgadandır.

İkinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir"* beyanı hakkında iki vecih bulunmaktadır:

1) Bunun manası şudur: "Bir de bakarsın ki o, kendi nefsine uymuş ve onu müdafaa ediyor. Tiksinilecek bir nutfe, hiçbir hissi ve hareketi olmayan bir nutfe olduktan sonra şimdi, hasımlık yaparak çekişiyor." Bundan maksat ise, bu değersiz durumdan bu yüce ve âlî makama geçmenin, ancak hakîm ve alîm olan bir müdebbirin tedbîr ve idaresiyle olduğunu beyan etmektir.

2) "Bir de bakarsın ki o, Rabbine karşı amansız bir hasım ve yaratıcısını inkâr eden olmuştur; *"Bu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?"* (Yasin, 78) der.." manası kastedilmiştir. Bundan gaye ise, insanın ne kadar cahil ve utanmaz olduğunu; küfrân-ı nimet ve nankörlükte devamlı ve ısrarlı olduğunu göstermektir.

Birinci izah şekli daha uygundur. Çünkü bu âyet-i kerimeler, hakîm olan yaratıcının varlığına istidlâlde bulunmak gayesiyle zikredilmektedirler; yoksa, insanın utanmazlığını, küfür ve nankörlükteki ısrarını ortaya koymak için değil...

وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴿٥﴾ وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ ﴿٦﴾ وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٧﴾

"Davarları da sizin için O yaratmıştır ki, bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu maddeler ve nice menfaatler vardır. Onlardan yersiniz de. Akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken onlarda sizin için güzel bir ziynet vardır! Onlar sizin ağırlıklarınızı yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete götürür. Şüphesiz ki Rabbiniz çok şefkatli, çok merhamet edicidir" (Nahl, 5-7).

BİRİNCİ MESELE: **Hayvanların Önemi**

Bu âyet-i kerimelerle ilgili birkaç mesele vardır:

Bil ki, insandan sonra yeryüzünde mevcut maddelerin en kıymetlisi, kendilerine kıymetli kuvveler tahsis edildiği için, hayvanlardır. Bu kıymetli kuvveler de zahirî ve batinî hislerle, şehvet ve gadaptır. Sonra bu hayvanlar da ikiye ayrılır:

a) İnsanların istifâde ettiği canlılar.

b) Böyle olmayanlar...

Birincisi, ikincisinden daha kıymetlidir. Çünkü canlıların en kıymetlisi insan olunca, insanın kendisinden daha çok ve daha fazla istifâde ettiği canlının, hayvanın da başkasından daha kıymetli olması gerekir.

Sonra biz diyoruz ki, insanın kendisinden yararlandığı o hayvandan, insan, ya yeme, giyme gibi zaruri geçim vesileleri için yararlanır veyahut da böyle olmayıp o ondan ancak, ziynet vb. gibi zaruri olmayan şeyler hususunda istifâde eder. Birincisi, ikincisinden daha kıymetlidir ki, işte bu kısım, Cenâb-ı Hakk'ın "en'âm-davarlar" diye bahsettiği hayvanlardır. İşte bundan dolayı bu âyette önce onlardan bahsedilerek وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ *"Davarları da sizin için o yaratmıştır"* buyurulmuştur.

En'âm Tabirinin İzahı

Bil ki **"en'âm"**, şu sekiz çift hayvana denilir. Bunlar da koyun, deve, keçi ve sığırdır. Bazen de, "en'âm" şu üç şeye, yani deve, sığır ve davara

denilmektedir. **Keşşaf sahibi** "Bu lafız, genel olarak deve hakkında kullanılır" demiştir. Âyetteki "وَالْأَنْعَامَ" kelimesi mansûb olup, bunu nasbeden fiil ise "**haleka**" fiilinin tefsir ettiği muzmer bir (haleka) fiilidir. Bu tıpkı وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ *"Ay'a (gelince) biz ona da birtakım menziller (duraklar) tayin* ettik" (Yasin, 39) âyetinde olduğu gibidir. Bu ifadenin daha önce geçen, **"el-insan"** (Nahl, 4) kelimesine atfedilmiş olması ve kelamın takdirinin, "Allah, insanı ve en'âmı yarattı" şeklinde olması mümkündür.

Vâhidî şöyle der: "Söz, *"Davarları da sizin için O yaratmıştır"* ifadesinde tamamlanmıştır. Daha sonra, söz yeniden başlayarak, *"Bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu nice maddeler vardır"* buyurulmuştur. Bu sözün **"lekûm"** *(sizin için)* kelimesinde tamamlanmış olması, daha sonra da فِيهَا دِفْءٌ *"Bunlarda sizin için, ısıtıcı ve koruyucu nice maddeler"* diye yeniden başlaması mümkündür. **Nazm** kitabının Müellifi şöyle demiştir: "Bu iki izahtan en güzel olanı, kelamın *"Davarları da sizin için O yaratmıştır"* ifâdesi üzerinde bittiğini söyleyendir. Bunun delili, bu ifâdeye, *"onlarda sizin için güzel bir ziynet vardır"* ifâdesinin atfedilmiş olmasıdır ki, buna göre kelamın takdiri "bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu maddeler ve sizin için güzel bir ziynet vardır" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE: **Hayvanların Sağladığı Faydalar**

Allahu Teâlâ, **"el-en'âm"**ı mükellefler için yarattığını bildirince, bunun peşinden onlardaki menfaatlerin neler olduğunu sayıp dökmüştür. Bil ki, "en'âm"ın faydalarının bir kısmı zaruri, bir kısmı ise zaruri değildir. Allahu Teâlâ, önce zaruri olanları ele almıştır.

Birinci fayda: Hak Teâlâ'nın لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ *"Bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu nice maddeler vardır"* cümlesinin ifâde ettiği husustur. Cenâb-ı Hak, bu hususu başka bir âyette de zikrederek, *"... yünlerinden, yağlarından, kıllarından...."* (Nahl, 80) buyurmuştur. Dil âlimlerine göre **"dif' "** kelimesi, kendisiyle ısınılan elbise anlamındadır. **el-Esmâî** şöyle der: **"Dif' "**, ısı, sıcaklık demektir. Nitekim Arapçada, "Şu duvarın dif'inde, sıcağında otur" denilir; yani, o duvarın dibinde, (rüzgârdan korunmuş güneş alan kısmında)... Bu kelime hemze hazfedilip de harekesi fa'ya verilerek **"difun"** şeklinde de okunmuştur.

İkinci fayda: Âyet-i kerimedeki **"menafiu"** kelimesinin belirttiği husustur. Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifâdeyle, o hayvanların neslini ve sütünü kastettiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: Bu lafız, genel ve umumî

bir duruma delalet ettiği halde, Allah bu lafızla onların neslini ve sütünü kastetmiştir. Çünkü, nesil ve süt ile, bazen yeme içmede, bazen para mukabili satmada, bazen de elbise vs. gibi zaruri şeylerle değiştirmek suretiyle istifâde edilir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bütün bunları kapsasın diye bu kısımları, *"Nice menfaatler"* sözüyle belirtmiştir.

Üçüncü fayda, âyetteki وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ *"Onlardan yersiniz"* cümlesinin ifâde ettiği hususdur.

Buna göre şâyet, *"Onlardan yersiniz"* ifâdesi hasr ifâde eder. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü bazen başkasından da yenilir. Hem, yeme menfaati, giyim menfaatinden önce gelir; daha niçin Cenâb-ı Hak yeme faydasını sonra zikretmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Birincisine şöyle **cevap** veririz: Yemek, insanların yaşamaları için dayandıkları temel unsurdur: Tavuk, kaz, kara ve deniz avları gibi, başka hayvanlardan yeme işine gelince, bu, mutat olmayan kısma dahil olup, bu adeta zarurî olmayan bir meyve yeme yerine geçmiş olur. Şöyle denilmesi de muhtemeldir: "Yani "Sizin yiyeceklerinizin çoğu, en'âm'dandır. Çünkü sizler, sığırlarla eker ve biçersiniz. O halde hububat ve sizin yediğiniz mahsuller de, en'âm vasıtasıyla olmuş olur. Hem yine sizler, develeri (ve diğerlerini) kiralamak suretiyle de fayda temin edersiniz. Yine sizler, en'âm'ın sütünden, yavrusundan ve derisinden de yararlanırsınız ve bütün yiyeceklerinizi bunları vererek karşılarsınız."

İkincisine de şöyle **cevap** verilir: Giyim, yeme işinden daha uzun sürelidir. İşte bundan dolayı giyimi, yemeden önce zikretmiştir.

Bil ki, bu üç fayda, en'âm'dan, zarurî olarak elde edilen faydadır. En'âm'dan elde edilip de zarurî olmayan faydalar ise şunlardır:

Birinci fayda: Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ *"Akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken onlarda sizin için güzel bir ziynet vardır"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. "**İrâhe**", deveyi, akşamleyin ağılına getirmek anlamına gelir. Çünkü deve, geceleyin ağılına sığınır. Yine Arapçada insanlar develeri mer'alara götürdüklerinde, "سَرَحَ الْقَوْمُ إِبِلَهُمْ سَرْحًا"denilir. Dilciler şöyle demişlerdir: "Akşamleyin deveyi ağıla alma işi, yağmurlar yağıp otlar çoğalıp Araplar merada davar otlatmak için çıktıkları bahar günlerinde çok olur. Hayvanlar bilhassa bu günlerde çok güzel olurlar."

Bil ki onların güzelliklerinden istifâde şekli şöyledir: Çoban, o hayvanları akşamleyin ağıla getirip, sabahleyin de ağıldan mer'aya salıverince, işte o hayvanlar, bu getirilip, sonra da mer'alara salınma sırasında bir güzellik arz ederler. Ve o mer'alar, o koyun ve develerin sesleriyle yankılanır. İşte bu esnada, onların sahipleri sevinir; onlara mâlik olmalarından dolayı, onların insanlar katındaki etkisi ve değeri çoğalır.

Şâyet, "Cenâb-ı Hak niçin hayvanları ağıla getirmeyi, onları salıvermeden önce zikretmiştir?" denilirse biz deriz ki:

Davarı ağıla getirmedeki güzellik daha çoktur. Çünkü o hayvanlar, karınları doymuş ve memeleri sütle dopdolu olarak gelirler. Sonra da ağılda, sahiplerini toplu bir biçimde beklerler. Ama, ağıldan mer'aya göndermek böyle değildir. Çünkü, o hayvanlar mer'aya, aç ve sütsüz olarak çıkarlar; sonra da, dağılıp yayılmaya başlarlar. Böylece, hayvanların ağıla alınmasındaki güzelliğin, onların mer'aya salınmasındaki güzellikten daha fazla olduğu ortaya çıkar.

Hayvanların Yük Taşımaları

İkinci fayda: وَتَحْمِلُ اَثْقَالَكُمْ اِلٰى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ اِلَّا بِشِقِّ الْاَنْفُسِ اِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ *"Onlar sizin ağırlıklarınızı yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete götürür. Şüphesiz ki Rabbiniz, çok merhametli, çok şefkatlidir"* buyruğu hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Eskal, "sıkl" kelimesinin çoğulu olup, **"sıkl",** yolcunun eşyâsına verilen isimdir. **İbn Abbas,** *"... yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete"* ifâdesiyle Mekke'den Medine'ye yahut Yemen'e yahut Şam'a veyahut da Mısır'a gidip ulaşmayı kastettiğini söylemiştir.

Vâhidî şöyle der: "Bu, onun görüşüdür. Halbuki bununla, "Devesiz olarak ulaşmayı tekeffül etmeniz halinde size zor gelecek olan her belde" manası kastedilmiştir." **İbn Abbas,** manayı bu beldelere tahsis etmiştir. Çünkü, Mekkelilerin ticâretleri genellikle bu beldelerle oluyordu. Bu ifâde, Şın'ın fethası ve kesresiyle olmak üzere hem **"şıkk"**, hem de **"şakk"** şeklinde okunmuştur. Kurra'nın ekserisi bu ifâdeyi şın'ın kesresiyle **şıkk** şeklinde okumuşlardır.

Şın'ın kesresiyle **şıkk,** meşakkat ve güçlük; fethasıyla **şakk,** bir şeyin yarısı manasına gelmektedir. Burada, lafzı bu iki manaya hamletmek de caizdir. Binâenaleyh, biz bu kelimeyi meşakkat ve güçlük anlamına hamledersek, mana, "...sizlerin ancak güçlük ve meşakkatle ulaşabileceğiniz"

şeklinde olur. Yok, eğer bunu, "bir şeyin yarısı" manasına alırsak, o zaman âyetin manası, "kuvvetinizin veya canınızın yarısı tükenmeden varamayacağınız yer" şeklinde olur. İyice incelendiğinde bunun, meşakkat ve güçlük manasında olduğu ortaya çıkar. Bazıları, وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا *"Davarları da (...) O yaratmıştır"* buyruğu ile, sadece develeri kastettiğini; bunun delilinin ise, Allah'ın, o develeri âyetin sonunda, *"yarı canınız tükenmeden, meşakkat çekmeksizin varamayacağınız bir memlekete götürür"* ifâdesiyle vasfetmiş olması olduğunu; bu vasfın ise ancak develere uygun olduğunu söylemişlerdir.

Biz deriz ki: Bu âyetlerin maksadı, en'âmın faydalarını sayıp dile getirmektir. Binâenaleyh, o faydaların bir kısmı, o hayvanların hepsinde; bir kısmı da, bir kısmında bulunabilir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"... onlarda sizin için güzel bir ziynet vardır"* buyruğunun manasının, devede olduğu gibi, sığır ve davarda da mevcut olmasıdır. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Velîlerin kerâmetini inkâr edenler, bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu âyet, insanın, bir beldeden başka bir beldeye geçmesinin ancak yarı can olma ve yükleri develere yüklemekle mümkün olabileceğine delâlet etmektedir." Halbuki kerâmeti kabul edenlerse şöyle demişlerdir: "Veliler bir gecede, herhangi bir yorulma olmaksızın ve herhangi bir güçlüğe de katlanmaksızın, bir beldeden uzak olan başka bir beldeye geçebilirler (tayy-ı mekân)." Böylece bu husus, bu âyetin ifâde ettiğinin aksine olan bir husus olmuş olur ki, böylece bu iddia batıl olmuş olur. Bu misâl ile, kerameti ileri sürenlerin görüşleri batıl olunca, diğer yerlerdeki görüşleri de batıl olmuş olur. Çünkü, bunlar arasında herhangi bir fark bulunduğunu söyleyen kimse yoktur.

Biz buna, "Biz bu âyetin umûmî oluşunu, kerametin bulunduğuna delâlet eden delillerle tahsis ediyoruz" diye cevap veririz. Allah en iyisini bilendir.

وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨﴾

"Hem binmeniz maksadıyla, hem de ziynet için atları, katırları, merkepleri yarattı. Sizin bilmeyeceğiniz daha neler yaratıyor O..." (Nahl, 8).

Bil ki, Allahu Teâlâ, insanın zarurî menfaatleri ve aslî ihtiyaçları hususunda istifâde ettiği hayvanların faydalarından bahsedince, bundan sonra, insanın zarurî olmayan ihtiyaçları hususunda, kendilerinden istifâde ettiği hayvanların yararlarını dile getirerek وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً *"Hem onlara binmeniz için, hem de ziynet için atları, katırları ve merkepleri yarattı"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu ifâdeleri, önce geçmiş olan **"el-en'âme"** lafzı üzerine atfederek, "Allah, en'âmı, şu ve şu şeyler için; bunları ise, binilmeleri için yaratmıştır" buyurmuş olur. Cenâb-ı Hak, *"hem ziynet için "* buyurmuştur ki, yani, "Allah onları ziynet olsunlar diye yarattı" demektir. Bunun bir benzeri de, *"Andolsun ki biz, yere en yakın olan göğü bir ziynetle, yıldızlarla süsledik. Her mütemerrid şeytandan koruduk"* (Sâffât, 6-7) âyetidir. Buna göre mana, "Biz o göğü, iyice koruduk" şeklinde olur. **Zeccâc,** bu ifâdenin, mef'ûlün leh olup, manasının ise, "Allah onları ziynet için yarattı" şeklinde olduğunu söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* At Etinin Haramlığı**

At etinin haram olduğunu ileri sürenler, bu âyetle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: "Yeme menfaati, binme menfaatinden önde gelir. Binâenaleyh, şâyet atın etini yemek caiz olsaydı, bu yeme işinin ifâde edilmesi daha evlâ olurdu. Allah, onun etinin yenileceğinden bahsetmediğine göre, biz onun yenilmesinin haram olduğunu anlamış olduk. Bu istidlâli, başka bir açıdan takviye etmek de mümkündür. Bu cümleden olarak şöyle denilir: "Allahu Teâlâ, en'âm hakkında, *"Ve onlardan yersiniz"* buyurmuştur. Bu cümle, hasr ifâde eder. Şu halde bu, en'âm'dan başkasından yemenin caiz olmamasını gerektirir. Binâenaleyh, bu hasrın muktezâsına göre, at etinin yenilmesinin haram olması gerekir.

Cenâb-ı Hak, bu ifâdeden sonra at, katır, eşek gibi şeylerden bahsetmiş ve bunların, binmek için yaratıldıklarını bildirmiştir ki, bu da, yeme işinin en'âma tahsis edildiğini ve at, katır, eşek gibi hayvanlarda bulunmadığını iktizâ eder.

Bu âyetle, şu şekilde olmak üzere, üçüncü bir cihetten de istidlâl edilebilir: Cenâb-ı Hakk'ın *"Hem onlara binmeniz için"* ifâdesi, bu üç şeyin yaratılmasından maksadın tamamının, "binmek" ve "ziynet" olmasını iktizâ eder. Binâenaleyh, eğer bunları yemek helâl olmuş olsaydı, o zaman

bunların yaratılış maksatlarının tamamı "binmek" olmaz, aksine, onların etlerinin yenilmesinin helâl olduğu da kastedilmiş olurdu. Bu durumda da, "onlara binme" işi, maksadın tamamı olmaktan çıkar, aksine, maksadın tamamı değil, bir kısmı olmuş olurdu.

Vâhidî, buna son derece güzel bir cevap vererek şöyle demiştir: "Şâyet âyet, bu hayvanların yenilmesinin haram olduğuna delâlet etmiş olsaydı, bu sûrenin Mekkî olması sebebiyle, bunları yemenin haram olması, Mekke'de bilinmiş olurdu. Şâyet durum da böyle olsaydı, o zaman, "ehlî eşeklerin etleri Hayber senesinde haram kılınmıştı" şeklindeki, bütün müfessir ve muhaddislerin görüşleri batıl olmuş olurdu. Çünkü haram kılma işi, bu günden daha önce mevcût olunca, bu tahrimi, bu şüpheyle tefsir etmenin bir manası kalmazdı." Bu, güzel ve kuvvetli olan bir cevaptır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah'ın fiillerinin kulların maslahat ve faydalarına bağlı olduğunu ileri sürenler, bu âyetin zahiriyle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: Çünkü bu, bu hayvanların, falanca varlıkların, insanların menfaati için yaratılmış olmalarını iktizâ eder. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın *"Bu bir kitaptır ki, (bütün) insanları Rabblerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa çıkarman için sana indirdik"* (İbrahim, 1) âyetiyle; *"Ben cinleri de, insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyat, 56) âyetidir. Fakat bu hususta sözümüz malumdur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: Bu âyetin manası, "Allah atı, katırı ve eşeği, siz onlara binesiniz diye ve ziynet olmaları için yaratmıştır" şeklindedir. O halde bu ibare niçin terk edilmiştir?

Cevap: Cenâb-ı Hak, bu sözü bu ifadeyle getirince, o zaman ziynet, onların yaratılış maksatlarından biri olurdu ki, bu caiz değildir. Çünkü bir şeyle ziynetlenmek, kendini beğenmeyi, böbürlenmeyi ve kibri doğurur ki, bunlar kötü, kınanmış huylardır. Allahu Teâlâ ise bütün bunları yasaklamıştır. O halde daha nasıl O, "Bütün bunları elde edesiniz diye, bu hayvanları yarattım" der? Aksine O, "Sizler onlara binesiniz ve onlar sayesinde yorulma ve meşakkat gibi zararları kendinizden savuşturasınız diye, onları yarattım" demek istemiştir. Onlarla ziynetlenmek, zaten işin kendisinde mevcuttur. Fakat bu bizzat maksut değildir. İşte bu ibarenin seçilmesindeki hikmet budur.

Bil ki Allahu Teâlâ insanların kendilerinden zarûrî olarak (kesin sûrette) istifade ettikleri hayvanların hallerini ilk önce zikredip, ikinci olarak da, hiçbir zaruret olmaksızın istifade ettikleri hayvanların hallerini zikredince, hayvanlardan geriye üçüncü kısım kalmış olur ki bu da, insanların genelde istifâde etmedikleridir ki, Allahu Teâlâ, bunları kısaca beyan ederek وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"O, sizin bilmediğiniz daha neler yaratır"* buyurmuştur. Bu böyledir. Çünkü bu kısmın, tür, çeşit ve bölümlerini sayı altına almak, tek tek saymak mümkün değildir. Eğer insan bu kısmın, enteresan hallerini izah etmeye kalkışsa, cilt cilt kitaplar yazdıktan sonra, bu ciltlerde yazılmış olanlar yazılamayanların yanında, denize nispetle bir damla mesâbesinde olurdu. Binâenaleyh en güzel olanı, Hak Teâlâ'nın da bu âyette yaptığı gibi, bu kısmın toptan (kısaca) zikredilmesidir. **Atâ, Mukâtil** ve **Dahhâk, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: "Arş'ın sağında yedi kat gök, yedi kat yer ve yedi deniz kadar, nurdan bir nehir yer almaktadır. **Cebrâil** (a.s) her seherde, oraya girer ve yıkanır. Böylece de nuruna nûr, güzelliğine güzellik katar. Sonra çıkar silkelenir ve Allahu Teâlâ, O'nun tüylerinden sıçrayan her damlanın düştüğü yerde, bin melek yaratır. Onlardan her gün yetmiş bin melek Beyt-i Ma'mur'u ve Kâbe'yi ziyaret ederler ve tekrar onlara kıyamete kadar bir daha sıra gelmez."

وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَآئِرٌ ۚ وَلَوْ شَآءَ لَهَدٰىكُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٩﴾

"Doğru yolu bildirmek Allah'a aittir. Onlardan bazısı ise eğridir. (Allah) dileseydi muhakkak hepinizi toptan hidâyete erdirirdi" (Nahl, 9).

Doğru Yolu Göstermek Allah'a Aittir

Bil ki Allahu Teâlâ, tevhidin delillerini izah edince, *"Doğru yolu bildirmek Allah'a âittir.."* buyurmuştur. Bu, "Ben her türlü mazeret ve sebebi ortadan kaldırmak için ve helak olacak kişi apaçık bir delilden sonra helak olsun, diri kalacak (iman edecek) kişi de, yine apaçık delili görerek diri kalsın diye, bu delilleri gösterdim ve izah ettim" demektir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demiştir: **"Kasd,** yolun dümdüz olmasıdır. Arapçada, "seni matlubuna, gayene ulaştıracak olan yol" manasında, "طَرِيقٌ قَاصِدٌ وَقَصِدٌ" denilir." Bunu anladığın zaman, bil ki âyette, takdiri, "Doğru yolu açıklamak Allah üzerinedir" şeklinde bir hazif vardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمِنْهَا جَائِرٌ *"Ondan bazısı ise eğridir"* buyurmuştur. Bu "meyleden, sapan yollar vardır" demektir. Arapçada **"cevr",** haktan sapmak, meyletmek demektir. "Minha" (ondan) kelimesindeki zamir, "yol"a râcîdir. Yol (sebil) kelimesi, Hicazlılara göre müennestir. Bu, "Bazı yollar, haktan sapmıştır, hakka doğru değildir" demektir. O yollar da, küfrün ve dalâletin çeşitli yollarıdır. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Âyet, insanları dine ve hakikate iletip, her türlü (küfür) mazeret ve engellerini ortadan kaldırmanın Allahu Teâlâ'ya vâcip (gerekli) olduğuna delâlet eder. Çünkü O, وَعَلَى اللهِ قَصْدُ السَّبِيلِ *"Doğru yolu bildirmek Allah üzerinedir"* buyurmuştur. Buradaki "alâ" edatı, vâcip oluşu ifade eder. Nitekim Cenâb-ı Hak bu manada وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ *"Beytullah'a Allah için haccetmek, insanlar üzerine borçtur"* (Âl-i İmran, 97) buyurmuştur. Hem sonra âyet Allahu Teâlâ'nın, hiç kimseyi azdırmadığına, saptırmadığına ve hak yoldan çevirmediğine de delalet eder. Çünkü eğer Allahu Teâlâ, saptıran olsaydı, "Doğru yolu bildirmek ve ondan saptırmak Allah'a âittir" buyururdu. O böyle demeyip aksine, sadece doğru yola iletmenin kendine âit olduğunu bildirip, eğri yol için kendine âit olduğunu söylemeyip, *"Onlardan bazısı ise eğridir"* buyurunca, bu Hak Teâlâ'nın hiç kimseyi dinden saptırmadığına delâlet etmiş olur."

Âlimlerimiz buna şöyle cevap vermişlerdir: "Âyetteki عَلَى اللهِ *"Allah üzerinedir, Allah'a âittir"* ifâdesi ile, "Allah'ın fazlı ve keremi ile, hak yolu ve hak dini beyân etmesi, Allah'a âittir" manası kastedilmiştir. Allah'ın dalâlete sevk etme ve saptırmasının nasıl olduğunu beyan etmesi ise gerekmez. İşte bu ifadeden kastedilen bu manadır. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَلَوْ شَاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعِينَ *"Eğer dileseydi, muhakkak hepinizi toptan hidâyete erdirirdi"* cümlesi, Allahu Teâlâ'nın kâfirleri hidâyete erdirmeyi dilemediğine ve onların iman etmelerini istemediğine delâlet eder. Çünkü "lev" (eğer) edatı, bir şeyin olmamasından ötürü, diğer bir şeyin de

olmayacağını ifade eder. Binâenaleyh bu âyetin manası, "Eğer O size hidâyet etmek isteseydi, hidâyet ederdi" şeklinde olur ki bu, Allahu Teâlâ'nın kâfirlerin hidâyetini dilemediğini ve bu sebeple onlara hidâyet etmediğini gösterir. İşte bu da biz (Ehi-i sünnetin) söylemek istediğine delalet eder.

Esamm buna şu şekilde cevap vermiştir: "Bununla, "Eğer Allah sizi imân etmeye mecbur tutmayı dileseydi, sizi (öylece) hidâyete erdirirdi" manası kastedilmiştir ki, bu da, Allah'ın onları imana mecbur tutmak istemediğini gösterir."

Cübbâî ise şu şekilde cevap vermiştir: "Bu, "Eğer Allah dileseydi, sizi cennet yoluna yahut mükâfat elde etme yoluna iletirdi. Ama o bunu ancak, hak eden kimseler için diler" demektir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu âyetteki "hidâyet" ile, imana hidâyet etme, sevk etme" manasını kastetmemiştir. Çünkü iman bütün mükelleflerin gücü dahilinde olan şeydir."

Bazıları da şöyle cevap vermişlerdir: "Bununla, "Eğer Allah istese idi, sizi doğrudan doğruya, lütfu gereği cennetine hidâyet eder, iletirdi. Ama O, size getirdiği ve izah ettiği deliller ile o büyük makamı tanıtmış ve anlatmıştır. Dolayısıyla kim o delillere tutunursa, o makamı elde eder. Kim de onlardan yüz çevirirse o delilleri elden çıkarmış ve azaba düşmüş olur" manası kastedilmiştir." Allah en iyi bilendir. Bil ki bu görüşleri, cevapları ile birlikte, daha önce defalarca ele aldık. Artık o cevapları tekrar etmenin faydası ve gereği yoktur.

Bitkiler Âlemindeki Tevhit Delilleri

هُوَ الَّذِيٓ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ﴿١٠﴾ يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْاَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١١﴾

"O, sizin için gökten su indirendir, içilecekler bundandır ve içinde hayvanlarınızı otlattığınız otlar da bundandır. (Allah) onunla, sizin için ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her türlü meyve bitiriyor. Bunların her birinde tefekkür edecek kimseler için elbette birer âyet vardır" (Nahl, 10-11)

Bil ki yeryüzündeki maddelerin hayvanlardan sonra en kıymetlisi bitkiler olup, Allahu Teâlâ da hakîm bir yaratıcının varlığına daha önce hayvanların dikkate değer hallerini anlatarak delil getirince, bu âyette de, o hakîm yaratıcının varlığına, bitkilerin enteresan halleri ile delil getirmiştir.

Yağmurun Mahiyeti

Bil ki *"gökten inen su"*dan murat, yağmurdur. Yağmurun buluttan mı, gökten mi yağdığı meselesini, bu kitapta defalarca anlattık. Binâenaleyh yağmur iki kısımdır: Allahu Teâlâ'nın hem bizim için, hem de bütün canlılar için içecek su kıldığı ki bu, âyette مِنْهُ شَرَابٌ *"İçilecekler bundandır"* ifadesi ile anlatılmıştır. Cenâb-ı Hak bir başka âyetinde, bunun çok kıymetli bir nimet olduğunu bildirerek, *"Her diri şeyi sudan yarattık"* (Enbiya, 30) buyurmuştur.

Eğer, "Siz mahlûkatın içeceği suyun ancak yağmurdan olduğunu mu, yoksa bu içeceğin bazen yağmurdan, bazen başka şeyden, yani yerin derinliklerinden mevcut olan su kaynaklarından olduğunu mu kabul ediyorsunuz?" denilirse, **Kâdî** buna şöyle cevap verir: "Allahu Teâlâ, yağmurun bizim içeceğimiz olduğunu beyân buyurmuştur; yağmurun dışındaki şeylerden içmemizi nehyetmemeştir." Birisi şöyle diyebilir: "Âyetin zâhiri, hasr (sadece) manasına delalet eder. Çünkü âyetteki "لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ" üslûbu hasr ifade eder. Çünkü bu, "Ondan, başkasından değil" demektir."

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Yerin altında biriken o tatlı su kaynaklarının, orada biriken ve toplanan yağmur sularından olması imkansız değildir. Bunun delili, *"Gökten de yetecek kadar su indirdik ve onu yerin (altında) yerleştirdik"* (Mü'min, 118) âyetidir. Bunun, tatlı suların dışındaki sular hakkında olması da imkansız değildir. Buna göre denizin suyu da, yağmur suları cinsinden olur.

Şecer Kelimesinin Manası

Gökten inen ve Allah'ın kendisi ile bitkileri bitirdiği ikinci kısım suya, âyette وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ *"İçinde (hayvanlarınızı) otlattığınız otlar da bundandır"* buyruğu ile işaret edilmiştir. Bu cümle ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetin zahiri, "Şeceri otlatmanın mümkün olduğu" manasına gelir. Bu, ancak âyetteki **"şecer"** sözü ile, kuru ve yaş ot manası kastedildiği zaman mümkün olur. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci görüş: Zeccâc şöyle der: "Yeryüzünde biten her şeye **"şecer"** denir. Nitekim şâir, يُطْعِمُهَا اللَّحْمَ إِذَا عَزَّ الشَّجَرُ "Bitki kıt olduğunda o, onlara et

yedirir" demiştir. Yani, "Onlar, yeryüzünde kıtlık olduğunda, bitki bulunmadığında, atlarına süt içirirler" demektir. **İbn Kuteybe,** "Âyetteki **"Şecer"** ile "ot" manası kastedilmiştir. Nitekim **İkrime**'den gelen bir hadiste, *"Şecer bedeli para alıp yemeyin. Çünkü bu haramdır"* yani "لَا تَأْكُلُوا ثَمَنَ الشَّجَرِ فَإِنَّهُ سُحْتٌ" buyurulmuştur. Buradaki **"şecer"** ot manasınadır.

Birisi şöyle diyebilir: "Allahu Teâlâ, *"Necm ve şecer" (Allah'a) secde ederler"* (Rahman, 6) buyurmuştur. Buradaki "**necm**" ile, gövdesi, kütüğü olmayan, yeryüzü üzerinde gözüken ve parlayan bitkiler; **"şecer"** ile de, gövdesi olan bitkiler (yani ağaçlar) kastedilmiştir. Müfessirler böyle demektedirler. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu âyette "**şecer**"i, "**necm**" üzerine atfettiğine göre bu, bu ikisinin birbirinden başka olduğuna delalet etmiştir"

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Cinsin, türe; türün de cinse atfedilmesi, yaygın ve meşhur bir üsluptur. Hem sonra "**şecer**" lafzı, bir karışma, birbirine girme manasını ihsas ettirir. Nitekim insanların sesleri birbirine karıştığında, "تَشَاجَرَ الْقَوْمُ " "Millet münakaşaya tutuştu; mızraklar birbirine girip karıştığında, "تَشَاجَرَتِ الرِّمَاحُ" denilir. Hak Teâlâ da, حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ *"Aralarında ortaya çıkan davalarında, senin hükmüne başvurmadıkça"* (Nisa, 65) buyurmuştur. Bu karışma, birbirine girme manası, kuru ve yaş otlarda da vardır. Şu halde **"şecer"** lafzının, bu manaya da gelmesi gerekir.

İkinci görüş: Develer, büyük ve yüksek ağaçların yapraklarından otlanabilirler. Dolayısıyla birinci görüşte zikrettiğimiz izahlara hacet kalmaz. (O zaman buradaki **"şecer"** kelimesi ağaç manasına olmuş olur.)

İkinci bahis: Cenâb-ı Hak "فِيهِ تُسِيمُونَ" yani "O şecerlerde (otlarda ve ağaçlarda) hayvanlarınızı otlatırsınız" buyurmuştur. Arapçada, hayvanlarını otlatmak için salıverdiğinde "اَسَمْتُ الْمَاشِيَةَ" dersin. Yine hayvanlar istediği gibi otlayıp, gezip tozduğunda da, "سَامَتِ الْمَاشِيَةُ - تَسُومُ - سَوْمًا - سَائِمٌ - سَائِمَةٌ -" denilir. **Zeccâc** şöyle der: "Bu kelime, damga ve alâmet manasına gelen, "**süme**" kelimesinden alınmıştır. Bunun izahı şöyledir. O hayvanlar otladıkları yerlerde bazı izler, alâmetler bırakırlar." Başkaları da şu izahı yapmışlardır: "O hayvanlar, otlağa salıverilmek için damgalanırlar." Bu kelime ile ilgili geniş izahı, "وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ" (Âl-i İmran, 14) âyetinin tefsirinde yapmıştık.

Cenâb-ı Allah يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ *"(Allah) onunla, sizin için ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler bitiriyor"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın yağmur suyu vasıtası ile bitirdiği bitkiler ikiye ayrılır:

1) Hayvanların otlaması ve diğer canlıların otlaması için olan bitkiler. Bu, âyetteki *"İçinde (hayvanlarınızı) otlattığınız"* cümlesi ile anlatılmıştır.

2) İnsanın yemesi için yaratılmış olanlar... Bu da, *"(Allah) onunla, sizin için ekin, zeytin..."* ifâdesi ile anlatılmıştır.

Buna göre eğer, "Allahu Teâlâ bu âyette önce hayvanlar için olan bitkileri zikretmiş, bunun peşinden de insanlar için gıda olacak olanları zikretmiştir. Bir başka âyetinde ise, bu sırayı değiştirmiş, önce insanların yiyeceğinden, sonra hayvanların otlayacağı şeylerden bahsederek, *"Hem siz yiyin, hem davarlarınıza yedirin"* (Tâhâ, 54) buyurmuştur. Bunun hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu âyette bahsedilen sıra ile, bir güzel ahlaka dikkat çekmek istemiştir. O güzel ahlak da, insanın, eli altındakilere, kendinden daha çok ve daha fazla ihtimam göstermesi, dikkat etmesidir. İkinci âyet ile ise, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, اِبْدَأْ بِنَفْسِكَ ثُمَّ بِمَنْ تَعُولُ *"Önce kendinden başla, sonra geçimini üzerine aldığın kimselere bak"*[11] hadis-i şerifinde anlatılan mana kastedilmiştir.

İkinci bahis: Ebu Bekr'in rivayetine göre, **Âsım,** bunu nûn ile, azamet ifâde etsin diye, نُنْبِتُ "Biz... bitiriyoruz" şeklinde okurken, diğerleri, yâ ile يُنْبِتُ "(Allah) bitiriyor" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî,** bunu yâ ile okumanın, önceki ifâde ve fillere daha uygun düştüğünü söylemiştir.

Hayvanî ve Nebatî Gıdalar

Üçüncü bahis: Bil ki insan, gıdaya muhtaç olarak yaratılmıştır. Gıdalar, ya hayvansal, ya bitkisel olur. Hayvansal gıdalar, bitkisel gıdalardan daha kıymetli (ve kuvvetli)dir. Çünkü, hayvansal gıdaları yediğinde insanın uzuvlarının gelişip büyümesi, bitkisel gıdaları yediğinde gelişip büyümesinden daha hızlı ve kolay olur. Çünkü insanla hayvan arasındaki müşâbehet (benzerlik-yakınlık) daha ileridir. Hayvansal gıdalar, ancak hayvanların otlaması ile elde edilir. Bu gıdayı artırma çabası da, otlatma sayesinde olur. İşte Cenâb-ı Hakk'ın bahsettiği otlatma da bundan dolayıdır. Bitkisel gıdalar ikiye ayrılır: Tahıllar ve meyveler... Tahıllar: Bunlara âyette **"zer'** " (ekin) kelimesi ile işaret edilmiştir. Meyvelere gelince, bunların en kıymetlisi zeytin, hurma ve üzümdür. Zeytin, bir açıdan meyve, bir açıdan gıda (esas yiyecektir). Çünkü zeytinde çok yağ vardır. Yağların yemede,

11 **Müslim**, Zekât, 41, 106 (2/693, 721).

yağlamada ve kandilin yanmasında kullanımı çoktur. Hurma ve üzümün, diğer meyvelerden farklı ve üstün oluşu, açık ve malumdur.

Allahu Teâlâ, insanların istifade ettiği hayvanları tafsilatlı olarak zikredip, sonra diğer hayvanlar hakkında, *"Sizin bilmeyeceğiniz daha neler yaratıyor O"* (Nahl, 8) buyurduğu gibi, bu âyette de insanların istifâde ettikleri bitkileri ayrıntılı bir şekilde sıralamış, diğer bitkilerin cinsleri, türleri, özellikleri ve faydaları ile ilgili mufassal açıklamanın ciltlere sığmayacağına dikkat çekmek ve bu hususta uygun olanın öz bir ifade ile yetinmek olduğunu belirtmek için وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ *"ve her türlü meyveden (bitiriyor"* buyurmuştur!

Cenâb-ı Hak, daha sonra اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ *"Bunların her birinde tefekkür edecek kimseler için elbette birer âyet vardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Tohumdan Bitkinin Çıkması

Birinci bahis: Bu bahis, bütün bu sayılan şeylerin, Allah'ın varlığına delil olan âyetler oluşunu izah hakkındadır. Buna göre biz diyoruz ki: "Tek bir dane, toprağa düşer. Bu halde bir müddet zaman geçince, onun içine, yerin (toprağın) rutûbet ve neminden bir miktar geçer. Böylece o şişer ve bunun peşi sıra üst tarafından ve alt tarafından çatlar. Derken onun üst tarafından, toprağın içinden yukarı, göğe doğru yükselen bir fidan, alt tarafından da yerin derinliklerine dalan bir başka fidan çıkar. Yerin derinliklerine doğru dalan kısım, o ağacın kökleri adını alır. Derken onun yukarı çıkan fidanı büyüyüp, gelişip, güçlenir. Böylece ondan yapraklar, çiçekler, tomurcuklar ve meyveler çıkar. Sonra o meyveler, mesela üzüm gibi, farklı farklı niteliklerde olan maddeler ihtiva ederler. Çünkü meselâ üzümün kabuğu ve çekirdeği soğuk, sert ve katıdır. Fakat eti sıcak, nemli ve latiftir. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Hem toprağın özelliği, hem de feleklerin ve yıldızların hareket ve tesirleri, bütün bu maddelere aynıdır. Bu şeylerin tesir ve alâkalarının aynı olmasına rağmen, o meyvelerin karakter, tat, renk, koku ve sıfat bakımından farklı farklı olduklarını görürsün. Binâenaleyh akıl, açıkça bütün bunların ancak, hakîm, rahîm ve kâdir bir fâil-i muhtardan (Allah'tan) ötürü olduğuna delâlet eder. İşte bu delilin izahı bundan ibarettir.

İkinci bahis: Allahu Teâlâ bu âyeti, *"Tefekkür edecek kimseler için"* diye bitirmiştir. Bunun sebebi, Allahu Teâlâ'nın, bundan önce gökten su indirip,

onunla ekin, zeytin, hurma ve üzüm bitirdiğinden bahsetmiş olmasıdır. Birisi şöyle diyebilir: "Biz, onları bitirenin Allah olduğunu kabul etmiyoruz. Bütün bu şeylerin ancak dört mevsimin birbirini takip etmesi ve güneş, ay ve yıldızların tesiri ile meydana gelmiş olduklarını söylemek niçin mümkün olmasın?" Sen bu soruyu iyice anladığında, bu ihtimalin yanlışlığına dâir bir delil bulunmadığı müddetçe, âyetteki delil (izah), bu neticeyi tam ve mükemmel bir şekilde ifâde etmiş olmaz, aksine bu hususta tefekkür ve teemmül işi devam etmiş olur. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak bu âyeti, *"Tefekkür edecek kimseler için"* diye bitirmiştir.

Bütün Kâinatın İnsana Hizmeti

وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ۙ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۗ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٢﴾ وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣﴾

"(Allah), geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin emrinize musahhar kıldı. Yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunların her birinde aklını kullanacak kimseler için elbette âyetler vardır. Sizin için yerde çeşitli renklerle yarattığı neler varsa (onları da size müsahhar kılmıştır). Bunların her birinde, öğüt alacak kimseler için elbette birer âyet vardır" (Nahl, 12-13).

Âyetle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hareketi İlk Başlatan Allah'tır**

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette, "bahsettiğimiz o soruya" şu iki bakımdan cevap vermiştir:

Birinci cevap: Bu süflî âlemde (yeryüzünde) meydana gelen hadiseler, bazı feleklerle ve yıldızlarla ilgili birtakım teşkilât ve münasebetlere izafe edilmişlerdir. Ama o feleklerin ve yıldızların hareket ve münasebetleri için birtakım sebepler gerekir. O hareketlerin sebepleri ise, ya yıldızların ve feleklerin kendileridir, yahut da kendileri dışında bazı şeylerdir. Birincisi şu iki bakımdan batıldır:

a) Cisimler, birbirine benzerdir. Binâenaleyh eğer "cisim olma", sıfatın (meselâ hareketin) illeti olsaydı, o zaman her cismin mutlaka o sıfatla mevsûf olması gerekirdi ki bu imkansızdır.

b) Eğer cismin kendisi, mesela o hareket sıfatının meydana gelmesinin illeti olsaydı, o zaman o cismin kendisi devam ettiği, bulunduğu sürece o hareketin de devam etmesi gerekirdi. Eğer böyle olsaydı, o zaman cismin, hiçbir değişikliğe uğramadan aynı hal üzere kalması gerekirdi. Bu ise, cismin hep hareketsiz olmasını gerektirir, hareketli olmasına mânî olurdu. Binâenaleyh maddenin (cismin) zatı gereği (madde oluşundan dolayı) hareket ettiğini ileri sürmenin, o maddenin, zâtı gereği sakin (hareketsiz) olmasını gerektireceği sâbit olmuş olur. Varlığı yokluğuna götüren şey ise batıldır. Böylece cismin, cisim olduğu için, hareketli olmasının imkansız olduğu sâbit olur. Geriye, onun başka bir sebepten ötürü hareketli olması ihtimali kalır. O başka sebep de, ya onun içine sirâyet eden, yahut da ondan ayrı bir şey olur. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü bahsedilen konu, başka cisimlere değil de o cisme, mesela o kuvvetin verilmesi ile ilgilidir.

Böylece felek ve yıldızların maddelerini hareket ettirenin, onlardan ayrı ve başka bir şey olduğu kesinleşir. Onlardan ayrı ve başka olan o şey, eğer cisim yahut cisimle ilgili bir şey olursa, ilk taksim (ihtimaller) yine karşımıza çıkar. Yok eğer o şey, cisim yahut cisimle ilgili bir şey olmaz ise, bu durumda, ya mûcib-i bizzat (mecbûr) olur. Yahut da hür ve irâde sahibi bir fâil olur. Birinci ihtimal batıldır. Çünkü mûcib-i bizzat olan şeyin, bütün cisimlerle alâka ve irtibatı aynıdır. Binâenaleyh bu takdirde bazı cisimlerin, o belli bazı tesirleri kabul etmesi, diğer bazılarından daha evla olamaz. Bu ihtimal batıl olunca, felekleri ve yıldızları hareket ettirenin, cisim olmaktan ve cisimle alâkalı bir şey olmaktan münezzeh, hür ve irade sahibi; her şeye kâdir bir fâil olduğu sabit olur. Böyle olan ise Allahu Teâlâ'dır.

Velhasıl diyebiliriz ki: Eğer biz, bu süflî âlemdeki (yeryüzündeki) hadiselerin, (tabiî olayların), bazı felekî ve kevkebî (yıldızlarla ilgili) hareketlere varıp dayandığını, onlardan dolayı olduğunu söylesek bile, o felekî ve kevkebî hareketlerin başka felek ve yıldızlara nisbet edilmesi mümkün değildir. Aksi halde teselsül gerekir. Teselsül ise imkânsızdır. Öyleyse bu hareketleri yaratanın ve idare edenin Allahu Teâlâ olması gerekir. Yeryüzündeki hadise ve hareketler, felekî hareketlere varıp dayandığında, felekî hareketlerin de Allah'ın yaratması, takdîri ve var etmesi ile olduğu sâbit olunca, bu, bütün her şeyin Allah'tan olduğunu, O'nun yaratması ve

var etmesi ile olduğunu itiraf etmek olur. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin emrinize musahhar kıldı"* âyetinden kastedilen budur. Bu, "Eğer yeryüzündeki (tabiî) olaylar, gece ve gündüzün birbirini takip etmesi, güneş ve ayın hareketlerinden dolayı ise, teselsülü sona erdirmek (teselsüle düşmemek) için mutlaka bütün bu şeylerin meydana gelişlerinin, Allah'ın yaratması ve musahhar kılması ile olmuş olması gerekir" demektir.

Bu nokta, bu delil tamamlanınca, Cenâb-ı Hak bu âyeti إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Bunların her birinde aklını kullanacak bir zümre için elbette âyetler vardır"* buyurarak hitâma erdirmiştir. Bu, "Aklı olan herkes, teselsülün bâtıl olduğunu, işin sonunda mutlaka, her şeye kâdir, bir ve irade sahibi bir fâile varıp dayandığını anlar" demektir. İşte iki cevaptan birinin izahı böyledir.

Tabiat Fikrini İptal

İkinci cevap: Şöyle deriz: Biz tabiatın, feleklerin ve yıldızların tesirinden ötürü, bitki ve hayvanların meydana gelmelerinin câiz (mümkin) olmayacağına delil getiriyoruz. Bu böyledir. Çünkü tabiatın, feleklerin, yıldızların, güneşin ve ayın tesiri, bütün cisimler için aynıdır. Fakat buna rağmen görüyoruz ki, üzümün cismi üzüm olduğunda kabuğu ayrı bir karakter, çekirdeği ayrı bir karakter, etli kısmı üçüncü bir karakter, suyu ise dördüncü bir karakterdedir. Hatta biz, meselâ gülde tek bir yaprağın görünümünden bir yüzünün son derece sarı, öteki yüzünün ise son derece kırmızı olduğunu görüyoruz. Halbuki o yaprak ince ve şeffaftır. Yine biz, o yıldız ve feleklerin, bu ince ve şeffaf yaprağın her iki görünümüne nisbet ve tesirinin aynı olduğunu zarûrî (kesin) olarak biliyoruz. Bir tek maddedeki bir tabiat (özellik), ancak bir fiil, bir tesir icrâ edebilir. Baksana onlar şöyle demişlerdir: Basit şekil küredir. Çünkü aynı maddede, aynı tabiatın tesirinin birbirine benzer olması gerekir. Bütün tarafları birbirine benzeyen şekil ise küredir. Hem biz, bir mum yakıp diktiğimizde, eğer o mum, her tarafından beş arşınlık bir mesâfeyi aydınlatır ise, bu tesirin, her tarafta aynı olması gerekir. Çünkü tesir eden aydınlatma karakterinin (özelliğinin), her yöne nisbet ve tesirinin aynı olması gerekir.

Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, biz deriz ki: Bellidir ki güneşin, ayın, yıldızın, feleğin ve tabiatın o şeffaf ve ince yaprağın her iki yüzündeki etkisi aynı durumdadır. Yine bellidir ki, tek bir tesirli özelliğin

nisbeti, tek olduğu zaman, onun eser ve neticesi de tek ve aynıdır. Halbuki gül yaprağı misalindeki netice aynı olmamıştır. Çünkü o yaprağın bir yüzü son derece sarı, öbür yüzü ise son derece kırmızıdır. Binâenaleyh bu, o sıfat, renk ve hallerin meydana gelişinde tesirli olanın, o tabiat olmayıp, aksine, hâkim, hür ve irade sahibi bir fâil olduğuna kesinkes hükmetmeyi gerektirir. O fâil-i muhtar da Allah Subhânehû ve Teâlâ olup, *"Sizin için yerde çeşitli renklerle yarattığı neler varsa onları da size müsahhar kılmıştır"* âyetinden kastedilen mana budur.

Bil ki, bu hüccetin dayanağı, mûcib-i bizzat (zatı ve tabiatı icabı müessir) olanın her şeye nisbetinin aynı olması gerektiği hususu olunca; duyu organlarımız da bu bitkisel maddelerin farklı sıfatlar ve birbirinden farklı durumlarda bulunduğuna delâlet edince, bunlarda müessir olanın, zâtı gereği mûcib bir şey olmayıp, tam aksine hür ve irâde sahibi bir fâil-i muhtar olduğu ortaya çıkmış olur ki, bu delilin izahının tamamı da budur. Böylece de, birinci âyeti, *"tefekkür edecek kimseler için"*; ikinci âyeti, *"aklını kullanacak kimseler için"* ve üçüncü âyeti de, *"öğüt alacak kimseler için"* ifâdesiyle bitirenin, bu nefis hikmetlere ve apaçık delillere dikkat çeken zât olduğu sabit olmuş olur. Gerek dinî gerekse dünyevî hususlardaki lütfundan dolayı hamd, ancak Allah'a mahsustur.

İKİNCİ MESELE

İbn Amir, "وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ" kelimelerini mübtedâ, "**müsahharâtun**" kelimesini de, haber olarak merfû okurken; **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** sadece "**Ve'n-nücûmu**" kelimesini mübtedâ, "**musahharâtun**" kelimesini de haber olarak merfu okumuştur. Bu kıraati buna sevk eden husus, "teshîr" lafzını tekrar etmemektir. Çünkü Araplar, *"Sehhartü hâzeş-şey'e müsahharen"* demezler. Buna şu şekilde cevap verilir: "Bunun manası şudur: "Allahu Teâlâ, bütün bunları, kendi kudret ve irâdesi altında müsahhar olarak bütün bunları bize müsahhar ve âmâde kılmıştır..." İşte, doğru olan söz de budur. Buna göre ifâdenin takdiri, "Bütün bunlar, Allah'ın kudret, emir ve müsaadesi altında müsahhar olarak, onları insanlar için âmâde kılmış ve onların fayda ve maslahatlarına muvafık kılmıştır" şeklindedir. Böyle olması halinde, faydadan halî olan bir tekrar gerekmemiş olur. Allah en iyisini bilendir. Geriye âyetle ilgili birkaç soru kalmıştır.

Teshirin Mânası

Birinci soru: "**Teshir**" "hükmetmek ve zorlamak" demektir. Bu ise ancak, hükmedilmesi mümkün olan kâdir zata yaraşır (yani âkiller hakkında geçerlidir). Ama gece, gündüz, cansızlar, güneş ve ay hakkında bu hakimiyet nasıl geçerli olur?

Buna şu iki şekilde **cevap** verilebilir:

a) Allahu Teâlâ bütün bu şeyleri, kulların maslahatlarına uygun olarak ayni tarz üzere idare edince, bunlar inkıyâd eden ve boyun eğen bir köleye benzetilmiş olurlar, işte bu manadan dolayı, bu tür tedbir hakkında "**teshir**" lafzı kullanılmıştır.

b) Bu, ancak hey'et âlimlerinin, gök bilimcilerin metot ve görüşlerine göre doğru olur. Çünkü onlar şöyle derler: Güneşin ve ayın tabiî hareketi, batıdan doğuya doğru olan bir harekettir. Halbuki Allahu Teâlâ, bu yıldızları, en büyük feleğin hareketi vasıtasıyla doğudan batıya doğru takdir etmiş olur. İşte böylece bu hareket mecburî olmuş olur. Bu sebepten dolayı da, bunlar hakkında "**teshir**" kelimesi kullanılmıştır.

İkinci soru: Gece ve gündüzün meydana gelişleri ancak, güneşin hareketleri sebebiyle olunca, gece ve gündüzün zikredilmiş olması, güneşin zikredilmesine ihtiyaç bırakmaz.

Cevap: Gece ve gündüzün meydana gelmesi, güneşin hareketi sebebiyle olmayıp, aksine onların meydana gelişleri, hareketinin, ancak Allahu Teâlâ'nın hareket ettirmesiyle olduğuna işarette bulunduğumuz en büyük feleğin hareketi sebebiyledir. Ama güneşin hareketi ise, günün meydana gelmesinin değil, gecenin meydana gelmesinin illetidir.

Üçüncü soru: Cenâb-ı Hakk'ın, "**bi emrih**" *(O'nun emrine...)* ifâdesi ne anlama gelir? Halbuki, "teshir"de müessir olan, emiri değil, kudretidir.

Cevap: Bu âyet, felekler ve yıldızların cansız olup olmadıklarına (göre manalandırılabilen) bir âyettir. Müslümanların ekserisi, onların cansız oldukları kanaatindedirler. Binâenaleyh, hiç şüphesiz ki bu âyette geçen "**emr**" kelimesini, "yaratıp takdir etmek" manasına hamletmişlerdir. "**Emr**" lafzı'nın şan, iş ve durum manasında kullanılması, oldukça çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bir şeyi(n olmasını) dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona "ol" dememizden ibârettir. O da derhal oluverir..."* (Nahl, 40) buyurmuştur. Bazıları da, bunların cansız olmadıkları kanaatindedirler. Binâenaleyh işte

bu durumda, âyetteki "**emr**" kelimesinin, Allah'ın izni ve müsaadesi, mükellef kılması manasına hamledilmesi uygun düşer. Allah en iyisini bilendir.

Denizin Âmâde Kılınması

وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا ۖ وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٤﴾

"O, denizi -oradan taze bir et yemeniz, oradan giyeceğiniz ziyneti çıkarmanız için- râm edendir. Gemilerin orada suları yararak gittiklerini görüyorsun ki, bu sırf Allah'ın lütf-u kereminden nasip aramanız ve O'na şükretmeniz içindir" (Nahl, 14).

Bil ki Cenâb-ı Hak, ilk mertebede, uluhiyyetin ispatı hususunda, göklerin kütlelerini; ikinci mertebede, insanın bedeni ve ruhunu; üçüncü mertebede, hayvanların yaratılışlarının ilginçliğini, dördüncü mertebede de bitkilerin karakterlerinin ilginçliğini delil olarak zikredince, beşinci mertebede de unsurların ilginç hallerini yaratıcının varlığına delil getirip bunlardan da ilk önce, su unsuruna yer vermiştir.

Bil ki gök bilimciler şöyle demişlerdir: Yer kürenin dörtte üçü su altındadır. Bu, okyanus olup, su unsurunun da tamamıdır. Meskûn olan bu dörtte birde de yedi deniz meydana gelmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak bundan sonra, *"Deniz de, arkasından yedi deniz daha kendisinden yardım ederek (mürekkeb) olsa..."* (Lokman, 27) buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın insanlara "musahhar" kılmış olduğu deniz de, işte bu denizlerdir. Allah'ın bu denizleri mahlûkata musahhar kılmasının manası, O'nun, gerek üzerinde gemiler yüzdürmek, gerekse, içlerine dalmak suretiyle, onları, insanların kendilerinden yararlanabileceği bir durumda var etmiş olmasıdır.

Denizlerdeki Faydalar

Bil ki, denizlerin faydaları pek çoktur. Allahu Teâlâ bu âyette, bu faydalardan şu üç çeşidi zikretmiştir:

Birinci fayda: Cenâb-ı Hakk'ın, لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا *"Oradan taze bir et yemeniz için..."* âyetinin ifâde ettiği husustur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbnu'l-A'rabî, bu kelimenin, hemzesiz olarak **"Lahmun tariyyun"** şeklinde kullanıldığını; Arapların "طَرُوَ يَطْرُوُ طَرَاوَةً" (Taze ve hoş olmak) dediklerini söylerken, **Ferrâ,** bu fiili "طَرِيَ يَطْرِيُ طَرَاءً وَطَرَاوَةً" şeklinde kullanıldığını söylemiştir ki bu tıpkı "شَقِيَ يَشْقَى شَقَاءً وَشَقَاوَةً" (Bedbaht oldu-bedbaht olmak) denilmesi gibidir.

Bil ki **"tarıyyen"** kelimesinin ayrıca zikredilmesinin önemli bir faydası bulunmaktadır. Çünkü balığın tamamı tuzlu olsaydı, taze olmasıyla bilinecek olan Allah'ın kudreti, o zaman bu derece bilinemezdi. Bil ki, son derece acı ve tuzlu bir denizden, eti alabildiğince leziz ve tatlı olan bir canlı çıkınca, bunun tabiat gereği değil, tam aksine, zıttı zıttından çıkarıp meydana getirdiği için, Allah'ın kudret ve hikmetiyle olduğu anlaşılmış olur.

İKİNCİ MESELE: **Balığın Et Sayılmaması**

Ebu Hanîfe (r.h.) şöyle der: Bir kimse, et yemeyeceğine dair yemin etse de, balık eti yese, yeminini bozmuş olmaz. Çünkü, balığın etine, (mutat anlamda) et denilmez. Diğerleri de şöyle demişlerdir: "O, yeminini bozmuş olur. Çünkü Allah bu âyette, onun et olduğunu açıkça belirtmiştir. Halbuki, Allah'ın izahının üstünde bir izah yoktur." Rivayet olunduğuna göre **Ebu Hanîfe** (r.h.) bu şekilde hüküm verip, **Sevrî** de bu hükmü duyduğunda, bunu kabul etmeyip, **Ebu Hanîfe**'nin hükmünün aleyhine bu âyeti delil getirince, **Ebu Hanîfe, Süfyân-ı Sevrî**'ye birisini yollayarak, bisatı (sergisi) üzerinde namaz kılmamaya yemin eden, ama yeryüzünde namaz kılan kimsenin yeminini bozup bozmadığını sordurtunca, **Süfyân** "yemini bozmuş olmaz" deyince de, **Süfyân**'a soruyu soran o adam, "Peki Allah, *"Allah yeri sizin için bir bisat (sergi) yapmıştır"* (Nûh, 19) buyurmamış mıdır?" deyince de **Süfyân es-Sevrî** bunun **Ebu Hanîfe**'nin telkini ile olduğunu anlar.

Bir kimse şöyle diyebilir: Bu söz kuvvetli değildir. Çünkü bu konuda söylenebilecek en son söz, "Biz aleyhine delil bulunduğu için, **"bisât"** kelimesi hakkında Kur'an (âyetinin) zahiriyle amel etmedik. Binâenaleyh, bundan, bir başka âyette Kur'an'ın zahiriyle amel etmeyi terk etmemiz gerekmez. Bu iki misal arasındaki fark, şu iki yöndendir:

1) O kimse, seccadesi üzerinde namaz kılmayacağına dair yemin ettiğine göre, biz, şâyet **"el-ardu"** (yeryüzü) kelimesini **"bisât"** lafzının anlamı içine sokacak olsak, o zaman bizim, o kimseyi namaz kılmaktan da men

etmemiz gerekir. Çünkü o kimse, seccâdeyle örtülmüş olan yerde namaz kıldığında, hiç şüphesiz ki yeminini bozmuş olur. Binâenaleyh, "yeryüzü" tabirinin **"bisât"** (sergi) lafzının manası içinde mütalâa edilmesi halinde, o kimse, seccâde serilmemiş olan bir yer üzerinde namaz kılması halinde de yeminini bozmuş olur ki, bu da onun, namazdan men edilmesini gerektirir. Halbuki, böyle bir hüküm vermemiz mümkün değildir. Ama "balık etini", **"lahm"** (et) lafzının manası içine sokmamız böyle değildir. Çünkü o kimsenin, mutlak olarak et yemekten men edilmesinde bir mahzur yoktur. Binâenaleyh fark, ortadadır.

2) Biz, dili (Arapçayı) bilen herkesin, **"bisat"** kelimesinin, halis katıksız yer anlamında kullanılışının bir mecâz olduğunu bileceğini, ama "et" lafzının "balık eti" için kullanılmasının mecâz olduğunu bilemeyeceğini zarûreten bilmekteyiz. Binâenaleyh, fark ortadadır. Allah en iyi bilendir.

Ebu Hanîfe (r.h.)'nin delili ise şudur: "Yeminler, örfe dayanır. Halbuki insanların örfü, mutlak olarak et zikredildiğinde, bundan balık etinin anlaşılmadığı şeklindedir. Bunun delili ise şudur: Bir kimse çocuğuna, "Şu parayla et al" dese de, o da balık alıp gelse, bu, yadırganmaya değer bir şeydir."

Cevap: Biz, **Kibâbu'l-Eymân** (Yeminler Kitabı)'da, sizin bazen lafızlara, bazen de örfe itibar ettiğinizi görmekteyiz ve sizin, bu ikisi arasında, belli bir kaide ve düstur zikrettiğinizi görmedik. Bunun delili de şudur: Meselâ bir kimse, çocuğuna "şu parayla et al gel" dese, o da, "Serçe eti" getirse, bu da yadırganması gereken bir şey olur. Ama siz, o kimsenin, serçe etini yemekle yemini bozacağını söylüyorsunuz. Böylece örfün, tutarsız olduğu; Kur'ân'ın nassına müracaat etmenin ise şart ve kesin bir şey (muteayyin) olduğu sabit olur. Allah en iyisini bilendir.

Denizin Faydalarından **ikincisi** Cenâb-ı Hakk'ın, وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا *"Ondan takacağınız ziyneti çıkarmanız için"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. Âyetteki **"hilye"** (süs, ziynet) ile, inci ve mercân kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O iki denizden inci ve mercân çıkar"* (Rahman, 22) buyurmuştur. Erkeklerin o hilyeyi giymeleriyle, onların hanımlarının giymeleri kastedilmiştir. Çünkü, o kadınlar da onlardandır. Bir de, o kadınların o birtakım ziynetlerle süslenmeye yönelmeleri, kocalarından ötürüdür. O halde, sanki onlar, o erkeklerin ziynetleri ve giysileri gibi olmuş olur. Âlimlerimizden bazılarının, mubah olan süs eşyalarında zekâtın farz olmadığı meselesi hususunda **Urve**'nin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği, لَا زَكَاةَ فِي الْحُلِيِّ *"Süs eşyâlarında zekât yoktur. Zekât olmaz"* hadisine tutunduklarını görmekteyim. Ben derim ki, bu hadis "daifu'r-rivâye" (rivayeti

zayıf)dir. Doğru olması halindeyse şöyle denilebilir: Hadisteki **"el-huliyyu"** lafzı, başında elif-lâm bulunan bir lafızdır. Biz, usûl-ü fıkıhta, böylesi lafızların daha önce geçmiş olan belli bir şeye hamledilmeleri gerektiğini beyan etmiştik. Daha önce geçmiş olan o muayyen "ziynet eşyaları" ise, Allahu Teâlâ'nın Kitâb-ı Kerîm'inde bahsetmiş olduğu şey "وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا" yani hilye (takı)dır. Böylece bu haberin sahih olması durumunda hadisteki ziynet eşyasından "inci"nin kastedildiği, dolayısıyla incinin zekâtının farz olmadığı anlaşılır. Bu durumda da bu hadisle istidlâl etmek sâkıt olur. Allah en iyisini bilendir.

Mevâhir Kelimesi

Üçüncü fayda: Cenâb-ı Hakk'ın, وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ *"Gemilerin orada suları yararak gittiklerini görüyorsun ki, (bu, sırf Allah'ın) lütf-u kereminden nasip aramanız içindir"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. Dil âlimleri **"Mahru's-sefineti"** tabirinin manasının, geminin önüyle suyu ikiye yarması anlamında olduğunu söylerken, **Ferrâ**'dan bunun manasının, geminin rüzgarla hareket etmesinden dolayı çıkarmış olduğu ses olduğu rivayet edilmiştir.

Bunun böyle olduğunu bilince, **İbn Abbas**'ın, **"mevâhir"** kelimesine "Akıp gidenler" manasını vermesinin, ancak o gemi suyu yarmadan sadece akıp gittiğinde uygun ve yerinde olduğu anlaşılır. Cenâb-ı Hak, *"(sırf Allah'ın) lütf-u kereminden nasip aramanız içindir"* buyurmuştur; yani, "Ticaret maksadıyla ona binmeniz ve böylece de Allah'ın fadl-u kereminden kazanç talep etmeniz için; Allah'ın fadl ve ihsanını elde ettiğinizde de, muhakkak ki sizler O'na şükretmeye yönelir ve O'na şükredersiniz" demektir. Allah en iyisini bilendir.

وَأَلْقَىٰ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥﴾ وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ ﴿١٦﴾

"O, sizi sallayıp çalkalar diye, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar, ırmaklar, yollar koydu. Ta ki, maksatlarınıza ulaşasınız. Daha nice alâmetler. Yıldızla da, onlar yollarını bulurlar" (Nahl, 15-16).

Bil ki bu âyetin maksadı, Allahu Teâlâ'nın yeryüzünde yarattığı bazı nimetleri dile getirmektir.

Dağların Yere Çakılması

Birinci nimet: وَاَلْقٰى فِى الْاَرْضِ رَوَاسِىَ اَنْ تَمِيدَ بِكُمْ *"O, sizi sallayıp çalkalar diye, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar... koydu"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. Bu âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "اَنْ تَمِيدَ بِكُمْ" ifâdesinin takdiri, Kûfelilere göre لِاَنْ لَا تَمِيدَ بِكُمْ "sizi, sallayıp çalkalamasın diye"; Basralılara göre ise كَرَاهَةَ اَنْ تَمِيدَ بِكُمْ "sizi sallayıp çalkalamasını istemediği için" şeklindedir. Biz bu hususu, "يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا" (Nisa, 176) âyetini tefsir ederken açıklamıştık. **"Meyd"** kelimesi hareket etmek, sağa sola yalpalamak anlamına gelir. Arapçada bu manada, **"Mâde-yemîdu-meyden"** denilmektedir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetin tefsiri hususunda cumhurdan gelen en meşhur görüş şudur: Gemi, suyun üzerine bırakıldığında, bir taraftan diğer tarafa meyleder ve yalpalar. Fakat o geminin içine, ağır bazı şeyler, eşya konulduğunda, gemi suyun yüzünde istikrâr bulur ve dengelenir. İşte, tıpkı bunun gibi Allah da yeri suyun üzerinde yaratınca, bir tarafa meyletti ve yalpalamaya başladı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak yeryüzünde bu ağır dağları yarattı da, böylece, yer de, o dağların ağırlıkları sebebiyle suyun yüzünde karar kılmış oldu.

Bir kimse şöyle diyebilir: Bu, birkaç bakımdan problem arz eder:

Birinci soru: Bu açıklama, ya yerin ve suyun, tabiatı gereği ağır olduklarını kabul etmekle, yahut bu temel düsturu kabul etmeyip de, aksine bu maddelerin hareketlerinin tabiat ve karakterleri gereği olduğunu söylemekle, veyahut da bunların hareketlerinin tabiatları gereği olmayıp, tam aksine hür ve irâde sahibi bir failin yaratmasıyla olduğunu kabul etmekle yapılabilir. Birinci takdirde, bu izah müşkildir. Çünkü bu temel kaideye göre, yerin sudan daha ağır olduğunda bir şüphe yoktur. Sudan daha ağır olan ise, suya batar, onun üzerinde kalmaz. O suyun yüzünde yüzmeyince de, onun, sağa sola meylettiği, yalpaladığı söylenemez. Ama gemi böyle değildir. Çünkü gemi, ağaçtan yapılmaktadır. Ağacın içinde ise, hava ile dolu boşluklar bulunmaktadır. İşte bundan dolayı o ağaç, suyun üzerinde kalır, bu durumda da suyun üzerinde sağa sola meyleder ve yalpalar. Fakat içine

ağır cisimler konulduğunda ise, yalpalaması durur ve karar kılar. Böylece, bu ikisi arasındaki fark anlaşılmış olur.

İkinci durum ise şöyle denilmesidir: Yerin ve suyun ağırlığı veya batması gibi bir tabiatı yoktur. Amma yerin alta inmesinin sebebi, Allah'ın, âdetini böyle icra etmesidir. Keza suyun yeryüzünü kuşatması da, sadece âdetullahın böyle icra edilmesindendir. Yoksa ne yerin, ne de suyun, bu özellikleri gerektiren bir tabiatı söz konusu değildir." İşte bu durumda biz diyoruz ki: Yeryüzünün sakin olmasının sebebi, Allahu Teâlâ'nın onda sükûneti; onun sağa sola hareket edip yalpalamasının sebebi de, yine Cenâb-ı Hakk'ın onda hareketi yaratmış olmasından ötürüdür. Böyle olması halinde, "yeryüzü sağa sola yalpalıyordu da, yalpalamasın, yerinde dursun diye, Allahu Teâlâ dağları yarattı ve o dağları yere perçinledi" şeklindeki görüş yanlış olur. Çünkü bu görüş ancak, yerin karakterinin, sağa sola yalpalamayı; dağın karakterinin ise, sağlamlaştırma ve sabit kalmayı gerektirdiğinde doğru olur. Halbuki biz şu anda, bütün bunları gerektiren bir karakterlerinin bulunmadığını farzederek konuşmaktayız. Binâenaleyh, böyle bir açıklamanın (ta'lîl), bütün takdirlere göre müşkil olduğu sabit olmuş olur.

İkinci soru: Yerin dağlarla perçinlenmesi ancak yerin, su üzerinde bir taraftan diğer tarafa meyletmeksizin durması için düşünülebilir. Bu da ancak, su, yerin üzerinde duracak bir biçimde olduğunda düşünülebilir. Buna göre biz diyoruz ki: O suyun, kendi belli bölgesinde, alanında durmasını ve sükûnet halinde olmasını gerektiren nedir? Şâyet sen, "Onun, o muayyen bölge ve alanda durmasını gerektiren şeyin, onun hususî karakteri onun o belli bölgede durmasını gerektirmiştir" dersen, aynısını yer için niye söylemiyorsun? Ki bu da, yerin kendi hususî karakterinin, o belli bölgede durmasını gerektirdiğinin söylenmesidir. Bu da, "Yer, ancak Allahu Teâlâ'nın o yeri dağlarla perçinlemesi sebebiyle durmuştur" demeyi ifâde eder. Şâyet sen, suyun o belli alanda durmasını gerektiren şey, "Allah'ın kendi kudretiyle o suyu bulunduğu mekânda durdurmasıdır" dersen; "O halde, arzın yerleşmesi hakkında niçin aynı şeyi söylemiyorsun?" denilebilir. Bu durumda bu açıklama da fasit, yanlış olur.

Üçüncü soru: Yerin tamamı, büyük bir kütledir. Onun tamamı okyanus gibi bir su üzerinde, sağa sola meyledip yalpalasa bile bu durum insanlar tarafından sezilemez...

Şâyet denilirse ki: Zelzele sırasında, yeri, içinde toplanmış olan buharlar, gazlar hareket ettirmiyor mu? Halbuki bu hareket insanlar tarafından seziliyor. O halde, daha ne diye, "Şâyet dağlar olmasaydı, yeryüzü sağa sola hareket eder, yalpalardı. Ne var ki, Allahu Teâlâ'nın yeryüzünü ağır dağlarla perçinlemekle rüzgârların onu sağa sola hareket ettirmesini önlemiştir" diyenlerin görüşünü kabul etmiyorsun?" denilirse, biz deriz ki:

O buharlar ancak, yeryüzünün küçük bir kısmında toplanmışlardır. Binâenaleyh, o küçük bölgede hareket meydana gelince, o hareket insanlar tarafından sezilmektedir. Bu görüşü belirtenler ise, şöyle demektedir: "O yeryüzünün o muayyen mıntıkasında hareketin meydana gelmesi, tıpkı insanın, belli bir uzvunda meydana gelen depreşme gibidir." Ama, yerin tamamı hareket ederse, o hareket insanlar tarafından sezilemez. Baksana, gemide oturanlar, geminin hareketinin tamamını, o çok süratli hareket etse bile sezemezler. İşte burada da böyledir. İşte bu mevzûdaki ince ve derin meseleler bunlardır.

Bana göre bu müşkil mesele hakkında şöyle denilebilir: Yerin, küre şeklinde olduğu kesin ve yakînî delillerle sabittir; dağların da, o kürenin yüzeyinde, onun üzerinde bulunan birtakım çıkıntılar mesabesinde olduğu da sabittir. Bunun böyle olduğu sabit olunca da, biz diyoruz ki: Biz, o çıkıntıların mevcut olmadığını, aksine yerin, bu çıkıntılardan ve dişlerden uzak, pürüzsüz, tam ve hakîki bir küre olduğunu farzedersek, o zaman yer, en ufacık bir sebeple dahi, dairesel olarak hareket ederdi. Çünkü, basit ve yuvarlak bir kütlenin, dairesel olarak hareket etmesi, ya kendiliğinden dolayı olur, yahut da aklen bu bunu gerektirmese bile, ancak ne var ki o, en ufak bir sebepten dolayı bu şekilde böyle hareket eder. Ama, yerkürenin dış yüzeyinde bu dağlar meydana gelip, ve bunlar, kürenin yüzeyinde meydana gelmiş olan çıkıntılar gibi olunca, bu dağlardan her biri, kendi karakteri sebebiyle dünyanın merkezine doğru yönelmiştir. Dağların, o büyük ağırlıkları ve alabildiğince de kuvvetleri sebebiyle, dünyanın merkezine doğru yönelmeleri, tıpkı, yerkürenin dairesel olarak dönmesine mani olan kazıklar gibi olurlar. Böylece, dağların yeryüzünde yaratılması, o yerküreye batırılmış ve onun dairesel dönmesini engelleyen kazıklar gibi olmuş olur. Böylece de bunlar, yerin dairesel hareketine mani olmaları manasında, yerin sağa sola meyledip yalpalamasına mani olmuş olurlar. Bu konuda benim araştırmamın ulaştığı netice budur. Allah, ne murat ettiğini en iyi bilendir.

Nehirlerdeki Nimet

Allahu Teâlâ'nın yeryüzünde izhar ettiği nimetlerin **ikincisi** de, O'nun, yeryüzünde nehirler akıtmasıdır. Bil ki, burada da şöyle iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Âyetteki **"enhâren"** (nehirler) kelimesi **"revâsiye"** kelimesine aftedilmiş olup, ifâdenin takdiri, "Sabit, muhkem dağlar ve ırmaklar koydu" şeklinde olur. "Nehirlerin yaratılmasının **"ilkâ"** (atmak) kelimesiyle ifâde edilmesinde tuhaflık yoktur. Buna göre, tıpkı, *"Allah, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar attı"* dediği gibi, yine, *"Allah yeryüzüne nehirler attı"* da denilir. O halde **"ilkâ"**nın manası, yaratmak, kılmak, var etmek demektir. Baksana, Cenâb-ı Hak bir başka âyetinde de, " *(Allah) arzın üstünden perçinler yaptı"* (Fussilet, 10) buyurmuştur. **"İlkâ"**, yaklaşık manada "indirmek" demektir. Çünkü, **"ilkâ"**, bir şeyin yukardan aşağıya atıldığı hissini ve manasını verir. Ancak ne var ki, buradaki **"ilkâ"**dan maksat, "kılmak ve yaratmak" manasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sana karşı kendimden bir sevgi bırakmıştım"* (Tâhâ, 39) buyurmuştur.

İkinci bahis: Aklî ilimlerde, çayların ve nehirlerin ekserisinin dağlardan fışkırıp kaynadığı hususu yer almaktadır. İşte bu sebepten dolayı, Allahu Teâlâ da dağlardan bahsedince, bunun peşinden nehirlerin ve gözelerin fışkırması, akıtılması meselesini zikretmiştir.

Üçüncü nimet: Âyetteki "وَسُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ" buyruğunun ifade ettiği hususdur. Bu da, **"revâsiye"** kelimesine atfedilmiş olup, ifâdenin takdiri, "Allah yeryüzüne yollar attı" şeklindedir ve mânası, "Allahu Teâlâ, sayelerinde, seferlerinizde yollarınızı bulasınız diye, onları ortaya koydu ve apaçık belirtti" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, *"Orada sizin için yollar açtı"* (Tâhâ, 53) âyetidir.

Cenâb-ı Hakk'ın "لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ" ifâdesi, "yollarınızı bulmanız için" manasındadır.

Bil ki, Allahu Teâlâ, yerde muayyen yollar var ettiğini zikredince, sayelerinde mükellefler istidlâl edebilsinler ve onlar vasıtasıyla maksatlarına ulaşsınlar diye o yeryüzünde hususî birtakım alâmetler de var ettiğini beyan ederek, وَعَلَامَاتٍ *"Daha nice alâmetler"* buyurmuştur ki bu da, **"revâsiye"** kelimesine atfedilmiş olup, ifâdenin takdiri, "Allah yeryüzüne sabit muhkem dağlar attı. Allah yeryüzüne nehirler ve yollar attı. Allah yeryüzüne alâmetler attı" şeklinde olur. *"Alâmetler"* ifâdesinden maksat, yol işaretleri

olup, bunlar da sayesinde yolların bulunduğu şeylerdir. Bu alametler de, dağlar ve rüzgârlardır. Ben, birtakım kimselerin toprağı kokladıklarını ve bu koklama sayesinde yollarını bulduklarını gördüm.

Kılavuz Yıldızlar

Ahfeş, cümlenin **"alâmât"** kelimesinde tamamlandığını ve, *"Yıldızlarla da onlar yollarını bulurlar"* cümlesinin ise, daha önceki ifadelerden ayrı, yeni bir cümle olduğunu, buradaki "necm" (yıldız) kelimesinin başındaki elif-lâm'ın "cins" manasını ifade ettiğini, bunun tıpkı, كَثُرَ الدِّرْهَمُ فِى اَيْدِ النَّاسِ "insanların ellerinde dirhem (para) çok" sözündeki **"dirhem"** gibi olduğunu söylemiştir. **Süddî,** "Âyetteki **"necm"**den maksat Süreyya yıldızı, Ferkedân, Benât-ı Na'ş[12] ve Oğlak burcudur" demiştir. **Hasan el-Basrî** bu kelimeyi, iki zamme ile **"nücum"** ve bir zamme bir sükun ile **"nücm"** şeklinde okumuştur ki, bu **"necm"** kelimesinin çoğuludur. Meselâ **"Rehn", "ruhun"** ve **"ruhn"** (rehinler) kelimelerinde olduğu gibi... Sükunlu okunuş, kolaylık içindir. **"Necm"** kelimesinin cemisindeki **"nucûm"**un vâv'ının hazfedilip, **"nücum"** şeklinde oluşunun da, kolaylık sebebiyle olduğu ileri sürülmüştür.

Buna göre şâyet, "Âyetteki, *"Sizi sallayıp çalkalar diye"* ifadesi muhatablara (mevcut olanlara); *"Yıldızlarla da, onlar yollarını bulurlar"* ifâdesi ise, gaiblere (mevcut olmayanlara) bir hitaptır. Binâenaleyh bunun sebebi nedir?" denilirse biz deriz ki: Kureyşliler genelde, para kazanmak için sefere çıkardı. Çokça yolculuğa çıkan kimselerin, yıldızlardan istifade ederek yol bulmadaki faydaları bilmeleri daha çok ve daha fazla olur. Binâenaleyh âyetteki, *"Yıldızlarla da, onlar yollarını bulurlar"* cümlesi, bahsettiğimiz bu sebepten ötürü, Kureyşlilere işaret etmektedir. Allah en iyi bilendir.

Müfessirler, yıldızlarla yol bulma konusunda ihtilaf ederek, bazıları bunun deniz yolculuğuna mahsus olduğunu, çünkü Allahu Teâlâ'nın denizden ve denizin faydalarından bahsettiğinde, onda yolculuk edenlerin, yollarını yıldızlara bakarak bulduklarını beyan ettiğini söylemişlerdir. Bazıları da: "Hayır, bu, hem kara, hem de deniz yolculuğunun dahil olduğu mutlak (genel) bir ifadedir" demişlerdir ki bu görüş daha isabetlidir. Çünkü bu, nimet olma bakımından daha geneldir. Bir de, yıldızlara bakıp yol bulma işi, her iki tür yolculuk esnasında da söz konusudur. Bazı fakihler bunu, bir yolcunun kıbleyi şaşırdığında, yıldızlara ve yerdeki dağlar ve rüzgarlar gibi alâmetlere bakarak, istidlâl etmesi, (kıbleyi tayine çalışması) gerektiğine

12 **Ferkedân**: Kuzey kutbundaki iki parlak yıldız; **Benat-ı Na'ş** ise, büyük ve küçük ayı takımlarıdır (Ç).

delil getirmişlerdir ki, bu doğrudur. Çünkü yolları bulma hususunda bu alâmetlere bakıp bilmek mümkün olduğu gibi, kıbleyi bulma hususunda da bunlardan istifade edilebilir.

Bil ki kıbleyi karıştırmak, ya apaçık alâmetler mevcut olmasına rağmen olur. Yahut da alâmetler olmadığı için olur. Eğer alâmetler mevcut olur ise, insanın ictihâd etmesi ve zann-ı galibine göre kıble olduğuna kânî olduğu yöne doğru yönelip namazını kılması gerekir. Eğer daha sonra hata ettiğini anlarsa, bu namazını iâde etmesi gerekir. Çünkü o, yapması gereken görev hususunda kusurlu davranmıştır. Yok eğer ortada kıbleyi gösterecek hiçbir alâmet ve ipucu yoksa, bu durumda şu iki yol takip edilebilir.

Birinci yol: O insan, namazını, istediği herhangi bir yöne doğru kılmakta serbesttir. Çünkü bütün yönler eşit olup, tercih etme imkânı olmayınca, geriye ancak muhayyerlik (istediğini seçme) kalır.

İkinci yol: O insanın, bütün (dört) yöne doğru ayrı ayrı namaz kılmasıdır. Bu durumda, o kimse namaz borcunu yerine getirdiğine kesinkes kânî olur. Bu tıpkı, fakihlerin, bir vakit namaz kılmayı unutmuş, ama onun hangi vakit olduğunu bilemeyen kimse hakkında, "O kimsenin üzerine farz olan namazı kaza ettiğini yakinen bilebilmesi için, beş vakit namazı kaza etmesi gerekir" demeleri gibidir. Bazıları, "Ona, bu beş vakitten sadece birisini kaza etmesi gerekir" demişlerdir, ama bu görüş yanlıştır. Çünkü o şahsa küll'ü (bütünü) yapmak gerekince, bütünü de farz hale gelir, isterse bütün namazların farz olmasının sebebi bir tek vakti kaçırması olsun. Allah en iyi bilendir.

أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٧﴾ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨﴾ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ ﴿١٩﴾ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ﴿٢٠﴾ أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ ﴿٢١﴾

"Yaratan, yaratmayan gibi midir? Artık iyice düşünmeyecek misiniz? Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz onları sayamazsınız. Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir. Allah, gizlediğiniz ve açıkladığınız şeyi bilir. Müşriklerin Allah'tan başka dua ettikleri şeyler ise, hiçbir şey

yaratamazlar. Onların kendileri zaten yaratılıyorlar. Onlar diriler değil, ölülerdir. Ne zaman dirileceklerini de bilemezler" (Nahl, 17-21).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Yaratmayan Tanrı Olamaz**

Bil ki Allahu Teâlâ, en mükemmel ve en güzel bir biçimde, hakîm ve kâdir olan bir varlığın var olduğunu gösteren delilleri zikredip, o deliller de birer delil olmalarının yanı sıra, Allah'ın çeşitli nimet ve ihsanlarının birer açıklaması olduğu için, bunun peşinden, Allah'tan başkasına ibadet etmenin yanlışlığını belirtmiştir. Bundan maksadı şudur: Kâdir ve hakîm olan bir ilahın varlığına çok net deliller ile kesin belgeler delalet edip, bütün nimetlerin sahibinin ve her türlü hayrı verenin O olduğu sabit olunca, O'ndan başkasına ibadet etmek nasıl olur da makul olabilir? Hele hele, ibadet edilen o varlık, hiçbir şey anlamayan ve hiçbir şeye kâdir olamayan bir cansız olursa... İşte bu sebepten ötürü, Cenâb-ı Hak, o delillerden sonra, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir? Artık iyice düşünmeyecek misiniz?"* buyurmuştur. Buna göre mana şöyle olur: "Bütün bu bahsettiğimiz şeyleri yaratan zat, yaratmak şöyle dursun, kesinlikle hiçbir iş yapamayan gibi olur mu? Artık aklınızı başınıza almayacak mısınız? Çünkü bu kadarcık bir şeyi anlamak için çok düşünmeye ve tefekkür etmeye gerek yoktur. Bu hususta, aklen ibadetin ancak, nimet veren en büyüğe karşı yapılmasının uygun düşeceğini anlamanız yeter. Halbuki sizler, bu görünür âlemde, büyük nimetler veren akıllı ve anlayışlı bir insan görseniz, buna rağmen ona bile ibadet edilmesinin çirkin olacağını bilirsiniz. Halbuki bu putlar, tamamen cansız şeylerdir. Bunların asla anlama, kudret ve irâdeleri yoktur. Öyle ise siz nasıl oluyor da bunlara ibadet ediyor, onlara hizmet ve taatle uğraşmayı uygun görebiliyorsunuz?

İKİNCİ MESELE

Âyetteki *"yaratmayan"* kelimesi ile putlar kastedilmiştir. Putlar ise akılsız ve cansız varlıklardır. Dolayısı ile bunlar hakkında "men" kelimesinin kullanılması uygun düşmez. Çünkü "men" (işaret zamiri), akıl sahibi olan varlıklar için kullanılır. Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Kâfirler, onlara "ilah" (tanrı) deyip, onlara tapınca, sanki onları akıllı varlıklar saymışlardır. Hak Teâlâ'nın bu ifadenin peşinden getirdiği, *"Allah'ı*

bırakıp da dua ettikleri şeyler ise, hiçbir şey yaratamazlar. Onların kendileri zaten yaratılıyorlar" âyetine bakmaz mısınız?

2) Bu kelimenin "müşakele" üslûbu ile kullanıldığı düşünülebilir. Zira yaratan hakkında "men" kullanılınca, onunla beraber geçen (yaratmayan) için de kullanılmıştır.

3) Akıllı varlıklarda bile, yaratmayan yaratana müsavi olmaz. Artık hiç aklı ve ilmi olmayan bir cansız, nasıl yaratana müsavi olabilir? Bu tıpkı أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا *"O putların yürüyecek ayakları mı var?"* (A'raf, 195) âyetinde olduğu gibidir. Yani, "ilah diye ibadet ettiğiniz o putların durumu, eli, ayağı, kulağı ve kalbi olanlardan daha aşağı ve düşüktür. Çünkü bunlar diri, o putlar ise ölüdürler. Hal böyle iken onların putlara ibadet etmeleri nasıl doğru olabilir?" manasına gelir. Yoksa bundan: "Eğer onların uzuvları olsaydı, onlara ibadet etmek doğru olurdu" manası kastedilmemiştir.

Buna göre şâyet, "Âyetteki, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* ifadesi ile, putperestleri ilzam etmek, susturmak kastedilmiştir. Çünkü putperestler putlara "ilah" (tanrı) demek ve putlara ibadet etmek suretiyle, yaratmayanı sanki yaratan gibi kabul etmişlerdir. Binâenaleyh onları ilzam etmek için, "Yaratmayan, yaratan gibi midir?" denilmeliydi..." denilirse, şöyle cevap verilir: "Bununla, "Büyük büyük şeyleri yaratan o yüce ve kıymetli faydaları veren zât ile, "ilah" diye isimlendirmede, kendilerine ibadet edilmede ve sonsuz ta'zim gösterilmede, bu âdî değersiz ve cansız putlar nasıl denk tutulabilir?" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh işte bu mana, *"Yaratan yaratmayan gibi midir?"* ifâdesi ile anlatılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı âlimlerimiz bu âyeti, kulun, fiillerinin yaratıcısı olmadığına delil getirerek şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ, kendisini, onların taptıkları o şeylerden yaratıcılık sıfatı ile ayırmıştır. Çünkü âyetteki, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* ifadesinden maksadı, kendisinin, o putlardan (bilhassa) yaratıcılık vasfı ile ayrıldığını, ulûhiyyete ve ma'bûdiyyete ancak yaratıcı olması sebebi ile müstahak olduğunu anlatmaktadır. Binâenaleyh bu, kulun, bazı şeylerin yaratıcısı olması halinde, ibadet edilebilecek bir ilah olması gerektiği neticesine götürür. Bu söz konusu olmadığına göre, kulun (insanın) yaratma ve var etmeye kâdir olamayacağını anlarız.

Kulların Fiillerinin Yaratılması

Mu'tezile buna birkaç izah ile cevap vermiştir:

Birinci izah: *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* ifadesi ile, "gökleri, yeri, insanı, hayvanı, bitkiyi, denizi, yıldızı ve dağı yaratanın hiçbir şey yaratmaya kesinlikle kâdir olmayan gibi olmayacağı" manası kastedilmiştir ki, bu da, bütün bunları yaratanın ancak ilah olabileceğini gösterir. Bundan fiillerini yaratan insanın ilah olması neticesi çıkmaz.

İkinci izah: Âyetin manası şöyledir: "Yaratan, yaratmayandan efdal ve üstündür. Binâenaleyh ilah ve ma'bûd olma bakımından, bu iki şeyin denk olduğunu söylemek imkânsızdır." Böyle bir söz, yaratan herkesin ilah olması gerektiğine delâlet etmez. Bunun delili, *"O (putların), yürüyecekleri ayakları mı var"* (Araf, 195) âyetidir. Bu âyetin manası, "Kendisi ile yürüyeceği ayağı bulunan, ayağı olup da onunla yürüyemeyen kimseden daha efdaldır" şeklindedir. Bu da, insanın putlardan daha üstün olmasını ve üstün olanın da, kendinden daha düşük olana ibadet etmesinin uygun olmamasını gerektirir. İşte âyetin anlatmak istediği budur. Ama bu âyet, kendisi ile yürüyebileceği ayağı bulunan kimsenin ilah olması gerektiği manasına gelmez. Binâenaleyh (tefsir edilmekte olan) bu âyetten maksat da, yaratanın, yaratamayandan üstün olduğunu beyân etmektir. Dolayısıyla ilah ve ma'bûd olma bakımından, bu iki şeyin eşit olduğunu söylemek mümkün olmaz. Binâenaleyh bundan, sırf yaratıcılık sıfatının bulunması sebebi ile, ilah olma neticesi de çıkmaz.

Üçüncü izah: Mu'tezile'nin çoğu, insan için, "yaratıcı" kelimesini kullanmazlar. **Ka'bî,** tefsirinde şöyle der: "Biz, "Fiillerimizi yaratıyoruz" demiyoruz. Kim bunu böyle mutlak (genel) olarak söylerse, hata etmiş olur. Fakat biz bu kelimeyi, Allahu Teâlâ'nın kullandığı yerlerde kullanıyoruz. Mesela, *"Hani benim iznimle, çamurdan bir kuş yaratıyordun (ey İsâ)"* (Mâide, 110) ve *"Yaratıcıların en güzeli olan Allah'ın şânı (bak,) ne yücedir"* (Mü'minûn,14) âyetlerinde olduğu gibi..."

Bil ki **Ebu Hâşim**'in taraftarları, **"Hâlık"** (yaratıcı) sözünü, insan için kullanırlar. Hatta **Ebu Abdullah el-Basîr,** daha da ileri gidip, bu kelimenin kul hakkında hakiki manası ile, Allah hakkında da mecâzi manası ile kullanıldığını, çünkü "halk" kelimesinin "takdir etmek" manasına olduğunu, "takdir"in ise, ölçüp-biçmek, tahmin etmek, düşünüp karar vermek demek olduğunu; bu manaların kul için söz konusu olduğunu, Allah hakkında düşünülemeyeceğini söylemiştir.

Bil ki bu cevaplar, güçlü cevaplardır. Bu âyetle, biz (Ehl-i sünnetin) görüşünün doğruluğuna istidlâl etmek güçlü değildir. Allah en iyi bilendir.

Nimetler Sayılamaz

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللهِ لَا تُحْصُوهَا *"Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz, onları saysanız, onları sayamazsınız"* buyruğuna gelince, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki ifade ile, kendisinden başkasına ibadet etmenin batıl ve yanlış olduğunu beyan edince, bu âyet ile de kulunun, Allah'a ibadet etmesinin, O'nun nimetlerinin şükrünü eda etmesinin ve O'nun kereminin haklarını yerine getirmesinin, en mükemmel bir biçimde ve tastamam yapmasının mümkün olmadığını, aksine kulunun, taat ve ibadette, kendisini yorsa, yıpratsa ve nimetlerine bütün gücüyle şükretse bile, yine de noksanı olacağını beyan etmiştir. Bu böyledir. Çünkü nimetlere şükür, nimetleri ayrıntılı bir şekilde bilmeye bağlıdır. Çünkü düşünülemeyen, anlaşılamayan ve bilinemeyen şeylere şükretmek imkânsızdır. Fakat kulun da Allah'ın nimetlerini tafsilatlı tarzda bilmesi mümkün değildir. Çünkü Allah'ın nimetleri çok, çeşit ve kısımları geniştir. İnsanın aklı bunların sonlarını-sınırlarını bilmesi şöyle dursun, başlangıçlarını bilmekten bile âcizdir. Çünkü bunlar tafsilatlı olarak bilinemezler. Böyle olan şeyin ise, o nimetlere uygun bir şükrü yerine getirmesi imkansızdır. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz onları sayamazsınız"* buyruğundan maksat budur. Bu, "Sizler, o nimetleri tastamam ve mükemmel bir biçimde bilemezsiniz. Onları bilemediğiniz için de, onların şükrünü tam ve mükemmel olarak yerine getirmeniz imkânsızdır" demektir. Bu da, mahlûkatın, Allah'ın nimetlerine karşı tam şükretmekten, Hakk'ın rubûbiyyetine tam manasıyla itaatten ve Hakk'ın celâli ile künhünü anlamaktan âciz olduklarına delâlet eder. Şu da, insanların akıllarının, Allah'ın nimetlerinin bütün kısımlarını bilmekten âciz olduklarına kesinkes delâlet eder: İnsan bedeninin herhangi bir yerinde en ufacık bir ârıza meydana geldiğinde, hayat çekilmez olur ve o insan, bu ârızadan kurtulabilmek için, bütün dünyayı vermeye hazırdır. Allahu Teâlâ, insanın bedeninin her şeyini en mükemmel ve en uygun bir biçimde yönetir. Fakat insanın, bedenindeki birçok parçanın varlığından, faydalarından ve ona ârız olacak zararların nasıl giderileceğinden haberi yoktur. Bu örnek aklında dursun.

Sonra, Allahu Teâlâ'nın bu âlemde yarattığı madenler, bitkiler ve hayvanların tamamını, onları senin faydan için hazırlayıp yarattığını bir düşün. Böylece insanların akıllarının, Cenâb-ı Allah'ın diğer fazl ve ihsanlarını bilmesi şöyle dursun, insanı yaratmasındaki hikmetini tam anlamaya bile yetmeyeceğini anlar.

Şükretmenin Çaresi

Buna göre şâyet, "Siz, şükrü hakkıyla yerine getirmenin nimetlerin çeşitlerini bilmeye bağlı olduğunu izah ettiniz ve Allah'ın nimetlerinin bütün çeşitlerini bilmenin imkansız olduğuna, yahut bunun hiç vâki olmadığına işâret ettiniz. O halde, Allahu Teâlâ niçin, mahlukata (insanlara), nimetlere hakkıyla şükretmelerini emretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun yolu, insanın, Allah'ın bütün nimetlerine -gerek mücmel gerekse mufassal olarak- toptan şükretmesidir. İşte kulun şükür borcundan kurtulabilmesinin yolu budur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bazıları, "Allah'ın kâfirler üzerinde herhangi bir nimeti yoktur" demişlerdir. Ekseri âlimler ise: "Allah'ın hem kâfirler, hem mü'minler üzerinde sayısız nimetleri vardır. Bunun delili şudur: Allah gökleri ve yeri yaratmakla in'âmda bulunmuştur. Allah, insanı nutfeden yaratmakla lütfetmiştir. Allah, davarları, sığırları, develeri, atları, katırları, eşekleri, ekin, zeytin, hurma ve üzüm gibi çeşit çeşit nimetleri yaratmakla ve insanın taze et yemesi, onlardan takınacağı süs eşyaları çıkarması için, ona denizi musahhar kılmakla lütufta bulunmuştur. Bütün bu lütuf ve nimetlerde kâfir ve mü'min müşterektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz, onları sayamazsınız"* buyurarak te'kid etmiştir ki, bu da bütün bunların, Allah tarafından herkese verilmiş birer nimet olduğuna delâlet eder. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın nimetlerinin kâfirlere de ulaştığını gösterir" demişlerdir.

Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, İbrahim Sûresi'nde, *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, siz (onları) icmâl suretiyle (toptan) bile sayamazsınız. Hakîkat insan çok zulümkâr, çok nankördür"* (İbrahim, 34) buyurmuştur. Burada ise, benzeri âyetin sonunu, *"Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir"* diye tamamlamıştır. Allah, insanın şükrü tafsilatlı bir şekilde edâ edemeyeceğini bildirince, *"Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir"* buyurmuştur ki bu,

"Ben nimetlerime şükrü yerine getirme hususunda sizden sudur eden noksanlıklarınızı bağışlar, noksanlığınız sebebi ile size olan nimetlerimi sona erdirmeyerek size rahmet ederim" demektir.

Allah'a Hiçbir Şey Gizli Kalmaz

Allahu Teâlâ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ *"Allah, gizlediğiniz ve açıkladığınız şeyi bilir"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) Kâfirler, Allah'ın dışındaki şeylere ibadet etmelerinin yanı sıra, Hz. Peygamber'e tuzak kurmak için bir tür küfürlerini de içlerinde gizliyorlardı. Binâenaleyh onları, bu küfürden alıkoyucu olmuş olur.

2) Allahu Teâlâ önceki âyette, yaratmaya ve nimet vermeye kâdir olmadıkları gerekçesiyle putlara ibadet etmeyi; bu âyette de, ilah olanın gizliyi de açığı da bilmesi gerektiğini ileri sürerek, yine o putlara ibadet etme işini çürütmüş ve putların, hiçbir şey bilip anlamayan cansız varlıklar olduğunu, dolayısıyla onlara ibadetin yerinde olmayacağını bildirmiştir.

Cenâb-ı Allah'ın وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ *"Müşriklerin Allah'tan başka dua ettikleri şeyler ise, hiçbir şey yaratamazlar. Onların kendileri zaten yaratılıyorlar"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ bu putları pek çok sıfatla tavsif etmiştir:

Birinci sıfat, Onların hiçbir şey yaratamamaları ve kendilerinin yaratılmış olmalarıdır. **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** âyetteki üç fiili de, yâ ile gâib sigası ile "**yed'ûn**", "**yu'linûn**", "**yüsirrûn**" şeklinde okumuştur. **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr,** sadece "**yed'ûn**" fiilini böyle yâ ile ve gâib sigasıyla, diğer iki fiili ise tâ ile ve muhatab sîgası ile "**tu'linûn**", "**tüsirrûne**" (gizliyorsunuz-açıklıyorsunuz) şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, üç fiili de, mâ-kabline (öncelerine) atıf düşünerek, tâ ile ve muhatab sîgasıyla okumuşlardır.

Buna göre şâyet "Allah'ın, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* buyruğunda, bu putların hiçbir şey yaratamayacaklarına delâlet yok mudur? Binâenaleyh bu âyetteki, *"(Onlar) hiçbir şey yaratamazlar... "* ifadesi de aynı manaya delâlet eder. Dolayısıyla bu faydasız bir tekrar olmuş olmaz mı?" denilirse, buna şöyle cevap verilebilir: Önceki ifadede o putların hiçbir şey yaratamayacaklarından bahsedilmiştir. Burada ise, hiçbir şey yaratamayacaklarından bahsetmenin yanı sıra, onların kendilerinin de başkası tarafından yaratılmış olduklarından bahsedilmiştir. Binâenaleyh bu, mana bakımından bir ilave, bir farklılık olmuş olur. Böylece Allahu Teâlâ sanki, onların kendilerindeki ve sıfatlarındaki noksanlıkları saymaya başlamış;

ilkönce, onların hiçbir şey yaratamayacağını beyan buyurmuş; ikinci olarak da, onların hiçbir şey yaratamayacakları gibi, kendilerinin de başkasının mahlûku olduklarını bildirmiştir.

Tanrı Olan Ölmez

İkinci sıfat, âyette أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ *"Onlar diriler değil, ölülerdir"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bu, "Onlar gerçekten ilah olsalardı, ölmeyen, hep diri olan varlıklar olurlardı. Yani başta ölümsüz olan Hak Teâlâ gibi, onlar hakkında da ölüm söz konusu olmazdı. Ama onların durumu bunun tam tersidir" demektir. Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hak, onlar için *"ölülerdir"* buyurunca, zaten diri olmadıkları anlaşılıyor. Binâenaleyh ayrıca, *"diriler değil"* demesinin hikmeti nedir?" denilirse, buna şu iki bakımdan cevap verilir:

a) İlah, hayatının (diriliğinin) peşi sıra ölüm söz konusu olmayan, hayy (diri) olan zattır. Bu putlar ise, ölümlerinin peşi sıra bile hayat söz konusu olmayan ölülerdir, cansız varlıklardır.

b) Bu söz, putperest kâfirlere karşı söylenmiş bir sözdür. Onlar son derece câhil ve sapık idiler. Binâenaleyh kendini beğenmiş, câhil, ahmak ve aptal kimselere hitap eden kimsenin, bir hususu, pek çok bakımdan anlatması yerinde olur ki, bundan gayesi, muhatabının son derece ahmak olduğunu, bu sözleri dinleyenin son derece câhil olmasından ve maksadı bir tek sözle anlayamayacağından ötürü tekrar ettiğini göstermek ve bildirmektir.

Üçüncü sıfat, âyetteki وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ *"Ne zaman dirileceklerini de bilemezler"* cümlesinin anlattığı husus... "وَمَا يَشْعُرُونَ" *(bilemezler)* ifadesindeki "vâv" (onlar) zamiri putlara râcîdir. "**Yüb'asûn**" fiilindeki vâv (onlar) zamiri hususunda iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu, putperestlere râcîdir. Buna göre ifâde, "O putlar, kendilerine ibadet edenlerin ne zaman dirileceklerini de bilmezler" demek olur. Buna göre bu ifadede, müşrikler için bir istihzâ (alay) vardır. Yani, "O putlar, kendilerine ibadet edenlerin ne zaman dirileceklerini de bilemezler, Binâenaleyh bu putların, putperestleri mükâfatlandıracakları bir vakit yoktur" demektir.

b) Bu zamir de putlara râcîdir. Yani, "O putlar, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerini ne zaman dirilteceğini bilemezler" demektir. **İbn Abbas** (r.a.) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ o putları (kıyamet günü) diriltecek ve onlara ruhlar verecek ve beraberlerinde şeytanları olduğu halde, cehenneme girmeleri emrolunacak."

Buna göre eğer, "putlar cansızdırlar. Cansızlar için "ölüler" denilmez. Yine onlar için "Şunu şunu anlamazlar" da denilemez" denilirse, buna birkaç yönden şöylece cevap verilebilir:

1) Cansız da bazen "ölü" diye nitelenir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (Allah), ölüden diriyi çıkarır"* (Âl-i İmran, 27) buyurmuştur.

2) Müşrikler, o putları ilah ve ma'bud olarak niteleyince, müşriklere, "Durum, sizin söylediğiniz gibi değil, aksine onlar ölülerdir, hiçbir şey bilemezler" denilmiştir. Binâenaleyh âyetteki bu ifâde, onların inançlarına göre söylenmiştir.

3) *"Allah'ı bırakıp duâ ettikleri şeyler"* ifadesi ile meleklerin kastedilmiş olması mümkündür. Çünkü kâfirlerden bir kısmı meleklere tapardı. Bundan dolayı Allah *"Onlar ölülerdir"*, yani "Onlar için ölüm mutlaka söz konusudur *"Diriler değillerdir"* yani onların dirilikleri (hayatları) devam etmeyecektir. *"(Onlar) ne zaman dirileceklerini de bilmezler"* yani, "Onların, ne zaman dirileceklerine dâir bir bilgileri de yoktur" buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

إِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ وَاحِدٌ ۚ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٢٢﴾
لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۚ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ ﴿٢٣﴾

"Sizin tanrınız, bir tek tanrıdır. Âhirete inanmayanların kalpleri bunu inkâr edicidir. Onlar, büyüklenen kimselerdir. Şüphe yok ki Allah, onların gizledikleri şeyleri de açıkladıkları şeyleri de bilir. Gerçekten O, mağrurları sevmez" (Nahl, 22-23).

Kâfirlerdeki Kibir

Bil ki Allahu Teâlâ, daha önce putlara ve heykellere tapanların yollarını ve inançlarını çürütüp gittikleri yolların yanlışlığını kesin delillerle ortaya koyunca, *"sizin tanrınız, bir tek tanrıdır"* buyurmuştur. Daha sonra da, kâfirlerin niçin şirke düşüp, tevhitten uzaklaştıklarını anlatarak, *"Âhirete inanmayanların kalpleri, (bunu) inkâr edicidir. Onlar, mağrur kimselerdir"* buyurmuştur ki bu, "Âhirete inanıp, ebedî mükâfatı elde etmeyi arzulayan ve ebedî azaba düşmekten korkan kimseler, delilleri, teşvikleri

ve sakındırmaları duyup dinlediklerinde, azaba düşmekten endişe duyarlar da, duydukları şeyler üzerinde inceden inceye düşünür, tefekkür ederler ve böylece delilleri duymaktan istifade ederek, batıldan hakka dönerler, Ama âhirete inanmayan, onu kabul etmeyen kimseler, mükâfat elde etme arzusu duymaz ve cezâya uğramaktan endişe etmezler, böylece de, kendi görüş ve inançlarına uymayan her sözü reddeder, başkalarının sözüne kulak verme hususunda kibir gösterir, cehâlet ve dalâlette ısrâr edip, saplanır kalırlar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَا جَرَمَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ *"Şüphe yok ki Allah, onların gizledikleri şeyleri de açıkladıkları şeyleri de bilir"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Allahu Teâlâ onların, o bozuk ve yanlış yollarında tasavvur ettikleri herhangi bir şüpheden veyahut da hayal ettikleri bir müşkilden ötürü ısrar etmediklerini, tam aksine bu ısrarın taklitten, hakka müracaat etmeden nefret etmekten ve atalarının inançlarını destekleme tutkularından, tekebbür ve kibirlerinden dolayı olduğunu bilir" şeklinde olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ *"Gerçekten O, kibirlileri sevmez"* buyurmuştur ki, bu tehdit bütün tekebbür edenleri içine alır.

Kur'ân Aleyhinde İddialara Cevaplar

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَآ اَنْزَلَ رَبُّكُمْ ۙ قَالُوٓا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ ۙ ﴿٢٤﴾ لِيَحْمِلُوٓا اَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۙ وَمِنْ اَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ اَلَا سَآءَ مَا يَزِرُونَ ﴿٢٥﴾

"Onlara, "Size Rabbiniz ne indirdi?" denildiği zaman, "evvelkilerin masallarını" dediler. Çünkü onlar kıyamet gününde kendilerinin günah yüklerini kâmilen taşıdıktan başka, saptırdıkları bilgisiz kimselerin vebâllerinden bir kısmını da yükleneceklerdir. Dikkat et ki, onların sırtlayacakları bu yükler ne kötüdür!" (Nahl, 24-25).

Bil ki Allahu Teâlâ, tevhidin delillerini iyice izah edip putperestlerin inançlarını iptal etme hususunda kesin deliller getirince, bundan sonra, nübüvveti kabul etmeyen kimselerin şüphelerini, cevaplarıyla beraber zikretmiştir.

Birinci şüphe: Hz. Peygamber (s.a.s.), kendisinin peygamberliğinin doğruluğuna, Kur'ân'ın mu'cize olmasıyla istidlâlde bulununca, onlar Kur'ân'ı tenkit etmeye başlayarak, "Bu, evvelkilerin masallarıdır. Mu'cizeler neslinden bir şey değildir" dediler. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, bu soruyu soranın kim olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden, olarak, "Bu, birbirlerine karşı söylemiş oldukları sözdür"; "Bu, Müslümanların onlara sormasıdır" ve "Bu, hacıların temsilcileri, onlara Allah'ın Resûlü'ne ne indiği hususunda soru sorduklarında, Hz. Peygamber'den onları nefret ettirmek için: "Mekke'nin giriş ve çıkışlarını aralarında bölüşen o "**muktesimîn**"in sözüdür" denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Rablerinin indirdiği, nasıl, evvelkilerin masalları olabilir?"

Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Bu, alay ve istihzâ üslûbunda söylenmiş bir sözdür. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın onlardan tıpkı, *"Herhalde size gönderilen peygamberiniz, mutlak delidir" dedi"* (Şuarâ, 27); *"Ey kendisine kitap indirilen, mutlak ve mutlak sen bir mecnunsun"* (Hicr, 6) ve *"Ey sihir yapan, bizim için Rabbine, sana olan vaadi vech ile duâ et..."* (Zuhruf, 49) âyetlerinde bahsetmesi gibidir.

2) Takdirin, "Sizin, Rabbiniz katından indirildiğini söylediğiniz bu şey, "evvelkilerin düzmecesidir" şeklinde olmasıdır."

3) Bundan muradın, "Bu Kur'ân, Allah katından nazil olduğu farzedilse bile, ancak ne var ki bu, evvelkilerin masallarıdır, kendisinde ilim, fesahat, incelik ve hakikat namına bir şey bulunmamaktadır" şeklinde olması da muhtemeldir.

Bil ki Allahu Teâlâ, onların şüphelerini nakledince, "لِيَحْمِلُوا اَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ" buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki lâm, "lâmu'l-âkıbe"dir. Çünkü onlar, kendi günah yüklerini yüklenmek için, Kur'ân-ı Kerîm'i öncekilerin masalları olmakla vasfetmemişlerdir. Ancak ne var ki, onların akıbeti bu olunca, bu lâm'ın getirilmesi güzel olmuştur. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"İşin sonunda kendilerine bir düşman ve dert olsun diye, Firavun'un adamları onu yitik olarak aldılar"* (Kasas, 8) buyurması gibidir. Âyette "**kâmileten**" buyurulmuştur ki, bunun manası, "Allahu Teâlâ, onların cezalarından herhangi bir şeyi eksiltmez, aksine onların o cezâlarının tamamını

onlara ulaştırır" şeklindedir. Ben derim ki: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, mü'minlerden cezâlarının bir kısmını düşüreceğine delâlet eder. Eğer bu mana herkes için söz konusu olsaydı, o zaman "**kâmileten**" kelimesinin o kâfirler hakkında kullanılmasının bir manası kalmazdı.

Cenâb-ı Hakk وَمِنْ اَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ *"Saptırdıkları kimselerin veballerinden bir kısmını da yüklenecekler"* buyurmuştur. Bu, "O reisler için de, tâbi olanların günahlarının misli tahakkuk eder" demektir. Bunun sebebi, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet edilen şu hadistir: اَيُّمَا دَاعٍ دَعَا اِلَى الْهُدَى فَاتُّبِعَ كَانَ لَهُ مِثْلُ اُجُورِ مَنِ اتَّبَعَهُ لَا يُنْقَصُ مِنْ اُجُورِهِمْ شَيْءٌ وَاَيُّمَا دَاعٍ دَعَا اِلَى ضَلَالَةٍ فَاتُّبِعَ كَانَ عَلَيْهِ مِثْلُ وِزْرِ مَنِ اتَّبَعَهُ لَا يُنْقَصُ مِنْ آثَامِهِمْ شَيْءٌ *"Herhangi bir kimse, hidâyete (hakikate) çağırır da, böylece de kendisine uyulursa, kendisine uyanların ecirlerinden herhangi bir şey eksilmeksizin, onların ücretlerinin bir misli de o kimseye verilir. Herhangi bir kimse de bir sapıklığa davet eder de, böylece de sözü dinlenir, kendisine uyulursa, kendisine uyulanın günahlarından herhangi bir şey eksilmeksizin, onların günahlarının bir misli de onun üzerine olur."*[13]

Bil ki, bundan murat, Allahu Teâlâ'nın, tâbi olanların hak ettiği o cezâyı, o başkan ve liderlere vermesi değildir. Çünkü bu Allah'ın adâletine yakışmaz. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hakikaten insan için, kendi çalıştığından başkası yoktur"* (Necm, 39) ve *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"* (İsrâ, 15) âyetleridir. Aksine bunun manası, "Önderler, çirkin bir yol ve çığır açtıkları zaman, cezaları büyük olur. Öyle ki bu ceza, onlara uyan her bir ferdin hak etmiş olduğu cezanın tamamına denktir" şeklindedir.

Vâhidî şöyle demiştir: "Âyetteki, "**min evzâri**" kelimesindeki "min", "teb'îz" için değildir. Çünkü bu kelime bu manada olsaydı o zaman, tâbi olanların günahlarının bir kısmı hafifletilirdi ki, bu caiz değildir. Zira Hz. Peygamber, *"Onların günahlarından herhangi bir şey eksilmeksizin"* buyurmuştur. Aksine, bu ifadenin başındaki "min", cins ifâde etmektedir. Yani "Onlar, kendilerine uyanların günahlarının cinsinden olan günahları taşımak için" demektir.

Âyet-i kerimede بِغَيْرِ عِلْمٍ *"bilgisizce"* buyurulmuştur. Yani, "O önderler, bu sapıklığı, kendisi sebebiyle hak edecekleri o şiddetli azabı bilmeksizin yapmışlardır" demektir.

13 **Müslim,** İlim, 15 (4/8060).

Daha sonra Cenâb-ı Hak, âyetini أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ *"Dikkat et ki onların sırtlayacakları bu yükler ne kötüdür!"* buyurarak bitirmiştir ki, bundan maksadı, günahlardan iyice men ve nehyetmektir.

Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ, müşriklerin ileri sürdüğü bu şüpheyi nakletmiş, onu cevaplamamış, tam aksine sırf tehdit ve vaîd ile yetinmiştir. O halde bunun hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun sebebi şudur: Allah, Kur'ân'ın mu'cize olduğunu şu iki yolla beyân etmiştir:

a) Hz. Peygamber, o müşriklere, bazen, Kur'ân'ın tamamı, bazen on sûre, bazen tek bir sûre, bazen de tek bir söz getirmelerini söylemek suretiyle meydan okumuş, onlar ise her defasında muaraza etmekten yani teklif edileni yapmaktan aciz kalmışlardır ki, bu da, Kur'ân'ın mu'cize olduğuna delâlet eder.

b) Allah bu şüphenin bizzat aynısını, *"(Söyle) dediler: "Bu âyetler, onun başkasına yazdırıp da kendisine sabah akşam okunmakta olan, evvelkilere ait masallardır"* (Furkan, 5) âyetinde zikretmiş, ve bu şüpheyi, *"De ki: "Onu göklerde ve yerdeki gaybı bilen (Allah) indirdi"* (Furkan, 6) âyetiyle çürütmüştür ki, bu, "Kur'ân, gaybî haberleri ihtiva etmektedir. Bu ise ancak, göklerin ve yerin sırlarını bilenden sudur eder" demektir. Bu iki yolla Kur'ân'ın mu'cize olduğu sabit olur. Bu iki yolun açıklaması da defalarca geçmiş olunca, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak bu âyette, sadece vaîdini belirtmekle yetinmiş, bu şüphenin cevâbı olacak açıklamayı getirmemiştir. Allah en iyisini bilendir.

Dine Karşı Çıkanların Sonu

قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَيهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَآءِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوٓءَ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٢٧﴾ الَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِيٓ أَنْفُسِهِمْ فَأَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوٓءٍ بَلٰٓى إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾ فَادْخُلُوٓا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٢٩﴾

"Kendilerinden öncekiler de birtakım tuzaklar kurmuşlardı. Nihâyet Allah, onların binalarını, tâ temellerinden yıkmayı diledi de, üstlerindeki tavan tepelerine çöktü. Hem bu azap onlara bilemeyecekleri bir taraftan gelmiştir. Sonra kıyamet gününde de, onları rezil ve rüsvay edecek ve diyecek ki: "Hani, sizin uğurlarında düşman kesildiğiniz ortaklarım nerede(!)" Kendilerine ilim verilenler, "Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azap, kâfirleredir" dediler. Melekler, kendilerine zulmedenlerin, canlarını alacakları zaman onlar "biz hiç fenalık yapmazdık" diye diye teslim oldular. Hayır, Allah sizin neler yapmakta olduğunuzu muhakkak ki çok iyi bilendir. O halde içinde ebedi kalıcı olarak girin cehennemin kapılarından. Artık kibirlenenlerin yerleri ne kötüdür." (Nahl, 26-29).

Bil ki bu âyetin maksadı, o kâfirlerin muhatap olduğu tehdidi, cezâlarını iyice vasfetmektir. قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ *"Kendilerinden öncekiler de birtakım, tuzaklar kurmuşlardı"* ifâdesiyle kimlerin kastedildiği hususunda iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Bu, ekseri müfessirlerin kabul ettiği görüş olup, buna göre bununla, **Nemrud İbn Ken'an** kastedilmiştir ki o, Babil'de uzunluğu 5000 (beş bin) zirâ olan büyük bir köşk inşa etmişti. Bunun uzunluğunun iki fersah olduğu da ileri sürülmüştür. O bununla, göktekilerle savaşmak için göğe tırmanma gayesini gütmüştür. Bu âyetteki "mekr" sözüyle de, onun, göktekilerle savaşmak için bu sarayı yapması kastedilmiştir.

İkinci görüş: Bu, en doğru görüştür. Buna göre bu, hak yolunda olanlara her türlü tuzağı kurma çabasında olan bütün "batıl ehli" hakkında umumî bir ifâdedir.

Cenâb-ı Hak, فَأَتَى اللهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ *"Nihâyet Allah, onların binalarını, tâ temellerinden yıkmayı diledi de..."* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Gelmek, hareket etmek kavramları, Allah hakkında imkânsız şeylerdendir. O halde, bununla, "Onlar inkâr edince, Allah onlara, binâlarını temellerinden ve direklerinden söküp çıkaran bir zelzeleyi getirdi" manası kastedilmiştir.

Âyetteki bu ifâdeyle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, sadece bir benzetmedir, temsildir. Buna göre mana, "Onlar, Allah'ın peygamberlerine tuzak kurmak için birtakım kuleler ve köşkler kurup yaptılar da, Allah onların o kulelerin içindeki durumlarını, tıpkı, şu kimselere benzetti: Bir bina yapıp ve o binayı sütunlarla muhkemleştirmeye çalıştılar. Fakat, sütunlar zayıf geldi, bina yıkıldı. Derken tavan üzerlerine çöktü, kaydı" şeklindedir. Bu benzetmenin bir benzeri de, Arapların, "Kim kardeşi için bir kuyu kazarsa, Allah onu o kuyuya düşürür" şeklindeki sözleridir.

İkinci görüş: Bu ifadeyle, âyetin zahirinin delâlet ettiği mana kastedilmiştir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, onların üzerine, yaptıkları binanın tavanlarını göçürmek süretiyle öldürmesidir. Birinci görüş, manaya daha yakındır.

Âyet-i kerimedeki "فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ" cümlesi ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: Tavan, zaten üstten çöker. Binâenaleyh, daha *"üstlerindeki"* demenin hikmeti nedir?

Buna şu iki açıdan cevap verilebilir:

1) Bununla, te'kîd kastedilmiştir.

2) Çoğu kez tavan çöker de, altında kimse bulunmaz. Bundan ötürü Cenâb-ı Hakk, *"Üstlerindeki tavan tepelerine çöktü"* buyurmakla, onların, onun altında olduklarını göstermiştir. Bu durumda bu cümle onların binalarının yıkıldığına ve onların o binanın altında ölüp gittiklerine delâlet eder.

Âyetteki وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ *"Hem bu azap onlara, bilemeyecekleri bir taraftan gelmiştir"* buyruğunu bir temsil manasına alırsak, o zaman durum açıktır. Buna göre mana: "Onlar kulelerine, o yüksek yüksek binalarına güvendiler de, sonra da belâ bizzat o binâların kendisinden fışkırıverdi" şeklinde olur. Yok eğer bunu zahirî manaya hamledersek, buna göre mana, "O tavan onların üzerine ansızın çöktü" şeklinde olur. Çünkü ifade bu manaya alınınca, bu, onlar gibi olanlar ve onların yoluna uyanlar için daha ileri derecede bir caydırma ifâde eder.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların azaplarının bu kadarla kalmayacağını, aksine kıyamet gününde onları rezîl ve rüsvây edeceğini de beyan buyurmuştur. **"Hizy"**, horluk ve hakîrlikle beraber olan bir azaptır. Allahu Teâlâ bu hor ve hakîr olmayı, onlara, أَيْنَ شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ *"Hani, sizin uğurlarında düşman kesildiğiniz ortaklarım..."* diyerek tefsir etmiştir. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Zeccâc şöyle demiştir: "أَيْنَ شُرَكَائِيَ" ifadesi, "Sizin batıl iddianıza ve inancınıza göre benim ortaklarım olan tanrılarınız nerede?" manasındadır. Bunun bir benzeri de, Cenab-ı Hakk'ın *"Nerede boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız?"* (En'am, 22) ve *"Ortakları öyle dedi (diyecek): "Siz, bize tapmıyordunuz"* (Yunus, 28) âyetleridir. Bu izafet, bu nisbet güzel ve yerindedir. Çünkü nisbetin güzel olabilmesi için, en ufacık sebep dahi yeterli olabilir. Bu, tıpkı bir tomruk taşıyan kimseye, "Sen, kendi tarafını; ben de benim tarafımı tutayım" denilmesi gibidir. İşte burada "taraf", o kimseye nisbet edilmiştir.

İkinci bahis: Cenâb-ı Hak, "تُشَاقُّونَ فِيهِمْ" buyurmuştur. Yani, "Sizler, haklarında, mü'minlerle mücadele edip düşmanlık yaptığınız ortaklarınız..." demektir. İki hasımdan birisinin bir tarafta, diğerinin de öteki tarafta, şıkta olması sebebiyle "مشاقة" denildiği de söylenmiştir.

Üçüncü bahis: Nâfi bu fiili, izâfetle ve nûn'un da kesresiyle "**tuşâkkûni**" okurken, diğer kıraat imamları nûn'un fethası ile ve cemi sîgasında "**tüşâkkûne**" şeklinde okumuşlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ *"Kendilerine ilim verilenler, "Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azap kâfirleredir" dediler"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: İbn Abbas, *"Kendilerine ilim verilenler"*den meleklerin kastedildiğini söylerken, diğerleri, bunların mü'minler olduğunu ileri sürerek şöyle demişlerdir: "Mü'minler, kıyamet gününde kâfirlerin rüsvaylıklarını gördüklerinde, *"Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azap kâfirleredir"* derler. Bunun faydası şudur: Kâfirler, dünyada iken mü'minleri yadırgıyorlardı. Binâenaleyh mü'minler, kıyamet gününde kâfirleri hor ve hakir kılma sadedinde bu sözü söylediklerinde, bu söz kâfirlerin içine oturur, onlara iyice eziyet verir ve böylece de, düşmanın başına gelen zillet ve rüsvaylık ile de daha fazla sevinilmiş olur.

İkinci bahis: Mürcie, azabın kâfirlere mahsus olduğuna dair, bu âyetle istidlâl ederek şöyle der: "Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azap kâfirleredir"* ifadesi, kıyamet gününde rüsvaylık ve azabın mahiyetinin kâfirlere mahsus olduğuna delâlet eder ki, bu da bu mahiyetin başkası hakkında tahakkuk etmesine aykırıdır. Bu husus, **Hz. Musa**'nın, *"Bize şu hakikat vahyolundu ki, şüphesiz azap, tekzip edenlerin ve yüz çevirenlerin tepesindedir"* (Tâhâ, 48) ifadesiyle de kuvvet kazanır."

Daha sonra Cenâb-ı Hak o kâfirlerin azabını bir başka açıdan vasfederek, اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰئِكَةُ ظَالِمِى اَنْفُسِهِمْ *"Melekler, kendilerine zulmedenlerin canlarını alacakları zaman..."* buyurmuştur. **Hamza** kıraatinde "**yetevaffâhum**" şeklindedir. Zira "**melâike**" hakkında müzekker fiil kullanılır. Diğer kıraatlerde ise "**melâiketu**" kelimesinin lafzan müennes olmasından ötürü tâ ile, "**teteveffâhüm**" şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların فَاَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ *"Biz hiç fenalık yapmadık" diye diye teslim oldular"* sözlerini nakletmiştir. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Allahu Teâlâ, onların ölümlerine yakın bir zamanda teslim olduklarını nakletmiştir.

2) **İbn Abbas** bu tabire "Onlar, ölürken Müslüman oldular ve Allah'ın kulu olduklarını kabul ve ikrar ettiler" manasını vermiştir. "مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ" ifadesiyle de, onların, *"Biz hiç fenalık yapmadık"* dediklerini söylemiştir ki, buradaki *"fenalık"* sözünden maksat, şirktir. Bunun üzerine melekler, onların sözünü kabul etmeyerek ve onları tekzip ederek بَلٰى اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Hayır, hayır! Allah sizin yalanlamanızı ve şirk koştuğunuzu hakkıyla bilendir..."* demişlerdir. Bu ifadedeki "**belâ**", o müşriklerin, *"Biz bir fenalık yapmadık"* sözlerini reddetmek için getirilmiştir. Bu hususta da iki görüş vardır:

Birinci görüş: Allahu Teâlâ onların, ölümleri yaklaştığında, teslim olduklarını nakletmiştir.

Âhirette Yalan Mümkün müdür?

İkinci görüş: Söz "ظَالِمِى اَنْفُسِهِمْ" kısmında tamamlanmıştır. Daha sonra da, söze, o müşriklerin kıyametteki sözlerini nakletmekle başlanılmıştır ki, buna göre mana, "Onlar kıyamet gününde hakkı teslim ettiler ve "Biz dünyada herhangi bir fenalık yapmadık" dediler. İşte bu noktada ulemâ ihtilaf etmiştir. Bu cümleden olarak, kıyamettekilerin yalan söyleyebilecekleri fikrini savunanlar, "Bu söz, onlardan bir yalan olarak sudûr etmiştir. Çünkü onlar bu yalana ancak, son derece korktukları için yeltenmişlerdir" derlerken; kıyamettekilerin yalan söyleyemeyeceklerini ileri sürenler de, "Âyetin manası, "Biz, kendi inancımıza göre bir fenalık yapmadık!" şeklindedir" demişlerdir. Kıyamette, yalan söyleyip söyleyemeyeceklerini biz, En'am Sûresi'nde "ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ اِلَّا اَنْ قَالُوا وَاللّٰهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ" (En'âm, 23) âyetinin tefsirinde anlatmıştık.

Bil ki Allahu Teâlâ o müşriklerin, *"Biz herhangi bir fenalık yapmadık"* dediklerini nakledince, *"Hayır hayır, Allah sizin yaptıklarınızı bihakkın bilir"* buyurmuştur. Bu sözü söyleyenin Allah olması, veyahut da, onlara reddiye olsun diye ve onları yalanlamak için, bu sözün melekler tarafından söylenmiş olması; "**belâ**" kelimesinin manasının da, onların, *"Biz hiç fenalık yapmadık"* sözlerini reddetmek için getirilmiş olması mümkündür.

Âyetteki إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Allah, sizin neler yapmakta olduğunuzu, muhakkak ki çok iyi bilendir"* cümlesi, "Allah, sizin dünyada iken yaptıklarınızı bilir; binâenaleyh, bu yalanınız size fayda temin etmez; çünkü O, sizden sudûr ettiğini bildiği o küfrünüze karşılık sizi cezalandıracaktır..." demektir.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak bu cezayı açıkça zikrederek فَادْخُلُوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا *"O halde içinde ebedi kalıcı olarak, girin cehennemin kapılarından..."* (Nahl, 29) buyurmuştur. Bu, onların cezalarının farklı farklı olacağına, böylece de bazısının cezasının bazısınınkinden daha büyük olacağına delâlet eder. Cenâb-ı Allah, kederlerinin ve hüzünlerinin daha büyük olması için bu ifadesinde, "**hulûd**" (uzun bir süre) kelimesini açıkça zikretmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *"Tevhidi ve peygamberlerin getirdiği diğer şeyleri kabul etmeyi gururlarına yediremeyenlerin yerleri ne kötüdür"* buyurmuştur. "**Tekebbür**"ün ne demek olduğu, bu eserde defalarca geçmiştir. Allah en iyisini bilendir.

Müttakîlerin Mükâfatı

وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَآ اَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الْاٰخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ ﴿٣٠﴾ جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَآءُونَ كَذٰلِكَ يَجْزِى اللهُ الْمُتَّقِينَ ﴿٣١﴾ اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣٢﴾

"Müttakîlere: "Rabbiniz ne indirdi?" denildi. Onlar da, "sırf hayır" dediler. Bu dünyada iyi hareket edenlere güzel bir mükâfat vardır. Âhiret yurdu ise, elbette daha hayırlıdır. Takvâ sahiplerinin yurdu,

gerçekten ne güzeldir! Adn cennetleridir ki, altlarından ırmaklar akan bu cennetlere girecekledrdir onlar. Orada, ne dilerlerse onların. İşte Allah, takvaya girenleri böyle mükâfatlandırır. Bunlar meleklerin, pâk ve asûde olarak canlarını alacakları kimselerdir. "Selâm size. İşlemekte olduğunuz (iyi hareketlerin) karşılığı olmak üzere, girin cennete" derler." (Nahl, 30-32).

Bil ki Allahu Teâlâ, kendilerine *"Rabbiniz ne indirdi?"* denildiğinde, "Evvelkilerin düzmeleri" diyen kavimlerin hallerini beyân edip, onların, hem kendi günahlarını, hem de kendilerine uyanların günahlarını yüklendiklerini belirtip, meleklerin, bu kendilerine zulmeden kimselerin canlarını aldıklarını belirtip, âhirette onların hakkı teslim ettiklerini zikredip ve onlara, "Cehennem kapılarından girin içeriye..." denildiğini ifade edince, bunun peşinden, kendilerine, "Rabbiniz ne indirdi?" denildiğinde, *"Mahzâ hayır!"* diyen mü'minlerin vasfını getirmiş; bunların vaadinin o kimselerin vaîd ve cezâsıyla birlikte zikredilip görülmesi için, o müttakîler lehine dünyada ve âhirette hazırlamış olduğu hayır ve saadetlerin derece ve makamlarını zikretmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetle İlgili Bazı Meseleler**

Kâdî şöyle der: "**Takvâ** sözünün muhtevasına, bütün muharrematı terk edip bütün vâcipleri işleyen kimseler girer. Kim bu iki hususu bir arada yaparsa, o, imanı kâmil bir mü'min olur." Âlimlerimiz de şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, bu ifâdeyle, şirkten korunan ve Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna kesinkes inananları kastetmiştir."

Ben derim ki, bu görüş, **Kâdî**'ninkinden daha evlâdır. Çünkü biz: "Falanca katildir, falanca döver" diyen kimsenin sözünün doğru olabilmesi için, onun, tek bir defa öldürmesinin ve tek bir defa dövmesinin yeterli olduğunu; bu sözün doğruluğunun, o kimsenin her türlü öldürmeyi ve her türlü darb ve dövmeyi yapmasına bağlı olmadığını beyan etmiştik. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, *"korkan ve korunanlara"* ifadesi, her türlü takva çeşidinden sadece birini yapan herkesi içine alır. Ancak ne var ki biz, bu kimsenin, mutlaka ve mutlaka küfür ve şirkten korunup uzak kalması gerektiği hususunda ittifak etmişizdir. Binâenaleyh, bu kayda, başkasının ilave edilmemesi gerekir. Çünkü, mutlak olan bir ifâdeyi kayıtlamak, "asl" olan

hususun hilafına olunca, mukayyet olanı yeniden kayıtlamak, "asl"a daha fazla muhalefet etmek olur. Hem Allah, bu kimseleri, o kâfir olup müşrik olanların mukabilinde zikretmiştir. Binâenaleyh bundan maksadın, o küfür ve o şirkten korunan kimseler olması gerekir. Allah, en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Önceki âyette, "قَالُوا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ" geçerken, bu âyette de, "قَالُوا خَيْرًا" geçti. Binâenaleyh niçin birinci ifadeyi merfû, ikincisini de mansûb olarak zikretti?"

Keşşâf sahibi şöyle diyerek buna cevap vermiştir: "Bundan maksat, hakkı kabul edenin verdiği cevap ile, hakkı inkâr edenin cevabının arasını ayırmaktır. Yani, "Bunlara bu soru sorulunca, hiç duraklamadan, cevabı soruya mutabık getirip çok net ve açık biçimde cevap vermişler ve "خَيْرًا" (hayır, hayrı...) diyerek, bu kelimeyi, اَنْزَلَ "indirdi..." fiilinin mef'ûlü yapmışlardır. Yani, "Hayrı indirdi" demişlerdir. Halbuki ötekiler ise, cevabı suâlden ayırarak, "Bu, evvelkilerin düzmesidir" demişlerdir. Binâenaleyh bu ifadede "**enzele**" fiili âmil kabul edilmemiş, (mahzûf mübtedânın haberi kabul edilmiştir).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu, hac mevsiminde oldu. Meselâ birisi Mekke'ye geliyor, müşriklere Hz. Muhammed ve onun işinden suâl ediyor, bunun üzerine o müşrikler de: "O, sihirbazdır; kâfirdir; kezzâb (çok yalancı)dır" diyorlardı. Derken, mü'minlerin yanına geliyor, onlara, Hz. Muhammed'den ve Allah'ın o Muhammed'e indirdiğinden suâl ediyordu da, onlar da: "Hayrı" yani "Hayır indirdi" diyorlardı. Onların vermiş olduğu bu cevaptan kastedilenin, indirilen o şeyin "hayır" diye vasfedilmiş olması da muhtemeldir. O halde onların, "O, hayırdır" demeleri, onun hak ve doğru olmasını; bir de onların, onun doğruluğunu ve lüzumunu itiraf edip kabul ettiklerini içine alan bir sözdür. O halde bu, yalanlamak suretiyle, "bu, öncekilerin düzmeleridir" diyerek âhirete inanmayan kimselerin sözlerinin zıddına olan bir sözdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا" ve ondan sonra gelen kısım, "**hayran**" kelimesinden bedel olup, bu, ittikâ eden kimselerin sözünü bir nakletmedir. Yani, "Bu sözü, ittikâ edenler söyledi" demektir. Bu ifâdenin, Allah'ın vermiş olduğu bir haber olması da mümkündür. Buna göre kelamın takdiri,

"Müttakîlere "Rabbiniz ne indirdi?" denildiğinde, onlar cevaben, "Hayrı" dediler" şeklinde olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak müttakîlerin bu görüşünü te'kîd ederek, *"Bu dünyada iyi hareket edenlere güzel bir mükâfat vardır"* buyurmuştur.

"لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا" ifadesiyle neyin murat edildiği hususunda iki görüş bulunmaktadır: "Lâ ilâhe illallah diyenler, cehennemden çıkarılırlar" diyenlere gelince, onlar bu sözü, tam ve kesin bir inançla, "Allah'tan başka ilâh yoktur!" manasına hamletmişlerdir. "Ehl-i salâhın fâsıkları cehennemden çıkarılmaz" diyen **Mu'tezile** ise, "ahsenû" sözünü, "iman edip, bütün farzları yerine getirerek bütün haramlardan sakınanlar" manasına hamletmişlerdir.

Âyet-i kerimedeki "فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا" kısmı hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu kısım, "ahsenû" ifadesine taalluk edip, buna göre kelamın takdiri, "Bu dünyada, güzel ameller yaparak ittikâ eden kimseler için, âhirette **"hasene"**, iyilikler vardır" şeklindedir. Bu **"hasene"** ise, büyük bir mükâfattır. Bu **"hasene"**nin, onun mükâfatının ona, yedi yüze ve sonsuzca katlanması olduğu da söylenmiştir.

Hasene'nin İzahı

İkinci görüş: Bu ifade, **"hasene"** kelimesine taalluk edip, buna göre kelamın takdiri, "iyi hareket edenlere, bu dünyada da **"hasene"** tahakkuk eder" şeklinde olur. Bu görüş daha evlâdır. Çünkü Cenâb-ı Hak bundan sonra, *"Âhiret yurdu ise, elbet daha hayırlıdır"* buyurmuştur. Böyle olması halinde, bu dünyada tahakkuk edecek olan **"hasene"**nin ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Bundan maksat, onun hak etmiş olduğu övgü, saygı duyulma, metholunma ve yüceltilmedir. Bütün bunlar, onun yaptığı şeylerin karşılığıdır.

2) Bununla, **Bedir** ve **Mekke**'nin fethinde olduğu gibi, onların, din düşmanlarına karşı delil ile, maddî kuvvetle galip gelmeleri; onların mallarını ganimet olarak almaları ve memleketlerini fethetmeleri kastedilmiştir. Böylece onlar onları, o memleketlerinden sürüp, hicrete, vatanlarını terk etmeye, çoluk çocuklarından ayrılmaya zorlamışlardır ki, bütün bunlar ise, tesiri büyük olan şeylerdir.

3) Bununla şunun kastedilmiş olması da muhtemeldir: Onlar iyilikte bulununca, yani onlar taatleri işleyip bihakkın yerine getirince, Allah onlara mükâşefe, müşahede ve lütuf kapılarını açmıştır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın,

"Hidâyeti kabul edenlere gelince, (Allah) onların muvaffakiyetini arttırmıştır" (Muhammed, 17) âyetinde olduğu gibidir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَلَدَارُ الْاٰخِرَةِ خَيْرٌ *"Âhiret yurdu ise elbet daha hayırlıdır"* ifadesini, biz En'am Sûresi'ndeki, "وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ" (En'am, 32) âyetinin tefsirinde açıklamış ve bu hayrın gerçekleşeceğini aklî ve kesin delillerle izah etmiştik.

Hak Teâlâ daha sonra وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ *"Takva sahiplerinin yurdu gerçekten ne güzeldir"* buyurmuştur. Bu, "Muttakilerin yurdu, âhiret yurdu ne güzeldir!" demektir. "Âhiret yurdu", bir önceki cümlede geçtiği için hazfedilmiştir. Âyeti, daha sonraki ifadelerle ilgili kılmadığın zaman verilen mana budur. Eğer bu âyeti, sonraki kısımla ilgili kabul edersen, "Muttakilerin yurdu, Adn cennetleri ne güzeldir!" demiş olursun. Bu durumda, bundan sonra gelen "**cennât**" kelimesi, "**ni'me**" fiili için bir isim (mahsus) olarak merfû kılınmış olur. Bu tıpkı، نِعْمَ الدَّارُ دَارٌ يَنْزِلُهَا زَيْدٌ "Zeyd'in konakladığı ev, ne güzel evdir" demende olduğu gibidir.

Âyetteki "**Cennâtu adn**" ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu, eğer daha önceki ifade ile ilgili olursa, bu durumda neden merfû olmuş olacağını biraz önce açıklamıştık. Yok eğer bu, kendinden öncesine bağlı sayılmaz ise, buna göre **Zeccâc** şöyle der: "Bu, mukadder bir "hiye" (o) zamiri ile merfûdur. Buna göre sanki sen, *"Takva sahiplerinin yurdu gerçekten ne güzeldir!"* dediğinde, sanki "övülen bu yurt, hangi yurttur?" denilmiş de, "O, Adn Cennetleridir" cevabını vermişsin." İstersen sen bu ifadenin, mübtedâ olarak merfû; *"Bu cennetlere gireceklerdir onlar"* ifadesinin ise bunun haberi olduğunu söyleyebilirsin. İstersen *"Takva sahiplerinin yurdu gerçekten ne güzel!"* ifadesinin, "Adn cennetlerinin haberi" olduğunu ve takdirin, "Adn cennetleri, takva sahiplerinin ne güzel yurdudur" şeklinde olduğunu söyleyebilirsin.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**Cennât**" kelimesi, birtakım köşklerin ve bahçelerin bulunduğuna, "**Adn**" kelimesi ise bunların devamlı (bakî) olduğuna, ve *"altlarından ırmaklar akan"* cümlesi ise, o cennetlerde, cennetliklerin üzerlerine oturdukları ve altlarından nehirlerin tatlı tatlı aktığı binaların bulunduğuna delalet eder.

Bütün Özlemler Cennettedir

Allahu Teâlâ daha sonra لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاؤُنَ *"Orada ne dilerlerse onlarındır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Bu ifade, orada bütün hayır ve mutlulukların mevcut olduğuna delalet eder. Bu ifade, Hak Teâlâ'nın, *"Canlarınızın isteyeceği, gözlerinizin hoşlanacağı ne varsa oradadır"* (Zuhruf, 70) ifadesinden daha beliğdir. Çünkü *"Orada ne dilerlerse onlarındır"* ifadesinin içinde hem bu iki şey (yani canın istediği, gözün hoşlandığı) şeyler ve bunlarla beraber başka kısımlar (nimetler) vardır.

İkinci bahis: *"Orada ne dilerlerse onlarındır"* ifadesi, "Bu hal ancak cennette söz konusudur" demektir. Çünkü bu ifade, hasr (sadece) manasınadır kî, bu da, insanın bu dünyada, her dilediğini elde edemeyeceğini gösterir.

Allahu Teâlâ كَذٰلِكَ يَجْزِى اللهُ الْمُتَّقِينَ *"İşte Allah, takvaya erenleri böyle mükâfatlandırır"* buyurmuştur. Bu, "Takvanın mükâfatı işte böyle olur" demektir.

Hak Teâlâ daha sonra sözü, muttakilerin sıfatlarına getirerek الَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰئِكَةُ طَيِّبِينَ *"Bunlar, meleklerin pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimselerdir"* buyurmuştur. Bu ifâde, *"Melekler, kendilerine zulmedenlerin canlarını alacakları zaman..."* (Nahl, 28) ifadesinin mukabili (karşılığı) olarak getirilmiştir. Binâenaleyh bu, müttakilere ait bir özelliktir. Gerek, *"İşte Allah takvaya erenleri böyle mükâfatlandırır"* ifadesi, gerekse, *"Meleklerin pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimseler"* ifadesi pek çok manaları içinde toplayan özlü ifadelerdir. Çünkü bu ifadelerin içine, muttakilerin emrolundukları her şeyi yaptıkları, nehyolundukları her şeyden kaçtıkları, üstün huy ve meziyetlere sahip oldukları, kötü huylardan ve cismanî alâkaların esiri olmaktan uzak oldukları, tertemiz kutsî varlığın huzuruna yöneldikleri ve ruhlarının (canlarının) kolayca ve güzelce alındığı, bu esnada cennetle müjdelendikleri, böylece onların bütün cennetleri ve hallerini müşahede ettikleri hususları girer. Durumu böyle olan bir kimse, ölümden acı duymaz. **Hasan el-Basrî** âyette bahsedilen ölümün, "haşr" zamanı olan vefat olduğunu söylemiş ise de, ekseri müfessirler bunun, onların ruhları (canları) alınırken meydana gelen ölüm olduğu görüşündedirler.

Allahu Teâlâ daha sonra, bu noktada müttakilere *"...Girin cennete"* denileceğini beyan etmiştir. **Hasan el-Basrî,** işte bu ifadeden dolayı, o ölüm ile, "haşr" vefatının kastedildiğine istidlâl ederek şöyle demiştir: "Çünkü dünyada onların canları alınırken onlara, *"İşlemekte olduğunuz iyi hareketlerin*

karşılığı olmak üzere girin cennete" denilmez. Ekseri müfessirlerin tercih ettiği birinci görüştekiler şöyle demişlerdir: "Melekler onları cennetle müjdeleyince, cennetler sanki artık onların yurdu olmuş ve sanki onlar orada imiş gibi olur. Bundan dolayı onlara, *"Girin cennete"* denilmesi ile, "Bu cennetler size tahsis edilmiştir. Siz artık sanki orada sayılırsınız" manası kastedilmiştir.

Uyarılan Kâfirlerin Akibeti

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ تَاْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَاْتِيَ اَمْرُ رَبِّكَ ۚ كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۚ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٣٣﴾ فَاَصَابَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٣٤﴾

"(Kâfirler) kendilerine o meleklerin gelmesinden yahut Rabbinin emrinin gelip çatmasından başka bir şey mi beklerler? Onlardan evvelkiler de böyle yaptı. Onlara Allah zulmetmedi. Fakat kendi kendilerine zulmettiler onlar. Böylece yaptıklarının cezası onları çarptı ve istihzâ ettikleri (azap) onları çepeçevre kuşattı"
(Nahl, 33-34).

Bil ki bu, nübüvveti inkâr edenlerin ileri sürdükleri **ikinci şüphe**dir. Çünkü onlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'den, Allahu Teâlâ'nın peygamberlik iddiasına şâhitlik edecek melekler indirmesini istemişler ve bunun üzerine Hak Teâlâ, *"Senin nübüvvetini tasdik etmek için, o kâfirler bu hususta şâhitlik edecek meleklerin gelmesini gözleyip dururlar"* buyurmuştur. Şöyle denilebilir: Müşrikler, Kur'ân hakkında, "Bu evvelki ümmetlerin masal ve efsaneleridir" demek suretiyle Kur'ân'ı tenkit edip, Cenâb-ı Hak da, onlar için her türlü tehdit ve vaîdi yaparak, bunun peşi sıra da Kur'ân'ın sırf hayır ve doğruluk olduğunu söyleyerek, Kur'ân'a böyle küfürlerinden vazgeçmezler. Aksine kendilerine tehditlerde bulunan melekler ve Rablerinin emri, yani "köklerini kazıyacak azabı gelmedikçe, bu batıl inançlarından vazgeçmeyecekleri" hususunu anlatmaya başlamıştır.

Bil ki her iki izaha göre de, Cenâb-ı Hak, كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ *"Onlardan evvelkiler de böyle yapmıştı"* buyurmuştur. Yani, "Bunların söz ve fiilleri, kendilerinden önceki kâfirlerin söz ve fiillerine benzer" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ *"Onlara Allah zulmetmedi, fakat kendi kendilerine zulmettiler onlar"* buyurmuştur. Bunun manası şöyledir: "Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı ve onlara peşin dünyevî helâk cezası verilmişti. Allahu Teâlâ, böyle cezalandırmak suretiyle onlara zulmetmemiştir. Çünkü Allah, onlara küfürleri sebebiyle hak ettikleri cezayı vermiştir. Onlar, kâfir olmaları ve peygamberleri yalanlamakla kendilerine zulmetmiş oldular ve başlarına gelen o cezaya müstahak oldular."

Allahu Teâlâ, bunun peşi sıra فَاَصَابَهُمْ سَيِّاٰتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ yani *"Onlara yaptıkları kötülüklerin cezası isabet etti ve onlara, istihzâ etmelerinin cezası, kendilerini her taraftan sararak geldi"* buyurmuştur.

وَقَالَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهٖ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَآ اٰبَآؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهٖ مِنْ شَيْءٍ كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِى كُلِّ اُمَّةٍ رَسُولًا اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللّٰهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٦﴾ اِنْ تَحْرِصْ عَلٰى هُدٰيهُمْ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٣٧﴾

"Müşrikler dediler ki: "Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne de atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmaz, O'nun hükmü olmaksızın hiçbir şeyi haram kılmazdık." Onlardan evvelkiler de böyle yaptılar. Peygamberlerin üzerinde, açık bir tebliğden başka bir vazife var mıdır? Andolsun ki biz her ümmete, "Allah'a kulluk edin, putlardan kaçının" diye tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik. Sonra Allah, içlerinden kimini hidâyete erdirmiş, kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur. Şimdi yeryüzünde gezinin de, yalanlayanların akıbetinin nice olduğunu görün. (Habibim) sen onların, hidâyet bulmalarına çok ihtiras göstersen bile, Allah dalâlette bırakacağı

kimselere hidâyeti nasip etmez. Onların bir yardımcıları da olmaz" (Nahl, 35-37).

Kâfirlerin Kader İnancını İstismarları

Bil ki bu, nübüvveti inkâr edenlerin ileri sürdüğü **üçüncü şüphe**dir. Bunu şöyle izah ederiz: Kâfirler, peygamberliği tenkit etmek için "cebr" (insanın hiç iradesi olmaması) görüşüne tutunarak şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ eğer iman etmemizi dileseydi, ey Muhammed, sen gelsen de gelmesen de, biz iman ederdik. Ama eğer Allah kâfir olmamızı murat etmiş ise, sen (peygamber olarak) gelsen de, gelmesen de, küfrümüz yine olacaktı. Durum böyle olunca, her şey Allah'tandır. O halde, senin peygamber olarak gönderilmende bir fayda ve hikmet yoktur. Dolayısıyla nübüvvet (peygamberlik) müessesesinin batıl (asılsız) olduğunu söylemek gerekir."

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Müşriklerin Bazı Bahaneleri**

Bil ki bu şüphe, Allahu Teâlâ'nın, En'âm Sûresi'nde, *"Müşrikler diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne atalarımız müşrik olmazdı. (Kendi kendimize) hiçbir şeyi haram da kılmazdık." Onlardan evvelkiler de işte böyle tekzip ettiler"* (En'am, 148) âyetinde naklettiği şeyin aynısıdır. **Mu'tezile**'nin bu âyetle yaptığı istidlâl, tıpkı o âyetle yaptığı istidlâl gibidir. O halde, bu hususta istidlâl ve karşı istidlâl bakımından söylenecek söz, o âyetin tefsirinde söylenmiş olanların aynısıdır. Dolayısı ile onları tekrar etmenin bir faydası yok.

Bununla beraber bir nebze bahsetmemizde de bir sakınca yok. Diyoruz ki: Bu şüpheye karşı verilecek cevap şöyledir: "O kâfirler, "Her şey Allah'tan olduğuna göre, peygamber göndermek abes olur" şeklinde bir fikir ileri sürmüşlerdir. Buna karşı diyoruz ki: Bu söz, Allah'a karşı bir itirazdır. Çünkü kâfirler, "Peygamber göndermede, imanın gerçekleşmesi ve küfrün ortadan kaldırılması konusunda fazla bir tesiri olmayınca, Allah'ın peygamber göndermesi uygun değildir" demişlerdir. Dolayısıyla bu söz. Allah'ın hüküm ve fiillerini mutlaka bir sebebe bağlama manasına gelir ki, bu yanlıştır. Aksine Allah'ın, kendi mülk ve melekûtunda istediği hükmü verebilmesi, ve istediğini yapabilmesi gerekir. Bundan dolayı, Allah'a karşı, "Bunu niçin yaptın veya şunu niçin yapmadın?" denilemez. Bunun, bir

inkâr olduğunun delili şudur: Allahu Teâlâ, bu âyetin sonunda, bu hususu açıkça belirterek, *"Andolsun ki biz her ümmete "Allah'a kulluk edin, putlardan kaçının" diye tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik"* buyurmuş ve böylece, kulları hakkındaki sünnetinin (âdetinin), onlara peygamber göndermek, Allah'a ibadet etmelerini emretmek ve tağuta ibadetten nehyetmek şeklinde beyan buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ *"Sonra Allah, içlerinden kimini hidâyete erdirmiş, kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, her ne kadar herkese imanı emretmiş ve herkesi küfürden nehyetmiş ise de, bir kısım insanları hidâyete erdirmiş, bir kısmını da saptırmıştır. Binâenaleyh bu, Allah'ın kulları ile ilgili ezelî bir kanunudur" demektir. Bu da Allah'ın herkese imanı emredip, küfrü nehyetmesi, sonra da bazılarında imanı, bazılarında küfrü yaratmasıdır. Allah'ın sünneti, bu manada bütün peygamberler, ümmetler ve milletler hakkında kadîm olup, Allahu Teâlâ'nın da kendisinin itiraz edenlerin itirazından, ihtilaf edenlerin isteklerinden uzak ve berî bir ilah olmasına hükmetmesi güzel ve yerinde olunca, o kâfirlerin böylesi bir soruyu ileri sürmeleri cehaletlerini, sapıklıklarını ve Allah'tan uzaklaşmalarını gerektirmiş olur. Böylece Allahu Teâlâ'nın, onların rezillik ve lânete müstahak olmalarına hükmetmesinin, onların *"Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık"* şeklindeki sözlerinde yalancı olduklarından değil, aksine onların durumunun böyle olmasının, peygamberler gönderilmesine mâni olacağına inanmalarından ötürü olduğu, bu inancın ise yanlış olduğu, işte bundan dolayı onların alabildiğine zemme ve lanete müstahak oldukları sâbit olmuş oldu. Bu konuda, güvenilecek doğru cevap budur.

Ama bizden önceki kelamcı ve müfessirler, bu hususta başka bir izah yaparak şöyle demişlerdir: "Müşrikler bu sözü istihzâ için söylemişlerdir. Bu tıpkı, **Şuayb** (a.s)'a kavminin, *"çünkü sen, yumuşak huylu, aklı başında bir adamsın"* (Hud, 87) demeleri gibidir. Eğer onlar bu sözü inanarak söylemiş olsalardı, mü'min olurlardı. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, bu şüpheyi nakledince, *"Onlardan evvelkiler de böyle yaptılar"* buyurmuştur ki bu, "o kâfirler, hep bu şüpheye tutunmuşlardır" demektir.

Hak Teâlâ daha sonra فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ *"Peygamberlerin üzerinde, açık bir tebliğden başka bir vazife var mıdır?"* buyurmuştur. **Mu'tezile,** "Bu, "Allahu Teâlâ, hiç kimseyi imandan alıkoymaz ve hiç kimseyi küfre düşürmez. Peygamberlerin görevi ise sadece tebliğ etmektir. Binaenaleyh onlar, mükellefiyetleri tebliğ edip, Allahu Teâlâ'nın da hiç kimseyi haktan men etmediği sabit olunca, bu şüphe düşer" demektir" demişlerdir. (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz de bunun manasının şöyle olduğunu söylemiştir: "Allahu Teâlâ, peygamberlerine tebliği emretmiştir. Tebliğ etme işi, onlara farzdır. Ama imanın gerçekleşip gerçekleşmemesi işinin, peygamberle bir ilgisi yoktur. Fakat Allahu Teâlâ ihsanı ve lütfu ile hidâyete erdirir, dilediklerini de hızlânı ile (ilahî yardımı keserek) dalâlete düşürür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz, hidâyet ve dalaletin, Allah'tan olduğunu anlatmak için, Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun ki biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, putlardan (tâğuttan) kaçının diye, tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik"* buyruğuna tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu, Allahu Teâlâ'nın, her millet ve ümmet içinde, imanı emreden ve küfürden nehyeden kimselerin olduğuna delalet eder."

Cenâb-ı Hak, daha sonra فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللّٰهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ *"Sonra Allah içlerinden kimini hidâyete erdirmiş, kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* buyurur. Bu, "onların içinden, Allah'ın imana, sıdka ve hakka ilettiği kimseler olduğu gibi, haktan saptırıp doğruyu görme hususunda kör kılıp, küfür ve dalâlete düşürdüğü kimseler de var" demektir ki bu, Allahu Teâlâ'nın emrinin, her zaman, iradesine muvafık olmadığına, bazen bir şeyi emrettiği halde o şeyi irade etmediğine; yine bir şeyi nehyettiği halde o şeyi irade ettiğine delalet eder ki, bizim mezhebimiz (görüşümüz) de böyledir.

Netice olarak diyebiliriz ki: **"Mu'tezile** şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın emri ve iradesi, devamlı birbirine uygun ve mutabıktır. Ama O'nun ilmi ve iradesi, bazen birbirine mutabık olmayabilir." Halbuki bu âyetin lafzı, açıkça bizim görüşümüze delalet etmektedir. Bu görüş şudur: İman emri herkese şâmil, umûmî bir ifadedir. Ama Allah'ın insanların iman etmesini irade etmesi, insanlardan ancak bazılarına tahsis edilmiş (nasib edilmiş)tir."

Cübbâî, bu âyete: "Onlardan Allah'ın, mükâfat ve cennetine hidâyet ettiği (ilettiği) kimseler bulunduğu gibi, dalâletin yani ilahi cezanın kendisine

hak olduğu kimseler de vardır" manasını vererek cevap vermiştir. O şöyle der: "Âyetteki *"üzerine ...hak olmuştur"* ifadesinde, dalâletin, küfür manasında değil de, ilahî azap manasında olduğuna delalet vardır. Çünkü küfür ve günahın, "hak" diye tavsif edilmeleri câiz değildir. Hem sonra Allahu Teâlâ, bu âyetin peşinden, *"Şimdi yeryüzünde gezinin de, yalanlayanların akıbetinin nice olduğunu görün"* buyurmuştur ki, burada bahsedilen akıbet, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine kökünü kazıma azabı vererek helâk ettiği geçmiş ümmetlerin helâk olduklarına dair izlerdir. Bu da, âyette bahsedilen "dalâlet" ile, "kökünü kazıma azabı" manasının kastedildiğine delâlet eder.

Ka'bî, Ehl-i sünnete karşı şöyle cevap verir: "Âyetteki, *"Sonra Allah, içlerinden kimini hidâyete erdirmiş"* ifadesi, "Kim hidâyete ererse, Allah'ın hükmünde hidâyete ermiş olur" demektir. Hak Teâlâ, *"Kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* ifadesi ile de, "Dalâleti açık olanlar vardır" manasını kastetmiştir. Bu, bir zalime, "Senin zulmün hak oldu, yani ortaya çıktı" denilmesi gibidir. Bununla, "Onlar saptıklarında, Allah'ın artık onları saptırması hak olmuştur" manası kastedilmiştir. Bu tıpkı, *"Allah, zâlimleri dalâlete düşürür"* (İbrahim, 27) âyetinde bahsedildiği gibidir.

Bil ki biz, aklî ve kesin deliller ile, hidâyet ve dalâletin ancak Allah'tan olduğunu birçok âyetin tefsirinde beyan ettik. Binaenaleyh o izahları tekrarlamanın bir manası yoktur. **Mu'tezile**'nin bu zoraki izahlarının ve hoş olmayan te'villerinin (yorumlarının) zayıf ve düşük olduklarını da defalarca izah ettik. Dolayısı ile bu izahı da tekrarlamaya hacet yoktur. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Tağût hakkında iki görüş vardır:

a) Bununla, "Allah'ı bırakıp da taptığınız her şeye ibadet etmekten kaçının" manası murat edilmiştir. Buna göre, bu manadaki her şeye "tağût" denilir.

b) Bunun, "Şeytanın sizi, kendisine taatte bulunmaya çağırması hususunda, tağuta yani şeytana tapmaktan kaçınınız" manası da kastedilmiş olabilir.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* ifadesi, biz Ehl-i sünnet'in görüşünün doğruluğuna delalet eder. Çünkü Allahu Teâlâ, onlardan bazılarının üzerine dalâletin hak olduğunu haber verince, bu kimselerden

dalâletin sâdır olmaması imkansızdır. Aksi halde Allahu Teâlâ'nın doğru olan haberi, yalana dönüşmüş olur ki, bu imkânsızdır. İmkânsızı gerektiren şey de imkânsızdır. Binâenaleyh bu kimselerin dalâlete düşmemeleri imkânsızdır ve onlardan dalâletin sâdır olması, aklen vacip olmuş olur. Dolayısı ile bu, pek çok bakımdan biz (Ehl-i sünnetin) görüşünün doğruluğuna delalet eden bir âyettir. Allah en iyi bilendir. Bu âyetin benzeri olanlar, Kur'an'da pek çoktur. Mesela, *"(Allah) bir kısmına hidâyet verdi, bir kısmına da dalâlet hak oldu"* (A'raf, 30); *"Üzerlerine Rabbinin kelimesi (hükmü) hak olmuş olanlar... iman etmezler"* (Yunus, 96) ve *"Andolsun ki bunların çoğunun üzerine o söz hak olmuştur. Artık bunlar iman etmezler"* (Yasin, 7) âyetleri gibi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ *"Şimdi yeryüzünde gezinin de, yalanlayanların akıbetinin nice olduğunu görün"* buyurmuştur. Bu, "Yeryüzünde onların başına gelenlerin, sizin de başınıza gelebileceğini anlamak için, ibret almak için gezip dolaşın" demektir.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, üzerine dalâlet hak olmuş kimsenin hidâyete eremeyeceğini te'kid ederek, ...إِنْ تَحْرِصْ عَلَىٰ هُدَيٰهُمْ فَإِنَّ اللهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ *"(Ey Resûlüm,) sen (bütün gayretinle), onların hidâyet bulmalarını istesen bile, Allah dalâlette bırakacağı kimselere, hidâyeti nasib etmez"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım, Hamza ve **Kisâî,** yâ'nın fethası ve dâl'ın kesresi ile, **"lâ yehdî"** diye okurlarken; diğer kıraat imamları, bunu, yâ'nın dammesi ve dal'ın fethası ile **"lâ yuhdâ"** şeklinde okumuşlardır. Bunlardan birinci kıraat için şu iki izah yapılmıştır:

a) "Allah, saptırdığı hiç kimseyi rüşde (hidâyete) erdirmez." İşte âyeti, **İbn Abbas** (r.a) bu şekilde manalandırmıştır.

b) Buradaki hidâyet, "ihtidâ" (hidâyete erme) manasına gelmiş olabilir. **Ferrâ** şöyle der: "Araplar, "Adam hidâyete erdi" manasında, "قَدْ هَدَى الرَّجُلُ" derler. Buna göre âyetin manası, "Allah bir kimseyi saptırdığında, o kimse hidâyete eremez" şeklinde olur. Daha meşhur (yaygın) olan ikinci kıraatle ilgili olarak da şu izah yapılır: "Allah, saptırdığı kimseleri hidâyete erdirmez." Âyetteki, "مَنْ يُضِلُّ" ifadesi, "مَنْ يُضِلُّهُ" takdirindedir. Binaenaleyh ism-i mevsûl'e, yani (مَنْ) edatına râcî olarak bulunması gereken "hû" zamiri mahzûftur. Bu, "مَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ" (A'raf, 186) âyeti ile, فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللهِ

"Allah'tan sonra (yani Allah'ın onu saptırmasından sonra), ona kim hidâyet edecek" (Casiye, 23) âyetlerinde olduğu gibidir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ *"Onların bir yardımcıları da yoktur"* buyurmuştur. Bu "Onlar için, ne dünyada, ne de âhirette, istek ve arzuları hususunda kendilerine yardımcı ve destek olacak hiç kimse yoktur" demektir. Ben derim ki: Bu âyetlerin baş tarafı, **Mu'tezile**'nin görüşünün doğru olduğu zannını verir. Sonu ise, biz (Ehl-i sünnetin) görüşüne delalet eden birçok izahı ihtiva etmektedir. Âyetlerin çoğu, bu iki tür özelliği taşımaktadır. Allah en iyi bilendir.

وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ ﴿٣٩﴾ إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٠﴾

"Onlar, "ölecek kimseyi Allah diriltmez" diye, olanca güçleri ile Allah adına yemin ettiler. Hayır, bu O'nun üzerinde, gerçek bir vaaddir. Fakat insanların çoğu bilmezler. Onlara, hakkında ihtilaf edegeldikleri şeyi açıklasın, kâfirler de kendilerinin ne yalancı kimseler olduklarını bilsin diye, bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak, "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"
(Nahl, 38-40).

Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ölümden Sonra Diriliş**

Bil ki bu, nübüvveti inkâr hususunda ileri sürülen **dördüncü şüphe**dir. Bunu inkâr edenler şöyle derler: "Öldükten sonra dirilme, haşr ve neşr olduğunu söylemek asılsızdır. Binâenaleyh, peygamberlik diye bir şeyin de olmaması gerekir."

Buradaki **birinci öncül (mukaddime)** şöyle izah edilir: İnsan, şu belli bedenin dışında bir şey değildir. Dolayısı ile ölüp, parçaları birbirinden ayrılıp, paramparça olduğunda ve şu dengesi ve yapısı tamamen yok

olduğunda, onun aynısının tekrar geri dönmesi (meydana gelmesi) imkânsız olur. Çünkü bu şey, yok olup bittiğinde ve tükendiğinde, yok olup tükenmesinden sonra, ne bir zatı, ne de bir hakikati kalır. O halde geriye dönecek (meydana gelecek) şeyin, birinciden başka bir şey olması gerekir. Bu sebeple bu, onun aynısı olamaz.

İkinci mukaddime, yani "öldükten sonra dirilme asılsız olunca, peygamberlik de asılsız olur" şeklindeki mukaddime de şu iki şekilde izah edilir:

1) Hz. Muhammed "me'ad"e (âhirete-öldükten sonra dirilmeye) imana davet etmektedir. Bu iddia asılsız olunca, onun, bâtıl bir şeye davet ettiği sabit olmuş olur. Kim de böyle olursa, doğru bir peygamber olamaz.

2) Hz. Muhammed, kendisinin nübüvvetini, mükâfata teşvik ve ikâbdan korkutmak için de, Allah'a itaatin vacip olduğunu söylüyor. Bütün bunların bir aslı olmayınca, O'nun peygamberliği de asılsız olmuş olur.

Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki, âyetteki وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللّٰهُ مَنْ يَمُوتُ *"Onlar, "ölecek kimseyi Allah diriltmez" diye, olanca güçleri ile Allah adına yemin ettiler"* ifadesi, "Onlar bir şeyin yok olup, tamamen fâni ve bitmiş bir şey haline geldiğinde, artık bundan sonra, aynen geri dönemeyeceği (tekrar meydana gelemeyeceği), aksine bu şekilde dönecek olanın, evvelkinden başka bir şey olduğu hususunda kesin bir bilginin olduğuna yemin ediyorlar" demektir. Binaenaleyh âyetteki bu yemin, onların, o kimsenin yok olduktan sonra aynen geriye dönmesinin aklın bedahetine göre (açıkça) imkânsız olduğu hususunda zaruri bir bilginin bulunduğunu iddia ettiklerine bir işarettir. Halbuki kalplerinde ve akıllarında, bu zaruri ilmi inkâr ediyorlardı.

"Öldükten sonra dirilme bâtıl olunca, peygamberlik de bâtıl olur" şeklindeki sözlerinin izahını, Allahu Teâlâ açıkça yapmamıştır. Çünkü bu, ilk anda akla gelen açık bir manadır. İşte bu sebepten ötürü onlar, sözlerinde bunu açıkça ifade etmemişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, öldükten sonra dirilmenin mümkün bir iş olduğunu açıklamıştır. Buna şu iki şey delalet eder:

1) Bu, Allah'ın üzerine düşen hak bir vaaddir. Binâenaleyh Allah'ın bunu gerçekleştirmesi gerekir. Cenâb-ı Hak daha sonra, bunun hangi sebepten ötürü, üzerine hak bir vaad olduğunu beyan etmiştir. Bu sebep de, Allahu Teâlâ'nın, itaat eden ile isyan edeni, haklı ile haksızı, zalim ile mazlumu birbirinden ayırmasıdır. Bu da, âyet-i kerimedeki *"Onlara hakkında ihtilaf*

edegeldikleri şeyi açıklasın, kâfirler de kendilerinin ne yalancı kimseler olduklarını bilsin diye..." kısmının anlattığı hususdur ki, biz bu hususu, Yûnus Sûresi'nde, geniş geniş anlatmıştık.

2) Haşr'in ve neşr'in mümkün olduğunu şu şekilde izah edebiliriz: Allahu Teâlâ'nın, eşyânın mûcidi ve onların yaratıcısı olması, daha önce geçmiş olan bir maddeye, bir zamana ve bir âlete dayanmaz. Bu böyledir; zira Allah eşyayı, sırf kudreti ve meşîeti ile îcat eder, yaratır. O'nun kudretini geri çevirebilecek hiçbir şey olmadığı gibi, dilemesine ve irâdesine mani olabilecek hiçbir şey de yoktur. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hak, karşı çıkılmaktan uzak ve berî olan bu nüfuzunu, *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"* buyurarak açıklamıştır. Durum böyle olup, Allah başlangıçta yaratmaya kâdir olunca, O'nun, ikinci kez yaratmaya (iâdeye) de kâdir olması gerekir. Böylece, bu iki kesin delil ile, öldükten sonra dirilmenin, haşrin, neşrin ve kıyâmetin hak ve doğru olduğu sabit olmuş olur. İşte müşrikler, bu temel düsturu tenkit edip kabul etmedikleri için, nübüvvet müessesesinin doğruluğunu da tenkit edip kabul etmemişlerdir.

Binâenaleyh, onların bu temel düsturu tenkit etmeleri geçersiz ve batıl olunca, nübüvvet müessesesini tenkit etmeleri de bâtıl olur. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimedeki *"Onlar, olanca güçleriyle Allah adına yemin ettiler"* cümlesi, müşrik olan kimseler adına nakledilmiş bir nakildir. Âyetteki "**belâ**" (hayır) ifadesi ise, nefyden sonra gelen ifadeyi ispat etmek içindir. O halde bu, "Elbette O, onları öldükten sonra da diriltir!" demek olur. Âyetteki *"bu, O'nun üzerinde, gerçek bir vaaddir"* ifadesi de, te'kid için getirilmiş olan mef'ul-ü mutlaktır. Yani, "Allah, öldükten sonra diriltmeyi, kendisinde herhangi bir cayma olmayan hak ve gerçek bir vaad ile va'detti" demektir. Çünkü O'nun, "O, onları diriltir" şeklindeki ifadesi, "O, onları diriltmeyi va'detti" manasına delâlet eder. Âyetteki, *"Onlara, hakkında ihtilaf edegeldikleri şeyi açıklasın... diye"* ifadesi, "Onlara, öldükten sonra dirilme gibi, hakkında ihtilaf ettikleri hususları beyan etmek için..." demektir ki, bu da, "Elbette, Allah onları, hem ihtilaf ettikleri şeyleri onlara beyan etmek, hem de kâfirlerin, hakkında yemin ettikleri hususlarda yalancı olduklarını bilip anlamaları için, öldükten sonra diriltecektir..." demektir.

Kün Emrinin İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Allah'ın *"ol"* ifadesi, eğer yok (var olmayan) bir şeye hitap ise, bu imkânsızdır. Yok, eğer var olmuşa, mevcut olana bir hitap ise, bu da zaten mevcut olanın var olmasını emretmek olur ki, bu da imkânsızdır."

Cevap: Bu, ne bir konuşmanın, ne de bir beraberliğin olmadığının bir temsili, hem de mahlukata akledebilecekleri, anlayabilecekleri bir üslupla hitap olup, "ma'dûm" (var olmayan)a bir hitap değildir. Çünkü, Allahu Teâlâ'nın irade ettiği şey, her halükârda muhakkak ve dilediği süratte tahakkuk edecektir. Binaenaleyh Cenâb-ı Hak, dünya ve âhireti, bu ikisinde yer alan yerleri ve gökleri bir göz açıp kapama süresi içinde yaratmak isteseydi, O, buna kesinkes kâdir olurdu, buna gücü yeterdi! Ancak ne var ki kullara, akılları nispetinde bu şekilde hitap olunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, âyetteki "**kavlünâ**" kelimesi mübtedâ, "**en nekûle**" kelimesi de, onun haberidir. "كُنْ فَيَكُونُ" fadeleri de, "meydana gelme ve var olma" anlamında, "nâkıs" değil, tam bir fiil olan "**kâne**" fiilindendirler. Buna göre bu, "Biz, bir şeyin meydana gelmesini dileyip istediğimizde, bu, o şeye, "ol, meydana gel" dememizden başka bir şey olmaz. O da, bunun hemen peşinden, arada bir süre söz konusu olmaksızın meydana geliverir, olur!" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Âmir ve **Kisâî,** nûn'un nasbı ile "**yekûne**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, ref' ile "**yekûnu**" şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ** şöyle der: "Bu fiili ref' ile okumanın izahı şu şekilde yapılabilir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "**en nekûle lehu**" ifadesinin, sözün ve manasının tamamlanmış olduğu bir ifade kabul edilerek, daha sonra da bu durumdan, o şeyin olacağı hal ile haber verilir. Bu, tıpkı "**İnne Zeyden yekfîhi en âmure fe yef'alu**" "Zeyd'e emretmem yeter; o hemen yapar" denilmesi gibidir. Bu cümlede, "**Fe yef'alu**" kelimesi, yeni bir cümle (mübtedâ) kabul edilerek, merfû kılınmıştır. Bu ifadeyi mansûb okumanın izahı ise, senin onu, daha önceki "**en nekûle**"

ifadesine atfetmendir. Buna göre mana, "Bizim ona, "ol" dememiz ve onun da oluvermesidir" şeklinde olur." Bu, aynı zamanda, bütün nahivcilerin de görüşüdür. **Zeccac,** bu ifadenin, "**kün**" emrinin cevabı olmak üzere, mansub olabileceğini ileri sürerken, **Ebu Ali el-Fârisi** de şöyle demiştir: "**Kün**" lafzı, her ne kadar emir kalıbında bir ifade ise de, aslında bu ifadeyle burada emretmek manası kastedilmeyip, bu, Allah en iyisini bilir ya, o şeyin meydana geleceğini ve olacağını haber vermektir. Durum böyle olunca da, **Zeccac**'ın "bu kelime, "kün" (ol) emrinin cevabı olarak mansûb kılınmıştır" şeklindeki görüşü bâtıl olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimlerimizden bazıları, Kur'ân'ın "**kadîm**" bir kelâm olduğu hususunda bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak, "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"* buyruğu, O'nun bir şeyi icat etmek, yaratmak istediğinde ona, "ol" dediğine, onun da olduğuna delalet etmektedir. Binâenaleyh, Allah'ın "ol" emri, şâyet "hâdis-sonradan olma" olsaydı, o zaman bunu icat etmekte, ona "ol" demeye muhtaç olurdu ki, bu teselsüle sebebiyet verir. Teselsül ise, imkânsızdır. Böylece Allah'ın kelâmının "kadîm" olduğu sabit olmuş olur.

Bil ki bu delil, bence çok kuvvetli bir delil değildir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

1) "**İzâ**" edatı, tekrar manası ifade etmez. Bunun delili şudur: Bir kimse hanımına, "o eve girdiğinde, boşsun" dese de, o kadın da, o eve bir kere girmiş olsa, o kadın bir talâkla boş olur. Binâenaleyh kadın, aynı eve ikinci kez girdiğinde ikinci talâk vaki olmaz. Binâenaleyh "izâ" edatının tekrarı ifade etmediğini anlamış oluyoruz. Durum böyle olunca, Allahu Teâlâ'nın yaratıp icat ettiği her şey hususunda, ona, "ol" demesi gerekmez. Dolayısıyla bundan, teselsül neticesi çıkmaz.

2) Eğer bu delil doğru olsaydı, o zaman "**kün**" lafzının da kadîm olduğuna hükmetmek gerekirdi ki, bu, batıl olduğu zaruri olarak bilinen bir hususdur. Çünkü, "**kün**" lafzı, kâf ve nûn'dan meydana gelmiş bir kelimedir. Kâf varken, nûn yoktu. Nûn gelince, kâf ile beraber bulundu. Bu da, *"kün"* kelimesinin "kadîm" olmasının imkânsız olduğuna delâlet eder. Âlimlerimizin iddia ettikleri husus, onun, burada söz konusu olanın "**kün**" lafzından başka olan "kadîm" bir sıfat olduğudur. O halde, âlimlerimiz âyetin

kendisine delâlet ettiği şeyi söylememişler; aksine onların söylediği şey ise, âyetin kendisine delalet etmediği hususdur. Böylece bu delile tutunmak, sâkıt (düşmüş) olur.

3) Bir kimse, "Falanca herhangi bir söz söyleyip herhangi bir iş yaptığında, o, bu hususta Allah'a sığınır" dediğinde, hiç kimse, "Onun Allah'a sığınması, fiillerinden bir fiildir" demez. Böylece bundan, sonsuza kadar, her yardım istemeden önce başka bir yardım istemenin bulunduğu neticesi ortaya çıkar. Çünkü bu söz, örfe göre bâtıldır. İşte, âlimlerimizin dedikleri de bunun gibidir.

4) Bu âyet, birkaç bakımdan, sözün hâdis olduğunu bildirmektedir.

a) Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak ..."* ifadesi, sözün irade ile meydana gelmesini iktizâ eder. Böyle olan her şey ise, muhdestir.

b) Söz, "**izâ**" kelimesine ta'lik edilmiş, bağlanmıştır. Halbuki, "**izâ**" lafzının, gelecek ifade eden bir fiilin başına geldiği hususunda şüphe yoktur.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, "**en nekûle**" ifadesinin, gelecek bir manayı haber verdiğinde ("ona... dememizdir, diyecek olmamızdır") ihtilaf yoktur.

d) Cenâb-ı Hakk'ın "**kün feyekûn**" olma işinin, "**kün**" emrinin akabinde olduğuna delalet eder. O halde *"ol"* emri, bir an bile olsa, olma işinin tahakkuk etmesinden öncedir. Bir an dahi olsa, olacak şeyin önüne geçenin, önünde bulunanın da, "muhdes" olması gerekir.

e) Bu ifade Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın emri yerine getirilmiştir"* (Ahzâb, 37); *"Allah'ın emri, behemehal yerini bulan bir kaderdir"* (Ahzâb, 38); *"Allah, kelâmının en güzelini (...) indirmiştir"* (Zümer, 23); *"Öyleyse onlar da (...) onun gibi bir söz getirsinler"* (Tûr, 34) ve *"Ondan önce de bir rehber ve bir rahmet olmak üzere Musa'nın kitabı..."* (Hûd, 17) ifadesiyle çelişir.

Buna göre eğer, "Farzedelim ki bu âyet, kelâmullahın kadîm olduğuna delalet etmiyor ve siz de bunun, kelâmının hâdis olduğuna delâlet ettiğini söylediniz. O halde, buna verilecek cevap nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Biz, bu delilleri, harflerden ve seslerden meydana gelmiş, hissolunan, duyulan bir kelâm manasına alırız ki, biz de, böyle olan bir kelâmın "muhdes" ve "mahlûk" olduğunu söylüyoruz. Allah, en iyisini bilendir.

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٤١﴾ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٤٢﴾

"Zulme uğratıldıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri biz, dünyada elbette güzel bir biçimde yerleştiririz. Âhiret mükâfatı ise elbette daha büyüktür. (Kâfirler bunu keşke) bilmiş olsalardı! (O muhacirler hak yolunda), sabr-ü sebat edenler ve ancak Rablerine güvenip dayanmakta olanlardır" (Nahl, 41-42).

Hicret Edenlerin Mükâfatı

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr etme hususunda olanca güçleriyle yemin ettiklerini nakledince, bu onların, kendi azgınlık, cehâlet ve sapıklıkları içinde devam edip kalakaldıklarına delâlet etmiş olur. Bu gibi hallere düşenlerin ise, Müslümanlara eziyet edip zarar vermeye ve onları çeşitli azaplara dûçar etmeye yönelmeleri pek tabiidir. Bu durumda da, mü'minlerin, kendi yurtlarından ve yuvalarından hicret etmeleri kaçınılmaz olarak gerekir. Böylece Allahu Teâlâ bu âyetle, o hicretin hükmünün ne olduğunu ve hicret edip, sabrederek Allah'a güvenmiş olmaları bakımından, o muhacirlere dünyada verdiği hasenât ile, âhirette vereceği mükâfatı beyan etmiştir ki, bu, başkalarını, Allah'a itaat etme hususunda bir teşvik olmuş olur. **İbn Abbas** (r.a.), bu âyetin, Kureyş'in köleleri olan sahabeden altı kişi, yani **Suheyb, Bilâl, Ammâr, Habbâb, Âbis** ve **Cübeyr** hakkında nazil olmuştur ki, Kureyş, onları İslâmiyet'ten geri çevirmek için, onlara ellerinden gelen her türlü işkenceyi yapmaya başlamışlardı.

Suheyb, Kureyşlilere, "Ben, ihtiyar, yaşlı bir adamım. Sizin lehinize olsam bile, size faydam dokunmaz. Sizin aleyhinize olsam, size zararım dokunamaz" dedi de, onlardan canını, mal karşılığı fidye ile kurtardı. **Ebu Bekir, Suheyb**'i görünce ona: "Alış-verişin kazançlı oldu ey **Suheyb**" demiş, **Ömer** de, **"Suheyb,** ne güzel adamdır! Allah'tan korkmasaydı bile, yine O'na isyân etmezdi" demiştir ki, bu ona yapılmış büyük bir övgüdür. **Hz, Ömer** bu sözüyle şunu kastetmişti: "Allah, cehennemi yaratmasaydı da,

Suheyb yine O'na itaat ederdi." O halde, Allah cehennemi yaratmış iken, onun hakkındaki zannın ya nasıl olur!?

Diğerlerine gelince: Onlar, Mekkelilerin istemiş olduğu, kelime-i küfür ve İslâm'dan dönme gibi bazı şeyleri (zahiren) söylemişler, böylece Kureyş onlara işkence etmeyi bırakmış, daha sonra da onlar hicret etmişlerdir. İşte bundan dolayı bu âyet nazil olmuş, Allahu Teâlâ böylece bu âyet ile, hem hicretin hem de muhacirlerin mevki ve makamlarının büyüklüğünü beyan buyurmuştur ki, bu husus izahtan varestedir. Nasıl ki, ensârın onlara olan yardımıyla, muhacirlerin durumu kuvvetlenmiş ise, onların hicret etmeleri sebebiyle de, İslâm'ın kudret ve kuvveti aşikâr olmuştur.

Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللهِ *"Allah yolunda hicret edenler..."* ifadesiyle, Allah için olmadığı zaman hicretin bir değerinin olmayacağına; bunun, tıpkı bir şehirden başka bir şehre geçmek gibi olacağına işaret etmek istemiştir. Daha sonraki مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا *"Zulme uğratıldıktan sonra"* buyruğunun manası "Onlar, kâfirlerin elinden zulüm görmüşlerdi. Çünkü kâfirler onlara işkence ediyorlardı" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً *"onları biz, dünyada elbette güzel bir biçimde yerleştiririz"* buyurmuştur ki, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Âyetteki "**hasene**" kelimesi, "لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا" fiilinin mef'ûlü mutlak'ı olan bir sıfatı olup, bunun takdiri, تَبْوِئَةً حَسَنَةً (tebvieten haseneten) şeklindedir. **Hz. Ali** bu kısmı إِبْوَاءَةً حَسَنَةً (ibvâeten haseneten) şeklinde okumuştur.

2) Bu, "Biz onları, dünyada güzel bir şekilde konaklattırır, yerleştiririz" demektir ki bu güzel yerleştirmede, onların, kendilerine zulmeden Mekkelilere, bütün Arap yarımadasına ve, doğu ve batıya hükümran olmalarıdır. **Hz. Ömer**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "O, muhacirlerden birisine bir bağışta bulunduğunda, "Şunu al, Allah bunu sana mübarek kılsın. Bu, Allah'ın bu dünyada sana va'dettiğidir. O'nun, senin için âhirette ayırdığı ise, daha büyüktür" derdi."

3) Bu, "Onları, güzel bir yere yerleştireceğiz, konaklattıracağız" manasındadır. Bu yer de, Medine'dir. Çünkü Medineliler o muhacirleri, bağırlarına basmışlar ve onlara, gerekli olan her yardımı yapmışlardır. Bu, **Hasan el-Basrî, Şa'bî** ve **Katâde**'nin görüşüdür. Buna göre ifadenin takdiri, "Biz onları, dünyada güzel bir yurda, veya güzel bir beldeye, yani **Medine**'ye yerleştireceğiz" şeklindedir.

Daha sonra Hak Teâlâ وَلَاَجْرُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ *"Âhiret mükâfatına gelince, bu, en büyük, en yüce ve en kıymetli olan ücrettir. Ah bir bilselerdi!"* buyurmuştur. Bu ifâdelerdeki vâv zamirlerinin kime râci olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

1) Bu, kâfirlerle ilgilidir. Yani, "Şâyet o kâfirler, Allahu Teâlâ'nın, ellerinde bulundurdukları o mustaz'aflar (mazlumlar) için, dünya ve âhirette neler hazırlayıp biriktirdiğini ah bir bilebilselerdi, o kâfirler de o muhacirlerin dinine girmeyi arzularlardı" demektir.

2) Bu, muhacirlerle ilgili bir zamirdir. Yani, "O muhacirler şâyet, bunu bir bilebilselerdi, onlar daha çok gayret gösterir ve daha çok sabrederlerdi" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"(O muhacirler hak yolunda), sabr-u sebat edenler ve ancak Rablerine güvenip dayanmakta olanlardır"* buyurmuştur. Bu âyetin başındaki "اَلَّذِينَ" kelimesinin terkipteki yeri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, daha önceki âyetin başındaki *"...hicret edenler..."* ifadesinden bedeldir.

2) Âyetin takdirinin, "**Humu'llezîne saberû...**" "Onlar sabredenlerdir."

3) Veya, âyetin takdiri, "**A'nî ellezine saberû**" "sabredenleri kastediyorum" şeklinde olmasıdır ki, bu son iki izahın ikisi de medh ifade eder. Buna göre mana, "Onlar, işkenceye, Allah'ın haram kıldığı vatandan ayrılmaya, Allah yolunda cihat edip mallarını ve canlarını harcama hususunda sabırlıdırlar" şeklinde olur. Netice olarak diyebiliriz ki, bu hususta hem sabretmeleri hem de tevekkülleri zikredilmiştir. Sabretmelerine gelince: Bu onların, nefislerini (benliklerini) ezme ve terbiye etmeye gayret göstermeleri; tevekkül etmelerine gelince: Bu da onların, mahlukatın tamamıyla olan münasebetlerini kesip, tamamıyla Hakk'a yönelmeleridir. O halde birincisi "sülük ilâllah = Allah'a giden yola girme"nin başlangıcı; ikincisi ise, bu yolun sonu ve nihâyetidir. Allah en iyi bilendir.

وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالًا نُوحِيٓ اِلَيْهِمْ فَسْـَٔلُوٓا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٤٣﴾ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَاَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٤﴾ اَفَاَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّـَٔاتِ اَنْ يَخْسِفَ اللّٰهُ بِهِمُ

الْاَرْضَ اَوْ يَاْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٤٥﴾ اَوْ يَاْخُذَهُمْ فِى تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿٤٦﴾ اَوْ يَاْخُذَهُمْ عَلٰى تَخَوُّفٍ فَاِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿٤٧﴾

"Senden evvel kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını, biz peygamber göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun. (O peygamberler) apaçık burhanlarla ve kitaplarla (gönderildiler). Biz sana da, Kur'ân'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın ve ta ki onlar da, fikirlerini iyice kullansınlar. Fesat plânları yapanlar, Allah'ın, kendilerini yere batıracağından yahut hissedemeyecekleri cihetlerden kendilerine azabın gelip çatacağından emin mi oldular? Yahut onlar, dönüp dolaşırlarken, Allah'ın kendilerini yakalayıvermesinden bir eman mı aldılar ki? Onlar hiçbir surette Allah'ı aciz bırakıcı değillerdir. Yoksa onlar, Allah'ın, kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezâlandırmasından mı emin oldular? Demek ki Rabbin, hakikaten çok şefkatli, çok merhametlidir" (Nahl, 43-47).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İnsan Peygamber Olmaz İddiası**

Bil ki bu, nübüvvet müessesesini kabul etmeyenlerin **beşinci şüphesi**dir ki, onlar şöyle demek istemişlerdir: "Allah, beşer olan bir peygamber göndermekten çok çok yüce ve münezzehtir. Aksine O, bize bir peygamber göndermek istemiş olsaydı, bir melek gönderirdi." Biz bu şüphenin izahını En'âm Sûresi'nde yapmıştık (En'âm, 9). Binâenaleyh, bu izahı burada tekrarlamayacağız. Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, o münkirlerin söylediğini naklettiği şu âyetlerdir: *"Ona bir melek gönderilmeli değil miydi?"* (En'âm, 8); *"Bizim gibi, iki beşere iman mı edeceksiniz?"* (Mü'minûn, 47); *"Bu, sizin gibi bir beşerden başkası değildir. Sizin yediklerinizden yiyor, içtiklerinizden içiyor"* (Mü'minûn, 33); *"İçlerinden bir adama yaptığımız vahiy insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu..."* (Yunus, 2) ve *"Ona bir melek indirilip de beraberinde bir uyarıcı bulunmalı değil miydi?"* (Furkan, 7).

İşte Cenâb-ı Hak bu şüpheye, وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالًا نُوحِى اِلَيْهِمْ *"Senden evvel kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını biz peygamber göndermedik"* ifadesiyle cevap vermiştir ki bu, "Allah'ın, mahlûkatı yaratıp

da mükellef tuttuğu ilk zamandan itibaren âdeti ve kanunu sadece beşer olan bir peygamber göndermesi olmuştur. Binâenaleyh, Allah'ın bu sünneti devam edegelmektedir. Bu sebeple o cahillerin bu tür tutarsız ve zayıf sorularla ileri sürdükleri bu tenkitler, eskiden beri hep süregelen tenkitlerdir. Onlara iltifat edilmez" manasındadır.

***İKİNCİ MESELE:* Kadın Peygamber Olur mu?**

Âyet, Allahu Teâlâ'nın, hem kadın peygamber göndermediğine, hem de melekleri peygamber olarak göndermediğine delâlet etmektedir. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri...elçiler yapan"* (Fatır, 1) ifadesinin zahiri, meleğin, diğer meleklere gönderilen Allah elçileri olduğuna delalet etmektedir. Binaenaleyh, bu âyetin zahiri, Allahu Teâlâ'nın, insanlara melek olan bir peygamber göndermediğine bir delil olmuş olur. **Kâdî** şöyle der: **"Ebu Ali el-Cübbaî,** Allah'ın, peygamberlerine ancak insan suretinde olan melek gönderdiğini iddia etmiştir. Belki de **Ebu Ali** bu sözüyle, Allah'ın, ümmetleri huzurunda peygamberlerine gönderdiği meleğin insan suretinde olduğunu kastetmiştir. Çünkü böyle olduğu zaman, meleğin mutlaka, insan suretinde olması gerekir. Nitekim rivayet olunduğuna göre **Cebrail** (a.s) de, Hz. Peygamber'in yanında **Dihyetü'l-Kelbî** veya **Surâka**'nın kılığında bulunurdu. Biz böyle dedik; çünkü meleklerin, Allah'tan aldıkları görevi, O'nun peygamberlerine ulaştırdıklarında, kendi aslî melekî suretlerinde kaldıkları malûmdur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Cebrâil** (a.s)'i, kendi suretinde iki kez gördüğü rivayet edilmiştir ki, ulemâ, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki onu, diğer bir defa da Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında gördü"* (Necm, 13) âyetini de bu manada anlamışlardır.

Ehlu'z-Zikr Kimlerdir?

Allahu Teâlâ, bu şekilde bahsedince bunun peşinden فَسْئَلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki *"zikir ehli"* ifâdesiyle ne kastedildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyette **Tevrât**'a inananları murat ettiğini; **"zikir"** sözüyle de **Tevrât**'ın kastedildiğini, bunun böyle olduğunun delilinin ise, *"Andolsun Tevrât'tan sonra Zebûr'da da yazmışızdır ki.."*

(Enbiya, 105) âyeti olduğunu; bu âyetteki "**zikir**" ile de, aynı şekilde **Tevrat**'ın kastedildiğini söylemiştir.

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu âyetin manası, Allah'ın kitaplarının manalarını bilen "Kitap ehli"nden sorun. Çünkü onlar, peygamberlerin tamamının beşer olduğunu bilirler" şeklindedir.

c) Bu ifadeyle, geçmiş ümmetlerin haberlerini bilenler kastedilmiştir. Çünkü bir şeyi bilen, o şeyi hatırlayabilir.

d) **Zeccâc,** bunun manasının, "ilim ve araştırma ile tezekkürde bulunan, hatırlayan herkese sorun" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Ben de derim ki: Görünen odur ki bu şüphe, -ki bu, o müşriklerin, "Allah, beşer olan bir peygamber göndermekten yücedir, münezzehtir" şeklindeki sözleridir- işte bu şüpheye Mekke kâfirleri tutunmuşlardı. Öte yandan, onlar, Yahudî ve Hıristiyanların ilim ve kitap erbâbı olduğunu kabul ediyorlardı. İşte bu yüzden Cenâb-ı Hak, onlara, kendilerine bu şüphenin zayıf ve sâkıt, önemsiz olduğunu beyan etmeleri için, bu meselede Yahudî ve Hıristiyanlara müracaat etmelerini emretmiştir. Çünkü, yahudi ve Hıristiyanların, mutlaka bu şüphenin aslı esası olmadığını, yersiz olduğunu ortaya koymaları gerekir.

İKİNCİ MESELE: **Müctehidin Başkasını Taklidi**

Âlimler, müçtehidin, bir başka müçtehidi taklit edip edemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları bunun caiz olduğunu ileri sürmüşler ve bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "İki müçtehitten birisi bir şeyi bilemediği zaman, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"* âyetinden dolayı, onun o şeyi bilen başka bir müçtehide başvurması vâcip olur. Binâenaleyh, bu vacip olmasa dahi, en azından caiz olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kıyasın Hüccetliği**

Kıyası kabul etmeyenler, bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Mükellefin başına bir olay geldiğinde, bir şeyle karşılaştığında, eğer o onun hükmünü bilirse, kıyas yapması caiz olmaz. Yok eğer bilmezse, bu âyetin ifade ettiği zâhiri manadan dolayı onun bunu bir başkasına sorması gerekir. Binâenaleyh, kıyas bir hüccet ve bir delil olmuş olsaydı, onun bu hükmü kıyas yaparak istinbât etmesi mümkün olduğu için, bunu bilen bir kimseye sorması vacip olmazdı. O halde, kıyas ile amel etmeyi caiz görmenin, bu âyetin zahiriyle amel etmemeyi gerektirdiği sabit olmuş olur. Binaenaleyh, kıyasın caiz olmaması gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Kıyas ile amel etmenin caiz ve mümkün olduğu, sahabenin icmâı ile sâbittir. Halbuki icmâ, bu delilden daha kuvvetlidir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ *"...apaçık burhanlarla ve kitaplarla..."* buyurmuştur. Bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, bu ifadenin başındaki bâ harf-i cerrini gerektiren şeyin ne olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Bu ifadenin takdiri, "senden evvel apaçık burhanlar ve kitaplarla kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını, biz peygamber göndermedik.." şeklindedir. **Ferrâ** bunu yadırgamış ve şöyle demiştir: "İllâ'dan önce bulunan şeyin sılası, illâ'dan sonraya kalamaz. Bunun delili şudur: Müstesnâ minh, sılasıyla birlikte illâ'dan önce bulunanların tamamıdır. Binâenaleyh, bu toplam tamamıyla zikredilmediği sürece, istisnâ edatının müstesnaya dahil olması imkânsız olur."

2) İfadenin takdiri, "Biz senden evvel ancak, kendilerine apaçık burhanlar ve kitaplarla vahyettiğimiz adamlardan başkasını peygamber olarak göndermedik" şeklindedir. Böyle olması halinde, Cenâb-ı Hakk'ın ifadeleri, "بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ" müstesnâya taalluk eder.

3) Bu ifadenin başındaki müteallak hazfedilmiş olup, bunun takdiri, اَرْسَلْنَاهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ "Biz onları, beyyinelerle gönderdik" şeklindedir. Bu, **Ferrâ**'nın görüşü olup, şöyle demiştir: "Bu ifadenin bir benzeri de مَا مَرَّ اِلَّا اَخُوكَ بِزَيْدٍ "Zeyd'e, ancak senin kardeşin uğradı" cümlesinde, önce مَا مَرَّ اِلَّا اَخُوكَ "senin kardeşinden başkası uğramadı" deyip, sonra da, "**bi Zeydin**" (Zeyd'e) şeklinde ilave etmendir.

4) Buradaki "**zikr**" kelimesinin, "ilim" manasına alınmasıdır. Buna göre âyetin takdirî manası, "Eğer bilmiyorsanız, apaçık burhanları ve kitapları bilenlere sorunuz" şeklindedir.

5) İfadenin takdiri, "Eğer, apaçık burhanları ve kitapları bilmiyorsanız, ilim ehline sorunuz" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"apaçık burhanlarla ve kitaplarla"* ifadesi risaletin (peygamberliğin) kendisiyle kemale erdiği her şeyi içine alan kapsayıcı bir ifadedir. Çünkü risalet işi, risalet iddiasında bulunanın doğruluğuna delalet

eden mu'cizelere dayanır ki bu, âyette "**beyyinât**" sözüyle ifade edilmiştir; peygamberlerin, Allah'tan aldığı talimatları, O'nun kullarına tebliğ edip ulaştırmasına dayanır ki, bu da âyeti kerimede "**zuhur**" kelimesiyle ifade edilmiştir.

Kur'ân'ı Hz. Peygamber Açıklar

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, وَاَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيْهِمْ *"Biz sana da, Kur'ân'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu sözün zahiri, âyette bahsedilen bu "zikr"in, Hz. Peygamber (s.a.s)'in izahına muhtaç olduğunu ifade etmektedir. Beyâna muhtaç olan şey ise, "mücmel'dir. O halde bu nassın zahiri, Kur'ân'ın tamamının mücmel olmasını iktizâ eder. İşte bu hususta dolayı bazıları, "Her ne zaman Kur'ân ile hadis arasında bir teâruz bulunursa, hadisin öne alınması (ona uyulması) gerekir. Çünkü Kur'ân, mücmeldir. Bunun delili ise, bu âyettir. Haber, hadis ise, bu âyetin delâletiyle onun mübeyyine, açıklayıcısıdır. Mübeyyen ise, mücmele takdim edilir" demişlerdir.

Buna şu şekilde cevap verilir: Kur'ân'ın bir kısmı muhkem, bir kısmı müteşâbihtir. Muhkem olanın, "mübeyyen" olması gerekir. Böylece, Kur'ân'ın tamamının mücmel olmadığı, aksine onda mücmel olan bazı âyetlerin bulunduğu sabit olmuş olur.

O halde, *"Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın"* ifadesi, "mücmel olanları..." manasına hamledilir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetin zahiri, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allahu Teâlâ'nın, mükelleflere indirdiği her şeyi beyan edici olmasını gerektirir. İşte bu noktada, kıyası kabul etmeyenler şöyle demişlerdir: "Şâyet kıyas hüccet olsaydı, mükellefin, o hükmü kıyas yoluyla da anlayıp beyan etmesi ihtimali bulunduğu için, Hz. Peygamber'e, Allahu Teâlâ'nın, mükelleflere indirdiği her şeyi beyân etmesi vacip olmazdı. Bu âyet, bütün mükellefiyet ve hükümleri beyan edenin Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğuna delalet edince, kıyasın bir hüccet olmadığını anlamış oluyoruz."

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Hz. Peygamber (s.a.s), kıyasın bir hüccet olduğunu beyan edip, kim de hüküm ve mükellefiyetleri ortaya koyma,

izah etme hususunda kıyasa başvururşa, bu, aslında, Hz. Peygamber'in beyanına başvurma olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ *"Fesat plânları yapanlar (...) emin mi oldular"* buyurmuştur. Arapçada "**mekr**" gizlice fesat çıkarma gayretine girmek anlamına gelir. O halde, bu âyette bir muzmar ifadenin bulunduğunu söylemek gerekir. Buna göre kelamın takdiri, "**mekerû el-mekerâti's-seyyiâti**" "kötü hileler düzenler,... emin mi oldular?" şeklinde olup, bununla, Mekkelilerle Medine'nin etrafında yer alan kimseler kastedilmiştir. **Kelbi,** bu âyetteki "**el-mekr**" kelimesiyle, onların, Allah'tan başkasına ibadetle meşgul olmalarının kastedildiğini söylemiştir ki, doğruya en yakın olanıysa, bununla, onların, hem Hz. Peygamber'e, hem de ashâbına eziyet etmek için, gizli bir biçimde sarf ettikleri çabalarının kastedilmiş olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onları tenkit için şu dört şeyi ileri sürmüştür:

1) Allah'ın, tıpkı Karun'u yere batırması gibi, onları da yere batırması...

2) Onlara, hiç ummadıkları bir cihetten azabın gelip çatması ki bununla, tıpkı **Lût** kavmine yapmış olduğu gibi, onlara ansızın, hiç beklemedikleri bir sırada gökten bir azabın gelip, onları ansızın, birden helâk etmesi murat edilmiştir.

3) Allah'ın onları dönüp dolaşırlarken yakalayıvermesi. Böylece onların da, Allah'ı âciz bırakıcı olamamaları!..

Tekallüb Kelimesinin İzahı

Bu âyette yer alan, "**tekâllüb**" (dönüp dolaşma)nın ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır.

a) Allah'ın, onları, yolculukları esnasında ukubetle yakalayıvermesi. Çünkü Allahu Teâlâ, onları mukîm oldukları halde yok etmeye kâdir olduğu gibi, yolculukları sırasında da helâk etmeye kâdirdir. Onlar, uzak beldelere yolculuk etmek suretiyle de, Allah'ı acze düşüremezler. Tam aksine, Allah onlara, nerede olurlarsa olsunlar, yetişir ve ulaşır. "**Tekallub**" kelimesini bu manaya almak, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnkâr edenlerin diyar diyâr dönüp dolaşması asla seni aldatmasın!"* (Âl-i İmrân, 196) âyetinden dolayıdır.

b) Bu lafzın, "Allahu Teâlâ'nın onları, meşgalelerinde, gidiş gelişlerinde iken, gece ve gündüzün yakalayıvermesi" manasına alınmasıdır. Ki, bunun

hakikati de, emsallerinin, kendisinde tasarrufta bulunduğu şeylerde tasarrufta bulundukları esnada yakalayıvermesidir.

c) Mana, "Allah onları, fikirlerinin hükümlerine başvurdukları bir sırada yakalar. Böylece de onlarla, o fikir ve desiselerini tamamlamaları arasına zorla ve kahren girer yani buna imkân vermez" şeklinde olabilir. Bu tıpkı *"Eğer dileseydik, onları gözlerinin üzerinden silme kör yapardık da, yolda koşuşup kalırlardı. Artık nasıl göreceklerdi"* (Yasin, 66) âyetinde olduğu gibidir. Âyetteki "**tekallüb**"ü bu manaya almak, *"(Onlar) senin hakkında birtakım işler çevirmişlerdi (kallebû)"* (Tevbe, 48) âyetinden ötürüdür. Çünkü onlar bu işleri, bu dolapları çevirdiklerinde, bu işin içine iyice dalmış olurlar.

Tehavvüf Tabirinin İzahı

4) Hak Teâlâ'nın أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ *"Yoksa onlar, Allah'ın kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezalandırmasından mı emin oldular"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu âyetteki "**tehavvüf**"ün ne manaya geldiği hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Tehavvüf, "havf" (korku) mastarının, "**tefa'ül**" veznindeki şeklidir. Nitekim Arapçada, خِفْتُ الشَّيْءَ وَتَخَوَّفْتُهُ "o şeyden korktum" denilir. Buna göre âyetin manası, ilk olarak azapla yakalamaz, aksine önce onları korkutur, sonra azap eder" şeklindedir. Bu korkutma da, Allahu Teâlâ'nın, önce bir grubu helâk etmesi, böylece, onlardan sonra gelen grupların, endişe ve korkuya kapılmasıdır. Binâenaleyh bu, korku ve dehşete düşürme hususunda, onlardan çok zaman evvel yaşamış bir topluluğa bu azabın uğramasının peşi sıra, onlara gelmiş bir yakalama olmuş olur.

İkinci görüş: "Tehavvüf", tedricen, derece derece noksanlaştırmak manasınadır. **İbnü'l-A'râbî** şöyle der: "Arapçada, bir şeyi tedricen noksanlaştırdığında, "تَخَوَّفْتُ الشَّيْءَ وَتَخَيَّفْتُهُ" denilir. **Hz. Ömer** (r.a.)'in, minberde şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bu âyet hakkında ne dersiniz?" Oradakiler (cemaat) sustu, hiçbir şey söyleyemedi. Bunun üzerine **Hüzeyl Kabilesi**'nden bir ihtiyar ayağa kalkarak: "Bu bizim lehçemizdendir." "**Tehavvüf**", derece derece (azar azar) noksanlaştırmak demektir" dedi. **Hz. Ömer** (r.a) de: "Bunu, Arapların şiirlerinde kullandıklarına rastladın mı?" dedi. İhtiyar "Evet, bizim şâirimiz şu şiiri söyledi" dedi.

تَخَوَّفَ الرَّجُلُ مِنْهَا تَامِمًا قَرِدًا كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النَّبْعَةِ السَّفَنُ

"Yolculuk o deveyi azar azar yiyip bitirdi (onu zayıflattı). Tıpkı, eğenin yay ağacını azar azar yemesi gibi..."

Bunun üzerine **Hz. Ömer:** "Ey insanlar, divanlarınıza yapışınız, o zaman şaşmazsınız" deyince, cemaat, "Divanımız da nedir?" dediler. O, "sizin divanınız cahiliyye şiiridir. Onda, kitabınızın tefsiri (kelimelerinin anlamı) vardır" cevabını verdi.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Âyette bahsedilen, derece derece noksanlaştırmaktan, onların beldelerinin etrafında meydana gelen durumlar kastedilmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak, *"Şimdi görmüyorlar mı ki o yeryüzüne gelip, onun etrafından (tedricen) eksiltip duruyoruz"* (Enbiya, 44) buyurmuştur. Buna göre âyetin manası, "Allahu Teâlâ, onlara azap etmede acele etmez. Onların beldelerinin etrafında, onlara komşu köy ve beldelere varıp dayanacak şekilde noksanlaştırır. Derken sıra onlara gelir ve o zaman onları da helak eder" şeklindedir. Bununla, Hak Teâlâ'nın, onların mallarını, canlarını (sıhhatlerini) azar azar noksanlaştırarak, sonunda hepsini yok etmesi manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın âyette bahsettiği dört hususun izahı budur.

Velhasıl Allahu Teâlâ onları, yeryüzünde olan yere batırma, yahut gökten inen bir azap, yahut onların alâmet ve emârelerini göremedikleri, bilemedikleri bir sırada, ansızın meydana gelen bir afet ile, yahut da en son kalana varıp dayanacak bir biçimde, azar azar meydana gelen afet ve belâlarla korkutmuştur. Cenâb-ı Hak bu âyeti, فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ *"Demek ki Rabbiniz, raûf ve rahîmdir"* yani, "Allah pek çok yaramaz işlerinizde size mühlet vermiş, zaman tanımış ise, bu, O'nun çok esirgeyici, çok bağışlayıcı olmasından ötürüdür. İşte bundan dolayı O, azapta acele etmemiştir" buyurarak sona erdirmiştir.

أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ ﴿٤٨﴾ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٩﴾ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٥٠﴾

"Onlar, Allah'ın yarattığı hiçbir şeye bakmıyorlar mı ki, o şeylerin gölgeleri bile, Allah'a zelil zelil secde ederek durmadan sağdan sollara dönüyorlar. Göklerde ve yerde olan canlılar ile melekler,

kendilerine hiçbir yüksünme gelmeyerek, Allah'a secde ederler. Kendilerine her bakımdan, kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak, emrolundukları şeyleri yaparlar" (Nahl, 48-50).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Her Şey Allah'a Boyun Eğer**

Bil ki Allahu Teâlâ, müşrikleri geçen âyette zikredilen bu dört çeşit azap ile tehdit edip korkutunca, onlar kudretinin mükemmelliğinden ve nihâyetsiz kudrete sahip olmasından ötürü, Allah'ın o kâfirlere bu dört türlü azabı vermekten aciz olmayacağını anlasınlar diye, Cenâb-ı Hak, bu azaplardan bahsettikten sonra, gerek ulvî âlemin (göklerin), gerek süflî âlemin (yerin) halleri ile ruhlar ve maddeler âleminin hallerini ve işlerini yönetmedeki, sonsuz kudretini anlatan âyetleri zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî,** fiili, muhatap sîgası ile, tâ'lı olarak, hem Ankebût Sûresi'nde (19. âyet), hem bu âyette, اَوَلَمْ تَرَوْا *"Görmüyor musunuz ki"* şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları, hem geçen âyetteki, *"Fesad planları yapanlar... emin mi oldular"* ifadesi ile ilgili olsun, hem de önceki âyetteki "**yahsife**", "**ye'tiye**", "**ya'huze**" gâib fiillerine uygun olsun diye, yâ ile, "**yerav**" şeklinde okumuşlardır. Sadece **Ebu Amr,** buradaki ikinci fiili, tâ ile "**tetefeyyeu**" okurken, diğerleri yâ ile, "**yetefeyyeu**" şeklinde okumuşlardır ki, fiil cemî (çoğul) olan fâilinden önce geldiği için, iki şekilde de (yani müzekker veya müennes gelmesi) câizdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Fey Kelimesinin Manası**

Hak Teâlâ, اَوَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا خَلَقَ اللّٰهُ *"Onlar, Allah'ın yarattığı hiçbir şeye bakmıyorlar mı"* buyurmuştur. Bu âyetteki, "**reâ**" fiili, "Baktı" manasına geldiği için, ilâ harf-i cerri ile kullanılmıştır. Çünkü bununla, "ibret almak" manası kastedilmiştir. İbret almak ise, bir şeye bakma, onun durumları hakkında düşünme olmaksızın, sırf görme ile olmaz.

Cenâb-ı Hak, "اِلٰى مَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَىْءٍ" buyurmuştur. Meânî âlimleri bu husta şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, bu ifâde ile, dağ, ağaç, bina ve ayakta duran cisimler gibi, gölgeleri olan varlıkları murat etmiştir. Âyetin lafzı, bu kayıt ve şartı ihsâs ettirmektedir. Çünkü âyetteki *"Gölgeleri, durmadan sağa sola dönüyor"* tabiri, bu şeylerin, gölgesi yeryüzüne düşen katı

şeyler olduğunu gösterir. Binâenaleyh bu ifade, "**şey**" kelimesinin haberidir, sıfatı değildir. "**Yetefeyyeu**" fiili, "**fey**" mastarından, "tefe'ül" vezninde bir fiildir. Arapçada, güneşin ışığının gölgeyi yok ettikten sonra tekrar geri gelip döndüğünde, gölge hakkında فَاءَ الظِّلُّ – يَفِيءُ فَيْئًا "Gölge geldi" denilir. "**Fey**" aslında, dönmek, geri gelmek manasınadır. "**Îlâ**" yapan kişinin, hanımına dönmesi manasında "**Fey**" denilmesi de bu manadadır. Biz bu hususu "فَإِنْ فَاؤُا" (Bakara, 226) âyetinin tefsirinde izah etmiştik. Gayr-ı Müslimlerin mallarından Müslümanların eline geçen şeylere "fey" denilmesi de, o malların Müslümanlara dönmesinden dolayıdır. Hak Teâlâ'nın مَا أَفَاءَ اللهُ *"Onlardan, Allah'ın, Resûlüne verdiği fey'i..."* (Haşr, 7) âyetindeki "fey" de bu manadadır. Binâenaleyh bütün bunların esası, "dönme" manasına dayanır.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: "**Fâe**" fiili, ya başına bir hemze getirmek, yahut da ayne'l-fiilini şeddelemek sureti ile müteaddi olur. Başına hemze getirilerek müteaddi yapılışı, "مَا أَفَاءَ اللهُ" (Haşr, 7) âyetinde olduğu gibidir. Ayne'l-fiili'ni şeddelemek suretiyle müteaddi kılınışı ise, mesela فَيَّأَ اللهُ الظِّلَّ فَتَفَيَّأَ "Allah, gölgeyi geri çevirdi, o da geri geldi" demende olduğu gibidir. O halde, "**Tefeyye'e**", "فَيَّأَ" fiilinin, "mutavaat" sîgasıdır. **Ezherî**, "Gölgenin fey'i", gölgenin gündüzün ortasından sonra, geriye dönmesi (tekrar gelmesi) demektir. O halde, "Gölgenin fey'i", güneş zevalden döndükten sonra, ancak akşama doğru olur. "**Zill**" ise, sabahleyin olan (gölgeye) denir ki bu da, güneşin zevale ulaşmasından önce olur" demiştir. Nitekim şair:

فَلَا الظِّلُّ مِنْ بَرْدِ الضُّحَى تَسْتَطِيعُهُ وَلَا فَيْءُ مِنْ بَرْدِ الْعَشِيِّ تَذُوقُ

"Ne kuşluk serinliğinin katlanabileceğin gölgesi (zıll) vardır; ne de, tadacağın akşam serinliğinin (aşıyy) gölgesi."

Sa'leb şöyle demiştir: "**Ebu Ubeyde**'den rivayetle, **Ru'be**'nin şöyle dediği bana haber verildi: "Güneşin ışığının, üzerine vurduğu ve geçip gittiği her şey "fey", güneşin, üzerine düşmediği şey ise, "zıll"dır." Bazıları, bunu kabul etmemişlerdir. Çünkü, **Ebu Zeyd, Nâbiğa el-Ca'di**'nin şu beytini nakletmiştir:

فَسَلَامُ الْإِلٰهِ يَغْدُو عَلَيْهِمْ وَفُيُوءُ الْغُرُوسِ ذَاتُ الظِّلَالِ

"Allah'ın esenlik ve selamı onlara, (sabah erkenden) yönelir. Ağaçların, zeval vaktinden sonraki gölgeleri (bile), iyice gölgelidirler."

Bu şiirde, "**fey**" lafzı, güneş ışığının silip götüremediği şey hakkında kullanılmıştır. Çünkü cennetteki gölgeler, güneşin ışığı yüzünden kaybolup, güneşin gitmesinden sonra meydana gelen gölgeler değildir. Araplar, "**fey**"i,

"**efyâ**" şeklinde cemederler ki bu, "cem-i kıllet" veznidir. Yine "**nüfûs**" ve "**uyûn**" gibi, "**füyû**" şeklinde de getirirler. Bu ise, "cem-i kesret" veznidir.

Âyetteki "**zılâluh**" kelimesinde "**zılâl**" müfret olan "hû" zamirine muzâf kılınmıştır ki, bu aslında, "Onun gölgesi manasında değil, "gölgeli" manasınadır. Bu şekilde muzâf kılış, güzel ve yerinde olmuştur. Çünkü bu zamirin râcî olduğu, مَا خَلَقَ اللهُ *"Allah'ın yarattığı her bir şey"* tabirindeki "mâ" edatı, lafzen müfret ise de, mana bakımından çoğuldur. Bunun bir benzeri de, لِتَسْتَوُا عَلٰى ظُهُورِهٖ *"Onun sırtlarında karar kılasınız diye"* (Zuhruf, 13) âyetidir. Bu âyette de, cemî olan "sırtlar" (**zuhûr**) lafzı müfret, "hû" zamirine muzâf kılınmıştır. Çünkü bu zamir de, kendisi ile cemî manası kastedilmiş olan, "مَا تَرْكَبُونَ" ifadesindeki "mâ" edatına râcidir. Bütün bunlar, **Vâhidi**'ye ait olup güzel izahlardır.

Yemin ve Şemail

Âyet-i kerimedeki "**ani'l-yemîn ve'ş-şemâil**" ile ilgili iki açıklama vardır:

1) İfadedeki "sağ ve sollar" hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Feleğin sağı, doğusu; solu ise, batısıdır. Bu iki ismin, bu iki tarafa verilmesinin sebebi şudur: İnsanın iki tarafından, en güçlü olanı, sağıdır. Çünkü en güçlü hareketler, sağdan meydana gelir. Binâenaleyh, gök cisimlerinin günlük hareketleri de sağdan sola doğru olunca, doğu, feleğin sağı; batı da solu olmuştur. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: Güneş doğduğu andan, yörüngesinin ortasına (yani zevâle) varıncaya kadar geçen zaman içerisinde gölgeler, batı tarafına doğru; güneş zevâlden batıya doğru döndüğünde ise, doğu tarafına doğru olur ki, işte gölgelerin sağdan sola ve soldan sağa durmadan dönmesinden maksat budur. Bu durumda gölgeler, günün başında feleğin sağından başlar, rub-i garbiye düşer. Güneşin zeval vaktinden itibaren de gölgeler feleğin sol tarafından başlar, yeryüzünün rub-i şarkîsine düşer.

İkinci görüş: Enlemleri, meyil miktarlarından daha az olan beldelerde, yazın güneş, sol tarafta bulunur. Bu durumda da gölgeler, cisimlerin sağına düşer. İşte gölgelerin soldan sağa, sağdan sola dönmelerinden murat budur.

Bu konuda benim elde ettiğim bilgiler bunlardan ibarettir. Bu hususta müfessirlerin, özetlenemeyecek kadar görüşleri vardır.

Şemail Neden Çoğul?

2) Birisi, "Âyette, "**yemin**" (sağ) lafzının müfret, "**şemâil**" (sollar) lafzının ise cemi olarak getirilmesindeki hikmet nedir?" diyebilir. Buna, birkaç şekilde cevap verilir:

a) **"Yemin"** (sağ) lafzı müfret getirilmiştir, ama cemî manası murat edilmiştir. Ama lafız itibarı ile "müfret" getirilerek yetinilmiştir. Bu, يُوَلُّونَ الدُّبُرَ *"Arka dönerler"* (Kamer, 45) âyetinde olduğu gibidir.

b) **Ferrâ** şöyle der: "Bu kelime müfret getirildiğinde, sanki gölgeli varlıklardan birinden diğerine geçilmiş gibi olur, cemî kılındığında ise hepsine birden geçme söz konusu olmuş olur. Çünkü Hak Teâlâ'nın, **"ma halekallah"** *"Allah'ın yarattığı şey"* tabirindeki "mâ" edatı, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, lafız itibarı ile müfret, mana itibarı ile cemidir. Binâenaleyh bu, her iki manaya da gelebilir."

c) Araplar, iki cemi sîgayı peş peşe getirmek istediklerinde, birini müfret, ikincisini cemî olarak getirirler. Mesela, *"(Allah) zulumâtı ve nûru yarattı"* (En'âm, 1) ve *"Allah onların kalplerini ve kulağını mühürledi"* (Bakara, 7) âyetlerinde olduğu gibi.

d) Biz, "**yemin**" (sağ) lafzını, "doğu" manasına aldığımızda, güneşin doğusu olan o nokta da tek olmuş olur. Dolayısı ile "**yemin**" tek olur. "**Şemâil**" lafzı ise, gölgelerde, yeryüzüne düştükten sonra, meydana gelen çeşitli değişiklikleri ifade eder. Bu değişiklikler çoktur. İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ, bunu cemî sîgası ile getirmiştir. Allah en iyi bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Secdeden Maksat**

Âyetteki "سُجَّدًا لِلّٰهِ" ifadesi ile ilgili, pek çok muhtemel manalar vardır:

1) Bundan murat, "Teslim olma, boyun eğme ve inkıyâd etme" manasıdır. Nitekim Arapçada, binilmesi için deve başını eğdiğinde, سَجَدَ الْبَعِيرُ "Deve boyun eğdi"; taşıdığı yükün ağırlığından, meyvelerinin bolluğundan ötürü, hurma ağacı dallarını eğdiğinde, "سَجَدَتِ النَّخْلَةُ" denilir. Şair de: تَرَى الْأَكْمَ فِيهَا سُجَّدًا لِلْحَوَافِرِ "Orada tepeleri, atların tırnaklarına secde eder, boyun eğer vaziyette görürsün" demiştir.

Bunu iyice kavradığında, biz diyoruz ki: "Allahu Teâlâ, aydınlatıcı gök cisimlerini ve yıldızları, ışıkları yeryüzüne düşecek şekilde, belli birtakım prensipler çerçevesinde düzene koymuştur. Sonra yine biz, bu ışıkların ve gölgelerin, yeryüzüne, ancak Allah'ın tedbir ve takdirine uygun olarak düştüklerini görürüz. Böylece biz, güneşin doğduğunda, o katı cisimlerin, batı tarafa doğru uzanan birtakım gölgelerinin düştüğünü müşahede ederiz. Sonra güneş, doğup yavaş yavaş yükseldikçe, bu gölgelerin de, güneşin zeval vaktine gelmesine kadar, gittikçe çekildiğini ve tamamen kaybolduğunu görürüz. Binaenaleyh güneş, zevalden batıya doğru meylettiğinde, bu

sefer gölgelerin doğuya doğru düştüğünü görürüz. Güneşin batıya meyli arttıkça, gölgelerin doğuya doğru uzaması da artar. Bu durumu, bir gün içinde müşahede ettiğimiz gibi, bir sene boyunca, sağ ve sol tarafta gölgelerin farklılıklar arz ettiğini de müşahede ederiz. Bütün bunlar, güneşin (doğma-batma) hareketinin, güneyden kuzeye doğru ve kuzeyden güneye doğru değişmesi sebebi ile olur. Binaenaleyh gölgelerin halinin yeryüzünün doğusu ve batısında (güneşin doğduğu ve battığı nokta açısından) meydana gelen günlük değişiklikler sebebi ve bir sene boyunca feleğin (güneşin yörüngesinin) sağında ve solunda meydana gelen farklılıklar sebebiyle, değişiklik arz ettiğini müşahede edip, bu gölgelerin belli bir tarz ve sıra ile düştüklerini görünce, bütün bunların, Allah'ın kudretine boyun eğdiklerini, O'nun takdir ve tedbiri karşısında eğildiklerini anlıyoruz. O halde, âyette bahsedilen *"secde"* bu durumu anlatmaktadır.

İmdi şâyet, "Bu gölgelerin değişiminin, Allah'ın takdiri ve tedbirinden ötürü değil de, en büyük aydınlatıcı olan güneşin hareketindeki değişimden dolayı olduğunun söylenmesi niçin câiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki: Cismin, zâtı gereği hareket etmeyeceğini söylemiştik. Çünkü eğer onun zatı, bu cüz'i-hususî hareketin sebebi olsaydı, zatı devam ettiği müddetçe, bu cüz'î hareketin de devam etmesi gerekirdi. Bu cüz'î hareket de devam edecek olsaydı, o zaman bir diğer cüz'î hareketin tahakkuk etmesi imkansızlaşırdı. Durum böyle olsaydı, bu hareket değil, bir sükûn olmuş olurdu. O halde, maddenin, zatı gereği hareket ettiğini söylemek, onun zatı gereği sâkin (hareketsiz) olmasını söylemeyi gerektirir ki, bu muhaldir. Varlığı, yokluğuna götüren şey ise bâtıldır. Binâenaleyh cismin, zâtı gereği hareket etmesinin imkânsız olduğunu anlamış oluyoruz. Hem biz, maddelerin, mahiyetlerinin tamamı itibarı ile birbirlerine denk olduklarını söylemiştik. Binâenaleyh güneş kütlesine, belli bir kuvvet ve özelliğin verilmesinin, mutlaka hür ve irade sahibi, hakîm bir yaratıcının tedbiri ile olması gerekir.

Bu sâbit olunca biz diyoruz ki: Farzedelim ki gölgenin hallerinin farklı farklı olması, güneşin hareketlerinden ötürü olmuştur. Fakat biz, güneşi o belli hareket tarzı üzere hareket ettirenin, sadece ve sadece Allahu Teâlâ olduğunu delille gösterdiğimize göre bu, gölgelerinin durumlarının farklı farklı olmasının da ancak Hak Teâlâ'nın tedbiri ve yaratması ile olduğuna bir delil olur. Böylece bu âyette bahsedilen "secde" ile, inkıyat (boyun eğme) ve tevazu manasının kastedildiği sabit olmuş olur: *"Sâkı olmayan nebat*

da, ağaç da (ona) secde ederler" (Rahman, 6) âyeti ile, *"(Onların) gölgeleri de, sabah akşam Allah'a secde ederler"* (Ra'd, 15) âyetindeki secdeler de bu manadadır. Bunun izahı, daha önce geçmişti.

2) Bu gölgeler, yeryüzüne düşerler ve secde edenin şeklini alırlar. Nitekim **Ebu'l-Alâ el-Mearrî,** bir vâdiyi tavsif ederken بِحَرْفٍ يُطِيلُ الْجَنْحُ فِيهِ سُجُودَهُ وَلِلْأَرْضِ زَيِّ الرَّاهِبِ الْمُتَعَبِّدِ "Uzun uzun secde eden bir uçurum ve kendini iyice ibadete vermiş bir rahip kılığındaki yer" demiştir. Dolayısıyla, gölgelerin şekli, secde edenlerin şekline benzediği için, Cenâb-ı Hak, gölgeler hakkında "secde etme" vasfını kullanmıştır. **Hasan el-Basrî,** "Senin gölgen, Rabbine secde ediyor ama, sen etmiyorsun. Bu yaptığın ne kötüdür!" demiştir. **Mücahid** ise, "Kâfirin kendisi namaz kılmaz ama, gölgesi namaz kılar" demiştir. Yine, "İster kendisi secde etsin, ister etmesin, her şeyin gölgesi Allah'a secde eder" denilmiştir.

Bil ki ilk izah, aklî gerçeklere; ikinci izah ise, zâhirî durumlara (benzerliklere) daha uygundur.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki, "**sücceden**" kelimesi, "**zılâl**"den "hal"dir. Cenâb-ı Hak, وَهُمْ دَاخِرُونَ *"Zelil olarak",* yani, "Kendilerini küçük görerek" buyurmuştur. Arapçada, "دَخَرَ - يَدْخَرُ - دُخُورًا" denilir ki bu, "Kendisini küçük gördü, önemsemedi" manasınadır. Böyle olan kimse, ister istemez, emrettiğin şeyi yapan kimsedir. Bu böyledir, çünkü bütün bu varlıklar, Allah'ın kudretine ve tedbirine boyun eğmişlerdir. O halde, Hak Teâlâ'nın bu ifadesi de, "**zılâl**" kelimesinden "hal"dir.

Buna göre şâyet, "**zılâl**" (gölgeler), akıllılar cinsinden değildir. Öyle ise, bunun hal'i olan bu kelime, nasıl, vâv-nûn ile (yani cemî müzekkeri salim sîgası üzere) cemi olarak gelmiştir" denilirse, biz deriz ki: Çünkü Allahu Teâlâ, onları itaat eden, boyun eğen, zelil olan diye vasfedince, sanki akıllı varlıklara benzetilmiş oldular.

Secde Çeşitleri

Cenâb-ı Allah'ın وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلٰئِكَةُ *"Göklerde ve yerde olan canlılar ile melekler... Allah'a secde ederler"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Biz, iki çeşit secde olduğunu, birisinin ibadet manasını ifade ettiğini, mesela Müslümanların Allah'a secde etmesinde olduğu gibi, diğer çeşidinin

ise, Allah'a boyun eğmek, itaat etmek manasında olduğunu beyan etmiştik. O halde bu secdenin tahakkuk etmesi aslında onun varlığının, yokluğunun mümkün olması ve bu iki vasfı, yani var olmayı yok olmayı kabul etmesi ve mümkin bir şeyin iki tarafından birinin diğerine baskın çıkmasının ancak bir müreccihten dolayı olabileceği neticesine varıp dayanır.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki, bazı kimseler, bu âyetteki secde ile, ikinci mananın, yani, boyun eğme, inkiyâd etme manasının kastedildiğini, bunun delilinin ise, hayvanlara uygun düşen mananın, ancak bu manada secde olduğunu söylerlerken, bazıları da buradaki secde ile, birinci manadaki secdenin kastedildiğini, çünkü meleklere, bu manadaki secdenin uygun düştüğünü, çünkü ikinci manadaki secdenin, bütün canlılar, cansızlar ve bitkiler için söz konusu olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da "secde, bu iki manaya da gelen bir lafızdır. İki manaya gelen (müşterek) bir lafzı, iki manasına birden hamletmek caizdir. O halde, âyetteki secdeyi iki manaya da hamletmek gerekir; hayvanlar için tevazu, boyun eğme manasına; melekler hakkında ise, Müslümanların Allah'a secde etmeleri gibi bir manaya hamletmek gerekir" demişlerdir. Bu görüş zayıftır. Çünkü "müşterek" bir kelimenin, aynı anda bütün manalarını ifade etmek üzere kullanılmasının caiz olmayacağı sabittir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**min dâbbe**" kelimesi hakkında **Ahfeş:** "Cenâb-ı Hak, bu müfret kelime ile, cemisini yani "**devâbb**" manasını kastetmiştir. Ama âyette müfret getirmiştir. Bu, tıpkı, "Bana, onun gibi bir adam gelmedi" ifadenle, "Bana, onun gibi adamlar gelmedi" ifaden gibidir" demiştir. **İbn Abbas** (r.a) ise: "Cenâb-ı Hakk'ın bu kelime ile, "yeryüzünde hareket eden her şeyi" kastetmiştir" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Âyette özellikle, hayvanların ve meleklerin zikredilmesindeki hikmet nedir?" Bu hususta, bazı izahlar yapılır:

1) Allahu Teâlâ, gölgelerden bahsettiği geçen âyette, bütün cansızların, Allah'a boyun eğmiş olduklarını beyan etmiş; bu âyet ile de, bütün canlıların yine Allah'a boyun eğip, inkıyâd ettiklerini bildirmiştir. Çünkü canlıların en değersizi hayvanlar, en değerli ve kıymetlisi ise meleklerdir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, en değersiz ve en kıymetli varlıkların, kendisine

inkıyâd içinde olduklarını beyan buyurunca, bu, bütün canlıların Allah'a boyun eğdiklerine bir delil olmuş olur.

2) Müslüman hükemâ şöyle demişlerdir: "**Dâbbe**" kelimesi, "**debîb**" kelimesinden iştikak etmiştir. "**Debîb**" ise, maddî bir hareket demektir. O halde "**dâbbe**", hareket eden ve kımıldayan her maddî canlıya denir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, âyette melekleri, "**dâbbe**"den ayrı olarak zikredince, meleklerin kımıldayıp hareket eden varlıklardan değil, sırf ruhlar olduğunu anlıyoruz." Buna şöyle cevap verilebilir: "Kuşa ait olan kanat debelenmeye, kımıldamaya da terstir. Bunun delili وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş hariç olmamak üzere, hepsi sizin gibi ümmetlerdir"* (En'âm, 38) âyetidir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak, وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ * يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ *"Yüksünmezler, kendilerine her bakımdan kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak, emrolundukları şeyi yaparlar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Meleklerin Sıfatları**

Bu âyetten maksat, meleklerin sıfatlarını şerh edip açıklamaktır. O halde bu, meleklerin her türlü günahtan masum olduğuna dair kesin ve ezici bir delildir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar yüksünmezler"* ifadesi, onların, yaratıcılarına *ve* hâlıklarına inkıyâd ettiklerine, O'na hiçbir hususta muhalefet etmediklerine delâlet eder. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* (Meryem, 64) ve *"Bunlar sözleriyle asla O'nun önüne geçemezler. Bunlar O'nun emriyle hareket ederler"* (Enbiya, 27) âyetleridir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"emrolundukları şeyi yaparlar"* buyruğu da, onların, emrolundukları her şeyi yaptıklarına delalet eder ki, bu da onların, bütün günahlardan masum olduklarını gösterir.

Buna göre şâyet onlar, "Farzet ki bu âyet, onların emrolundukları her şeyi yaptıklarına delalet ediyor. O halde daha nasıl bu âyetin, onların, nehyedildikleri her şeyi bıraktıklarına delalet ettiğini de söylüyorsunuz?" derlerse, biz deriz ki:

Bir şeyden nehyolunan herkes, onu terk etmekle de emrolunmuş demektir. Binaenaleyh, bu durumda bu da, lafzın muhtevasına girer. Bu âyetle, meleklerin, bütün günahlardan masum oldukları, İblis'in ise, hiçbir

günahtan masum olmadığı, aksine kâfir olduğu sabit olunca, İblis'in meleklerden olmadığına kesinkes hükmetmek gerekir.

Allahu Teâlâ melekler hakkında, *"Onlar yüksünmezler, büyüklenmezler"* buyurduğu halde, İblis hakkında, *"Kibirlenmek mi istedin? Yoksa yücelerden mi oldun?"* (Sâd, 75) demiştir. Ve yine İblis'e, *"Öyleyse, hemen in oradan. Artık senin orada kibirlenmen...gerekmez"* (A'raf, 13) demiştir. Böylece, meleklerin büyüklenmedikleri, İblis'in ise tekebbür edip yüksündüğü sabit olmuştur. Bu sebeple, İblis'in meleklerden olmaması gerekir. Hem bu âyetle, meleklerin masum olmaları gerektiği sabit olunca, bazı kimselerin, **Hârut** ve **Marût** hakkında söyledikleri o çirkin olayın da batıl ve asılsız, çirkin bir şey olduğu meydana çıkar. Söz söyleyenlerin en doğru sözlüsü olan Allahu Teâlâ, bu âyette, meleklerin masum ve her türlü günahtan beri olduklarına şehadet edince, o kıssanın da yalan, aslı esası olmayan bir şey olduğuna kesinlikle hükmetmek gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Meleklerin Endişelerinin Sebebi

Meleklerin masumiyetleri hususunda ileri geri söz edenler, bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, melekleri "korkup endişe etmekle" vasfetmiştir. Binaenaleyh onlar, kendilerinin, büyük ve küçük günahlara düşmelerinin mümkün olmadığını bilselerdi, böylesi bir endişe söz konusu olmazdı."

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) Allahu Teâlâ onları, ikâbından sakındırmış ve *"Bunlardan kim "Tanrı o değil, benim" derse, onu cehennemle cezalandırırız"* (Enbiya, 29) buyurmuştur. İşte bunlar da, bu endişeden dolayı günahı bırakmışlardır.

2) En doğru olan bu görüşe göre bu korku, Cenâb-ı Hakk'ın celâl ve azametinden, O'nu ta'zim edip edememe korkusudur. **İbn Abbas** (r.a.)'tan da bu şekilde nakledilmiştir. Bunun doğruluğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'tan, kulları içinde, ancak âlimler korkar"* (Fatır, 28) âyetidir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ı daha iyi ve daha mükemmel tanıyanın, O'ndan daha fazla korkacağına delâlet eder. O halde, meleklerin duyduğu bu endişe, Allah'ın celâl ve kibriyasından olan korkudur. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah Cihetten Münezzehtir**

Müşebbihe fırkası şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ" ifadesi, Allahu Teâlâ'nın, zâtı bakımından, bizzat onların üzerinde olduğuna delalet eder."

Bil ki biz, bu şüpheyi Cenâb-ı Hakk'ın, "وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ" (En'âm, 61) âyetinin tefsirinde iyice cevaplandırmıştık. Burada o izaha ilave edeceğimiz husus ise şudur: Cenâb-ı Hakk'ın, "يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ" buyruğunun manası, "Onlar, Rablerinin, kendilerine, üstlerinden bir azap indirmesinden ötürü O'ndan korkarlar" demektir. Lafız bu manaya muhtemel olunca, onların görüşleri sakıt olur, düşer. Hem, bu "fevkıyyeti" (üstte oluşu), kudret, kuvvet ve hakimiyet bakımından üstün ve hakim olma manasına hamletmek gerekir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ" (A'raf, 127) âyetinde de böyledir. Bu izahı şu da kuvvetlendirir: Allahu Teâlâ, *"Kendilerine her bakımdan kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak..."* buyurunca, bu korkuyu iktizâ eden şeyin, Rablerinin onların, kudret ve kuvvet bakımından üstünde, onlara hakim olmasını gerektirir. Çünkü usul-ü fıkıhta, "Bir vasfa dayandırılan bir hüküm, o hükmün o vasfa bağlı olduğunu bildirir" şeklinde bir kaide bulunmaktadır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Bu "ta'tîl" (yani, Cenâb-ı Hakk'ın, fevkıyyet sıfatını zikretme ancak, "fevkıyyet"le, kudret, kuvvet ve hakimiyet itibariyle bir fevkıyyet, (üstünlük) manası murat edilmesi halinde ancak doğru olur. Çünkü, korkuyu gerektiren, bu mana bir fevkıyyet sıfatıdır. Ama, cihet ve mekân bakımından üstte olmaya gelince bu, böyle bir korkuyu gerektirmez. Bunun delili şudur: Evin bekçisi, o evin sahibinin, mekân ve cihet bakımından üstündedir. Ama ne var ki bu bekçi, o kimsenin hizmetkârlarının en değersizi olabilir. Böylece bu şüphe sakıt olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Melekler Mükelleftir**

Bu âyet, meleklerin de, Allah tarafından mükellef kılındıklarına, emir ve yasağının da, diğer mükelleflere olduğu gibi, bunlara da tevcih edilmiş olduğuna delalet eder. Durum böyle olunca da, onların da, hayır ve şer işlemeye müsait varlıklar olması gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Melâikenin Efdaliyyeti**

Bazı kimseler, meleklerin, beşerden daha üstün olduğunu beyan etmek için, bu âyete tutunarak şu izahları yapmışlardır:

1) Allahu Teâlâ, *"Göklerde ve yerde olan canlılar ile melekler, ... Allah'a secde ederler..."* buyurmuştur. Biz, bu iki şeyin özellikle zikredilmesinin, ancak, iki taraftan birisi, derece bakımından daha düşük, diğerinin ise, daha kıymetli olması durumunda makul olacağını, böylece de bu iki ucun, aralarında kalan diğer canlılara dikkat çekmiş olacağını söylemiştik.

Durum böyle olunca, meleklerin, Allah'ın mahlûkatının en kıymetlisi olmaları gerekir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"onlar yüksünmezler, büyüklenmezler"* buyruğu, onların kalplerinde herhangi bir tekebbür ve büyüklük duygusunun bulunmadığına; *"emrolundukları şeyleri yaparlar"* buyruğu da, onların amellerinin, günah ve masiyetten berî, temiz olduğuna delâlet eder. O halde, bu iki cümlenin ikisi birden, onların iç ve dışlarının kötü huylardan, bâtıl fiil ve işlerden berî olduklarına delalet eder. Beşere gelince, onlar hiç de böyle değillerdir. Bunun böyle olduğuna, Kur'ân ve hadis delâlet etmektedir. Kur'ân'a gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"O kahrolası insan, ne nankördür o!"* (Abese, 17) âyetidir. Ki bu hüküm, bütün insanlar, herkes için umumi bir hükümdür. Bunun en düşük derecesi ise, insan tabiatının, bu kötü halleri iktiza etmesidir. Hadisten delile gelince; bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا مِنَّا اِلَّا وَقَدْ عَصَى اَوْهَمَّ بِالْمَعْصِيَةِ غَيْرَ يَحْيَى بْنَ زَكَرِيَّا *"Yahya İbn Zekeriyya hariç, biz (insanlardan) herkes günah işlemiş veyahut da günah işlemeyi gönlünden geçirmiştir"*[14] hadisidir. Günahtan ve onu gönülden geçirmeden uzak ve berî olanın, onu işleyen veya ona yeltenenden daha üstün olduğu, zaruri olarak bilinen bir husustur.

3) Allahu Teâlâ'nın melekleri insanlardan çok uzun asırlar ve çok zaman önce yaratmış olduğunda hiç şüphe yoktur. Bununla beraber Allah melekleri, bu uzun süre içinde, kendisine itaat edip boyun eğmekle tavsif etmiştir. Uzun bir ömrün taatle birlikte geçmesi ise, şu iki sebepten dolayı, daha fazla bir meziyyet ve üstünlük gerektirir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) اَلشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي اُمَّتِهِ *"Kavmi içinde ihtiyar, ümmeti içinde bulunan bir peygamber gibidir"* [15] buyurmuş, ihtiyarın gençten daha faziletli olduğunu söylemiştir. Bu ise ancak şundan dolayıdır: Onun ömrü uzun olunca, görünen odur ki, onun taati da çok olur. Binâenaleyh o, daha üstün olur.

b) Hz. Peygamber (s.a.s), مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim, güzel bir çığır açarsa, o yolun ve kıyamete kadar o yolla amel edenlerin mükâfatının (bir misli de), o kimseyedir"*[16] buyurmuştur. Binâenaleyh, meleklerin taate başlamaları, beşerin taate başlamasından önce olunca, o zaman, o güzel yolu koyanın melekler olduğunun söylenilmesi

14 **Müsned,** 1/254.

15 **Keşfu'l-Hafâ,** 2/17.

16 **İbn Mace,** Mukaddime, 14 (1/74-75), **Müsned,** 4/362.

gerekir. Bu güzel yol da, kadîm ve rahîm olan Yaratıcı'ya itaat etmektir. Beşeriyet ise, meleklerden sonra var olmuşlar ve onların, (itaat) yollarını benimsemişlerdir. Binâenaleyh bu hadisin muktezâsına göre, beşerin elde edeceği sevabın bir mislinin, melekler için tahakkuk edeceği ve ayrıca melekler için, taatlerinden kaynaklanan fazladan bir mükâfatın bulunması gerekir. Bu sebeple de, meleklerin kendileri dışında kalanlardan daha üstün olmaları gerekir.

4) Hak Teâlâ'nın, *"Kendilerine her bakımdan kâhir ve hakîm olan Rablerinden korkarlar"* buyruğu da bu manaya delalet eder. Biz, bu âyette geçen, "fevkıyyet"in, derece, kıymet, kudret ve hakimiyet bakımından bir fevkıyyet olduğunu delil ile beyan etmiştik. Binâenaleyh, bu âyetin zahiri, Cenâb-ı Hakk'ın dışında, şeref ve derece bakımından o meleklerin üzerinde herhangi bir şeyin olmadığına delâlet eder ki bu da, o meleklerin mahlûkatın en üstünü olduğuna delâlet eder.

Allah en iyisini bilendir.

وَقَالَ اللّٰهُ لَا تَتَّخِذُوٓا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِۚ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ فَاِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴿٥١﴾ وَلَهُ مَا فِى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًاۜ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَتَّقُونَ ﴿٥٢﴾ وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ ثُمَّ اِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَاِلَيْهِ تَجْـَٔرُونَۚ ﴿٥٣﴾ ثُمَّ اِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ اِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَۙ ﴿٥٤﴾ لِيَكْفُرُوا بِمَآ اٰتَيْنَاهُمْۜ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٥٥﴾

"Allah: "İki tanrı edinmeyin. O, ancak bir tanrıdır. Onun için benden, yalnız benden korkun" dedi. Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. Tâat de, daima O'na mahsustur. Böyle iken, hâlâ Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz? Size ulaşan her nimet, Allah'tandır. Sonra size, herhangi bir keder ve musibet dokunduğu zaman, ancak O'na tazarru ve yakarıda bulunursunuz. Nihâyet O, sizden bu keder ve musibeti açıp giderdiği zaman ise, içinizden bir kısmı, bakarsınız ki, Rablerine eş koşuyorlar. (Bunu), kendilerine verdiğimiz nimetlere karşı nankörlük etmek için yaparlar. Öyle ise, eğlenedurun, yakında bileceksiniz!" (Nahl, 51-55).

Mecûsîliğin Reddedilmesi

Bil ki, Allahu Teâlâ önceki âyette, ister ruhlar âleminden, isterse maddeler âleminden olsun, kendisi dışında kalan her şeyin, kendisinin celâl ve kibriyasına boyun eğip, inkıyât ettiğini beyân edince, bunun peşinden bu âyette şirki yasaklamış, kendisi dışında kalan her şeyin, O'nun mülkü ve milki olup zatının ise her şeyden müstağni olduğunun bilinmesini emretmek üzere şöyle buyurmuştur: لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ *"İki tanrı edinmeyin. O, ancak bir tanrıdır."* Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "**İlaheyn**" *(İki ilah)* lafzından, o ilahların iki tane olduğu, mutlaka, her halükârda anlaşılmıştır. O halde tekrar "**isneyn**" *(iki)* demesinin hikmeti nedir?"

Buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) **Nazm** adlı eserin sahibi,[17] bu ifadede bir takdim ve tehirin bulunduğunu ve kelamın takdirinin de, "İkiyi ilâh edinmeyiniz" şeklinde olduğunu söylemiştir.

2) Bana göre doğruya en yakın olanı şu izah olup, buna göre, bir şey beğenilmeyip, çirkin addedilip de, bir kimse de bundan iyice uzaklaştırmayı istediğinde, art arda gelen o kelimeler, aklın o şeydeki çirkinliğe iyice vakıf olmasına sebep olsun diye, onu yüksek ifade ve sözlerle belirtir.

Bunu iyice kavradığında, iki ilahın varlığını söylemek, kabul etmek, akıl nezdinde kabîh ve çirkin bir söz olmuş olur. İşte bundan dolayı, hiç kimse "Vâcibu'l-Vücûd" olma, kıdem ve kemâl sıfatlarından birbirine denk, müsavi iki ilahın bulunduğunu söylememiştir. Binâenaleyh, "لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ" hitabındaki "**isneyn**" tabirinin tekrar edilmesinin gayesi, bu fikirden tamamiyle uzaklaştırmak ve aklın, bundaki çirkinliğe vukûfiyyetini mükemmelleştirmektir.

3) Âyetteki, "**ilaheyn**" kelimesi şu iki şeye, yani, ilahın bulunduğuna ve bunların da birden fazla (iki) olduğuna delalet eden tek bir lafızdır. Binâenaleyh, şâyet sadece "لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ" denilmiş olsaydı, bu ifadeden ilahın varlığının mı, onların iki adet oluşlarının mı, yoksa her iki durumun da bir arada olarak kabul edilmesinin mi yasaklandığı anlaşılmazdı.

17 Muhtemel yerlere baktığımız halde, şu ana kadar bu eserin ve müellifinin adına rastlayamadık (Ç).

Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'a, لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ *"iki tanrı edinmeyin* buyurunca, onun, **"Lâ tettehizû ilâheyni"** ifadesinin, sadece ikiliğin kabulünü yasakladığı sabit olur.

4) İkilik, uluhiyyete aykırıdır. Bunu birkaç bakımdan izah edebiliriz:

a) Biz, her biri zâtı gereği vâcip olan iki varlık farzetseydik, o zaman bu iki varlıktan her biri zâtları gereği vacip olmada (vücûb-i zâtî'de) müşterek; taayyün itibariyle ise birbirlerinden farklı olurlardı. Sayesinde müşterekliğin sağlandığı şey, kendisi sebebiyle farklılığın tahakkuk ettiği şeyden başkadır. O halde, bunlardan her biri iki cüz'den mürekkeptir. Her mürekkep ise, mümkin varlıktır. O halde, birden fazla vâcibu'l-vücud bulunduğu hükmü, her ikisinin vâcibu'l-vücud olması hükmüne aykırı düşer.

b) Biz, (bir an için) iki ilah olduğunu kabul edelim ve bunlardan birisi bir cismi hareket ettirmeye, diğeri de onu durdurmaya çalışsın. Bu durumda, onlardan birisinin o fiili yapmaya diğerinden daha evlâ olması imkânsız olur. Çünkü, tek bir hareket ve tek bir sükûn, bölünmeyi ve farklılığı kesinlikle kabul etmez. Durum böyle olunca, onlardan birisine dair olan kudret ve kuvvetin, ikincisine ait olan kudretten daha mükemmel olması imkânsız olur. Bu sabit olunca, iki kudretten birinin, tesir bakımından ikincisinden daha üstün olması imkânsız olur. Bu sabit olunca, bu durumda ya onlardan her birinin (ayrı ayrı) maksadı tahakkuk eder ki, bu imkânsızdır; yahut, hiçbirinin maksadı tahakkuk etmez ki, bu da imkânsızdır; veyahut da, bunlardan sadece birinin maksadı tahakkuk etmez. Bu durumda onlardan birisi âciz olmuş olur. Âciz olan ise ilah olamaz. Böylece, ilahların iki olmasının, her birisinin ilah olmasına münâfî (ters) olduğu sâbit olmuş olur.

c) Biz, iki ilah olduğunu farzedersek, onlardan biri, ya mülkünü diğerinden korumaya ve gizlemeye kâdir olabilir, ya da olamaz. Eğer kâdir olursa, aslında ilah olan bu olmuş olur. Diğeri ise güçsüzdür. Eğer kâdir olamazsa güçsüz olan budur.

d) Bunlardan biri diğerine ya muhalefet edecek güçtedir, yahut bu güçte değildir. Eğer bu güçte değil ise, zayıftır. Eğer bu o güce sahip olur, beriki de bunu savuşturacak güçte değil ise, o ikincisi zayıftır. Yok eğer buna kâdir ise, mağlup olan birincisi zayıftır. Böylece, ikilik ile ulûhiyyetin, birbirine zıt ve birbiriyle bağdaşmayan şeyler olduğu sabit olur. O halde, *"iki tanrı edinmeyin"* âyetinin maksadı, ulûhiyyet ile ikilik arasında

bir çelişkinin, bir zıtlığın ve bir tersliğin bulunduğuna dikkat çekmektir. Allah en iyi bilendir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu sözden sonra إِنَّمَا هُوَ إِلٰهٌ وَاحِدٌ *"O, ancak bir tanrıdır"* buyurmuştur ki bu, "Geçen deliller, âlemin mutlaka bir ilahı olduğuna delâlet edip, iki ilahın var olduğunu ileri sürmenin imkânsız olduğu sabit olunca, tek, bir, Hak ve Samed (her şeyden müstağni) ve (her şeyin kendisine muhtaç olduğu) o İlah'tan başka tanrı olmadığı sabit olur.

Cenâb-ı Hak sonra da, فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ *"O'nun için benden, yalnız benden korkun"* buyurmuştur ki bu, gâibden muhataba geçiş (iltifat) üslubu olup, ifadenin takdiri şöyledir: "İlahın tek olduğu ve bu sözü söyleyenin de ilah olduğu sabit olunca, bu durumdan âlemin ilahının, işte bu sözü söyleyen olduğu kesinlik kazanmış olur." Böylece de onun, gaib sîgâsından muhataba geçerek, *"Onun için benden, yalnız benden korkun"* demesi, pek yerinde olmuş olur.

Buradaki bir başka incelik de şudur: Hak Teâlâ'nın, *"Onun için benden, yalnız benden korkun"* cümlesi hasr ifade eder. Bu da, insanların sadece O'ndan korkmaları ve sadece O'nun lütuf ve ihsanına arzu duymalarıdır. Bu böyledir, zira varlıklar ya kadîm, ya muhdestirler. Kadîm olan ilah tektir; O'nun dışında kalanlar ise, muhdes olup, ancak o kadîm varlığın yaratıp icat etmesiyle meydana gelmişlerdir. Durum böyle olunca, ancak O'na iştiyak duyulur ve ancak O'ndan korkulur. O'nun lütfu ve ihsanıyla bütün ihtiyaçlar karşılanır ve O'nun yaratıp var etmesiyle bütün zaruretler son bulur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Göklerde ve yerde ne varsa, O'nundur"* buyurmuştur. Bu, gerçektir. Zira, ilâh tek olup, zâtı gereği vâcibu'l-vücut da tek olunca, O'nun dışında kalan her şey, O'nun yaratması, var edip icat etmesiyle olur. Böylece bu açık delillerle, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Göklerde ve yerde ne varsa, O'nundur"* âyetinin ifade ettiği hususun doğruluğu sabit olmuş olur. Âlimlerimiz, kulların fiillerini Allah'ın yaratmasına bu âyetle istidlâl etmişlerdir. Çünkü, kulların fiilleri de göklerde ve yerde mevcut olanlar kabîlindendir. Binâenaleyh, kulların fiillerinin de Allah'a ait (O'nun tarafından yaratılmış) olması gerekir. Bu fiillerin "Allah için olması" sözüyle, onlar Allah için ve O'na itaatte bulunmak maksadıyla yapılmıştır manası kastedilmemiştir. Çünkü bu fiiller içinde mubah şeyler olduğu gibi, herhangi bir tâat maksadı güdülmeksizin, sırf

lezzet ve şehvet maksadıyla yapılmış olan şeyler de vardır. O halde bizim, "Bu fiiller Allah içindir" şeklindeki sözümüzle, onların, Allah'ın var edip yaratmasıyla meydana gelmiş olmalarının kastedilmiş olması gerekir ki, bizim demek istediğimiz de budur.

İtaat Allah'adır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا *"Taat de, daima O'na mahsustur"* buyurmuştur. Buradaki "**dîn**" kelimesiyle "tâat"; "**vâsıb**" kelimesiyle de, devamlı oluş kastedilmiştir. Nitekim Arapçada, bir şey devamlı olup devam ettiğinde, "**Vesabe'ş-şey'u - yasıbu - vusûben**" denilir. Cenâb-ı Hak da, وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ *"Onlar için ardı arkası kesilmez bir azap* vardır" (Sâffât, 9) buyurmuştur. Yine Arapçada bir kimse bir şeye devam ettiğinde "وَاظَبَ عَلَى الشَّيْءِ وَوَاصَبَ عَلَيْهِ" denilir. Yine, uçsuz bucaksız manasında,مَفَازَةٌ وَاصِبَةٌ"uçsuz bucaksız çöl" denilir. Herhangi bir hastalığın kendisinden hiç ayrılmayıp devam ettiği hastaya da "**vâsıb**" denilir. **İbn Kuteybe** şöyle demiştir: "Hak Subhânehû ve Teâlâ hariç, hiç kimseye, devamlı bir şekilde boyun eğilmez ve itaat edilmez. Çünkü bu, ya o kimse hayatta iken, veyahut da ölümüyle sona erer. Halbuki, Hak Teâlâ'ya itaat, vâcip olup ebedîdir.

Bil ki âyetteki "**vâsibâ**" kelimesi, haldir. Bunun âmili ise zarftaki (yani "**lehû**" kelimesindeki) fiil anlamıdır. Ben derim ki, din kelimesiyle bazen inkıyat manası kastedilir. Nitekim Arapçada, "**Yâ men dânet lehu'r-rikâbu**" "Ey, boyunların kendisine eğildiği (yani itaat ettiği) zât!" denilir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا" buyruğunun manası, "kendisi dışında kalan her şeyin kendisine inkıyâd etmeleri, zâtları gereği mümkin varlık olmaları sebebine bağlıdır. Zatları gereği mümkin olan varlıkların, varlık ve yokluk uçlarında başka bir sebebe muhtaç olmaları gerekir. Mahiyetlerin, zâtı gereği mümkin olmaları gerekir. Mümkin olanların da, zâtı bir lüzum (gereklilik) ile bir müessire muhtaç olmaları gerekir. O halde bu, mahiyetlerin, zâtî bir lüzumla bir müessire muhtaç olmaları gerektiği neticesini verir. Binâenaleyh bu demektir ki, bu mahiyetler değişmeleri imkânsız olan devamlı, gerekli ve lüzumlu bir şekilde Allah'a inkıyâd etmekle tavsif edilmişlerdir.

Ben derim ki, bu âyette başka bir incelik daha vardır. O da şudur: Bütün insanlar, mümkin varlığın meydana gelişinde, müreccih bir sebebe muhtaç olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ama âlimler, o mümkin varlığın bekası halinde, bir sebebe muhtaç olup olmadığı hususunda ihtilaf

etmişlerdir. Muhakkik ulemâ şöyle demiştir: O, muhtaçtır, çünkü ihtiyacın illeti (sebebi) mümkin varlık olmaktır. Mümkin olma, mahiyetin ayrılmaz bir vasfıdır. O halde o, hem meydana geldiğinde hem de varlığını sürdürdüğünde mahiyet sebebiyle vardır. Dolayısıyla bu mahiyet, mümkin varlık hem meydana gelirken, hem de varlığını sürdürürken ihtiyacın illeti ve sebebi olmuş olur. Bundan ötürü, ihtiyacın, o mümkin varlık meydana gelirken ve varlığını sürdürürken mevcut olması gerekir.

Allah'ı Saymak

Bunu iyice kavradığında, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" buyruğunun manası, "Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın dışında kalan her şey, yokluktan varlığa; varlıktan yokluğa geçerken, bir müreccihe (tercih edene) ve bir muhassısa (tahsis edene) muhtaçtır; "وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا" ifadesinin manası da, "Bu inkıyâd ve bu ihtiyaç hali, devamlı ve sürekli mevcuttur" şeklinde olur ki bu, "mümkin varlıklar, varlıklarını sürdürürlerken de o müreccih ve o muhassıstan müstağni, uzak olamazlar" şeklindeki izahımıza bir işarettir. İşte bütün bunlar, vahiy ve nübüvvet âleminden feyezân eden, fışkıran bu lafızlara konulmuş olan ilahî ilimlerin sırlarından sadece bazı inceliklerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَتَّقُونَ *"Böyle iken, hâlâ Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz!"* buyurmuştur. Bu, "sizler, âlemin ilâhının, Rabbinin tek olduğunu ve O'nun dışında kalan her şeyin, hem meydana gelirken, hem de meydana geldikten sonra hayatiyyetini devam ettirirken, O'na muhtaç olduğunu bildikten ve bu temel düsturu kavradıktan sonra artık insanın nasıl Allah'tan başkasını arzulaması ve Allah'tan başkasından korkması düşünülebilir?" demektir. İşte bu incelikten dolayı, Cenâb-ı Hak "taaccüp üslubuyla" *"Böyle iken, hâlâ Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz!"* buyurmuştur.

Nimetler Allah'tandır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ *"Size ulaşan her nimet, Allah'tandır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allah birinci âyet ile, insana gerekli ve farz olanın, Allah'tan başkasından korkmaması olduğunu beyan edince, bu âyette de, insana, Allah'tan başka hiç kimseye şükretmemesi gerektiğini beyan buyurmuştur. Çünkü şükür, ancak nimet mukabilinde *yapılır*. İnsanın elde ettiği bütün nimetler

ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Size ulaşan her nimet Allah'tandır"* âyetinden ötürü, Allah'tandır. Böylece bununla insanın, Allah'tan başka hiç kimseden korkup çekinmemesi ve Allah'tan başka hiç kimseye şükretmemesi gerektiği sabit olmuş olur.

***İKİNCİ MESELE:* İmanı Yaratan Allah'tır**

Âlimlerimiz, imanın, Allah'ın yaratmasıyla tahakkuk ettiği hususunda, bu âyetle de istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "İman nimettir. Cenâb-ı Hakk'ın: *"Size ulaşan her nimet Allah'tandır"* âyetinden dolayı, her nimet Allah'tandır. O halde bu, imanın da Allah'tan olduğu neticesini verir. Biz, imanın bir nimet olduğunu söyledik, çünkü Müslümanlar, *"iman nimetine mukabil Allah'a hamdolsun"* demek hususunda ittifak etmişlerdir. Hem nimet, istifâde edilen her şey demektir. Kendisinden en fazla istifâde edilen ise, imandır. O halde, imanın bir nimet olduğu sabittir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Âyetteki *"size ulaşan her nimet Allah'tandır"* ifadesinden dolayı, her nimet Allah'tandır. Bu lafız, umûm ifade etmektedir. Ayrıca, her nimetin Allah'tan olduğuna şu husus da delâlet eder: Var olan her şey, ya zâtı gereği vâciptir; yahut da zâtı gereği mümkindir. Zâtı gereği vâcip olan ise, sadece Allah'tır. Zâtı gereği mümkin varlıklar ise, ancak bir müreccihten dolayı var olabilmişlerdir. O müreccih ise, eğer zâtı gereği vâcip olan bir varlık ise, o mümkin varlığın meydana gelişi, o zâtı gereği vacip olanın (Allah'ın) icadı ile olmuştur. Eğer zâtı gereği mümkin bir varlık ise, o zaman yine ilk taksim söz konusu olur. Dolayısıyla bu teselsüle varmayıp, aksine zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olanın îcat etmesine varıp dayanır. Böylece bu izahla, her nimetin Allah'tan olduğu sabit olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nimetler, ya dinî ya da dünyevî olurlar. Dinî nimetler de, ya zâtı gereği Hakk'ı tanımak veyahut da kendisiyle amel edebilmek için hayrı, iyiyi tanımaktır. Dünyevî nimetlere gelince: Bunlar, ya ruhî, ya bedenî, veyahut da bu ikisinin dışında olan şeylerdir. Bu her üçü de, muhtevasında, sayılamayacak derecede türler bulunan bir cinstir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللهِ لَا تُحْصُوهَا *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, siz icmal suretiyle bile sayamazsınız"* (İbrahim, 34) buyurmuştur. O türleri, bu kitapta ayrıntılı bir biçimde anlattık. Binâenaleyh, onları tekrarlamayacağız.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"فَمِنَ اللّٰهِ" ifadesinin başına **fâ** gelmiştir. Zira, "**bikum**" kelimesindeki **bâ,** mukadder bir fiile taalluk edip, buna göre kelamın takdiri, "Sizde olan, ve size gelen her nimet, Allah'tandır" şeklindedir.

Daha sonra, ثُمَّ اِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ *"Sonra size, herhangi bir keder ve musibet dokunduğu zaman..."* buyurulmuştur. **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadeyle hastalıkları, rahatsızlıkları ve ihtiyaçları kastettiğini söylemiştir. Hak Teâlâ فَاِلَيْهِ تَجْـَٔرُونَ *"...ancak O'na tazarru ve yakarıda bulunursunuz"* buyurmuştur ki bu, "yardımını istemek için seslerinizi yükseltir, O'na dua ederek O'na yalvarır yakarırsınız" demektir. Nitekim Arapçada, "جَاءَرَ يَجْأَرُ جُؤُورًا" denilir ki, bu tıpkı, bir sığırın sesi gibi şiddetli çıkan ses ve böğürtü demektir. Nitekim şair **A'şâ** bir rahibi vasfederken şöyle demiştir: يُرَاوِحُ مِنْ صَلَوَاتِ الْمَلِيكِ طَوْرًا سُجُودًا وَطَوْرًا جُؤُورًا "Melik ve hükümran olan Allah'a istiğfarda bulunurken, kâh secdeye kapanıyor, kâh bir inleme ve niyazda bulunma tavrı takınıyor"

Buna göre mana şöyle olur: "Allahu Teâlâ, bütün nimetlerin kendisinden olduğunu; sonra da herhangi bir kimseye, o nimetlerden herhangi birinin zevâl bulmasını gerektiren bir zarar tesadüf ettiğinde, O'nun Allah'a yalvarıp yakardığını, yüksek sesle niyazda bulunduğunu, yani, o kimse mahlûkatın melceinin ancak O olduğunu bildiği için, kendisinden başka hiç kimseden yardım talep etmediğini beyan buyurmuştur." Buna göre Cenâb-ı Hak, onlara sanki, "Genişlik ve emniyet içinde iken niye bu yolu tutmadınız; neredeydiniz?" demek istemiştir.

Felaketten Kurtulanın Rabbini Unutması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ثُمَّ اِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ اِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ *"Nihâyet O, sizden bu keder ve musibeti açıp giderdiği zaman ise, içinizden bir kısmı, bakarsınız ki, Rablerine eş koşuyorlar"* buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, sıkıntıları giderilip, durumları düzeltildiğinde, onların gruplara ayrıldıklarını; bir kısmının, şiddet ve sıkıntı esnasında iken sadece Allah'a sığınma halini şimdi de sürdürdüğünü, bir kısmının ise, değişip, Allah'a başkalarını şerik koştuğunu beyan buyurmuştur ki, bu bir cehâlet ve dalâlettir. Çünkü onların aslî fıtratları ve tabiî yaratılışları, başlarına bir belâ, bir sıkıntı, bir afet ve korkunç bir şey geldiğinde, sadece tek olan Allah'a sığınacaklarına ve sadece, tek olan Allah'tan yardım istemeleri gerektiğine şehadet edince, bu sıkıntı ve belalar kalktığında da, onların aynı

inanç üzere kalması gerekir. Ama, kendilerine bir belâ ve musibet geldiğinde, Allah'tan başka hiçbir şeyden yardım istenilmeyeceğini kabul edip de, sonra da o bela ve sıkıntı da kalkınca, Allah'a eş ve ortaklar koşma hususuna gelince bu, büyük bir cehâlet ve tam bir dalâlettir. Bu âyetin bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Fakat biz onları selâmetle karaya çıkarınca da hemen Allah'a eş koşanlar onlardır"* (Ankebût, 65) âyetidir.

Nankör İnsanlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَكْفُرُوا بِمَا اٰتَيْنَاهُمْ *"(Bunu), kendilerine verdiğimiz şeylere karşı nankörlük etmek için yaparlar"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki lâm'ın ne lâm'ı olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, "**key**" (için) anlamına gelen lâm'dır. Buna göre mana, "Onlar, bu sıkıntıyı kendilerinden kaldırma işinde Allah'a, başkasını ortak koşarak müşrik oldular" şeklinde olur. Onların bu ortak koşmadan maksatları ise, bu nimetlerin, Allah'tan olduğunu kabul etmemeleridir. Baksana, hasta bir kimsenin ağrısı sızısı artınca, o ağrıyı ve sızıyı gidermesi için Allah'a yalvarır, yakarır. O ağrı ve sızı gidince de, bu ağrı ve sızının gidişini, falanca tedaviye ve falanca ilaca mal eder. İşte, insanların genel durumu budur.

602 Yılındaki Deprem

Bu kitabın müellifi, **Muhammed İbn Ömer er-Razî** (r.h.) şöyle der: "Bu sayfaları yazdığım gün, ki bu gün, H. 602 senesinin Muharrem ayının ilk günüydü, sabahleyin çok şiddetli bir deprem oldu ve büyük bir korku meydana geldi. O esnada, ben bütün insanların Allah'a yalvarıp yakararak bağırdıklarını, naralar attıklarını gördüm. Deprem sona erip ortalık yatışarak, her taraf güllük gülistanlık olunca da, tam o esnada o zelzeleyi unutuverdiler ve daha önceki cehâlet ve sefâhetlerine dönüverdiler. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetinde açıklayıp şerh ettiği bu durum, insan nefsinin cevherinin ayrılmaz bir sıfatı gibi olmuş olur.

b) Bu lâm, âkıbet lâm'ıdır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Bunun üzerine Firavun'un adamları, onu ileride yitik olarak aldı. Çünkü akıbet kendi başlarına bir düşman ve bir dert olsun diye, onu aldılar"* (Kasas, 8) âyetinde olduğu gibidir. Yani, "bu yalvarış ve yakarışlarının neticesi, bu küfür ve nankörlük olmuştur" demektir.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"kendilerine verdiğimiz şeylere karşı"* ifadesi hakkında da iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu, o sıkıntı ve o kötülüğü kaldırmak ve gidermek demektir.

b) Bazıları bununla Kur'ân'ın ve Hz. Muhammed'in getirdiği nübüvvet ve şer'î hükümlerin kastedildiğini söylemişlerdir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bundan sonra onları tehdit etmiş ve فَتَمَتَّعُوا *"öyleyse, eğlenedurun"* buyurmuştur ki, bu, bir emir sîgası olup, kendisiyle tehdit manası kastedilmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun"* (Kehf, 29) ve *"De ki: "Ona ister iman edin, ister iman etmeyin"* (İsra, 107) âyetleri gibidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ *"yakında bileceksiniz"* buyurmuştur. Ki bu, "Siz, işlerinizin ve durumunuzun neticesini; başınıza gelen azabı anlayacaksınız, anlayacak!" anlamındadır. Allah en iyisini bilendir.

وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ تَاللَّهِ لَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ ﴿٥٦﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ ﴿٥٧﴾ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ﴿٥٨﴾ يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٥٩﴾ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٠﴾

"Kendilerine rızık olarak verdiğimizden onlar, o bilmezler (o putlar) için hisse ayırırlar. Allah'a andolsun ki düzmekte olduğunuzdan elbette mes'ul olacaksınız. Bir de onlar Allah'a kızlar isnat ederler. Haşa, O münezzehtir. Kendilerinin candan isteyegeldikleri (oğlan çocuğuna gelince), bu ise onlarındır. Onlardan birine kız müjdesi verilince, kendisi pek öfkeli olarak, yüzü mosmor kesilir. Verilen müjdenin tesiriyle toplumdan gizlenir. Onu hor hakir olarak yanında mı tutacak, yoksa toprağa mı gömecek? Bak, hükmedegeldikleri o şey ne kötüdür! Âhirete iman etmeyenlerin kötü sıfatları vardır. En yüce sıfat ise, Allah'ındır. O, mutlak kâdirdir, tam hüküm ve hikmet sahibidir" (Nahl, 56-60).

Putlara Ayrılan Pay

Bil ki Allahu Teâlâ, bu kesin delillerle, müşriklerin ve müşebbihenin görüş ve inançlarının yanlışlığını gösterince, onların görüşlerinin tafsilatını bu âyette açıklamış, fasit ve tutarsız olduğunu beyan etmiştir.

Onların fasit görüşlerinden **birincisi,** وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا *"Kendilerine rızık olarak verdiğimizden, o bilmezler (o putlar) için hisse ayırırlar"* âyetiyle anlatılan hususdur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Şirkteki Çelişkiler**

لِمَا لَا يَعْلَمُونَ *"bilmezler için"* ifadesindeki "vâv" (fâil zamiri) kime râcidir? Bu hususta iki görüş vardır:

1) Bu, geçen âyetteki, *"içinizden bir kısmı... Rablerine şirk koşuyorlar"* (Nahl, 54) ifadesindeki müşriklere râcidir. Buna göre mana, "O bilmez müşrikler için" şeklinde olur.

2) Bu zamir, putlara râcidir ve "O putlar, kendilerine tapanların ne yaptıklarını bilmezler" manasındadır.

Bazı kimseler, şu sebeplerden ötürü birinci görüşün daha evlâ olduğunu savunmuşlardır:

a) Canlı bir varlığın ilminin olmadığını söylemek "hakikat", cansız bir varlığın ilminin olmadığını söylemek ise "mecâz"dır.

b) Buradaki "**yec'alûn**" (hisse ayırırlar) fiili müşriklerle ilgilidir. Binâenaleyh, "**bilmezler**" ifadesinin de onlarla ilgili olması gerekir.

c) Âyetteki, "**ya'lemûn**" fiili, vâv-nûn ile cemîlenmiştir. Binaenaleyh bu ifade, cansız putlardan ziyade, akıllı varlıklara uygun düşer.

Bazıları da, şu sebeplerden ötürü, ikinci sebebin daha evla olduğunu savunmuşlardır:

a) Biz, bu zamîrin müşriklere ait olduğunu söylersek, bir takdir yapma ihtiyacı hissederiz. Çünkü bu durumda, ifadenin takdiri, "Onlar, ilah bilmeyen, yahut ilahın fayda ve zarar verici olduğunu bilmeyenler için hisse ayırırlar" şeklinde olur. Bu zamirin putlara ait olduğunu söylersek, böyle bir takdire ihtiyaç duymayız. Çünkü o zaman bu ifade, "Onlar, bilgi ve anlayışları olmayan şeylere hisse ayırırlar" manasında olmuş olur.

b) Buradaki bilmemenin müşriklere nisbet edilmesi halinde, âyetin manası bozulur. Çünkü müşriklerin, kendi rızıklarından, bilmeyenlere hisse ayırmaları imkânsızdır. İşte bu iki görüşten birisinin diğerine tercihi hususunda söylenecek sözler bundan ibarettir.

Bil ki biz, birinci görüşü benimsediğimizde, bir takdir yapmaya mecburuz. Bu takdir, şu şekillerde olabilir:

1) "Onlar, kendisi için payı olduğunu ve kendisine itaat etmede bir faydanın, itaat etmemede de bir zararın olup olmadığını bilmedikleri şeylere pay ayırırlar." **Mücahid** şöyle der: "Onlar, Allah'ın, kendilerini yaratıp, zarar ve fayda verenin Allah olduğunu biliyorlardı. Buna rağmen, kendilerine fayda ve zarar verip vermediğini bilmedikleri şeylere de bir hisse ayırıyorlardı."

2) "Onlar, ilah olup olmadığını bilmedikleri şeylere pay ayırıyorlardı."

3) "Onlar, ibâdete müstahak oluşlarındaki sebebin ne olduğunu bilmedikleri şeylere pay ayırıyorlardı."

4) Bununla, putların küçük görülmesi manası kastedilmiştir, "öyle ki putlar değersiz olduğu için bilinmiyorlar" demektir.

İKİNCİ MESELE

Âyette bahsedilen "nasib"in ne demek olduğu hususunda çeşitli manalar verilmiştir:

1) Bununla, o müşriklerin, sayesinde Allah'a yaklaşmak için, ekinlerinden ve hayvanlarından Allah için (sarf etmek üzere) ayırdıkları pay ile, putlara yaklaşmak için, putlar adına ayırdıkları pay kastedilmiştir. Bu hususu, En'am Sûresi'nin sonunda (126. âyette) izah etmiştik.

2) Bunun, Hak Teâlâ'nın Mâide Sûresi'nde (103. âyette) bahsettiği, "bahîra", "sâibe", "vasîle" ve "hâm" gibi hayvanlar kastedilmiştir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür.

3) Çoğu kez onlar, bazı şeylerin o putların yardımı ile meydana geldiğine inanırlardı. Bu, tıpkı müneccimlerin, bu âlemdeki varlıkları, yedi yıldıza taksim ederek, mesela, "falan madenler falan bitkiler ve falan hayvanlar Zühal'e aittir. Şunlar şunlar ise Müşteri'ye aittir" demeleri gibidir. Burada da böyledir.

Müşriklerin Sorgulanmaları

Bil ki Allahu Teâlâ, müşriklerin bu inançlarını naklettikten sonra, تَاللَّهِ لَتُسْـَٔلُنَّ *"Allah'a andolsun ki elbette mes'ul olacaksınız (sorguya çekileceksiniz)"* buyurmuştur ki bu ifade, o belli topluluk hakkında, *"Rabbine andolsun ki onların topuna, yapmakta oldukları şeyi elbette soracağız"* (Hicr, 92-93) âyeti gibidir. Her iki takdire (manaya) göre de, Allahu Teâlâ onları sorguya çekeceği hususunda zâtına yemin etmiştir. Bu, son derece şiddetli bir tehdittir. Bununla, Allahu Teâlâ'nın onlara, kınama, ayıplama ve tehdit üslûbu

ile soru soracağı manası kastedilmiştir. Bu sorunun ne zaman sorulacağı hususunda iki ihtimal vardır:

1) Bu, o şahsın ölümü iyice yaklaşıp, canı çıkarken azap meleklerini görmesi esnasında olacaktır. Bunun, kabir azabı esnasında olacağı da söylenmiştir.

2) Bu sorgu, âhirette olacaktır. Bu görüş daha uygundur. Çünkü Allahu Teâlâ, orada, sorguya çekilme esnasında, çeşitli azarlama ve kınama yerine geçecek şeylerin olacağını haber vermiştir. Binaenaleyh bu, vaîd olmaya daha uygundur.

Kızları Allah'a, Erkekleri Kendilerine Yakıştırmaları

O müşriklerin fasit görüşlerinden **ikincisi,** وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ *"Bir de onlar Allah'a kızlar isnat ederler"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bu tıpkı, *"Onlar, o Rahman'ın bizzat kulları olan melekleri de dişiler yaptılar"* (Zuhruf, 19) âyeti gibidir. **Huza'a** ve **Kinâne Kabileleri,** meleklerin Allah'ın kızları olduğunu söylüyorlardı. Derim ki: Bana öyle geliyor ki, Araplar, melekler hakkında "kızlar" ifadesini şundan ötürü kullanmışlardır: Melekler görülmeyince, onları görülmeme, gizlenme bakımından kadınlara benzetmişler ve onlar hakkında bu lafzı kullanmışlardır. Hem güneşin hâlesi, o net ışığı ve kuvvetli aydınlığı sebebi ile, sanki göze görünmez bir varlık gibidir. İşte bundan ötürü de, güneşe de müenneslik (dişilik) isnat edilmiştir. İşte müşriklerin bu yanlış inanca düşmelerinin sebebi bu olsa gerektir.

Allahu Teâlâ, onların bu inancını haber verdikten sonra, سُبْحَانَهُ *"Hâşâ! O, münezzehtir"* buyurmuştur. Bununla ilgili şu manalar verilmiştir:

1) Cenâb-ı Hak, bu ifade ile, zâtını, kendisine çocuk isnat edilmekten tenzih etmiştir, münezzeh olduğunu bildirmiştir.

2) Hak Teâlâ bu ifade ile, insanları, böylesi çirkin bir cahillikten ötürü, şaşıp, hayretlerini ifade etmeye davet etmiştir. Bu çirkin cahillik, meleklerin hem dişi olarak tavsif edilmeleri, hem de onların, Allah'ın çocukları olduğunun söylenmesidir.

3) Bir tefsirde bunun manasının, "Allah'a sığınırım, olacak şey mi?" şeklinde olduğu söylenmiştir. Bu, birinci manaya yakın ve benzerdir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ *"Kendilerinin candan isteyegeldikleri şey de, onlarındır"* buyurmuştur. **Ferrâ,** bu ifadedeki "mâ" edatının, şu iki şey olabileceğini söylemiştir:

a) Bu, "Onlar arzu ettikleri şeyi kendileri için kılarlar, ayırırlar" manasında olmak üzere, nasb mahallindedir.

b) Bunun, mübteda olarak merfû olması da muhtemeldir. Buna göre sanki, cümle, **"sübhânehû"** ifadesinde tamamlanmış ve yeni bir cümleye başlanılarak "وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ" buyurulmuştur, yani "Arzu ettikleri oğlanlar da, onlar için" demektir. Bu tıpkı, *"Yahut kızlar O'nun, oğullar sizin mi?"* (Tûr, 39) âyetinde olduğu gibidir. **Ferrâ,** bu ikincisinin daha tercihe şayan olduğunu belirterek, "Eğer bu, "Bunlar, yani oğullar, onların nasibidir" manasında olsaydı, âyet, "وَلِأَنْفُسِهِمْ مَا يَشْتَهُونَ" şeklinde olurdu. Çünkü sen, جَعَلْتَ لِنَفْسِكَ كَذَا اَوْ كَذَا "Sen, şunu şunu nefsine ayırdın" dersin de, bu manada, "...جَعَلْتَ لَكَ" demezsin" demiştir. **Zeccâc,** birinci izahı kabul etmeyerek şöyle der: "Âyette "mâ", ref mahallindedir, başka ihtimali yoktur. Binâenaleyh kelamın takdiri, وَلَهُمُ الشَّيْءُ الَّذِي يَشْتَهُونَهُ "Arzu ettikleri şey ise, onlarındır" şeklinde olur. Bu edatın, nasb mahallinde olması câiz değildir. Çünkü Araplar, جَعَلَهُ لِنَفْسِهِ مَا يَشْتَهِي "O, arzu ettiğini, kendisine ayırdı" derler de, bu manada, "جَعَلَ لَهُ مَا يَشْتَهِي" demezler."

Yüzün Mosmor Olması

Allahu Teâlâ daha sonra, müşriklerden hiçbirisinin, kendisi için kız çocuğu olmasına razı olmadığını, dolayısı ile, kendisi için hoş görmediği şeyi, nasıl olup da Allah'a isnat ettiğini belirterek, وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ *"Onlardan birine kız müjdesi verilince, kendisi pek öfkeli olarak yüzü mosmor kesilir"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Tebşîr", Arap ıstılahında, sevince sebep olacak haberlere has bir ifadedir. Ama, asıl lügat manası itibarı ile bu kelime, insanın yüzünün derisinin (beşeresinin) renginin değişmesinde tesirli olan haber demektir. Sevincin, yüzün cildinin renginin değişmesine sebep olduğu gibi, üzüntünün de buna sebep olacağı malumdur. Binâaneleyh **"tebşîr"** lafzının, bu iki hususta da, bu manayı, mecâz olarak değil "hakikat" olarak ifade etmiş olması gerekir. Bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onları azab-ı elîm ile tebşir et"* (Âl-i İmrân, 21) âyeti ile de kuvvet bulur. Bazıları bu âyetteki **"tebşir"** ile, "haber verme" manasının kastedildiğini de söylemişlerdir. Birinci görüş daha kuvvetlidir.

Cenâb-ı Hak, ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا *"yüzü mosmor kesilir"* ifadesi, "O kimsenin yüzü, gamlı ve kederli bir kimsenin yüzü gibi değişir" demektir. Yine

beklemediği ve arzu etmediği bir şeyle, bir haberle yüz yüze gelen bir kimse için, "Gam ve kederden yüzü simsiyah kesildi" denilir. Ben derim ki: "Yüzün mosmor kesilmesi" deyimi insanın gamlanması ve üzülmesi manasında bir kinayedir. Çünkü insan çok kuvvetli bir sevince kavuştuğunda, gönlü ferahlar, kalbinin rûhu, kalbinin içinde genişler ve her yana yayılır. Bilhassa, aralarında çok sıkı bir münasebet olduğu için, bunun tesiri yüzde görülür. Bu tesir, yüze ulaşınca, yüzün derisi iyice aydınlanır, açılır ve ışıldar. Ama insanın kederi çok olunca, rûhu kalbinin içinde büzülür ve bundan dolayı yüzün derisinde, kuvvetli bir tesiri kalmaz. Dolayısıyla da yüzün rengi kaçar, sararır ve morarır. Böylece yüzde, (vücudu meydana getiren dört aslî unsurdan) toprağın ve kesifliğin tesiri daha çok görülür. Böylece yüzün aydınlanmasının ve ışıldamasının sevincin ayrılmaz vasfı; morarmasının, solmasının ve renginin kaçmasının da üzüntünün ayrılmaz bir vasfı olduğu sabit olmuş olur. İşte bu sebepten ötürü, yüzün aklığı, ışıldaması ve aydın oluşu, insanın sevincinden; solması, morarması ve renginin kaçması da, kederinden, hüznünden ve hoşnutsuzluğundan bir kinâye kılınmıştır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, *"Kendisi pek öfkeli olarak, yüzü mosmor kesilir"* buyurmuştur ki, bu, "O kimse, keder ve üzüntü ile dopdolu olur" demektir.

Utancından Gizlenmesi

Allahu Teâlâ daha sonra, يَتَوَارٰى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ *"Verilen müjdenin tesiriyle toplumdan gizlenir"* yani "verilen müjdenin tesirinden ötürü, köşe bucak kaçar, gizlenir" buyurmuştur. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Cahiliyye döneminde erkek, hanımının doğum sancıları başlayınca, doğacak çocuğunun ne cinste olduğunu anlayıncaya kadar, insanlardan uzaklaşır ve saklanırdı. Eğer çocuğu erkek olursa, sevinir, kız olursa üzülür ve o kızı ne yapacağını düşünmek için, günlerce insanların arasına çıkamazdı. İşte اَيُمْسِكُهُ عَلٰى هُونٍ اَمْ يَدُسُّهُ فِى التُّرَابِ *"Onu hor hakir olarak (yani bu zillete katlanarak), yanında mı tutacak (yani sağ bırakacak mı), yoksa onu toprağa mı gömecek?"* âyetinin ifade ettiği husus budur. Cenâb-ı Allah, اَيُمْسِكُهُ *"Onu yanında mı tutacak?"* ifadesindeki zamiri müzekker getirmiştir. Çünkü bu zamir, bir önceki مَا بُشِّرَ *(verilen müjde)* ifadesindeki "mâ"ya râcidir. "**Hûn**", zillet, horluk, hakirlik manasınadır. Nitekim **Nadr b. Şumeyl** şöyle der: "Arapçada, "O, onun üzerine "ehven"dir, "hûn"dur, "hevân"dır" denilir. Yine اَهَنْتُهُ هُونًا وَهَوَانًا "Onu küçük, hakir gördüm" denilir. Biz, En'âm Sûresi'nde, "عَذَابَ الْهُونِ" (93. âyette) ifadesinin tefsirinde bu hususu izah etmiştik.

Tefsir edilen bu âyetteki "**hûn**" (horluk-zelillik) vasfının kime ait olduğu hususunda iki görüş vardır:

1) Bu, doğmuş olan o kız çocuğunun vasfıdır. Buna göre mana, "O adam, bu kız çocuğunu, gözünde o kız çocuğunu hor ve hakir olarak yanında mı tutacak?" şeklindedir.

2) **Atâ**'nın rivayetine göre, **İbn Abbas** (r.a), bu kelimenin babaya ait bir sıfat olduğunu söylemiştir. Buna göre mana, "O baba, bu kızı, kendisinin zelil ve utanç içinde olmasına rağmen, isteyerek onu tutabilecek mi?" şeklindedir.

Kızları Gömme Adeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ *"Yoksa onu toprağa mı gömecek?"* buyurmuştur. "**Dess**", bir şeyi bir şeyin içine sokarak gizlemektir. Rivayet olunduğuna göre Araplar, kızları olunca, bir çukur eşerler, o kız çocuğunu ölsün diye oraya koyarlardı. **Kays b. Âsım**'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ey Allah'ın Resûlü, henüz Müslüman olmazdan önce, câhiliyyede sekiz kız çocuğumu sağ sağ gömdüm" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Her birine karşılık bir köle azâd et"* buyurunca o, "Ey Allah'ın Resûlü, benim (kölelerim yok ama) develerim var" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"O halde her birine karşılık bir deve kurban et"* buyurdu. Yine rivayet olunduğuna göre bir adam şöyle demiştir: "Ey Allah'ın Resûlü, Müslüman olduğumdan beri, İslâm'ın tadını alamadım. Cahiliyye döneminde bir kızım vardı. Hanımıma, onu giydirip kuşatıp bana getirmesini söyledim. Sonra o çocuğu alıp, derin bir uçuruma götürdüm ve oradan aşağı attım. Çocuk bana, "Babacığım, beni öldürdün!" dedi. Ne zaman, onun bu sözünü hatırlasam, bana hiçbir şey kâr etmiyor. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) مَا كَانَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَقَدْ هَدَمَهُ الْإِسْلَامُ وَمَا كَانَ فِي الْإِسْلَامِ يَهْدِمُهُ الْاِسْتِغْفَارُ *"Câhiliyyede olup bitmiş şeyleri (günahları), İslâm (îman) kökünden kazıyıp yok eder. İslâm döneminde olan (günah ve hataları da), tevbe-istiğfar yok eder"*[18] buyurmuştur.

Bil ki câhiliyye Arapları kızlarını öldürme hususunda farklı farklı yollar takip ederlerdi. Kimi bir çukur kazar, çocuğunu ölsün diye oraya gömer; kimisi onu yüksek bir yerden aşağı atar; kimisi onu suda boğar, kimisi de boğazlayıp keserek öldürürdü. Onlar bunu, bazen kıskançlık ve

18 Benzeri bir hadis: **Müslim,** İman, 192 (1/112).

taassuplarından ötürü (yani o kız büyüyünce, kendilerine bir ar getireceğinden korkarak), bazen de fakirlik, ihtiyaç ve geçim kaygısından dolayı yaparlardı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ *"Bak, hükmedegeldikleri şey ne kötüdür!"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü onlar, kız çocuğundan hoşlanmama hususunda şöyle doruk noktalara varmışlardı:

1) Onların yüzleri mosmor kesilirdi.

2) Kız çocuğu olmasından çok nefret ettiği için, cemiyetten saklanırdı.

3) Çocuk, tabii olarak sevimlidir. Ama o baba, ondan çok nefret ettiği için, onu öldürmeye cür'et eder. Bu da, onların kız çocuğundan nefretlerinin son dereceye vardığını gösterir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, kendisinden böylesine hoşlanılmayan o şeyi, insanın, bütün mahlukata benzemekten münezzeh olan, âlemin yüce ilahına nisbet etmesi nasıl uygun düşer? Bu âyetin bir benzeri de, *"Erkek sizin de, dişi O'nun ha! O takdirde bu, insafsızca bir taksim!"* (Necm, 21-22) âyetidir.

***İKİNCİ MESELE:* Mu'tezile'nin İddiası**

Kâdî, "Bu âyet, Cebriye'nin (Ehl-i sünnetin) görüşünün batıl olduğuna delalet eder. Çünkü onlar, Allah'a, her insanın uzak kalmak ve berî olmak için alabildiğine gayret göstermesi gereken zulmü ve kötülüğü Allah'a nisbet ederler (Allah'ın yarattığını söylerler). Binâenaleyh onların bu hususstaki inançları, müşriklerin bu hükümleri gibidir, hatta bundan daha ileridir. Allah'a kızlar nisbet etmek, bir tek kötülük nisbet etmek sayılır. Bu ise, bütün kötülük ve en uygunsuz şeyleri Allah'a nisbet etmekten daha küçüktür" demiştir. **Kâdî**'ye şöyle cevap verilir: "Allah'ın hanımının ve çocuklarının olduğunun söylenmesinin imkânsız olduğu, delillerle sabit olunca, Cenâb-ı Hak, bunun peşinden, bu "iknâî" izâhı yapmıştır. Aksi halde, "Örfümüzde, çirkin ve kabîh olan her şey, Allah için de kabîh (çirkin) sayılır" denemez. Baksana, bir kimse, câriye ve kölelerini süsleyip, onları iyice allayıp pullayıp sonra da, bu cariye ve kölelerde, şehevî hisleri tahrik edip, hepsini birbirine katıp, aradaki engel ve maniaları kaldırdığını düşünelim. Bütün bunlar, Allah açısından güzel, ama insanlar için çirkindir. Böylece, örfe göre olan izahlara dayanmanın, ancak kendisi ile birlikte kat'î ve kesin deliller bulunduğu zaman makul ve yerinde olacağını anlıyoruz. Allah'ın çocuklarının olamayacağı kat'î ve kesin delillerle sabittir. Dolayısıyla o delillerin, bu tür iknâî izahlarla takviye edilmesi makul ve yerinde

olmuştur. Kulların fiillerinin (yaratılması meselesine) gelince, bunların Allah tarafından yaratıldığı da, kesin ve yakînî delillerle sâbittir. Eğer ileri bir mezhep (Mu'tezile) taassubu olmasaydı, bu iki mesele, birbiriyle nasıl mukayese edilebilirdi? Allah en iyi bilendir.

Allahu Teâlâ daha sonra لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى *"Âhirete iman etmeyenlerin kötü meselleri vardır. En yüce mesel ise, Allah'ındır"* buyurmuştur. "Kötü mesel", kötü sıfattır. Onların kötü sıfatları, o insanların çocuğa olan ihtiyaçları ile fakirlik ve utanç yüzünden kız çocuklarının olmasından hoşlanmamalarıdır. "En yüce mesel" ise, yüce ve kudsî sıfatlar manasınadır. Bu sıfat da, Cenâb-ı Hakk'ın, çocukları olmaktan münezzeh ve berî olmasıdır. Buna göre eğer, *"Allah için darb-ı mesel yapmayın"* (Nahl, 74) âyetine rağmen, nasıl, *"En yüce mesel, Allah'ındır"* buyurulmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ'nın getirdiği darb-ı mesel haktır, doğrudur. Başkalarının (Allah için yapacağı) darb-ı meseller (benzetmeler) ise, batıldır. Allah en iyi bilendir.

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَآبَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى ۚ فَاِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَاْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٦١﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ اَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ اَنَّ لَهُمُ الْحُسْنٰى ۗ لَا جَرَمَ اَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَاَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ﴿٦٢﴾ تَاللّٰهِ لَقَدْ اَرْسَلْنَآ اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٦٣﴾ وَمَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ اِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِى اخْتَلَفُوا فِيهِ ۙ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٦٤﴾

"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muaheze edecek olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat O, bunları belirlenmiş bir müddete kadar geciktirir. Ecelleri geldiği zaman ise, onlar ne bir saat geri kalabilir, ne de öne geçebilirler. Onlar, Allah'a, kendilerinin bile hoşlanmadıkları şeyleri isnat ederler. Dilleri, yalan yere, en güzelin kendilerine has olduğunu söyler durur. Hiç şüphe yok ki onların hakkı cehennemdir ve onlar (cehennemin) öncüleridir. Allah'a andolsun ki biz senden evvelki ümmetlere de peygamberler göndermiştik de şeytan onların yaptıklarını kendilerine süsleyip hoş

göstermişti. İşte o, bugün onların velisidir, onlar için acı veren bir azap vardır. Bu kitabı sana, ancak hakkında ihtilaf ettikleri şeyde, onlara açıklamada bulunman için ve iman edecek bir kavme, hidâyet ve rahmet olarak indirdik" (Nahl, 61-64).

Allah Zulümden Münezzehtir

Bil ki Allahu Teâlâ, müşriklerin en büyük küfürlerini ve en çirkin sözlerini nakledince, fazlını, rahmetini ve keremini göstermek için o kâfirlere mühlet verdiğini, onlara hemen ceza vermeyeceğini beyan buyurmuştur. Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Peygamberlerin ismeti (günahtan masumiyeti) olmadığını söyleyenler, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muaheze edecek olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* âyeti ile, şu iki bakımdan istidlâl etmişlerdir:

a) Allahu Teâlâ, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı"* buyurarak, zulmü bütün insanlara nisbet etmiştir. Zulmün, günah olduğunda şüphe yoktur. Bu da, her insanın günah işlemiş olmasını gerektirir. Peygamberler de insandır. Dolayısıyla onların da günah işlemiş olması gerekir.

b) Allahu Teâlâ, *"yeryüzünde hiçbir canlı kalmazdı"* buyurmuştur ki, bu ifade de, yeryüzünde olan herkesin zulmetmiş ve günah işlemiş olmasını gerektirir. Dolayısı ile, zâlim olan herkesin yok edilmesi gerektiği zaman, bütün insanların yok edilmesi gerekir. Ama biz, "Peygamberlerden zulüm sâdır olmamıştır, dolayısıyla onların yok edilmesi gerekmez" dersek, bu durumda her zâlimin yok edilmesinden, bütün insanların yok edilmesi ve yeryüzünde hiçbir canlı kalmaması neticesi çıkmazdı. Bu netice çıktığına göre, peygamber olsun olmasın, bütün insanların zalim olduğunu anlamış oluruz.

Buna şöyle cevap verilir: Her insanın zâlim olmadığı da delil ile sabittir. Çünkü Allahu Teâlâ *"Sonra biz, o kitabı, seçtiğimiz kullara miras bıraktık. İşte onlardan kimi nefsine zulmedendir, bazısı hayırlarda ileri geçenlerdir"* (Fatır, 32) buyurmuştur. Bu, "kullarından, kendisine zulmedenler, mu'tedil (âdil) olanlar ve hayırda öncü olanlar vardır" demektir. Eğer mu'tedil olanlar ve hayırda birinci olanlar da zâlim olsalardı, o zaman âyetteki bu

üçlü taksim yanlış olurdu. Binâanelayh mu'tedil (âdil) olanlar ile, hayırda öncü olanların zâlim olmadıklarını anlıyoruz, işte bu delil ile, bütün herkesin zalim olduğunun söylenemeyeceği sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz deriz ki: Âyetteki, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı"* ifadesindeki *"insanlar"* sözü ile, ya ilahî cezayı hak etmiş bütün günahkârlar, yahut da geçen âyetlerde bahsedilen müşrikler ve Allah'ın kızları bulunduğunu söyleyen kimseler kastedilmiştir. Bu durumda, yapılan o istidlâl düşer. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bazı kimseler, zararda aslolanın haramlık olduğu hususuna bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Eğer zarar meşru olsaydı, ya bu, onlardan sudur eden bir suçun karşılığı olarak meşru olurdu, yahut bu tarzda (şekilde) olmazdı. Her iki ihtimal de söz konusu olamaz. Binâenaleyh zararın kesinlikle meşru olmaması gerekir.

Birinci ihtimalin yanlış oluşu, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* âyetinden dolayıdır. Bununla şu iki bakımdan istidlâl edilebilir:

1) "Lev" (eğer) edatı, bir şeyin bulunmaması sebebiyle diğer şeyin de olmayacağını ifade etmek için kullanılır. O halde *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze etseydi, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* âyeti Allahu Teâlâ'nın, zulümleri sebebi ile insanları muâheze etmediğini, yeryüzünde canlılar bıraktığını gösterir.

2) Âyet, Allah'ın insanları, zulümleri sebebiyle muâheze etmesinin gerekli olduğuna ve bu muâhezenin (sorumlu tutmanın) da, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmama şeklinde olacağına delâlet edip, biz de yeryüzünde pek çok canlı bulunduğunu görüp müşahede ettiğimize göre, Hak Teâlâ'nın, insanları zulümleri sebebi ile (şimdilik) muaheze etmediğine kesinkes hükmetmek gerekir. Böylece bununla, zararların, işlenen suçlara birer ceza olarak meydana gelecek tarzda meşru olmasının caiz olmayacağı sabit olmuş olur.

İkinci ihtimal, yani zararın, daha önce işlenmiş bir suçtan ötürü olan bir ceza tarzında değil de, iptidaen (sebepsiz olarak) meşru olması ihtimali de, icmâen bâtıldır. Böylece, bu âyetin muktezâsına göre, zararın mutlak olarak (kayıtsız-şartsız) haram olduğu sabit olur. Bu husus, diğer bazı

âyetlerle de desteklenir. Mesela, *"Yeryüzünde, yeryüzü iyi bir hale geldikten sonra (düzene girdikten sonra) fesat çıkarmayın"* (A'raf, 56); *"(Allah) dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi"* (Hacc, 78) ve *"Allah size kolaylık diler, güçlük murat etmez"* (Bakara, 185) âyetleri gibi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِى الْاِسْلَامِ *"İslâm'da ne zarar vermek, ne de zarara karşı zararla mukabele etmek yoktur"*[19] ve مَلْعُونٌ مَنْ ضَرَّ مُسْلِمًا *"Bir Müslümana zarar veren mel'undur"*[20] buyurmuştur. Bu âyet ve hadislerin tamamından, zararlarda asıl olan hükmün haramlık olduğu sâbit olmuş olur. Buna göre biz diyoruz ki, her bakımdan zararlı olan bir hadise meydana geldiğinde bakarız, eğer onun meşrû olduğunu gösteren belli bir nass bulursak, "hâs olan delilin, âmm (umûmî) olan delilden önce nazar-ı itibara alınacağı" prensibinden ötürü, o nassa göre hükmederiz. Aksi halde, izah ettiğimiz temel düsturdan ötürü, o zararın haram olduğuna hükmederiz.

İhtirasları Gemlemenin Lüzumu

Bazıları, bu kâidenin, insanın istediği her şeyin, kendisi için meşrû olması gerektiğine delâlet ettiğini, çünkü onu ondan men etmenin bir zarar olduğunu, zarar vermenin ise, bu temel düstura göre meşru olmadığını; yine insanın hoş görmediği şeyin haram olması gerektiğini, çünkü hoşlanmadığı şeyin meydana gelmesinin, onun için zarar olduğuna, kezâ zararın meşru olmadığına delâlet etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Böylece bu asıl düsturun, kıyamete kadar bütün muhtemel hadiseleri içine aldığı sabit olmuş olur. Sonra biz diyoruz ki: Hükümlerin ispatı hususunda, kendisine tutunulan kıyas ya bu kâideye uygun olur, ya da olmaz. Birinci ihtimal, batıldır. Çünkü bu asıl düstur, kıyasa ihtiyaç bırakmaz. İkincisi de batıldır. Çünkü nâss, kıyastan önce gelir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile şöyle der: "Bu âyet, zulüm ve mâsiyetin, Allah'ın yaratması olmadığına, aksine kulların fiilleri olduğuna delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ, kulların zulmünü kullara izafe etmiş, kendisine nisbet etmemiş ve *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muaheze edecek olsaydı (...)"* buyurmuştur. Hem sonra, eğer bunlar Allah'ın yarattığı şeyler olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, bunlardan dolayı insanları hesaba çekmesi, Allah tarafından işlenmiş bir zulüm olurdu. Âyette O, kullarını zulümden men ettiğine göre,

19 **Müsned,** 1/313.

20 **Tirmizi,** Birr, 27 (4/332).

kendisi zulümden haydi haydi uzak ve münezzeh olur. Hem bu âyet, kulların amellerinin, mükâfatın ve cezanın farz ve gerekli olmasında tesirli olduğunu gösterir. Çünkü âyetteki بِظُلْمِهِمْ *"zulümleri yüzünden"* ifâdesindeki "bâ" harf-i cerri, ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللّٰهَ *"Bu, onların Allah'la mücâdele etmeleri yüzündendir"* (Enfal, 13) âyetinde olduğu gibi, sebebiyete delalet eder. Bil ki bu konudaki görüşümüzü defalarca açıkladık. Binâenaleyh onları burada tekrar etmeyeceğiz. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetin zâhiri, insanların zulme yeltenmesinin, bütün hayvanların helâkini gerektirdiğine delalet eder. Halbuki bu câiz değildir. Çünkü hayvanlardan günah sâdır olmaz. Binâenaleyh insanların zulümleri yüzünden, onları helâk etmek nasıl uygun düşer? Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) a) Biz, *"Yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* ifadesinin bütün hayvanları içine aldığını kabul etmiyoruz. **Ebu Ali el-Cübbâî,** bunu şöyle izah etmiştir: "Bu âyet ile, "Eğer Allah insanların işlediği küfür ve masiyetten ötürü insanları hemen hesaba çekseydi, onları imha ederdi ve böylece onların soyu sopu diye bir şey kalmazdı. Herkesin atalarında, azaba müstahak kimselerin bulunacağı malumdur. Binâenaleyh eğer onlar helâk edilmiş olsalardı, nesilleri de kalmazdı. Böylece de yeryüzünde insan namına bir şey kalmaması gerekirdi. İnsanlar tamamen yok olunca da, yeryüzünde hayvanların kalmaması da gerekirdi. Çünkü hayvanlar, insanların faydası ve maslahatı için yaratılmışlardır." Bu çok güzel bir izahtır.

b) Helâk zâlimlere geldiğinde, diğer insanlara ve canlılara da şâmil olur. Bu helâk o zaman, zâlimler için bir azap, diğerleri için bir imtihan olmuş olur. Bu durum, **Hz. Nûh** (a.s) zamanında (Tufan'da) meydana gelmiştir.

c) Allahu Teâlâ, eğer o insanları hemen muâheze etseydi, yağmurlar kesilirdi. Yağmurlar kesilince de, bitkiler bitmez ve böylece de yeryüzünde canlı diye bir şey kalmazdı. **Ebu Hureyre** (r.a)'nin, "Zâlim ancak kendisine zarar verir" diyen birisini duyduğunda, "Hayır, vallahi aksine. Deve kuşu, yuvasında, zalimin zulmünden dolayı ölür" dediği rivayet edilmiştir. **İbn Mes'ûd** (r.a.)'dan, "Neredeyse karafatma bile, âdemoğlunun günahı sebebiyle helâk olur" dediği rivayet edilmiştir. İşte bu cevaba dair yapılan bu üç izah, "**dâbbe**" lafzının, bütün canlıları içine almasının kabul edilmesi itibariyledir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"yeryüzünde hiçbir canlı kalmazdı"* ifadesiyle, "O, yeryüzünde herhangi bir kâfir bırakmazdı" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu izaha göre, âyet-i kerimedeki "canlı-dâbbe" sözüyle, kâfir kastedilmiştir. Bunun böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, hayvanlar gibidirler. Belki daha da sapıktırlar"* (A'raf, 179) âyetidir. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

"**Aleyhâ**" kelimesindeki zamir, "**ard**" (yeryüzü) kelimesine râcidir. Halbuki, bu isim, daha önce geçmemiştir. Ancak ne var ki, bu âyette geçen "**dâbbe**" kelimesi, "**ard**" (yeryüzü) kelimesine delâlet eder. Çünkü "**dâbbe**" ancak yeryüzünde debelenip hareket edebilir. Çoğu kez, yeryüzü (**ard**) kelimesi, her ne kadar lafzan geçmese bile, kinâye yoluyla ifade edilir. Çünkü Araplar, yeryüzünü kastederek مَا عَلَيْهَا مِثْلُ فُلَانٍ "Onun üzerine, falan gibisi yoktur" veya مَا عَلَيْهَا اَكْرَمُ مِنْ فُلَانٍ "Orada falancadan daha iyi kimse yoktur" derler ve bu ifadelerde zamirle yetinirler.

Belirlenen Vade

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى *"Fakat O bunları, belirlenmiş bir müddete kadar geciktirir"* buyurmuştur. Bu âyette geçen, "**ecel**" (müddet)in ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, **Atâ**'nın görüşü olup, **Atâ, İbn Abbas**'ın "Cenâb-ı Hak bununla kıyamet gününü kastetmiştir" dediğini nakletmiştir.

2) Bununla, ömrün sonu kastedilmiştir. Birinci görüşün izahı, azabın en büyüğünün, kıyamet gününde, o insanlara tastamam verilmesinden ötürüdür. İkinci görüşün izahı ise, "müşriklerin, ömürleri sona erip dünyadan ayrıldıklarında hemen cezâya dûçar kılınmış olmaları"dır.

İstemedikleri Şeyi Allah'a Atfetmeleri

Kâfirlerin bahsettiği ve Allah'ın da onlardan naklettiği fasit görüşlerden **üçüncüsü**, Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ *"Onlar, Allah'a kendilerinin hoşlanmadıkları şeyleri isnat ederler"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın "**yec'alûn**" *(kılarlar, isnat ederler)* ifadesinden, "kendileri için hoş görmedikleri o kızları Allah'a nisbet ederler" anlamı kastedilmiştir. Buna göre "kılarlar, isnat ederler" tabirinin manası Allah'ı bu şekilde tavsif eder ve O'nun hakkında bu hükmü verirler" demektir. Bu, meselâ bir kimsenin, "**Ce'altu zeyden ale'n-nâsi**" (Ben, Zeyd'i insanlar üzerine kıldım, yani tayin ettim) demesi gibidir. Yani, "Ben buna hükmettim;

ben bu hükmü verdim" demektir. Biz, "**Ce'ale**" kelimesinin ne demek olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ (Maide, 103) âyetini tefsir ederken söylemiştik.

Hüsna'nın Buradaki Anlamı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتَصِفُ اَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ اَنَّ لَهُمُ الْحُسْنٰى *"Dilleri yalan yere, en güzelin kendilerine has olduğunu söyler durur"* buyurmuştur. **Ferrâ** ve **Zeccâc** şöyle demişlerdir: "Bu ifadenin başındaki enne'nin dahil olduğu cümle "**el-kezîb**" kelimesinden bedeldir. Buna göre kelamın takdiri, "Onların lisanları, en güzelin kendileri için olduğunu söyler" şeklindedir. Buradaki "**el-hüsnâ**" kelimesinin ne demek olduğu hususunda da iki görüş bulunmaktadır:

1) Bununla, oğullar kastedilmiştir. Yani, onlar, "Kızlar Allah'ın; oğullar ise bizimdir" demişlerdir.

2) Onlar, kızların Allah'a ait olduğunu söylemelerinin yanı sıra, kendilerini, işte bu sözlerinden dolayı, Allah'ın rızasını elde etmek ve hak din ve güzel mezhep üzere olmakla vasfetmişlerdir.

3) Onlar, cennetin kendileri için olduğuna, mükâfatın da Allah'tan olduğuna hükmetmişlerdir.

Kıyamet İnancı ve Müşrikler

Buna göre eğer, "Onlar, kıyameti inkâr ettikleri halde, böyle bir kararı nasıl verebilirler?" denilirse, biz deriz ki:

Onların hepsi, kıyameti inkâr etmiyordu. Nitekim şöyle denilmiştir: "Araplar içinde, öldükten sonra dirilmeyi, kıyameti kabul eden bir topluluk vardı. İşte bundan dolayı onlar, en güzel develeri ölünün kabri başına diker, bağlar ve o deve ölünceye kadar onu orada bırakır, "Bu ölü dirildiğinde, bineceği de kendisiyle beraber dirilir" derlerdi. Hem, onların kıyameti kabul etmedikleri farzedilse bile, belki de onlar, "Eğer Muhammed, öldükten sonra dirilme ve haşr hususunda doğru söylüyorsa, üzerinde olduğumuz bu hak din (!) sebebiyle, cennet ve mükâfat bizim için olacaktır" diyorlardı.

Bazı kimseler şöyle demişlerdir: Evlâ olan, buradaki "**el-hüsnâ**" kelimesinin bu manaya alınmasıdır. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, hemen bunun peşinden, لَا جَرَمَ اَنَّ لَهُمُ النَّارَ *"Hiç şüphe yok ki onların hakkı cehennemdir"* buyurmuş ve böylece de, onların sözlerini reddederek, yerlerinin

cehennem olduğunu belirtmiş olmasıdır. Binâenaleyh bu, onların, cennetin kendilerine ait olduğuna hükmetmiş olduklarını gösterir. **Zeccâc** şöyle der: "**Lâ ceram**" ifadesinin başındaki "**lâ**", onların görüşlerini reddetmek içindir. Buna göre mana, "Durum, onların vasfettikleri gibi değildir. Aksine onların fiilleri, yani bu sözü söylemeleri, kendilerine ateş kazandırmıştır" şeklinde olur. Buna göre, "**enne lehüm**" kelimesinin başındaki enne'nin mahalli, "**kesebe**" (kesbetti, yaptı) manasına gelen "**ceram**"ın mef'ûlü olduğu için, mansûbdur. **Kutrub,** buradaki enne'nin, başına geldiği cümlenin mahallen merfû olduğunu, manasının ise, "Onlara ateş, cehennem vacip oldu, hak oldu" şeklinde olduğunu; i'râbının nasıl olacağının sorulması halinde ise, mânanın, "onlar için ateş ve nâr hak oldu, vâcip oldu ve kesinleşti" şeklinde olacağını söylemiştir.

İfrat'ın Manası

Cenâb-ı Hak, وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ *"Ve onlar (cehennemin) öncüleridir"* buyurmuştur. **Nâfi** ve **Kisâî**'den rivayetle **Kuteybe,** bu ifadeyi, râ'nın kesresiyle "**Mufritûn**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları râ'nın fethasıyla "**Mufratûn**" şeklinde okumuşlardır. **Nâfi**'nin kıraatine gelince **Ferrâ** şöyle demiştir: "Buna göre mana, "Onlar kendi aleyhlerine olmak üzere, günahta aşırı idiler" şeklinde olur. Mananın, "Onlar, Allah'a iftirâ etmede ileri gitmişlerdi" şeklinde olduğu da söylenmiştir. **Ebu Ali el-Fârisî** ise şöyle demiştir: "Tıpkı "**Ecrebe**"nin "uyuzlu oldu" manasına gelmesi gibi, "**Efrata**" fiili de, "aşırı oldu" anlamındadır. Buna göre mana, "Onlar, ateşe doğru en hızlı ve önde koşanlardır" şeklindedir. Buna göre sanki onlar, o cehenneme kendileri için yer hazırlayacak birilerini göndermişlerdir.

Bu kelimeyi râ'nın fethasıyla "**mufratûn**" şeklinde okumaya gelince, bu hususta da iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Buna göre mana, "Onlar, ateşte bırakılmışlardır" şeklinde olur. **Kisâî,** Arapçada, "Bırakmadım" anlamında, "**Mâ efrattu mine'l-kavmi ehaden**" (Kavimden hiç kimseyi bırakmadım) denilmektedir demiştir. **Ferrâ** ise, Arapların, "Onları geride bıraktım, onları unuttum" manasında, "**Efrattu minkum nâsen**" (onlardan bir topluluğu bıraktım, ihmal ettim) dediklerini söylemiştir.

İkinci görüş: Bu kelime, "Acele ettirilmiş, ivdirilmişlerdir" anlamındadır. **Vâhidî** (r.h) şöyle demiştir: "Tercih edilen, bu görüştür. Bunun izahı ise, **Ebu Zeyd** ve başkalarının dediği şu hususdur: "Bir kimse, kovaları

doldurmak için, arkadaşlarından önce suya vardığında, **"Farata'r-reculu ashâbehu yafrutuhum faratan ve furûtan"** yine onlardan öne geçtiğinde, **"Efrata'l-kavme el-fâritu ve ferratûhu"** "Falan kimse, topluluğun önüne geçti", **"Farratûhu** = Onlar, o kimseyi öne sürdüler" denilir. Bu izaha göre bu ifadenin manası, "Onlar sanki cehenneme doğru koşup, cehennemde onların öncüsü oldular" demektir. Böylece onlar, cehenneme kendilerinden sonra girenleri geride bıraktılar" şeklinde olur.

Mü'minleri Teselli Etme

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Kureyş'ten sâdır olan bu tür hareketler gibi, geçmiş peygamberler hakkında da önceki ümmetlerden benzeri hareketler sâdır olduğunu beyan ederek تَاللّٰهِ لَقَدْ اَرْسَلْنَا اِلٰى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ *"Allah'a andolsun ki biz senden evvelki ümmetlere de peygamberler göndermiştik de, şeytan onların yaptıklarını kendilerine süsleyip hoş göstermişti..."* buyurmuştur ki, bu, adeta Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavminin cahillikleri sebebiyle, kendisine ulaşan gam ve kederlere karşı bir teselli gibi olmuş olur.

Mu'tezile şöyle der: Âyet, Cebriye'nin görüşünün yanlış olduğuna şöylece delâlet eder:

1) O kulların fiillerini yaratan Allah olmuş olsaydı, şeytanın bu tezyininin bir anlamı olmazdı.

2) Bu tezyin, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmiş olsaydı, şeytanın bundan dolayı zemmedilmiş olması caiz olmazdı.

3) Tezyin, insanı, o fiili işlemeye götüren Allah'ın yaratmasıyla olduğunda, bu işin meydana gelmesi zorunlu olur. Binâenaleyh, tezyin, o fiili yapmaya sebep olamaz.

4) Cebriyye'nin görüşüne göre, bu işi yaratan insanlar için dost olmaya o ise davet edenden daha layıktır.

5) Allahu Teâlâ tezyin etme işini, şeytana isnat etmiştir. Binaenaleyh, o tezyin eden Allah olmuş olsaydı, o zaman o tezyin işinin şeytana izafe edilmiş olması doğru olmazdı.

Kâfirlerin Dostu Şeytandır

Buna şöyle cevap verilir: Kâfirlerin gözlerine çirkin olan şeyleri süsleyen şâyet şeytan olursa, o vesveseleri o şeytanın gözünde tezyin eden, şâyet

başka bir şeytan ise, o zaman teselsül gerekir. Yok eğer Allah ise, işte elde edilmek istenen netice de budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ *"İşte o, bugün de onların velisidir"* buyurmuştur. Bu hususta iki ihtimal vardır:

a) Bundan, Mekke kâfirleri kastedilmiş olup, bu günde onların dostu ve velisi olan ise, şeytandır. Şeytan, senden önceki ümmetlerin kâfirlerine yaptığı gibi, onları iğva etmeyi ve senden çevirmeyi üstüne almıştır. Böylece bu takdire göre bu ifade geçmiş ümmetlerin haberlerini vermekten, Mekke kâfirlerinin haberlerini nakletmeye geçmiş olur.

b) Cenab-ı Hak, bu ifadedeki "**el-yevm**" (bugün) sözüyle, kıyamet gününü kastederek, şöyle demek istemiştir: "İmdi o, amellerini kendilerine süslemiş olduğu o kâfirlerin, kıyamet gününde dostudur. O gün, çok meşhur olduğu için, kıyamet gününe, normal olarak "el-yevm" (gün) kelimesi ıtlâk edilmiştir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin maksadı, "Yani, o günde, onların hiçbir dostu yok demektir" şeklindedir. Bu böyledir, zira onlar, azaplarını müşahede edip, o azabın, şeytanın başına geldiği gibi kendilerinin de başına geldiğini görüp; o azaptan kendileri kurtulamayacağı gibi, şeytanın da kurtuluşu olmadığını anladıklarında, o zaman istihza üslubuyla alay etmek için onlara, "Bu gün sizin dostunuz budur, şeytandır!" denilmiş olması mümkündür.

Kur'ân'ın İniş Hikmetlerinden

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu şiddetli tehdidinin yanı sıra, delil ikame edip her türlü mazereti ortadan kaldırdığını belirterek, وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً *"Bu kitabı sana, ancak hakkında ihtilaf ettikleri şeyde, onlara açıklamada bulunman için indirdik"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu, "Biz, Kur'ân'ı sana, ancak, o Kur'ân'ı açıklamaları vasıtasıyla, onlara hakkında ihtilaf ettikleri şeyleri beyan etmen için indirdik" manasındadır. İhtilaf edenler ise, Ehl-i kitab ile, hevâ ve arzularınıza göre hüküm veren kimselerdir. Onların kendisinde ihtilaf ettikleri şey de, tevhit, şirk, cebr, kader, kıyametin varlığı, yokluğu vb. itikadi meseleler ile, meselâ bahîra, sâibe gibi helâl olan şeyleri haram kılmaları ve leş gibi, haram olan şeyleri de helâl kılmaları kabilinden olan hükümleri kapsayan dindir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Fiilleri Hikmetle Muallel midir?**

لِتُبَيِّنَ *"açıklamada bulunman için"* ifadesindeki lâm, Allah'ın fiillerinin birtakım gaye ve maksatlar şartına bağlı olduğuna delâlet eder. Bunun benzeri olan âyetler pek çoktur. Meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu bir kitaptır ki, insanları Rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa... çıkarman için onu sana indirdik"* (İbrahim, 1) ve *"Ben cinleri de insanları da, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyat, 56) âyetleri bunlardandır.

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Allah'ın fiillerinin, herhangi bir maksat ve gaye şartına bağlı olmasının imkânsız olduğu aklen sabit olunca, bu âyetleri te'vil etmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "**Hüden ve rahme**" ifadeleri, "لِتُبَيِّنَ" ifadesinin mahalline matufturlar. Ancak ne var ki bu iki kelime, mef'ûlün leh olarak mansubdurlar. Çünkü bu ikisi, kitabı indirenin fiilleridir (işidir). "لِتُبَيِّنَ" fiilinin başına lâm gelmiştir, çünkü bu, indirenin değil, muhatabın işidir. Mef'ûlün leh ancak, o failin işi olduğu zaman mansub kılınır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Kelbî şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, Kur'ân'ı inanan kimseler için bir hidâyet ve rahmet olarak vasfetmesi, onun herkes için böyle olmasına aykırı değildir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, Bakara Sûresi'nin başındaki "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) ifadesinin, o Kur'ân'ın bütün insanlar için bir hidâyet rehberi olmasına aykırı olmaması gibidir. Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ın bütün insanlar için hidâyet olduğunu ayrıca, "هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ" (Bakara, 185) âyetinde de beyan etmiştir. O mü'minlerin, o hidâyeti kabul edip de, böylece ondan yararlanmaları bakımından, özellikle mü'minleri zikretmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen ondan korkacak kimselere ancak o tehlikeyi haber verensin"* (Nâziat, 45) âyetinde olduğu gibidir. Çünkü, o inzâr edenin inzâr ve uyarısından ancak, böylesi bir topluluk istifade eder. Allah en iyisini bilendir.

Allah'ın Kudretinin Delilleri

وَاللّٰهُ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ؕ اِنَّ فِىْ ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِّقَوْمٍ يَّسْمَعُوْنَ ۚ ﴿٦٥﴾ وَاِنَّ لَكُمْ فِى الْاَنْعَامِ لَعِبْرَةً ؕ نُسْقِيْكُمْ مِّمَّا فِىْ بُطُوْنِهٖ مِنْ بَيْنِ

فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَآئِغًا لِلشَّارِبِينَ ﴿٦٦﴾ وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

"Allah gökten su indirdi de, onunla yere, ölümünden sonra can verdi. Şüphesiz ki bunda, kulak verecek bir kavim için âyet vardır. Sağmal hayvanlarda da, sizin için elbette bir ibret vardır. Size, onların karınlarındaki fışkı ile kan arasından, içenlerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içiriyoruz. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de, içki ve güzel bir rızık edinirsiniz. İşte bunda da aklını kullanacak kimseler için, hiç şüphesiz bir delil vardır" (Nahl, 65-67).

Bil ki biz, Kur'ân'ın en büyük gayesinin ulûhiyyet, nübüvvet, âhiret ve kazâ-kader gibi dört temel unsuru izah etmek, iyice anlatmak, zihinlere yerleştirmek olup, bu dört unsurdan da en büyük gayesinin ulûhiyyeti anlatmak olduğunu söylemiştik. İşte bundan dolayı her ne zaman söz, kâfirlerle ilgili vaîd ve tehditler hakkında uzarsa, Cenâb-ı Hak tekrar ulûhiyyeti izaha başlar. Bu sûrenin başında şöyle demiştik: "Allahu Teâlâ ulûhiyyetin delillerini zikretmek istediğinde, söze önce feleklerin kütleleriyle; ikinci olarak insanla, üçüncü olarak hayvanlarla, dördüncü olarak bitkilerle, beşinci olarak da deniz ve karanın çeşitli hallerini zikretmekle başlar. İşte burada, bu âyette de ulûhiyyetin delillerini yeniden izaha başlayınca, söze gök dünyası ile başlayarak وَاللّٰهُ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا *"Allah gökten su indirdi de, onunla yere, ölümünden sonra can verdi"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, semayı, kendisinden yağmur yağacak bir tarzda yaratmış ve o yağmur da yerin can bulmasına sebep olmuştur" demektir. "Yerin dirilmesi"yle kastedilen de ekinler, ağaçlar, çiçekler, meyve vermezken meyve verenler haline gelmiş olan ağaçların, faydalı değilken faydalı hale gelmiş olan bitkilerin durumudur. Biz bu delili defalarca izah ettik.

Daha sonra Cenâb-ı Hak اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ *"Şüphesiz bunda, insafla ve düşünerek dinleyen kimseler için delil vardır"* buyurmuştur. Çünkü, kalbiyle ve gönlüyle içinden gelerek kulak vermeyen, sanki duymayan bir sağır gibidir.

Hayvana Süt Yaptıran Kudret

Bu âyette bahsedilen delillerin ikincisi de, hayvanların çeşitli halleriyle istidlâl etmektir ki, işte bu husus Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنَّ لَكُمْ فِى الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِى بُطُونِهِ *"Sağmal hayvanlarda da, sizin için bir delil vardır. Size, onların karınlarındakinden (...) içiriyoruz"* âyetinin ifade ettiğidir. Biz "ibret'in ne demek olduğunu, "لَعِبْرَةً لِأُولِى الْأَبْصَارِ" (Âl-i İmrân, 13) âyetinin tefsirinde anlatmıştık. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Ebû Amr, Âsım'ın ravisi **Hafs, Hamza ve Kisâi,** nûn'un dammesiyle "**nuskîküm**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları nûn'un fethasıyla "**neskîkum**" okumuşlardır. Nûn'un fethasıyla okuyuşun delili açıktır. Çünkü sen, "Ona su verdim, suya kandı" manasında, "**Sakaytuhû-eskîhi hattâ reviye**" dersin. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Rableri de onlara gâyet temiz bir şarap içirmiştir* **(sekahum)**" (Dehr, 21), *"Bana yediren, bana içiren O'dur* **(yeskîn)**" (Şuâra, 79) ve *"...kaynar sudan içirildiler* **(sükû)**" (Muhammed, 15) buyurmuştur. Bu ifadeyi, nûn'un dammesiyle okumaya gelince, bu da senin, "kendisi için içecek yaptı; içecek kıldı..." manasında söylediğin, "**Eskâhu**" tabirinden alınmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"size tatlı bir su da içirmedik mi?"* (Mürselât, 27) ve *"... onunla sizleri suladık"* (Hicr, 22) buyurmuştur. Bu, burada "Biz onu, çokluğu ve sürekli olması açısından, tıpkı yağmur yüklü bir bulut gibi yaptık" manasındadır. **Ebu Ubeyde** bu fiili, nûn'un zammesiyle okunmasını tercih ederek, "Çünkü bu, devamlı bir içecektir. Bu gibi yerlerde genel olarak if'âl babı kullanılır" demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Butûnihî'deki Zamirin izahı**

Âyette "**butûnihi**" kelimesindeki zamir âyetin baş tarafındaki "**en'âm**" ismine râcidir. Normalde "**fî butûnihâ**" denilmesi beklenirdi. Nahivciler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) "**el-En'âm**" lafzı, tıpkı, "**raht**" (cemaat), "**kavm**" (kavim), "**bakar**" (sığır), "**ne'âm**" (davar) kelimeleri gibi, bir topluluğu, bir grubu ifade etmek için konulmuş olan müfret bir lafızdır. O halde bu, lafız cihetiyle müfret bir lafızdır. Binaenaleyh bunun zamiri de, müfret zamiri olur ki, bu zamir de müzekkerdir; mana bakımındansa, çoğuldur. Binaenaleyh zamiri, çoğul zamiri olur. Çoğul zamiri de müennes zamiridir, işte bundan dolayı burada "**butûnihi**"; Mü'minûn 21 âyetinde de "**butûnihâ**" buyurulmuştur.

2) Bu, "Bizim bahsettiğimiz şeylerin karınlarında" manasındadır. Bu, **Kisaî**'nin bu konuda verdiği cevaptır. **Müberred** ise şöyle der: "Bu husus, Kur'ân'da yaygındır. Nitekim Cenâb-ı Hak, "فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا رَبِّي" (En'âm, 78) buyurmuştur ki bu, "Bu doğan şey, benim Rabbimdir" demektir. Yine Cenâb-ı Hak, "إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ * فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ" (Abese, 11-12) buyurmuştur ki *"Onunla öğüt almak isteyen herkes onunla öğüt alır"* takdirindedir.

Bil ki bu, ancak müennesliği hakîki olmayanlar hakkında böyledir. Hakîki müennes olanlara gelince, bu caiz olmaz. Zira normal olarak, insan hakkında, **"Câriyetuke zehebe-Gulâmuke zehebet"** denilemez.

3) Burada bir hazf bulunup onun takdiri نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا لَبَنًا "Size, onun karnında bulunanların bir kısmından, yani sütten içiririz" şeklindedir. Çünkü, onun karnında bulunanların tamamı süt değildir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Sütün Oluşması**

"Fers" kelimesi, işkembede bulunan gübreye denilir. **Kelbî, Ebu Sâlih'ten, Ebu Salih de İbn Abbas**'tan, onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Alaf işkembeye yerleştiğinde, onun en altı kığı, gübre; en üstü kan, ortası da süt olur. Böylece kan damarlara, süt de memeliğe geçer. Gübre de olduğu gibi kalır ki işte bu, *"Onların karınlarındaki fışkı ile kan arasından, kendisine kan ve gübrenin karışmadığı halis bir süt... "* âyetinden anlaşılan hususdur.

Biraz Anatomi[21]

Birisi şöyle diyebilir: Kan ve süt kesinlikle işkembede oluşmazlar. Bunun delili ise, his ve müşahededir. Çünkü bu hayvanlar mütemadiyen kesilir, fakat hiç kimse onların işkembesinde ne kan ne de süt görmez. Binaenaleyh, şâyet kan ve süt işkembede oluşmuş olsaydı, o zaman bunun bazı hallerde müşahede edilmesi gerekirdi. Bizzat müşahedenin, yanlışlığına delalet ettiği iddiası ise benimsenemez. Tam aksine gerçek şudur: Canlı varlık gıdayı aldığında, bu gıda, o canlı eğer insansa onun midesine; yok, hayvan vs. cinsten ise, onun işkembesine gider. O gıda işkembede eritilip ilk hazım tahakkuk ettiğinde, o gıdadan akıcı olanlar, ciğere; katı olanlar ise, bağırsaklara geçer. O gıdadan ciğere geçen kısım, orada eritilir ve kana dönüşür ki, işte ikinci hazım budur. Ve o kan, "safra" (bedenin dörtte birini oluşturan kısım); "sevdâ" (bedenin dörtte birini oluşturan kısım) ve

21 Anatomide Râzi'den beri, geçen 7 asırlık dönemde çok değişiklik olmuştur. Fakat görüldüğü üzere müfessirimiz bu konuda bilimsel bir tavır içinde olup, gözlem ve tecrübeye göre izah etmeye yönelmiştir.

artık ve (zehirli) bir sıvı ile karışır. "Safra", öd kesesine; "sevdâ", dalağa; su da böbreklere, oradan da sidik torbasına geçer. Kana gelince, kan da, toplar damarlara geçer ki, bu da, ciğerden çıkan damarlardır. İşte burada üçüncü hazım meydana gelir. Ciğer ile memelik arasında pek çok damar vardır. Dolayısıyla kan o damarlardan memeliğe geçer. Memelik, yumuşak, beyaz etli bir bezedir. Böylece Allahu Teâlâ, o etli yumuşak, beyaz bezeye o kan döküldüğünde, onu kan halinden süte dönüştürür ki, işte sütün nasıl oluştuğu hususundaki en doğru görüş budur.

Buna göre şâyet, "Bütün bu hususlar erkek hayvan için de söz konusudur. O halde onda niçin süt oluşmuyor?" denilirse, biz deriz ki:

İlahî hikmet, her şeyi, o şeyin maslahatına uygun bir tarzda yönetmeyi gerektirmiştir. Binaenaleyh, her canlının erkeğinin mizacının, sıcak ve kuru; dişisinin mizacının ise, soğuk ve rutubetli olması gerekir. Bundaki hikmet şudur: Yavru, ancak dişinin bedeninin içinde oluşuverir. Dolayısıyla, şu iki sebepten dolayı, daha fazla rutubetin dişiye tahsis edilmesi gerekmiştir:

a) Yavru ancak rutubetten oluşur. Binaenaleyh, o yavrunun oluşabilmesi için birtakım maddeler meydana gelsin diye, dişinin bedeninde pek çok rutubetlerin bulunması gerekir.

b) Yavru büyüdüğünde, annenin bedeninin, o çocuğun büyüyüp gelişmesi için, uzayıp gelişmeyi kabul edecek bir biçimde olması gerekir. Binaenaleyh, o rutubetler annenin bedeninde çokça bulunduğunda, onun bedeni uzayıp genişler. Böylece de orası, o yavru için müsait hale gelir. İşte böylece, anlattıklarımızla, işte bu hikmetten dolayı Allahu Teâlâ'nın, her canlının dişisinin bedenine daha fazla rutubeti tahsis etmiş olduğu sabit olmuş olur. Sonra, annenin rahminde iken, o ceninin bedeninin gelişip büyümesi için oluşmuş olan o rutubetler, cenin, oradan ayrıldığında, o küçük yavrunun gıdasını oluşturmak için, memeliğe ve memeye geçer.

Bunu iyice kavradığında bil ki, kendisi sebebiyle dişide kandan oluşan süt, erkekte mevcut değildir. Böylece, bu iki şey arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Bu açıklamayı da iyice anladığında, biz diyoruz ki: Müfessirler şöyle demişlerdir: Âyetteki "مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ" ifadesinden kastedilen, bu üç şeyin aynı yerde oluştuğudur. Bu cümleden olarak mesela "**fers**", işkembenin en alt kısmında; kan, en üst kısmında, süt de ortada olur. Biz, bu görüşün,

his ve tecrübenin hilafına bir görüş olduğunu belirtmiştik. Çünkü kan, şâyet midenin ve işkembenin en üst tarafında oluşmuş olsaydı, o zaman bir kimsenin gaseyanı halinde (normal olarak) kan kusması gerekirdi ki, bu kesinlikle yanlıştır. Ama biz şöyle diyoruz: Bu âyetle şu kastedilmiştir: Süt ancak, kanın bazı parçalarından meydana gelir. Kan da ancak, "fers"-teki latîf parçalardan, cüzlerden meydana gelir. "Fers" de, işkembede bulunan yenilmiş şeyler demektir. O halde süt, ilk önce, **"fers"** arasında bulunan şeylerden, ikinci olarak da kanda bulunan şeylerden meydana gelir. Böylece, Allahu Teâlâ o sütü, o katı ve kesif kısımlardan ayırarak, onda, sayesinde yavrunun bedenine uygun bir süte dönüşebilecek nitelikte yaratmış olur. İşte bizim burada, bu makamda elde edip özetle sunduğumuz şey budur. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bil ki, memede sütün oluşması ve yavrunun beslenmesine uygun olacak nitelikler kazanması, sarîh aklın, ancak hakim bir fâilin ve rahîm bir müdebbirin yönetmesiyle meydana geldiğine şehadet eden, birtakım hayranlık uyandıran hikmetleri ve akıl almaz sırları ihtiva eder. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

1) Allahu Teâlâ, midenin alt tarafında, gıdanın katı kısmının çıkabileceği bir delik yaratmıştır. Binaenaleyh insan, küçük bir şey yiyip içtiğinde, onun midede hazmı mükemmelleşinceye ve ondan saf ve temiz olan sıvı şeyler ciğere geçinceye kadar o delik, o yenilen ve içilen şeylerden herhangi bir şey aşağıya inemeyecek bir biçimde kapalı kalır. O zaman ise, o delik açılır ve o katı şeyler oradan aşağıya iner ki bu, ancak hakîm bir fâilin tedbiriyle olabilecek ilginç şeylerdendir. Çünkü o gıdanın, her ne zaman midede kalmasına ihtiyaç duyulduğunda o delik kapanıyor; o maddenin mideden çıkmasına ihtiyaç hissedildiğinde ise, açılıyor! Binaenaleyh, ihtiyaca ve menfaate göre bazen kapanmanın, bazen de açılmanın tahakkuk etmesi, ancak hakîm bir fâilin takdiriyle meydana gelebilecek şeylerdendir.

2) Allahu Teâlâ ciğerde, o yenilen içilen şeylerde bulunan katı nesneleri değil de, latîf şeyleri; bağırsaklarda da, latîf kısımları değil, o katı şeyleri çekme, cezbetme kuvveti yaratmıştır. Eğer durum bunun tersi olsaydı, bedenin yararına olan şeyler tersyüz olmuş olur ve bu bedenin düzeni bozulmuş olurdu.

3) Allahu Teâlâ ciğere, hazmedici ve eritici kuvvet vermiştir. Öyle ki o latîf kısımlar, ciğerde erir ve kana dönüşür. Sonra, Allah öd kesesinde, "safra"yı; dalakta, "sevdâ"yı; böbrekte de, o artık ve zararlıyı çekme kuvvetini yaratmıştır. Böylece geriye, bedenin gıdasına uygun saf kan kalır. Her bir uzva o kuvvet ve özelliği tahsis etmek ise, ancak hakîm ve alîm olanın takdiriyle olur.

4) Cenîn, anne rahminde bulunduğu zaman, o yavrunun uzuvlarının gelişip büyümesi için birtakım maddeler oluşsun diye, o kandan, o yavruya büyük bir pay ayrılır. O yavru rahimden ayrıldığında bu pay, kendisinden o yavruya gıda olan süt meydana gelsin diye meme tarafına geçer. Yavru büyüdüğünde ise, o pay, ne rahme ne de memeye geçmez; aksine, annenin bedeninin yararlanabileceği bir yerde toplanır. Binaenaleyh o kanın, her zaman, maslahat ve hikmete uygun bir değişik uzuva geçmesi, ancak hür, hakîm olan bir fâilin tedbiriyle oluşur, tahakkuk eder.

5) Memede süt oluştuğunda, Allahu Teâlâ memenin ucunda çok küçük delikler ve çok dar geçitler halk eder ve onları, emmeye veya memeyi sağma gibi hadiseler bulunduğunda, o dar gözeneklerden ancak süt çıkabilecek bir biçimde yaratmıştır. Binaenaleyh o gözenekler son derece dar olduğunda, onlardan ancak son derece ince ve akıcı saf sıvı çıkabilir. Ama o kesif ve katı kısımları ise o dar geçitlerden kesinlikle çıkamaz, böylece de iç kısımda kalıverirler. Memenin ucunun başında o küçük deliklerin ve dar geçitlerin yaratılmasındaki hikmet, onun adeta bir süzgeç gibi olmasıdır. O halde, ince ve saf, latif olan her şey oradan çıkar; katı ve kesif olan şeyler de, orada alıkonulur ve oradan dışarı çıkamaz. İşte bu şekilde, o süt, çocuğun bedenine uygun, halis ve içenlerin boğazından kolayca geçen bir süt olmuş olur.

6) Allahu Teâlâ o çocuğa, memeyi tutmayı, kavramayı ilham etmiştir. Çünkü anne, her ne zaman memesinin ucunu o çocuğun ağzına koyarsa, o çocuk o anda memeyi tutmaya başlar. Binaenaleyh, şâyet hür ve irade sahibi, son derece merhametli bir fail, o küçük çocuğa bu hususi işi ilhâm etmeseydi, O'nun o memede yarattığı o sütten istifade edilemezdi.

7) Biz, Allah'ın sütü, ancak kanın bir kısmından; kanı da canlının aldığı gıdadan yarattığını beyan etmiştik. Dolayısıyla, meselâ koyun, otu ve suyu aldığında, Cenâb-ı Allah, kanı o parçaların latif olanlarından, sütü de kanın bazı kısımlarından yaratır. Sonra sütte, birbirine zıt karakterde

olan üç ayrı madde bulunur: Sütteki yağ, sıcak ve rutubetli; sütteki su, soğuk ve rutubetli; ondaki peynir de, soğuk ve kurudur. Bu karakterler, koyunun aldığı o otta mevcut değildi. Binaenaleyh, bununla, o maddelerin, bir kısmı bir kısmına uygun olmadığı ve birbirlerine benzemediği halde, devamlı bir şekilde bir sıfattan başka bir sıfata, bir durumdan başka bir duruma geçtikleri ortaya çıkar. Bütün bu durumda ise, bu hallerin ancak âlemin durumlarını kulların maslahatlarına uygun olarak yöneten rahîm, hakîm bir fâilin tedbiriyle meydana geldikleri ortaya çıkıyor. Binaenaleyh, mükemmel bir kuvvet, sonsuz hikmet ve rahmetiyle, gerek yüce âlemde, gerekse süflî âlemde bulunan zerreleri idare eden zatı noksan sıfatlardan tenzih ve tesbih ederiz. *"Haberin olsun ki yaratmak da, emretmek de O'na mahsustur"* (A'raf, 54).

Âyetteki سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ *"İçenlerin boğazından kolaylıkla geçen"* tabiri "içenlerin boğazlarından leziz ve afiyetli bir şekilde geçen..." demektir. Arapçada, سَاغَ الشَّرَابُ فِى الْحَلْقِ وَاَسَاغَهُ صَاحِبُهُ "İçecek şey, boğazdan kolaylıkla geçti, sahibi yani içen de onu kolaylıkla geçirdi (yuttu)" denilir. Bir başka âyette geçen وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ *"O, neredeyse onu yutamayacaktı"* (İbrahim, 17) âyetinde de bu manadadır.

***BEŞİNCİ MESELE:* Sütün Yaratılmasının Haşre Delâleti**

Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Sütün, memede meydana gelmesi, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına delâlet ettiği gibi, haşrın ve neşrin mümkün olduğuna da delalet eder. Çünkü hayvanın yediği o ot, ancak sudan ve topraktan meydana gelmiştir. Böylece, âlemi yaratan bu şekilde tedbir etmiş, o toprağı bitki ve ot haline dönüştürmüş, daha sonra da o otu bir hayvan yediğinde, bir başka tedbirde bulunup, o otu kan haline getirmiş, bir başka tedbirde bulunup o kanı süte dönüştürmüş ve yine bir diğer işlem ile o sütten yağı ve peyniri meydana getirmiştir. İşte bu, Hak Teâlâ'nın, o maddeleri bir özellikten başka bir özelliğe, bir halden başka bir hale çevirmeye kâdir olduğuna delâlet eder. Durum böyle olunca, Allah'ın, ölülerin bedenlerinin parçalarını daha evvel olduğu gibi, kendisinde hayat ve akıl sıfatı bulunan bir hale dönüştürmeye de kâdir olduğu meydana çıkar. Binaenaleyh işte bu açıdan, bu kıyas, öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin, imkânsız değil, mümkin olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Hurma ve Üzümden Yapılan İçki

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا *"Hurma ağaçlarının meyvesinden ve üzümlerden de içki ve güzel bir rızık edinirsiniz"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyetlerde, hayvanlardan elde edilen bazı menfaatlerinden bahsedince, bu âyette de, bitkilerin bazı menfaatlerinden bahsetmiştir. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Eğer, "Âyetteki "وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ" ifadesindeki "min" harf-i cerrinin müteallakı nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Bu harf-i cerr, takdiri şöyle olan bir mahzûf fiile taalluk eder: ...نُسْقِيكُمْ مِنْ ثَمَرَاتِ *"Sizi, hurma ve üzümlerin meyvelerinden sularız"* yani, "onların sıkılmasıyla elde edilen suları ile sularız." Daha önce geçmiş olan, "**nüskîkum**" fiili, buna delâlet ettiği için, bu ifade de hazfedilmiştir. Âyetteki, *"Ondan içki edinirsiniz"* tabiri bu sulamanın nasıl olduğunu anlatan bir tabirdir.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle der: "**A'nâb**" kelimesi, "**nahîl**" üzerine değil, "**semerât**" üzerine ma'tûftur. Çünkü bu durumda, yani "**nahîl**" üzerine atfedilmesi durumunda, ifadenin manası "ve üzüm meyvelerinden" şeklinde olur. Halbuki üzümün kendisi zaten meyvedir. Onun, başka meyvesi olmaz.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Seker'in Manası ve Nimet Oluşunun İzahı**

"**Seker**" kelimesinin manası hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) **Seker,** "سَكَرَ - يَسْكُرُ - سَكْرًا وَسَكَرًا" fiilinden olup, "içki" manasına isim olarak kullanılmıştır. Bu tıpkı, "رَشَدَ - يَرْشُدُ - رُشْدًا" kelimesindeki mastarın isim olarak kullanılması gibidir. Âyetteki *"güzel bir rızık",* hurma ve üzümden elde edilen sirke, pekmez, kuru hurma, kuru üzüm ve şıra gibi şeylerdir. Buna göre eğer, "İçki haramdır. Öyle ise, Cenâb-ı Hak nasıl onu nimetler sadedinde zikretmiştir?" denilirse, buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) Bu sûre, Mekkî'dir. İçkinin haram kılınışı ise, Mâide Sûresi'nde gelmiştir. (O da Medenî'dir). Binâenaleyh bu âyetin nüzulü, henüz içki haram değilken olmuş olur.

2) Burada bir neshin olduğunu söylemeye gerek yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ, bu şeylerde bulunan faydalı şeylerden bahsetmiş ve müşriklere bunlardan bahsederek hitap etmiştir. İçki ise, onların içtikleri şey cinsindendir. O halde içki, onlar açısından sırf bir faydadır. Hak Teâlâ sonra bu âyette

onun haram kılınacağına da dikkat çekmiştir. Çünkü burada içki ile güzel bir rızkı ayrı ayrı zikretmiştir. Dolayısıyla içkinin güzel bir rızık olmaması gerekir. İçkinin, şehvet (nefsânî arzu) açısından güzel olduğu ve güzel göründüğünde şüphe yoktur. Binâenaleyh, bu ifade ile, onun şeriat nazarında güzel olmadığının söylenmiş olması gerekir. Bu da ancak, onun haram kılınmış olması halinde mümkündür.

Nebîz'in Hükmü

b) **Seker,** "nebîz" demektir. Nebîz ise, hurma, üzüm veya kuru üzümün, üçte ikisi kayboluncaya (uçuncaya) kadar kaynatılıp, sonra da ekşimesi için bırakıldığındaki haline denilir. Bu, sarhoşluk verecek bir hale gelinceye kadar, **İmam Ebu Hanîfe**'ye göre helâldir. **Ebu Hanîfe,** bu hususta, bu âyeti delil getirerek şöyle der: "Âyet, "**seker**"in helâl olduğuna delalet eder. Çünkü Allahu Teâlâ onu, nimetleri ve lütufları arasında zikretmiştir. Hadis-i şerifler de, içkinin haram olduğuna delâlet eder. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْخَمْرُ حَرَامٌ لِعَيْنِهَا *"İçki, aynından (zatından) dolayı haramdır"* (Yani içki, içki olduğu için haramdır) buyurmuştur. Bu da, âyette bahsedilen "**seker**"in, hadiste geçen "**hamr**"dan başka bir şey olmasını gerektirir. Bu ikisi arasında böyle bir farklılığın olduğunu söyleyen herkes, "**seker**"in üzüm, kuru üzüm veya hurma şıralarının üçte ikisi kayboluncaya kadar, kaynatılarak elde edilen "nebiz" olduğunu söyler.

c) **"Seker",** yiyecek şey demektir. Bu görüşü, **Ebu Ubeyde** ileri sürmüş ve buna şairin şu beytini delil getirmiştir: جَعَلْتَ أَعْرَاضَ الْكِرَامِ سَكَرًا "Sen, kerim kimselerin haysiyeti ile oynamayı kabul ettin" yani, "Onları zemmi, âdetâ kendine yiyecek kabul ettin." **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu kelime, "yiyecek şey" manasından çok, "içki" manasına daha yakın ve uygundur. Buna göre şiirin manası, "sen, onları tenkit ile sarhoş oldun" şeklindedir. Şair, o kimsenin, insanların gıybeti ile meşgul olmasını ve insanların haysiyet ve şerefleri ile oynamasını, sanki onun içki içmesi gibi kabul etmiştir."

Bil ki Allahu Teâlâ bir açıdan delil, bir başka açıdan da yüce nimetlerini sayma yerine geçen bu izahları yapınca, اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"İşte bunda da, aklını kullanacak bir kavim için, hiç şüphesiz bir delil vardır"* buyurmuştur ki bu, "Aklı olan herkes, bütün bu hallere, ancak Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın kâdir olabileceğini açıkça bilir ve böylece, bunların varlığından, hakîm ve kâdir bir ilahın varlığına istidlâl eder" demektir. Allah en iyi bilendir.

وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ اَنِ اتَّخِذِى مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ كُلِى مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِى سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَآءٌ لِلنَّاسِ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٦٩﴾

"Rabbin bal arısına ilham etti ki: "Dağlardan, ağaçlardan ve onların kurdukları çardaklardan evler edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin kolaylıklar gösterdiği yaylım yollarına git." Onların karınlarından, renk renk içecekler çıkar ki onda, insanlar için şifa vardır. İşte bunda tefekkür edecek kimseler için, elbette bir delil vardır" (Nahl, 68-69).

Bal Arısına Yapılan İlham

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âlemin, hür ve irâde sahibi, kâdir bir ilahı bulunduğuna, kesin bir delil ve çok net bir hüccet olarak, hayvanlardan süt çıkarmasını, hurma ve üzümden içecek şeyler ve güzel rızıklar çıkarmasını zikredince, arıdan bal çıkarışı da bu hususun ispatı için son derece parlak bir burhan ve kesin bir delil olmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Peteğin Özellikleri**

Cenâb-ı Hak, *"Rabbin bal arasına ilham etti ki..."* buyurmuştur. Arapçada "ilham etmek" manasında, "**vehâ**" ve "**evhâ**" fiilleri de kullanılır. Allahu Teâlâ'nın, bal arısına ilham etmesi ise, arıların içlerinde, bütün insanların akıllarının anlamaktan aciz kaldığı o enteresan (bal üretme) işini yerleştirmesi demektir. Bunu birkaç şekilde izah edebiliriz:

1) Arılar, tabiatları gereği, altıgen şeklindeki o evlerini (peteklerini), birbirinden farklı olmayacak şekilde, birbirine eşit ve denk olarak yaparlar. Hiçbir insanın, mistar (tesviye, düzeltme aleti) ve pergel gibi edevâtı bulunmaksızın, bu peteklerin benzerini yapması mümkün değildir.

2) Mühendislikte, bu peteklerin, altıgen dışında bir şekilde şekillenmeleri halinde, ister istemez o evler arasında birtakım kullanılamayacak boşlukların kalacağı; fakat altıgenli olarak yapılmaları halinde, aralarında boşa gitmiş yerlerin kalmayacağı sabittir. Şu halde bu zayıf ve ufacık

hayvanları, böylesine gizli ve ince hikmetlere vakıf etmek, elbette dikkate değer şeylerdendir.

3) Arılar arasında, bey durumunda olan bir tek arı bulunur. O arı diğerlerinden daha yapılı olur ve öbürlerine hükümran olur. Diğerleri ona hizmet ederler ve uçuşma esnasında onu sırtlarında taşırlar. Bu da şayan-ı dikkat şeylerdendir.

4) Arılar, yerlerinden hoşlanmadıkları zaman, topluca başka bir yere çekip giderler. İnsanlar, onları eski yuvalarına döndürmek istediklerinde, tambur ve benzeri çeşitli sesli musiki aletleri çalarlar. İşte sesler ve musikiler sayesinde, insanlar onları yuvalarına döndürebilirler. Bu da enteresan bir durumdur. Binaenaleyh arıların ileri derecede zekâlarına delâlet eden bu şaşırtıcı özelliklerle, başka hayvanlardan temayüz edip, bu çeşit akıl ve zekâ da vahye benzer bir durum olan ilham yoluyla tahakkuk edince, Hak Teâlâ onlar hakkında, *"Rabbin bal arısına vahyetti ki..."* buyurmuştur.

Vahyin Çeşitli Manaları

Bil ki **vahy,** *"...vahyetmesi olmadıkça Allah'ın hiçbir beşere konuşması olmamıştır"* (Şûra, 51) âyetinden ötürü, peygamberler hakkında söz konusudur. Yine, *"Hani havarilere vahyetmiştim ki..."* (Mâide, 111) âyetinden ötürü, veliler hakkında da söz konusudur. Bu kelime, insanlar hakkında, "ilham" manasına kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Musa'nın annesine vahyettik ki..."* (Kasas, 7) buyurmuştur. **Vahy,** diğer canlılar (hayvanlar) hakkında da ilham manasına gelir. Nitekim bu âyette Cenâb-ı Hak, *"Rabbin bal arısına vahyetti ki..."* buyurmuştur. Bütün bu kısımların her birisi için, vahyin belli bir manası vardır. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle demiştir: "Arılara, "nahl" denilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, onların karınlarından çıkan o balı insanlara bir nahl, yani bağış kılmıştır." Bazı kimseler "nahl"ın, hem müzekker, hem müennes olan bir kelime olduğunu söylemişlerdir. Bu kelime Hicazlılara göre müennestir. İşte bundan ötürü, Allahu Teâlâ onu âyette müennes saymıştır. Kendisi ile müfredi arasında durulduğu zaman sadece hâ (yani müdevver te farkı) olan her cemî de böyledir.

Arının Kovan Temini

Allahu Teâlâ daha sonra اَنِ اتَّخِذِى مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ *"Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan evler edin"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi, cümlenin başındaki "en" edatının, "en-i müfessire" olduğunu; çünkü âyetteki "**evhâ**" (vahyetti) fiilinin "**kâle**" (dedi) manasına olduğunu söylemiştir. "**Büyût**" kelimesi, bâ harfinin kesresi ile "**biyûten**" şeklinde de okunmuştur. وَمِمَّا يَعْرِشُونَ "İnsanların yaptıkları çardaklardan" demektir. Bu kelime, tıpkı "يَعْكِفُونَ - يَعْكُفُونَ" gibi, râ harfinin zammesi ve kesresi ile "**ya'rişûn**" ve "**ya'rüşûn**" şekillerinde okunmuştur. Bu ikisi de geçerli kullanışlardır.

Arı Çeşitleri

Bil ki iki çeşit arı vardır:

1) Dağlarda, ormanlarda eğleşen ve insanların emri altında olmayan arılar.

2) İnsanların evlerinde yerleşmiş ve insanların mülkiyetinde bulunan arılar. Birincisi, *"Dağlardan, ağaçlardan... evler edinin"* ifadesi ile; ikincisi de, *"... onların kurdukları çardaklardan evler edinin"* ifadesi ile anlatılmıştır. Bu çardaklar, arıların petekleridir. Buna göre eğer, "Bu âyetteki "min" harf-i cerlerinin manası nedir? Bunun yerine "fî" harf-i cerri kullanılmalı değil miydi?" denilirse, biz deriz ki: "Bununla "ba'ziyyet" (kısmilik) manası ile, o arıların evlerinin, her dağ ve her ağaçta yapılmaması, aksine menfaatlerine uygun ve kendilerine münasip yerlerde yapılması kastedilmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Bazı Hayvanlarda Akıl Var mıdır?**

Âyetteki, *"Dağlardan... evler edin"* ifadesi, zahiren bir emirdir. İşte bu yüzden âlimler, bu hususta ihtilaf etmişlerdir: Bazıları, arıların akıllarının olmasının, Allah tarafından onlara emir ve nehiyler tevcih edilmesinin uzak ihtimal olmadığını söylerlerken; bazıları da durumun böyle olmadığını, aksine bundan muradın, Allahu Teâlâ'nın onlarda bu halleri gerektiren birtakım karakter ve huyları yaratmış olması olduğunu söylemişlerdir ki, bu mesele ile ilgili geniş izah, "يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ" (Neml, 18) âyetinin tefsirinde geçmiştir.

Balın Yapılışı

Cenâb-ı Allah, daha sonra ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ *"Sonra meyvelerin her birinden ye"* buyurmuştur. Buradaki "min" harf-i cerri, ya "teb'îz" (kısmilik), yahut da "ibtida-i gaye" içindir. Bazı tıp kitaplarında şunu gördüm: Allahu Teâlâ, arılar âlemini şu şekilde yönlendirmektedir: Havada geceleyin

çok latif çiğler meydana gelir. Bunlar ağaçların yapraklarına konar. Çiğlerin damlaları bazen ağaçların ve çiçeklerin üzerinde, dağınık çok küçük lekeler halinde bulunuyor; bazen de her birinden belli bir miktar toplanmış şekilde çok oluyorlar. İkinci çeşidi, mesela kudret helvasında olduğu gibidir. Bu helva, havadan inen ve bazı beldelerde ılgın ağacının yapraklarında toplanan çiğlerdir. Bunlar elle tutulabilir.

Birinci kısım ise, Allahu Teâlâ'nın arıya ilham ettiği şeydir. Arı, o zerreleri çiçeklerden ve ağaçların yapraklarından ağızları ile toplar, onları yer ve onlarla beslenir. Doyduğunda, yeniden onlardan biraz ağzıyla toplar ve onu peteklerine getirip koyarlar. Çünkü onlar kendileri için gıda depolama gayretindedirler. Onların peteklerinde, bu çiğ parçalarından birçok şey birikir. İşte bu baldır.

Bazıları da şöyle derler: Arı, temiz çiçeklerden ve kokulu yapraklardan bir şeyler yer. Allahu Teâlâ, sonra onun yediği o şeyleri, arının bedeninin içinde bala dönüştürür. Sonra da arı onları kusarak, tekrar geri çıkarır ki işte bal budur. Birinci izah akla daha yakın ve araştırıp incelemeye daha uygundur. Çünkü kudret helvasının yapısı, tat ve şekil bakımından bala yakındır. Havada, birtakım çiğ parçacıklarının oluştuğunda ve bunların, ağaçların ve çiçeklerin yapraklarına düştüğünde şüphe yoktur. İşte burada da böyledir. Hem sonra biz, arıların bal yiyerek gıdalarını aldıklarını müşahede etmekteyiz. İşte bundan ötürü, petekten balı çıkardığımızda, onunla gıdalansınlar diye, balın bir kısmını arılar için kovanda bırakırız. Böylece arıların bal yediklerini ve onların havadan ağaçlara düşen o balımsı çiğ damlaları ile gıdalanıp beslenmek için ağaçlara ve çiçeklere konduklarını biliyoruz.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: "مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ" ifadesindeki "min" edatı, bu izaha göre, teb'iz için değil, ibtidâ-i gaye içindir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ *"Rabbinin yollarına git"* buyurmuştur. Bu, "sonra arzu ettiğin her meyveden ye. Onlardan yediğinde, bal yapma işinde, Rabbinin sana ilham edip anlattığı yoluna gir" demektir. Yahut da bununla, "O meyveleri arayıp bulmak için, Rabbinin yoluna gir", manası kastedilmiştir.

Âyetteki "**zülülâ**" kelimesine gelince, bununla ilgili iki izah yapılmıştır:

a) Bu kelime, "**sübül**" (yollar) kelimesinden haldir. Çünkü Allahu Teâlâ, o yolları arılara münkad kılmış, kolaylaştırmış ve emirlerine vermiştir. Bu

tıpkı, *"O, yeryüzünü sizin faydanıza, zelil (âmâde) kılandır"* (Mülk, 15) âyetinde olduğu gibidir.

b) Bu kelime, "**feslukî**" (git) fiilindeki "sen" zamirinden haldir. Yani "Ey arı, emrolunduğun şeye inkıyâd ederek, boyun eğerek, diretmeksizin gir" demektir.

Karnından Çıkmanın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا *"Onların karınlarından çıkar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Bu, muhatap sîgasından gâib sîgasına dönülen bir üslûptur. Bunun sebebi şudur: Bunların zikredilmesinin maksadı, mükellef olan insanın, bunlar ile, Allah'ın hikmetine, kudretine ve gerek ulvî, gerekse süflî âlemdeki her şeyi güzel ve yerli yerinde düzenleyip yürüttüğüne istidlâl etmesidir. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak arıya, önceki ifadeleri ile hitap edince, insana dönerek, *"Biz, o arıların karınlarından renk renk içecekler çıkartmak için, arıya bu enteresan şeyleri ilham ettik"* buyurmuştur.

İkinci bahis: Bazı kimselerin "Bal, havada meydana gelen ve ağaçların ve çiçeklerin yapraklarına düşen, arı tarafından yenen şeydir" dediğini söylemiştik. Eğer biz bu izahı benimsersek, âyetteki, *"karınlarından çıkar"* ifadesi ile, "ağızlarından çıkar" manası kastedilmiş olur. Bedenin içindeki her boşluk, "**batn**" (karın) adını alır. Baksana insanlar, beyin boşluğunu kastederek "**batnu'd-dimâğ**" deyimini kullanırlar. İşte bu âyette de, "**butûn**" kelimesi ile "ağızlar" manası kastedilmiştir. Fakat ehl-i zâhire göre, bal, arının yapraklardan ve meyvelerden yiyip kustuğu şeydir. İşte bal budur. Bu söz açıktır.

Balın Bazı Özellikleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ *"Renkleri çeşitli içecekler... Onda, insanlar için şifa vardır"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ balı, işte şu üç sıfatla nitelemiştir:

Birinci sıfat: Onun içecek bir şey olmasıdır. Durum böyledir. Çünkü bazen bizzat o içilir, bazen de (su katılarak) şerbet yapılır.

İkinci sıfat: Onun renklerinin farklı farklı oluşu. Balın kırmızı, beyaz ve sarı olanı vardır. Bunun bir benzeri de, *"Dağlardan, beyaz beyaz, kırmızı kırmızı, renkleri çeşitli ve kuzgûnî siyah yollar yaptık"* (Fatır, 27) âyetidir. Bundan maksat, "tabiat (yarattı)" görüşünü iptal etmektir. Çünkü

bütün bu cisimler, karakterleri açısından aynı oldukları halde, farklı farklı renklerde olunca, bu durum, o renklerin meydana gelmesinin, tabiatın var etmesiyle olmayıp, hür ve irade sahibi bir failin düzenlemesiyle olduğuna delalet eder.

Üçüncü sıfat: *"Onda, insanlar için bir şifa"* olmasıdır. Bu hususta da iki görüş vardır:

Baldaki Şifa Mutlak Değildir

Birinci görüş: Doğru olan bu görüşe göre, bu ifade, bal ile ilgilidir. Buna göre eğer, "Bal, safraya zarar verip öd kesesini depreştirdiği halde, insanlar için nasıl şifâ olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, onun bütün insanlar, her hastalık ve her durum için şifâ olduğunu söylememiştir. Aksine o, bazı kimseler ve bazı hastalıklar için şifâ olunca, "şifa" diye tavsif edilmesi uygun olmuştur. Balın genel olarak "şifa" olduğuna şu da delâlet eder: Her ma'cûnun (ilacın), tam ve mükemmel oluşu, onun bal ile karılıp katılarak macun edilmesine bağlıdır. Hem balgamlı hastalıklarda, baldan yapılan şerbetlerin çok büyük faydası vardır.

İkinci görüş: Mücâhid'e ait olan bu görüşe göre, âyetteki bu tabir ile, Kur'ân'ın insanlar için şifa oluşu kastedilmiştir. Buna göre, arının bal yapma hadisesi, *"Onların karınlarından renkleri çeşitli içecekler çıkar"* ifadesi ile tamamlanmıştır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, yeni bir cümleye başlayarak, "Onda yani bu Kur'ân'da, mesela arı hâdisesinde olduğu gibi, insanların küfür ve bid'atları için şifâ olacak şeyler vardır" buyurmuştur. **İbn Mes'ûd** (r.a)'un: "Bal, her hastalığa şifadır. Kur'ân da, göğüste (kalpte ve akılda) olan her derde devadır" dediği rivayet edilmiştir. Bil ki bu görüş zayıftır. Bunun zayıf olduğuna şu iki husus delâlet eder:

1) Âyetteki **"fîhi"** (onda) zamirinin, en yakınında olana râci olması gerekir. En yakın olan ise شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ *"Renkleri çeşitli içecekler"* ifadesidir. Fakat bunun, daha önce hiç geçmediği halde, "Kur'ân"a râci olduğunu söylemek münasip değildir.

2) **Ebû Saîd el-Hudrî** (r.a) şunu rivayet etmiştir: Birisi Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelip: "Kardeşim karnından şikâyet ediyor" der. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Ona bal içir"* buyurur. O adam gider, daha sonra gelir ve: "Ona bal içirdim, ama faydası olmadı" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Git ve ona yine bal içir"* buyurur. Adam gider ve yine bal içirir. Derken kardeşi, bağından çözülmüş gibi olur, rahatlar. Hz. Peygamber (s.a.s)

de: صَدَقَ اللهُ وَكَذَبَ بَطْنُ اَخِيكَ *"Allah doğru söyledi, kardeşinin karnı ise yalan söyledi"* buyurur.[22] Sahabe, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu beyanını Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onda, insanlar için şifa vardır"* âyetine hamletmişlerdir. Bu, ancak bu ifade balın bir sıfatı olursa doğru olur.

Eğer birisi, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu ifadesi ile ne kastedilmiştir?" derse, biz deriz ki: "Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber (s.a.s), o balın faydasının sonradan ortaya çıkacağını vahyin nuru ile biliyordu. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s) onun faydasının daha sonra ortaya çıkacağını bilmekle beraber, ilk anda zuhur etmeyince, bu, sanki bir yalan gibi olmuş oldu. İşte bundan dolayı bu ifadeyi kullandı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak âyeti, اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ *"İşte bunda tefekkür edecek kimseler için, elbette bir âyet vardır"* buyurarak bitirmiştir. Bil ki bu ifadedeki "**âyet**" sözünü şu hususlarla izah edebiliriz:

1) Bu, daha önce de bahsettiğimiz gibi, arıya, altıgen petekler yapma ve benzeri halleri gibi ince ve sırlı bilgilerin verilmesidir.

2) Bu, arının ağaçlardan ve yapraklardan, o balımsı çiğleri bulup yemesidir.

3) Bu, Allahu Teâlâ'nın o faydalı zerrecikleri hava boşluğunda yaratıp, sonra onları ağaçların ve yaprakların uçlarına atması ve onları dağıttıktan sonra, arıya onları toplamasını emretmesidir. Bütün bunlar, âlemin ilahının, mahlûkatı terbiye etmeyi, hikmet ve maslahatları gözetmeye bina ettiğine delalet eden dikkate şayan şeylerdir. Allah en iyisini bilendir.

Hayat Merhaleleri

وَاللهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفّٰيكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلٰى اَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَىْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْـًٔا اِنَّ اللهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٧٠﴾

"Sizi Allah yarattı. Sizi yine O öldürecek. İçinizden kimi -bildikten sonra bir şey bilmesin diye- ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür. Allah hakkıyla bilen, kemaliyle kâdir olandır" (Nahl, 70).

22 **Buhârî,** Tıp 24; **Müslim,** Selâm 91 (4/1736).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, canlıların çeşitli ilginç durumlarından bahsedince, bundan sonra da insanların çeşitli hallerinin bir kısmını ele almıştır. Meselâ bunlardan birisi, bu âyette ele alınan hususdur ki, bu, insan ömrünün mertebesine bir işarettir. Hükemâ, insan ömrünün şu dört mertebesi bulunduğunu tespit etmiştir:

1) Büyüyüp gelişme çağı.

2) Duraklama çağı, ki bu, gelişme yaşıdır.

3) Yavaş yavaş düşüş, aşağıya inme, gerileme çağı ki bu, "kuhûlet-olgunluk" çağıdır.

4) Hızlı bir biçimde düşüş (inhitât) çağı. Ki bu da, ihtiyarlık yaşıdır. Cenâb-ı Hak, canlıların bu mertebelerin bazısından bazısına intikal etmesiyle intikal ettirenin kendisi olduğuna istidlâlde bulunmuştur.

Tabiatçılara Reddiye

Tabiatçı doktorlar ise, "Bu geçişi yapan, insanın tabiatıdır" demişlerdir. Ben onların görüşlerini özet bir biçimde vereceğim; zayıf ve yanlış olduğunu beyan edeceğim. Bu durumda da geriye, onları intikal ettirenin Allah olduğu gerçeği kalacaktır. Ve işte bu noktada, Allahu Teâlâ'nın bu âyette bahsettiği şeyin, ciddî delil ile de doğruluğu ortaya çıkacaktır. Tabiatçılar şöyle demişlerdir: İnsanın bedeni, meni ve hayız kanı (kadının yumurtası)ndan meydana gelmiştir. Meni ile bu kan (yumurta) sıcak ve rutubetli iki cevherdirler. Harâret, rutubetli maddede müessir olduğunda, onun rutubeti azalır ve ona bir tür kuruma durumu sağlar. Bu, görülen ve müşahede edilen malum bir hususdur. Bu iki cevherdeki hararet kuvveti, ondaki rutubeti azaltmaya devam eder. Derken, uzuvlar sertleşir ve o uzuvlarda bir tür oluşumlar meydana gelir. Kemik, kıkırdak, sinir, boşluklar arasındaki zarlar, dokular ve diğer organlar meydana gelir. Bedenin oluşumu tam ve mükemmel olduğunda cenîn, annenin rahminden ayrılır. Bu durumda da, dünyaya gelen ceninde de rutubet hali hakimdir. Bunun delili, senin, çocuğun annesinden ayrıldıktan sonra da, uzuvlarının yumuşak, ince, kemiklerinin de yapısı gereği kıkırdağa yakın bir yumuşaklık ve esneklikte olduğunu müşahede etmendir. Sonra çocuğun bedenindeki hararet, o rutubetlere tesir eder ve onu gitgide azaltır. Beden için üç durum söz konusudur:

Birinci durum: Bedenin rutubetinin, hararetinden fazla olmasıdır. O zaman uzuvlar, uzamayı, büyümeyi ve gelişmeyi kabul eder ki, bu, gelişip büyüme yaşıdır. Bu yaş, otuz veya otuz beş yaşına kadar devam eder.

İkinci durum: Bedenin rutubetinin, olduğundan daha az bir hale gelmesidir. Bu durumda o rutubetler, o aslî tabiî harareti tastamam korur. Ancak ne var ki onlar, bu miktardan daha fazla olmazlar. Bu, duraklama yaşıdır ki, aynı zamanda da tam gençlik çağıdır. Bunun en son noktası, bu çağın son beş yılıdır ki, bu tamamlandığında kişinin yaşı kırk olur.

Üçüncü durum: Rutubetlerin azalması ve aslî, tabiî harareti tastamam koruyabilecek bir durumda olmaması. İşte bu noktada noksanlık başlar. Sonra bu noksanlık, bir süre sezilmez bir halde devam eder ki bu, "kuhûlet" (olgunluk) çağıdır ki bunun tamamı, altmışta biter. Bu noktadan sonra, noksanlaşma ve geriye dönüş hızlanarak, gözle görülür bir hal alır ki, bu da ihtiyarlık çağıdır. Bu da, yüz yirmi yaşına kadar devam eder. İşte, doktorların bu konudaki görüşlerinin özeti budur.

Bana göre bu değerlendirme zayıftır. Bunun zayıf olduğuna şu hususlar delalet etmektedir:

1) Biz diyoruz ki, menî'nin menî olma ve kanın (yumurtanın) da kan (yumurta) olduğu başlangıç safhasında rutubet hali galiptir. Tabii hararet ise, etkisiz durumdadır ve bu sebeple de zayıftır. Sonra o zayıf olmasına rağmen, o rutubetlerin pek çoğunu kan ve menî oluş noktasından, kemik, kıkırdak, sinir ve doku olma haline geçirmeyi başarır. Uzuvlar, organlar meydana gelip beden mükemmelleştiğinde de, rutubetler azalır. Böylece, o tabiî hararetin, daha öncekinden pek çok fazla olması icap eder. Bu sebeple de, bedenin oluşup mükemmelleşmesinden sonra, rutubetlerin çözülmesinin, bedenin oluşmasından önceki çözülmesinden daha fazla olması gerekir. Halbuki durumun hiç de böyle olmadığı malumdur. Çünkü beden oluşmadan önce, menî ve kan (yumurta) maddesi, kemik ve sinir olma haline geçmiştir. Ama beden oluştuktan sonra, böylesi bir geçiş tahakkuk etmediği gibi, onun yüzde biri bile tahakkuk etmemiştir. Binâenaleyh, organların oluşumu şâyet hararetin rutubete tesiri sebebiyle olmuş olsaydı, o zaman beden mükemmelleştikten sonra rutubetlerin dağılıp çözülmesinin, bedenin oluşmasından önceki dağılıp çözülmeden daha fazla olması gerekirdi. Durum böyle olmayınca biz, hem bedenin oluşmasının canlıların bedenlerini maslahatlarına uygun bir biçimde yöneten hakîm

ve kadîr bir varlığın tedbiriyle olduğunu, hem de bedenin oluşmasının tabiplerin ileri sürdüğü gibi hararetin rutubete tesir etmesiyle olmadığını anlamış bulunuyoruz.

2) Şöyle diyoruz: Tekemmül etmiş bir insanın bedeninde bulunan tabii hararet ya nutfe cevherinde bulunan hararetin aynı olur veyahut da ondan daha fazla bir halde olmuş olur. Birincisi batıldır, çünkü nutfe cevherinde bulunan tabiî hararet, nutfenin kütlesi miktarına göre olur. Nutfenin kütlesinin az ve küçük olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, bu beden büyüdükten sonra, şâyet onda bu kadar tabiî bir hararet bulunmuş olsaydı, bu son derece az olur ve bedende de bir tesiri görülmezdi. İkincisine gelince, tabiî hararetin, bedenin büyümesi nispetinde artacağını kabul etmektir. Her an tabiî hararet gitgide artıp, onun artmasının da her an daha fazla kuvveti ve sıhhati gerektirdiği, icap ettirdiği sabit olunca, o zaman canlının bedeninin devamlı bir şekilde artıp mükemmelleşmeye doğru hareket etmesi gerekir. Durum böyle olmadığına göre canlının bedeninin durumunun artmasının eksilmesinin tabiatı gereği değil, tam aksine hür ve irade sahibi bir failin yönetmesiyle olduğunu anlamış oluyoruz.

3) Bu bizim, **"el-Kebîr fî't-Tıb"** adlı eserimizde, tabiplere karşı öne sürdüğümüz, şu hususdur. Biz diyoruz ki: Farzedelim ki, tabiî rutubet tabiî hararete denk olsun. O halde daha nasıl siz, "tabiî hararetin, olduğundan daha az olması gerektiğini ve insanın, gençlik yaşından noksanlık yaşına (sinn-i kuhûlet) geçtiğini" söylüyorsunuz? Çünkü onlar şöyle diyorlardı: Bunun sebebi şudur: Böyle bir denklik tahakkuk ettiğinde, bu noktadan sonra tabiî hararet, tabiî rutubetlerin kurumasına tesir eder. Böylece de, o tabiî rutubetler gitgide azalır, derken tabiî harareti muhafaza edemeyecek bir hale gelir. Bu hal tahakkuk ettiğinde, tabiî hararet de zayıflar. Çünkü tabiî rutubet, tabiî hararetin adeta bir gıdası gibidir. Gıda azaldığında, gıdalanan da zayıflar. Netice olarak diyebiliriz ki: Tabiî hararet, tabiî rutubetin azalmasını; tabiî rutubetin azalması da, tabiî hararetin zayıflamasını gerektirir.

Bu ikisinden birisinin zayıflamasından da, ortada tabiî rutubetten hiçbir şey kalmayıncaya kadar diğerinin zayıflaması gerekir. Bu durumda da, tabiî hararet söner ve ölüm denen hadise meydana gelir. İşte, tabiplerin bu konuda söyledikleri şeyin neticesi budur ki, bu da zayıftır.

Çünkü biz diyoruz ki, tabiî hararet, tabiî rutubetin kuruyup azalmasına tesirini hasıl ettiğinde, şöyle denilmesi niçin caiz olmasın: "Gıda veren kuvvetler, bu tabiî rutubetin yerini tutan şeyleri temin eder." Bu noktada tabipler ise, "Gıda veren kuvvetler, o tabiî rutubetin yerini tutacak şeyleri, tabiî hararetin kuvvetli olması halinde temin edebilir. Ama, hararet zayıfladığında ise, bu olmaz" derler. Bu noktada biz de diyoruz ki: Bu durumda, "devr-i fasit" gerekir. Çünkü, tabiî rutubet, gıda veren kuvvetler, onların yerini tutacak şeyleri tastamam yerine getirmediğinde azalır ve noksanlaşır. Gıda veren kuvvetler de, tabiî hararet zayıf olduğu zaman, rutubetin yerini tutacak olan şeyleri temin etmekten aciz olur. Tabiî hararet de, tabiî rutubetin azalması durumunda zayıf olur. Bu azlık, gıda veren kuvvetler, o tabiî rutubetin yerini tutacak olan şeyleri temin etmekten aciz olduğu zaman söz konusu olur. Böylece, tabiplerin görüşüne göre "devr-i fâsit"in gerektiği sabit olmuş olur ki, devr-i fasit ise zaten batıldır. Yine böylece, insanın bir yaştan başka bir yaşa geçmesini, o tabiplerin öne sürmüş oldukları tabiat fikrine bağlamanın, onlar aleyhine, bu bahsedilen imkânsızlıklara yol açtığı sabit olmuş olur. Binaenaleyh, bu fikir batıl olmuş olur. Bu görüş batıl olunca da bu durumları, canlıların bedenlerini onların menfaatlerine uygun bir biçimde tedbir eden merhametli, hakîm, her şeye kâdir, hür bir irade sahibi bir ilaha kesinkes isnat etmek gerekir. Zaten, elde edilmek istenen netice budur.

Ben bir gün, Mürselât Sûresi'ni okuyordum. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, sizi bayağı bir sudan yaratıp, onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirmedik mi? İşte biz (bunu) kudretimizle yaptık. Demek ne güzel kâdirleriz. Yalan sayanların vay o gün haline!"* (Mürselat, 20-24) âyetlerine vardığım zaman şunu söyledim: Bu yalanlayıcılardan maksadın, canlıların bedenlerinin oluşmasını, tabiata ve hararetin rutubete tesirine isnat edenler olduğunda şüphe yoktur. Ben, ey izzetli Rabbim, kalbimin derinliklerinden ve onun samimiyeti ile, bu tür tedbirlerin, tabiat tarafından değil, tam aksine ahkemü'l-hâkimîn ve ekreme'l-ekremîn olan, her şeyi bilen bir yaratıcı tarafından olduğuna iman ettim!

Bunu iyice kavradığında, Cenâb-ı Hakk'ın وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ *"Sizi Allah yarattı"* ifadesinin doğruluğu aklî delil ile de doğrulanmış olur. Çünkü, insanların ve diğer canlıların bedenlerini yaratanın, tabiat değil, tam aksine Allah (c.c) olduğu kesinlik kazanmış olur.

Cenâb-ı Hak ثُمَّ يَتَوَفّٰيكُمْ *"Sizi yine O öldürecek"* buyurmuştur. Biz, o tabiatlıların ölümün meydana gelişinde ileri sürdükleri sebebin fasit ve batıl olduğunu, bu görüşe göre "devr-i fasit"in gerektiğini izah etmiştik. Binaenaleyh, bu batıl olunca, ölüm ve hayatın ancak Allah'ın yaratması ve takdiri ile tahakkuk ettiği sabit olmuş olur.

Ömrün En Sefil Şekli

Cenâb-ı Hak, وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلٰى اَرْذَلِ الْعُمُرِ *"İçinizden kimi, ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür"* buyurmuştur. Biz, daha önce tabiatın, insanın kemal noktadan noksanlığa, kuvvetten zayıflığa geçişinin illeti olamayacağını delil ile beyan etmiştik. Öyleyse, insanın gençlikten ihtiyarlığa, sıhhatten düşkünlüğe ve yaşlılığa, kâmil akıl mertebesinden bunaklığa ve her şeyden habersiz olma haline geçişinin tabiatın gereği değil de, tam aksine bunu yapanın hür ve irâde sahibi bir failin yaptığına kat'î olarak hükmetmek gerekir. Bizim anlattıklarımız sabit olunca, Kur'ân'ın lafzının delâlet ettiği şeyin sıhhatinin, Kur'ân'ın kesin ifadesiyle sabit olduğu ortaya çıkar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ *"Allah hakkıyla bilen, kemaliyle kâdir olandır"* buyurmuştur. Bu, bahsettiğimiz her şeyin üzerine bina edildiği temel bir düsturdur. Bu böyledir, çünkü tabiat, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edemeyen bir cahildir. Binaenaleyh, insandaki bütün bu oluşum ve hareketlerin ona mal edilmesi mümkün değildir. Ama, âlemin ilahı, onu yaratıp yöneten ise, ilimde ve kudrette kâmil olandır. İlminin kâmil olmasından dolayı, maslahat ve mefsedetlerin miktarını bilir, kudrette kâmil olduğu için de, maslahatları gerçekleştirmeye, mefsedetleri de def etmeye kâdir olur. İşte bundan dolayı şüphesiz, canlıları yaratmayı âlemin ilahına isnat etmek mümkün olmuştur, ama onu tabiata isnat etmek mümkün değildir. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Bazı Lafızlar: Erzel-i Ömür**

Bu mesele, âyetin ihtiva ettiği lafızları tefsirle alâkalıdır. Müfessirler bu âyete şu manayı vermişlerdir: "Allah sizi, hiçbir şey değilken yaratmış, sonra da ömürleriniz sona erdiğinde canınızı almıştır. İçinizden bazıları da, "erzel-i ömr"e düşürülmüştür." **"Erzeli'l-Ömr"**, ömrün en sefil ve en düşkün olanıdır. Nitekim Arapçada değersizliği ifade için **"Rezule'ş-şey'u - yerzulu - rezâleten - erzelehû gayruhu"** (birisi falanı rezil kıldı) denilir. اِلَّا الَّذِينَ هُمْ اَرَاذِلُنَا *"...en aşağı tabakalarımızdan başkasının..."* (Hûd, 27)

ve *"Arkana hep bayağı kimseler (erzelûn) düşmüşken..."* (Şuarâ, 111) âyetleri de bu manadadır.

Mü'min ve Erzel-i Ömür

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İçinizden kimi, ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür"* ifadesi, Müslüman kimseyi de içine alır mı, yoksa bu, sadece kâfirlerle ilgili bir ifade midir? Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, Müslüman kimseyi de içine alır. Bu sebeple **"erzel-i ömür"**ün, uzun bir ömür demek olduğu ileri sürülmüştür. İşte bu izah doğrultusunda **Hz. Ali** (r.a)'den **"Erzel-i ömür,** yetmiş senedir" dediği rivayet edilmiştir. **Katâde** bunun, doksan sene olduğunu söylerken, **Süddî** bunun bunaklık olduğunu belirtmiştir. Birinci kanaat daha uygundur, çünkü bunaklık, aklın zâil olup gitmesi demektir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"İçinizden kimi -bildikten sonra bir şey bilmesin diye- ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın o kimseyi, aklını gidermek için erzel-i ömre düşürdüğüne delalet eder. Binaenaleyh, şâyet erzel-i ömürden kastedilen, aklın gitmesi olsaydı, o şey kendisinden istenen gayenin bizzat kendisi olurdu ki, bu batıldır.

İkinci görüş: Bu, Müslümanları kapsamaz. Ömrünün uzun olması sebebiyle, Müslümanın Allah nezdinde değeri daha da artar. Bu sebeple onun hakkında, "Allah onu erzel-i ömre düşürmüştür" denilemez. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik. Ancak iman edip de güzel güzel amellerde bulunanlar başka"* (Tîn, 5-6) âyetidir. Böylece, Allahu Teâlâ iman edip güzel amel işleyenlerin esfel-i sâfiline düşürülmeyeceklerini beyan buyurmuştur. **İkrime** de: "Kim Kur'ân okursa, erzel-i ömre düşürülmez" demiştir. Cenâb-ı Hak, *"Allah hakkıyla bilen, kemâliyle kâdir olandır"* buyurmuştur. **İbn Abbas** bu ifadeye: "Allah, dost ve düşmanın ne yaptığını bilen ve istediği her şeye kâdir olandır" manasını vermiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Haşrin İspatı

Bu âyet, âlim, hür ve irade sahibi fail bir ilahın varlığına delalet ettiği gibi, öldükten sonra dirilme ile kıyametin varlığına da delalet eder. Bu böyledir, çünkü insan, mahzâ yokluktu. Derken Allah onu yoktan yarattı, sonra da ikinci kez onu yok etti. Binâenaleyh bu, o kimse ilk defa ma'dûm (yok) olup, onun ikinci kez yokluğa dönmesi de mümkün olunca, tıpkı bunun gibi, o mevcut olup sonra da yok olduğunda, onun tekrar varlık âlemine dönmesinin mümkün olması gerektiğine delalet eder. Hem o nutfe

iken ölüydü, sonra canlı oldu, daha sonra ölüverdi. Şu halde, ilk ölümü caiz olunca, ikinci ölüm de caiz olur. Tıpkı bunun gibi, ilk hayat mümkün olunca hayatın avdet etmesinin mümkün olması da gerekir. Hem insan, çocukluğunun başlangıcında hiçbir şey bilmeyen cehalet içinde bir varlık idi. Sonra da bilen, akleden ve anlayan bir hale geçiverdi. Bu sebeple o, erzel-i ömre düşünce, çocukluk devresinin ilk zamanlarındaki duruma dönmüş olur ki, bu durum herhangi bir şeyi akledememesi ve anlayamamasıdır. Binaenaleyh, ilk defada aklın ve anlayışın olmaması, insanın, ömrünün sonunda aynen bizzat geriye dönmüş olur. Binaenaleyh, mevcut olup da sonradan zail olan aklın da, ikinci kez geriye dönmesinin caiz olması gerekir. Bu ifadelerin doğruluğu bu şekilde sabit olunca, ölüp de yok olan kimsenin, varlığının, hayatının ve aklının ikinci kez avdet etmesinin caiz olduğu sabit olur. Durum böyle olunca, öldükten sonra dirilmenin, haşir ve neşrin hak ve gerçek olduğu görüşü kesinlik kazanmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Geçim Vesilelerinde Farklılık

وَاللّٰهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ فِى الرِّزْقِ ۚ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَآدِّى رِزْقِهِمْ عَلٰى مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَآءٌ ۚ اَفَبِنِعْمَةِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ ﴿٧١﴾

"Allah rızık hususunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. O üstün kılınanlar, onda hepsi eşit olmak üzere, azıklarını ellerinin altındakilere vermezler. O halde bunlar Allah'ın nimetini bilerek inkâr mı ediyorlar?" (Nahl, 71).

Rızık Zekâya Göre Değildir

Bil ki bu, insanın bir başka halinin nazar-ı dikkate alınmasıdır. Bu böyledir, zira biz, insanların en zekisinin, en akıllı ve en anlayışlısının, ömrünü azıcık bir dünyalık elde etmek için tükettiğini, ama buna rağmen bunun ona müyesser ve nasip olmadığını; ama, insanların en cahilinin ve en az akıllı ve en az anlayışlı olanına da, dünyanın bütün kapılarının sonuna kadar açıldığını, hatırına gelen ve gönlünden geçirdiği her şeyi o anda elde ettiğini görmekteyiz. Binaenaleyh, şâyet bunun sebebi, insanın çabalaması,

sa'yi, gayreti, cehdi ve zekası olmuş olsaydı, o zaman en akıllı olanın, işte bu hususlarda en üstün ve en ileri durumda olması gerekirdi. Biz, en zeki olanın, en az payı; en cahil ve en ahmak, en hasîs olanın da en çok hisseyi aldığını gördüğümüzde, bunun, taksim eden (Allah)'ın taksimi sebebiyle olduğunu anlamış bulunuyoruz. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar? Dünya hayatında onların maişetlerini aralarında biz taksim ederiz"* (Zuhruf, 32) buyurmuştur. **İmâm Şâfiî** de şöyle demiştir: وَمِنَ الدَّلِيلِ عَلَى الْقَضَاءِ وَكَوْنِهِ بُؤْسُ اللَّبِيبِ وَطِيبُ عِيشِ الْأَحْمَقِ *"Kaza ve kaderin mevcudiyetine delâlet eden delillerden birisi de, akıllı kimse sıkıntı içinde yaşarken, ahmak kimselerin ise, son derece güzel bir yaşayış içinde olmasıdır."*

Bil ki bu farklılık, mala tahsis edilmemiştir. Aksine bu, zekilik-ahmaklık, güzellik-çirkinlik, akıllılık-sefihlik (kıt akıllılık), sağlık-hastalık, güzel isim, şan şeref (yâd)-çirkin isim vb. hususlarda da söz konusudur. Bu, sahili olmayan bir ummandır.

Ben yolculuğun birisinde, mal mülk sahibi kimselerden birisiyle beraberdim. O melikin malı çok, makamı muhteşemdi. Onun önünde, pek çok binit güdülür, sürülürdü. Ama o, onlardan herhangi birisine binemezdi (hastaydı). Yine çoğu kez, onun yanında iştah açıcı, gönlün arzu edeceği pek çok yemek ve güzel kokulu meyveler bulunduğu halde, yine o bunlardan hiçbirisini yiyemezdi. Halbuki içimizde öyleleri de vardı ki, kuvvetli bir bünyeye sahip olmasına rağmen, karnını doyuracak bir şey bulamıyordu. Binaenaleyh, bolluk içinde olan o melik, her ne kadar malı açısından o fakirden üstün idiyse de, ancak ne var ki bu fakir de, sıhhat ve kuvvet bakımından o melikten üstün idi. Bu, insanın nazar-ı itibara aldığında, hayretini artıran geniş bir mevzudur.

Âyetteki فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ *"O üstün kılınanlar, ... rızıklarını ellerinin altındakilere verici değillerdir..."* buyruğu hakkında iki görüş vardır:

Rezzak Yalnız Allah'tır

Birinci görüş: Bundan önceki cümlede mevzubahis edilen mutluluk ve mutsuzluğun, ancak Allah tarafından olduğu hususunu iyice izah etmek kastedilmiştir. Buna göre mana şöyle olur: "Efendiler ve kölelerin tamamını biz rızıklandırıyoruz. Onlar, benim rızıklandırmam hususunda eşittirler. Öyleyse efendiler, rızık olarak herhangi bir şeyi kendi yanlarından kölelerine verdiklerini sanmasınlar. Bu, onların vasıtasıyla o kölelere

vermiş olduğum benim rızkımdır." Bu sözün neticesi de, rızık verenin Allahu Teâlâ olduğunu, mâlikin (köle ve mal sahibi kimselerin) kölelerine kendi katlarından rızık vermediklerini; tam aksine köleyi de efendiyi de rızıklandıranın Allahu Teâlâ olduğunu beyan etmektir . Sözün özü şudur: Çoğu kez köle, efendisinden akıl yönünden daha mükemmel, cüsse olarak daha kuvvetli, iyi ve kötü şeylere daha fazla vukuf sahibidir. İşte bu, o köleyi zelîl; o efendiyi de azîz kılan Allah olduğuna delalet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"... Kimi dilersem onun kadrini yükseltir, kimi dilersem onu alçaltırım"* (Âl-i İmran, 26) buyurmuştur.

Şirkin Saçmalığı

İkinci görüş: Bu âyetle, Allahu Teâlâ'ya şirk koşan kimselere reddiyede bulunmak murat edilmiştir. Buna göre bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bu, put ve esnâma (heykellere) tapanlara bir reddiyedir. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiş olur: "Allah, efendileri kölelerine üstün kılmış ve köleyi efendisiyle beraber, herhangi bir mülke kâdir kılmamış, onu mülk sahibi yapmamıştır. Binaenaleyh, madem ki sizler, mülkiyet hususunda kölelerinizi kendinize eşit ve denk kılmıyorsunuz, o halde daha nasıl ibadet olunma hususunda, bu cansız varlıkları, bana denk ve eş tutuyorsunuz?"

b) **İbn Abbas** (r.a), bu âyetin, **Necrân Hıristiyanları** hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar, **Hz. İsa**'nın, Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürüyorlardı. Buna göre mana, "Sizler, malik olduğunuz şeylerde, size eşit ve denk olurlar diye, kölelerinizi mal mülk sahibi yapmıyorsunuz. O halde, daha nasıl, benim kulumu benim çocuğum ve ulûhiyyette benim ortağım kılabiliyorsunuz?"

Mülkiyette Eşitlik Olmaz

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ *"Onda hepsi eşit olacak tarzda"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki fâ harfi, "hattâ" manasındadır. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Rızkı bol verilenler, mallarını, köleleriyle malca eşit olacak derecede, onlara vermezler."

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ *"O halde bunlar, Allah'ın nimetini bilerek inkâr mı ediyorlar?"* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım'ın Ravisi **Ebu Bekr**'in rivayetine göre **Âsım,** Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizi Allah yarattı"* (Nahl, 70) ve, *"Allah kiminizi kiminizden üstün kıldı"* (Nahl,

71) ifadelerinden dolayı muhatap sîgasıyla olmak üzere tâ ile "**techadûne**" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları âyetteki "hüm" (onlar) zamirinden dolayı yâ ile "**yechadûne**" şeklinde okumuşlardır. **Ebû Ubeyde** ve **Ebu Hatim,** haberin yakın olmasından dolayı bu ikinci kıraati (mana bakımından) tercih etmiştir. Hem, hitabın zahiri, Müslümanlaradır. Halbuki Müslümanlar, Allah'ın nimetlerini inkâr etmekle muhatap tutulmazlar.

***İKİNCİ MESELE:* Şirk Nankörlüktür**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde bunlar, Allah'ın nimetini bilerek inkâr mı ediyorlar?"* buyruğu ile, Allah'ın, bu delili, aleyhlerine olarak getirmiş olduğu müşriklere karşı bir yadırgama ve inkârın kastedildiği hususunda şüphe yoktur.

Buna göre eğer, "Onlar, putlara ibadet etmeleri sebebiyle Allah'ın kendilerine olan nimetini nasıl inkâr etmiş olurlar?" denilirse biz deriz ki:

Bu hususta, şu iki izah yapılabilir:

1) Her türlü hayrı veren Allahu Teâlâ olup, kim de Allah'a ortak koşar ve o hayırların bir kısmını, koştukları o şeriklere nisbet ederse, böylece o kimse o hayırların Allah katından olduğunu inkâr etmiş olur. Hem tabiatçılarla müneccimler, bu nimetlerin pek çoğunu tabiata ve yıldızlara mal ederler ki, bu da onların, o nimetlerin Allah'tan olduğu hususunu inkâr ettiklerini gösterir.

2) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bununla şu kastedilmiştir: Allah, bu delillerini, her insanın anlayacağı bir biçimde açıklayıp ortaya koyunca, işte bu, insanlara Allah tarafından in'âm edilmiş olan büyük bir lütuf olmuş olur. İşte bu noktada Cenâb-ı Hak, "Bu delillerimi, beyyinelerimi izah edip beyân etmem hususundaki nimetlerimi mi inkâr ediyorlar?" buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet-i kerimedeki "**efe bi ni'meti**" tabirinde bulunan bâ harf-i cerrinin, zâid olması mümkündür. Çünkü, "**Cehade**" fiili, bâ harf-i cerriyle müteaddî olmaz. Bu, tıpkı senin: "**Huzi'l-hıtâme, huz bi'l-hitâmi**" (yuları tut, al); "**Ta'allaktu Zeyden, Ta'allaktu bi Zeydin**" (Zeyd'e tutundum...) demen gibidir. Buradaki "**cehade**" fiiliyle, küfür manasının kastedilmiş olması, böylece de, "**kefere**" (inkâr etti)" manasına geldiği için bâ ile teaddî etmiş olması da mümkündür. Allah en iyi bilendir.

Aile Yuvası

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ اَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللّٰهِ هُمْ يَكْفُرُونَ ﴿٧٢﴾

"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı. Size çiftlerinizden oğullar ve torunlar verdi ve sizi güzel güzel nimetlerden rızıklandırdı. Şimdi batıla inanıyorlar da onlar, Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar" (Nahl, 72).

Bilesin ki bu, kendisiyle hakîm, hür ve irâde sahibi bir ilâhın varlığına istidlâl edilmesi ve Allah'ın, kullarına bu denli nimetlerle in'âmda bulunduğuna dikkat çekmek için, insanların hallerinden, Allah'ın bahsettiği bir başka çeşit haldir. İmdi Cenâb-ı Hakk'ın جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا *"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı"* buyruğunun manasının, bazı kimseler şöyle olduğunu söylemiştir: "Bununla, Cenâb-ı Hakk'ın **Havvâ**'yı **Hz. Adem**'in kaburgasından yaratması kastedilmiştir." Bu görüş zayıftır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı"* ifadesi, herkese bir hitaptır. Binaenaleyh bu ifadeyi, **Hz. Adem** ve **Havva** ile ilgili saymak delilin aksinedir. Aksine bu hüküm, bütün erkek ve dişiler hakkında genel bir hükümdür. Buna göre mana, "Allahu Teâlâ, kendileriyle erkekler evlensinler diye kadınları yarattı" şeklinde olur. Âyetteki "**enfüsiküm**" ifadesi, tıpkı, *"nefislerinizi öldürün"* (Bakara, 34) ve *"nefsinize selam verin"* (Nûr, 61) âyetlerinde olduğu gibidir. Yani "Birbirinizi öldürün, birbirinize selam verin" demektir. Bu âyetin bir benzeri de, *"Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, ...O'nun âyetlerindendir"* (Rûm, 21) âyetidir. Doktorlar ve tabiatçılar şöyle derler: "Erkekle dişi arasındaki fark şu bakımdandır: Huy bakımından sıcak olan, erkektir; daha "rutubetli" ve soğuk olan ise kadındır." Bu görüşte olanlar sonra şöyle derler: "Menî erkeğin sağ husyesine dökülüp, sonra oradan kadının rahminin sağ tarafına dökülürse, çocuk tam bir erkek olur. Eğer meni erkeğin sol husyesine dökülür, oradan da kadının rahminin soluna dökülürse, çocuk tam bir dişi olur. Eğer menî, erkeğin sağ husyesine dökülür, oradan da kadının rahminin sol tarafına akarsa, çocuk dişi karakterinde bir erkek olur. Eğer meni

erkeğin sol husyesine dökülür (toplanır), oradan da kadının rahminin sağ tarafına akarsa, çocuk, erkek karakterinde bir dişi olur."

Bil ki bu sözlerin neticesi şudur: Erkek olmanın sebebi, hararet (sıcaklık) ve kuruluk; kadın olmanın sebebi ise, soğukluk ve rutubettir. Bu sebep, son derece tutarsızdır. Biz, kadınlar arasında mizaç ve huyu son derece sıcak olan; yine erkekler arasında da mizaç ve huyu son derece soğuk olan kimseler görmekteyiz. Binâenaleyh eğer erkek veya dişi olmanın sebebi bu olsaydı, o zaman böyle kimselerin bulunması imkânsız olurdu. Böylece, erkeği ve dişiyi yaratanın hakîm ve kadîm bir ilah olmuş olduğu sabit olur ve bu delil ile de Hak Teâlâ'nın, *"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı"* buyruğunun yerinde olduğu ortaya çıkar.

Torunlar

Cenâb-ı Allah, daha sonra وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً *"Size çiftlerinizden oğullar ve torunlar verdi"* buyurmuştur. **Vâhidî, "hafede"** kelimesinin aslının, "hizmette ve çalışmada hızlı olmak" manasındaki, **"hafdü"** mastarından olduğunu; nitekim Arapçada birisi koştuğunda, bir şeyi çabucak yaptığında, **"Hafede-Yahfidü-Hafden-Hufûd ve Hafedân"** denildiğini; Kunut duasında da **"ve nahfidu"** *"(Rabbim) sadece sana koşar, senin için acele ederiz"* denilişinin de bu manada olduğunu söylemiştir. **"Hafede"** kelimesi, **"hâfid"** kelimesinin çoğuludur. **"Hâfid"** ise, sana hizmete koşan ve sana itaat etmede adeta yarışan herkestir. Bunun cem'i tâ'sız olarak, tıpkı **"rasadü"** (gözcüler) gibi, **"hafedü"** şeklinde gelir. O halde Arapçada **"hafedetü"** kelimesi, yardımcılar ve hizmetçiler demektir. Bu âyette geçen **"hafedetü"** kelimesi ile, erkeğin, hanımı tarafından olan yardımcılarının kastedilmiş olması gerekir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Size çiftlerinizden (eşlerinizden), oğullar ve hafede verdi"* buyurmuştur. O halde, kadın (eş) tarafından olmayan **"hafede"**, bu âyetin muhtevasına girmezler. Bunu iyice kavradığın zaman biz diyoruz ki: Bunların damatlar, evlilik dolayısı ile hısım olan kimseler ve çocuğun çocuğu (torunlar) olduğu ileri sürülmüştür ki bu hususta evlâ olan görüş, hepsinin bu sözün kapsamına girmiş olmasıdır. Çünkü biz, lafzın, bahsettiğimiz müşterek manasından ötürü hepsine muhtemel olduğunu beyan etmiştik.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"Sizi güzel nimetlerden rızıklandırdı"* buyurmuştur. Allah, evlilik vasıtasıyla kullarına, lütuflarda bulunduğundan ve evlilikte çeşitli fayda ve maslahatlar olduğundan bahsedince,

ister meyve, tahıl ve meşrûbât gibi bitkilerden, isterse hayvanlardan olsun, onlara güzel yiyecekler vererek de lütufta bulunduğunu belirtmiştir.

Daha sonra da أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ *"Şimdi batıla mı inanıyorlar?"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), bu âyetteki "**batıl**" ile "putların" kastedildiğini söylerken; **Mukâtil,** bununla "şeytanların" kastedildiğini söylemiştir. **Atâ** da bu ifadeye, "Onlar, benim bir ortağımın, eşimin ve çocuğumun olduğuna mı inanıyorlar" manasını vermiştir.

Daha sonra da وَبِنِعْمَتِ اللهِ هُمْ يَكْفُرُونَ *"ve Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar?"* buyurmuştur. Bu, "o nimetleri Allah'a mal etmeyerek ve Allah'tan başkasına nisbet etmek suretiyle nankörlük mü ediyorlar?" demektir. Bu ifade ile ilgili bir başka açıklama da şöyledir: Allahu Teâlâ *"Sizi güzel güzel nimetlerden rızıklandırdı"* buyurunca, bundan sonra da, *"Şimdi batıla inanıyorlar da onlar, Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar!"* buyurmuştur. Bununla onların, Allah'ın helâl kıldığı "bahîra", "sâibe" ve "vasîle" gibi Maide, 103) hayvanları kendilerine haram kılmaları ve Allah'ın haram kıldığı, leş, kan, domuz eti ve putlar adına kesilen hayvanlar gibi şeyleri, kendilerine helâl kılmaları kastedilmiştir. Yani, "Onlar, niçin bu bâtıl hükümleri ileri sürmüş ve tayyibatı (güzel ve hoş şeyleri) helâl, çirkin şeyleri haram kılma hususunda, Allah'ın nimetlerini inkâr etmiş ve nankörlük yapmışlardır" demektir. Allah en iyi bilendir.

Putların Güçsüzlüğü

وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ شَيْئًا وَلَا يَسْتَطِيعُونَ ﴿٧٣﴾ فَلَا تَضْرِبُوا لِلّٰهِ الْأَمْثَالَ إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧٤﴾

"Allah'ı bırakıp da kendileri için ne göklerden, ne yerden hiçbir rızka, hiçbir şeye malik olmayan ve buna güçleri dahi yetmeyen şeylere taparlar. Artık Allah için darb-ı meseller (teşbihler) yapmayın. Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz" (Nahl, 73-74).

Bil ki Allahu Teâlâ, tevhidin pek çok delilini açıklayıp, bunlar da tevhidin doğruluğunun delilleri olduğu için, aynı şekilde kıymetli ve yüce nimetlerinin çeşitlerini saymaya başlamış ve sonra da bu âyette, putperestlere

reddiye olsun diye, *"Allah'ı bırakıp da kendileri için ne göklerden, ne yerden hiçbir rızka, hiçbir şeye malik olmayan ve buna güçleri dahi yetmeyen şeylere taparlar"* buyurmuştur. "Göklerden olan rızık" ile, gök tarafından gelen yağmur; "yerden olan rızık" ile de, yerden biten meyve ve bitkiler kastedilmiştir. O halde, âyetteki *"göklerden ve yerden"* ifadesi, "nekire" olan "**rızık**" kelimesinin sıfatıdır. Buna göre sanki "o putlar, kendilerine tapanlara, yağmur ve bitki nâmına herhangi bir rızık verme gücüne sahip değillerdir" denilmektedir. **Ahfeş,** âyetteki "**şey**" kelimesinin, "**rızık**" kelimesinden bedel olduğunu, buna göre mananın, "Onlar rızkın ne azına, ne çoğuna sahip değiller" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا يَسْتَطِيعُونَ *"Buna güçleri dahi yetmez"* buyurmuştur. Bu ifadenin söylenmesindeki hikmet şudur: Herhangi bir şeye mâlik olmayan bir kimse, bazen herhangi bir yolla bir şey elde edebilmekle tavsif edilebilir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu putların bir şeye mâlik olmaları şöyle dursun, bir şeye mâlik olma güçlerinin dahi olmadığını beyan buyurmuştur.

Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ, *"Onlar, Allah'ı bırakıp da... hiçbir şeye malik olmayan... şeylere taparlar"* buyurmuş ve bu ifadede putları, cansız varlıklar için kullanılan "mâ" edatı ile ifade etmiş, sonra da akıl sahipleri için kullanılan bir sîga ile onlar için لَا يَسْتَطِيعُونَ *"Güçleri yetmez"* ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla bu iki husus nasıl birleştirilebilir?" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Allahu Teâlâ, gerçekte hakikat olan şeyi, asıl durumu, (yani onların cansız oluşunu nazar-ı dikkate alarak) "mâ" lafzını; putperestlerin, o putlara ilah olarak inanmalarını (onları canlı-güçlü varlık saymalarını) nazar-ı dikkate alarak, (akıllı varlıklar için kullanılan) vâv-nûn ile yapılmış (cemî müzekker) sîgâsını kullanmıştır.

Hak Teâlâ, sonra فَلَا تَضْرِبُوا لِلّٰهِ الْأَمْثَالَ *"Artık Allah için darb-ı meseller (teşbihler) yapmayın!"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili çeşitli izahlar yapılmıştır:

1) Müfessirler şöyle demiştir: "Bu, 'O'nu, mahlûkatına teşbih etmeyin, benzetmeyin' demektir."

2) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu, 'Allah için eşler, misiller ve denkler kılmayın. Çünkü O, eşi, benzeri, misli olmayan tektir' demektir."

3) Ben derim ki: Bununla, putperestlerin şöyle demelerinin kastedilmiş olması muhtemeldir: "Âlemin ilahı, bizden birisinin kendisine tapmasından yüce ve münezzehtir. Aksine biz, yıldızlara ve putlara ibadet edebiliriz.

Sonra yıldızlar ve putlar da en büyük ilaha (Allah'a) ibadet ederler. Bunun delili, örfümüzdür. Çünkü rütbe ve mevki bakımından aşağıda olan insanlar, ancak padişahın huzurundaki (katındaki) büyük ve şerefli kimselere hizmet edebilirler. O büyük kimseler de padişaha hizmet ederler. İşte burada da böyledir." Binaenaleyh yüce Rabbimiz, bu konuda, o putperestlere, "Putlara ve yıldızlara ibadeti bırakın. İleri sürdüğünüz o benzetmeleri Allah için yapmayın. Kâdir ve hakîm ilaha ibadette ihlaslı olunuz, buna şirk karıştırmayınız" buyurmuştur.

Daha sonra, Cenâb-ı Allah, إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz"* buyurmuştur. Bu buyruk ile ilgili olarak şu iki izah yapılmıştır:

1) "O putlara ibadetiniz sebebi ile, başınıza gelecek o ebedî azabı, siz değil, Allah bilir. Eğer siz o azabı bilseydiniz, putlara ibadeti bırakırdınız."

2) "Allahu Teâlâ sizin, puta tapmanızı yasaklamıştır. Binâenaleyh hem onlara tapmayın, hem de tutunduğunuz "Kralın kullarına kulluk etmek, krala kulluk etmekten daha fazla saygıyı ifade eder" şeklindeki (saçma) delilinizi bırakın. Çünkü bu bir kıyastır. Nass bulunduğu durumda kıyasın yapılmaması gerekir. İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ, *"Allah bilir, siz bilmezsiniz"* buyurmuştur.

ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا ۖ هَلْ يَسْتَوُونَ ۚ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾

"Allah şöyle bir darb-ı meselde (benzetmede) bulundu: Hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle ile kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz ve ondan gizli-aşikar harcayıp duran bir (hür) kişi... Hiç bunlar müsavi olurlar mı? Hamd Allah'ındır. Hayır, onların çoğu bilmezler" (Nahl, 75).

Şirki Çürüten Başka Delil

Bil ki Allahu Teâlâ, putperestlerin inançlarının batıl oluşunu, bir misal ile de te'kid etmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki meselin (benzetmenin) izahı hususunda iki görüş vardır:

1) Bununla, "Biz, kendiliğinden bir şey yapmaya gücü olmayan bir köle ile, gizli-âşikâr, çokça infâk eden, zengin ve cömert olan bir hür insanı düşünelim. Akıl açık ve kesin olarak, saygı duyulma bakımından bu ikisinin birbirine denk olamayacağına şehadet eder. Binaenaleyh yaratılış, şekil ve insan olma bakımından denk olmalarına rağmen, nasıl bu ikisini denk saymak mümkün değilse, rızık vermeye ve lütfetmeye kâdir olan Allah ile, hiçbir şeye sahip olmayan ve kesinlikle hiçbir şey yapamayacak olan putları eşit ve denk saymak nasıl uygun olabilir?" manası kastedilmiştir.

2) Âyetteki, *"hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle"* ifadesi ile, kâfir kastedilmiştir. Çünkü kâfir, Allah'a kulluktan ve itaatten mahrum olarak kalınca, adetâ, zelil, fakir ve âciz olan bir köle gibi olmuş olur. Âyetteki, *"Kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz..."* tabiri ile de, Allah'ın emirlerine saygı gösteren ve mahlûkata şefkatli olan mü'min kastedilmiştir. Böylece Allahu Teâlâ, makam, şeref, mertebe ve Allah'ın rızasına yakın olma bakımından bu ikisinin denk olmayacağını beyan buyurmuştur. Bil ki birinci görüş doğruya daha yakındır. Çünkü bu âyetin öncesi ve sonrası, Allah'ın birliğini ispat ve müşriklere ret konusunda gelmiştir. Binâenaleyh âyeti bu manaya hamletmek daha evladır.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, âyetteki *"Hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle"* ifadesi ile ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) "Bundan maksat putlardır. Çünkü, *"Göklerde ve yerde olan herkes, istisnasız olarak, Rahman'a mutlaka kul olarak gelecektir"* (Meryem, 93) âyetinin delalet ettiği gibi, putlar da kul-köledir. Onların hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendilerine sahip olunan şey olmalarına gelince, bu açıktır. Âyetteki, *"Kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz ve ondan gizli aşikâr harcayıp duran"* ifadesi ile de putperestler kastedilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ onlara mal vermiş, onlar da o maldan hem kendileri için, hem de kendilerine bağlı olanlara gizli-açık harcarlar" denilmiştir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: "Bu iki taraf, aklın açıkça gösterdiği gibi eşit olamaz. Aksine akıl, gücü olanın, aciz olandan daha iyi ve üstün olduğuna şehadet eder. İşte böylece akıl, puta tapanların putlardan üstün olduklarına şehadet eder. Öyleyse artık nasıl olur da putun, kulluk edilmede, âlemlerin Rabbi Allah'a denk olmasına hükmedilebilir.

2) Bu tabir ile, belli bir köle kastedilmiştir. O kölenin, **Hz. Osman b. Affan** (r.a)'ın kölesi olduğu rivayet edilmiştir. Bu görüşte olanlar, *"Kendilerine tarafımızdan bir rızık nasip ettiğimiz (kişi)"* ifadesinin de, **Hz. Osman**'la alakalı olduğunu söylemişlerdir.

3) "Bu, bu özellikte olan her köle ve her hür kişi hakkında genel bir ifadedir." Bu görüş daha açıktır. Çünkü bu, Allah'ın âyetteki muradına daha uygundur. Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kölenin Durumu**

Fakihler, kölenin hiçbir şeye malik ve sahip olamayacağı görüşüne, bu âyetle istidlâl etmiştir.

Buna göre şâyet, "Âyetin zâhiri, herhangi bir kölenin herhangi bir şeye kâdir olamayacağını ifade etmektedir. Öyle ise siz niçin, her kölenin böyle olduğunu söylüyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki: Buna şu iki şey delâlet etmektedir:

1) Fıkıh usulünde, "uygun bir sıfatın peşinden gelen hüküm, o sıfatın o hükmün illeti (sebebi) olduğuna delalet eder" şeklinde bir kaide yer alır. Binaenaleyh o kimsenin köle olması, güçsüz ve zelil olduğunu ihsas ettiren bir vasıftır. Âyetteki, *"Hiçbir şeye gücü yetmez"* ifadesi de, bu vasfın (sıfatın) peşi sıra getirilmiş bir hükümdür. Binaenaleyh bu, hiçbir şeye gücü yetmemenin, sahip olamamanın illetinin, onun köle oluşu olmasını gerektirir. İşte bu izah ile de, âyetin genel olduğu sabit olmuş olur.

2) Allahu Teâlâ, bu ifadenin hemen peşinden, *"Kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz..."* buyurmuş ve ikinci kısmı birinci kısımdan, yani köleden, bu sıfatla, yani kendisine güzel rızık verilmiş olması vasfı ile ayırmıştır. Binaenaleyh birinci kısımla ikinci kısım arasında bir ayırım olabilmesi için, bu sıfatın kölede bulunmaması gerekir. Dolayısıyla eğer köle de mâlik olabilecek olsaydı, Allahu Teâlâ, ona da güzel bir rızık nasip etmiş olurdu. Çünkü helâl mal-mülk, az da olsa, çok da olsa, güzel rızıktır. Böylece bu iki izah ile, âyetin zâhirinin, kölenin hiçbir şeye sahip ve malik olmamasını gerektirdiği sâbit olmuş olur.

Sonra âlimler bu hususta ihtilaf etmişler: **İbn Abbas** ve başka bazılarından, bu hususta çok şiddetli hükümler rivayet edilmiştir. Mesela **İbn Abbas** (r.a) kölenin talak (boşama) yetkisinin bile olmadığını söylemiştir. Ekseri fakihler (müctehitler) ise, kölenin hanımını boşama yetkisi olduğunu, ancak mala ve mal ile ilgili herhangi bir şeye malik olamayacağına

hükmetmişlerdir. Yine âlimler, efendisi köleye bir şey verip, onu ona sahip ve malik kıldığında, kölenin o mala malik olup olamayacağı hususunda da ihtilaf etmişlerdir ki, âyetin zahiri, ona sahip olmasına aykırıdır.

Bazı Sorular

Geriye âyetle ilgili birkaç soru kalır:

Birinci soru: Cenâb-ı Hak, her köle, sahip olunmuş ve tasarrufa kâdir olmadığı halde daha niçin, *"Hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle"* diye tavsif etmiştir. Biz deriz ki, "Burada "köle" kelimesinin zikredilmesi, onunla hür olanın farklı olduğunu göstermek içindir. Çünkü hür hakkında da bazen, "O, Allah'ın kulu-kölesidir" denilir. Âyetteki, *"Hiçbir şeye gücü yetmeyen"* tabiri de, bahsedilen bu köle ile, "**mükâteb**" ve "me'zun" (tasarrufa izin verilmiş) köle arasındaki farkı göstermek için getirilmiştir. Çünkü bu iki çeşit köle, tasarrufta bulunabilirler.

İkinci soru: "Âyetteki, وَمَنْ رَزَقْنَاهُ *"Kendisine... rızık nasip ettiğimiz"* ifadesindeki "men" edatı, nedir?" Biz deriz ki: "Zâhire göre bu, "mevsûfe"dir. Sanki köleye denk düşsün diye, "Kendisine rızık nasip ettiğimiz bir hür" denilmiştir. Bunun "mevsûle" olması da imkânsız değildir.

Üçüncü soru: Cenâb-ı Hak niçin âyette, iki kişi hakkında cemi olarak, *"Bunlar müsavî olurlar mı?"* buyurmuştur. Deriz ki bu: "Hürler ve köleler, denk midir?" manasındadır.

el-Hamdülillah'ın Buradaki Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ *"Hamd Allah'ındır"* buyurmuştur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbas** (r.a.), "Bu, Allah'ın velilerine, dostlarına verdiklerine ve tevhidi nasip etmesine mukabil yapılacak bütün hamdler, Allah'adır" manasınadır" demiştir.

2) Bu, "Bütün hamdler Allah'ındır. Hiçbir hamd putlara âit olamaz. Çünkü putların hiçbir insanda bir nimet ve lütfu yoktur" demektir. Buna göre âyetteki, *"Hayır, onların çoğu bilmezler"* ifadesi de, "Onlar, bütün hamdlerin Allah'a ait olduğunu, hiçbir hamdin putlar için olamayacağını bilemezler" demektir.

3) **Kâdî,** tefsirinde şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak peygamberine, *"De ki: "Hamd Allah'ındır"* manasında "**el-hamdülillâh**" buyurmuştur. Bunun, Allahu Teâlâ'nın kendilerine güzel bir rızık verdiği kimselere bir hitap olması

ve onların, bu kudret ve rızık hususunda kendilerini o âciz kölelerden üstün kılmasına karşılık Allah'a hamd etmelerinin istenmiş olması da muhtemeldir.

4) Bununla şu mana da kastedilmiş olabilir: "Allahu Teâlâ bu darb-ı meseli zikredip, bu da maksadı en güzel bir biçimde ortaya koyup anlatan bir mesel olunca, bunun peşi sıra Allahu Teâlâ **"elhamdülillâh"** demiştir ki bu, "Bu hüccetin kuvvetli ve delilin açık olmasından ötürü, Hamd Allah'adır" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Hayır, onların çoğu bilmezler"* buyurmuştur. Bu, "Bunlar son derece açık ve net olmasına rağmen, bu sapıklar bunları anlayamazlar" demektir.

وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا رَّجُلَيْنِ اَحَدُهُمَآ اَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلٰى شَيْءٍ وَّهُوَ كَلٌّ عَلٰى مَوْلٰىهُ اَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لَا يَاْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِيْ هُوَ وَمَنْ يَّاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ﴿٧٦﴾

"Allah şu iki kişiyi de misal getirdi: Bunlardan birisi dilsiz, hiçbir şeyi beceremeyen ve efendisinin üstünde bir yük olandır. O, bunu nereye gönderse bir şey beceremez (hayır getirmez). Hiç bu kimse, adaletle emreden ve kendisi dosdoğru bir yol üzerinde bulunan kişi ile bir olur mu?" (Nahl, 76).

Şirke Bir Darbe Daha

Bil ki Allahu Teâlâ, putlara ve heykellere tapanların inançlarının, bu ikinci darb-ı mesel ile de batıl olduğunu göstermiştir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Her ikisi de insan olma açısından eşit (aynı) olmalarına rağmen, dilsiz ve aciz olan kimsenin, fazilet ve şeref bakımından, kâdir, kâmil, konuşan bir kimseye denk olamayacağı ilk anda akıl tarafından kabul edildiğine göre, cansız varlıkların, ilah olmada âlemlerin Rabbine denk olamayacağını söylemek haydi haydi evlâdır. Sonra diyoruz ki: Âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, bu âyette bahsedilen iki kişiden birincisini şöyle birtakım sıfatlarla tavsif etmiştir:

Birinci sıfat: Ebkem (dilsiz) olma... "Ebkem"in ne demek olduğu hususunda, tamamını **Vâhidî**'nin naklettiği şu gibi izahlar vardır:

1) **Ebu Zeyd** şöyle demiştir: "Arapçada, "**Racülün Ebkemü**" denilir ki bu, "konuşmayan ve sözün gelişine uygun düşmeyen fazla kelimeler kullanan" demektir. Bu manada **"Bekime - Yebkemü - Bekemen ve Bekâmeten"** fiili kullanılır. **"Ebkem"** güzel konuşamayan, kekeme demektir.

2) **Sa'leb, İbnü'l-A'râbî**'nin: "**Ebkem,** akledemeyen, düşünemeyen kimsedir" dediğini nakletmiştir.

3) **Zeccâc, "Ebkem,** duymayan, görmeyen, baygın kimse demektir" demiştir.

İkinci sıfat: لَا يَقْدِرُ عَلٰى شَيْءٍ *"Hiçbir şeyi beceremeyen"*dir. Bu da, o kimsenin tamamen âciz ve eksik olduğuna bir işarettir.

Üçüncü sıfat: كَلٌّ عَلٰى مَوْلٰيهُ *"efendisinin üstünde bir yük"* olmasıdır. Yani, o dilsiz ve âciz kimse, efendisine (sahibine) bir yüktür. Me'ânî âlimleri şöyle demişlerdir: "**Kell**" kelimesi aslında, "keskin ince ağızlı"nın zıddı olan, "kalın" manasınadır. Nitekim Arapçada, bıçağın ağzı kalınlaşıp kesmediği zaman, "**Kelle's-sikkînu**"; yine insanın dili ağzında kalınlaşıp konuşamadığı zaman, "**Kelle lisânuhû**" ve bir iş birisine zor gelip, o kimse ona gitmediği zaman, "**Kelle fulanun ani'l-emri**" denilir. O halde bu tabirin manası, "O kimse, efendisi üzerinde bir yük ve bir ağırlıktır" şeklindedir.

Dördüncü sıfat: اَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لَا يَاْتِ بِخَيْرٍ *"O, bunu nereye gönderse bir hayır getirmez"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bu, "Efendisi, onu nereye gönderse..." demektir. "**Tevcih**", senin arkadaşını, adamını belli bir tarafa (veche) göndermendir. Nitekim Arapçada, **"Veccehtühü ila mevdı' kezâ fe-tevecchehe ileyhi."** "Onu, falanca yere yönlendirdim, gönderdim de, o da oraya gitti" denilir. O halde *"bir hayır getirmez"* ifadesi, "O, işi güzelce yapamayan ve anlayamayan bir âcizdir" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَاْمُرُ بِالْعَدْلِ" yani, *"Bu dört sıfatı taşıyan ile, adâleti emreden kimse hiç bir olur mu?"* buyurmuştur. Bil ki adaleti emredenin, konuşma kabiliyetinin olması gerekir. Aksi halde emredemez. Yine onun kâdir (güç sahibi) olması gerekir. Çünkü onun âmir olması, makamının yüce olduğunu göstermektedir. Âmir (emreden) olma

da, ancak kâdir olma ile mümkün olur. Yine onun, adalet ile zulmü birbirinden ayırt edebilmesi için, âlim olması gerekir. Böylece, bu ikinci şahsın, "adaleti emretme" ile tavsif edilmesinin, kâdir ve âlim olmasını ihtiva ettiği; "emreden" olmasının da, birincinin dilsiz olmasına ters olduğu; ikincisinin kâdir olmasının, birincisinin, hiçbir şeye kâdir olmama ve efendisine yük olmasına ters olduğu ve yine ikincisinin âlim olmasının, birincisinin hayır getirmez, işe yaramaz oluşuna ters düştüğü sabit olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ عَلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ *"Kendisi dosdoğru bir yol üzerindedir"* buyurmuştur. Bu, onun âdil olup zulüm ile abesten (boş işten) berî olması demektir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Birincisi ile ikincisinin birbirine denk olmayacaklarını akıl açıkça gösterir. İşte Allah ile putlar meselesinde de böyledir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bu mesel (benzetme) ile ne kastedildiği hususunda, tıpkı geçen darb-ı meselde olduğu gibi, şöyle çeşitli görüşler vardır:

Birinci görüş: Mücâhid: "Bütün bunlar, mahlûkatın ilâhı ile, O'nun dışında ilah olduğu iddia edilen batıl şeylerin meselidir. Mesel, dilsiz putun meselidir, durumudur. Çünkü o, kesinlikle konuşamaz; *"Hiçbir şeyi becerememe"* de, putun meseli ve halidir. Hem sonra putlar, kendilerine tapanlar üzerinde de bir yüktürler. Çünkü onlar, tapanlara bir şey vermezler, ama tapanlar onlar uğruna harcamalarda bulunurlar. Hem sonra, onları herhangi bir işe şevketsen, hayır getirmezler. Ama *"adaleti emreden..."* ise, Allahu Teâlâ'dır" demiştir.

İkinci görüş: Âyette geçen *"dilsiz"* ile, **Hz. Osman**'ın kölesi kastedilmiştir. Çünkü o köle ne İslâmiyet'ten hoşlanıyordu, ne de kendisinde bir hayır vardı. Âyetteki, *"Efendisi"* ifadesi ile de, **Hz. Osman** (r.a.) kastedilmiştir. Çünkü o, adaleti emreder ve çok kuvvetli bir din, dosdoğru bir yol üzere idi.

Üçüncü görüş: "Bununla o kötü sıfatları taşıyan her köle ve kendisinde o güzel sıfatlar bulunan, her hür kastedilmiştir." Bu görüş, birincisinden daha evlâdır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, âyette bahsedilen bu iki şahsı, *"iki kişi"* diye tavsif etmesi, bunun putlar manasına hamledilmesine manidir. "Dilsiz, yük olan ve hiçbir işe yaramayan" olarak tavsif edilme de böyledir. Yine ikincisinin, sırat-ı müstakim üzere olmakla tavsif edilmesi de, bunun "Allahu Teâlâ" olarak tefsir edilmesine manidir. Hem sonra, bu ifadelerin

esas maksadı, herhangi bir hususta bir şekli diğer şekle benzetmektir. Bu benzetme de ancak, iki şekilden birisi diğerinden başka olursa, tam olur.

İkinci görüş de zayıftır. Çünkü âyetin maksadı, bahsedilen sıfatları taşıyan iki şahsın arasındaki farkı ortaya koymaktır. Bu ise, belli bir şahısla ilgili olamaz. Aksine ne zaman, bahsedilen sıfatlar hususunda farklılık meydana gelirse, maksat hasıl olur. Allah en iyi bilendir.

İlahi Kudretin Tezahürleri

وَلِلّٰهِ غَيْبُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَمَآ اَمْرُ السَّاعَةِ اِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ اَوْ هُوَ اَقْرَبُ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٧٧﴾ وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٧٨﴾ اَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِى جَوِّ السَّمَآءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا اللّٰهُ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٧٩﴾

"Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a mahsustur. Kıyamet saatinin hali de, ancak bir göz açıp kapama gibidir. Yahut o, daha kısa bir zamandır. Çünkü Allah, her şeye hakkıyla kadirdir. Allah sizi, analarınızın karınlarından, siz hiçbir şey bilmeksizin çıkardı. Size, şükredesiniz diye, kulaklar, gözler ve gönüller verdi. Umulur ki şükredersiniz. Yer ile gök arasında müsahhar olarak uçuşan kuşları görmediler mi? Onları orada, Allah'tan başkası tutmuyor. Bunda, iman edecek kimseler için nice deliller vardır" (Nahl, 77-79).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, kâfirleri, konuşamayan, âciz, dilsiz kimselere, kendisini de adâleti emreden ve sırat-ı müstakim üzere olan kimseye benzetince ve bu ikinci şahsın, adaleti emredip, sırat-ı müstakim üzere oluşu da, ancak onun ilim ve kudret bakımından kâmil ve mükemmel olması halinde mümkün olabileceği malum olunca, bu âyette kendisinin ilim ve kudret bakımından kâmil oluşunu anlatmıştır. O'nun ilminin kâmil oluşunun izahı, *"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a mahsustur"* âyeti ile yapılmıştır. Bu, "Allah, göklerin ve yerin gaybını bilir" demektir. Hem

sonra bu âyet, hasr (sadece) manası ifade edip, "Bu gaybları bilmek sadece Allah'a mahsustur" demektir.

O'nun kudretinin mükemmel oluşu da, *"Kıyamet saatinin hali de, ancak bir göz açıp kapama gibidir. Yahut o, daha kısa bir zamandır"* âyeti ile anlatılmıştır. **"Sâ'at"**, kıyametin koptuğu vakit demektir. Kıyamete, insanı ansızın (es-sâat) yakalayacağı ve bütün canlılar tek bir sayha (çığlık-ses) ile öleceği için **"sâ'at"** denilmiştir.

"اِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ" buyruğunda geçen **"Lemh"**, "çabucak bakmak" demektir. Nitekim Arapçada bu manada, **"Lemehahû bi-basarihî - lemehân ve lemehânen"** denilir. Buna göre mana, "Kıyametin kopuşu, hızlılık açısından, ancak bir göz açıp-kapama gibidir" şeklinde olur. Bundan murat, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin çok mükemmel olduğunu anlatmaktır. Âyetteki, *"O, daha yakındır"* ifadesinin manası ise şudur: "Göz açıp-kapama, cismin görüntüsünün, göz bebeğinin en üstünden en altına geçmesi demektir. Göz bebeğinin, birtakım atomlardan meydana geldiğinde şüphe yok. O halde **"lemhu'l-basar"**, kendisi ile göz bebeğinin yüzeyinin oluştuğu o parçaların tamamına uğramak demektir. O parçaların çok olduğunda şüphe yoktur. **"Lemh-i basar"**ın gerçekleştiği zaman bölümü de, elbette peş peşe anlardan ibarettir. Allahu Teâlâ ise, kıyameti, o anların her birinde koparmaya kâdirdir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Yahut o, daha kısa bir zamandır"* buyurmuştur. Ancak ne var ki, bizim aklımız ve fikrimize göre, hadiselerin ve hallerin en hızlısı, göz açıp kapamak olduğu için, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak bunu zikretmiş, akabinde de, biraz önce bahsetmiş olduğumuz hususa dikkat çekmek üzere *"Yahut o, daha kısa bir zamandır"* buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki "ev" edâtı ile, şüphe (şek) manası kastedilmediğinde, aksine bununla "tam aksine, o daha kıza bir zamandır" manası kastedilmiş olduğunda şüphe yoktur. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bununla, bu işin, muhataplara müphem (kapalı) bırakılması kastedilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ o kıyameti ya göz açıp kapama miktarında veya ondan daha kısa bir sürede getirir. **Kâdî** şöyle demektedir: "Bu, doğru değildir; çünkü kıyametin kopma zamanı, teklif (yükümlülük) zamanı değildir ki, "Allahu Teâlâ o kıyameti herhangi bir zamanda getirir" denilebilsin. Aksine, gerekli olan Allahu Teâlâ'nın, o kıyameti, tek bir defada bir anda yaratmasıdır. Göklerin ve yerin ilk yaratılması, zikrettiğimiz bu durumdan farklıdır. Zira o hal, teklif halidir, dolayısıyla onları da -melaikenin faydalanması itibariyle- yaratması imkânsız değildir.

Bil ki bu itiraz, ancak **Kâdî**'nin görüşüne göre doğru olur. Ama bizim, "Allahu Teâlâ, istediğini yapar, dilediğine hükmeder" şeklindeki görüşümüze göre, bu açıklamanın bir önemi yoktur. Allah en iyisini bilendir.

İnsanın Bilgisiz Olarak Dünyaya Gelmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına delalet eden delillere dönerek وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا *"Allah sizi, analarınızın karınlarından, siz hiçbir şey bilmeksizin çıkardı"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî**, hemzenin kesresiyle "**immehâtikum**", diğer imamlar ise hemzenin dammesiyle "**ümmehâtikum**" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

"**Ümmehâtikum**" kelimesinin aslı, "**ümmâtikum**"dur. Ancak, ne var ki, "اَرَاقَ" fiiline hâ ilave edilerek, "**Ehrâka**" denildiği gibi, buna da, hâ ilave edilmiştir. Bunun müfredine, şairin أُمَّهَتِي خِنْدَفُ وَالْيَأْسُ أَبِي "Handef annem; ye's, ümitsizlik de babamdır" ifadesindeki, hâ ilâve edilmesi şâzdır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İnsanın Dünyaya Geldiğinde Cehaleti**

İnsan, fıtratı itibariyle, her şeyin bilgisinden uzak ve azâde olarak yaratılmıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ *"Size, şükredesiniz diye, kulaklar, gözler ve gönüller verdi"* buyurmuştur. Bunun manası, "İnsan nefsi yaratılışının başlangıcında marifetullahtan ve ilimlerden yoksun olarak yaratılınca, Cenâb-ı Hak ona, bu ilim ve bilgilerden istifade etmesi için bu hissetme ve algılama kabiliyetini vermiştir. Bu konudaki söz, daha fazla izahı gerektirmektedir. Buna göre biz diyoruz ki: Tasavvurât ve tasdîkat, ya kesbî olur veya bedîhî olur. Kesbî olanlar terkibât-ı bedîhiyye (yani bedihî mukaddimeler) vasıtasıyla elde edilirler. Dolayısıyla, bedîhî olan bilgilerin, daha önce bulunmuş olması gerekir.

Zarurî ve Kesbî Bilgiler

Bu noktada, bir kimse şöyle bir soru sorabilir: Bu bedîhî ilimlerin, ya biz yaratıldığımızdan beri mevcut olduğunun veyahut da böyle olmadığının söylenilmesi gerekir. Birinci durum batıldır, çünkü biz, anamızın karnında bir yavru halinde iken, "Menfî ile müspet bir arada bulunamaz"; "Bütün, parçasından daha büyüktür" diye bir şey bilmediğimizi, zarurî

(kesin) olarak bilmekteyiz. İkincisine gelince, bu, bedîhî ilimlerin, daha önce mevcut değilken, bizde meydana gelmiş olmalarını gerektirir. Bu durumda, onlar da kesb ve talep ile elde edilmiş olurlar. Kesbî olan her şeyden önceyse, başka bilgilerin bulunmuş olması gerekir. O halde bedihî ilimler de kesbîdirler ve sonsuza kadar ondan önce de başka bilgilerin bulunmuş olması gerekir. Halbuki bu ise, imkânsızdır. İşte bu, çok kuvvetli müşkil bir sorudur.

Çocuğun Bilgi Öğrenmesi

Buna şunu diyerek cevap verebiliriz: Gerçek şudur ki, bu bedihî ilimler, bizde mevcut değildi. Daha sonra peyda olup meydana geldiler. Ama soru soranın, "O halde bunların da kesbî olması gerekir" şeklindeki görüşüne gelince, biz deriz ki: Bunun böyle olması imkânsızdır. Aksine biz, bedihî bilgilerin bizde, daha evvel mevcut değilken, duyu organları görme, hissetme vd. gibi hasselerimiz vasıtasıyla meydana gelmişlerdir. Bunu da şu şekilde açabiliriz: İnsan, yaratılışının başlangıcında, bütün ilimlerden uzak idi. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak onda, duyma ve görme gibi hasseler yarattı. Dolayısıyla çocuk, bir şeyi birkaç kez gördüğünde, o görülen şeyin mahiyeti onun hayaline resmolunur. Yine o bir şeyi defalarca duyduğunda, onun duyma organlarına ve hayaline, o duyulan şeyin mahiyeti işlenir. Diğer hasseler hakkındaki söz de aynıdır. Böylece, hasselerin (duyu organlarının) bulunması, hissedilen şeyin mahiyetinin, kişinin gönlünde ve aklında meydana gelip hazır olmasına, bulunmasına sebep olur. Sonra o mahiyetler de iki kısma ayrılır:

1) Bizzat kendisinin bulunması, zihni, hadiselerin bir kısmını bir kısmına, olumlu ya da olumsuz bir şekilde isnat etmeye, kesin olarak yönlendirmede ya tam bir sebeptir ki bu meselâ, zihinde, "Bir sayısı nedir?" ve "İkinin yarısı nedir?" şeklinde istifham bulunduğunda, bu iki şeyin zihinde tasavvurunun mevcut olması, zihni, "Bir, ikinin yarısıdır" diye kesin olarak hükümde bulunmaya sevk etmede tam bir illet (sebep) olur. Ki bu, bedihî ilimlerin bizzat kendisidir.

2) Bu kısma gelince, bu böyle olmayandır. Bu, nazarî ilimlerdir. Bu da meselâ zihnimizde, "Cisim nedir? Muhdes nedir?" diye bir şey bulunduğunda sırf bu iki tasavvurun zihnimizde bulunması, zihnimizin "Cisim muhdestir" şeklinde kesinkes hüküm vermesinde yeterli olmaz. Aksine burada, mutlaka ayrı bir delilin ve geçmiş olan bazı bilgilerin bulunması

gerekir. Netice olarak diyebiliriz ki, kesbî ilimler, ancak bedihî ilimler vasıtasıyla elde edilirler. Bedihî ilimlerin meydana gelmesi ise, onların ancak "mevzu" ve "mahmûl"lerinin tasavvurları anında olur. Bu tasavvurların meydana gelmesi ise, duyu organlarımızın, o tasavvurların cüzlerinin meydana gelişine yardımcı olmaları sebebiyle olur. Böylece, aklımızda ve gönlümüzde, bu bilgilerin peyda oluşunun ilk sebebinin, Allahu Teâlâ'nın, bize vermiş olduğu bu duyu organları olduğu ortaya çıkar. İşte bu sebepten dolayı da, Cenâb-ı Hak, hislerimizin bulunması, nefislerimizin, bahsettiğimiz yolla cehâletten ilme geçebilmesi için, *"Allah sizi, analarınızın karınlarından, sizi hiçbir şey bilmeksizin çıkardı. Size kulaklar, gözler ve gönüller verdi"* buyurmuştur. Bütün bunlar, bu âyetlerde toplanmış ve dercolunmuş, sırf aklî ve kıymetli bahislerdir.

Füâd (Gönül) Kelimesi Hakkında

Müfessirler bu ifadeye, "Allah size, Allah'ın va'z u nasihatlerini duyasınız diye kulak; delillerini göresiniz diye göz; Allah'ın alâmetini akledesiniz, düşünesiniz diye gönül verdi" manasını vermiştir.

"**Gurâb**" (karga) kelimesinin çoğulunun "**ağribe**" gelmesi gibi, "**füâd**" (gönül) kelimesinin çoğuludur. **Zeccâc** şöyle demektedir: "**Füâd**" kelimesi, cem'i kesreyle çoğul yapılmaz. Tıpkı, "**gurâb**"ın çoğulunun "**ğırbân**" gelmesi gibi, "**Fi'dân**" şeklinde kullanılmaz." Ben derim ki, belki de bu kelime, "Kulak ve göz çoktur. Fakat gönül azdır" hususuna dikkat çekmek için "cem-i kıllet" vezninde çoğul yapılmıştır. Çünkü gönül, hakiki bilgiler ve yakınî ilimler için yaratılmıştır. Halbuki insanların pek çoğu böyle değillerdir. Tam aksine onlar, birtakım behimî fiiller ve vahşî hayvanlara mahsus sıfatlarla haşir neşirdirler. Binâenaleyh, böylece, sanki onların gönülleri gönül olmamış olur. Bundan dolayı, bu kelimenin çoğulunda, cem-i kıllet kalıbı getirilmiştir.

Eğer denirse ki "Burada "**ceale**" fiili "**ehracekum**" fiiline atfedilmiştir. Bu da, duyma ve görme organlarının yaratılmasının, yavrunun annenin karnından çıkarılmasından sonraya bırakılmış olmasını gerektirir. Halbuki bunun böyle olmadığı malumdur" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Vâv harfi, tertîb ifade etmez. Hem biz, âyetteki "**sem'**" kelimesini, dinleme; "**ebsar**" kelimesini de görme manasına alırsak, bu soru ortadan kalkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Kuşların Uçmasındaki İbret

Cenâb-ı Hak, اَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِى جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا اللّٰهُ *"Yer ile gök arasında, müsahhar olarak uçuşan kuşları görmediler mi? Onları orada, Allah'tan başkası tutmuyor"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir, Hamza ve **Kisaî,** tâ ile "**elem terev**" (görmediniz mi?) şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, bahsi geçmiş olan kâfirlerle ilgili olsun diye "**yerev**" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Bu, Allah'ın kudret ve hikmetinin mükemmel olduğuna dair bir diğer delildir. Çünkü Allahu Teâlâ şâyet kuşu, uçabileceği bir biçimde; havayı da, kendisinde uçulabilecek bir biçimde yaratmasaydı bu mümkün olmazdı. Zira, Allah kuşa, tıpkı suda yüzen kimsenin yaptığı gibi, bir kez açıp sonra kapatacağı bir kanat vermiş, havayı da, delmenin ve içine nüfuz etmenin kolay olacağı güzel ve ince, latif bir biçimde yaratmıştır. Eğer böyle olmasaydı, uçmak mümkün olmazdı.

Hak Teâlâ'nın, *"Onları orada, Allah'tan başkası tutmuyor"* buyruğuna gelince bu, "Kuşun bedeni ağırdır. Ağır cismin ise havada, altta bir desteği, üstte de bir bağı olmaksızın muallakta, askıda kalması mümkün değildir. Binâenaleyh onu, o havada tutanın, Allahu Teâlâ olması gerekir" demektir. Sonra, bu ifadenin zahirinden, kuşun havada kalması, kendi fiili ve kendi iradesi ile meydana gelmiştir. Böylece, kulun fiilini yaratanın, Allah olduğu kesinlik kazanır. **Kâdî** şöyle der: "Allahu Teâlâ, bu âyette, kuşu tutma işini kendisine izafe etmiştir. Çünkü, kendisi sebebiyle uçmanın mümkün olduğu o fiillere dair, alet, edevâtı, uzuvları ona veren Allah'tır. Dolayısıyla bunun müsebbibi Allahu Teâlâ olunca, Allah'a nisbeti son derece yerinde olmuştur." Cevap: Bu, delil olmaksızın, zahiri terk etmektir. Bu ise, caiz değildir. Çünkü, bilhassa aklî deliller, kulun fiillerini Allah'ın yarattığına delâlet etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, âyetin sonunda, اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ *"Bunda, iman edecek kimseler için nice deliller vardır"* buyurmuştur. Her ne kadar bu âyetler (deliller), bütün insanlar için birer delil ise de, Cenâb-ı Hak bu âyetleri mü'minlere has kılmıştır. Çünkü bunlardan netice itibariyle istifade edenler, yalnız onlardır. Allah en iyisini bilendir.

Mesken Nimeti

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْاَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ اِقَامَتِكُمْ ۙ وَمِنْ اَصْوَافِهَا وَاَوْبَارِهَا وَاَشْعَارِهَآ اَثَاثًا وَمَتَاعًا اِلٰى حِينٍ ﴿٨٠﴾

"Allah, evlerinizden size huzur ve sükun (yeri) yaptı. Sizin için, davar derilerinden, gerek göç gününüzde, gerekse konduğunuz günde hafifçe taşıyacağınız evler; yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından, bir zamana kadar giyimlik, döşemelik ve ticaret kumaşları verdi" (Nahl, 80).

Seken'in manası: Bil ki bu, tevhidin delillerinden, nimet ve lütfun çeşitlerinden, bir başka çeşittir. "**Seken**" kelimesi, mesken demektir. Nitekim **Ferrâ,** şu beyti nakletmiştir:

جَاءَ الشِّتَاءُ وَلَمَّا اتَّخَذْ سَكَنًا كَفَى ياويح من حفر القراميص

"Kış geldiği halde, hâlâ bir mesken edinemedim. Isınacak bir çukur açmak durumunda kalan elimin vay haline!" **Seken**: "Meylettiğin ve içinde sükûnete erdiğin yer" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Seken**" mastar olup, ism-i mef'ûl anlamındadır ki bu, ev gibi, meyledilen, yönelilen veyahut da, ülfet edilen yer demektir.

Mesken Nevileri

Bil ki, insanın içinde oturduğu evler ikiye ayrılır:

1) Ağaçtan, çamurdan ve evleri sıvayıp tavanlamaya yarayan şeylerden yapılan evler ki, işte buna وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا *"Allah, evlerinizden size huzur ve sükun (yeri) yaptı"* cümlesi ile işaret edilmiştir. Bu tür evlerin nakli mümkün olmayıp, aksine insan oraya girer.

2) Deri, çadır ve kıl çadırlar. Ki buna da وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْاَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ اِقَامَتِكُمْ *"Sizin için, davar derilerinden, gerek göç gününüzde, gerekse konduğunuz günde hafifçe taşıyacağınız evler verdi"* ifadesiyle işaret edilmiştir. Bu kısım evlerin, bir yerden bir yere taşınması mümkündür. Bil ki bununla, üzerinde mahkûmun öldürüldüğü deriler

kastedilmiştir. Araplar, deriden evler yapıyorlardı, ki bu deriler, sığır, deve ve davar derileridir. Yani, "seferlerinizde, bunları size taşımak kolay gelir" demektir. **Nâfi, İbn Kesir** ve **Ebu Amr,** ayn'ın fethasıyla "**zaanikum**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, sâkin olan ayn'la "**za'niküm**" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî,** bu iki kullanılışın, tıpkı, "**nehr - neher**" (nehir, akarsu) ve "**şa'r - şa'ar**" (kıl) kelimelerindeki gibi iki kullanılış olduğunu söylemiştir.

Bil ki "**za'n**", göçebelerin, koyun gütmek veya bir suyun başında konaklamak, yahut da bir otlak bulmak maksadıyla yapmış oldukları (göç) hareketine denilir. Sefere çıkan, yolculuk amacıyla evinden çıkıp tepelere tırmanan ve giden kimseye, "**Zâ'in**" denilir ki bu, "**Hâfıd**" (alçalan)ın zıddıdır. Cenâb-ı Hak, ayrıca *"Gerekse konduğunuz günde"* buyurmuştur ki, bu "Bunlar her iki durumda da size ağır gelmez" demektir.

Cenâb-ı Hak, وَمِنْ اَصْوَافِهَا وَاَوْبَارِهَا وَاَشْعَارِهَا اَثَاثًا وَمَتَاعًا اِلٰى حِينٍ *"yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından, bir zamana kadar giyimlik, döşemelik ve ticaret kumaşları verdi"* buyurmuştur. Müfessirler ve dilciler, davarınkine "**evsâf**" (yün), deveninkine "**evbâr**" (yapağı), keçininkine de "**eş'âr**" (kıl) denildiğini söylemişlerdir. Âyetteki "**esâs**" kelimesinin manası ise, yatak ve giysiler kabilinden, çeşitli ev eşyalarıdır. **Ferrâ** şöyle der: "**Metâ'**" kelimesinin müfredi olmadığı gibi, bu kelimenin de müfredi yoktur. Ama sen, bunu çoğul yapsan, ve cem-i kılletinde "أَثْثَة"; cem-i kesretinde de "أُثُثٌ" desen, bu imkânsız olmaz." **Ebu Zeyd** de, bu kelimenin müfredinin, "**Esasetun**" (أَثَاثَةٌ) olduğunu söylemiştir. **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın bu kelimeyle, yaygıları, kilimleri, elbise ve giysileri kastettiğini söylemiştir. **Halil İbn Ahmed,** bu kelimenin aslının, Arapların, "bitki ve saçlar büyüyüp gürleşerek, iyice birbirine girdikleri zaman söylemiş oldukları, "**Esse'n-nebâtu ve'ş-şa'aru**" şeklindeki ifadelerine dayandığını söylemiştir. Âyetteki "meta' " kelimesiyle, onların yararlandıkları şeyler murat edilmiştir.

"**İlâ hîn**" kelimesi ile onların eskiyecekleri zaman kastedilmiştir. Bunun, "ölünceye kadar"; "belli bir müddete kadar" ve "kıyamete kadar" gibi manalara da geldiği ileri sürülmüştür.

Buna göre şâyet, "**metâan**" kelimesi, "**esâsen**" kelimesi üzerine atfedilmiştir. Halbuki atıf, başka olmayı gerektirir. O halde, "**esâs**" kelimesi ile "**metâ'**" arasında ne fark vardır?" denilirse, biz deriz ki:

Doğruya en yakın olan şudur: "**Esâs**" kelimesi, kişinin giyindiği ve örtünmede, cinsi münasebet esnasında üzerine çektiği şeylerdir. "**Metâ'**" ise, evlere döşenilen ve kendisiyle evlerin tezyin edildiği şeylerdir.

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ اَكْنَانًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ كَذٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ ﴿٨١﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿٨٢﴾ يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللّٰهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَاَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ ﴿٨٣﴾

"Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaydı. Dağlardan size, yuvalar, siperler yaptı. Hararetten sizi koruyacak libaslar, harpte sizi koruyup himaye edecek giyimler yarattı. İşte O, bu suretle üzerinizdeki nimetini tamamlıyor. Ta ki, teslimiyetle itaat edesiniz. Eğer yine yüz çevirirlerse, artık senin üzerine düşen, apaçık bir tebliğdir. Onlar, hem Allah'ın nimetlerini itiraf ederler, hem de yine onu inkâr ederler (nankörlük yaparlar). Çoğu, kâfir kimselerdir onların" (Nahl, 81-83).

Barınak ve Korunaklar

Bil ki insan, ya mukîm olur ya da yolcu. Yolcu da, ya beraberinde çadır, kıl çadırı gibi şeyleri götürmesi mümkün olan bir zengin olur, veyahut da bu mümkün olmaz. Binaenaleyh bu, üç kısmı teşkil eder:

Birinci kısma gelince, Hak Teâlâ buna, *"Allah, evlerinizden size huzur ve sükun (yeri) yaptı"* (Nahl, 80):

İkinci kısma, *"Sizin için, davar derilerinden evler yaptı"* (Nahl, 80);

Üçüncü kısma da, وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا *"Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaydı"* buyurarak işaret etmiştir. Bu böyledir, zira yolcunun, sayesinde gölgeleneceği bir çadırı bulunmadığı zaman, mutlaka duvar ve ağaç gibi başka şeylerle gölgelenmesi gerekir. Bazen de o kimse, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Üstünüze bulutu gölge yapmıştık"* (Bakara, 57) buyurduğu gibi, bulutlarla gölgelenir.

Daha sonra Allahu Teâlâ وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا *"Dağlardan size yuvalar, siperler yaptı"* buyurmuştur. **"Eknân"** kelimesinin müfredi, tıpkı **"ahmâl"** kelimesinin müfredinin **"himl"** (yük) oluşu gibi, **"kinn"** kelimesidir. Ancak ne var ki bu ifadeyle, bir şeyi koruyan, himaye eden her şey kastedilmiştir. Nitekim birisi, bir kovuk ve yuvada, mağarada bulunduğu zaman, **"istekenne ve ekenne"** denilir. Bil ki Arapların beldeleri çok sıcaktır. Onların gölgeye ve sıcaktan korunmaya olan ihtiyaçları çok fazladır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak bütün bunları, büyük nimetler sadedinde zikretmiştir. Hem iklimi mutedil beldeler, hem de mutedil zamanlar, hemen hemen hiç yok gibidir. Genel olan durum, ya sıcağın, ya da soğuğun fazla olmasıdır. O halde, bütün durumlarda insanın, sığınacağı bir meskeninin bulunması mutlaka gerekir. Dolayısıyla, böyle bir şey vermek, büyük bir nimet olur.

Giyecek Nimeti

Cenâb-ı Hak, mesken durumunu zikredince, bundan sonra da giyim durumundan bahsederek, وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ *"Hararetten sizi koruyacak giysiler, harpte sizi koruyup himaye edecek giysiler yarattı"* buyurmuştur. **Serâbîl**, "gömlekler" demek olup, tekili, **"sirbâl"** kelimesidir. **Zeccâc** şöyle der: "Gömlek, zırh, önlük vs. gibi giydiğin her şeye, **"sirbâl"** denilir. Bu görüşün doğruluğuna, **"Serâbîl"**in şu iki kısma ayrılması da delâlet eder:

1) Sıcaktan-soğuktan koruyan **"sirbâl."**

2) Kendisiyle, zararlardan ve harpteki şeylerden korunulan **"sirbâller"** ki bu da, zırhtır, önlük vb. şeylerdir. O halde bu, her iki kısmın da, **"serâbil"** nev'inden olduğuna delalet eder."

Yalnız Sıcağın Zikredilmesinin İzahı

Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hak, niçin sıcağı zikretti de, soğuktan bahsetmedi?" denilirse, biz deriz ki, ulemâ buna birkaç açıdan cevap vermiştir.

Birinci vecih: Atâ el-Horasanî, şöyle der: "Bu sözün muhatabı Araplar olup, beldeleri ise, son derece sıcaktır. Binâenaleyh, onların sıcaktan korunmaya olan ihtiyaçları, soğuktan korunmaya olan ihtiyaçlarından daha fazladır. Nitekim Cenâb-ı Hak, diğer elbise çeşitleri daha kıymetli olmasına rağmen, *"yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından"* (Nahl, 80) buyurmuştur. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, onlar bu tür şeyleri giymeye fazla alışkın oldukları için, bunları zikretmiştir. Nitekim, onlar doluyu bildiklerinden

ötürü, *"Allah gökten dolu indiriyor"* (Nur, 43) buyurmuştur. Halbuki, Cenâb-ı Hakk'ın indirdiği kar, daha çok ve muhteşemdir. Ancak ne var ki Araplar bunu bilmedikleri için, (bundan bahsetmemiştir.)

İki Zıddın Birbirini Hatırlatması

İkinci vecih: Müberred: "İki zıttan birbirinin zikredilmesi, diğerine dikkat çekmek içindir" demiştir. Ben de derim ki: Aklî ilimlerde, "İki zıttan birisini bilmek, diğerini bilmeyi de icap ettirir" şeklinde bir kaide bulunmaktadır. Çünkü insanın aklına ve gönlüne, her ne zaman sıcaklık fikri gelirse, aynı zamanda onun gönlüne soğukluk fikri de gelir. Işık-karanlık, siyah-beyaz vb. şeyler hakkında da durum aynıdır. Dolayısıyla onlardan birini hatıra getirmek, peşinden diğerini hissetmeyi, hatırlamayı gerektirince, onlardan birisini zikretmek, diğerini zikretmeye gerek bırakmaz.

Üçüncü vecih: Zeccâc: "Sıcaktan koruyan, soğuktan da korur. O halde, bunlardan birini zikretmek, diğerini zikretmekten müstağni kılar" demiştir.

Buna göre şâyet, "(Âyette) zıddının zikredilmesi daha evla olurdu. Çünkü sıcağı savuşturmada, daha fazla külfete girmeden, gömlek yeterlidir. Ama soğuk, ancak daha fazla giyim ile savuşturulabilir" denilirse, biz deriz ki:

Tek bir gömlek, sıcağı savuşturunca, gömleklerin sayısını çoğaltmak soğuğu da savuşturur. Böylece, bahsettiğimiz hususun doğru olduğu anlaşılmış olur.

Zırhlar

Cenâb-ı Hak, *"Harpte sizi koruyup himaye edecek giysiler yarattı"* buyurmuştur. Allah bu ifadeyle, demir zırhları kastetmiştir. **"Be's"** kelimesi şiddet manasına olup burada, mızrakla dürtmenin, kılıçla vurmanın ve ok atmanın şiddeti kastedilmiştir.

Bil ki Allahu Teâlâ dünya nimetlerinin çeşitlerini sayınca, كَذٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ *"İşte O, bu suretle üzerinizdeki nimetini tamamlıyor"* buyurmuştur. Bu, "O, sizin için bu tür şeyleri yaratmak ve onları size in'âm etmekle nimetini tamamlar. Çünkü O, size dinî ve dünyevî nimetlerini tamamlayıp kemâle erdirir ki, لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ *"Ta ki, teslimiyetle itaat edesiniz."*

İbn Abbas bu ifadeye, "Böylece, ey Mekke halkı, sizler, rablığı sırf Allah'a tahsis edesiniz ve bu tür nimetleri vermeye, O'ndan başka hiç kimsenin kadir olamayacağını bilesiniz diye" manasını vermiştir. Yine **İbn Abbas**'ın bu kelimeyi tâ'nın fethasıyla **"teslemûn"** şeklinde okuduğu nakledilmiştir

ki, buna göre mana: "Biz size bu gömlekleri, harbin şiddetinden uzak ve salim olmanız için verdik" şeklinde olur. Yine bu kıraate göre mananın, "Biz size bu nimetleri, üzerlerinde iyice tefekkür edip iman edesiniz ve böylece de Allah'ın azabından salim, korunmuş, uzak kalasınız diye verdik" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ *"Eğer yüz çevirirlerse, artık senin üzerine düşen, apaçık bir tebliğdir"* buyurmuştur. Yani, "Ey Muhammed, eğer onlar yüz çevirip döner de, böylece dünya lezzetlerini, atalarına uymayı ve küfürde haddi aşmayı tercih ederlerse, bu suçu muhakkak ki kendi aleyhlerine olarak işlemişlerdir. Sana düşen görev ise, eksiksiz tam bir tebliğde bulunmaktır!" demektir. Daha sonra Allahu Teâlâ onların, Allah'ın nimetlerini bile bile inkâr etmelerini kınamıştır ki, bu "küfrân-ı nimette" son noktadır.

Nimeti İtiraf Vecibesi

Buna göre şâyet, ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا *"sonra onu inkâr ederler"* ifadesindeki "**sümme**"nin manası ne demektir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, onların, hele bildikten sonra bu nimetlere nankörlük etmelerinin aklın alamayacağı bir şey olduğuna delalet etmek içindir. Çünkü, nimeti görüp, bilip tanıyanın yapması gereken şey, onu inkâr etmek değil, kabul ve (Allah'ın bir nimeti olarak) ikrar etmesidir.

Nimetten Maksat

Bu âyetteki "**nimet**" ile neyin murat edildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) **Kâdî** şöyle der: "Bununla, Allahu Teâlâ'nın, geçen âyetlerinde bahsettiği bütün nimetlerinin nevileri kastedilmiştir. Onların o nimetleri inkâr etmelerinin manası ise, onların bu hususta ki şükür ve ibadetleri sırf Allah'a tahsis etmemeleri; tam aksine, o nimetler için başkasına teşekkürde bulunmalarıdır. Bir de onların, "Bu nimetler, bu putların şefaati sayesinde meydana gelmiştir" demeleridir."

2) Bununla onların Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğinin hak olduğunu önce anlamaları, sonraysa onu inkâr etmeleri kastedilmiştir. Çünkü onun nübüvveti çok büyük bir nimettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz seni, âlemlere ancak rahmet için gönderdik"* (Enbiya, 107) buyurmuştur.

3) Bu tabirin manası, "Onlar Allah'ın nimetini bilirler, tanırlar, ama o nimetleri, Allah'ın rızasını talep etme uğrunda sarf etmezler, kullanmazlar" demektir.

Daha sonra Allahu Teâlâ وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ *"Çoğu kâfir kimselerdir onların"* buyurmuştur.

"Bütün" Hakkında "Ekser" Tabirinin Kullanılması

Buna göre şâyet "Hepsi kâfir olduğu halde, "ekserisi kâfirdir" demenin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Buna birkaç bakımdan cevap verebiliriz:

1) Allah *"onların ekserisi"* buyurdu, zira onların içinde, haklarında delil kaim olmayan mükellefiyet yaşına gelmemiş veyahut da aklı noksan, bunak olan kimseler bulunuyordu. Dolayısıyla O, bu ifadeyle, baliğ olanlarla aklı başında olan, bunak olmayan kimseleri kastetmiştir.

2) Buradaki "kâfir" sözüyle "küfr-i inâdî" ile kâfir olanlar kastedilmiştir. Bu durumda biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak böyle buyurmuştur. Zira onların içinde, inatçı olmayan, aksine Hz. Peygamber'in doğruluğunu bilemeyen ve Hz. Peygamber'in, Allah katından gönderilmiş hak bir peygamber olduğu kendisi tarafından anlaşılamayan kimseler de vardı.

3) Allah burada, "**ekser**" kelimesini zikredip, bütünün tamamını kastetmiştir. Çünkü bir şeyin ekserisi, o şeyin tamamı yerini tutar. Böylece, "**ekser**" kelimesinin zikredilmesi, tamamının zikredilmesi gibi olmuş olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Hamd, ancak Allah'a mahsustur. Daha doğrusu onlar bunu bilmezler"* (Ankebut, 63) âyeti gibidir. Allah en iyisini bilendir.

وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٨٤﴾ وَإِذَا رَأَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٨٥﴾

"Bir gün her ümmetten birer şahit göndereceğiz. Sonra o kâfirlere izin de verilmeyecek. Onlardan tarziye de istenmeyecek. O zâlimler azabı görünce, kendilerinden hafifletilemeyeceği gibi, onlara mühlet de verilmeyecektir" (Nahl, 84-85).

Pişmanlığın Fayda Vermeyeceği Gün

Bil ki Allahu Teâlâ, o kavmin durumunun, önce Allah'ın nimetlerini tanıyıp, sonra inkâr etme şeklinde olduğunu ve onların genel hallerinin de ekserisinin kâfir olması şeklinde olduğunu beyan edince, bunun peşinden tehdidini getirerek, kıyametin hallerinden bahsetmiş ve, *"Bir gün her ümmetten birer şahit göndereceğiz"* buyurmuştur ki bu, o şahitlerin onların aleyhine olarak bu inkâr ve küfürde bulunduklarına şehadet edeceklerine delalet eder. Âyette bahsedilen şahitlerle, peygamberler kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Her ümmetten birer şahit getirdiğimizde ve seni de onların üzerine bir şahit olarak getirdiğimiz zaman (onların hali) nice olur?"* (Nisa, 41) buyurmuştur.

Âyetteki, ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا *"Sonra o kâfirlere izin de verilmeyecek"* ifadesi ile ilgili olarak da şu izahlar yapılmıştır:

1) "Onların mazeret beyan etmelerine, özür ileri sürmelerine izin verilmeyecek." Nitekim Hak Teâlâ, *"Onlara izin de verilmeyecek ki özür dilesinler"* (Mürselât, 36) buyurmuştur.

2) "Onların fazla konuşmalarına müsaade edilmeyecek."

3) "Onların dünyaya, teklif yurduna yeniden dönmelerine müsaade edilmeyecek."

4) "Onlar aleyhine şahitler, şahitlik ederken müsaade edilmeyecek ve şahitler şahitliğini iyi yapsınlar diye hepsi susacaklar."

5) "Kendilerinin Allah'ın rahmetinden tamamen ümit kesmeleri gerektiği kendilerince anlaşılsın diye, fazla konuşmalarına müsaade edilmeyecek."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ *"Onlardan tarziye de istenmeyecek"* buyurmuştur.

İsti'tâb, rızalık isteme demektir. Kişi, hoşnutluk istediğinde muarızın rızalık vereceğine iyice inanırsa ondan rızalık ister. Rızalık istememek onun öfkesinin devam ettiğini gösterir.

Daha sonra, Allahu Teâlâ bu tehdidini te'kîd ederek وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ *"O zâlimler azabı görünce, kendilerinden hafifletilmeyeceği gibi, onlara mühlet de verilmeyecektir"* buyurmuştur. Bu, "Müşrikler Allah'ın azabını görüp, onun içine düştüklerinde, onlardan bu azap hafifletilmeyecek, onlara ne mühlet verilecek, ne de geri bırakılacaklardır. Çünkü orada tevbe söz konusu değildir" demektir. Bu hususta

sözün özü, kelamcıların söyledikleri şu hususdu: "Azabın menfaat şaibelerinden (kırıntılarından) uzak ve berî olması gerekir." İşte bu âyetteki, *"Kendilerinden (o azap) hafifletilmeyecek"* ifadesi ile anlatılmaktadır. Azabın devamlı olması gerekir. Bu da âyetteki, *"Onlara mühlet de verilmeyecektir"* ifadesi ile anlatılmaktadır.

Sahte Tanrıların Fayda Vermeyişleri

وَإِذَا رَأَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَآءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَٰؤُلَآءِ شُرَكَآؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِن دُونِكَ ۖ فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٨٦﴾ وَأَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ ۖ السَّلَمَ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٨٧﴾

"Allah'a ortak koşanlar, ortaklarını görünce, "Ey Rabbimiz, bunlar senden başka taptığımız ortaklarımızdır" diyecekler. Bunlar da onlara şu sözü atacaklar: "Siz, hiç şüphe yok ki, kesinlikle yalancılarsınız." O gün Allah'a teslimiyetlerini arz etmişler ve düzmüş oldukları yalancı tanrıları ise, onları bırakıp gitmişlerdir" (Nahl, 86-87).

Bil ki bu da, müşriklere yönelik ilahî vaîdin devamıdır. "**Şürekâ**" (ortaklar)ın ne demek olduğu hususunda iki görüş vardır:

Şirklerden Maksat

Birinci görüş: Allahu Teâlâ, müşriklerin toplamış oldukları putlara hayat verir. Onlara hayat vermesinin maksadı ise, müşriklerin onların son derece zillet ve hakaret içine düşmüş olduklarını görmeleri, o putların da müşrikleri yalanlamalarıdır. Bütün bunlar, müşriklerin kalplerindeki gam, keder ve pişmanlığın fazlalaşmasına sebep olacak şeylerdir. Allahu Teâlâ bu putları, şu iki sebepten ötürü *"ortaklar"* diye tavsif etmiştir:

1) Kâfirler onlara, Allah'ın ortakları dedikleri için.

2) Kâfirlerin putlara, mallarından pay ayırdıkları, (böylece adeta onları kendilerine ortak edinmiş oldukları) için.

İkinci görüş: Buradaki *"ortaklar"* ile, kâfirleri küfre sürükleyen şeytanlar kastedilmiştir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür. O, şu sebepten ötürü

bu görüşü benimsemiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ âyette, bu ortakların, müşriklere, "Sizler yalancılarsınız" dediklerini bildirmektedir. Putlar ise cansız varlıklardır. Binaenaleyh bu sözü onlar söylemiş olamazlar. Bu sebeple, bu sözün ortaklardan çıkmış olmasının doğru olabilmesi için, bu "ortaklar" ile şeytanların kastedilmiş olması gerekir." Bu, uzak bir görüştür. Çünkü Allahu Teâlâ, o putlarda hem hayat, hem akıl, hem de konuşma gücünü yaratmaya kâdirdir. Bu durumda onların bu sözü söylemeleri mümkün olur.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, müşriklerin o "ortakları" gördüklerinde, رَبَّنَا هٰؤُلَاءِ شُرَكَاؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ *"Ey Rabbimiz, bunlar, senden başka taptığımız ortaklarımızdır"* diyeceklerini bildirmiştir. Buna göre şâyet, "Onların bu sözü söylemelerinin sebebi nedir?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) **Ebu Müslim el-İsfehânî** şöyle demiştir: "Müşriklerin maksadı, bu günahı o putlara yüklemektir. Onlar böylece, bunun kendilerini Allah'ın azabından kurtaracağını veya hiç olmazsa azaplarının eksiltilmesine vesile olacağını sanmışlardır. İşte bu anda, putlar onları yalanlamışlardır."

Kâdî ise şöyle der: "Bu uzak bir ihtimal. Çünkü kâfirler, âhirette azab-ı ilâhinin başlarına geleceğini, kendileri için hiçbir yardım, fidye ve şefaatin olamayacağını zaten kesin olarak biliyorlardı."

2) Müşrikler bu sözü, putların hiçbir günahı olmadığı halde, orada bulunuşlarına şaşarak ve kendilerinin onlara ibadet etmiş oldukları için hata ettiklerini itiraf etmek için söylemişlerdir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, putların da onları yalanlayacaklarını bildirerek, فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ *"Bunlar da onlara şu sözü atacaklar: "Siz, hiç şüphe yok ki, kesinlikle yalancılarsınız"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, o putlara hayat, akıl ve konuşma kabiliyeti verir, böylece onlar bu sözü söylerler" demektir. Âyetteki, إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ *"Siz, hiç şüphe yok ki kesinlikle yalancılarsınız"* ifadesi, "اَلْقَوْلُ"den bedeldir. Buna göre ifadenin takdiri, فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمْ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ "Bunlar da onlara, "Siz hiç şüphe yok ki, kesinlikle yalancılarsınız" sözünü atarlar, söylerler" şeklindedir.

Putların Müşrikleri Tekzip Etmeleri

Eğer, "Müşrikler, putlara işaret ettiklerinde, "Bunlar, senden başka taptığımız ortaklardır" derler. Müşrikler bu sözlerinde doğrudurlar. Hal böyle iken daha nasıl putlar onlara, "Siz yalancılarsınız" demişlerdir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta bazı izahlar yapılmıştır ve en doğrusu şudur:

Onların, "Taptığımız ortaklarımız bunlardır" şeklindeki sözleri ile, "Bunlar ibadette Allah'ın ortakları olduğuna inandığımız kimselerdir" manası kastedilmiştir. Bu durumda putlar onları, bahsettikleri bu ortaklık hususunda yalanlamışlardır. Bu ifade ile, "Siz, bizim ibadete müstahak olduğumuzu söylemeniz bakımından yalancısınız" manasının kastedildiği de ileri sürülmüştür. Buna, Hak Teâlâ'nın, *"Hayır, öyle değil, (âhirette) o (tanrıları) onların kendilerine tapmalarını reddedecekler"* (Meryem, 82) âyeti de delalet eder.

Cenâb-ı Hak, sonra da وَأَلْقَوْا إِلَى اللهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ *"O gün Allah'a teslimiyetlerini arz ederler"* buyurur. **Kelbî** bunun: "O gün, hem tapan (müşrikler) hem tapılan (putlar) Allah'a teslim olur. O'nun Rableri olduğunu, ortaklardan ve benzerlerden berî olduğunu kabul ederler" manasında olduğunu söylemiştir.

Âyetteki, وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ *"Düzmüş oldukları yalancı tanrıları ise, onları bırakıp gitmişlerdir"* ifadesi ile ilgili şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun, "O gün onlardan, şeytanın kendilerine Allah'ın bir ortağı, eşi ve çocuğu vardır diye yutturduğu şeyler, silinir, yok olur gider" manasında olduğu ileri sürülmüştür:

b) Bu ifadenin, "Onların ilahlarının Allah katında kendilerine yardımcı ve şefaatçi olacağı kuruntusu boşa çıkar, kaybolur gider" manasında olduğu da söylenmiştir.

Saptıranların Akıbeti

اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ ﴿٨٨﴾

"Kâfir olup da Allah'ın yolundan men edenler yok mu, biz, çıkardıkları fesâda mukabil, azaplarına azap katacağız" (Nahl, 88).

Bil ki Allahu Teâlâ kâfirlerle ilgili vaîdinden bahsedince, bunun peşinden, küfrünün yanı sıra başkalarını da Allah'ın yolundan alıkoyma suçunu

işleyen kimselere yönelik vaîdini zikretmiştir. Âyetteki, وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ *"Allah'ın yolundan men ederler"* ifadesi ile ilgili şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun manasının, "**Mescid-i Haram**'dan (Kâbe'den) men ederler" şeklinde olduğu söylenmiştir. b) En doğru olan, bu ifadenin, "Allah'a, Resûlullah'a ve bütün şer'î hükümlere iman etmekten alıkoymayı içine almış olmasıdır." Çünkü lafız umûmîdir, bunu sınırlandırmanın gereği yoktur.

Azaplarının Kat Kat Olması

Cenâb-ı Hak, زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ *"Azaplarına azap katacağız"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, küfürlerine, başkalarını imandan çevirmeyi katınca, gerçekte küfürlerine küfür katmış olurlar. Bundan dolayı da Allahu Teâlâ onların azaplarını artırır" demektir. Hem sonra onlara tâbî olanlar, onlara küfür hususunda tâbî olmuşlardır. Binâenaleyh hem Hak Teâlâ'nın, *"Onlar mutlaka kendi yüklerini de, o yükleriyle beraber daha nice yükleri de yükleneceklerdir"* (Ankebût, 13) âyetinden, hem de Hz. Peygamber (s.a.s)'in: مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim kötü bir adet icat ederse, hem kendisinin, hem de kıyamete kadar bu adet ile amel edenlerin günahı ve vebali onun üzerinedir"*[23] hadis-i şerifinden dolayı, onlara, tâbî olanların cezasının bir mislinin de verilmesi gerekir.

Bazı müfessirler, âyette bahsedilen bu azap artırmanın tafsilatına girerek şöyle demişlerdir: "**İbn Abbas** (r.a), âyette bahsedilen ziyade ile, Arş'ın altından akan ve üçü ile geceleri, ikisi ile de gündüzleri azap olundukları beş ateş nehrinin kastedildiğini söylemiştir." Bazıları da, buna "Biz, onların azabını, çok büyük develer gibi olan yılan ve akreplerle artırırız. Böylece onlar o akrep ve yılanlardan kaçıp, cehenneme sığınırlar" manasını vermişlerdir. Bazıları da şöyle demişlerdir: "O akreplerden her birinin üzerinde üç yüz çukur ve her çukurda üç yüz testi zehir vardır." Yine bu akreplerin, uzun hurma ağaçları gibi dişleri bulunduğu da ileri sürülmüştür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ *"Çıkardıkları fesattan ötürü"* buyurmuştur. Yani, "Azaba azap katma, ancak onların, başka insanları da imandan alıkoymuş olmaları şartına bağlanmıştır" demektir. Bu da, başkalarını küfre ve sapıklığa davet edenin azabının daha büyük; yine aynı şekilde başkalarını da hakka ve dine davet edenin Allah katındaki kadr-ü kıymetinin daha büyük olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

23 **İbn Mâce**, Mukaddime, 14 (1/74-75).

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ ﴿٨٩﴾

"O gün, her ümmetin içinden, kendilerinin aleyhine birer şâhit göndereceğiz ve seni de onların üzerine bir şâhit olarak getireceğiz. Sana bu kitabı, her şey için bir tibyân, bir hidâyet, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olmak üzere, peyderpey indirdik" (Nahl, 89).

Peygamber'in Ümmeti Hakkında Şahitliği

Bil ki bu, mükellefleri günahlardan alıkoyacak olan, bir diğer vaîd (tehdit)dir. Yine bil ki "ümmet", topluluk, cemaat ve millet demektir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Âyetle ilgili şu iki görüş vardır:

1) Bu ifade ile, her peygamberin (kıyamette) kendi ümmeti aleyhine şahit olacağı kastedilmiştir.

2) Dünyada mevcut olan her topluluk ve kavmin içinde, mutlaka aleyhlerine şahitlik edecek bir kimse bulunur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in asrında olanlar hakkında şahit ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'dir. Bunun delili, *"Böylece insanlara karşı şahitler olasınız ve bu peygamber de sizin üzerinize tam bir şahit olsun diye, sizi vasat (orta-âdil) bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) âyetidir.

Peygamber'den Sonra Şahitlik

Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in zamanından sonraki bütün zamanlarda mutlaka şahitlerin bulunacağı sabittir. Dolayısıyla anlatılan bu şeylerden, her asrın, insanlar hakkında şahitlik edecek şahitlerden hâli olmadığı neticesi çıkar. O şahidin ise, mutlaka hata etmemesi gerekir. Aksi halde o da başka bir şahide muhtaç olur ve bu iş sonsuza uzar (teselsüle girer) ki, bu bâtıldır. Böylece her asırda, mutlaka sözleri hüccet olan bir topluluğun bulunacağı sabit olmuş olur ki bu da, icmâ-ı ümmetin hüccet olmasını gerektirir.

Ebu Bekir el-Esamm şöyle demektedir: "Âyette bahsedilen "şâhit" ile, Allahu Teâlâ'nın (kıyamette), insanın şu on uzvunu konuşturması kastedilmiştir.

O zaman bu uzuvlar, insanın aleyhine şahitlik ederler. Bunlar, iki kulak, iki göz, ayaklar, eller, deri ve dildir. Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın âyetteki "şahit"i, *"içinden, kendi nefislerinden"* diye tavsîf etmiş olmasıdır. Bu uzuvların, kişinin kendisinden olduğunda şüphe yoktur."

Kâdî, Ebu Bekr el-Esamm'a şu şekilde cevap verir:

1) "Allahu Teâlâ, *"Kendilerinin aleyhine"* buyurmuştur ki bu, "O ümmetin aleyhine" demektir. Binâenaleyh şâhitlerin, başka olması gerekir.

2) Cenâb-ı Hak, *"Her ümmetin içinden"* buyurmuştur. Binâenaleyh şâhitlerin, ümmetten olması gerekir. Halbuki uzuvlarımızdan herhangi birini "ümmetten" diye nitelememiz doğru olmaz. O şâhitlerin, peygamberler olduğunu söylemek de uzak bir ihtimaldir. Çünkü onların, insanlara peygamber olarak gönderilmeleri, zarûrî-kesin olarak bilinen bir hususstur. Binâenaleyh âyeti bu manaya hamletmenin bir manası yok."

Her Şeyi Açıklayan Kitap

Allahu Teâlâ daha sonra وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ *"Sana bu kitabı, her şey için bir tibyan... olmak üzere peyderpey indirdik"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadenin, daha önceki ifade ile irtibat ve münasebeti şudur: Cenâb-ı Hak, *"Seni de onların üzerine bir şâhit olarak getireceğiz"* buyurunca, insanların, mükellef tutuldukları bütün hususlardaki mazeret ve engellerini giderdiğini; dolayısı ile kendilerinin ileri sürebilecek hiçbir hüccet ve mazeretlerinin kalmadığını beyan buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Kitap Yalnız Dinî Meseleleri Açıklar**

Bazıları şöyle demişlerdir: "Kur'ân, her şey için bir "tibyan" (açıklama) dır. Çünkü ilimler, ya dinîdir, ya değildir. Dinî olmayan ilimlerin bu âyetle ilgisi yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, Kur'ân-ı Kerim'i, dinî ilimleri ihtiva etmiş olması bakımından methettiği zarûrî olarak bilinmektedir. Dinî olmayan ilimlere iltifat edilmez. Dinî ilimler de ya usûle dâirdir, ya furû'a dâirdir. Usûl ilminin tamamı Kur'ân'da mevcuttur. Furû ilmine gelince, Kur'ân'da mufassal olarak ele alınanlar hariç, "Asıl olan berâet-i zimmettir." Bu da, Kur'ân'da bulunanlar dışında, Allah'tan taraf bir mükellefiyet yüklenmediğine delâlet eder. Bu böyle olunca, "kıyas"ın olduğunu söylemek bâtıl olur ve Kur'ân bütün hükümlerin izahını tastamam yapmış olur."

Kur'ân'ın Delâlet Yolu ile Her Şeyi İhtiva Etmesi

Fakîhler ise şöyle demişlerdir: "Kur'ân, her şey için bir tibyan (açıklama)'dır. Çünkü Kur'ân, icmâ, haber-i vâhid ve kıyasın hüccet olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh bu temel delillerden, herhangi biri ile sâbit olan bir hüküm, Kur'ân ile sabit olmuş bir hüküm olmuş olur." Bu konunun izahı, A'râf Sûresi'nde ayrıntılı olarak geçmiştir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî, senetli olarak, **Zeccâc**'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "**Tibyân,** beyân (açıklama) manasında bir isimdir. "**Tilkâ**" da "**tibyân**" gibi (karşılaşma manasına) bir isimdir." **Sa'leb,** Kûfelilerin; **Müberred** de, Basralıların şöyle dediklerini rivayet etmişlerdir: "**Tibyân**" ve "**tilkâ**" kelimeleri hâriç, hiçbir mastar, "**tif'âl**" vezninde gelmez. Bu iki lafzı bir tarafa bıraktığında, senin için kıyas (kâide) normalleşir ve mastar olanlar için, mesela "**tesyâr**", "**tezkâr**" ve "**tekrâr**" kelimelerinde olduğu gibi, bütün bu gibi mastarların, tâ'nın fethası ile, "tef'âl" vezni üzere geldiğini, "**timsâl**" ve "**tiksâr**" kelimelerinde olduğu gibi, her ismin de, tâ'nın kesresi ile "tif'âl" vezni üzere geldiğini söylersin.

Emir ve Yasakları Toplayan Âyet

إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَآئِ ذِي الْقُرْبٰى وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ ۚ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٩٠﴾

"Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder, taşkın kötülüğü, münkeri, zulmü ve kendini beğenmeyi nehyeder. Size öğüt verir ki, iyice dinleyip tutasınız" (Nahl, 90).

Bil ki Allahu Teâlâ, vaad ve vaîdini, tergib (teşvik) ve terhibini (korkutmasını) iyice ortaya koyunca, bunun peşinden, *"Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği emreder"* âyetini getirmiş ve âyette, farz ve nafile olarak, mükellefiyetle ilgili her şeyi, umumî ve hususî olarak, ahlâk ve âdapla ilgili her şeyi emretmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Osman İbn Maz'ûn (r.a)'un Bu Âyetle İmana Gelmesi**

Bu mesele, âyetin faziletini izah hususundadır. **İbn Abbas** (r.a.), **Osman b. Maz'ûn**'un şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben öncelikle Hz. Peygamber (s.a.s)'den utandığım için Müslüman olmuştum. İslâmiyet kalbimde yer etmemişti. Derken bir gün onun yanındaydım. O (s.a.s) bana bir şeyler anlatıyordu. Birden gözü göğe doğru dikildi. Sonra gözünü sağa doğru çevirdi. Sonra bunu tekrar yaptı. Ona bunu sorduğumda O, "seninle konuşurken, Cebrail sağ tarafıma indi ve *"Allah, adaleti ve ihsanı emreder. Adalet, Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmek; ihsan da, farzları yerine getirmek; akrabaya verme de, akrabayı ziyarettir. Yine Allah fahşâ'yı, yani zinâ'yı, münkeri, yani, şeriat ve sünnette olmayan her şeyi ve bağy'i yani, başkasının hukukuna tecavüzü, zulmü ve kendini beğenmişliği nehyediyor" dedi"* buyurdu. İşte o anda kalbime iman düştü. Bunun üzerine **Ebu Tâlib**'e geldim ve durumu haber verdim. O: "Ey Kureyş topluluğu, kardeşimin oğluna uyun, kurtulursunuz. Yemin olsun ki ister doğru olsun, ister yalancı olsun, o, size ancak güzel ahlâkı emrediyor" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s), amcasındaki bu yumuşaklığı görünce, *"Amcacığım, insanlara bana tâbî olmalarını tavsiye ediyor da, kendini unutuyor musun?"* dedi ve onu imana çekmeye çaba sarf etti, ama o Müslüman olmaktan çekindi. İşte bunun üzerine, *"Sen, sevdiğin kimseyi hidâyete erdiremezsin"* (Kasas, 56) âyeti nâzil oldu."

İbn Mes'ûd (r.a)'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kur'ân'da hayır ve şerlerin hepsini toptan ifâde eden âyet, bu âyettir." **Katâde**'den de: "Câhiliyye devrinde yapılan ve hoş kabul edilen bütün güzel huyları, Allah bu âyette emretmiş, bütün kötü şeyleri de bu âyette nehyetmiştir."

Kâdî, Tefsir'inde, **İbn Mâce**'den, **Hz. Ali**'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne peygamberliğini bütün kabilelere açıktan ilan etmesini emretmişti. Ben ve **Ebu Bekir,** onunla birlikte çıktık. Derken kendini beğenmiş oldukları görünen bir topluluğa uğradık. **Hz. Ebu Bekir** (r.a) "Bu topluluk, hangi kabiledendir?" diye sorunca, onlar, **"Şeybân b. Sa'lebeoğulları**'ndan cevabını verdiler. Hz. Peygamber (s.a.s) onları, kelime-i şehâdeti getirmeye (tevhide) ve kendisine destek olmaya davet etti. Çünkü Kureyş onu yalanlamıştı. (Onlardan), **Makrûn b. Amr,** "Ey Kureyş'in kardeşi, bizi neye davet ediyorsun?" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) *"Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder"* âyetini okudu. **Makrûn** da: "Allah'a yemin olsun ki sen güzel

ahlâka ve iyi şeylere davet ediyorsun. Seni yalanlayan ve sana karşı birbirine destek olan, iftirâ etmiştir" dedi. **İkrime** demiştir ki: Hz. Peygamber (s.a.s) bu âyeti, **Velîd'e** okuyunca, **Velîd** bunu tekrar okumasını istedi, daha sonra da: "Bu sözde bir tatlılık ve güzellik var" dediği rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in إِنَّ اللهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذِّبْحَةَ وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ وَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ *"Allah her şey hususunda ihsanı (iyi yapmayı ve iyi davranmayı) yazdı. Binâenaleyh öldürdüğünüzde, öldürmeyi güzel yapın; kestiğinizde de kesmeyi güzel yapın. Sizden biri (önce bıçağını) bilesin, sonra keseceği hayvana gitsin"*[24] dediği rivayet edilmiştir.

***İKİNCİ MESELE*: Adl ve İhsan**

Âlimler, bu âyetin tefsiri hususunda çok söz söylemişlerdir. Mesela, **İbn Abbas**'ın rivayetlerinin birinde, "Adalet, Allah'tan başka ilah olmadığına şehâdet etmek; ihsan, farzları yerine getirmektir" demiş; bir başka rivayetinde ise, "Adalet, Allah'ın eşi-ortağı olmadığını söylemen; ihsan, Allah'a sanki görüyormuş gibi ibadet etmen ve kendin için arzuladığın her şeyi insanlar için arzulamandır. Eğer o insan bir mü'min ise, onun imanının artmasını arzu edersin; yok eğer bir kâfir ise, İslâmî açıdan kardeşin olmasını (imana girmesini) arzu edersin" demiştir. Yine ondan gelen bir üçüncü rivayette ise, "Adalet, tevhit; ihsan ise, tevhitte ihlaslı olmadır" demiştir. Başkaları da, "Cenâb-ı Hak buradaki adalet ile, işlerdeki ve fiillerdeki adaleti ve iyiliği; ihsan ile de sözlerdeki (adalet) ve iyiliği kastetmiştir. Binâenaleyh yaptığın, hep adâlet, söylediğin de hep ihsan olmalıdır" demişlerdir.

Allahu Teâlâ, وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَى *"Akrabaya vermeyi (emreder)"* buyurmuştur. Bu ifade ile, mal ile yapılan sıla-i rahmi (yardımı) kastetmiştir. Eğer mal ile mümkün değilse, duâ ile (yani akrabalar için dua ederek) yapılan sıla-i rahmi kastetmiştir. **Ebu Müslim,** babasından Hz. Peygamber (s.a.s)'in: إِنَّ أَعْجَلَ الطَّاعَةِ ثَوَابًا صِلَةُ الرَّحِمِ إِنَّ أَهْلَ الْبَيْتِ لَيَكُونُوا فُجَّارًا فَتَنْمِى أَمْوَالُهُمْ وَيَكْثُرُ عَدَدُهُمْ إِذَا وَصَلُوا أَرْحَامَهُمْ *"Taatlerin mükâfatı, en çabuk verileni sıla-ı rahimdir. Bir ev halkı günahkâr olabilir. Ama onlar sıla-i rahim yaptıkları zaman, malları artar, sayıları çoğalır"* [25] buyurduğunu, rivayet etmiştir.

---

24 **Tirmizî**, Diyât, 14 (4/23).

25 **Kenzu'l-Ummal,** 3/6957-6958.

Fahşâ, Münker ve Bağy

Cenâb-ı Hak, وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ *"...taşkın kötülükten nehyeder"* buyurmuştur. Âyette bahsedilen "**fahşâ**"nın, zina, cimrilik ve ister büyük ister küçük, ister fiille isterse de sözle ilgili olsun, her türlü günah anlamına geldiği ileri sürülmüştür.

Âyette geçen "**münker**"in ise "Allah'ı inkâr etmek" olduğu ileri sürüldüğü gibi, "**münker**"in, herhangi bir şeriat ve sünnette olmayan şey demek olduğu da ileri sürülmüştür.

Âyet-i kerimedeki "**bağy**" hakkında "kibir ve zulümdür" denildiği gibi, bu, "Senin, kardeşine haksızlık ederek zulüm yapmandır" da denilmiştir.

Bil ki, gerek emredilenler, gerekse nehyedilenler pek çoktur. Muayyen bir lafzı, muayyen bir şey için tefsir etmek, o lafızla o mana arasında bir münasebet ve ilgi bulunduğunda ancak güzel olur. Ama, böyle bir durum bulunmadığı zaman, tefsir fasit olur. Binâenaleyh, adâleti, bir şey; ihsânı da başka bir şeyle tefsir ettiğimizde, o zaman bizim, adâlet lafzının o manaya, ihsân lafzının da diğer manaya münasip ve uygun olduğunu beyan edip açıklamamız gerekir. Böyle bir şeyi beyan edemediğimizde, yapılan bu tefsir, sırf tahakküm (delilsiz bir iddia) olur, herhangi bir manayı, o lafızların birisinin tefsiri kabul etmek de, onun aksini yapmaktan daha evla olmaz. Böylece, bahsettiğimiz bu izahların, bu âyetin tefsiri hususunda güçlü ve muhtemel olmadıkları sabit olmuş olur.

İtikatta Adalet

Ben derim ki: Âyetin zahiri, Allahu Teâlâ'nın şu üç şeyi, yani adâleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emrettiğine; şu üç şeyi de, yani fahşâ, münker ve bağy'i de nehyettiğine delâlet eder. Demek ki, adâlet, ihsân ve akrabaya vermek birbirinden farklı üç şeydir; yine fahşâ, münker ve bağy'in, aynı şekilde birbirinden başka üç şey olması gerekir. Çünkü bu kelimelerin birbirine atfedilmesi, başka olmayı gerektirir. Bu sebeple biz diyoruz ki: Adâlet, ifrât ve tefrit arasında, orta olan şey demektir. Bu ise, bütün her şeyde riâyet edilmesi gereken bir hususdur. Bu hususu mutlaka tafsilatlı olarak izah etmek gerekir. Bu cümleden olarak biz diyoruz ki:

Mükellefiyet konuları ya itikatla ilgili olur, veyahut da uzuvların ameli olur. İtikadî durumlara gelince, adaletin hepsinde gözetilmesi gerekir.

1) **İbn Abbas:** "Âyette bahsedilen "**el-adl**"den maksat, kişinin "Allah'tan başka tanrı yoktur" demesidir" demiştir. Bu hususta sözün özü şudur:

Kâinatın herhangi bir ilâhının olmadığını söylemek, "ta'tîl"dir, (yani kâinatı başıboş görmektir). Bir ilâhtan daha fazlasını kabul etmek ise, şirk ve teşbîhtir ki, bu iki durum da kınanmıştır. Adl ve adâlet ise, tek bir ilâhın varlığını kabul etmektir ki, bu da insanın, "Allah'tan başka tanrı yoktur" demesidir.

2) "İlâh mevcut değildir, ona şey de denilmez" demek, sırf ta'tîldir. "O, cisimdir, cevherdir, uzuvlardan müteşekkildir ve bir mekândadır" demek ise, sırf teşbihtir. "Adl" ise, cismin, cevher olmaktan, uzuvları, parçaları bulunmaktan ve bir mekânda bulunmaktan münezzeh ve berî olmak şartıyla mevcut ve hakîkî bir ilâhın bulunduğunu söylemektir.

3) İlâh, "ilim ve kudret sıfatı olmayan bir varlıktır" demek, mahza ta'tîl'dir. Onun, sonradan meydana gelmiş ve değişen sıfatları haiz olduğunu söylemek ise, katıksız bir teşbihtir. Adl ise, onun, hâdis olmayan değişmeyen sıfatları olduğunu kabul etmekle beraber, âlemin ilâhının, âlim, kâdir ve hayy (diri) olduğunu söylemektir.

4) Kulun, kudreti ve irâdesi olmadığını söylemek, katıksız cebirdir. Onun, fiilleri konusunda bağımsız ve yetkili olduğunu söylemek ise, mahza kudrettir ki, bu ikisi de kınanmıştır. Adl ise, kulun fiilini, Allahu Teâlâ'nın onda yaratmış olduğu kudret ve yaptığı işe sevk eden sebep (dâî) vasıtasıyla yapabileceğini söylemektir.

5) Allahu Teâlâ'nın, kulunu, herhangi bir günahtan sorumlu tutmayacağını söylemek, büyük bir gevşekliktir, umursamazlıktır. O'nun, kendisini itiraf eden kulunu tek bir günah sebebiyle cehennemde ebedî bırakacağını söylemek ise, son derece katı ve sert bir tutumdur. Adl ise, her "Lâ ilâhe illallah" deyip de, manasına o şekilde inanan herkesin cehennemden çıkacağını söylemektir. Bütün bunlar, itikat hususundaki adaletin nazar-ı dikkate alınmasıyla ilgili olarak söyleyebildiğimiz misallerdir.

Amellerde Adalet

Uzuvların fiilleriyle ilgili konulardaki adaletin gözetilmesine gelince, biz buna dair şu altı misali zikredeceğiz:

1) "Allah'ın, mükellef tutmadığını" söyleyenler, "kulun, ne taatle alakalı herhangi bir şeyi yapması, ne de herhangi bir günahtan kaçınması gerekmez, Allah'ın, kulu üzerinde asla bir mükellefiyeti bulunmaz" dedikleri halde bir grup Hintli ve Maniheist ise şöyle der: "İnsanın, bütün hoş ve leziz şeylerden kaçınması, kendisine alabildiğine eziyet etmesi ve fıtratının

meylettiği her şeyden sakınması gerekir!" Öyle ki Maniheistler, kendilerini hadım etmişler, evlenmekten ve hoş-leziz yiyecekleri yemekten sakınmışlardır. Hintliler ise kendilerini yakmışlar ve yine kendilerini dağın tepesinden aşağı atmışlardır. İşte bu iki yol da, mezmûm ve kınanmıştır. Mu'tedil ve vasat, âdil olan ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bize getirmiş olduğu bu şeriattır, dindir.

2) **Hz. Musa** (a.s)'nın şeratinde, son derece hakim olan, şiddet; **Hz. İsa** (a.s)'nın şeriatinde son derece hakim olan ise, müsamahadır. Adalet ve orta olan ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatidir. **Hz. Musa** (a.s)'nın, kasten adam öldürmelerdeki şer'î hükmünün, tam bir kısas; **Hz. İsa** (a.s)'nın şer'î hükmünün ise, afv olduğu söylenmiştir. Ama, bizim şeriatimizde ise, kişi isterse tam ve denk bir biçimde kısas yapılmasını; isterse tam diyeti talep edebilir. Dilerse de, affedebilir. Hem **Hz. Musa**'nın şeriati, kişinin, hayızlı olan hanımından alabildiğine sakınmasını gerekli görürken, Hıristiyanlık ise, hayızlı kadınla cinsî münasebette bulunmanın helâl olduğunu belirtmiştir. Adl ise, bizim şeriatimizin hükmetmiş olduğu şu hususdur: Erkeğin, o pis kana bulaşmaktan sakınması için, hanımıyla cinsî münasebette bulunması haramdır. Onu, evinden de çıkarmaması gerekir.

3) Allahu Teâlâ, *"Böylece sizi, vasat (orta) bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bu buyruğu ile, bu ümmetin her hususta, ifrât ve tefritten uzak olmaları gerektiğini kastetmiştir. Yine O: *"Onlar ki harcadıkları vakit, ne israf, ne de cimrilik yapmazlar"* (Furkan, 67) ve *"Elini boynuna bağlı olarak asma; onu büsbütün de açıp saçma"* (İsrâ, 29) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) ibadetlerinde aşırı davranınca, Cenâb-ı Hak, *"Tâ, hâ; biz Kur'ân'ı sana zahmet çekesin diye... indirmedik"* (Tâhâ, 1-2) buyurmuştur. Bir kısım kimse de işi iyice boşlayıp gevşeyince Cenâb-ı Hak bu sefer de: *"Yoksa sizi boş yere yarattığımızı... mı sandınız?"* (Mü'minûn, 115) buyurmuştur ki, bütün bu âyetlerden kastedilen, ortayı ve adâleti gözetmektir.

4) Bizim şeriatimiz, sünnet olmayı emretmektedir. Bunun hikmeti ise şudur: O uzvun başı, alabildiğine hassas bir yapıdadır. İşte bundan dolayı da, cimâ esnasında duyulan lezzet büyük olur. Bu sebeple şâyet o deri parçası o uzvun üzerinde kalsaydı, o uzuv alabildiğine hassas olarak kalırdı. Böylece, duyulan lezzet de aşırı olurdu. Ama o deri kesilince, o uzvun tepesi çıplak kalır. Böylece o, elbise ve diğer maddelerle yüz yüze kalır da, böylece de katılaşır ve sertleşir; derken, aşırı hassaslığı zayıflar, duygusu

azalır. Böylece de, cinsî münasebetten duyulan lezzet azalır ve o konudaki arzu da, aynı şekilde azalmış olur. Bu şekilde, sanki şeriatimiz, o lezzeti azaltmaya gayret ederek, sünnet olmayı emretmiştir. Böylece insanın, cimâ şehvetini yerine getirme yönündeki arzusu itidâl noktasına varmış ve o hususiaki arzusu, yaratılış ve tabiatına galip ve baskın gelmemiş olur. Binâenaleyh, Maniheistlerin benimsemiş olduğu hadım etme ve cinsiyet uzvunu kesme işi, mezmûm ve kınanmıştır. Çünkü bu bir ifrattır. O deriyi kesmeyip bırakmak ise, lezzeti alabildiğine arttırmaktır. Adâlet ve orta olan ise, sünnet olmadır.

Gök ve Yer Adaletle Kaimdir

Bütün bu misallerle, her şeyde adâletin gözetilmesi gerektiği ortaya çıkmış olur. İnsanların, "Gökler ve yer adâletle kaimdir, ayakta durur" şeklindeki sözleri meşhur cümlelerden olup, bu, şu demektir: Gökleri ve yeri meydana getiren unsurların miktarları, şâyet mutedil ve birbirine denk olmayıp, tam aksine, kemmiyet ve keyfiyet bakımından bazısı diğerinden daha fazla olsaydı, fazla olan, olmayana hükümran olur, olmayan zayıflardı. Böylece de, onların yapılarının tamamı gitgide galip olan kütlenin tabiat ve karakterine dönüşmüş olurdu. Şâyet, güneşin yere olan uzaklığı şu andakinden daha az olsaydı, bu âlemdeki ısı yükselir, burada bulunan her şey yanıp kül olurdu. Şâyet, onun uzaklığı şu andakinden daha fazla olsaydı, o zaman da bu âleme soğukluk ve donma hali hakim olurdu. Yıldızların hareketlerinin miktarları, yavaşlılık ve hızlılıklarının dereceleri hakkındaki hüküm de aynıdır. Çünkü, bunlardan birisi şâyet şu andakinden daha fazla veya daha noksan olsaydı, o zaman bu âlemin düzeni altüst olurdu. İşte, bahsettiğimiz bu sebepten dolayı onların, "Gökler ve yer, adaletle kaimdir" şeklindeki sözlerinin doğruluğu ortaya çıkmış olur ki, bu da, adalet gerçeğinin izahına kısaca bir işaret olmuş olur.

İhsan

"**İhsan**"a gelince, bil ki, normal olanı fazlalaştırmak, bazen iyilik, bazen de kötülük olur. Bunun misali şudur: Tâat hususunda normal olan, farzları edâ etmektir. Ama, farzlardan fazlasını yapmak da bir taattir ki bu, "ihsân" nev'indendir. Hülâsa olarak diyebiliriz ki: Gerek kemmiyet, gerekse keyfiyet bakımından tâat olan fiilleri fazlaca yapmak ihsan'dır. Bunun delili şudur: Cebrâil (a.s), Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "ihsan nedir?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s):اَلْاِحْسَانُ اَنْ تَعْبُدَ اللهَ كَاَنَّكَ تَرَاهُ فَاِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ

فَإِنَّهُ يَرَاكَ *"İhsan, senin, O'nu görürcesine Allah'a ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu göremezsen bile, O seni görür"*[26] cevabını vermiştir.

Buna göre onlar şâyet, "Böyle olma niçin "ihsân" diye adlandırılmıştır?" derlerse biz deriz ki:

O, tâatte ileri gitmesiyle, adeta kendisine iyilikte bulunmuş, böylece kendisine hayrı ve güzel işleri ulaştırmış, yapmış olur. Netice olarak denilebilir ki "adl", hayırlardan, iyi ve güzel olan şeylerden farz olan miktarı; "ihsan" ise, gerek kemmiyet, gerek keyfiyet, gerekse yapmaya götüren ve yapmaktan alıkoyan sebeplerle, ubûdiyyet ve rubûbiyyet makamlarında bulunmaya gark olma itibariyle, fazla tâatte bulunmak, daha çok taat işlemektir. O halde ihsan, farzdan fazla olan miktarı yapmaktır.

Bil ki yapmış olduğumuz açıklamayla, ihsan mefhumunun içine, Allah'ın emrine saygı duyup, mahlûkata şefkat gösterme hususu da dahildir. Mahlûkata (insanlara) şefkat duymanın birçok kısma ayrıldığı açıktır. Bunların en kıymetlisi ve en yücesi ise, sıla-i rahimdir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak pek yerinde olarak bu hususu ayrıca belirtip, وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَى *"akrabaya vermeyi..."* buyurmuştur. İşte, Allah'ın bu âyette emretmiş olduğu üç şey hakkındaki ayrıntılı açıklama budur.

Yasaklanan Fahşâ, Münker ve Bağy

Allah'ın yasakladığı fahşâ, münker ve bağy gibi üç hususa gelince, biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ beşerî nefislere şu dört kuvveti vermiştir: Behimî şehvet; yırtıcı, yok edici gazap; şeytanî vehim ve meleklere mahsus akıl! Bu dördüncü kuvveti, yani melekî aklı, insanın terbiye edip bezemesine gerek yoktur. Çünkü bu, melek cevherinden ve kudsî, ulvî ruhların ürünlerindendir. Terbiye edip bezemeye ihtiyaç duyan ise, ilk üç kuvvettir. Şehevî kuvvete gelince, bu, şehevî lezzetleri meydana getirme hususunda arzuludur. Bu tür kuvvet, özellikle "fuhuş" ismiyle belirtilir. Baksana, Cenâb-ı Hak zinayı da fuhuş (fahişe) diye adlandırarak *"Şüphe yok ki o, bir hayasızlıktır (Allah'ın) hışmı(na bir vesiledir). O, ne kötü bir yoldur!"* (Nisa, 22) buyurmuştur. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın *"taşkın kötülükten nehyeder"* buyruğundan maksat, şeriatin müsaade ettiğinin dışında kalan şehevî lezzetleri elde etmeyi yasaklamadır. Yırtıcı, yok edici gazap kuvvetine gelince bu, devamlı olarak insanlara şerri, belâyı ve eziyet etmeyi ulaştırmak için çalışıp çabalamayı gösterir. İnsanların, bu durumu yadırgayıp

26 **Buhâri**, İman, 47.

bundan hoşlanmadıklarında şüphe yoktur. O halde münker, gadabî kuvvetin eserlerinde meydana gelen aşırılıktan ibarettir.

Şeytanî ve vehmî olan kuvvete gelince, bu da, devamlı bir biçimde insanlara hükümran olmaya, onlara tepeden bakmaya, riyâsetini ve liderliğini öne sürmeye çaba sarf eder ki, işte "bağy" ile kastedilen de budur. Çünkü "bağy", insanlara hiç imkân vermemek ve onlara tepeden bakarak zulmetmek demektir. Anlattıklarımızla bu üç lâfzın, bu üç kuvvetin hallerine aynen uyduğu ortaya çıkmış oldu.

Bu mevzuda enteresan olan bir husus da şudur: Feylesoflar (mutasavvıflar) şöyle demişlerdir: Bu üç kuvvetin en değersizi, şehvanî olanı; ortası, gadabî olanı; en üstte olanı vehmî olanıdır. İşte Cenâb-ı Hak, bu sırayı gözeterek önce şehevî kuvvetin neticesi olarak fahşâ'yı; gadabî kuvvetin neticesi olarak münkeri; daha sonra da, vehmî kuvvetin neticesi olan bağy'i zikretmiştir. İşte, bu lafızların tefsiri hususunda, aklımın ve gönlümün ulaşabildiği şeyler bunlardır. Binâenaleyh, bunlar eğer doğruysa, Allah'tan; eğer yanlış ise, benden ve şeytandandır. Allah ve Resulü ise, bundan uzaktırlar. Bize tahsis edip verdiği fadl ve ihsanından dolayı hamd Allah'a mahsustur. Çünkü O, Melik-i Deyyân'dır (çokça mükâfat ve cezâ veren Melik'tir).

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"Size öğüt verir ki, iyice dinleyip tutasınız"* buyurmuştur. *"Size öğüt verir"* buyruğundan maksat, O'nun bu üç şeyi emretmesi ve diğer üç şeyi de nehyetmesi kastedilmektedir.

لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"iyice dinleyip tutasınız diye... "* ifadesine gelince, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, bir önceki âyette, *"Sana (bu) kitabı her şeyin apaçık bir beyanı... olmak üzere peyderpey indirdik"* (Nahl, 89) buyurup, peşinden de bu üç şeyi emreden diğer o üç şeyi de nehyeden bu âyeti getirince, bu, Kurân'ın her şeyin apaçık bir beyanı olmasından maksadın, işte bu altı mükellefiyet olduğuna bir dikkat çekme olmuş olur ki, bu, gerçekte de böyledir. Çünkü ruh cevheri, melekler zümresinden ve kudsî-yüce ruhların neticelerindendir. Ancak ne var ki bu cevher bu âleme, her türlü münasebet ve ilgiden arî ve uzak olarak dahil olur. Binâenaleyh, Allah'ın emrettiği o üç şey, ruh cevherini ilahî bilgiler ve sâlih amellerle terakki ettiren şeydir. O ilahî bilgiler ve sâlih ameller de, cevheri, gayb âlemine, kudsiyyet sûrlarına ve âlemlerin Rabbinin civârına yakınlık kesbetmiş olan meleklere

komşu olmaya yükselten şeydir. Allah'ın nehyettiği diğer üç şey ise, ruh cevherini o mutluluklardan alıkoyan ve o hayırları elde etmekten alıkoyan şeylerdir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak o üç şeyi emredip bu üç şeyi de yasaklayınca, âhiret yolcusunun, dünya misafirinin, dünya âleminden kıyamet meydanı başlayıncaya (kıyamet kopuncaya kadar) ihtiyaç duyduğu her şeye dikkat çekmiş olur.

İKİNCİ MESELE

Ka'bî şöyle der: "Âyet, Allahu Teâlâ'nın, zulmü ve kötülüğü yaratmadığına delalet eder. Bu birkaç yönden böyledir:

1) Nasıl olur da Allah, o kullarda halk etmiş olduğu şeyden onları nehyeder?! Yine Allahu Teâlâ, o kullarından meydana getirmeyi dilediği şeyden nasıl men edebilir?! Eğer durum, onların (Ehl-i sünnetin) dediği gibi olsaydı, o zaman sanki Cenâb-ı Hak, "Allah size, sizde yarattığı şeyin aksini yapmanızı emreder ve sizde yarattığı birtakım fiillerden sizi men eder" demiş olurdu. Bunun, aklın bedahetiyle de batıl olduğu malumdur.

2) Allahu Teâlâ adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emrederek fuhşu, münkeri ve bağyi yasaklamıştır. Şâyet O, bu şeyleri emrettiği halde, onların gereğini kendisi yapmasaydı, o zaman kendisinin, *"Siz, insanlara iyiliği emredersiniz de kendinizi unutur musunuz?"* (Bakara, 44) ve *"Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz? Yapmayacağınızı söylemeniz, en şiddetli bir buğz olmak bakımından, Allah katında büyüdü..."* (Saf, 2-3) âyetlerinin şümulüne girmiş olurdu.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyice dinleyip tutasınız diye..."* ifadesinden teraccî ve temennî manaları kastedilmemiştir. Çünkü bu, Allah hakkında imkânsızdır. Binâenaleyh bunun manasının, "Allahu Teâlâ, kendisine itâati hatırlamanızı istediği için, size öğüt vermektedir" şeklinde olması gerekir ki, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın herkesten iman etmeyi istediğine delalet eder.

4) Allahu Teâlâ şâyet daha açık bir ifade kullansa ve, "Allah adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emreder. Ancak ne var ki O, bundan men eder, alıkor... Kulun bunu yapması mümkün değildir" dese... daha sonra da, "O, fuhşu, münkeri ve bağyi nehyeder. Ancak ne var ki bu üç şey kulda, o ister istesin isterse istemesin, meydana gelecektir. O, ondan bunu ister ve O, kulu bunu terk etmekten ve bundan sakınmaktan men eder..." demiş olsaydı, o zaman herkes bu ifadenin rekâketine, nazmının ve terkibinin

bozukluğuna hükmederdi. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın kabîh şeyleri yapmaktan münezzeh ve berî olduğuna delalet eder."

Bil ki, bu tür istidlâller pek çok kez yapılmıştır ve bunlara verilen cevaplar da daha önce geçmişti. Bu tür gürültü ve kavgaları savuşturmada dayanılacak şey, "dâî" ve "ilim" meselesidir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Hatırlama İşi**

Gerek Ehl-i sünnetin, gerekse Mu'tezile'nin kelamcıları, eşyayı hatırlamanın kulun fiili değil, Allah'ın fiili olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bunun delili şudur: Hatırlama, hatırlananı istemek demektir. Binâenaleyh, talep etme esnasında, kulun o şey hakkında şuuru vardır veya yoktur. Eğer onun, onun hakkında bir şuur ve bilinci varsa, bu hatırlama zaten mevcuttur. Mevcut olan bir şeyin ise, yeniden elde edilmesi talep olunmaz. Eğer onun, onun hakkında şuur ve bilinci yok ise, o daha o hatırlanacak şeyin aynısını nasıl talep edebilir? Çünkü, onun bizzat aynının tasavvur edilemediği bir zamanda, onun aynısını elde etmeye yönelmek imkânsızdır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz diyoruz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyice dinleyip tutasınız diye..."* buyruğunun manası, "Bu va'z u nasihatin maksadı, onların bu hatırlamayı elde etmeye yönelmeleridir." Binaenaleyh, hatırlama Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyla olmasaydı, ondan bunu elde etmesi nasıl istenirdi? İşte ehl-i sünnet âlimlerimizin, Cenâb-ı Hakk'ın, لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"İyice dinleyip tutasınız diye..."* ifadesinin, Allahu Teâlâ'nın bunu kuldan istemiş olduğuna delalet etmediğine dair istidlâlleri bu şekildedir. Allah en iyisini bilendir.

Verilen Sözde Durmanın Önemi

وَاَوْفُوا بِعَهْدِ اللّٰهِ اِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْاَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللّٰهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿٩١﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِى نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ اَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ اَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ اَنْ تَكُونَ اُمَّةٌ هِىَ اَرْبٰى مِنْ اُمَّةٍ اِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللّٰهُ بِهٖ وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٩٢﴾

"Karşılıklı muâhede yaptığınız vakit, Allah'ın ahdini yerine getirin. Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın. Üzerinize, Allah'ı kefil

yapmışsınızdır. Şüphe yok ki Allah, ne yapacağınızı bilir. İpliğini sağlamca büktükten sonra, söküp bozan (kadın) gibi olmayın. "Bir ümmet, diğer bir ümmetten daha çoktur" diye, yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat (mevzuu) mu ediniyorsunuz? Mutlaka Allah, bununla sizi imtihan eder. Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi ise O, kıyamet gününde elbette size açıklayacaktır" (Nahl, 91-92).

Bil ki Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, bütün emir ve yasakları kısaca bildirince, bu âyetlerde de onların bir kısmını zikretmiş ve işe, ahde vefayı emretmekle başlamıştır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Allah'ın Ahdi Ne Demektir?**

Âlimler, "Allah'ın ahdi"nin ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Allah'ın ahdi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e Müslüman olmak üzere bîat etmektir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Gerçek, sana bîat edenler, ancak Allah'a bîat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir"* (Fetih, 10) buyurmuştur. Yani, "O bîatı pekiştirdikten sonra, bîat yeminlerini bozmayınız. Yani, onu Allah'ın adını anarak sağlama bağladıktan sonra.." demektir.

2) Bununla, insanın kendi ihtiyarı ve seçmesi ile üstlendiği her söz kastedilmiştir. Nitekim **İbn Abbas:** "Söz verme, vaad de bir ahiddir" derken, **Meymûn İbn Mihrân** da: "Kiminle sözleştimse ister Müslüman ister kâfir olsun, o sözünü yerine getirdi. Ahd, ancak Allah'a aittir" demiştir.

3) **Ebu Bekr el-Esamm:** "Bununla, cihat ve Allah'ın, mallarda farz kılmış olduğu zekât kastedilmiştir" der.

Yeminin Hükmü

4) Allah'ın ahdi, O'na yemin etmektir. Bu görüşü ileri sürenler şöyle demiştir: "Aksini yapmada bir fayda bulunmadığı zaman, yemini yerine getirmek gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ وَرَأَى غَيْرَهُ خَيْرًا مِنْهَا فَلْيَأْتِ الَّذِى هُوَ خَيْرٌ ثُمَّ لِيُكَفِّرْ *"Kim bir şeye yemin eder ve fakat ona aykırı davranmanın daha hayırlı olduğunu görürse, o, hayırlı olanı yapsın, sonra da keffâret versin"*[27] buyurmuştur.

27 **Müslim**, Eymân, 11-16 (3/1 271-1273).

5) **Kâdî** şöyle der: "Ahd, gereğini yerine getirmenin vâcip olan her şeyi içine alır. Aklî ve naklî delillerin, yeminini yerine getirmenin vâcip olduğuna delâlet etmeleri sebebiyle, onu yerine getirmenin şart ve gerekli olduğu hususunda daha te'kidli deliller bulunduğu malumdur. İşte bundan dolayı, bu iki delilde, değişme doğru olmaz. Bu, ancak yeminde doğru olur. Çoğu kez bu durumda, yeminin aksini yapmak mendub olur."

Bir kimse şöyle diyebilir: "Allahu Teâlâ, وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ *"Karşılıklı muahede yaptığınız vakit, Allah'ın ahdini yerine getirin..."* buyurmuştur. Binâenaleyh bunun, insanın kendi ihtiyarıyla üstlenmiş olduğu ahitlere tahsis edilmiş olması gerekir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Karşılıklı muahede yaptığınız vakit"* ifadesi, bu manaya delalet eder. Bu durumda da, **Kâdî**'nin zikretmiş olduğu hususun, nazar-ı dikkate alınmaması gerekir. Bir de Cenâb-ı Hak, bu âyetin sonunda, وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا *"Üzerinize, Allah'ı kefil yapmışsınızdır"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, âyetin Allah ve Resûlü'ne iman edenler hakkında varid olduğuna delâlet eder. Hem bu ahdin, yemine hamlolunmaması gerekir. Çünkü, şâyet biz bunu bu manaya hamledersek, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonraki وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا *"Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* ifadesi, bir tekrar olmuş olur. Çünkü ahdi yerine getirmek, "onu bozmaktan men etmek" birbirine yakın olan iki ifadedir. Çünkü, bir şeyi yapmayı emretmek, o şeyi yapmamayı yasaklamayı gerektirir. Ancak, "ahde vefâ" genel bir ifadedir" denilirse, işte o zaman bu ifadenin muhtevasına yemin de dahil olur. Sonra Allahu Teâlâ yemini özellikle, onun, riâyet edilmesi gereken ahit nevilerinin en önde geleni olduğuna dikkat çekmek için, zikretmiştir. İşte bu durumda biz diyoruz ki: Evlâ olan, buradaki "ahd"i, insanın kendi iradesiyle üstlenmiş olduğu şeylere tahsis etmektir. Bu durumda bu ifadenin muhtevasına, hem Allah'a ve Resûlü'ne iman etmek için biât etmek, hem cihat ahdi, hem nezr ve adaklardan tekeffül edilmiş olan şeylere vefa gösterme ahdi, hem de yemin ve kasemlerle pekiştirilmiş olan şeyler girmiş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا *"Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* ifadesiyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Zeccâc: "Hem "**Vekkedtu**" hem de "**Ekkedtu**" (te'kid ettim, sağlamlaştırdım) ifadeleri iki güzel kullanılış olup, aslolan vâv'lı olandır. Hemze ise, vâv'ın yerine getirilmiştir" demiştir.

İkinci bahis: Ebu Hanife (r.h)'nin arkadaşları, "**yemîn-i lağv**"ın, "**yemîn-i gamûs**" (bile bile yalan yere yemin etmek) olduğunu; bunun delilinin ise, şu olduğunu söylemişlerdir: "Cenâb-ı Hak, *"sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* buyurmuş, böylece bu âyette, yeminleri bozmayı yasaklamıştır. Binâenaleyh, her yeminin, bozulmaya ve yerine getirilmeye elverişli olması gerekir. Halbuki "yemîn-i gamûs" bozulmaya ve yerine getirilmeye elverişli değildir. Binâenaleyh, bunun, yeminler nev'inden olmaması gerekir." **Vâhidî** de, "yemîn-i lağv"ın, Arapların, "Yok Vallahi", "Evet Vallahi" gibi (dil alışkanlığıyla) söyledikleri sözler olduğuna bu âyetle istidlâl ederek şöyle der: "Allahu Teâlâ ancak, azm, niyet ve kararlılıkla yapılan yeminler ile, "yemîn-i lağv"ı birbirinden ayırmak için *"sapasağlam ettiğiniz..."* buyurmuştur.

Üçüncü bahis: Âyet-i kerimedeki *"Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* ifadesi tahsîs edilmiş genel bir ifadedir. Çünkü biz, biraz önce bahsettiğimiz hadisin, "yemini bozmanın daha iyi olduğu bir durumda, onu bozmak caizdir" hususuna delalet ettiğini açıklamıştık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا *"Üzerinize, Allah'ı kefil yapmışsınızdır"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki vâv, hâl vâv'ıdır. Bu, "Siz, Allah'ı ahdi yerine getireceğinize dair kefil kıldığınız halde, sakın o yeminlerinizi bozmayın" demektir. Bu böyledir, zira, Allah'a yemin eden herkes, sanki Allah'ı, o yemini sebebiyle, o yeminini yerine getireceğine dair kefil kılmıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ *"Şüphe yok ki Allah, ne yapacağınızı bilir"* buyurmuştur. Bu ifadede hem bir tergîb, hem de bir terhîb bulunup, bununla, "O, size, yaptığınıza göre karşılık verir. Yaptığınız hayır ise, karşılığı hayır; şer ise, karşılığı şerdir" manası kastedilmiştir.

"Nakadat Gazleha" Tabiri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ahde vefanın vâcip olduğunu, onu bozmanın haram olduğunu te'kid ederek, وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا *"İpliğini sağlamca büktükten sonra, söküp bozan (kadın) gibi olmayın"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu benzetmedeki, "kendisine benzetilen" (müşebbehun bih)in kim olduğu hususunda iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu, kendisine **Râyıta** veya **Rayta** denilen, Kureyşli bir kadın olup, kendisine **Ca'râ** lakabının verildiği ahmak bir kadındı. Hem kendisi, hem de cariyeleri ip eğiriyorlardı. İpleri eğirip muhkemleştirdiğinde de, o cariyelerine emrediyor, onlar da bunun üzerine eğirdikleri ipi bozuyorlardı.

İkinci görüş: Bu teşbih ile, muayyen bir şey belirtmeksizin, genel bir vasıf murat edilmiştir. Çünkü, teşbihlerin gayesi, mükellefi, yaptığı iş kötü olduğu zaman ondan vazgeçirmek, güzel olduğu zaman ona teşvik etmektir. Bu da, muayyen bir şey belirtmeksizin, genel bir vasıfla tam olur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**min ba'di kuvve**" deyiminin manası, "O, ipi eğirip bükerek sağlamlaştırdıktan sonra" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen "**enkâsâ**" kelimesi hakkında, **el-Ezherî** şöyle der: "Bu kelimenin müfredi, "**nekes**"dir. Bu kelime, kıldan ve yünden eğirilerek, bükülüp dokumada kullanılan ipin ismidir. Binaenaleyh, o kadın, o ipi güzelce eğirip dokuduğunda onu kesiyor, sağlamlaştırmış iplerini bozuyor; o iplikleri (tersine eğirip) gevşeterek, diğer yünlerin içine katıyor, sonra da ikinci kez onu tekrar eğiriyordu. "**Nekes**" kelimesi mastardır. Nitekim Arapçada tıpkı, yünün iyice eğirilip büküldükten sonra iplik haline getirilip sonra da o ipliğin bozulması gibi, bir kimse de ahdini sağlamlaştırdıktan sonra bozduğunda, "**Nekese fulânun ahdehû**" denilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "**enkâsâ**" kelimesinin mansûb olması hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) **Zeccâc** şöyle der: "Bu kelime, mef'ul-i mutlak manasında olduğu için, mansûb olmuştur. Çünkü, "**nekestu**", "**nakadtu**" - nakzettim"; "**nakadtu**" da "**nekestu**" demektir." Bu yanlıştır, çünkü "**enkâsâ**" kelimesi, "**nekes**" lafzının çoğulu olup, bu kelime ise, mastar olmayıp isimdir. O halde daha nasıl, "**enkâsâ**" mef'ul-ü mutlak manasında olabilir?

2) **Vâhidî** şöyle der: "Bu kelime, ikinci mef'ûldür. Nitekim sen, "Paramparça etti, parçaladı" manasında, "**Keserehû aktâ'an ve ferrakahû eczâen**" dersin. İşte burada da bunun gibidir. O halde bu tabirin manası, "O kadın eğirdiği ipi yeniden bozdu" demektir.

3) "**Enkâsâ**" kelimesi, hâl-i müekkide (te'kîd eden bir hâl) ifadesi olduğu için mansûbdur.

BEŞİNCİ MESELE

İbn Kuteybe şöyle der: "Bu tabir, kendinden önceki ifadelerle ilgili olup, takdiri ise, "Ahitleştiğinizde, Allah'ın ahdini yerine getirin; pekiştirip sağlamlaştırdıktan sonra yeminlerinizi bozmayın; çünkü sizler, şâyet böyle yaparsanız, ipini eğirerek onu sağlamlaştırıp, sonra da onu bozarak paramparça eden o kadın gibi olursunuz" şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تَتَّخِذُونَ اَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ *"Yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat (mevzuu) ediniyorsunuz!"* buyurmuştur. **Vâhidî** şöyle demiştir: "**Dehal**" ve "**değal**" kelimeleri, aldatma ve hıyanet anlamlarına gelir." **Zeccâc** ise şöyle demiştir: "Kendisine kusur arız olmuş olan her şey hakkında, "O, medhûldür, onda bir dahil vardır" denilir." **Zeccâc** dışındaki diğer âlimler ise, "**Dahl** kelimesi, fesat çıkacak bir biçimde, bir şeye sokulan şeydir" demişlerdir.

Rebâ'nın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَنْ تَكُونَ اُمَّةٌ هِىَ اَرْبٰى مِنْ اُمَّةٍ *"Bir ümmet, diğer bir ümmetten daha çoktur diye"* buyurmuştur. "**Erbâ**" kelimesi, "daha çok, daha fazla" manasındadır. Arapçada, bir şey artıp fazlalaştığı zaman kullanılan, "**Reba'ş-şey'ü-yerbu**" fiilinden alınmadır. Bu fazlalık bazen sayı, bazen kuvvet, bazen de şeref bakımından olur. **Mücâhid** şöyle demiştir: "Onlar, müttefikleriyle anlaşma yapıp, yemin ediyorlardı. Sonra ise, onlardan daha kuvvetli ve şerefli olanları gördüklerinde, öncekilerle yaptıkları ahdi bozuyorlar ve daha kuvvetli olan o kimselerle anlaşma yapıyorlardı. İşte Cenâb-ı Hak böyle yapmayı onlara yasaklamıştır. Âyetteki, "...اَنْ تَكُونَ" ifadesi, "sizler, bir topluluk, sayı, kuvvet ve şeref itibarı ile diğer bir topluluktan daha güçlü olduğu için, yeminlerinizi aranızda bir fesat ve bozgunculuk vesilesi ediniyorsunuz" manasındadır. O halde, *"Yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat (mevzuu) ediniyorsunuz"* ifadesi, inkâr üslûbunda gelmiş olan bir istifham cümlesidir. Dolayısıyla bunun manası "Bir ümmetin, kuvvet ve çokluk itibariyle, başka bir ümmetten daha üstün olması sebebiyle, sizler yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat vesilesi mi ediniyorsunuz (yani böyle yapmayın)" şeklindedir.

Allahu Teâlâ, sonra, اِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللّٰهُ بِهٖ *"Mutlaka Allah bununla, yani size emrettiği ve nehyettiği şeylerle, sizi imtihan eder"* buyurmuştur. Bu, bu

manadadır, çünkü emir ve nehiy daha önce zikredilmişti. وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ *"Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi ise O, kıyamet gününde elbette size açıklayacak."* Böylece sevap ve ikâb derecelerinin ortaya çıkmasıyla, haktan yana olan, batıldan yana olandan ayrılacaktır. Allah en iyisini bilendir.

وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَآءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَآءُ وَلَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾

"Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı. Fakat O, kimi dilerse, onu dalalette bırakır; kimi de dilerse onu hidâyete iletir. Yapageldiğiniz işlerden elbette mes'ul olacaksınız" (Nahl, 93).

Allah Dileseydi Tek Ümmet Yaratırdı

Bil ki Allahu Teâlâ ümmeti, ahde vefa göstermek ve ahdi bozmamakla mükellef tutunca, bunun peşi sıra, kendisinin bütün insanları bu vefa ve diğer imanî hususlar üzerinde toplamaya kadir olduğunu; ama ilahî hikmetleriyle, dilediğini saptırdığını, dilediğini hidâyete erdirdiğini beyan etmiştir. Fakat **Mu'tezile,** âyetteki hidâyet ve dalaleti, "ilcâ" (zorlama) manasına hamletmişlerdir, yani, "Allah eğer onları imana veya küfre zorlamayı dilemiş olsaydı, buna kadir olurdu. Fakat bu, mes'uliyeti (sorumlu tutulmayı) ortadan kaldırır. Bundan dolayı, pek yerinde olarak Allahu Teâlâ onları buna zorlamamış ve bu mükellefiyetlerle ilgili hususu, onların irade ve ihtiyarına bırakmıştır" manasını vermişlerdir.

Ehl-i sünnet âlimlerimizin bu hususta görüşü açıktır. Bu hususta münazara, pek çok kere daha önce geçmişti. **Vâhidî**'nin rivayetine göre, **Üzeyr** (a.s) şöyle demiştir: "Ey Rabbim, insanları yarattın. Dilediğini saptırıyorsun, dilediğini hidâyete erdiriyorsun" der. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak *"Ey Üzeyr, bu meseleyi araştırmaktan vazgeç"* dedi, ama **Üzeyr** (a.s.), bunu ikinci kez tekrarladı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak yine: *"Bu meseleyi sormaktan vazgeç"* dedi. **Hz. Üzeyr** (a.s) bunu üçüncü kez tekrar etti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: *"Bunu sormaktan vazgeç. Aksi halde peygamberlikten adını silerim."* **Mu'tezile** ise şöyle demiştir: "Âyetteki

meşîetten (dilemeden) muradın, ilcâ meşîeti (zorlamayı dileme) olduğuna delâlet eden şeylerden birisi, Cenâb-ı Hakk'ın hemen bu ifadeden sonra, *"Yapageldiğiniz işlerden elbette mes'ûl olacaksınız"* buyurmuş olmasıdır. Binaenaleyh eğer kulların amelleri, Allah'ın yaratmasıyla olmuş olsaydı, o zaman onların bu amellerden sorumlu tutulmaları abes olurdu." Buna karşı verilmiş cevap, daha önce defalarca geçmiştir. Allah en iyisini bilendir.

وَلَا تَتَّخِذُوٓا اَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا السُّوٓءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ ۚ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٩٤﴾ وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۚ اِنَّمَا عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩٥﴾ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ ۗ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوٓا اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيٰوةً طَيِّبَةً ۚ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٧﴾

"Yeminlerinizi aranızda hile ve fesada âlet edinmeyin. Aksi halde ayak (İslâm'da) sebat etmişken kayar da, bu kayma sonunda insanları Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötü azabı tadarsınız. Ayrıca sizin için (âhirette de) büyük bir azap var. Allah'ın ahdini az bir bahaya satmayın. Allah indinde olan, sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz. Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bakidir. Sabredenlerin mükâfatını biz, yapmakta olduklarının daha güzeliyle elbette vereceğiz. Gerek erkek, gerek kadın, kim mü'min olarak, sâlih amel işlerse, hiç şüphesiz onu, çok güzel bir hayat ile yaşatırız ve mutlaka, yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz" (Nahl, 94-97).

Dinden Sapanların Kötü Akıbeti

Bil ki Allahu Teâlâ ilk âyette, ahitleri ve yeminleri bozmaktan sakındırınca, bu âyette de yine sakındırarak, *"Yeminlerinizi aranızda hile ve fesâda âlet edinmeyin"* buyurmuştur ki bundan murat, mutlak manada, yeminleri bozmaktan sakındırmak değildir. Aksi halde, aynı konuda, faydasız bir tekrar yapılmış olurdu. Aksine, bununla kastedilen, kendilerine bu hitabın

yöneltildiği o kimseleri, yeltendikleri ve yaptıkları hususi (belli) bazı yeminleri bozmaktan nehiydir. İşte bu sebepten ötürü müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu âyet ile ahdi bozmama hususunda, Resûlullah (s.a.s)'a biat eden (söz veren) kimseler kastedilmiştir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Aksi halde, ayak (İslâm'da) sebat etmişken kayar"* ifadesi ile anlatılan tehdit, daha önce bulunan bir ahdi bozmaya uygun düşmez. Bu ancak, Allah'a ve O'nun kanunlarına iman hususunda, Resûlullah'a verilen sözü bozma işine uygun düşer. O halde âyetteki, *"Aksi halde ayak (İslâm'da) sebat etmişken kayar"* ifadesi, iyi halden sonra belaya, nimetten sonra sıkıntıya düşen herkes için zikredilmiş bir mesel (bir durum)dur. Çünkü Müslüman olma hususundaki sözünü bozan, yüksek mertebeden kaymış ve böyle bir sapıklığın içine düşmüş olur. Âyetteki, *"Allah'ın yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötü azabı tadarsınız"* cümlesi buna delalet eder.

Cenâb-ı Hak, وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Ayrıca sizin için (âhirette) büyük bir azap var"* yani, "Tadacağınız o fena azap, büyük bir azap ve çetin bir cezadır" buyurmuştur.

Dünya Menfaati Çok da Olsa Azdır

Daha sonra Cenâb-ı Allah, bu sakındırmayı te'kid ederek, وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"Allah'ın ahdini az bir bahaya satmayın"* buyurmuştur. O, *"az bir bahâ"* ifadesi ile çokça da olsa dünya meta'ını kastetmiştir. Ancak ne var ki, *"Allah indinde olan, sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz"* yani, "sizler İslâm'a girme hususundaki ahdinizi bozmanıza karşılık, dünya menfaatlerinden bir menfaat bulursanız, ona iltifat etmeyin. Çünkü eğer dünya iyilikleri ile âhiret iyilikleri arasındaki farkı biliyorsanız, takdir edebiliyorsanız, Cenâb-ı Hakk'ın, İslâm ve imanda devam etmenize karşılık hazırladığı o şey, İslâm olma ahdinizi bozmanıza karşılık, dünyada elde edeceğiniz şeyden daha üstün, daha iyi ve daha mükemmeldir.

Tükenmeyen Nimet Allah Katındadır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, katında olanın, onların bulup elde ettikleri dünya metâ'ı ve menfaatinden daha hayırlı olduğuna kesin delil getirerek, مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللهِ بَاقٍ *"Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bakidir"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Duyularımız da, dünyevî iyilik ve menfaatlerin sonlu ve fânî olduğuna şâhittir. Akıl, âhiret iyilik ve mükâfatlarının bâki ve devamlı olduğunu göstermektedir. Devamlı ve bâki olan ise, fâni ve sonlu olandan

daha hayırlıdır. Bunun delili şudur: Sona eren bu şeyin, ya kıymetli ve şerefli bir hayır ve menfaat; yahut da adi ve değersiz bir hayır olduğu söylenebilir. Biz, bunun kıymetli ve şerefli bir hayır olduğunu kabul edersek, onun sona ereceğini bilmemiz, o daha meydana gelirken, işin başında bu hayrı, içe sindirilemeyen, iyice tadı alınamayan bir şey haline getirir. Bu nimet sona erdiğinde, bittiğinde de, üzüntü ve keder çoğalır. Bu kıymetli, yüce ve şerefli nimetin böyle olması, onu tadı iyice alınmaz hale getirir, kıymetini düşürür ve ona duyulan arzuyu azaltır. Ama biz, o sonlu nimetin, değersiz bir hayır olduğunu kabul edersek, o zaman devamlı hayrın, sonlu olan bu hayırdan üstün olması gerektiğini açıkça anlarız. Böylece, Hak Teâlâ'nın *"Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bakidir"* buyruğunun, âhiret hayırlarının dünya hayırlarından daha üstün olduğu hususunda kesin bir delil olduğu bu izah ile sabit olmuş olur.

İkinci bahis: Âyetteki, *"Allah'ın indindeki ise bakidir"* cümlesi, cennet ehlinin elde ettiği nimetlerin, devamlı ve sonsuz olduğuna delalet eder. Bu âyet, aleyhine bir delil iken, **Cehm b. Safvan,** cennetin sonlu olduğunu iddia etmiştir.

Biatın Manası

Bil ki mü'min, Allah'a iman ettiğinde, İslâm'ın ve imanın bütün kanunlarını kabul etmiş olur. Bu durumda ona, şu iki şey gerekir:

a) Bu kabul etmenin getirdiği, yüklediği şeylere sabretmesi, ondan dönmemesi ve İslâm'da sebat ettikten sonra, bu sebatını bozmaması gerekir.

b) İslâm'ın bütün kanunlarını ve gereklerini yerine getirmesi icap eder.

Bunu iyice anladığında deriz ki: Allahu Teâlâ mü'minleri birinci kısma, yani üstlendikleri şeyin icap ettirdiği hususlara sabretmeye teşvik ederek "وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" yani, "Biz, onların İslâm'ın kanunlarını kabul edip yüklenmelerine karşılık, sabredenleri, yaptıkları (işledikleri) amellerin en güzeli ile, yani en güzel amellerini nazar-ı itibara alarak mükafatlandırırız" buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü mü'min, bazen mubah, bazen mendub, bazen farz olan amelleri yapar. Kişinin mubah olan amellerine karşılık değil de, farz ve mendub olanları yapmasına karşılık mükâfat alacağında şüphe yoktur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Allah, *"Sabredenlerin mükâfatını biz, yapmakta olduklarının daha güzeliyle elbette vereceğiz"* buyurmuştur.

Âyetle İlgili Sorular ve Cevapları

Daha sonra Cenâb-ı Allah, mü'minleri ikinci hususa, yani İslâm'ın bütün kanunlarını ve gereklerini yerine getirmeye teşvik ederek مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Gerek erkek, gerek kadın, kim mü'min olarak, sâlih amel işlerse, hiç şüphesiz onu, çok güzel bir hayat ile yaşatırız ve mutlaka, yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci soru: Âyetteki "men" (kim) kelimesi, umûmî bir mana ifade eder. Binâenaleyh ayrıca *"Gerek erkek, gerek kadın"* denilmesinin hikmeti nedir?

Cevap: Bu âyet, hayır ve iyilik va'detmektedir. Vaadi iyice izah etmek ise, te'kîd etmek ve tahsis (sınırlama) vehmini kaldırmak için, kerem ve rahmetin delillerinin en büyüklerindendir.

İkinci soru: Âyet, imanın amel-i sâlihten başka olduğuna delâlet eder mi?

Cevap: Evet, çünkü Allahu Teâlâ, imanı, sâlih amelin mükâfat gerektirmesinin şartı kılmıştır. Bir şeyin şartı ise, o şeyden başkadır.

Üçüncü Soru: Âyetin zâhiri, sâlih amelin ancak imanın bulunması şartıyla bir netice vereceği manasına gelmektedir. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Kim zerre miktarı bir hayır işlerse onu(n karşılığını) görür"* (Zilzâl, 7) âyetinin zâhiri ise, iman bulunmasa da, sâlih amelin bir netice vereceğini ifade etmektedir.

Cevap: Sâlih amelin, güzel bir hayatı (cennet hayatını) sağlaması, imanın olması şartına bağlıdır. Bunun, bu güzel hayat neticesinin dışında başka bir şeyi, yani cezânın hafifletilmesi neticesini vermesi ise, imanın olması şartına bağlı değildir.

Güzel Hayatın Yeri

Dördüncü soru: Âyette bahsedilen *"güzel bir hayat"*, dünyada mı kabirde mi, yoksa âhirette mi olacak?

Cevap: Bu hususta üç görüş vardır:

Birinci görüş: Kâdî şöyle demektedir: "Doğruya en yakın olan, bahsedilen bu güzel hayatın, dünyada tahakkuk etmesidir. Bunun böyle olduğunun delili, Hak Teâlâ'nın bu cümlenin hemen peşinden, *"Mutlaka (onlara), yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* buyurmasıdır. Bu ifade ile bahsedilen ecrin, âhirette verilecek ecir olduğunda şüphe yoktur."

Birisi şöyle diyebilir: "Âyette bahsedilen *"güzel hayat"* ile kastedilen şeyin, âhirette tahakkuk edecek bir hayat olması uzak bir ihtimal değildir. Yine bunun yanı sıra Hak Teâlâ'nın mü'minlere, dünyada iken yaptıkları şeylerin en güzeline göre mükâfat vermeyi va'detmiş olmasında bir imkânsızlık yoktur?

Güzel Hayatın Mahiyeti

Eğer, bu güzel hayatın, dünyada olacak bir şey olmasının kabul edilmesi halinde, bu güzel hayat nedir?" denilirse, şöyle cevap verilir: Âlimler, bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) Bu, güzel ve helal rızık demektir.

b) Bu, helâl yiyip içip, Allah'a ibadet etmektir.

c) Kanaattir.

d) Bu, sadece o günkü rızık ile yetinmektir. Hz. Peygamber (s.a.s), duasında قَنِّعْنِي بِمَا رَزَقْتَنِي *"Bana verdiğin rızka, beni kanaatkâr kıl"*[28] buyurmuştur. **Ebu Hureyre** (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ رِزْقَ آلِ مُحَمَّدٍ كَفَافًا *"Allah'ım, Muhammed âilesinin rızkını yetecek kadar kıl"*[29] diye dua ettiği rivayet edilmiştir. **Vâhidî,** "Bununla kanaat murat edilmiştir" diyenlerin görüşü güzel ve tercihe şayan görüştür. Çünkü dünyada kanaatkâr kimseden başka hiç kimsenin hayatı güzel değildir. Hırslı ve açgözlü kimse ise devamlı bir sıkıntı ve yorgunluk içindedir" demiştir.

Mü'minin Dünya Mutluluğu

Bil ki mü'minin dünyadaki hayatı, şu sebeplerden ötürü kâfirinkinden daha güzeldir:

1) Mü'min, rızkının ancak Allahu Teâlâ'nın takdir ve tedbiri ile meydana geldiğini ve Allah'ın sadece doğruyu yapan, kerim ve lütufkâr bir ilah olduğunu bilince, o, Allah'ın her türlü kaza ve kaderine razı olur ve menfaatinin, bunun böyle olmasında olduğunu bilir. Cahil ise bu esasları bilmez, dolayısıyla da devamlı bir hüzün, endişe ve bedbahtlık içinde olur.

2) Mü'min, aklında devamlı olarak, çeşitli belâ ve musibetlerin olabileceği ihtimalini bulundurur ve bunların bir gün meydana geleceğini gözden uzak tutmaz. Belalar meydana geldiği zaman da, onlara razı olur. Çünkü Allah'ın kaza ve takdirine rıza göstermek vaciptir. Binaenaleyh bunlar

28 **Müstedrek,** 1/455.

29 **Müslim,** Zühd, 19 (4/2281).

tahakkuk ettiğinde, mü'min bunları gözünde büyütmez. Cahil ise böyle değildir. Çünkü o, bu tür bilgi ve inançtan uzaktır. Başına bu belalar geldiğinde, kalbindeki tesirleri büyük olur.

3) Mü'minin kalbi, marifetullah nuru ile genişlemiş, ferahlamıştır. Kalb böyle marifetullah ile dolduğunda dünyanın çeşitli hallerinden dolayı meydana gelecek keder ve endişelere yer kalmaz. Ama câhilin kalbi, marifetullah'tan boş ve uzaktır. Dolayısıyla onun kalbi, dünyanın çeşitli belalarından kaynaklanan hüzünlerle doludur.

4) Mü'min, maddî-dünyevi hayatın hayır ve menfaatlerinin değersiz olduğunu bilen kimsedir. Binâenaleyh ne bunları elde etmeden dolayı sevinci artar, ne de bunları elde edememeden ötürü kederi. Cahil ise, dünyevî mutluluklardan başka mutlulukların bulunduğuna inanmaz. Bundan dolayı, dünya hayırlarını elde etmekten dolayı sevinci, bunları kaybetmekten dolayı üzüntüsü büyük olur.

5) Mü'min, dünyevî iyilik ve hayırların, çabuk değişen ve hızlıca elden çıkan şeyler olduğunu bilir. Şâyet onlar değişmemiş, bir insandan başka bir insana geçmemiş olsaydı, kendisine de geçmezdi. Bil ki mutlaka değişecek olan şey, bir insana ulaştığında ne hakikati ne de mahiyeti (yani bu özelliği) değişmez. Çünkü o mal o insana gelip, eline geçtiğinde de, değişmesi gerekli olur. İşte bundan ötürü mü'min ve akıllı kimse, kalbini o mala bağlamaz ve kalbinde ona zerre kadar yer ve değer vermez. Ama cahil böyle değildir. Çünkü o, bu tür bilgilerden mahrumdur. Dolayısıyla kalbini o mala bağlar ve tıpkı aşıkın maşuku ile kucaklaşması gibi, onunla sarmaş dolaş olur. O malın elinden çıkması ve sona ermesi durumunda da kalbi, için için yanar ve derdi çok büyük olur.

Bütün bunlar, mü'min olan ve marifetullah bilgisi ile mücehhez olan kimsenin yaşantısının, kâfirin yaşantısından daha güzel olduğunu ortaya koymada yeterli izahlardır. Yine bütün bunlar, bu âyette bahsedilen "güzel bir hayat"ın, dünyada tahakkuk edeceğini kabul etmemiz halinde söz konusudur.

İkinci görüş: Bu görüş **Süddî**'nindir. Ona göre bu "güzel hayat", kabirde gerçekleşir.

Üçüncü görüş: Bu, **Hasan el-Basrî** ve **Sa'id b. Cübeyr**'in görüşüdür. Bu görüşe göre, "Bu "güzel hayat", âhirette tahakkuk edecektir. Bunun delili, *"Ey insan, hakîkaten, sen Rabbine (kavuşuncaya) kadar durmadan*

didineceksin, nihâyet O'na ulaşacaksın" (İnşikak, 6) âyetidir. Hak Teâlâ bu âyette, bu didinmenin, insanın Rabbine kavuşacağı zamana kadar devam edeceğini beyan etmiştir. Bizim dediğimiz de budur." Bu güzel hayatın cennette oluşunu izaha gelince, bu, o hayatın, ölümsüz bir hayat, fakirlik endişesi olmayan bir zenginlik, hastalıksız bir sıhhat, zevalsiz bir mülk ve bedbahtsız bir saadet olmasından ötürüdür. Böylece âyette bahsedilen o güzel hayatın, işte bu hayat olduğu sabit olmuş olur.

Cenâb-ı Allah bu âyeti, *"Mutlaka (onlara), yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* buyurarak sona erdirmiştir ki bu ifadenin izahı daha önce geçmişti. Allah en iyisini bilendir.

فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴿٩٨﴾ إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٩٩﴾ إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ ﴿١٠٠﴾

"Haydi, Kur'ân okuduğun zaman, o şeytan-ı racîmden Allah'a sığın. Hakikat şudur ki iman edenler ve Rablerine güvenip dayananlar üzerinde onun hiçbir hakimiyeti yoktur. Onun hakimiyeti ancak, onu yâr edinmekte olanlar ve onu (Allah'a) eş koşanlar üzerindedir" (Nahl, 98-100).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyetten önce, *"Mutlaka onlara, yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* (Nahl, 97) buyurunca, sayesinde amellerin her çeşit vesveseden uzak ve berî kalacağı bir işe sevk ederek فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ... *"Haydi, Kur'ân okuduğun zaman, o şeytan-ı racîmden Allah'a sığın"* buyurmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Şeytanın Vesvese Vermesi**

Şeytan, kalplere, hatta peygamberlerin kalbine bile vesvese vermeye gayret eder. Bunun delili, *"Biz, senden evvel hiçbir resul ve nebi göndermedik ki, o (bir şey) arzu ettiği zaman, şeytan onun arzusu hakkında mutlaka bir (fitne) meydana atmış olmasın"* (Hacc, 52) âyetidir. Allah'a sığınmak ise, şeytanın vesvese atmasına mani olur. Bunun delili de, *"Takvaya erenler (yok mu), onlara şeytandan herhangi bir arıza iliştiği zaman, iyice düşünürler.*

Bir de bakarsın ki onlar (hakikati) görüp bilmişlerdir bile" (A'raf, 201) âyetidir. İşte bu sebepten ötürü, Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne, Kur'ân okuyuşun vesveseden korunmuş olarak devam edebilmesi için, Kur'ân okurken istiazede bulunmayı (eûzü-besmeleyi) emretmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki Hitap Umumidir**

Âyetteki, *"Kur'ân okuduğun zaman"* ifadesi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir hitaptır. Ama bununla bütün mü'minler kastedilmiştir. Çünkü Peygamber bile, Kur'ân okurken eûzü-besmele çekmeye muhtaç olunca, onun dışındaki kimseler buna haydi haydi muhtaç olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İstiaze Hakkında**

"فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ" emrindeki fâ, fâ-i ta'kibiyyedir. Binâenaleyh âyet zahiren, istiazenin (yani şeytandan Allah'a sığınmanın) Kur'ân okumanın peşi sıra yapılacağı manasına gelir. Bu görüşü, bir grup sahabe ve tabiîn benimsemiştir. **Vâhidî** bunun, **Ebu Hureyre, İmam Mâlik** ve **Dâvud-u Zâhirî**'nin görüşü olduğunu söyler. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bunun faydası şudur: Kur'ân okuyan kimse, bu sayede büyük bir mükâfata müstahak olur. Binâenaleyh eğer o, bu okuyuşunun peşi sıra istiâze etmezse, kalbine vesvese düşer. Bu vesvese de, kıraatin mükâfatını yok eder. Ama o, okuyuşunu (kıraatini) müteakip istiaze ederse, vesveseler bertaraf olur ve mükâfatı yok olmaktan korunmuş olur."

Ama sahâbe ve tabiînin âlimlerinin ekserisi, (istiazenin), kıraatten önce olacağında ittifak ederek şöyle demişlerdir: "Bu âyet, "Kur'ân okumak istediğinde, Allah'a istiaze et" manasında olup, "Kur'ân okuduktan sonra istiaze et" manasında değildir. Bu tıpkı, "Yemek yediğin zaman besmele çek, yolculuğa çıktığın zaman hazırlık yap" demen gibidir. Bunun bir benzeri de, *"Namaza kalktığınız zaman, yüzlerinizi yıkayın"* (Mâide, 6) âyetidir. Bu ifade, "Namaz kılmak istediğinizde, abdest alın" demektir. Hem sonra, *"Biz, senden evvel hiçbir resul ve nebi göndermedik ki o, (bir şey) arzu ettiği zaman, şeytan onun arzusu hakkında mutlaka bir (fitne) meydana atmış olmasın"* (Hacc, 52) âyetinin delaletiyle, şeytanın, Hz. Peygamber'in Kur'ân okuduğu sırada vesvese verdiği sabit olunca ve Allahu Teâlâ'nın da, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, o vesveseyi defetmek için Kur'ân okuduğu zaman istiazede bulunmayı emrettiğine göre, bu maksadın ancak, istiazenin önce yapılması durumunda hasıl olacağı anlaşılır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Atâ'ya göre, Kur'ân okuma, ister namazın içinde olsun, ister dışında olsun, Kur'ân okurken istiazede bulunmak farzdır. Diğer fukaha ise, bunun farz olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü onlara göre, namazda Kur'ân okumadan önce eûzü çekmeyen kimsenin namazının geçerli olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. Namazın dışında Kur'ân okumada da durum böyledir. Fakat namazda Kur'ân okuma hali daha te'kidlidir.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki "**şeytan**" ile, İblis'in kastedildiği ileri sürülmüştür. Ama doğruya en yakın olan, bu kelimenin başındaki elif-lâm'ın, "cins" manasını ifade etmesidir. Çünkü vesvesede, bütün şeytan-ı racîmlerin (kovulmuş şeytanların) payı vardır.

Şeytanın Nüfuzu Meselesi

Bil ki Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne, şeytandan istiaze etmesini (Allah'a sığınmasını) emredip, bu da şeytanın insanların bedenlerinde tasarruf edebileceği (tesirde bulunabileceği) vehmini verince, bu vehmi silmiş ve şeytanın kesinlikle insan üzerinde vesveseden başka bir kudretinin ve tesirinin bulunmadığını beyan ederek إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"Hakikat şudur ki, iman edenler ve Rablerine güvenip dayananlar üzerinde onun hiçbir hakimiyeti yoktur"* demiştir. Bundan, insanın kalbinde, kendisinin zayıf olup şeytanın vesvesesinden korunmasının da ancak Allah'ın koruması ile mümkün olduğu şuuru yer ettiğinde, istiazenin bir mana ve fayda ifade edeceği neticesi çıkar. İşte bundan ötürü muhakkik âlimler, "Allah'ın koruması olmadan, Allah'a karşı günah işlemekten uzaklaşmak; yine Allah'ın tevfiki (muvaffak kılması) olmadan, Allah'a taat etmek için güç-kuvvet sahibi olmak mümkün değildir" demişlerdir. İşte bu tarz üzere tahakkuk edecek, işleri Allah'a havale etme işi, âyette, *"ve Rablerine güvenip dayananlar"* ifadesi ile anlatılmaktadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ *"Onun hakimiyeti ancak, onu yâr edinmekte olanlar ve onu Allah'a eş koşanlar üzerindedir"* buyurmuştur. **İbn Abbas,** buradaki "يَتَوَلَّوْنَهُ" kelimesine "ona itaat edenlere" manasını vermiştir. Nitekim Arapçada, "ona itaat ettim" manasında, "تَوَلَّيْتُهُ"; "ondan yüz çevirdim, uzaklaştım" manasında da, "تَوَلَّيْتُ عَنْهُ" denilir.

Allahu Teâlâ, sonra da وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ *"ve onu (Allah'a) eş koşanlaradır"* buyurmuştur. Buradaki *"onu"* zamirinin neyi ifade ettiği hususunda iki görüş vardır:

a) Bu, "**Rableri**" ifadesine râcidir.

b) Bu, "**şeytan**" ifadesine râcidir. Buna göre bunun manası, "şeytan sebebi ile, eş koşanlar" şeklindedir. Bu, kendisine küfre düşürecek bir söz söyleyen kimseye, "Sen bu sözle (**bihi**) kâfir oldun, yani bundan ötürü kâfir oldun" demen gibidir. İşte âyetteki bu ifâde de böyledir, yani, "O şeytandan ve şeytanın onları, Allah'a şirk koşmaya sevk etmesinden ötürü müşrik oldular" demektir.

وَإِذَا بَدَّلْنَآ اٰيَةً مَّكَانَ اٰيَةٍ ۙ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوٓا اِنَّمَآ اَنْتَ مُفْتَرٍ ۚ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُسْلِمِينَ ﴿١٠٢﴾

"Biz, bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz vakit, -halbuki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir- dediler ki: "Sen, ancak bir iftiracısın" Hayır, onların pek çoğu bilmezler. De ki: "İman edenlere tam bir sebat vermek için ve Müslümanlara bir hidâyet ve bir müjde olması için, onu Rabbinden, hak olarak Rûhu'l-Kudüs indirmiştir" (Nahl, 101-102).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyetten itibaren, Hz. Muhammed (a.s)'in nübüvvetini inkâr edenlerin şüphelerini nakletmeye başlamıştır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Tebdil (Nesh) Hakkında**

İbn Abbas (r.a) şöyle der; İçinde şiddet (vaîd) bulunan bir âyet inip, onun peşine daha yumuşak bir âyet inince, Kureyş kâfirleri, "Vallahi Muhammed, taraftarlarıyla alay ediyor. Bugün bir şeyi emrediyor, yarın aynı şeyi yasaklıyor. O, bütün bunları kendinden söylüyor" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Biz, bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz vakit"* âyetini indirdi. "**Tebdîl**", başkasını yerine koymak şartıyla bir şeyi yerinden

kaldırmak demektir. "Âyetin tebdili" ise, yerine başka bir âyet konulmak suretiyle bir âyetin kaldırılmasıdır. Bu da, onun başka bir âyetle neshedilmesi demektir.

Cenâb-ı Hak, وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ *"Halbuki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu ifade, bir cümle-i i'tirâziyye (ara cümle)dir. Buna göre mana, "Allah indireceği nâsihi, mensûhu, şiddetli ve yumuşak ifadeyi en iyi bilendir, yani, kullarının maslahatlarını en iyi bilendir" şeklindedir. Bu, kâfirleri, *"sen, ancak bir iftiracısın"* şeklindeki sözlerinden ötürü bir kınamadır. Yani, "Allah indireceği şeyi en iyi bilendir. Binâenaleyh o kâfirlere ne oluyor ki, bu tebdîl ve neshten ötürü, Muhammed'e iftiracı diyorlar" demektir.

Cenâb-ı Allah, بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Hayır, onların pek çoğu bilmezler"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, Kur'ân'ın hakikatini, nesh ve tebdilin faydasını ve bunların, kulların menfaatine olduğunu bilemezler" demektir. Bu, tıpkı bir doktorun, hastasına bir şurup almasını emredip bir müddet sonra da onu yasaklayarak, ona o şurubun zıddı olan bir şeyi almasını emretmesi gibidir.

Cenâb-ı Hak, قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ *"De ki, ... onu Rabbinden ... Rûhu'l-Kudüs indirmiştir"* buyurmuştur. **"Rûhü'l-Kudüs"** ifadesinin tefsiri Bakara Sûresi'nin (Âyet, 87) tefsirinde geçmişti. **Keşşâf sahibi** şöyle der: **"Rûhü'l-Kudüs, Cebrâil** (a.s)'dir. **Cebrâil,** kudsiyyete, yani temizliğe nisbet edilmiştir. Bu, tıpkı **"Hâtemü'l-Cûd"** (çok cömert olan Hâtem) ve **"Zeydu'l-hayr"** (çok hayırlı olan Zeyd) denilmesi gibidir ki, bu ifadeyle, **"er-Rûhu'l-Mukaddesu"**, **"Hâtemu'l-Cevâdu"** ve **"Zeydun el-hayyiru"** ifadeleri murat edilmiştir. **"el-Mukaddes"** kelimesi suyla temizlenen anlamındadır. **"Min Rabbik"** ifadesindeki "min" Kur'ân ile alâkalıdır. Yani, **Cebrail** Kur'ân'ı, iman edenleri, imanlarında sabit kadem kılmak için senin Rabbin tarafından indirdi. Yani mü'minleri, "nesh" ile sınadı. Öyle ki onlar, bu nesh hususunda, "Bu, Rabbimiz tarafından gelen hak bir hususturlar" dediklerinde, dinlerinde sabit kadem olduklarına ve Allah'ın hakîm olduğuna, O'nun yaptığının sırf hikmet ve mahza doğru olduğuna yakînen inandıklarına hükmedilir.

Âyetteki "وَهُدًى وَبُشْرٰى" ifadeleri, mef'ûlün leh olup, **"yüsebbite"** fiilinin mahalline matuftur. Buna göre ifadenin takdiri, "Onları sabit kadem kılmak, irşâd etmek ve müjdelemek için" şeklinde olur. Bu ifadede, bu

sıfatların zıddının, mü'minlerin dışındakiler için olduğuna da bir tariz ve çıtlatma vardır.

İKİNCİ MESELE: **Ebu Müslim'in Görüşü**

Biz, **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin, "Hz. Muhammed'in şeriatinde nesh vaki değildir" görüşünde olduğunu söylemiştik. Binâenaleyh o, burada kastedilen mananın, "Kıble'nin, Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye tahvîl edilmesi gibi, önceki kitaplarda bulunan bir âyetin yerine başka bir âyet getirdiğimizde, müşrikler, "Sen bu değiştirme hususunda iftira ediyorsun" derler" şeklinde olduğunu söylemiştir. Diğer müfessirlere gelince onlar, neshin bu şeriatte olduğu fikrini benimsemişlerdir. Bu hususta açıklamalar, ayrıntılı bir biçimde diğer sûrelerde geçmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Sünnetin Âyeti Neshi**

Şafiî (r.h) Kur'ân'ın sünnet ile neshedilemeyeceğini ileri sürerek, bu görüşünün doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz vakit"* buyruğu ile istidlâlde bulunarak, "Bu âyet, âyetin ancak başka bir âyetle neshedilmesini gerektirir" demiştir. Ama, **Şafiî**'nin bu görüşü zayıftır. Çünkü bu, Allahu Teâlâ'nın, bir âyeti başka bir âyet ile tebdîl ettiğine delâlet eder. Bu ifadede, Allahu Teâlâ'nın, bir âyeti ancak bir âyet ile değiştirdiğine bir delalet yoktur. Hem, **Cebrâil** (a.s) âyeti getirdiği gibi, sünneti de getirmiştir. Hem sünnet, bazen bir âyetin hükmünü de ispat edip desteklemiştir. Hem bu, kâfirlerin sözünü nakleden bir âyettir. Binâenaleyh, buna tutunmak nasıl doğru olabilir? Allah en iyisini bilendir.

İnkârcıların Bazı İddiaları

وَلَقَدْ نَعْلَمُ اَنَّهُمْ يَقُولُونَ اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ ۗ لِسَانُ الَّذِى يُلْحِدُونَ اِلَيْهِ اَعْجَمِىٌّ وَهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِىٌّ مُبِينٌ ﴿١٠٣﴾ اِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ۙ لَا يَهْدِيهِمُ اللّٰهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾ اِنَّمَا يَفْتَرِى الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ۚ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٠٥﴾

"Celalim hakkı için onların, 'Bunu mutlaka bir beşer öğretiyor' diyeceklerini biliyoruz. Haktan sapmak suretiyle (Kur'ân'ı) kendisine mal edecekleri adamın lisânı a'cemidir. Bu (Kur'ân) ise, apaçık bir

Arapçadır. Allah'ın âyetlerine iman etmeyenler (yok mu), şüphesiz ki Allah onlara hidâyet etmez. Onlar için çok acıklı bir azap vardır. Ancak Allah'ın âyetlerine iman etmeyenlerdir ki, iftira düzerler. İşte, yalancıların ta kendileri de onlardır" (Nahl, 103-105).

Kur'ân'ı Öğrettiği İddia Edilen Şahıs

Bil ki bu âyetle kastedilen, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini inkâr edenlerin ileri sürdükleri şüphelerden bir başkasını nakletmektir. Şöyle ki: Onlar "Muhammed, bu kıssaları ve sözleri, bir başka insandan istifade ile ve ondan öğrenerek söylüyor" demişlerdir. Âlimler, müşriklerin, Hz. Muhammed'in, kendisinden öğrendiğini söyledikleri o beşerin kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bunun, kendisine **Yaîş** denilen **Amir İbn Lüeyyoğulları**'nın bir kölesi olduğu ileri sürülmüştür. Bu köle, çeşitli kitaplar okurdu. Yine bunun, **Utbe İbn Rebiâ**'nın kölesi **Addâs** olduğu da ileri sürülmüştür. Yine bunun, kitapları bulunan ve ismi **Cebrâ** olan **Hadremîoğullarının bir kölesi** olduğu da ileri sürülmüştür. **Kureyş, "Haramîoğulları**'nın kölesi, **Hatice**'ye; **Hatice** de **Muhammed**'e öğretiyor!" diyorlardı. Yine bunun, Mekke'de, adı **Bel'âm** olan, Arapça bilmeyen bir Hıristiyan olduğu da ileri sürülmüştür ki, **Ebu Meysere** denildiği de olmuştur. O, Rumca konuşuyordu. Bunun, **Selmân el-Farisî** olduğu da söylenilmiştir. Velhasıl bu isimleri sayıp dökmenin bir faydası yoktur. Netice olarak diyebiliriz ki, o müşrikler, Hz. Muhammed'i, bu sözleri başkasından öğrenmek, daha sonra da onları kendiliğinden izhâr etmek ve bu hususta yalan söyleyerek onları vahiy yoluyla öğrendiğini iddia etmekle ithâm etmişlerdir.

İlhad Ne Demektir?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bütün bunlara, لِسَانُ الَّذِى يُلْحِدُونَ اِلَيْهِ اَعْجَمِيٌّ وَهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ *"Haktan sapmak suretiyle kendisine mal edeceklerinin lisanı, a'cemîdir. Bu (Kur'ân) ise, apaçık bir Arapçadır"* diyerek cevap vermiştir. **"İlhâd"** kelimesinin Arapçadaki manası, meyletmek demektir. Nitekim bir kimse, kasttan, doğru istikametten sapıp meylettiğinde **"Lehade ve elhade"** denilir. Haktan sapan ve dönen kimseye "mülhid" denilmesi de bu manadandır. **Hamza** ve **Kisaî** yâ'nın ve hâ'nın fethasıyla, **"yelhadûne"** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, yâ'nın dammesi ve hâ'nın kesresiyle **"yulhidûne"** şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle der: "Evlâ olan, yâ'nın dammesiyle okumaktır; çünkü bu, Kur'ân'ın ifadesidir. Nitekim Cenâb-ı

Hak, وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ *"Kim orada zulm ile ilhâda yeltenirse"* (Hacc, 25) buyurmuştur. "**İlhâd**", bazen meylettirmek manasına da kullanılır. Nitekim bu manada olmak üzere, kabirde "lahd" eştiğinde o kimse, "**Elhadtu lehû lahden**" der, yine; "**kabrun mulhad**" (Lahd vurulmuş kabir) ve "**Kabrun melhûd**" (Lahd vurulmuş kabir) denilir. Bir dini bırakıp da başka bir dine meyletme söz konusu olmaksızın, bütün dinlerden meyledip uzaklaşan kimseye de, bu anlamda mülhid denilir. Bu âyetteki "**ilhâd**" her iki görüşe göre de tefsir edilmiştir. Nitekim **Ferrâ,** bunun sülâsîden "**meyl**" mastarından olmak üzere "**yemîlune**" (meylederler) manasına geldiğini söylerlerken, **Zeccâc** bunun, if'âl babından "**yumîlûne**" (meylettirirler) manasına geldiğini söylemiştir. Yani, "sözü meylettirdikleri lisan a'cemîdir (Arapça değildir)" demektir.

A'cem ve İ'câm Kelimesi

Âyetteki "**a'cemî**" kelimesine gelince, **Ebu'l-Feth el-Mevsılî** şöyle demektedir: "A-C-M kelimesi, Arapçada, mübhem ve gizli bırakmak, beyân etmemek manasına delâlet etmek üzere vaz' olunmuştur. Nitekim Arapların, fasih konuşamadıklarında, "**Reculun a'cemu**" (Fasih konuşamayan adam) ve "**İmra'etun acmâu**" (Fasih konuşamayan kadın) demeleri bu manadadır. Görülmediği ve gizli olduğu için, kuyruk sokumuna, "**Acmu'z-zenebi**" denilir. Yine, içindekini izah edemediği için, hayvanlara da, "**acmâ'**" denilmektedir. Araplar, öğle ve ikindi namazlarına da "**acmâveyn**" adını vermişlerdir. Çünkü bu iki namazdaki kıraat cehren değil gizli okunmaktadır. Arapların "**A'cemtu'l-kitâbe**" sözlerinin manası, "Kitabın kapalılığını giderdim" şeklindedir. Çünkü if'âl babının hemzesi, bazen selb (izâle) manası ifade eder. Bu, Arapların, bir kimsenin şikâyet ve rahatsızlığını giderdiğinde, "**Eşkeytu fülânen**" demeleri gibidir. İşte bu kelimenin aslı budur. Daha sonra Araplar kendi lisanlarını bilmeyen ve onu konuşamayan kimselere, "**A'cem**", "**A'cemî**" adını vermişlerdir. **Ferrâ** ve **Ahmed İbn Yahyâ** şöyle demektedir: "**A'cem**, Arap dahi olsa, lisanında kapalılık bulunan, fasîh olmayan kimseye denilir. "**A'cemî**" ve "**el-acemî**" ise, aslı yabancı olan kimse demektir." **Ebu Ali el-Farisî** ise şöyle demektedir: "**A'cem,** ister Arap ister yabancı olsun, fasîh olmayan kimse demektir. Baksana Araplar, Arap olmasına rağmen, lisânında rekaket ve ucme bulunduğu için, "**Ziyâdu'l-a'cemu**" (Fasih konuşamayan Ziyâd) derler." Âyetteki "**a'rabî**" kelimesinin manasına ve iştikakına gelince, biz bunu Cenâb-ı Hakk'ın "اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا"

(Tevbe, 97) âyetinin tefsirinde ele almıştık. **Ferrâ** ve **Zeccâc** bu âyetin tefsirini yaparken, Arapçada, **"Arube lisânuhu - arâbeten - ve urûbeten"** (Lisanı fasih ve güzel oldu) denildiğini söylemişlerdir. İşte, bu âyetin lafızlarının tefsiri bundan ibarettir.

Cevabın nasıl izah edileceği hususuna gelince: Bil ki bu, biz, "Kur'ân, kendisinde lafızlarla ilgili fesahat bulunduğu için bir mu'cizedir" dediğimizde ancak ortaya çıkar. Buna göre Cenâb-ı Hak tarafından sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Farzedin ki Hz. Muhammed, mânaları, o a'cemîden öğrenmiştir! Ancak ne var ki Kur'ân, lafızlarında bulunan fesâhatinden dolayı bir mu'cizedir. Sizin, "Muhammed, bu manaları o adamdan öğrenmiştir" şeklindeki sözünüzde doğru söylediğiniz farzedilse bile, ancak ne var ki bu, maksadımızı zedelemez. Çünkü Kur'ân, fesahatinden dolayı ancak bir mu'cizedir. Sizin ileri sürdüğünüz şey ise, bu maksadı zedelemez."

Cenab-ı Hak bu cevabı ortaya koyunca, bunun peşinden tehdit ve vaîdini getirerek, إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللهُ *"Allah'ın âyetlerine iman etmeyenler (yok mu), şüphesiz ki Allah onlara hidâyet etmez"* buyurmuştur. Ehl-i sünnet âlimlerimizin, bu âyeti nasıl tefsir edecekleri açıktır. **Kâdî** ise şöyle demektedir: "Bu hususta söylenilenlerin en güçlüsü, "O, onları cennet yoluna iletmez" şeklindeki görüştür. İşte bundan dolayı da Cenâb-ı Hak bundan sonra, وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Onlar için çok acıklı bir azap vardır"* buyurmuştur. Bununla, "Onlar, Allah'a iman etmeyi bırakınca, Allah onları cennete iletmez. Aksine onları cehenneme sevk eder" manası kastedilmiştir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o müşriklerin bu sözlerinde yalancı olduklarını beyan ederek, إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ *"Ancak Allah'ın âyetlerine iman etmeyenlerdir ki iftira düzerler. İşte, yalancıların ta kendileri de onlardır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Münkirlerin Yalancılığı**

Bununla şu kastedilmiştir: "Allahu Teâlâ, önceki âyette onların söylediklerinin doğru olduğunun farzedilmesi halinde bile, bu sözün maksadı zedelemeyeceğini beyan etmiş, daha sonra da bu âyette, onların söylediklerinin doğru olmayıp, onların bu hususta yalan söylediklerini açıklamıştır. Onların yalancı olmalarının delili şudur:

1) Onlar kâfir iken, Allah'ın âyetlerine iman edemezler. Durum böyle oldukça da, onlar Hz. Muhammed (s.a.s)'e düşman olurlar. Düşmanların

sözleri ise, bir tür hezeyân ve saçmalıktır.. itham eden kimsenin lehine delil olmaz.

2) Öğrenme işi bir oturumda meydana gelmez ve gizli olarak da tamamlanamaz. Tam aksine öğrenme, ancak öğreten kimsenin öğrenen kimseye uzun zaman ve uzun süre gidip gelmesiyle tamamlanır. Eğer durum böyle olsaydı, o zaman halk arasında Hz. Muhammed (s.a.s)'in, ilimleri falancadan filancadan öğrenmiş olduğu yaygın ve meşhur hale gelmiş olurdu.

3) Kur'ân'da mevcut olan ilimler pek çoktur. Bunları öğrenmek ise, öğreten kimsenin son derece faziletli ve muhakkik bir kimse olması durumunda mümkün olur. Binaenaleyh, onların içinde, öğretme konusunda ve işleri tahkik etmede bu noktaya ulaşmış bir kimse olmuş olsaydı, o kimse, inceleme ve tahkik hususunda, dünyada parmakla gösterilen kimse olurdu. Binaenaleyh bu yüce ilimleri ve eşsiz konuları, rastgele falanca ve filancadan öğrenmek nasıl mümkün olur?

Bil ki, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini bu gibi çarpık cümlelerle tenkit etmek, Hz. Muhammed (s.a.s)'in hüccetinin açık ve net olduğunu gösterir. Çünkü muarızlar, bu hususta ta'nda bulunmaktan aciz olup, son derece acziyete düşünce, işte o zaman bu zayıf ve tutarsız sözleri söylerler.

İKİNCİ MESELE

Bu âyette, yalan söylemenin büyük günahlardan ve en çirkin kötülüklerden olduğuna dair kuvvetli bir delalet bulunmaktadır. Bunun delili şudur: Bu ifadenin başındaki "**innemâ**" hasr ifade edip, buna göre mana, "Yalana ve iftirâya ancak Allah'ın âyetlerine iman etmeyen ve ancak kâfir olan kimseler yönelir" şeklinde olur.

Şâyet: "Âyetteki "لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ" fiil cümlesi; "وَاُولٰئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ" cümlesi ise, isim cümlesidir. Halbuki, isim cümlesinin fiil cümlesine atfı uygun değildir. Binâenaleyh, bu âyette bu şekilde gelmesinin sebebi nedir?" denilirse biz deriz ki:

İsim ve Fiil Sîgalarının Delâleti

Fiil, bazen devamlı olur, bazen de inkıtaya uğrar. Bunun delili; لَيَسْجُنُنَّهُ ... حَتّٰى حِينٍ *"Sonra, bütün o delilleri gördüklerinin ardından mutlaka onu bir zamana kadar zindana atmaları onlara zahir oldu"* (Yusuf, 35) âyetidir. Cenâb-ı Hak, hapsin devamlı olmayacağına dikkat çekmek için, bu âyette buna işareten fiil cümlesi getirmiştir. **Firavun** da, **Hz. Musa**'ya, لَئِنِ اتَّخَذْتَ

اِلٰهًا غَيْرِى لَاَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ *"Andolsun dedi, eğer benden başka bir tanrı edinirsen seni muhakkak ve muhakkak zindana girenlerden ederim"* (Şuarâ, 29) demiştir. Burada da, bu hapsin devamlı olduğuna dikkat için, bu ifade burada isim olarak getirilmiştir. Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى *"Adem Rabbine karşı geldi de, yolunu şaşırdı"* (Tâhâ, 121) buyurmuştur. Bunun, "Adem asîdir, azgındır..." şeklinde ifade edilmesi caiz değildir. Çünkü fiil sîgası devam ifade etmez, ama isim cümlesi ise, devamlılığı ifade eder.

Bu mukaddimeyi iyice kavradığında biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, *"Ancak Allah'ın âyetlerine iman etmeyenlerdir ki, iftira düzerler"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bunu, yalan söylemeye yeltenenin ve söyleyenin, sanki de neredeyse küfre gireceğine dikkat çekmek için zikretmiş, daha sonra da, yalan söylemenin onlarda kök salmış olan devamlı bir nitelik olduğuna dikkat çekmek için de, *"İşte, yalancıların ta kendileri de onlardır"* buyurmuştur. Bu, senin tıpkı, "Yalan söyledin, yalancısın" demen gibidir. Bu durumda senin "yalancısın!" sözün, onu alabildiğince yalan söylemekle tavsif etmek olur ki bu, "Senin âdetin, işin gücün yalan söylemektir" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin zahiri, yalan söyleyenin, Allah'ın âyetlerine inanmayan bir müfteri olduğuna delâlet eder. İşte burada da böyledir. Çünkü küfür, ulûhiyyeti ve peygamberlerin nübüvvetini inkâr demektir. Böyle bir inkâr, yalanı ve iftirayı da içine alır. Rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Mü'min kimse yalan söyler mi?" denildiğinde o, *"Hayır"* cevabını verir, sonra da bu âyeti okur. Allah en iyisini bilendir.

İmanın Ehemmiyeti

مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِهٖٓ اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهٗ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِ ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٠٦﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ ۙ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿١٠٧﴾ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ ۚ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٠٨﴾ لَا جَرَمَ اَنَّهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٠٩﴾

"Kalbi iman üzere mutmain ve müsterih olarak icbar edilenler müstesna olmak üzere, kim imanından sonra Allah'ı tanımaz, fakat küfre sîne açarsa, Allah'ın gazabı onların başındadır. Onlar için en büyük bir azap vardır. Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar dünya hayatını âhirete tercih etmişlerdir. Ve bir de Allah, kâfirler gürûhuna hidâyet etmez. Onlar öyle kimselerdir ki Allah, kalplerinin, kulaklarının ve gözlerinin üstüne mühür basmıştır. İşte gafil olanlar da, onların ta kendileridir. Hiç şüphesiz onlar, âhirette de hüsrana uğrayanların ta kendileridir" (Nahl, 106-109).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin azabının büyük olduğunu bildirince, bu âyette, kalbiyle değil de lisânen küfredenle, hem kalbi hem lisanıyla küfredenlerin durumunu ayrıntılı olarak zikretmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İmandan Sonra Kâfirlik**

Cenâb-ı Hakk'ın مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِهِ *"Kim imanından sonra Allah'ı tanımazsa"* ifadesi, haberi zikredilmeyen bir mübtedâdır. İşte bu sebeple müfessirler ihtilaf etmişler ve bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) Âyette "مَنْ كَفَرَ" kısmı, "اَلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ" (Nahl, 105) ifadesinden bedeldir. Buna göre kelamın takdiri, "İman ettikten sonra Allah'ı inkâr eden kimseler ancak, Allah'a iftira ederler" şeklinde olur. Böylece bunlardan "mükreh" (icbar edilen) müstesna tutulmuş olup iftira etme hükmünün muhtevasına girmemiş olur. Böyle olması halinde "وَاُولٰئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ" (Nahl, 105) ifadesi, bedel ile "mübdelun minh" arasına girmiş bir itirazî cümle olur.

2) Bu ifadenin, haber olan "**el-kâzibûn**" kelimesinden bedel olması da mümkündür. Buna göre kelamın takdiri وَاُولٰئِكَ هُمْ مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِهِ "İşte onlar, (yani o yalancılar) iman ettikten sonra, Allah'ı inkâr eden kimselerdir" şeklindedir.

3) Bu kelimenin, zem üzere mansûb olması da caizdir. Buna göre ifadenin takdiri, "İşte onlar yalancıların ta kendisidir. Ben, iman ettikten sonra Allah'ı inkâr edenleri kastediyorum" şeklinde olur. Bana göre bu, yapılan izahların en güzeli ve zorlamadan en uzak ve berî olanıdır.

4) "مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ" ifadesinin, cevabı hazfedilmiş şart ve mübteda olan bir cümle olmasıdır. Çünkü daha sonra zikredilecek olan şartın cevabı, hazfedilmiş olan bu cevaba delalet eder. Buna göre sanki, "İman ettikten sonra kim Allah'ı inkâr ederse, mükreh olan müstesna, Allah'ın gazabı onların başınadır. Ancak, küfre sinesini açanların başına da, Allah'ın gazabı vardır" denilmek istenmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Dinden Dönmeye Zorlananın Hükmü**

Âlimler, insanın kelime-i küfrü söylemesinin gerekmediği hususunda ittifak etmişlerdir. Bunun böyle olduğuna şunlar delalet etmektedir:

1) Bize, **Bilâl-i Habeşî**'nin o işkenceye sabrettiği ve, "Ahad, Ahad! - (Allah) birdir, birdir!" dediği rivayet edilmiştir. Rivayet olunduğuna göre, bir kısım Mekkeli fitneye düşerek, İslâm'a girdikten sonra İslâm'dan ayrılıp irtidat etmişlerdi ve onların içinde "mükreh" olanlar, kalbi imanda ısrar ettiği halde, kelime-i küfrü lisanen söyleyenler vardı. **Ammâr,** anne-babası **Yasir** ve **Sümeyye, Suheyb-i Rûmî, Bilâl-i Habeşî, Habbâb** ve **Sâlim** (r.anhüm) bunlardandır ki bunlar, alabildiğine işkence görmüş kimselerdir.

Sümeyye'ye gelince: Denildiğine göre o, iki deve arasına bacaklarından ve kollarından bağlanmış ve mızrakla kalbinden vurulmuştu. Ve onlar: "Sen, birtakım erkekler için Müslüman oldun" demişlerdi. Böylece hem o, hem de **Yâsir** öldürülmüştü ki bu ikisi, İslâm'ın ilk iki şehididir. **Ammâr**'a gelince o, onların istediklerini lisanıyla kerhen söylemişti. Bunun üzerine, "Ey Allah'ın Resûlü, **Ammâr** kâfir oldu" denildiğinde, Hz. Peygamber, *"Hayır, Ammâr tepeden tırnağa imanla doludur. İman onun etine kanına sirâyet etmiştir"* buyurur. **Ammâr,** Hz. Peygamber'e, ağlayarak gelir. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun göz yaşlarını silmeye başlar ve *"Senin için bir şey yok. Eğer onlar, aynı şeyi sana bir daha yaparlarsa, sen de onlara o söylediğini tekrarla"* der.[30] **Hadramî**'nin kölesi **Cebr** de bunlardandır. Efendisi onu zorlamış, o da bunun üzerine (lisânen) küfre girmişti. Daha sonra, hem efendisi hem de kendisi Müslüman olmuşlar, hem de öyle güzel Müslüman olmuşlar ki, hicret dahi etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "**illa men ukrihe**" bir istisna değildir. Çünkü mükreh, kâfir değildir. Binâenaleyh, onun kâfirden istisna edilmesi doğru olmaz. Ancak ne var ki, mükreh'ten, iman ettikten sonra kâfirden, kendi ihtiyarıyla sudûr

30 **Müsned**, 4/89-90.

eden şeyin aynısı (zâhiren) ondan çıktığı için, -bu müşakele'den (lafzî benzerlikten) dolayı- bu istisna geçerli olmuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Geçerli İcbar ve Bilal**

Burada, kendisi sebebiyle küfür kelimesini telaffuz etmenin ikrâh (zorlama) halini beyan etmek gerekir. Bu, o kimsenin, meselâ öldürülmeyle korkutulması, çok şiddetli dövülmesi ve incitilmesi gibi, dayanamayacağı bir işkenceye maruz bırakılmasıdır. **Mücahid** şöyle der: "Müslüman olduğunu ilk defa (açıkça) söyleyenlerin sayısı, yedidir: **Allah'ın Resûlü, Ebu Bekir, Habbâb, Süheyb, Bilâl, Ammâr** ve **Sümeyye.** Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelince, onu, amcası **Ebu Talib** korudu. **Ebu Bekir**'e gelince, onu da kabilesi himaye etti. Diğerleri ise yakalanıp, kendilerine demirden zırhlar giydirildi. Sonra da, güneş altına oturtuldular. Böylece, demirin ve güneşin harareti onların takatlerini kesti. **Ebu Cehil,** onların yanına gelerek, onlara sövüp saydı, onları azarladı, bu arada **Sümeyye**'ye de söverek mızrağını, harbesini onun fercine dürttü." Diğer âlimler ise şöyle demişlerdir: "Onlar, **Bilâl**'den başkasına diş geçiremediler. Çünkü onlar, **Bilâl**'e işkence yapıyorlardı. **Bilâl** ise: "Allah birdir, birdir!" diyordu. Derken, onlar ona işkence etmekten bıkıp usandılar. Bunun üzerine de, onlar onun ellerini arkadan bağlayarak boynuna kendirden bir ip attılar ve onu, kendisiyle oynayıp eğlensinler diye, çocukların ellerine verdiler. Derken, çocuklar da onunla oynamaktan usanarak, onu bıraktılar." **Ammâr** şöyle demektedir: "Biz, **Bilâl** hariç, o müşriklerin istedikleri şeyi söylemiştik. Ama, **Bilâl** canından vazgeçmişti. İşte bunun üzerine, o müşrikler onun yakasını bırakmışlardı." **Habbâb** da şöyle der: "Benim için, ancak sırtımın yağının söndürebileceği bir ateş yakmışlardı."

***BEŞİNCİ MESELE:* İşkence Edilenin Tutumu**

Âlimler, kişinin kelime-i küfrü söylemesi durumunda, kalbinin ona rıza göstermekten uzak olması ve birtakım tarizlerle, çıtlatmalarla yetinmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Bu tarizler o kişinin, "kâfirlere göre" manasını; veyahut da başka bir Muhammed'i kastederek, "Muhammed yalancıdır" demesi gibidir, veyahut da bu ifadeyi, istifham-ı inkârî'ye niyet ederek söylemesidir. (Muhammed yalancıdır?! Yani, değildir). İşte bu noktada iki bahis ortaya çıkar:

Birinci bahis: Onu buna zorlayan, onun bu tür niyetleri kafasında canlandırmasına fırsat vermez, veyahut da o çok büyük bir korku ve endişeye

kapıldığı için, bu tür niyetler onun kalbinden silinip giderse, o zaman bu kimse zahiren kınanır, ama Allah'ın affı da umulur ve beklenir.

İkinci bahis: Bu işe zorlayan, şâyet işi sıkı tutar da ona bütün tariz çeşitlerini açıklar ve ondan, "Şunu şunu demeni değil, şunu söylemeni bekliyorum" demesini isterse, bu durumda ya yalan söylemenin üstlenilmesi, veyahut da canı ölüme maruz bırakma durumu ortaya çıkar. İşte bu noktada bazı kimseler, onun yalan söylemesinin mubah olacağını ileri sürerlerken, bazıları bunun, onun için mubah olmayacağını savunmuşlardır ki, **Kâdî** bu ikinci görüşü tercih ederek, şöyle der: Çünkü yalan, ancak yalan olduğu için kabihtir. Binâenaleyh, her durumda kabih ve çirkin olması gerekir. Şâyet bazı faydalar gözetmekten dolayı kabih ve çirkin olmaktan çıkması caiz olsaydı, o zaman bazı menfaatlerden dolayı, Allah'ın da yalanı yapıp işlemesi imkânsız olmazdı. Bu durumda da sadece Allah'ın bilebileceği, bazı maslahatları gözetmesinden ötürü, böylesi bir yalanı işlemesi ihtimali sebebiyle, Allah'ın ne vaadine, ne de vaîdine güven diye bir şey kalmazdı.

***ALTINCI MESELE:* İcbar Konusunda Azimet**

Âlimler, kişinin, kelime-i küfrü söylemesinin gerekmediği hususunda ittifak etmişlerdir. Bunun delilleri şunlardır:

1) Biz, **Hz. Bilâl**'in, o işkenceye sabrettiğini ve, "(Allah) birdir, birdir!" dediğini; Hz. Peygamberin de, "Ne fenâ yaptın!" demediğini, tam aksine onu bundan dolayı ululayıp saygı duyduğunu nakletmiştik. Böylece bu, kişinin, kelime-i küfrü söylemesi gerekmediğine delalet etmiş olur.

Müseylime'nin İcbar Etmesi

2) Rivayet edildiğine göre **Müseylimetu'l-Kezzâb,** iki adam yakalar, onlardan birisine, "Muhammed hakkında ne dersin?" dediğinde o, "Allah'ın Resûlüdür!" der. Bunun üzerine, "ya benim hakkımda ne dersin!" dediğinde o, "sen de..." der. Bunun üzerine o, onu salıverir. Diğerine dönerek, "Peki Muhammed hakkında sen ne dersin?" dediğinde o, "Allah'ın Resûlüdür" der. Bunun üzerine **Müseylime,** "Ya benim için ne dersin?" dediğinde de, "Ben sağırım" der. **Müseylime,** sorusunu üç defa tekrarlar, o da aynı cevabı verir. Bunun üzerine o, onu öldürür. Bu durum Hz. Peygamber'e ulaşınca o, şöyle der: *"Birincisi, Allah'ın ruhsatına tutunmuştur. İkincisi ise, hakkı, kafalara vururcasına söylemiştir. Onu tebrik ederim"* buyurmuştur.

Bu hadis şu iki bakımdan delil getirilir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), kelime-i küfrü (inkârı ifade eden sözü) söylemeyi "ruhsat" olarak adlandırmıştır.

b) O, bu sözü söylemeyip de, bundan dolayı öldürülen kimsenin durumunu saygı ile karşılamıştır.

3) Hakkı ikrâr etme yolunda canı vermek çok zor bir şeydir. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَفْضَلُ الْعِبَادَاتِ اَحْمَزُهَا *"İbadetlerin en faziletlisi, en zor ve en meşakkatli olanıdır"*[31] hadisinden ötürü, bunun, en mükâfatlı bir ibadet olmuş olması gerekir.

4) Kelime-i küfrü söylemeyen, kalbini ve dilini küfürden temizlemiştir. Ama onu diliyle söyleyen kimseye gelince, farzedelim ki onun kalbi küfür kirinden temizdir, ama dili zahiren bu pis kelimeye bulaşmış olur. Binaenaleyh birincisinin durumunun daha faziletli olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

***YEDİNCİ MESELE:* İkrah'ın Çeşitleri**

Bil ki "**ikrah**" (zorlama)nın pek çok çeşiti vardır:

Birincisi, yapılması için zorlanılan fiilin, mesela içki içme, domuz eti veya leş yeme gibi bir iş olmasıdır. Bu durumda bakılır, eğer o, diğerini bu işi yapmaya silah zoruyla zorluyorsa, zorlanan kimsenin bunu yapması gerekir. Çünkü canı kurtarmak gerekir. Bu misalde, canı kurtarmanın yolu da, ancak onu yemekten geçer. Bunu yemeden-içmeden dolayı, ne o kimseye bir zarar, ne de Allah'ın hakkına bir ihanet söz konusudur. Dolayısıyla, *"Kendinizi tehlikeye atmayın"* (Bakara, 195) âyetinden ötürü, bunun yapılması gerekir.

İkincisi, zorlanılan fiilin mubah olup, vacip bir iş olmamasıdır. Bunun misali, bir kimsenin, bir kimseyi kelime-i küfrü söylemeye zorlamasıdır. Bu durumda, zorlanan kimsenin bunu söylemesi mubahtır, fakat, daha evvel de izah ettiğimiz gibi, farz ve vâcip değildir.

Üçüncüsü, o fiilin vâcip ve mubah değil, ancak haram olmasıdır. Bu, mesela bir kimsenin bir kimseyi, bir başkasını öldürmeye yahut onun uzuvlarından birisini kesmeye zorlaması gibidir. İşte bu durumda, öldürme işi, asıl hükmü olan haramlık üzere devam eder. Ama mükreh (zorlanan kimse) den kısas düşer mi düşmez mi meselesine gelince, **Şafiî** (r.h), bu hususta iki görüşünün birinde, "Kısas gerekir" demiştir. Bunun delili şu iki şeydir:

31 **Keşfu'l-Hafa** 1/155.

1) O, onu kasten ve düşmanca öldürmüştür. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Ey iman edenler, maktuller hakkında size kısas yazıldı (farz kılındı)"* (Bakara, 178) âyetinden ötürü, bu kimseye kısas uygulanması gerekir.

2) Biz, mükrehin, öldürülmesine kastedildiğinde, başkasını öldürmek suretiyle de olsa, canını kurtarabileceğinin helal olduğunda ittifak ettik. Binaenaleyh onun, bu öldürme işine yeltenmesinin düşünülmesi, onun da kanının akıtılmasını gerektireceğine göre, mükrehten gerçekten öldürme işinin sudur etmesi durumunda, onun kanı da akıtılmayı haydi haydi hak etmiş olur. Allah en iyi bilendir.

SEKİZİNCİ MESELE

Öldürme (katillik) veya kelime-i küfrü söyleme gibi, zorlamayı kabul eden fiiller olduğu gibi, böyle olmayan fiiller de vardır. Mesela, zinânın böyle olduğu söylenmiştir. Çünkü ikrâh (zorlama), büyük bir korku doğurur. Bu da, erkeğin cinsi münasebet organının sertleşmesine mani olur. Binâenaleyh eğer zina hadisesi tahakkuk edecek olsa, bunu ikrahtan dolayı değil de, o kimsenin kendi arzu ve ihtiyarı ile yaptığı anlaşılmış olur.

DOKUZUNCU MESELE

Şâfiî (r.h), mükrehin verdiği talakın (boşanmanın) talak sayılmayacağını söylerken; **Ebu Hanife** (r.h) ise, bu talakın geçerli olduğunu söylemiştir. **Şafiî** (r.h)'nin delili şudur: Cenâb-ı Hak, *"Dinde zorlama yoktur"* buyurmuştur. Bununla, "Dinde ikrah yoktur" manasının kastedilmiş olması mümkün değildir. Çünkü bu ikrah bizzat vardır. Binaenaleyh âyeti, ikrahın neticelerinin olmaması manasına hamletmek gerekir. Buna göre mana, "Dinde ikrahın tesiri yoktur, o nazar-ı dikkate alınmaz" şeklindedir. Hem Hz. Peygamber (s.a.s) de رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ وَالنِّسْيَانُ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ *"Ümmetimden, hatanın, unutmanın ve zorlanıldıkları şeyin vebali (hükmü) kaldırıldı"*[32] buyurmuştur. Yine O (s.a.s) لَا طَلَاقَ فِي إِغْلَاقٍ *"İkrah halinde talak geçerli değildir"*[33] buyurmuştur. Eğer onlar (yani Hanefîler), "O, onu boşamıştır. Dolayısıyla, *"Yine erkek, eşini boşarsa, ondan sonra kadın kendisine ... helâl olmaz"* (Bakara, 230) âyetinin hükmüne girer" derlerse, buna karşı cevabımız, "Deliller tearuz ettiğinde (birbirine karşı geldiğinde), bizim de görüşümüz üzere, oldukları gibi kalmaları gerekir" şeklinde olur. Allah en iyi bilendir.

32 **Keşfu'l-Hafa** 1/433; **İbn Mâce**, Talak, 16 (1/659).

33 **İbn Mâce**, Talak, 16 (1/660).

ONUNCU MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ *"Kalbi iman üzere mutmain ve müsterih olarak"* ifadesi, imanın yerinin kalp olduğuna delalet eder. Yeri kalp olan şey ise, ya inançtır, yahut kelâm-i nefsî (düşüncedir). Dolayısıyla imanın, ya bilmekten, yahut da kelâm-ı nefsi ile tasdik etmekten ibaret olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا *"Fakat kim küfre sine açarsa"* yani, "göğsünü (kalbini), küfrü kabul etmek için açar, yayarsa" buyurmuştur. "**Sadr**" kelimesi, "şereha" fiilinin mef'ûlü olarak mansubdur. Buna göre kelamın takdiri, "Kim göğsünü küfre açarsa" şeklindedir. Burada, "**sadrehu**" kelimesindeki zamir hazfedilmiştir. Çünkü insan, başkasının göğsünü açmaya, şekillendirmeye muktedir olamaz. Binâenaleyh âyetteki "sadr" kelimesi, kendisiyle ma'rifelik (belirlilik) murat edilen nekire bir kelimedir.

Allahu Teâlâ sonra, فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللهِ *"Allah'ın gazabı onların başındadır"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, onlara azap etmeye hükmetmiştir" demektir. Cenâb-ı Allah, daha sonra bu azabı niteleyerek, وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Onlar için en büyük bir azap vardır"* buyurmuştur.

Dünyayı Tercih Edenler

Sonra Cenâb-ı Allah ذٰلِكَ بِاَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ *"Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar dünya hayatını âhirete tercih etmişlerdir"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Onların bu küfre ve irtidada yeltenmeleri, Allahu Teâlâ'nın onları imana iletmemesi ve onları küfürden korumaması yüzündendir" şeklinde olur. **Kâdî** ise: "Bununla, "Allah onları cennete hidâyet etmez, iletmez" manası murat edilmiştir" demiştir. Ona bu görüşünün zayıf olduğu söylenir. Çünkü, *"ve Allah kâfirler güruhuna hidâyet etmez"* ifadesi, *"Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar dünya hayatını âhirete tercih etmişlerdir"* ifadesi üzerine atfedilmiştir. Binaenaleyh *"ve Allah kâfirler güruhuna hidâyet etmez"* ifadesinin, onların bu irtidat ve küfre yönelmelerini gerektiren bir sebep olması gerekir. Kıyamette cennete hidâyet etmemek, iletmemek ise, bu irtidadın ne bir sebebi, ne bir illeti olabilir, aksine bu, irtidadın neticesi ve sonucu olur. Dolayısıyla **Kâdî**'nin yapmış olduğu bu te'vil batıldır.

Allahu Teâlâ, sonra, kendisinin onları iman etmekten alıkoyduğunu iyice beyan ederek اُولٰئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ *"Onlar öyle kimselerdir ki, Allah, kalplerinin, kulaklarının ve gözlerinin üstüne mühür*

basmıştır" buyurmuştur. **Kâdî** şöyle der: "Mühürleme iman etmeye mânî değildir. Şunlar, bunun delilleridir:

1) Allahu Teâlâ bu sözü, onları kınamak ve zemmetmek sadedinde zikretmiştir. Binâenaleyh eğer onlar, bu mühürleme sebebi ile imân edememiş olsalardı, bu zemme müstahak olmazlardı.

2) Allahu Teâlâ, bu mühürleme hususunda, kulağı, gözü ve kalbi birlikte zikretmiştir. Halbuki kulak ve göz olmadığı zaman, bu ikisiyle ilgili mühürleme bir tarafa, bu kimsenin kalben mü'min olmasının mümkün olacağı malumdur.

3) Allah onları, "gafil" olarak nitelemiştir. Bir şeyden yasaklanan, ondan gafil olarak nitelenemez. Böylece, âyetteki "**tab'**" (mühürleme) ile muradın, kalpte yarattığı alâmetler ve işaretler olduğu sabit olur.

Biz Bakara Sûresi'nde (Bakara, 7) "**tab'**" ve "**hatm**" (mühürlemek damgalamak) kelimelerinin tefsirini yapmıştık. Ben derim ki: Bu kelimeler, pek çok açıklamalar ve güçlü cevaplarla birlikte, hem Bakara Sûresi'ndeki o âyette, hem de ilgili diğer âyetlerde ele alınmıştır. Dolayısıyla burada tekrar etmenin faydası yoktur.

Gafillerin Hüsranı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ *"İşte gâfil olanlar da onların ta kendileridir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a): "Bu, "onlar, âhirette kendilerine yapılmak istenen şeylerden gafildirler" manasınadır" demiştir. Müteakiben Cenâb-ı Hak, لَا جَرَمَ اَنَّهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ *"Hiç şüphesiz onlar âhirette de hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur.

Bil ki bu hüsranı gerektiren şey, Allahu Teâlâ'nın, geçen âyetlerde, onlarda olduğunu beyan ettiği şu altı sıfattır:

1) Onlar, Allah'ın gazabını hak etmişlerdir.

2) Onlar, azab-ı elîmi hak etmişlerdir.

3) Onlar, dünya hayatını âhirete tercih etmişlerdir.

4) Allahu Teâlâ onları hidâyetinden mahrum etmiştir.

5) Allahu Teâlâ, onların kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir.

6) Allahu Teâlâ, onları, kıyamette, kendilerine verilmek murat edilen o şiddetli azaptan gafil olanlardan kılmıştır. Hal böyle olunca, onlar bu azabı savuşturma hususunda hiçbir şey yapamazlar. Bundan ötürü de, onların hakkında, herbiri çeşitli hayır ve mutlulukları elde etmeye mani en

büyük şeylerden olan bu altı sıfatın onlarda tahakkuk ettiği sabit olmuştur. Allahu Teâlâ'nın, insanı taatleriyle, âhiret mutluluklarını satın alan bir tâcir gibi olsun diye, dünyaya koyduğu malumdur. Binaenaleyh insanın önünde bu büyük (altı) engel bulununca, bu kimsenin hüsranı (zarar ve ziyanı) büyük olur. Cenâb-ı Allah, işte bu sebepten ötürü, *"Hiç şüphesiz onlar, âhirette de hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* yani, "başkaları değil, onlar" buyurmuştur. Bundan maksat, onların hüsranlarının, zarar ve ziyanlarının pek büyük olacağına dikkat çekmektir. Allah en iyi bilendir.

ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٠﴾ يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١١١﴾

"Sonra senin Rabbin, işkencelere uğratıldıktan sonra hicret edip ardından da sabrederek cihat edenlerin yardımcısıdır. Gerçekten senin Rabbin onların bu amellerinden sonra cidden gafûr ve rahîmdir. O gün herkes kendisi için çalışıp çabalayacak. Herkes ne yaptı ise, kendisine eksiksiz (onun karşılığı) verilecek. Onlar asla haksızlığa uğratılmayacaklar" (Nahl, 110-111).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **İmanda Sebatın Mükâfatı**

Allahu Teâlâ, geçen âyette, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden kimsenin durumu ile Allah'ı inkâr etmeye zorlanan, korku sebebi ile kelime-i küfrü söyleyen veya bunu söylemeyen kimselerin durumunu anlatınca, bunun peşi sıra da, fitnelere uğratılıp, işkence edildikten sonra hicret edenlerin durumunu zikrederek, *"Senin Rabbin, işkencelere uğratıldıktan sonra hicret edenlerin yardımcısıdır"* buyurmuştur. **İbn Âmir,** mâlum sîgasında ve fâ harfinin fethasıyla, buradaki fiili, "**fetenû**" (fitneye düşürmelerinden sonra) şeklinde okurken; diğer kıraat imamları meçhul olarak, fâ'nın zammesiyle, "**fütinû**" (fitneye düşürülmelerinden sonra) şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatin izahı şu şekillerde yapılabilir:

1) Bununla "Müşriklerin ileri gelenleri, yani fakir Müslümanlara eziyet edenler, eğer tevbe eder, hicret eder ve sabrederlerse, Allah onların tevbelerini kabul eder" manası murat edilmiştir.

2) Tıpkı "مَانَ" ve "اَمَانَ" (geçimini üzerine almak, bakmak) kelimelerinin aynı manaya gelmesi gibi, "فَتَنَ" ve "اَفْتَنَ" (fitneye düşürdü) fiilleri de aynı manaya gelir.

3) O güçsüz ve aciz Müslümanlar, canlarını korumak için, küfür (inkâr) sözünü söyleyince, sanki kendilerini fitneye düşürmüş oldular. Bu durum bir fitne kabul edildi. Çünkü kelime-i küfrü (zorlama esnasında) söyleme müsaadesi henüz o zaman verilmemişti.

Bu fiilin meçhul okunuşuna göre olan kıraatin izahı ise açıktır. Çünkü, "fitneye düşürülenler", müşriklerin ileri gelenlerinin irtidada, imandan dönmeye zorladıkları güçsüz ve aciz mü'minlerdir. Böylece Allahu Teâlâ, hicret, cihat ve sabretmeleri halinde bu kimseleri, (icbar halinde) kelime-i küfrü söylemelerini bağışlayacağını beyan buyurmuştur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İşkenceden Sonra Hicret**

Âyetteki مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا *"fitneye düşürüldükten sonra"* ifadesi ile, ya onların işkence edilmeleri, yahut işkence edileceklerine dair tehdit edilmeleri manası kastedilmiş olabileceği gibi, "onların irtidat etmiş olmaları" manası da kastedilmiş olabilir. **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Hicret eden bu mü'minler, Mekke'de idiler. Derken başlarına bir fitne (belâ) geldi ve irtidat ettiler. Hz. Muhammed (s.a.s) hakkında şüpheye düştüler. Sonra tekrar Müslüman olup, hicret ettiler. İşte bu âyet onlar hakkında nazil oldu." Bu âyetin, **Abdullah b. Said b. Ebî Sarh** hakkında nazil olduğu da söylenmiştir. O, irtidat etmişti. Mekke'nin fethi günü, Hz. Peygamber (s.a.s), onun öldürülmesini emretti. Bunun üzerine **Osman** (r.a), onun için eman diledi ve Hz. Peygamber de bu emanı verdi. Daha sonra o güzel bir Müslüman oldu. Bu rivayet, ancak biz bu sûreyi medenî kabul ettiğimizde, yahut da bu sûredeki bu âyeti medenî saydığımızda geçerli olur. Bununla, takiyye için küfür-inkâr sözünü söyleyen o zayıf ve âciz Müslümanların da kastedilmiş olması muhtemeldir. Binâenaleyh âyetteki, *"fitneye uğratıldıktan sonra hicret edenler"* ifadesi, bu dört izahın her birine de muhtemeldir. İfadenin lafzında, bunlardan birine muayyen olarak delalet eden birşey yoktur.

Bunu anladığın zaman biz diyoruz ki: Bu âyet, küfrünü açıkça ifade eden, söyleyen kimse hakkında nazil olmuştur. Binâenaleyh âyetten murat, "Bu, kendisinde günah olmayan şeylerdendir. Hicret eder, cihatta bulunur ve sabrederse bu kimsenin hali, icbar edilmeyen kimsenin hali gibidir" manası olur. Eğer bu âyet irtidat eden kimse hakkında ise o zaman bundan maksat, "Tevbe edip dönmesi ve üzerine vâcip olan şeyleri yerine getirmesi o kişiden bu ikabı giderir ve onun için Allah'ın mağfireti, rahmeti meydana gelir" manası olur. Âyetteki "**ba'dihâ**" kelimesindeki "hâ" zamiri, daha önce bahsedilen amellere râcidir. O ameller de, hicret, cihat ve sabırdır.

İnsanın Kendi Derdine Düşmesi

Cenab-ı Allah'ın يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا *"O gün herkes, kendisi için çalışıp çabalayacak "* ifadesi ile ilgili birkaç bahis var:

Birinci bahis: Zeccâc: "Âyetteki "**yevm**" (o gün) kelimesi, iki bakımdan mansubdur:

1) İfadenin manası "Gerçekten senin Rabbin bunların ardından, her nefsin kendisi için çalışıp çabaladığı o günde, cidden gafûr ve rahîmdir" yani "Hak Teâlâ, rahmet ve mağfiretini, insanın rahmet ve mağfirete en çok muhtaç olduğu o günde verir" şeklinde olabilir.

2) Âyetin takdiri, "Onlara, şöyle şöyle olan o günü hatırlat. Çünkü Kur'ân'ın manası (özü) azamet, inzâr ve va'z u nasihattir" şeklinde olabilir. (Yani "yevm" kelimesi, her iki durumda da mef'ûl olarak mansub olmuş olur)" demiştir.

İkinci bahis: Birisi şöyle diyebilir: "Nefsin, diğer bir nefsi yoktur. Binâenaleyh âyetteki, "كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا" ifadesinin manası nedir?"

Buna şöyle cevap verilir: "Nefis" ile bazen canlının bedeni kastedilir, bazen bir şeyin kendisi ve özü murat edilir. Dolayısıyla ilk "nefis" kelimesi, cüsse ve beden; ikincisi ise, onun kendisi ve zatıdır. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "O gün her insan gelir, kendini savunur. Onu başkasının durumu ilgilendirmez." Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün onlardan her birinin, kendine yeter bir işi (bir derdi) vardır"* (Abese, 37) buyurmuştur. Bazı âlimlerden şu rivayet edilmiştir: "Cehennem sesli olarak öylesine nefes verir ki, bütün mukarreb melekler ve bütün nebiler, resuller, diz üstü çöküp şöyle yakarmaya başlarlar: "Ey Rabbim, nefsimi nefsimi!.." Halilullah olan **Hz. İbrahim** (a.s) bile bunu yapar." Âyette bahsedilen *"kendisi için çalışıp*

çabalama", her insanın kendi mazeretini ortaya koymasıdır. Nitekim *"Onlar bizi yoldan saptırdılar"* (Ahzâb, 67) ve *"Rabbimiz Allah'a yemin olsun ki biz müşrik değildik"* (En'am, 23) sözlerinde olduğu gibi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ *"Herkes ne yaptıysa kendisine eksiksiz verilecektir"* buyurmuştur. Bu ifadede bir hazif vardır ve manası şöyledir: "Her nefse işlediği şeyin karşılığı eksiksiz ve noksansız olarak verilecektir."

Âyetteki وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ *"Onlar asla haksızlığa uğratılmayacaklar"* cümlesi hakkında **Vâhidî** şöyle der: "Bu, "onlara eksik verilmez" manasındadır. **Kâdî** ise şöyle demiştir: "Bu âyet, bizim (**Mu'tezile**'nin) vaîd hususundaki görüşümüze delalet eden en kuvvetli delillerdendir. Çünkü bu âyet, Hak Teâlâ'nın herkese, hakkını eksiksiz olarak vereceğine delalet eder. Eğer Cenâb-ı Allah, günahkârın cezasını şefaat sebebi ile kaldıracak olsaydı, eksiksiz ulaştırmış olması doğru olmazdı."

Buna şöyle cevap verilebilir: "Umûmî hükümlerin zâhirinin sizin görüşünüze delalet ettiği hususunda bir anlaşmazlık yoktur. Fakat biz (Ehl-i sünnetin) mezhebine ve görüşüne göre: "Umûmî hükümlerin (ifadelerin) zâhirlerine tutunmak, katiyet ifade etmez. Bir de, vaîd ile alakalı ifadelerin zâhirleri, vaad ile ilgili ifadelerin zahirlerine muarızdır. Hem sonra biz, "...بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً" (Bakara, 81) âyetinin tefsirinde vaad-i ilâhî cihetinin, birçok yönden vaîd-i ilahi cihetine ağır bastığını beyan etmiştik. Allah en iyi bilendir.

Nankör Beldenin Sonu

وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَاْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١١٢﴾

"Allah o memleketi, size bir ibret örneği olarak darb-ı mesel yaptı. O (belde), korkudan emin ve sakindi. Rızkı da, kendisine her bir yandan bol bol geliyordu. Fakat o, Allah'ın nimetlerine nankörlük etti de, Allah da ona, işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden, açlık ve korku elbisesini tattırdı" (Nahl, 112).

Âyetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirleri âhiretteki çok şiddetli vaîd ile tehdit edince, bu âyette dünya afetleriyle de tehdit etmiştir. Bu afetler, âyette de bahsedildiği gibi, açlık ve korku içine düşmeleridir.

***İKİNCİ MESELE:* Mesel**

"Mesel", ister mevcut olsun ister mevcut olmasın, bazen belli bir sıfata sahip bir şeyle; bazen de mevcut ve belli bir şey ile yapılır. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah'ın, darb-ı mesel yaptığı bu memleket, farzedilen muhayyel bir memleket olabileceği gibi, belli bir belde de olabilir. İkinci ihtimale göre, bu memleketin Mekke veya Mekke'den başka bir belde olması muhtemeldir. Ekseri müfessirler bunun Mekke olduğu kanaatindedirler. Ama daha doğrusu, onun Mekke'den başka bir belde olması gerekir. Çünkü bu mesel, Mekke için yapılmıştır. Mekke'nin meseli (benzetileni) ise, Mekke'den başka olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, bu memleketin bazı sıfatlarını şöylece saymıştır:

Birinci sıfat: Oranın **emniyetli** ve **emin** olması, ahalisine baskın yapılamaması. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Çevrelerindeki insanların zorla (yakalanıp) kapılmakta olmasına rağmen, (Mekke'yi) korkusuz (ve emin bir yer) yaptığımızı onlar görmediler mi?"* (Ankebût, 67) buyurmuştur. **Mekke** için durum böyledir. Çünkü Araplar birbirlerine baskın yaparlardı. Ama Mekkeliler, Allah'ın mukaddes beldesinin ahalisi oldukları için, diğer Araplar onlara saygı duyar, izzet ve ikramda bulunurlardı.

Bil ki "karye" (memleket)i, eminlikle tavsif etmek, her ne kadar aslında eminlik onun ahalisine ait ise de, caizdir. Çünkü Mekke emniyetin mahalli ve o ahalinin yeridir. Zaman ve mekanlar ise, kendilerinin içinde bulunanların sıfatları ile tavsif edilebilirler. Mesela, "Güzel, sıcak ve soğuk yer" denilir.

Mutmain ve Emin Kelimeleri

İkinci sıfat, âyetteki **"mutmain"** kelimesinin ifade ettiği husustur. **Vâhidî,** bunun manasının, "Onlar kararlı ve sakin idiler. Oranın ahalisi, korku ve darlıktan ötürü oradan göçme ihtiyacı hissetmezlerdi!" şeklinde olduğunu söylemiştir. Ben derim ki: "Eğer oranın mutmain olmasından

murat, ora ahalisinin, korku sebebi ile oradan göçme ihtiyacı hissetmemeleri olursa, işte bu orasının "emin" olması demektir. Eğer bununla, onların darlık sebebi ile oradan göçme ihtiyacı duymamaları manası kastedilirse, bu da âyetteki *"Rızkı da, kendisine her bir yandan bol bol geliyordu"* ifadesinin anlattığı husustur. Her iki takdire göre de, buna bu mana verilirse, bir tekrar olmuş olur." Buna şöyle **cevap** verilebilir: "Akıllı kimseler, ثَلَاثَةٌ لَيْسَ لَهَا نِهَايَةٌ اَلْاَمْنُ وَالصِّحَّةُ وَالْكِفَايَةُ *"Üç şeyin, yani emniyetin, sıhhatin ve kifâyetin (yeterliliğin) sonu yoktur"* demişlerdir. O halde âyetteki "**âmineten**" kelimesi, emniyete; "**mutmainneten**" kelimesi, bu beldenin havası onların mizaçlarına uygun düştüğü, orada itminan bulup yerleştikleri için sıhhate ve *"Rızkı da, kendisine her bir yandan bol bol gelir"* ifadesi de kifâyete işarettir." Müfessirler şöyle demişlerdir: "Rızkın her yandan gelişinin sebebi, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İbrahim**'in duasını kabul etmiş olmasıdır. **İbrahim** (a.s)'in duası da, *"İnsanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, kendilerini bazı meyvelerle rızıklandır"* (İbrahim, 37) şeklindedir.

Cenâb-ı Allah, o beldeyi bu üç sıfatla tavsif edince, فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللهِ *"Fakat o (belde), Allah'ın nimetlerine nankörlük etti"* buyurdu. "**En'um**", tıpkı "şiddet"in, "**eşüdd**" şeklinde çoğul oluşu gibi, "**nimet**"in çoğuludur. Ben derim ki: "Burada **"En'um** (nimetler) kelimesi, cem-i kıllettir (azlık ifade eden çoğuldur). Buna göre mana "O beldenin halkı, az nimet çeşitlerine karşı nankörlük ettiler de, Allah da onları cezalandırdı" şeklinde olur. Binâenaleyh burada uygun olan, "Onlar Allah'ın büyük nimetlerini inkâr ettiler de, böylece azabı hak ettiler" denilmesi idi. Öyleyse bunun cem-i kıllet olarak getirilmesinin sebebi nedir?" diye bir soru sorulabilir. Buna şöyle cevap verilir: Bundan murat, en düşük olan ile en yüce ve büyük olana işaret etmektir, yani, "Azıcık nimetlere bile nankörlük etmek, azabı gerektirdiğine göre, çok ve büyük nimetlere karşı nankörlük haydi haydi azabı gerektirir" demektir. Dolayısıyla bu, Mekkeliler için bir meseldir. Çünkü onlar, emniyet, itminan ve bolluk içinde idiler. Hak Teâlâ onlara sonra da en büyük nimet olan Hz. Muhammed (s.a.s)'i lütfetti. Ama onlar bu hususta da nankörlük edip, ona çok eziyetler verdiler. Bundan ötürü Cenâb-ı Hak onlara, belâları musallat kıldı.

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ onları yedi sene açlıkla azaplandırdı. Hatta leş, kemik, kan, deve yünü ve deri (kayış) yediler. Korkuya gelince, o şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), onlar üzerine seriyyeler gönderiyordu ve bu seriyyeler, onlara baskınlar yapıyordu."

İbnu'r-Ravendî'nin İddiasına Ret

İbnü'r-Ravendî'nin, edip olan **İbnu'l-A'rabî**'ye şöyle dediği rivayet edilir: "Elbise tadılır mı?" **İbnü'l-A'rabî** de: "Ey maymun, ne öpmek var, ne elbise! Diyelim ki sen, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in peygamber olduğundan şüphe ediyorsun, ama o da bir Arap değil mi?" **İbnü'r-Râvendî**'nin maksadı, "elbise tadılmaz, giyilir. Binâenaleyh normali, ya "Allah onlara açlık elbisesini giydirdi" yahut da, "Allah onlara, açlığı tattırdı" denilmesidir" diye âyeti tenkit etmekti. Ben derim ki: Buna birkaç şekilde cevap verilir:

1) Açlık esnasında onlarda görülen haller iki türlü olur:

a) Tadılan şey, yiyecektir. Binâenaleyh onlar, yiyecekleri elde edemeyince, sanki açlığı tatmış gibi olurlar.

b) O açlık, çok ve şiddetli idi. Dolayısıyla açlık sanki onları her taraftan sarıp kuşatmıştı. Bundan ötürü elbiseye benzetilmiş oldu. Velhasıl bu açlıkta, hem tadılana, hem de giyilene benzer bir hal vardı. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, her ikisini de nazar-ı dikkate alarak, *"Allah da ona.. açlık ve korku elbisesini tattırdı"* buyurmuştur.

2) Bu ifadenin takdiri, "Allah o Mekkelilere, açlık ve korku elbisesini öğretti" şeklindedir. Ama Allahu Teâlâ bu öğretmeyi, "tattırma" lafzı ile anlattı. Tatma aslında ağızla olur. Sonra bu kelime mecâzî olarak, "bilme-öğrenme" manasında da kullanılmıştır ki bu, denemek-imtihan etmek demektir. Nitekim sen, "Falancayla münazara et, konuş tanış ve ondaki bilgileri tat" dersin. Nitekim şair,

وَمَنْ يُذُقِ الدُّنْيَا فَإِنِّى طَعِمْتُهَا وَسِيقَ إِلَيْنَا عَذْبُهَا وَعَذَابُهَا

"Dünya lezzetlerini tadan bilsin ki, onu ben de tattım. Bize onun, hem tatlılıkları, hem de azabı sunulmuştur" demiştir.

Korku ve açlık elbisesi, o insanlar üzerinde müşahede edilen zayıflık, renk kaçıklığı, yorgunluk, hallerindeki değişme ve kalplerinin üzgünlüğüdür. "Falancanın üzerinde korku ve açlığın kötü neticelerini gördüm" diyebileceğin gibi, "Falancanın üzerinde açlık ve korku elbisesini tattım (gördüm)" de diyebilirsin.

3) "Giyinme" lafzı, dokunma manasına olabilir. Buna göre âyetin takdiri, "Allah ona açlık ve korkuya dokunmayı tattırdı" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ *"işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden..."* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Cenâb-ı Allah,

bu ifade ile, onların Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlayıp, Mekke'den çıkarıp, O'nu öldürmeyi kafalarına koyduklarında O'na yaptıkları şeyleri kastetmiştir."

Ferrâ şöyle demektedir: "Âyette بِمَا صَنَعَتْ (O beldenin yaptığı şey yüzünden...) demedi. Bunun benzeri ifadeler Kur'ân'da pek çoktur. "فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ" (A'raf, 4) âyeti bunlardandır. Cenâb-ı Hak bu âyette, "**kâilûn**" yerine, "**kâiletun**" dememiştir (yani bunun râci olduğu zamirin müfret müennes oluşunu nazar-ı itibara almamıştır). Sözün özü şudur: Allahu Teâlâ o "karye" (belde)yi *"mutmain", "rızkı her yerden bol bol gelen"* ve *"Allah'ın nimetlerine nankörlük eden"* bir belde olarak tavsif etmiştir. Bütün bu sıfatlar her ne kadar, "**karye**" lafzına göre getirilmiş ise de, gerçekte kastedilen, o karyede (beldede) oturanlardır. İşte bundan ötürü pek yerinde olarak, âyetin sonunda, *"işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden"* buyurmuş (bununla oranın ahalisini kastetmiştir). Allah en iyi bilendir.

Helal Gıda Emri

وَلَقَدْ جَآءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١١٣﴾ فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ حَلَالاً طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١١٤﴾

"Celalim hakkı için onlara kendilerinden bir peygamber gelmişti de onlar onu yalanlamışlardı. Derken onlar zulümlerinde berdevam iken, azap onları yakalayıverdi. Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden helal ve temiz olarak yiyin. Allah'ın nimetlerine şükredin, eğer O'na kulluk edecekseniz..." (Nahl, 113-114).

Bil ki Allahu Teâlâ, "mesel"i zikredince, "mümessel"i (hakkında mesel getirilen şeyi) zikrederek, وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ *"Celalim hakkı için onlara kendilerinden bir peygamber gelmişti de.."* buyurmuştur. Yani, Mekkelilere kendi içlerinden aslını ve nesebini bildikleri bir peygamber gelince, فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ *"Onlar onu yalanlamışlardı. Derken azap onları yakalayıvermişti."* **İbn Abbas,** bu ifadedeki "azab"a, "Mekke'deki açlık" manasını vermiştir. Bunun, **Bedir** Günü'ndeki katl ve öldürme olduğu da ileri sürülmüştür. Ben derim ki, **İbn Abbas**'ın sözü daha uygundur. Çünkü Cenâb-ı

Hak, bu ifadenin hemen peşinden فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ *"Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden yiyin... Eğer O'na kulluk edecekseniz"* buyurmuştur. Yani, "O açlık, sizin küfrünüz sebebiyledir. Binâenaleyh, yiyip-içebilmeniz için, küfrünüzü bırakınız" demektir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden yiyin"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu ifadeyle ganimetleri murat ettiğini söyleyerek, "Ey Müslüman cemaati, Allah'ın size vermiş olduğu rızıklardan yiyiniz" manasını vermiştir. **Kelbî** şöyle demektedir: "Mekke'nin ileri gelenleri, açlıktan tâkatleri kesildiği zaman, Hz. Peygamber'le konuşarak, "Erkeklerimize düşman oldun. Peki, kadınlarımızın ve çocuklarımızın suçu ne?" dediler. Çünkü, Mekkelilere verilen yiyecek ve içecekler, Hz. Peygamber'in emriyle kesilmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara yiyecek sevkine müsaade etti de, böylece onlara yiyecek gönderildi. İşte, bu sebeple de Allah, *"Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden helâl ve temiz olarak yiyin"* buyurmuştur. Kabule şayan olan görüş, **İbn Abbas**'ın söylediğidir. Buna, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetten sonra, *"O, size ancak ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası için kesilmiş olanı haram kıldı"* (Nahl, 115) buyurmuş olması da delalet eder. Yani, "Sizler iman edip küfrü terk edince, işte o zaman helâl ve temiz olan o ganimetleri yiyin. Leş ve kan olan o habîs, murdar şeyleri de terk edin" demektir.

Haram Yiyecekler

اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَآ اُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهٖ ۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٥﴾

"O, size ancak ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası için kesilmiş olan hayvanın etini haram kıldı. (Bununla beraber) kim muztar kalırsa, saldırmamak ve haddi geçmemek şartıyla (yiyebilir). Çünkü Allah affeden ve merhametli olandır" (Nahl, 115).

Bil ki bu âyet, sonuna kadar, aynen Bakara Sûresi'nde de (Âyet, 173) zikredilmiş ve orada tefsir edilmişti. Dolayısıyla, bunu tekrarlamanın faydası yoktur. Ancak ben diyorum ki: Cenâb-ı Hak, haram olanları (muharremâtı)

bu sûrede bu dört şeye hasretmiştir. Çünkü, bu âyet-i kerimenin başındaki "innemâ" hasr ifade etmektedir.

Kezâ Allahu Teâlâ En'âm Sûresi'nin "قُلْ لَا اَجِدُ فِيمَا اُوحِيَ اِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ" (Âyet, 145) âyetinde de haram yiyecekleri bu dört şeye hasretmiştir. Bu iki sûre de Mekkî'dir. Cenâb-ı Hak muharremâtı, Bakara Sûresi'ndeki (Âyet, 173) âyette de, bu dört şeyle sınırlamıştır. Çünkü, bu âyet aynı lafızlarla Bakara Sûresi'nde de geçmiştir. Cenâb-ı Allah bunları, Mâide Sûresi'nde de bu sayıyla sınırlandırmıştır. Çünkü O, bu sûrenin başında, "اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْاَنْعَامِ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ" (Âyet, 1) buyurmuş, onlara bildirilecek şeyler hariç, hepsini mubah kılmıştır.

Âlimler bu âyetteki (Maide, 1) "مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ" ifadesiyle kastedilenin, o sûredeki "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهِ" (Maide, 3) âyeti olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu dört şeyi, bu üç sûrede zikretmiş, daha sonra da, *"...boğulmuş, vurulmuş, yukardan yuvarlanmış, süsülmüş, canavar yırtmış olup da ölenler..."* (Maide, 3) buyurmuştur ki bunlar, "**meyte**"nin hükmüne dahildir. Daha sonra da, *"...dikili taşlar üzerinde boğazlanan da"* buyurmuştur ki, bu da, bu âyetteki, *"... bir de Allah'tan başkası için kesilmiş olanları"* (Nahl, 115) ifadesinin muhtevasına girenlerden birisidir. Böylece bu dört sûrenin, muharrematın bu dört şeyle sınırlandırıldığına delâlet ettiği sabit olmuş olur. Bu dört sûrenin ikisi Mekkî, ikisi Medenî'dir. Çünkü, Bakara Sûresi ve Mâide Sûresi Medenî'dir. Binâenaleyh kim, icmâ ve kesin delillerin tahsis ettiği şeyler hariç, muharrematın bu dört şeye hasredildiğini kabul etmezse, kendisinden endişe edilecek bir mahalde bulunmuş olur. Çünkü bu sûre, muharremâtın bu dört şeye hasredilmesinin, hem Mekke'nin hem de Medine'nin ilk ve son dönemlerinde sabit olan bir şer'î hüküm olduğuna delâlet etmektedir. Allahu Teâlâ bu beyanı, her türlü mazeretleri sona erdirmek ve her türlü şüpheleri bertaraf etmek için, bu dört sûrede tekrar tekrar beyan buyurmuştur.

وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ اَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هٰذَا حَلَالٌ وَهٰذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ اِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ ﴿١١٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١١٧﴾

"Dillerinizin yalan yere vasıflandırageldiği şeyler için: "Şu helaldir, bu haramdır" demeyin. Çünkü, Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz. Allah'a yalan düzenler ise, şüphe yoktur ki, felâh bulmazlar. (Bu), az bir menfaatten ibarettir. Halbuki onlara, pek acıklı bir azap vardır" (Nahl, 116-117).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Allah Adına Yalan Uydurma**

Bil ki Cenâb-ı Hak, haram olan şeyleri bu dört şeye hasredip sınırlayınca, bu hasrı ve muharrematı bazen bu dörtten fazla yapan, bazen de eksilten kâfirlerin yolunun bozukluğunu belirtmiştir. Çünkü onlar, **bahîra**'yı, **sâibe**'yi, **vasîle**'yi ve **hâm**'ı[34] haram kılıyorlar ve: "Bu hayvanların karınlarında olan (yavru)lar, sırf erkeklerimiz içindir. Kadınlarımıza ise haramdır" diyorlardı. Böylece, muharrematın sayısını arttırıyorlardı. Yine, helal kılınmış olan şeylerin sayısını da çoğaltıyorlardı. Çünkü onlar meyte'yi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına boğazlanmış olan şeyleri de helal addetmişlerdi. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, haram olan şeylerin, bu dört şeyin ta kendisi olduğunu; onların, "Bu helaldir, şu haramdır" dedikleri şeylerin de, bir yalan ve Allah'a iftira olduğunu beyan etmiştir. Sonra da, bu yalana mukabil olan şiddetli vaîd ve tehdidi zikretmiştir. Ben derim ki: Allahu Teâlâ bu dört sûrede bu hasrı beyan edip, bu âyette de, bunları fazlalaştırmanın ya da eksiltmenin bir yalan ve Allah'a iftira olup böyle yapmanın da şiddetli bir tehdidi mucib olduğunu zikredince, biz, bu hasra ilavede bulunulamayacağını anlamış oluruz. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ" ifadesindeki "**kezib**" kelimesinin mansub kılınması hususunda, şu iki izah yapılmıştır:

1) **Kisâî** ve **Zeccâc**, "**limâ**"daki **ma**'nın mastariyye olduğunu söylemişlerdir. Buna göre kelamın takdiri, "Lisanlarınız yalanı vasfederek bu helaldir, bu haramdır demeyiniz" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, "Şunun için, şöyle şöyle demeyiniz" denilmesidir.

34 Bu tabirlerin tefsiri hk. bkz: Mâide Sûresi, 103. âyet

Buna göre şâyet onlar لِتَفْتَرُوا عَلَى اللهِ الْكَذِبَ *"Çünkü Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz"* ifadesi bunun aynısıdır" derlerse, buna şöyle cevap verilir:

Âyetteki *"Dillerinizin yalan yere vasıflandırageldiği şeyler için"* ifadesinde, Allah'a karşı yalan uydurulduğu beyan edilmektedir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu hususta ilave bir açıklama tahakkuk etsin diye, *"Çünkü, Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz"* buyurmuştur. Bunun, Kur'ân'daki benzerleri pek çoktur. Bu, Allahu Teâlâ'nın, önce bir şeyi ifade edip, sonra da onu ilave bir fayda ile tekrarlamasıdır.

2) Bu **ma**'nın ism-i mevsûl olmasıdır. Buna göre ifadenin takdiri, "Lisanlarınızın vasfettiği, söylediği yalanlar sebebiyle, "şu haram, şu da helaldir" demeyiniz" şeklindedir. **Ma**'nın ism-i mevsûl olması durumunda gerekli olan âid zamiri, karine kâim olduğu için hazfedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dillerinizin yalan yere vasıflandırageldiği şeyler için"* ifadesi, fasîh ve belîğ bir sözdür. Çünkü, yalanın mahiyeti ve hakikati müphemdir. Halbuki onların yalan söylemeleri, yalanın hakikatini ortaya kor ve onun mahiyetini izah eder. İşte bu, onların sözlerini, alabildiğince yalan olmakla nitelemektir. Bunun bir benzeri de **Ebu'l-Alâ el-Maarrî**'nin şu beytidir:

سرمى برق المعرة بعد وهن فبات برامة يصف الكلالًا

Buna göre mana, "Bu şimşeğin sirâyet edip hareket etmesi, zayıf ve aciz kimseleri vasfeder" şeklindedir. İşte burada da böyledir. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Çünkü, Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz"* buyurmuştur. Bu, "onlar, bu haram ve helâl kılma işini Allah'a nisbet ediyor ve "O, bunu bize emretti" diyorlardı" demektir. Ben, bu lâm'ın, maksat lâm'ı (lâmu'l-garad) olmadığını zannediyorum. Çünkü bu iftira, onların gaye ve maksatları değildir. Tam aksine bu لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Çünkü o akıbet kendileri için bir düşman ve bir tasa olacaktı"* (Kasas, 8) ifadesinde olduğu gibi, akıbet lâm'ıdır. **Vâhidî** şöyle der: "لِتَفْتَرُوا عَلَى اللهِ الْكَذِبَ" ifadesi, "لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ" ifadesinden bedeldir. Çünkü, onların yalan vasfetmesi, Allah'a bir iftiradır. Dolayısıyla, onların yalan yere nitelemeleri, Allah'a iftirada bulunmakla tefsir edilmiştir.

Müteakiben Allah, kendisine o iftirada bulunanları tehdit ederek إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ *"Çünkü, Allah'a yalan düzenler ise, şüphe yoktur ki, felah bulmazlar"* buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların içinde bulundukları nimetin, en yakın zamanda ellerinden çıkacağını beyan buyurarak, مَتَاعٌ قَلِيلٌ *"(Bu), az bir menfaatten ibarettir"* buyurmuştur. Zeccâc, bunun manasının, "Onların metâları, az ve önemsiz bir metâdır" şeklinde olduğunu söylerken, **İbn Abbas**, "tam aksine, dünyanın bütün metâı az bir metâdır" demiştir. Sonra onlar, elîm bir azaba sevk edileceklerdir. Bu da, وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Halbuki onlara, pek acıklı bir azap vardır"* ifadesinden anlaşılan husustur.

Yahûdîlere Haram Kılınan Yiyecekler

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٨﴾

"Biz sana anlattığımız şeyleri Yahûdîlere daha evvel haram kılmıştık. (Bununla) biz onlara zulmetmemiştik. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı" (Nahl, 118).

Bil ki, Cenâb-ı Hak Müslümanlar için neyin helâl, neyin haram olduğunu açıklayınca, bunun peşinden Yahûdîlere tahsis edilen haramları beyan ederek, *"Biz sana anlattığımız şeyleri, Yahûdîlere daha evvel haram kılmıştık"* buyurmuştur ki, bunun incelenmesi En'âm Sûresi'nde (Âyet, 146) geçmişti.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ *"(Bununla) biz onlara zulmetmemiştik. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı"* buyurmuştur ki bunun tefsiri, *"Yahûdîlerden (taşan) bir zulüm sebebiyledir ki, (evvelce) kendileri için helal kılınan temiz ve güzel şeyleri, üzerlerine haram ettik"* (Nisa, 160) âyetinde bahsedilen husustur.

ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٩﴾

"Bundan sonra (şunu bil ki): Senin Rabbin, bir cehâlet yüzünden kötülük yapıp da, sonra bunun ardından tevbe ve ıslâh-ı nefs edenlerin, hiç şüphesiz lehindedir. Hakikat, senin Rabbin, bu hallerin arkasından elbette çok affeden, çok merhametli olandır" (Nahl, 119).

Tevbe Eden Kurtulur

Bil ki bu âyetin maksadı, Allah'a iftira etmenin ve O'nun emirlerine karşı çıkmanın, onların tevbe etmelerine ve onlar için mağfiret ve rahmetin tahakkuk etmesine mani olmadığını beyan etmektir. Âyette geçen "kötülük" lafzı, uygun olmayan her şeyi içine alır ki, bunlar da küfür ve isyanlardır. Kötülük yapan herkes, onu bilmediği için yapmıştır. Mesela küfre gelince, hiç kimse onun küfür olduğunu bilerek ona rıza göstermez. Çünkü o, o görüşün hak ve doğru olduğuna inanmadığı sürece, onu tercih etmez ve ona razı olmaz. İsyanlara ve günahlara gelince, onun şehevî arzuları aklına ve ilmine baskın çıkmadığı sürece, ondan o günahlar sudur etmez. Böylece, kötülükte bulunan herkesin, o kötülüğü bilmeyerek, cehaleti sebebiyle yaptığı sabit olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, sanki şöyle demek istemiştir: "Şehevî arzularına uyarak ve Allah'a karşı yalan söyleyerek helâlleri haram, haramları helâl kılan o kâfirlerle ilgili tehdidi, alabildiğince anlattık." İmdi biz diyoruz ki: Senin Rabbin, cehaleti sebebiyle bir kötülükte bulunup da, bundan sonra da, yani o günahtan, o kötülükten veya o cehâletten sonra da tevbe eden; sonra o günahlardan tevbe ettikten sonra ıslâh-ı nefs yapıp, yani iman eden ve Allah'a itaatte bulunan kimselerin lehindedir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, te'kid için, إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا *"Bundan sonra senin Rabbin"* ifadesini tekrarlamış, bunun peşinden de "لَغَفُورٌ رَحِيمٌ" buyurmuştur. Bu, "Senin Rabbin, cehâletleri sebebiyle kendilerinden sudur eden o kötülüğü affeder ve onlara merhamet eder. Hasıl-ı kelâm, insan, her ne kadar zaman zaman bazen nankörlüğe, küfre ve günahlara yeltense bile, o, bunlardan tevbe edip iman ederek sâlih amel işlediğinde, hiç şüphesiz Allah onun hakkında gafûr ve rahîm'dir, onun tevbesini kabul eder ve onu, azabından halâs eder" demektir.

Hz. İbrahim'in Yolu

إِنَّ إِبْرٰهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلّٰهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٢٠﴾ شَاكِرًا لِأَنْعُمِهِ اجْتَبٰيهُ وَهَدٰيهُ إِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٢١﴾ وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٢٢﴾ ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٢٣﴾

"Hakikaten İbrahim (başlı başına) bir ümmetti. Allah'a itaatkârdı. Muvahhid Müslümandı. O, müşriklerden de değildi. O, nimetlerine şükredendi. (Allah) onu beğenip seçmiş, kendisini doğru bir yola iletmişti. Biz ona, dünyada bir güzellik vermiştik. Şüphesiz ki o, âhirette de, mutlaka sâlihlerden olacaktır. Sonra sana, "Muvahhid bir Müslüman olarak, İbrahim'in dinine uy, O müşriklerden olmadı" diye vahyettik" (Nahl, 120-123).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu sûrede müşriklerin pek çok şey hususundaki inançlarını çürüttü -ki onların Allah'a eşler ve ortaklar koşması; peygamberlerin ve resûllerin nübüvvetlerini tenkit etmeleri; "şâyet Allah, peygamber gönderecek olsaydı, o peygamber mutlaka meleklerden olurdu" demeleri; Allah'ın haram kıldığı birtakım şeyleri helal, mubah kıldığı birtakım şeyleri de haram kılmaları bunlar cümlesindendir- bütün bu görüşlerdeki inançlarını iyice iptal edince; **Hz. İbrahim** (a.s) de, muvahhidlerin reisi ve kelâmcıların muktedâ bihi olunca -ki **İbrahim** (a.s) insanları tevhide, şirki geçersiz kılmaya ve ilahî kanunlara uymaya davet etmiştir-, müşrikler de onunla iftihar edip, onun yolunun güzelliğini kabul edip ona uymanın gerekli olduğunu söyleyince, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak bu sûrenin sonunda ondan bahsetmiş ve o müşrikleri tevhidi kabul etmeye ve şirkten dönmeye sevk etsin diye, onun, tevhit hususundaki yolunu ve metodunu zikretmiştir.

Hz. İbrahim'in Başlıca Sıfatları

Bil ki, Cenâb-ı Hak **Hz. İbrahim** (a.s)'i pek çok sıfatla nitelemiştir.

Birinci sıfat: Onun, başlı başına bir ümmet olması. Bu ümmet olmanın ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) O, hayır sıfatlarında mükemmel birisi olduğu için, başlı başına bir ümmet olmuştur. Bu tıpkı şairin, لَيْسَ عَلَى اللهِ بِمُسْتَنْكَرٍ / اَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ فِى وَاحِدٍ "Bütün insanların faziletlerini bir insanda toplayabilmesi, Allah hakkında yadırganacak değildir" demesi gibidir.

2) **Mücahid:** "Sadece o, mü'mindi. Onun zamanındaki bütün insanlar kâfir idiler. İşte bu manadan dolayı o, başlı başına bir ümmet olmuştur. Ve Hz. Peygamber (s.a.s) de, **Zeyd İbn Amr İbn Nufeyl** hakkında, *"Allah onu, başlı başına bir ümmet olarak haşredecektir"* buyurdu" demiştir.

3) Buradaki "ümmet" kelimesi ism-i mef'ûl manasındadır. Bu tıpkı, meselâ "**rıhle**" (göç), "**buğye**" (arzulanmış) kelimeleri gibidir. O halde ümmet kelimesi, kendisine uyulan, muktedâ bih edinilen kimse demektir. Bunun delili de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Seni insanlara imam yapacağım"*(Bakara, 124) âyetidir.

4) **İbrahim** (a.s), milletinin, diğer milletlerden tevhit ve hak din ile ayrılmalarının başlıca vesilesidir. O, o ümmetin gerçekleşmesinin bir sebebi gibi olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak onu, müsebbebi sebep şeklinde zikrederek, ümmet diye adlandırmıştır. Yani sebep olan **Hz. İbrahim,** müsebbeb (netice) olan millet olarak bildirilmiştir. **Şehr İbn Havşeb**'den **"Hz. İbrahim** (a.s)'in zamanı hariç, yeryüzünde mutlaka kendileri sebebiyle, Allah'ın, çeşitli belaları yeryüzü ehlinden savuşturduğu on dört kişi bulunur. **Hz. İbrahim** ise, kendi zamanında tek idi" dediği rivayet edilmiştir.

İkinci sıfat: Onun, Allah'a itaatkâr olmasıdır. "**Kânit**" kelimesi, Allah'ın emirlerini hakkıyla yerine getiren kimse demektir. Nitekim **İbn Abbas** (r.a) da, bunun manasının, "Allah'a itaat eden" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Üçüncü sıfat: Onun "**Hanîf**" olması. **Hanîf,** bir daha ondan ayrılmamak üzere, tamamiyle İslâm dinine meyleden, ona giren kimse demektir. Nitekim **İbn Abbas** (r.a): "O, sünnet olanların, haccın menasikini hakkıyla yerine getirenlerin ve kurban kesenlerin ilkidir. İşte "Hanîflik" bu demektir" demiştir.

Dördüncü sıfat: Müşriklerden olmaması. Bu, "O, küçüklüğünde de, büyüdüğü zaman da muvahhid idi" demektir. Onun böyle olduğunu şu husus da ortaya kor: Onun gayretinin çoğu, usûl (itikat, kelâm) ilmini izah etmekle geçmiştir. Böylece o, zamanının hükümdarına karşı, bir yaratıcıyı

ispat etmeye dair delil getirmiştir, "ki bu da onun, *"Benim Rabbim hem diriltir, hem öldürür"* (Bakara, 258) âyetinin ifade ettiği hususdur. Sonra o, *"Ben böyle sönüp batanları sevmem"* (En'âm,76) diyerek, putlara ve yıldızlara tapmanın anlamsız olduğunu söylemiş, daha sonra da o putları kırmıştır. Derken iş, onların onu o ateşe atmalarına varıp dayanmıştır. Sonra o, itminân ve güveni artsın diye, Allahu Teâlâ'dan, ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istemiştir. Kim Kur'ân ilimlerine vakıf olursa, **İbrahim** (a.s)'in tevhit deryasına daldığını anlar.

Beşinci sıfat: Allah'ın nimetlerine şükredici olması. Rivayet olunduğuna göre **İbrahim** (a.s), misafirsiz sofraya oturmazdı. O, misafir bulamadığı gün yemeğini tehir ederdi. Bir gün o, insan suretinde melekler topluluğuyla karşılaşır. Derken onları yemek yemeye çağırır. Onlar da, kendilerinde cüzzam hastalığı olduğunu belirtirler. Bunun üzerine o: *"İşte o anda sizinle yemek içmek farz oldu. Şâyet siz, Allah katında aziz ve kıymetli olmasaydınız, O sizi bu belâya mübtelâ kılmazdı"* der.

İmdi şâyet, "**en'um**" lafzı, cem-i kıllet veznindedir. Halbuki Allah'ın, **Hz. İbrahim** (a.s) üzerindeki nimetleri pek çoktur. O halde, "شَاكِرًا لِأَنْعُمِهِ" buyurulmasının hikmeti ne olabilir?" denilirse, biz deriz ki:

"Bununla onun, Allah'ın bütün nimetlerine şükredici olduğu manası kastedilmiştir. O nimetler az olduğunda şükrettiğine göre, ya çok olsaydı, kim bilir neler yapar, nasıl şükrederdi?"

Altıncı sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, onu, nübüvveti için seçmiş olmasıdır. "**İctibâ**" kelimesi, bir şeyi tamamiyle almak, (koparıp almak) manasına gelir. Bu, "**cebâ**" (devşirip topladı, getirdi) fiilinin, "**iftiâl**" vezni olup, bunun temeli, "suyun havuzda birikip toplanması" manasına dayanır. Nitekim, "su toplanan havuz" manasında "**câbiye**" kelimesi kullanılır.

Yedinci sıfat: Allah'ın, onu, dosdoğru bir yola iletmiş olmasıdır. Yani, Allah'a davet etmeye, hak dine teşvike ve batıl dinden de nefret ettirmeye iletmiş olması. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki bu, benim dosdoğru yolumdur. Ona uyun"* (En'âm, 153) âyetidir.

Sekizinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın ona bu dünyada bir güzellik vermesidir. Bu hususta **Katâde** şöyle demektedir: "Allah onu, bütün insanlara sevdirmiştir. Çünkü, her din mensubu, onu kabul etmiştir. Meselâ Müslümanlara, Yahudi ve Hıristiyanlara gelince, bunların onu nasıl kabullendikleri açıktır. Kureyş kâfirleriyle diğer Arapların ise, ondan başka övünç kaynakları

yoktur. Sözün özü şudur: Allahu Teâlâ onun, *"(Benden) sonrakiler içinde benim için bir yâd-ı cemîl ver"* (Şuarâ, 84) şeklindeki duâsına icâbet etmiştir." Başkaları da bunun, biz ümmet-i Muhammed'den namaz kılanların, **"Hz. İbrahim**'e ve onun âl-i ashabına salât ve selâm et" demesidir, demişlerdir. Yine bunun doğruluk, vefâ, ibâdet olduğu da söylenilmiştir.

Dokuzuncu sıfat: Onun, âhirette sâlihlerden olması.

Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hak niçin *"o, âhirette sâlihlerdendir"* buyurdu da, "O, âhirette, sâlihlerin makamlarının en üstündedir" buyurmadı?" denilirse, biz deriz ki:

Çünkü Allahu Teâlâ onun, *"Rabbim, bana hüküm ihsan et ve beni sâlihler (zümresine) kat"* (Şuarâ, 83) dediğini nakletmiştir. Burada da, kendisinin onun duasına icabet ettiğine dikkat çekerek, *"O, âhirette sâlihlerdendir"* buyurdu. Sonra onun sâlihlerden olması, sâlihlerin makamlarının en üst makamlarında bulunmasına ters düşmez. Çünkü, Cenâb-ı Hak bu hususu da, *"İşte bunlar kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi. Biz kimi dilersek onu derece derece yükseltiriz"* (En'âm, 83) âyetinde beyan buyurmuştur.

Hz. İbrahim'e Tabi Olma Emri

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim**'i, bu kıymetli ve yüce sıfatlarla tavsif edince, ثُمَّ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا *"Sonra sana, "muvahhid bir Müslüman olarak, İbrahim'in dinine uy. O, müşriklerden olmadı" diye vahyettik"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Birtakım kimseler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. İbrahim**'in şeriati üzere olduğunu, onun müstakil bir şeriati olmadığını, tam aksine onun gönderilişinin maksadının, **Hz. İbrahim** (a.s)'in şeriatini yeniden ihya etmek olduğunu, onun yolunu ve inancını ispat ve ihya için de, bu âyete dayandığını söylemişlerdir ki, bu görüş zayıftır. Çünkü, Allah **Hz. İbrahim**'i *"o müşriklerden de değildi"* diyerek nitelemiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, *"Hz. İbrahim'in dinine uy!"* deyince, işte bu, (yani müşriklerden olmama) kastedilmiş olur.

Buna göre şâyet, "Hz. Peygamber (s.a.s), kat'î delillere binâen, şirki reddetmiş, tevhidi de ispat etmiştir. O böyle yapınca, **Hz. İbrahim**'e tabi olmamış olur. Bu sebeple de Cenâb-ı Hakk'ın, *"İbrahim'in dinine uy"* buyruğunu bu manaya hamletmek imkansız olur. Binâenaleyh bu âyeti, kendisi

hakkındaki uyma emrinin tahakkuk edeceği, "Onun şer'î hükümlerine uyma" manasına hamletmek gerekir" denilirse, biz deriz ki:

Bununla, onun tevhide davet etme keyfiyetinde **Hz. İbrahim**'e uymamasının emredilmiş olması muhtemeldir. Bu keyfiyet de, Hz. Peygamber'in tevhide; yumuşaklık ve kolaylıkla, Kur'ân'da da alışıldığı metot üzere, pek çok delil getirmek suretiyle, davet etmesidir.

İkinci bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: "ثُمَّ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ" buyruğundaki "**sümme**" Hz. Peygamber (s.a.s)'in mevkiinin büyüklüğüne, mertebesinin yüceliğine ve **Hz. İbrahim Halilullah**'ın en büyük şerefinin ve en üstün nimetinin Hz. Peygamber (s.a.s)'in önceden **İbrahim** (a.s)'in dinine tabi olması olduğuna yapılmış olan işarettir. Çünkü bu lafız, bu övgünün, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. İbrahim**'in reddettiği diğer övgülerden, derece bakımından daha üstün olduğuna delalet eder.

Allah'a Ait Gün

اِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ ۚ وَاِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١٢٤﴾

"Cumartesi ibadeti ancak onda ihtilafa düşenlere (farz) edilmişti. Şüphesiz ki Rabbin onların ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında kıyamet günü aralarında hükmedecektir" (Nahl, 124).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, **Hz. İbrahim**'e uymasını emredip, **Hz. Muhammed** (s.a.s) de, cuma gününü seçince, bu bağlılık, ancak biz, **Hz. İbrahim** (a.s)'in de kendi şeriatinde cuma gününü tercih edip seçmiş olduğunu söylediğimizde tahakkuk etmiş olur. Bu durumda da birisi çıkıp "öyleyse nasıl olmuş da Yahûdîler cumartesi gününü seçmişlerdir?" diyebilir.

İşte Cenâb-ı Hakk bunu اِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ *"Cumartesi ibadeti ancak onda ihtilafa düşenlere (farz) edilmişti"* cümlesi ile cevaplandırmıştı. Âyetle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Yahûdîlerin Cuma Yerine Cumartesini İstemeleri

Birinci görüş: Kelbî, Ebû Salih'in İbn Abbas (r.a.)'tan şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allahu Teâlâ, **Musa** (a.s.)'ya, cuma gününü emretmiştir. Bunun üzerine **Hz. Musa,** *"haftanın yedi gününden tek bir gününü Allah'a ayırın. Bu gün cuma günüdür. O günde herhangi bir iş yapmayınız"* deyince, onlar bunu kabul etmeyerek, "Biz ancak, Allah'ın, yaratmayı sona erdirdiği o günü isteriz. Bu gün cumartesi günüdür" dediler de, böylece Allah, Yahûdîlere cumartesini verdi ve onlara o günde çok katı hükümler koydu. Daha sonra, **Hz. İsa** (a.s) onlara yine cuma gününü getirdi de, bunun üzerine Hıristiyanlar, "Biz, onların bayramının bizim bayramımızdan sonra olmasını istemiyoruz" dediler de bayram günü olarak pazar gününü seçtiler."

Ebu Hureyre (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Allah, bizden öncekilere cuma gününü emretti. Ama, onlar bu hususta ihtilaf ettiler. Allah bizi bu güne iletti. Binâenaleyh insanlar, bu gün hususunda bize tabi olacaklar (bizim peşimizden gelecekler). Ertesi gün Yahûdîlerin, yarından sonra ise Hıristiyanlarındır"* dediğini rivayet etmiştir.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: "Cenâb-ı Hakk'ın "عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ" buyruğunun manası: "Kendilerine cuma gününü emreden peygamberleri **Musa**'ya karşı ihtilaf çıkardılar" demektir. Çünkü O, onlara cuma gününü emretmişti de, onlar da cumartesini tercih etmişlerdi." Binâenaleyh onların, cumartesi hususundaki ihtilafları, o gün hususunda peygamberlerine karşı bir muhalefet olmuş olur. Yani, o günden ötürü bir ihtilaf olmuş olur. Yoksa, "اِخْتَلَفُوا فِيهِ" cümlesinin manası, "Yahûdîler, bu hususta ihtilaf ettiler; binâenaleyh, bazıları cumartesini kabul ederken bazıları kabul etmediler" şeklinde değildir. Çünkü Yahûdîler (cumartesi gününün olması) hususunda müttefik idiler. Şu halde "اِخْتَلَفُوا فِيهِ" cümlesini bu manada tefsir etmek mümkün değildir. Tam aksine doğru olan, bizim az önce bahsettiğimiz manadır.

Cumanın Efdal Olmasının Sebebi

İmdi, birisi çıkıp da "Aklen, cuma gününün cumartesinden daha üstün olduğuna delalet eden bir izah yapılabilir mi? Çünkü, bütün din mensupları, Allahu Teâlâ'nın, âlemi altı günde yarattığı; yaratma ve var etme işine pazar gününden başladığı ve bu işin, cuma gününde sona erdiği hususunda müttefiktirler. Binâenaleyh iş yapılmayan gün, cumartesi olur.

İşte bu sebepten dolayı Yahûdîler, "Biz işlerimizi bırakma konusunda Rabbimize muvafakat ediyoruz" demişler ve bu sebeple de cumartesi gününü tercih etmişler; Hıristiyanlar da, "Yaratma ve var etme işinin başlangıcı pazar günüdür. Bu sebeple bu günü biz kendimize bayram kılıyoruz" demişlerdir. Binâenaleyh bu iki izah makul olup yerindedir. Bu sebeple, cuma gününün, biz Müslümanlar için bayram yapılmasının izahı yapılabilir mi?" derse, biz deriz ki:

Cuma günü, kemal ve tamamlanma günüdür. Tamamlanma ve kemale ermenin tahakkuk etmesi ise, tam bir ferahlığı, büyük bir sevinci gerektirir. İşte bu açıdan cuma gününü bayram kabul etmek evlâ olmuştur. Allah en iyisini bilendir.

İkinci görüş: Onlar, o gün avlanmayı bazen helal, bazen de haram kılmışlardır. Halbuki onlara gereken şey, onu haram kılma hususunda, tek bir çizgi üzerinde ittifak edip anlaşmaları idi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَاِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ *"Şüphesiz ki Rabbin onların ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında kıyamet günü aralarında hükmedecektir"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, kıyamet gününde hakka isabet edenlere mükâfatla; etmeyenlere ise, cezâ ile hükmedecektir" demektir.

Tebliğin En Güzeli

اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١٢٥﴾

"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel şekil hangisi ise, onunla yap. Şüphesiz ki Rabbin, yolundan sapanları da hidâyete erenleri de en iyi bilendir" (Nahl, 125).

Bilesin ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, **Hz. İbrahim** (a.s)'e tâbi olmasını emredince, Hz. Peygamber'e, kendisine tabi olmasını emrettiği şeyi de beyan ederek, اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ *"Rabbinin yoluna hikmetle davet et"* buyurmuştur.

Bil ki Allah, Peygamberi'ne, insanları bu üç yoldan, yani hikmet, güzel öğüt ve en güzel bir biçimde mücadeleden birisiyle davet etmesini emir buyurmuştur. O, bu mücadeleden, başka bir âyette de bahsederek *"...ehl-i kitâb ile ancak en güzel bir yolla mücadele ediniz"* (Ankebut, 46) buyurmuştur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu âyette, bu üç yoldan bahsedip onların bir kısmını da bir kısmına atfedince, bunların birbirinden başka yollar ve metotlar olması gerekir. Ben, müfessirlerin bu hususta mazbut ve özel bir görüşünü tespit edemedim.

İspat ve İkna Yolları

Bil ki, bir inanca, bir görüşe davet etmenin, mutlaka bir hüccet ve bir beyyineye dayanması gerekir. Bu hüccet ve beyyinenin getiriliş gayesi ise, o görüş ve inancı, ya dinleyenlerin kalbine sokup yerleştirmek, yahut da hasmı ilzâm edip susturmaktır.

Birinci kısma gelince, bu da ikiye ayrılır. Çünkü o delil, ya gerçek, yakînî, kat'î ve bozulma ihtimalinden uzak bir delil olur, veyahut da böyle olmayıp tam aksine, kuvvetli bir zannı ve mükemmel bir iknâyı temin eden bir hüccet olur. Böylece bu taksimatla, delillerin şu üç kısma inhisar ettiği ortaya çıkmış olur:

1) Kesin inancı ifade eden kat'î delil. Ki, işte bu, âyet-i kerimede, *"hikmet"* adıyla adlandırılmıştır. Bu, derecelerin en kıymetlisi ve makamların da en yücesidir. İşte bu, Allah'ın *"Kime de hikmet verilirse, muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) âyetinde bahsettiği delildir.

2) Zannî ipuçları ve iknaî delillerdir ki, bunlar da âyet-i kerimede *"güzel öğüt"* olarak belirtilmişlerdir.

3) Getiriliş gayesi, hasmı ilzâm edip susturmak olan delillerdir ki, işte bu, **"cedel"** olup, âyet-i kerimede, *"onlarla mücadeleni en güzel hangisi ise, onunla yap"* ifadesiyle beyan edilmiştir. Sonra bu cedel de iki kısma ayrılır:

Cedel Şekilleri

a) Cedel, ya cumhûr nezdinde meşhûr ve makbul olan birtakım önermelerden meydana gelmiş bir delil olur veyahut da bunu ileri süren kimse nezdinde makbul olan birtakım mukaddimelerden meydana gelmiş bir delil olur. İşte, "cedel"in bu çeşidi, en güzel biçimde tahakkuk eden bir cedeldir.

b) Bu, delilin (ta baştan) birtakım bâtıl ve fasit mukaddimelerden meydana gelmiş olmasıdır. Ancak ne var ki bunu ileri süren, hafiflik ederek,

gürültü koparark ve batıl çarelere ve fasit yollara başvurarak dinleyicilere kabul ettirme çabasını gösterir. Bu çeşit cedel, fazilet sahibi kimselere uygun düşmez. Onlara uygun düşen, ancak birinci kısımdaki cedeldir ki, işte bu birinci kısım, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlarla mücadeleni en güzel şekil hangisi ise, onunla yap"* buyruğu ile kastedilendir. Binâenaleyh, anlattıklarımızla, delil ve hüccetlerin, bu âyette bahsedilen bu üç kısma inhisar ettiği sabit olmuş olur.

İlim Ehlinin Nevileri

Bunu iyice kavradığında, biz diyoruz ki: İlim ehli üç gruba ayrılır:

1) Gerçek bilgileri ve yakînî ilimleri araştıran, elde etmek isteyen kâmil kimselerdir. Bunlarla konuşmak, ancak kat'î ve yakînî deliller ile mümkün olur ki, işte bu kat'î ve yakînî deliller, âyet-i kerimede "**hikmet**" olarak ifade edilmiştir.

2) Karakterlerinde hakiki bilgileri ve yakînî ilimleri araştırıp elde etmek değil de, gürültü koparmak ve sırf muhasame etmek duygusu baskın olan kimselerdir. Bunlara uygun düşen konuşma, ilzâmı ve susturmayı ifade eden "**mücâdele**"dir. İşte bu iki kısım, iki uçtur. Birincisi mükemmellik ucu, ikincisi ise, noksanlık ucudur.

3) Ortada olan kısımdır: Bunlar kemâl noktasında, muhakkik hükemânın derecesine ulaşamayan; noksanlık ve hafiflik hususunda da gürültü koparanlar ve basımlarını ilzâm etmeye çalışanlar derekesine inmeyen kimselerdir. Tam aksine bunlar, asıl fıtratları ve selîm yaratılışları üzere kalan topluluklardır. Ki bunlar, yakînî delilleri ve hikmetli bilgileri anlama derece ve istidadını haiz olmayan kimselerdir. Bunlarla konuşmak, ancak "**güzel öğüt**"le mümkün olur. Bunun en düşüğü ise, mücadeledir.

İnsanların derecelerinin en üstününü, muhakkik olan hükemâ, hikmet erbâbı işgal eder. Ortasını, genel halk teşkil eder ki, bunlar fıtratı bozulmamış olan kimselerdir. Ve, çoğunluğu bunlar oluşturur. En düşük dereceyi ise, münazaa ve münakaşa etme fıtratı üzere yaratılan kimseler işgal eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin yoluna hikmetle.... davet et"* buyruğunun manası, "Kâmil ve güçlü kimseleri, hak dine hikmetle, yani kat'î ve yakînî delillerle; avâm halkı, güzel öğütle, yani yakînî, iknâî (iknâ edici) ve zannî delillerle davet et; gürültü koparanlar ile de en güzel ve en mükemmel olan cedel yoluyla konuş" demektir.

Bu âyetteki inceliklerden birisi, Cenâb-ı Hakk'ın *"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et"* buyurup da, hak dine daveti, bu iki kısma hasretmiş olmasıdır. Çünkü hak dine davet, eğer kat'î delillerle olursa, o zaman bu hikmet olur. Eğer zannî delillerle olursa, bu da güzel öğüt olur. "Cedel"e gelince, bu davet bâbından olmayıp, aksine bununla, bu davete aykırı olan başka bir maksat kastedilmiştir ki, bu da ilzâm ve susturmadır (ifhâm). İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, "Rabbinin yoluna, hikmet, güzel öğüt ve en güzel cedel (mücadele) ile çağır" buyurmamış, aksine cedelin hak dine daveti gerçekleştiremeyeceğine, cedelden maksadın başka bir şey olduğuna dikkat çekmek için, cedeli, hak dine davet etme metodundan ayrı zikretmiştir. Allah en iyi bilendir.

Bil ki bu konular, Allah'ın işte bu âyete, bu yüce ve kıymetli sırları yerleştirdiğine delâlet eder. Fakat insanların pek çoğu bunların farkında değillerdir. Böylece, Kitab-ı Kerim'deki bu sırları ancak basiret sahibi havâs (seçkin) kimselerin ulaşabilecekleri ortaya çıkmış olur.

Allahu Teâlâ daha sonra, إِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ *"Şüphesiz ki Rabbin, yolundan sapan kimseleri de, hidâyete erenleri de en iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Sen, bu üç yol ile Allah'a davet etmekle mükellefsin. Hidâyetin gerçekleşmesi işinin seninle direkt alakası yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ, sapıtanları ve hidâyete erecek olanları en iyi bilendir" demektir.

Bana göre bu konuda söylenebilecek şey şudur: Beşerî nefislerin (insanların) cevherleri, mahiyetleri itibariyle farklı farklıdır. Bir kısmı aydın, saf, maddî şeylere ilgisi az olup, ruhânî ve manevî âleme karşı ise ilgisi ve arzusu çok olan nefislerdir. Bir kısmı ise, karanlık, bulanık, maddî şeylere alabildiğine ilgi duyan, manevî şeylere iltifat etmeyen nefislerdir. Binâenaleyh bütün bu istidat ve kabiliyetler, ruh cevherinin ayrılmaz vasıfları olunca, bu kabiliyetlerin başka bir hale dönüşmesi, silinmesi, ruhtan ayrılması, haliyle imkânsız olmuştur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, sanki de, "(Ey Peygamber) sen davet etmene, tebliğ etmene bak. Bütün insanların hidâyete ermesini arzulama. Çünkü ben (Allah), câhil ve sapmış nefislerin sapıklığını; saf ve aydın nefislerin aydınlığını bilirim" demektedir. Binâenaleyh her nefsin, belli bir fıtratı ve belli bir mahiyeti vardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın, insanları, üzerine yarattığı fıtrata (yönel). Allah'ın hilkati değiştirilemez"* (Rum, 30) buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

Cezalandırma Şekilleri

وَاِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهٖ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصّٰبِرِينَ ﴿١٢٦﴾ وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ اِلَّا بِاللّٰهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِى ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ ﴿١٢٨﴾

"Eğer, herhangi bir ceza ile karşılık verecek olursanız, ancak size reva görülen cezanın misliyle karşılık verin. Sabrederseniz, andolsun ki bu, tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır. Sabret. Senin sabrın, ancak Allah iledir. Onlara karşı tasalanma. Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı, endişeye de düşme. Çünkü Allah hiç şüphesiz müttakiler ve muhsinlerle beraberdir"
(Nahl, 126-128).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle der: "Bu âyet hakkında üç görüş vardır:

Birinci görüş: Ekseri âlimlerin kabul ettiği görüşe göre, Hz. Peygamber (s.a.s), müşriklerin, amcası **Hz. Hamza** (r.a)'ya müsle yapıp, öldükten sonra burnunu, kulaklarını vs. kesmiş olduklarını görünce, *"Allah'a yemin olsun ki sana karşılık, onlardan yetmiş tanesine 'müsle' yapacağım"* buyurdu. İşte bunun üzerine **Cebrail** (a.s) Nahl Sûresi'nin son âyetlerini indirdi. Böylece, Hz. Peygamber (s.a.s)'i niyetlendiği bu şeyden alıkoydu. Bu, **Atâ**'nın rivayetine göre, **İbn Abbas** (r.a)'ın, **Übeyy İbn Ka'b** (r.a) ve **Şa'bî**'nin görüşüdür. Bu görüşe göre âlimler, "Bu üç âyet hariç, Nahl Sûresi'nin tamamı Mekkî'dir" demişlerdir.

İkinci görüş: Bu, seyf (vuruşma) ve cihat emri gelmezden önceki durumdur. Müslümanlar o zamanda ancak kendileri ile savaşanlara karşı savaşmakla emrolunmuş, savaşı ilk başlatan olmaktan nehyolunmuşlardı. İşte bu, *"Size harp açanlarla, Allah yolunda siz de savaşın, (ama) aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki Allah aşırı gidenleri sevmez"* (Bakara, 190) âyetinin anlattığı hususdur. Allahu Teâlâ, (tefsir ettiğimiz) bu âyette de, Müslümanlara, kendilerine isabet eden ceza ve işkence kadarı ile karşılık vermelerini, fazlası ile mukabelede bulunmamalarını emretmiştir.

Üçüncü görüş: Bu âyetin maksadı, mazlumu, zâlime karşı fazlasını yapmayı istemekten nehyetmektir. Bu, **Mücâhid, Nehâî** ve **İbn Sîrîn**'in görüşüdür. **İbn Sîrîn** şöyle demiştir: "Şâyet senden birisi bir şeyi (zorla) alırsa, sen de ondan aynısını al."

Ben derim ki, bu âyeti, önceki âyetlerle ilgi ve alâkası olmayan bir hadiseye bağlamak, Allah'ın kelâmında, kötü bir tertibin bulunması manasına gelir ki, bu da Kur'ân'ı tenkit etmeye yol verir. Halbuki buna yol yoktur. Binâenaleyh bana göre en doğrusu şöyle denilmesidir: Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e insanları hak dine şu üç yoldan, yani hikmet, güzel öğüt ve en güzel olan cedel yoluyla çağırmayı emretmiştir. Bu davet, müşriklerin atalarının dininden dönmeyi, yüz çevirmeyi ve o dine küfür ve sapıklık damgasını basmayı içine alır. Bu ise kalpleri teşvişe (karışıklığa) düşüren, gönüllere ürküntü salan ve dinleyenlerin çoğunu, o din davetçisini bazen öldürmeye, bazen dövmeye, bazen ona sövmeye sevk eden şeylerdendir. Binâenaleyh hak dine davet eden o kimse, bu beyinsizlikleri müşahede edip, o gürültüleri duyunca, onun tabiatı mutlaka onu, o beyinsizleri bazen öldürme, bazen de dövme ile terbiye etmeye sevk eder. Bu noktada Cenâb-ı Hak, hakka davet eden kimselere, adalete ve insafa riâyeti emretmiş, fazlasını yapmayı yasaklamıştır. İşte âyeti hamletmek gereken en doğru izah (mana) budur.

İmdi şâyet, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu âyet sebebi ile "müsle kararından vazgeçip, yeminine karşı kefâret verdiği" şeklindeki rivayeti tenkit etmeniz gerekmez mi?" denilirse, biz deriz ki: "O rivayeti tenkit etmeye gerek yok. Çünkü biz, o hâdisenin de, âyetin genel ifadesi içine girdiğini söylüyoruz. Binâenaleyh o hadise hakkında bu âyetin umûmî ifadesine tutunmak mümkündür. Bizim karşı çıktığımız husus, âyeti bu hadiseye hasretmenin caiz olmayacağı hususudur. Çünkü bu, kelâm-ı ilâhîdeki tertibin iyi olmamasını gerektirir.

İKİNCİ MESELE: **Adaletin Mertebeleri**

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette adalet ve insafı gözetmeyi emretmiş ve bunu şu dört mertebe üzere sıralamıştır:

Birinci mertebe: Âyetteki *"Eğer, herhangi bir cezâ ile karşılık verecek olursanız, ancak size reva görülen cezanın misliyle karşılık verin"* ifadesidir. Yani, "Eğer siz kısasın tam uygulanmasını isteme hususunda arzulu iseniz, onun dengi şey ile yetininiz. Fazlasını yapmayınız. Fazlasını yapmayı istemek zulümdür. Zulüm ise, Allah'ın adaleti ve rahmeti açısından yasak edilmiştir. Hak Teâlâ'nın, *"Eğer, herhangi bir cezâ ile karşılık verecek*

olursanız, ancak size revâ görülen cezânın misliyle karşılık verin" ifadesinde, (haksızlığa uğrayan) kimse için böyle yapmamasının daha evlâ olduğuna bir delil vardır. Bu, tıpkı senin hastaya, "Eğer elmayı illâ da yiyeceksen ye" demen gibidir. Bu, "sana uygun olan, onu yememektir" manasınadır. Böylece Cenâb-ı Allah, rumuz ve işâret yoluyla, evlâ olanın, yapılan kötülüğe misliyle karşılık vermemek olduğunu anlatmıştır.

İkinci mertebe: Tariz ve çıtlatma üslubundan, açık ve net ifadeye geçmektir. Bu da âyette, *"Sabrederseniz, andolsun ki bu, tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır"* ifadesidir. Bu, intikam almamanın (karşılık vermemenin) daha evlâ olduğunu açıkça ifade etmektedir. Çünkü acımak, katı kalpli olmaktan; faydalı olmak, incitip elem vermekten daha üstün ve faziletlidir.

Üçüncü mertebe: Bu, intikam almamayı kesinkes emretme mertebesidir ve *"sabret"* ifadesi ile ortaya konulmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ, ikinci mertebede, intikam almamanın daha iyi ve hayırlı olacağını zikretmiş; bu üçüncü mertebede ise, sabretmeyi açıkça emretmiştir.

Bu mertebede sabırdan bahsetmek zor ve güç olunca, bunun hemen peşinden onu yumuşatıp, sabrı kolaylaştıracak ifadeye de yer vererek, *"Senin sabrın, ancak Allah iledir"* buyurmuştur. Yani sabır, Allah'ın muvaffak kılması ve yardımı iledir. İşte sabrın ve diğer bütün her türlü ibadetin meydana gelebilmesindeki genel ve esas sebep budur.

Kâfirler Sebebiyle Endişe Etmeyin

Cenâb-ı Allah, bu genel ve temel sebepten bahsedince, bundan sonra daha yakın ve cüz'î (sınırlı) sebebe yer vererek, وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ *"Onlar hakkında tasalanma. Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı endişeye de düşme"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü insanın intikam almaya ve başkasına zarar vermeye yönelmesi ancak öfkesi kabardığında söz konusudur. Aşırı öfke de şu iki sebepten birinden ötürü meydana gelir:

a) Eskiden elde olan bir menfaati elden kaçırma. Buna, *"Onlara karşı tasalanma"* diye işaret edilmiştir. Bu ifadeye, **"Uhud**'da şehit olanlar için üzülme" yani, "o dostlarını kaybetmekten ötürü üzülme" manası da verilmiştir. Bunun neticesi de, bir faydayı elden çıkarma manasına varır.

b) Gelecekte bir zarara düşme korkusu. Buna da, *"Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı, endişeye de düşme"* ifadesi ile işaret edilmiştir. Kim bu ince manalara vakıf olursa, gerek güzellik, gerek muhteva

bakımından Kur'ân'dan daha güzel, daha şümullü bir sözün olmayacağını anlar. Geriye âyetin lafzı ile ilgili birkaç bahis kalmıştır:

Birinci bahis: İbn Kesir, hem bu âyette, hem de Neml Sûresi'nde, "dâd"ın kesresi ile "ضِيقٍ" şeklinde okurken; diğer kıraat imamları, her iki yerde de fetha ile, "ضَيْقٍ" şeklinde okumuşlardır. Meşhur kıraatin izahı şunlardır: **Ebu Ubeyde,** geçim ve yer darlığı hususunda, "**dîk**" kelimesinin kullanıldığını; kalpteki darlığı ifade için de, "**dayk**" kelimesinin kullanıldığını söyler. **Ebu Amr** da, "**dîk**" kelimesinin şiddet ve sıkıntı; "**dayk**" kelimesinin ise keder ve üzüntü manasına geldiğini söylemiştir. **Kuteybî** de, tıpkı "**heyn**" ve "**heyyin**" ile "**leyn**" ve "**leyyin**" kelimelerinde olduğu gibi, "**dayk**" lafzının, "**dayyık**" kelimesinin şeddesizi olduğunu söylemiştir. İşte bu bakımdan **İbn Keslr**'in kıraatinin de doğru olacağını söyledik.

İkinci bahis: Bu kelime, "**dayyık**" şeklinde de okunmuştur.

Üçüncü bahis: Bu, "maklûb" bir ifadedir. Çünkü "**dayyık**" bir sıfattır. Sıfat ise mevsufta bulunur. Ama mevsuf sıfatta bulunamaz. Binâenaleyh buna göre mana, "sende endişe olmasın" şeklinde olur. Ancak ne var ki, وَلَا تَكُ فِى ضَيْقٍ **(fî dayyıkin)** denilmesinin hikmeti şudur: "Sıkıntı ve endişe çok büyük ve güçlü olduğunda, insanı her tarafından saran bir şey gibi, sanki bir gömlek gibi olmuş olur. Binâenaleyh böyle denilmesinin hikmeti bu olabilir." Allah en iyi bilendir.

Dördüncü mertebe, âyetteki, *"Allah hiç şüphesiz muttakilerle ve muhsinlerle beraberdir"* ifadesidir. Bu ifade, bir tehdit gibidir. Çünkü birinci mertebede, Cenâb-ı Hak, işaret ve rumuz yoluyla intikam almamaya, karşılık vermemeye teşvik etmiş; ikinci mertebede, rumuzlu ifadeyi bırakıp, açık ve sarih ifadeye geçip, *"sabrederseniz, andolsun ki bu tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır"* buyurmuş; üçüncü mertebede, kesinkes sabretmemizi emretmiş, bu dördüncü mertebede de, intikam alıp, karşılık vermek isteyenler için sanki bir vaîd ve tehdidini getirerek, "Allah, fazlasını yapmayı istemekten ittika eden ve intikam almayı bırakma hususunda ihsanda (iyilikte) bulunanlarla beraberdir. Binâenaleyh ey kulum, eğer, seninle beraber olmamı istersen bu muttakilerden ve muhsinlerden ol" demiştir. Bu âyetlerdeki sıra ve tertipteki hikmete iyice vakıf olanlar emr-i mâ'ruf ve nehy-i münker'in derece derece, yumuşaklık ve incelik üzere olması gerektiğini anlarlar. Cenâb-ı Hak, Peygamberi'ne, *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır"* deyince, hikmet ve güzel öğütle yapılan davetin bu şekilde olması gerektiğine dikkat çekmek için, bu dört

mertebeyi zikretmiştir. Bu inceliklere vâkıf olunduğunda, insan bu Kitab-ı Kerim'in sâhili olmayan bir ummân olduğunu anlar.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, *"Allah hiç şüphesiz, müttakilerle beraberdir"* buyurmuştur. O'nun, onlarla beraber oluşu, rahmeti, fazlı ve onlara verdiği mertebeler iledir. Âyetteki, *"müttakiler"* ifadesi, Allah'ın emirlerine saygı göstermeye; *"muhsinler"* (iyilik yapanlar) ifadesi de, Allah'ın mahlûkatına karşı bir işaret olup, bunlar da insanın en mükemmel mutluluğunun bu iki şeyde, yani Allah'ın emirlerine saygı ve mahlukâta şefkat duymada olduğunu gösterir. Bazı meşâyih bunu: "En mükemmel yol Hak nezdinde doğru olmak, halk nezdinde de güzel huylu olmaktır" diye anlatmışlardır. Hükemâ da: "İnsanın kemâli, zâtından ötürü Hakk'ı, kendisiyle amel edebilmek için de hayrı tanıyıp bilmesindedir" demişlerdir. **Herim b. Hayyân**'a, ölümü yaklaştığında, "Vasiyet et" dendiğinde o: "Vasiyet ancak maldan yapılır. Benim ise malım yok. Fakat ben size, Nahl Sûresi'nin sonunu tavsiye ve vasiyet ederim" demiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazı kimseler, âyetteki *"Eğer, herhangi bir cezâ ile karşılık verecek olursanız, ancak size reva görülen cezanın misliyle karşılık verin. Sabrederseniz, andolsun ki bu tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır"* buyruğunun, seyf âyeti[35] ile neshedilmiş olduğunu söylemişlerdir ki bu, son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu âyet-i kerimenin maksadı, Allah'a davetin keyfiyeti hususunda güzel edebi öğretmek, saldırıyı ve fazlasıyla karşılık vermeyi nehyetmektir. Bütün bunların, "seyf âyeti" ile ilgisi yoktur. Müfessirlerin ekserisi, mensûh âyetlerin sayısını çok göstermeye adeta aşıktırlar. Ben ise bunda bir fayda görmüyorum. Allah doğruyu en iyi bilendir.

Musannif (Râzî) (r.h) şöyle der: "Bu sûrenin tefsiri, çarşamba gecesi, son yatsı vaktinden biraz sonra tamamlandı."

Yine Allah kendisine merhamet etsin Musannif şöyle der: Hak kıymetlidir; yol uzundur; binek güçsüz; yaklaşmak, uzaklaşmaktır; vuslat, ayrılıktır. Hakikatler saklı; gaybın gaybındaki manalar korunmuş (gizlenmiştir). Sırlar, izzetin ötesindeki şeyde depolanmıştır. İnsanın elinde olan ise, kîl-ü kâl'dır. Kemâl ancak ikram ve celâl sahibi olan Allah'a mahsustur. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a; salât-ü selâm, Efendimiz Ümmî Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s)'e, âline ve ashâbınadır.

35 Seyf ayeti Tevbe Sûresi'nin beşinci ayetidir (Ç.)

İSRA SÛRESİ

Bu sûre 111 âyettir.

İbn Abbas (r.a)'tan "...وَاِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ" (76. âyet)'ten "وَاجْعَلْ لِى مِنْ لَدُنْكَ" (80. âyet)'ine kadar olan âyetler hariç bu sûrenin Mekkî olduğu rivayet edilmiştir.

Bu âyetler ise, Medenî olup,

Sakîf Kabîlesi'nin heyeti geldiğinde nâzil olmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

İsra Mu'cizesi

سُبْحَانَ الَّذِىٓ اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذِى بَارَكْنَا حَوْلَهٗ لِنُرِيَهٗ مِنْ اٰيَاتِنَا ۭ اِنَّهٗ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿١﴾

"Kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksâ'ya kadar götüren Allah, her türlü noksanlıklardan münezzehtir. Biz, o (Mescid-i Aksâ'nın) etrafına bereket verdik. O (Peygamber'e), âyetlerimizden bazısını gösterelim diye (bunu yaptırdık). Şüphesiz ki O (Allah), her şeyi hakkıyla işiten, tastamam görendir" (İsra, 1).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sübhan ve Tesbih Kelimeleri**

Nahivciler şöyle demektedirler: "**Sübhâne**" kelimesi, tesbîh cinsinin ism-i alemidir. Arapça'da, "سَبَّحْتُ اللهَ – تَسْبِيحًا وَسُبْحَانًا" (Allah'ı tesbih ettim) denilir. Bu ifadedeki "**tesbîh**" mastar, "**sübhâne**" kelimesi ise, tesbih cinsinin alem isimdir. Bu tıpkı "كَفَّرْتُ الْيَمِينَ تَكْفِيرًا وَكُفْرَانًا" (Yeminime keffâret verdim) demen gibidir. Bu ifadenin manası, Allah'ı her türlü kötülüklerden ve noksanlıklardan tenzih etmek, yani onlardan uzak olduğunu söylemektir. "**Nazm**" kitabının müellifi şöyle der: "**Subh**", Arapçada "uzaklık" manasınadır. Buna اِنَّ لَكَ فِى النَّهَارِ سَبْحًا *"Çünkü gündüzün senin için uzun bir meşguliyet var"* (Müzzemmil, 7) âyeti delâlet eder. O halde "سَبَّحَ اللهُ تَعَالَى" (Allah'ı tesbih etti) ifadesi, "O, Allah'ı, O'na yakışmayan şeylerden uzaklaştırdı ve tenzih etti" demektir. "**Tesbîh**" lafzı ile ilgili aklî izahları, Hadîd Sûresi'nin başında yaptık. Bu lafız, değişik birtakım manalara da gelmektedir:

1) "Namaz" manasına... Hak Teâlâ'nın *"Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı"* (Sâffât, 143) âyeti bu manadadır. "**Subha**" kelimesi, nafile namaz manasına gelir. Namaz kılana da "müsebbih" (tesbih eden) denilmiştir. Çünkü namaz kılan, namazı ile Allah'a saygı göstermiş ve O'nu, O'na yakışmayan şeylerden tenzih etmiştir.

2) *"Ortancaları, "Ben size demedim mi, Allah'ı tesbih etmeli değil miydiniz" dedi"* (Kalem, 28) âyetinde **"tesbih"**, "istisna" (inşaallah deme) manasına kullanılmıştır. Yani, "İnşaallah demeli değil miydiniz" demektir. Bunun izahı da, "inşaallah" diyerek Allah'a ta'zime dayanır.

3) Hadis-i şerifte لَاَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ مَا اَدْرَكَتْ مِنْ شَيْءٍ *"O'nun yüzünün subuhâtı, yetiştiği her şeyi yakardı"*[36] diye varid olmuştur. Bunun manasının, "Allah'ın yüzünün nuru" olduğu söylendiği gibi, onu birisi gördüğünde "Subhânallah" diyeceği yüzünün parlaklığı" manasına geldiği de söylenmiştir.

Esrâ Kelimesi

Cenâb-ı Hak, **"esrâ"** (gece yürüttü) buyurmuştur. Dilciler, hem **"esrâ"**, hem de **"serâ"** fiilinin aynı manaya geldiğini söylemişlerdir.

Âyette بِعَبْدِهِ (bi abdihî) buyurulmuştur. Müfessirler, bununla Hz. Muhammed (s.a.s)'ın kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir. Babam imam (âlim) **Ömer İbn Hüseyin** (r.h)'in şöyle dediğini duymuştum: **Şeyh İmam Ebu'l-Kasım Süleyman el-Ensarî**'nin şöyle dediğini duydum: "Hz. Muhammed (s.a.s), Mirac'da en yüksek basamağa ulaşınca, Allahu Teâlâ ona, *"Ey Muhammed, seni neyle şereflendireyim?"* diye vahyedince, O: *"Ey Rabbim, beni kendine kul olmaya nisbet ederek (kulun olduğumu söyleyerek)"* diye cevap verdi. Allahu Teâlâ da bunun üzerine, işbu "سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِهِ" âyetini indirdi."

Âyetteki, **"leylen"** (bir gece) kelimesi, zarf olarak mansubdur. Buna göre şâyet, "isrâ" zaten gece yürüyüşü demektir, binâenaleyh ayrıca *"bir gece"* denmesinin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu kelimenin nekire olarak getirilmesiyle bu isrâ'nın (gece yürüyüşünün) müddetinin kısa olduğu ve O'nun (s.a.s) gecenin bir parçasında, normalde kırk gecelik yol olan Mekke'den Şam'a götürüldüğünü kastetmiştir. Bu böyledir. Çünkü bu kelimeyi nekire olarak getirmek, kısmîlik (bir kısmı) manasına delalet etmiştir.

İsrâ'nın Vakti

Âlimler, âyetteki bu gecenin hangi gece olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir: **Mukâtil,** o gecenin, Hicret'ten bir yıl önceki bir gece olduğunu söylemiştir. **Keşşâf sahibi** ise, **Hz. Enes** ve **Hz. Hüseyin**'den, bunun, Hz. Peygamber'in, peygamber olmasından önce olduğunu nakletmiştir.

36 **Müslim,** İmân, 293 (1/162); **İbn Mâce,** Mukaddime, 13 (1/70-71).

Âyette مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Mescid-i Haram'dan"* buyurulmuştur. Âlimler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in alındığı yerin neresi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bu yerin, bizzat Mescid-i Haram olduğu söylenmiştir ki bu, âyetin lafzının zâhirinin de ifade ettiği şeydir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in بَيْنَا اَنَا فِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فِى الْحِجْرِ عِنْدَ الْبَيْتِ بَيْنَ النَّائِمِ وَالْيَقْظَانِ اِذْ اَتَانِى جِبْرِيلُ بِالْبُرَاقِ *"Ben bir gece Mescid-i Haram'dan, Beytullah'ta Hicr (Hatîm)'in yanında, uyku ile uyanıklık arasında iken, Cebrail, Burak ile geldi"*[37] buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in Mirâc'a, **Ebu Tâlib**'in kızı **Ümmü Hânî**'nin evinden alınıp götürüldüğü de söylenmiştir. Bu görüşe göre, âyetteki "Mescid-i Haram" ifadesi ile Mescid'i kuşatıp sardığı için, bütün Harem bölgesi kastedilmiştir. **İbn Abbas** (r.a)'tan da, "Harem'in tamamı Mescid-i Harem'dir" diye bir rivayet gelmiştir. Bu ekseri âlimlerin görüşüdür.

Mescid-i Aksa

Âlimler Mescid-i Aksa'dan Beyt-i Makdis'in kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir. **Mescid-i Aksa** ile **Mescid-i Haram** arasındaki mesafe çok uzak olduğu için, Mescid-i Aksa'ya, Mescid-i Aksa (en uzak mescid) denilmiştir.

Cenâb-ı Hak, الَّذِى بَارَكْنَا حَوْلَهُ *"Biz, o (Mescid-i Aksa'nın) etrafına bereket verdik"* buyurmuştur. Bu bereket, meyveler ve çiçekler verme ile tefsir edildiği gibi; orasının peygamber durağı, meleklerin iniş noktası olması sebebi ile olduğu da söylenmiştir.

Bil ki "ilâ" edatı, mesafenin sonunu bildirmektedir. Buna göre gaye, yani âyetteki اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا *"Mescid-i Aksa'ya"* ifadesi, Hz, Peygamber (s.a.s)'in bu Mescid'e kadar ulaştığına delalet eder. Ama o Mescid'e girip girmemesi hususuna dair, âyetin lafzında herhangi bir delalet yoktur.

Cenâb-ı Hak لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا *"O (Peygamber'e) âyetlerimizden bazısını gösterelim diye"* buyurmuştur. Yani, "O gecede, Allah'ın kudretine delâlet eden mu'cizeleri ve dikkate değer hadiseleri ona gösterelim diye" demektir.

Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed'in Miracları

İmdi "âyetteki, *"O (Peygamber'e) âyetlerimizden bazısını gösterelim diye"* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e o mu'cizelerin ve şayan-ı dikkat şeylerin ancak bir kısmını gösterdiğine delalet eder. Çünkü "**min âyatinâ**" kelimesindeki "min" edatı, "bazı" manasına gelir. Halbuki Cenâb-ı

37 **Müslim,** İmân, 264 (1/150).

Hak, **Hz. İbrahim** (a.s) hakkında, *"Biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu öylece gösteriyorduk"* (En'âm, 75) buyurmuştur. Dolayısıyla **Hz. İbrahim**'in miracının, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in miracından üstün olması gerekir" denilirse, biz deriz ki: **Hz. İbrahim**'in görüp müşahede ettiği, göklerin ve yerin melekûtudur. **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in gördüğü şey ise Allah'ın âyetlerinin bir kısmıdır. Allah'ın âyetlerinin daha üstün olduğunda ise şüphe yoktur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ *"O her şeyi hakkıyla işiten ve tastamam görendir"* buyurmuştur. Bu, "Kulunu gece yürüten o Zât, Muhammed (s.a.s)'in sözlerini bihakkın duyan, yaptıklarını hakkıyla gören; o fiil ve sözlerinin riyâ şâibesinden arı, duru, tertemiz, doğruluk ve saflıkla iç içe olduğunu hakkıyla bilendir. İşte bundan ötürü, böyle bir ikramı ancak ona vermiştir" demektir. Bu ifade ile, "Allah mirac hususunda, müşriklerin Peygamber (s.a.s)'e dediklerini duyan, ona karşı yaptıklarını görendir" manası da verilmiştir.

İKİNCİ MESELE: **Miracın Keyfiyeti**

Bu İsrâ hadisesinin nasıl olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Müslümanların ekserisi Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat bedenini yürütüp götürdüğü hususunda ittifak etmişler, pek azı ise, "Allah, onu sadece ruhen götürdü" demişlerdir. **Muhammed b. Cerir (et-Taberî**'nin) tefsirinde, **Huzeyfe** (r.a)'nin: "Bu hâdise, bir rüya idi. Hz. Peygamber (s.a.s)'in bedeni yerinden oynamadı. Allah onu, sadece rûhen götürdü, yürüttü" dediği rivayet edilmiştir. Bu söz, hem **Hz. Aişe** (r.anha)'den, hem de **Muaviye** (r.a)'den aynen rivayet edilmiştir.

Bil ki bu konuda söylenebilecek söz şu iki makama varıp dayanır:

a) Miracın aklen ispat edilmesi.

b) Bunun bilfiil vukû bulması.

Mirac Aklen Mümkündür

Birinci makama gelince, ki bu, miracın olabileceğinin aklen ispat edilmesidir. Biz diyoruz ki: Süratte bu noktaya varmış olan bir hareket, bizatihi mümkündür. Allahu Teâlâ da, bütün mümkinata kâdirdir. O halde bu, bu noktaya ulaşmış olan bu şekildeki hızlı bir hareketin imkânsız olmadığına delalet eder. Binâenaleyh biz burada da, şu iki mukaddimeyi beyan etme ihtiyacını duyuyoruz.

Birinci mukaddime: Bu noktaya ulaşmış olan bir hareketin, haddizatında mümkün olduğunun ispat edilmesinden ibaret olan bu mukaddimenin delilleri şunlardır:

1) En büyük felek, gecenin başından sonuna kadar, devrinin tamamının yarısı kadar hareket eder. Mühendislikte şöyle bir kural sabittir, vardır: Çapın, devre (çevresine) nispeti, birin üçe ve yediye nispeti gibidir. O halde, yarıçapın, devrin yarısına nispetinin de birin üç ve yediye nispeti gibi olması gerekir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Mekke'den, en büyük feleğin üzerine çıktığının söylenilmesi durumunda, o, sadece yarıçap miktarınca hareket etmiş olur. Bu kadar zaman içinde, devrin yarısının hareketi tahakkuk edince, yarıçap kadar hareketin tahakkuk etmesi, haydi haydi mümkün bir şey olur. Binâenaleyh bu, gecenin üçte bir miktarında, Mekke'den Arş'ın üzerine çıkmanın, aslında mümkün bir şey olduğuna dair kesin aklî bir delildir. Durum böyle olunca da, bu yükselme işinin, bütün bir gecede tahakkuk etmesi, haydi haydi mümkün olur. Allah en iyisini bilendir.

2) Yine mühendislikte şöyle bir kural daha vardır: Güneşin kütlesi, yer kürenin yüz altmış küsur misli büyüklüktedir[38]. Sonra biz, buna rağmen, güneş yuvarlağının doğuşunun, fark edilemeyecek bir zamanda tahakkuk ettiğini görmekteyiz. İşte bu da, hareketin, bu kadar bir hıza ulaşabilmesinin haddizatında mümkün bir şey olduğuna delalet eder.

3) Katı cisimlerin, âlemin (dünyanın) merkezinden Arş'ın üzerine çıkmaları aklen mümkün olduğu gibi, latif, ruhani maddelerin de, Arş'ın üzerinden âlemin merkezine doğru inmeleri mümkündür. Binâenaleyh şâyet Hz. Muhammed (s.a.s)'in, bir gecede miracda bulunmasının aklen imkânsız olduğu söylenecek olursa, o zaman **Cebrail** (a.s)'in de bir anda, Arş'tan Mekke'ye indiğinin söylenilmesi de imkânsız olur. Eğer biz bunun imkânsız olduğunu söylersek, o zaman bu, bütün peygamberlerin nübüvvetini ta'n etmek olmuş olur. Miracın tahakkuk ettiğini söylemek, nübüvvet meselesinin kabul edilmesine dayanmakta olan talî bir meseledir. Böylece, bu kadar bir sürate ulaşan bir hareketin imkânsız olduğunu söyleyenlerin, **Hz. Cebrail**'in de bir anda, Arş'tan **Mekke**'ye inmesinin imkânsız olduğunu söylemelerinin gerektiği sabit olmuş olur. Bu söylenemeyince, onların ileri sürdüğü şey de söylenemez.

38 Şimdiki hesaplara göre bu sayı 333.400 mislidir (Ç.)

İmdi şâyet onlar, "Biz, **Cebrail**'in bir yerden öbür yere geçen, intikal eden bir cisim olduğunu söylemiyoruz. Biz, **Cebrail**'in inişinden kastedilenin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ruhundan maddi perdelerin kaldırılışı; böylece de, **Cebrail** (a.s)'in zatında tecelli eden mevcut şeylerin bir kısmının onun ruhunda meydana gelen mükaşefe ve müşahedeler olduğunu söylüyoruz" derlerse, biz deriz ki:

Vahyi bu şekilde anlamak, filozofların görüşüdür. Müslümanların çoğunluğuna gelince, onlar, Cebrail'in cisim olduğunu; onun nüzulünün, felekler âleminden Mekke'ye intikal etmesinden ibaret olduğunu kabul ederler. Durum böyle olunca da, zikredilen ilzam güçlü ve kuvvetli olur. Rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), mirac hadisesinden bahsedince, herkes onu yalanlar ve **Ebu Bekir**'e giderek, ona: "Senin arkadaşın şöyle şöyle diyor" derler. Bunun üzerine **Ebu Bekir:** "Eğer o bunu söylemişse, mutlaka doğrudur" der. Daha sonra da Hz. Peygamber'in yanına varır. Hz. Peygamber de, meseleyi ona ayrıntılı bir biçimde anlatır. Bu meseleyle ilgili olarak Peygamber her ne söylerse, **Ebu Bekir** "Doğru söyledin" diyerek onu tasdik eder. Hz. Peygamber (Miraçla alakalı) sözünü tamamlayınca, **Ebu Bekir**: "Ben, senin hakikaten Allah'ın Resûlü olduğuna şehadet ederim" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber de ona: *"Ben de senin hakikaten "sıddîk" olduğuna şehadet ederim"* karşılığını verir.

Hasıl-ı kelam, **Hz. Ebu Bekir** (r.a) şöyle demek istemiştir: "Ben, onun peygamber olduğunu kabul ettiğimde, onu, bundan (yani Miracdan) daha büyük bir şey hususunda tasdik etmiş oldum. O halde, ben onu, bu hususta daha nasıl yalanlayabilirim?!"

4) Bütün inanç ve din mensuplarının ekserisi, "İblis'in mevcudiyetini, âdemoğullarının kalbine vesvese ilkâ etmeyi üstlenenin o olduğunu ve onun, âdemoğullarının kalbine vesvese vermek için, bir anda doğudan batıya geçebildiğini kabul ederler. Binaenaleyh onlar, İblis hakkında bu kadar hızlı bir hareketin olabileceğini kabul ettiklerine göre, onların aynı şeyi, peygamberlerin ululari hakkında da kabul etmeleri haydi haydi gerekir. İşte bu ilzâm, İblis'in, bir yerden bir yere geçebilen (latîf) bir cisim olduğunu kabul edenlere karşı güçlü bir ilzamdır. Ama İblis'in, kötü, şerîr ruhlardan olduğunu, onun ne cisim, ne de maddî bir özellik taşımadığını söyleyenlere gelince, bu ilzâm onları ilgilendirmez. Ancak ne var ki, din mensuplarının ekserisi, İblis'in, bir yerden bir yere geçebilen latîf bir cisim olduğu hususunda mutabıktırlar.

Buna göre şâyet onlar, "farzedelim ki, melekler ve şeytanlar cism-i latîf oldukları için, onlar hakkında böylesi bir hareketin tahakkuk etmesi doğru olur. Bu tür hareketin, onların zatlarında bulunması imkânsız değildir. Ama insana gelince, bu kesif ve katı bir cisimdir. Binâenaleyh, böylesi bir hareketin tahakkuku, insan için nasıl düşünülebilir?" derlerse biz deriz ki:

Biz ancak, hız itibariyle bu noktaya ulaşmış olan bir hareketin tahakkuk etmesinin haddizâtında mümkün olduğuna, meleklerin ve şeytanların halleriyle istidlâlde bulunduk. Ama bu hareketin, haddizâtında mümkün olması halinde, onun insan bedeninde de tahakkuk etmesinin mümkün olmasının izahına gelince, işte bu, eğer Allah dilerse, izahı yakında yapılacak olan başka bir konudur.

5) Kur'ân'da, rüzgârların, **Hz. Süleyman** (a.s)'ı kısa bir müddet içinde uzak beldelere götürdüğü zikredilmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın hareketini nitelerken, *"Süleyman'a da rüzgârı (musahhar kıldık) ki sabahı bir ay(lık yol), akşamı bir ay(lık yol)du"* (Sebe', 12) buyurmuştur. Yani, bu âyete göre, **Hz. Süleyman** bir günde, iki aylık bir mesafe kat ediyordu. Hatta biz diyoruz ki, çok şiddetli esen rüzgârların, bir anda, bir yerden çok uzak olan başka bir yere gidebildiklerini duyularımız da göstermektedir. Ki, bu da, böylesi hızlı bir hareketin, haddizatında mümkün olduğuna delâlet eder.

6) Kur'ân-ı Kerim, katında kitaptan ilmi bulunan bir kimsenin, **Belkîs**'ın tahtını **Yemen**'in en uç noktasından **Şam Diyarı**'nın en uç noktasına, göz açıp kapama süresi içinde getirip bulundurduğuna delâlet etmektedir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Nezdinde kitaptan ilim bulunan (zât), ben dedi, göz açıp kapama süresi içinde onu sana getiririm"* (Neml, 40) ifadesidir. Bu, bazı kimseler için mümkün bir husus olunca, biz bunun esâsen mümkün bir şey olduğunu anlamış oluruz.

7) Bazı kimseler şöyle demektedir: "Canlılar, görülecek şeyleri ancak, ışığın onun iki gözünden çıkıp görülecek şeyle birleştiğinde görürler. Binâenaleyh biz, gözümüzü açıp da bir adama baktığımızda, onu görürüz. Bu görüşe göre, bizim gözlerimizden çıkan ışınlar, çok kısa bir anda o adama ulaşmış ve onun üzerine düşmüş olur. İşte bu da, bu kadar bir hıza ulaşmış olan bir hareketin, imkânsız olan şeyler cümlesinden değil, mümkün olduğuna delâlet eder. Böylece, yaptığımız bu izahlarla, sürat bakımından

bu noktaya ulaşmış olan böylesi bir hareketin, esâsen, var olması mümkün olan bir şey olduğu sabit olmuş olur.

İkinci mukaddime: Böylesi bir hareket haddizâtında mümkün olunca, onun, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bedeninde tahakkuk etmesinin de imkânsız olmaması gerektiğini beyan hususundadır. Bunun delili şudur: Biz cisimlerin, mahiyetlerinin tamamı hususunda birbirlerinin dengi olduklarını kesin delillerle beyân etmiştik. Binâenaleyh, böylesi bir hareket bazı cisimlerde tahakkuk edince, onun, diğer cisimlerde de tahakkuk etmesinin mümkün olması gerekir ki, bu da böylesi bir hareketin Hz. Muhammed (s.a.s)'in bedeni için tahakkuk etmesinin, esasen mümkün bir şey olduğuna kesinlikle hükmetmeyi gerektirir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Âlemin yaratıcısının, bütün mümkinâta kâdir olduğu delil ile sabittir. Bu kadar bir sürate ulaşmış olan bir hareketin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bedeni için de tahakkuk etmesinin mümkün olduğu da sabittir. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ'nın, buna (mümkün olduğu için) kâdir olması gerekir. Bu durumda da, bu mukaddimelerin tamamında, Mirac hadisesinin bilfiil tahakkuk etmesinin, haddizatında mümkün bir şey olduğu neticesi elde edilir. Bu konuda söylenebilecek en son söz şudur: Burada geriye sadece, bu hadiseye hayranlık duymak ve taaccüp kalır. Ancak ne var ki, bu hayret de, sadece buraya has değildir. Tam aksine bu, (eğer yapılacaksa) bütün mu'cizeler için de söz konusudur. Binâenaleyh bir değneğin, yetmiş bin değneği ve urganı yutacak, sonra da o anda, eskisi gibi küçük bir değnek haline dönüşecek bir ejderha olması da şaşırtıcı bir durumdur. Yine, koskoca bir dağdan büyük bir devenin çıkması, büyük bir dağın (Tûr), havada adeta bir şemsiye gibi tutulması da şaşırtıcı bir durumdur. Keza, bütün mu'cizeler hakkında aynı durum söz konusudur. Binâenaleyh, sadece bir hayret, bütün bunları inkâr etmeyi ve kabul etmemeyi gerektiriyorsa, o zaman, mu'cizelerin ispatıyla ilgili bütün görüşlerin, sözlerin, hükümlerin fasit, aslı esası olmadığına kesinkes hükmetmek gerekir. Halbuki mu'cizelerin ispatı ve kabul edilmesi, nübüvvet temelinin kabul edilmesinin neticesi olarak, fer'î bir husustur. Yok eğer, sırf bir taaccüp inkâr etmeyi gerektirmiyorsa, işte burada da gerektirmez. Mirâc'ın imkânsız bir şey değil, mümkün olduğunu söylemenin izahı hususundaki sözün tamamı bundan ibarettir. Allah en iyisini bilendir.

Mirâc'ın Vukûu

İkinci makam, Mirâc'ın bizzat vuku bulup bulmadığını araştırma ile ilgilidir. Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, hem ruhu hem de bedeni ile **Mekke**'den **Mescid'i Aksa**'ya geceleyin yürüttüğüne (götürdüğüne), hem Kur'ân, hem de hadisler delalet etmektedir.

Mirâc'ın Ruhanî Olduğu Görüşü

Buna delalet eden Kur'ân âyeti, bu âyettir. Bu delili şu şekilde izah edebiliriz: "**Abd**" (kul), beden ile ruhun toplamının adıdır. Binâenaleyh bu geceleyin yürütme işinin, beden ve rûh toplamı bir kul için tahakkuk etmiş olması gerekir. Bil ki bu istidlâl, insanın sadece rûh mu, yoksa sadece beden mi, yoksa hem rûh hem beden mi olduğu meselesine dayanır. İnsanın sadece rûh olduğunu söyleyenler, bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) İnsan, ömrünün başından sonuna devam eden tek bir şeydir. Halbuki bedenin cüzleri, hep değişme, tebeddül ve intikal (geçiş) içindedir. Bâkî olan ise, değişmeyendir. O halde insan bu bedenden başka bir şeydir.

2) İnsan, bazen bedeninin bütün parçalarının farkında olmasa bile, kendisini bilir. Bilinen ise, farkında olunmayandan başkadır. O halde insan, bu bedenden başka bir şeydir.

3) İnsan, normal fıtratı gereği, "elim, ayağım, beynim ve kalbim.." der. Diğer uzuvları için de durum aynıdır. Böylece o, bütün bunları kendisine izafe eder. Halbuki muzâf, muzâfun ileyh'ten başkadır. O halde insanın hususî zatının, bütün bu uzuvlardan başka bir şey olması lazım gelir.

Buna göre eğer onlar, "O, zâtını da kendisine izafe ederek, "Benim zâtım, benim nefsim!" demiyor mu? Binâenaleyh size, onun kendisinin, zâtından başka olduğunu söylemeniz gerekir; halbuki bu, imkânsızdır" derlerse biz deriz ki:

Biz, sırf lafza tutunmuyoruz ki, bu söylediğiniz şey bize gereksin. Tam aksine, biz ancak sırf akla tutunuyoruz. Çünkü, aklın sarih delili, insanın tek varlık olduğuna delâlet eder. Bu tek şey, eliyle alır, gözüyle, onun vasıtasıyla görür ve kulağı vasıtasıyla işitir. Binâenaleyh insan, tek şeydir. Bu uzuvlar, onun bu fiilleri yapması için var olan aletleridir, vasıtalarıdır. İşte bu, insanın, bu uzuv ve vasıtalardan başka bir şey olduğuna delalet eder. Böylece bu izahlarla, insanın, bu bünye ve bu bedenden başka bir şey olduğu sabit olmuş olur.

Bu sabit olunca da biz diyoruz ki, سُبْحَانَ الَّذِی اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ *"Kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan (...) götüren Allah münezzehtir"* âyetindeki "**abd**" (kul) kelimesiyle, ruh cevheri kastedilmiştir. Böyle olması halinde, âyette, "isrâ"nın, beden ile olduğuna dair bir delâlet kalmaz.

İmdi şâyet onlar, "isrâ'nın, rûh ile yapılması, harikulâde bir şey değildir. Binâenaleyh bu hususta "سُبْحَانَ الَّذِی اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ" denilmesi uygun düşmez" derlerse, biz deriz ki:

Bu da akıldan uzak bir şeydir; çünkü, başkasının rûhu için tahakkuk etmeyen çeşitli mükâşefe ve müşahedelerin, onun rûh için tahakkuk etmiş olduğunun söylenilmesi akıldan uzak bir şey olmaz. Böylece de, pek yerinde olarak bu söz buraya uygun olur. Miracın, hem rûh hem de beden ile yapıldığını ispat hususunda, bu âyetle yapılan istidlâlin aleyhine olarak ileri sürülen sorunun izahı, işte bundan ibarettir.

Mezkûr İddiaya Cevap

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: "**Abd** (kul)" lafzı, ancak, hem rûh hem de beden toplamını içine alan bir lafızdır. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın *"Bir kulu, namaz kılarken men edeni gördün mü sen?"* (Alak, 9-10) âyetidir. Bu âyette geçen, "**abd**" sözüyle, hem rûh hem de bedenin murat edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Yine Cenâb-ı Hak, Cin Sûresi'nde, *"Şu hakikat ki, Allah'ın kulu O'na ibadet için kalktığı zaman nerdeyse onlar, etrafında keçeler (gibi tortop) oluyorlardı"* (Cin, 19) buyurmuştur ki, buradaki "**abd**" kelimesiyle de, hem ruh hem de beden kastedilmiştir. İşte, bu âyette de böyledir.

Bunun, haberden delili ise, sahih hadis kitaplarında rivayet edilen şu hadistir ki, bu hadis meşhur bir hadistir. Bu hadis, Hz. Peygamber'in Mekke'den **Beyt-i Makdis**'e, oradan da göklere götürüldüğüne delâlet eder.

Bu hadisi kabul etmeyenler, şu şekilde istidlâl etmişlerdir:

1) Aklî izahlarla. Onların yapmış olduğu bu aklî izahlar da, üç tanedir:

a) Bu kadar hıza ulaşmış olan bir hareket düşünülemez.

b) Ağır bir kütlenin göklere yükselmesi makul değildir.

c) Onun göklere yükselmesi, feleklerin yırtılmasını gerektirir. Halbuki bu, imkânsızdır.

2) Eğer bu doğru olsaydı, bu, diğer mu'cizelerin en büyüğü olurdu. Bu durumda da Hz. Peygamber'in, nübüvvet iddiasında doğru söylediğine istidlâlde bulunabilsinler diye, bunu halkın huzurunda ortaya koyması

gerekirdi. Ama bunun, hiç kimsenin görüp müşahede edemediği bir zamanda tahakkuk etmesine gelince, bu abestir. Hakîm olan Allah'a ise, bu yakışmaz.

3) Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Geceleyin) sana gösterdiğimiz o temaşayı ancak insanlara bir fitne yaptık"* (İsra, 60) ifadesine tutunarak şöyle demişlerdir: Bu rüyadan maksat, Mirac hadisesidir. Halbuki bu, insanlar için ancak bir fitne olmuştur. Çünkü, Hz. Muhammed (s.a.s)'e inanan kimselerin pek çoğu, O'nun bu sözünü duyunca, O'nu yalanlamış ve kabul etmemiştir. Binâenaleyh, Mirac sözü, insanların fitneye düşmesine sebep olmuştur. Böylece bunun, Hz. Muhammed (s.a.s)'in uykuda gördüğü bir rüya olduğu sabit olmuş olur.

4) Mirac hadisi, pek çok (akıl almaz), uzak şeyleri ihtiva etmektedir. Meselâ, onun karnının yarılıp, zemzem suyuyla temizlenmesine dair rivayet edilen şey bunlardandır. Bu, akıl almaz bir şeydir. Çünkü, suyla yıkanabilen şey, maddî olan pisliklerdir. Bunun, batıl inanç ve kötü huylara dair kalpte bulunan şeyleri temizlemede bir tesiri yoktur. Onun, **Burak**'a bindiğine dair rivayet de bu tür şeylerdendir. Bu da akıldan uzaktır. Çünkü Allahu Teâlâ onu, bu âlemden felekler âlemine hareket ettirdiğine göre **Burak**'a niye ihtiyaç duyulsun?! Cenâb-ı Hakk'ın elli vakit namazı farz kıldığı, sonra da Hz. Muhammed (s.a.s)'in, **Musa** (a.s)'nın şefaati sebebiyle, o elli vaktin beş vakte indirilinceye kadar Allah ile **Hz. Musa** arasında gidip geldiğine dair rivayet de bu kabildendir. **Kâdî:** "Bu, hükmün, daha uygulanmadan önce neshedilmiş olmasını gerektirir ve yine bu, bedâ'yı (hükmün, Allah'a önce gizli kalıp, sonradan ortaya çıkması) icap ettirir. Halbuki bu, Allah hakkında düşünülemez" demektedir. Böylece bu hadisin, kabul edilmesi uygun olmayan birtakım şeyleri ihtiva ettiği sabit olmuş olur ve bu sebeple de reddolunur.

Onların aklî izahlarına dair cevabımız, daha önce geçmişti. Binâenaleyh, onları tekrarlamayacağız.

Onların ikinci şüphelerine dair cevap da, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette zikretmiş olduğu *"...âyetlerimizden bazısını gösterelim diye (bunu yaptırdık)"* ifadesidir. Bu ifade mücmel, öz bir ifade olup, bunun tafsilatı ve açıklanması hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) Cennetin iyilik ve hayırları çok büyük; cehennemin dehşet uyandıran halleri ise çok şiddetlidir. Binâenaleyh, şâyet Hz. Muhammed (s.a.s),

onları bu dünyada iken müşahede etmeyip de kıyametin başlangıcında müşahede etmiş olsaydı, belki de cennetin hayır ve güzelliklerine arzu duyar, yahut da, cehennemin korkunç hallerinden korkardı. Ama o, onları bu dünyada Mirac gecesinde görüp müşahede edince, onlar, kıyamet gününde onun gözünde ve gönlünde büyümez, böylece de kalbi onlarla meşgul olmaz. Bu durumda da, kendini sadece şefaate verir.

2) Onun, Mirac gecesinde, peygamberleri ve melekleri görüp müşahede etmesinin, hem kendisinin hem de ümmetinin faydasına olan şeylerin mükemmelleşmesine bir vesile olması imkânsız değildir.

3) Onun feleklere yükselip göklerin, Kürsî'nin ve Arş'ın hallerini müşahede etmiş olmasının, bu âlemin hallerini ve korkunç durumlarını görüp müşahede etmesini gözünde küçültmesine, önemsiz saymasına sebep olması imkânsız bir şey değildir. Böylece, onun kalbinde bir tür kuvvet meydana gelir; o bunları göz önüne aldığında, Allah'a davete başlaması mükemmelleşir ve Allah'ın düşmanlarına iltifat etmemesi de kuvvet kazanır. Bunu şu durum daha iyi izah eder: Bu konuda, Allah'ın kudretini görüp müşahede eden kimsenin, cihat vb. şeylerin sıkıntılarına göğüs germeye karşı gönlündeki kuvvet ve kalbindeki sebat, bunu görüp müşahede etmeyenlerin birkaç misli olur.

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا *"âyetlerimizden bazısını gösterelim diye (bunu yaptırdık)"* ifadesi, adeta isrânın faydasının bu olduğuna ve kesin olarak bunu ifade ettiğine delalet eder gibidir.

Onların üçüncü şüphelerine karşı cevabı, biz bu sûredeki o âyetin tefsirine (İsra, 60) geldiğimizde, o görmenin, uykudaki rüya değil de bizzat gözle görmek olduğunu izah ederek vereceğiz.

Onların dördüncü şüphelerine karşı cevabımız da şudur: Allah'a, yaptığı şeyler hususunda itiraz edilemez. O, istediğini yapar, dilediğine hükmeder. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Göklere ve Arş'ın üzerine çıkmaya gelince, bu âyet buna delalet etmez. Âlimlerin bir kısmı buna, Necm Sûresi'nin ilk âyetiyle istidlâl ederken, bir kısmı da buna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz hiç şüphesiz, bir tabakadan başka bir tabakaya bineceksiniz"* (İnşikak, 19) âyetiyle istidlâl etmişlerdir ki, bunların tefsiri, yerinde zikredilmiştir. Hadisin delâletine gelince, yukarıda izah edildiği gibidir. Allah en iyisini bilendir.

Hz. Musa ve Hz. Nuh'a Verilen Nimetler

وَاٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِيٓ اِسْرَآءِيلَ اَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِى وَكِيلًا ﴿٢﴾ ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ اِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا ﴿٣﴾

"Biz, Musa'ya kitap verdik. Ve onu, 'Benden başka hiçbir vekil tutmayın' diye, İsrâiloğulları için bir hidâyet kıldık. Ey Nûh ile beraber gemide taşıdığımız zürriyet, (şu) bir hakikattir ki, (Nûh) çok şükreden bir kuldu" (İsrâ, 2-3).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, sözümüz, yine daha önceki âyetle ilgilidir. O âyette Cenâb-ı Hak, gaipten hitaba, hitabtan gaibe geçmiştir. Çünkü, "سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى" ifadesinde, Allah, gaib sîgasıyla zikredilmiş; O'nun, "بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا" ifadesinde de, hitaba delalet eden üç lafız bulunmaktadır. Yine O'nun, "اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" ifadesi de, gaibe delalet eder. O'nun "وَاٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ" ifadesi de hitaba delâlet eder. O halde sözün gaibden hitaba, hitabtan gaibe geçmesi, "iltifat sanatı" diye adlandırılır.

İKİNCİ MESELE: **Daha Önceki Kısımla Münasebet**

Allahu Teâlâ, önceki âyette, Hz. Muhammed (s.a.s)'e yaptığı ikramı, O'nu gece yürütmekle (isrâ) ifade etmiş, bu âyette de, **Hz. Musa** (a.s)'ya, daha önce verdiği o kitap ile ikramda bulunduğunu belirterek وَاٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى *"Biz, Musa'ya kitap verdik ve onu ...bir hidâyet kıldık"* buyurmuştur. Yani, "Tevrât'ı verdik." Bu, "Allah onları, o kitap vasıtasıyla cehalet ve küfür karanlıklarından ilim ve gerçek dinin aydınlıklarına çıkarır" demektir.

Tek Vekîl Allah Olmalıdır

Cenâb-ı Hakk'ın اَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِى وَكِيلًا *"Benden başka hiçbir vekil tutmayın"* buyruğu ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Ebu Amr, İsrâiloğullarının durumunu belirten bir ifade olarak yâ ile **"yettehizû"** diye okurken, diğer kıraat imamları tâ ile muhatab sîgasıyla **"tettehizû"** şeklinde okumuşlardır.

İkinci bahis: Ebu Ali el-Farisî şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "أَلَّا تَتَّخِذُوا" ifadesiyle ilgili şu üç izah yapılmıştır:

1) Bu ifadenin başındaki "en" edatının, nasb edici "en" olmasıdır. Buna göre mana, "Biz o kitabı, (...) edinmeyesiniz diye bir hidâyet kıldık" şeklinde olur.

2) Bunun, tefsir için olan "أَيْ" (ey) anlamında olması. Bu durumda söz, âmmenin kıraatine göre, gaibden hitaba ve Cenâb-ı Hakk'ın وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا *"Onların elebaşlarından bir güruh, "Yürüyün..." diyerek kalkıp gittiler"* (Sâd, 6) ifadesinde olduğu üzere emir sîgasına geçtiği gibi, gaibden hitaba geçmiştir. Tıpkı bunun gibi, "**ella tettehizû**" ifadesinde de, gaibden nehy sîgasına geçmiştir.

3) Bunun zâid olması ve "تَتَّخِذُوا" fiilinin de, mukadder bir "**kale**" (dedi) maddesine göre getirilmiş olmasıdır. Buna göre kelamın takdiri, "Biz o kitabı, İsrailoğulları için bir hidâyet kıldık ve onlara, "Benim dışımda vekil edinmeyiniz" dedik" şeklinde olur.

Vekilin Anlamı

Üçüncü bahis: Âyetteki **Vekil,** "işlerinizi, kendisine havale ettiğiniz bir Rab" demektir. Ben derim ki, bu âyetle ilgili sözün özü şudur: Allahu Teâlâ Hz. Muhammed (s.a.s)'i, isrâ ile şereflendirdiğini belirtmiş, sonra bunun peşinden **Hz. Musa** (a.s)'yı, ona **Tevrat**'ı indirmekle şereflendirdiğini zikretmiş; sonra **Tevrat**'ı, bir hidâyet rehberi olarak tavsif etmiş, daha sonra da Tevrat'ın, Allah'tan başkasını vekil edinmekten nehyetmeyi kapsadığı için bir hidâyet rehberi olduğunu beyân buyurmuştur ki, işte bu, tevhit demektir. Böylece, bu mertebeleri dikkate aldıktan sonra, sözün özü ve esası, kişinin tevhit deryasına dalmasından ve işlerini sadece Allah'a havale etmesinden daha yüce bir Mirac, daha kıymetli bir derece, daha büyük bir şeref olmadığı neticesine varmış olur. O, şâyet konuşursa, Allah'ı zikreder; düşünürse, Allah'ı tenzih ve takdis eden deliller hususunda düşünür. İsterse, ancak Allah'tan ister. Böylece onun her şeyi Allah ile ve Allah için olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ *"Ey Nûh ile beraber gemide taşıdığımız zürriyet..."* buyurmuştur. Bu ifadedeki "**zürriyet**" kelimesinin mansub olması hakkında, şu iki izah yapılmıştır:

1) Bunun, nidâdan dolayı mansub olmasıdır. Yani, "Ey, Nûh ile beraber gemide taşıdığımız zürriyet..." demektir. Bu, **Mücâhid**'in görüşüdür; o,

bunun bir nidâ olduğunu söylemiştir. **Vâhidî** ise şöyle der. "Bu ancak, fiili tâ harfiyle okuyanlara göre böyle olabilir. Buna göre onlara sanki, "Ey, gemide Nûh ile beraber taşıdığımız zürriyet! Benden başkasını vekil edinmeyiniz" denilmek istenmiştir." **Katâde** de şöyle der: "Bütün insanlar, **Nuh**'un zürriyetidir. Çünkü gemide **Nûh** ile birlikte üç oğlu, yani **Sam, Ham** ve **Yâfes** bulunuyordu. O halde bu demektir ki bütün insanlar, bu üçünün zürriyetidir. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, "Ey Nûh ile birlikte, gemide taşıdığımız zürriyet" hitabı, "Ey insanlar..." yerine geçen bir hitap olmuş olur.

2) "**İttehaze**" fiili, iki mef'ul alır. Bu, meselâ Cenâb-ı Hakk'ın وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِيمَ خَلِيلًا *"Allah İbrahim'i de halîl edindi"* (Nisa, 125) âyetinde böyledir. Buna göre kelamın takdiri, "**Nûh** ile beraber taşıdığımız zürriyeti, benim dışımda vekil edinmeyiniz" şeklindedir.

Hz. Nûh'un Şükrü

Daha sonra Cenâb-ı Hak **Hz. Nûh**'u överek, اِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا *"Şüphesiz ki o, çok şükreden bir kuldu"* buyurmuştur. Yani, "O çok şükredici idi." Rivayet olunduğuna göre, **Hz. Nûh** (a.s), yemek yediğinde, "Beni yediren Allah'a hamdolsun. İsteseydi beni aç bırakabilirdi"; su içtiğinde, "Bana su ihsan eden Allah'a hamdolsun. İsteseydi, beni susuz bırakabilirdi", bir şey giydiğinde, "Beni giydiren Allah'a hamdolsun. İsteseydi beni çıplak bırakabilirdi", ayakkabı giydiğinde "Bana ayakkabı giydiren Allah'a hamdolsun. İsteseydi beni yalınayak bırakabilirdi" ve def-i hacet yaptığında, "Benden, bana eziyet veren şeyi çıkaran ve böylece bana âfiyet (rahatlık) veren Allah'a hamdolsun. İsteseydi onu çıkarmayabilirdi" derdi. Rivayet olunduğuna göre o, iftar etmek istediğinde, yiyeceğini kendisine iman edenlere sunardı. Eğer onlar içinde bir muhtaç kimse bulursa, onu kendisine tercih ederdi.

Eğer, "âyetteki *"Şüphesiz ki o, çok şükreden bir kuldu"* cümlesinin, kendisinden önceki kısımla münasebeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: İfadenin takdiri şöyledir: Cenâb-ı Hak sanki, "Benden başkasını vekil edinmeyin ve bana ortak koşmayın. Çünkü **Nûh** çok şükreden bir kuldu. Kul, ancak ehl-i tevhit olursa çok şükreder. Çünkü tahakkuk eden Allah'ın her nimetini Allah'ın fazlından bilir. Siz, onun kavminin zürriyetisiniz. Binâenaleyh atalarınız nasıl ona uydu ise, sizler de ona uyun, onun gibi yapın" demek istemiştir. Allah en iyi bilendir.

İsrailoğullarının Çıkaracağı Fesat

وَقَضَيْنَآ اِلٰى بَنِىٓ اِسْرَآءِيلَ فِى الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِى الْاَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا ﴿٤﴾ فَاِذَا جَآءَ وَعْدُ اُولٰيهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَآ اُولِى بَاْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا ﴿٥﴾ ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَاَمْدَدْنَاكُمْ بِاَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ اَكْثَرَ نَفِيرًا ﴿٦﴾

"Biz kitapta İsrailoğulları'na şunu hükmettik: Siz yeryüzünde muhakkak ki iki defa fesat çıkaracak ve muhakkak büyük bir serkeşlik yapıp kabaracaksınız. İşte o ikiden birincisi, vadesi gelince çok çetin bir kuvvete sahip olan kullarımızı üzerinize musallat kıldık da, onlar evlerin aralarına kadar girip araştırdılar. Bu, yerine getirilmiş bir vaaddir. Sonra bunlara karşı, size tekrar devlet ve galibiyet verdik. Mallarla, oğullarla sizin imdadınıza yetiştik. Cemiyetinizi de daha fazla çoğalttık" (İsra, 4-6).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Tevrat**'ı kendilerine vermek ve onlar için bir hidâyet rehberi kılmak suretiyle, **İsrailoğulları**'na yaptığı lütuf ve ihsanından bahsedince, onların **Tevrat**'ın hidâyeti ile hidâyete gelmeyip, aksine fesadın içine düştüklerini beyan ederek, وَقَضَيْنَآ اِلٰى بَنِىٓ اِسْرَآءِيلَ فِى الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِى الْاَرْضِ مَرَّتَيْنِ *"Biz kitapta İsrailoğulları'na şunu hükmettik: Siz yeryüzünde muhakkak ki iki defa fesat çıkaracaksınız"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Arapçada "**Kadâ**" eşyayı muhkem bir tarzda ayırıp biçmektir. Hak Teâlâ'nın, *"Allah onları, yedi semâ olarak kaza etti"* (Fussilet, 12), yani "yedi semâ olarak biçti, yarattı" âyeti, bu manadadır. Nitekim şair de, وَعَلَيْهِمَا مَسْرُودَتَانِ قَضَاهُمَا دَاوُدُ "O ikisi üzerinde Davud'un biçtiği (yaptığı) iki zırh vardı" demiştir.

Bu âyetteki "**kadeyna**" kelimesi ise, "Onlara bunu bildirdik, haber verdik ve vahyettik" manasındadır. Burada "ilâ" harf-i cerri haber vermeyi

ifade eden bir sıladır. Zira "**kadeyna**", bazen de "**evhayna**" (vahyettik) manasındadır.

Cenâb-ı Hak, *"Fesat çıkaracaksınız"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bu tabirle, onların günahlarını ve **Tevrat**'ın hükümlerinin aksine hareket edeceklerini kastetmiştir. Âyetteki, *"yeryüzünde"* kelimesi, "Mısır topraklarında" demektir, *"...ve muhakkak büyük bir serkeşlik yapıp kabaracaksınız"* ifadesi de, "sizin insanlara haksız yere hükümranlığınız, büyük bir istilâ olacak" demektir. Çünkü her zorba için, "kabardı, büyüdü" denilir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَىٰهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ *"İşte o ikiden birincisinin vadesi gelince, çok çetin bir kuvvete sahip olan kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* buyurmuştur. Bu, "O fasıklar'a ilgili iki vaîdden birincisi gelince, onlar üzerine güçlü, yiğit, sert bir millet göndeririz" demektir. Âyetteki "**be's**", savaş manasınadır. "**Hîne'l-be's**" *(savaş zamanında)* (Bakara, 177) âyeti de bu manadadır. Âyetteki, "بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ" ifadesi "sizin üzerinize gönderdik, sizi yardımımızdan mahrum bırakarak, sizi onlara terk ettik" demektir.

Yahûdîlere Musallat Edilenler

Âlimler, bu âyette bahsedilen kulların kimler olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) Denildiğine göre İsrâiloğulları büyüklenmiş, tekebbür etmiş, kendilerini beğenmiş ve böylece dinen haram olan şeyleri helal saymış, peygamberlerini öldürmüş ve kan dökmüşlerdi. İşte bunlar, fesatçıların ilki idiler. Derken Allahu Teâlâ onlara, **Buhtunnasr**'ı musallat kıldı. O, onlardan **Tevrat** okuyan (anlayan) kırk bin kişiyi öldürüp, geri kalanları kendi memleketine götürdü. Onlar orada, Cenâb-ı Hakk'ın kendileri için bir melik belirlemesine kadar, zillet içinde kaldılar. O melik, **Babilliler** ile savaştı ve tesadüfen İsrailoğulları'ndan bir kadın ile evlendi. O kadın melikten, İsrailoğulları'nı yeniden **Beyt-i Makdis**'e (Kudüs'e) göndermesini istedi. O da bunu yaptı. Bir müddet sonra, içlerinde peygamberler ortaya çıktı. Böylece onlar, eski hallerinden daha da güzel bir duruma geldiler. İşte bu, âyetteki *"Sonra bunlara karşı size tekrar devlet ve galibiyet verdik"* ifadesi ile anlatılan hususdur.

2) Âyetteki, *"Kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* ifadesinden murat şudur: "Allahu Teâlâ onlara **Câlût**'u musallat kıldı ve o onları helak etti ve yok etti." Buna göre, *"Sonra bunlara karşı size tekrar devlet ve galibiyet*

verdik" ifadesi ile kastedilen de şudur: Allahu Teâlâ, onların içinden **Tâlût**'u kuvvetlendirdi ve o, **Câlût** ile savaştı. **Davûd** (a.s) da **Tâlût**'a yardım etti ve **Câlût**'u öldürdü. İşte âyette bahsedilen tekrar dönme budur.

3) Âyetteki, *"Kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* ifadesinin manası şudur: "Allahu Teâlâ, Mecûsilerin kalbine, İsrailoğullarının korkusunu atmıştı. İsrailoğulları'nın arasında günahlar çoğaldı da, Allah Mecûsilerin kalbindeki o korkuyu giderdi. Derken İsrailoğulları'na başkaldırdılar ve onları alabildiğine öldürüp helâk ettiler.

Bil ki o kulların bizzat kimler olduğunu bilmeye fazla bir maksat taalluk etmemektedir. Aksine âyetten maksat, onların çokça günah işleyip, bundan dolayı Allahu Teâlâ'nın onların üzerine, onları kılıçtan geçirecek birtakım kimseleri musallat etmiş olduğunu anlatmaktır.

Câsû (Cevs) Kelimesinin Manası

Daha sonra Allahu Teâlâ, فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ *"Onlar evlerin aralarına kadar girip araştırdılar"* buyurmuştur. **Leys** şöyle der: **"Cevs** ve **cevesân,** fesât (kargaşa) esnasında, evlerin ve yurtların arasında dolaşmak demektir. Hılâl, iki şey arasındaki boşluk demektir. Diyâr ise, "Beyt-i Makdis"in diyarıdır." Müfessirler **"câsû"** fiilinin manası ile ilgili değişik izahlarda bulunmuşlardır: **İbn Abbas** (r.a)'in buna, "Araştırdılar, teftiş ettiler" şeklinde mana verdiği rivayet edilmiştir. **Ebu Ubeyde,** "Orada bulunan kimseleri araştırdılar" manasını verirken; **İbn Kuteybe,** "Orada fesat ve kargaşa çıkardılar" manasını vermiştir. **Zeccâc,** "Bu, "öldürmedikleri kimse kaldı mı diye evlerin arasını dolaştılar" manasındadır" demiştir. **Vâhidî: "Cevs,** "dolaşmak, araştırmak" demektir" der. Bu kelime, söylenen bütün bu manalara muhtemeldir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا *"Bu yerine getirilmiş bir vaaddir"* Yani, "Allah'ın bu hususta hükmü, değişmeyi, bozulmayı ve neshi kabul etmeyen kesin bir hükümdür" buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak sonra ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ *"Sonra size tekrar devlet ve galibiyet verdik"* buyurmuştur. Yani, "Sizin düşmanlarınızı helâk ettik, size yeniden devleti ve kuvveti nasip ettik." وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا *"ve cemiyetinizi de daha fazla çoğalttık."* **Nefîr,** erkeklerden bir grup demektir. Bunun aslı, نَفَرَ مَعَ الرَّجُلِ مِنْ عَشِيرَتِهِ وَقَوْمِهِ "O, aşiret ve kavminden olan o adamla birlikte gitti" ifadesidir. **"Nefîr"** ve **"Nâfir",** tıpkı **"kadîr"** ve **"kâdir"** kelimelerinin aynı manaya gelişi gibi aynı anlamdadır. Bu kelimenin hangi manaya geldiğini,

"فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ" (Tevbe, 122) ve "اِنْفِرُوا خِفَافًا" (Tevbe, 41) âyetlerinin tefsirinde zikretmiştik.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz bu âyeti, kaza ve kader meselesindeki görüşlerinin doğruluğuna birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, *"İsrâiloğulları'na şuna hükmettik: Yeryüzünde muhakkak ki iki defa fesat çıkaracak ve muhakkak ki büyük bir serkeşlik yapıp kabaracaksınız"* buyurmuştur. Bu hükmetmenin (kazanın), muhtemel en az manası, "kesin olarak hükmetmek ve haber vermek"tir. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, onların bu fesat ve günahlara yeltenip yapacaklarını, neshi kabul etmeyecek derecede kesin ve kat'i bir haberle bildirmiş olduğu sabit olmuş olur. Çünkü, izah ettiğimiz üzere, **"kazâ"**, kesin hüküm vermek manasınadır. Allahu Teâlâ, daha sonra bu hükmü iyice te'kid ederek, *"Bu, yerine getirilmiş bir vaaddir"* buyurmuştur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: "Onlardan bu fesadın sâdır olmaması, Allahu Teâlâ'nın doğru haberinin yalana; kesin hükmünün batıla, hak olan ilminin de cehalete dönüşmesini gerektirir. Bunlar ise muhaldir. Binâenaleyh, onların bu fesada teşebbüs etmemeleri artık imkânsızdır. Yani onların buna teşebbüs etmeleri, neshi mümkün olmayacak tarzda zaruridir. Halbuki, bununla beraber onlar bu işi terk etmekle de yükümlü olup, bunu yapmaları sebebiyle de lanetlenmektedirler. Bu da bizim, "Allah bazen bir şeyi emreder, ama insanı onu yapmaktan alıkor; bazen de bir şeyi nehyeder, ama onun yapılmasını takdir eder" şeklindeki inancımızın doğruluğuna delalet eder. Bu âyetle yapılan istidlâllerden biri budur.

2) Hak Teâlâ, *"Çok çetin bir kuvvete sahip olan kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* buyurmuştur. Bununla, "İsrailoğullarına öldürmek, mallarını yağma etmek ve esir almak suretiyle musallat olan o kimseler" kastedilmiştir. Böylece Allahu Teâlâ onları **İsrailoğulları**'na gönderdiğini, musallat kıldığını bildirmiştir. İsrailoğulları'nın öldürülmeleri, mallarının yağmalanması, çoluk-çocuklarının esir edilmesi, çok zulüm ve masiyet ihtiva eder. Ama Allahu Teâlâ bu işi kendisine izafe ederek, *"...Kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* buyurmuştur ki bu, hayır, şer, taat ve masiyetin hep Allah'tan olduğuna delalet eder.

Cübbâî buna şu iki şekilde cevap vermiştir:

1) Bu ifade ile kastedilen, Allahu Teâlâ'nın o kavimlere, İsrailoğullarının içinde zuhur eden bozgun ve fesattan ötürü İsrailoğulları'yla savaşmalarını emretmesidir.

2) Bununla şu mana murat edilmiştir: "Biz onlarla **İsrailoğulları**'nı baş başa bıraktık. Onların kalbine İsrailoğullarının korkusunu düşürmedik. Velhasıl bu tabir ile, İsrailoğulları'nın o kavimlerle baş başa kalması ve Allah'ın o kavimleri, İsrailoğulları'ndan geri tutmaması kastedilmiştir.

Bil ki birinci cevap zayıftır. Çünkü **Beyt-i Makdis**'i tahrip etmeyi, **Tevrat**'ı yakmayı ve **Tevrat**'ı ezberleyen kimseleri öldürmeyi isteyen o kavim için, "Onlar bunu Allah'ın emriyle yaptı" denilemez. İkincisi de zayıftır. Çünkü bir işe sevk etmek, o kimsenin kalbinde o şeyi ve o şeye götüren sebepleri kuvvetlendirmek ve onun kalbine onu düşürmek demektir. Onları birbiriyle baş başa bırakmak ise, men etmemek demektir. O halde bunlardan birincisi fiil (yapma), ikincisi terk (yapmama)tir. Bu sebeple, musallat kılmayı, baş başa bırakma diye tefsir etmek, iki zıttan birini diğeriyle tefsir etmek olur ki, bu caiz değildir. Böylece bahsettiğimiz şeyin doğruluğu sabit olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

İsrailoğulları'nın İkinci İfsatları

إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا ﴿٧﴾ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ ۚ وَإِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا ۘ وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا ﴿٨﴾

"Eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Eğer kötülük ederseniz, yine kendinize kötülük etmiş olursunuz. Artık diğer cezanın vadesi gelince, yüzlerinizi kötülesinler, birinci defa girdikleri gibi Mescidinize girsinler ve galebe ettiklerini iyice imha etsinler diye (başınıza yine düşmanlarınızı musallat ettik). Rabbinizin size merhamet edeceğini umabilirsiniz. Eğer tekrar (fesada) dönerseniz, biz de (cezalandırmaya) döneriz. Biz, cehennemi kâfirlere bir zindan yaptık" (İsra, 7-8).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, o İsrailoğulları isyan edip günahkâr olunca, onların üzerine, kendilerini öldürmeyi, mallarını yağma etmeyi, çoluk çocuklarını esir almayı isteyen bazı kimseleri, toplulukları musallat kıldığını; tevbe etmeleri halinde de onlardan o belâ ve sıkıntıyı giderdiğini ve onları yeniden devlet ve saltanatlarına kavuşturduğunu nakletmiştir. İşte bu esnada, şu hakikat ortaya çıkar: Onlar, şâyet itaat ederlerse, kendilerine iyilik etmiş olurlar; eğer günahta ısrar etmiş olurlarsa, kendilerine yazık etmiş olurlar. Halbuki insanın kendisine iyilik etmesinin güzel ve hoş bir şey olduğu, kötülük etmesinin ise, çirkin ve kabîh olduğu, akıllarda sabit ve karar kılmış olan bir husustur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا *"Eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Eğer kötülük ederseniz, yine kendinize kötülük etmiş olursunuz"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle der: "Bu âyette, kesin olarak mahzuf olan bir kısım vardır: O da başında "ve kulnâ" (ve kendilerine dedik ki) fiilini takdir etmektir. Buna göre mana, "şâyet siz taatte bulunmak suretiyle iyilik ederseniz, o taatlerin bereketi sebebiyle Allah size hayır ve bereket kapılarını açacağı için, kendinize iyilik etmiş olursunuz; yine siz, haram olan şeyleri yapmak suretiyle kötülük ederseniz, o günahların uğursuzluğu sebebiyle, Allah size ceza ve azap kapılarını açacağı için, kendinize kötülük etmiş olursunuz" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nahivciler şöyle der: "Cenâb-ı Hak, "**tekâbül**"den dolayı "وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا" buyurmuştur, ama bunun manası "فَاِلَيْهَا" (onadır); "فَعَلَيْهَا" (onun aleyhinedir) şeklindedir. Çünkü, harf-i cerlerin bir kısmı, bir kısmının yerine kullanılır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"O gün (yer) bütün haberlerini anlatacaktır. Çünkü Rabbi kendisine (o vech ile) vahyetmiştir"* (Zilzâl, 4-5) âyetinde olduğu gibidir. Buradaki "**leha**", "**ileyha**" anlamındadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Tasavvuf erbabı bu âyetin, Allah'ın rahmetinin gadabına baskın çıktığına delâlet ettiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: "Bunun delili şudur: Cenâb-ı Hak, onların iyilik yapmalarından bahsedince, bu kelimeyi iki defa zikrederek "اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ" buyurmuştur. Ama, onların kötülük

yapmalarından bahsedince, bunu tek bir defa zikrederek "وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا" buyurmuştur. Şâyet Cenâb-ı Hakk'ın rahmeti gadabına galip ve baskın olmasaydı, bu böyle olmazdı.

İkinci Vaad

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ *"Artık diğer cezânın vadesi gelince"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirler bunun manasının, "Son defaki vaad" şeklinde olduğunu söylemişlerdir ki, bu "son kere, defa" da, onların **Zekeriyya** ve **Yahya** (a.s)'yı öldürmeye teşebbüs etmeleridir. **Vâhidî** şöyle der: "İşte bunun üzerine Allah, onların üzerine Mecusî olan **Babilli Buhtunnasr**'ı gönderdi. Halkı ona buğz etti; o da bunun üzerine İsrailoğullarını esir aldı, onları kılıçtan geçirdi ve **Beyt-i Makdis**'i harap etti." Ben derim ki: Tarihler, **Buhtunnasr**'ın, gerek **Hz. İsa** ve gerekse **Hz. Zekeriya** ve **Yahya** (a.s)'dan yıllar önce yaşamış olduğuna şahadet eder. Onlar sebebiyle Yahûdîlerden intikam alan kralın, **Kral Konstantin** adındaki **Bizans Kralı** olduğu malumdur. Onların durumlarını en iyi bilen Allah'tır. Bu gibi âyetleri muayyen kişiler ve topluluklar belirterek tefsir etmenin, Kur'ân'ın maksatlarıyla hiçbir ilgisi yoktur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**iza câe**" fiilinin cevabı mahzûf olup, takdiri, "Son vaad geldiğinde, sizin yüzlerinizi kötüleştirsinler diye, biz onları gönderdik, musallat kıldık" şeklindedir. Daha önce geçen *"kullarımızı üzerine musallat kıldık"* (İsra, 5) cümlesinin delâletinden dolayı, bu hazf güzel ve yerinde olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ *"Yüzlerinizi kötülesinler... diye"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Arapçada "onu üzdü, mahzun etti" manasında "**Sâehû-yesûuhû**" denilir. Böyle buyurmakla, Cenâb-ı Hak, üzülme işini yüzlere nisbet etmiştir. Çünkü, kalpte mevcut olan ruhî hallerin emaresi, yüzde belirir. Binâenaleyh, eğer kalpte bir sevinç ve sürür hasıl olursa, yüzde parlaklık, güleçlik ve aydınlık zuhur eder. Yok, eğer kalpte bir hüzün ve bir korku bulunursa, o zaman yüzde bir ekşime, rengin atması ve bir morarma meydana gelir. İşte bu sebepten dolayı bu âyette, kötülük, yüzlere nisbet edilmiştir. Bunun benzeri olan manalar, Kur'ân'da pek çoktur.

İKİNCİ MESELE

Bütün kıraat imamları gâib sîgasıyla, "**yesûu**" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle der: "Bu, hem manaya, hem de lafza uygundur. Manaya uygunluğuna gelince, bu, "gönderilen kimselerin, onları hakikatte üzen kimseler olması sebebiyledir. Çünkü, onları kılıçtan geçiren ve esir alanlar, işte bu musallat kılınan kimselerdir. Lafza uygunluğuna gelince, bu da, وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ *"Mescidinize girsinler... diye"* ifadesine uygunluğu sebebiyledir." **İbn Amir, Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr** ve **Hamza,** müfret olarak "**yesûe**" şeklinde okumuşlardır. Bu müfret okumanın, şu üç şeyden birisi sebebiyle olması muhtemeldir:

a) Fiilin failinin, lafzatullaha râci olmasından dolayı. Çünkü, daha önce geçen fiiller "**radedna**" ve "**emdedna**" fiilleridir ki bütün bunlardaki zamirler, Allah'a râcidir.

b) Bunun faili "**beasnâ**" (gönderdik) fiilinin delâlet ettiği "**ba's**" kelimesidir. Çünkü, önce geçen fiil, mastara **(ba's)** delalet eder. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, "وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ" (Âl-i İmrân, 180) âyetinde olduğu gibidir. **Zeccâc** bunun takdirinin لِيَسُؤُا الْوَعْدُ وُجُوهَكُمْ "Bu vaadin, onların yüzlerini kötüleştirmesi için" şeklinde olduğunu söyler. **Kisâî** bu ifadeyi, tıpkı "بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ" ve "اَمْدَدْنَا" ifadelerinde olduğu gibi, fiili Allah'a isnat ederek nûn ile "**li nesûe**" şeklinde okumuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا *"galebe ettiklerini iyice imha etsinler diye"* buyurmuştur. Arapçada bir şey helâk olup yok olduğunda "**Tebera'ş-şey'u-tebran**"; bir şey bir şeyi helâk edip yok ettiğindeyse, "**Tebberahu**" denilir. **Zeccâc** da şöyle der: "Senin kırıp ufalttığın her şey için, "**Tebbertehû** - Sen onu un ufak ettin" ifadesi kullanılır. Altın ve cam kırıklarına, "**Tibru'z-zücâci**" ve "**Tibru'z-Zehebi**" (Cam kırığı; altın tozu) denilmesi de böyledir. Yine "اِنَّ هٰؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" (A'raf, 139) âyetiyle "وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ اِلَّا تَبَارًا" (Nuh, 28) âyetleri de bu manadadır. Âyetteki "مَا عَلَوْا" hususunda iki ihtimal vardır: Bu ifadenin,

a) "Onlar ona galip gelip ve ona baskın çıktıkları müddetçe";

b) "Onlar, galip oldukları müddetçe, onları helak edip yok etmeleri için" manalarına gelmesi muhtemeldir. Yani, "onların hükümranlığı İsrailoğulları üzerinde devam ettiği sürece" demektir. "تَتْبِيرًا" kelimesi, haberin gerçekleştiğini ortaya koymak ve onun doğruluğu hususundaki şek ve şüpheyi izale etmek için getirilmiş olan bir mef'ûl-i mutlaktır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın

tıpkı, وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيمًا *"Allah Musa'ya da hitap ile konuştu"* (Nisa, 164) âyetinde olduğu gibidir ki, bu, "hakikaten ve gerçekten" demektir. Buna göre mana, "Onlar ona galip ve üstün olduğu sürece, helak edip tahrip etmeleri için" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يَرْحَمَكُمْ *"Rabbinizin size merhamet edeceğini umabilirsiniz"* buyurmuştur. Bu, "Ey İsrailoğulları, Rabbiniz belki de, sizden intikam aldıktan sonra size merhamet edecek ve sizi bağışlayacaktır" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا *"Eğer tekrar (fesada) dönerseniz, biz de (cezâlandırmaya) döneriz"* buyurmuştur. Bu, "Biz size, musallat kılacağımız kimseleri gönderir de, onlar da size, bir ceza ve istifade etmeniz ve günahlar işlemekten kaçınıp vazgeçmeniz için bir öğüt olmak üzere, yapacakları şeyi yaparlar da; sonra da Rabbiniz size acıyarak, bu azabı sizden kaldırırsa; buna rağmen, siz yeniden günah işlemeye dönerseniz, biz de, bu dünyada çeşitli belâ ve musibetleri başınıza salmaya tekrar başlarız!" demektir. **Kaffâl** şöyle der: Biz bu âyeti Cenab-ı Hakk'ın A'râf Sûresi'ndeki, İsrailoğulları hakkında nazil olmuş olan: *"O vakit Rabbin, kıyamet gününe kadar onların üzerine kendilerini en kötü azaba dûçar edecek kimseler göndereceğini yeminle i'lâm etti, bildirdi"* (A'râf, 167) âyetinden dolayı, "dünyevî azap" manasına hamlettik.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Eğer tekrar (fesada) dönerseniz, biz de (cezalandırmaya) döneriz"* buyurmuştur. Yani, "Onlar, uygun olmayan şeyleri, Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlamaya ve **Tevrât** ve **İncil**'de varid olan şeyleri gizlemeye yeniden dönerlerse, Allah da onlara, Araplar vasıtasıyla azabını ve belalarını yeniden döndürür" demektir. İşte bundan ötürü **Nadîr, Kurayza, Kaynuka** ve **Hayber** Yahûdîlerinin başına gelen ölüm ve helâk gelmiş ve başlarına çökmüştür. Onlardan geriye kalanlar ise, mülkiyetleri ve hükümranlıkları olmaksızın, cizye ile ezilmişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا *"Biz, cehennemi kâfirlere bir zindan yaptık"* buyurmuştur. "Faîl" vezninde olan "**hasîr**" kelimesinin, "fâil" manasına gelmesi ve böylece de mananın, "Biz, cehennemi, onları kuşatan ve bağlayan bir şey kıldık" şeklinde olması muhtemel olduğu gibi, bunun "mef'ûl" manasına gelmesi, böylece de, "Biz o cehennemi onların toplanacağı, içinde kuşatılacakları bir yer haline getirdik" manasının murat edilmiş olması da muhtemeldir. Buna göre mana, "Dünya azabı ve

işkencesi, ne kadar kuvvetli ve fazla olursa olsun, bazı insanlar ondan kurtulur ve kaçar; o azabın içine düşen kimse, ya ölüm veya başka bir yolla ondan kurtulabilir. Ama, âhiret azabına gelince bu, insanı, kendisinden kurtulmak ümidi bulunmaksızın çepeçevre kuşatır" şeklinde olur. Binâenaleyh, bu kimseler için, bahsettiğimiz dünyevî azabın yanında, bundan sonra, kendilerini her yönden kuşatacak olan ve onlara kurtulamayacakları âhiret azabı vardır.

Doğruyu Gösteren Kur'ân'dır

إِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْرًا كَبِيرًا ﴿٩﴾ وَاَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ اَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا اَلِيمًا ﴿١٠﴾

"Muhakkak bu Kur'ân, öyle bir şeye (yola) doğrultup götürür ki o, en âdil ve en doğru bir (yol)dur. O, güzel güzel amellerde bulunan mü'minlere kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu da müjdeler. Âhirete iman etmeyenlere ise pek acıklı bir azap hazırladığımızı bildirir" (İsrâ, 9-10).

Bil ki Allahu Teâlâ, ihlâslı ve samimî kullarına yapmış olduğu şeyleri açıklayınca, -ki bu Hz. Peygamber'i gece yolculuğuna çıkartması (isrâ), **Hz. Musâ**'ya da **Tevrat**'ı vermesidir- ve de, kendisine âsi olup batılda direterenlere yaptığını da beyan edip, -ki bu da, onların üzerine çeşitli belâları salıvermesidir- işte bunlar, Allah'a itaat etmenin, her türlü hayır ve ikrâma; O'na isyân etmenin ise, her türlü belâ ve zarara yol açtığını bildirince, pek yerinde olarak müteakiben Kur'ân'ı överek, إِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ *"Muhakkak bu Kur'ân, öyle bir şeye (yola) doğrultup götürür ki, o, en âdil ve en doğru bir (yol)dur"* buyurmuştur.

İsm-i Tafdil Bazen Mukayese Bildirmez

Birinci bahis: Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"...dimdik ayakta duran bir dine, İbrahim'in Hakk'a yönelmiş dinine iletmiştir"* (En'âm, 161) ifadesi, bu dinin dosdoğru, müstakîm; bu âyetteki, *"...öyle bir şeye (yola) doğrultup götürür ki o, en âdil ve en doğru bir yoldur"* ifadesi de, diğer dinlerden daha âdil ve daha doğru olduğuna delâlet eder. Ben derim ki bizim, "Bu şey, şundan

daha doğrudur" şeklindeki sözümüz, ancak o iki şeyin "istikamet" anlamında müşterek olmaları; sonra da o ikisinden birindeki istikametin diğerinden daha fazla ve daha mükemmel olması halinde doğru olur. Halbuki bu, imkânsızdır. Çünkü, onun müstakîm olması, o şeyin hak ve doğru olması demektir. O şeyin hak ve doğru olmasında bir farklılığın bulunması ise, imkânsızdır. Binâenaleyh Kur'ân'ı, "en âdil ve en doğru" diye vasıflandırmak mecazi olur. Ancak ne var ki, ef'al, yani ism-i tafdîl kalıbı, bazen ism-i fâil manasına gelir. Bu, bizim meselâ, "Allah uludur, büyüktür" manasında, "Allahu ekber" ve, "Mervânoğulları'nın iki âdil ve doğru olanı" manasında, "el-Eşec ve en-Nâkıs, Mervânoğulları'nın iki en âdil olanıdır" dememiz gibidir. Veyahut da bu lafız, bilinen zahirî anlamına hamledilir. Allah en iyisini bilendir.

İkinci bahis: "لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ" tabiri mahzûf bir mevsûfun sıfatı olup, kelamın takdiri, "O Kur'ân, dinlerin, şeriatlerin ve yolların en doğrusu olan dine, şeriate veya yola iletir" şeklindedir. Böylesi kinâyeler, Kur'ân-ı Kerim'de çokça bulunmaktadır. Bu اِدْفَعْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ *"Sen kötülüğü en güzelle defet"* (Mü'minûn, 96) âyetinde olduğu gibidir. Yani, بِالْخَصْلَةِ الَّتِى هِىَ اَحْسَنُ "En güzel hasletle" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْرًا كَبِيرًا *"O, güzel güzel amellerde bulunan mü'minlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu da müjdeler"* ifadesine gelince, bil ki Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı şu üç tür sıfatla vasfetmiştir:

Birinci sıfat: Onun, en doğru olan yola iletmesi. Bunun ne demek olduğu biraz önce geçti.

İkinci sıfat: Onun, sâlih amel işleyenlere büyük bir mükâfatı müjdelemesi. Bu böyledir, zira ilk sıfat, Kur'ân'ın, en doğru inanca ve en uygun amele sevk ettiğine delalet edince, bu en doğru itikadın ve en uygun amelin bir emaresinin zuhur etmesi gerekmiştir. Bu da, bahsedilen bu büyük ücrettir. Çünkü en doğru yolun, mutlaka büyük bir kazanç ve büyük bir menfaat sağlaması gerekir.

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَاَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ اَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا اَلِيمًا *"Âhirete iman etmeyenlere ise, pek acıklı bir azap hazırladığımızı bildirir"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu böyledir, zira en doğru inanç ve en uygun amel, onu yapana, en mükemmel ve en büyük menfaati sağladığı gibi, aynı şekilde onu yapmayana da, onu yapmamak en büyük zararı getirir.

Bil ki, *"Âhirete iman etmeyenler"* ifadesi *"Kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdeler"* ifadesi üzerine atıftır. Buna göre mana şöyle olur: "Allahu Teâlâ, mü'minlere iki müjde vermiştir: Kendilerine mükâfat vereceği müjdesi ve düşmanlarını cezalandıracağı müjdesi." Bunun benzeri bir ifade de kişinin, "Zeyd'e, kendisine verileceği ve düşmanlarına verilmeyeceği müjdesini verdim" demesidir.

Eğer, "Azap" ifade etmek üzere, "müjdeleme" tabirinin kullanılmasının izahı istenecek olursa, deriz ki: Bu, tehekküm (istihza) için kullanılmıştır, yahut da iki zıt şeyin birinin diğerinin yerine kullanılması kabilindendir. Meselâ, *"Kötülüğün cezası, misli bir kötülüktür"* (Şûra, 40) âyetinde olduğu gibi. Oysa ikinci *"kötülük,"* aslında kötülük değil, "kötülüğün karşılığı" manasınadır.

Yahûdîler ve Âhiret İnancı

Eğer, "bu âyet, Yahûdîlerin durumlarını açıklamak için gelmiştir. Halbuki onlar âhirete imanı inkâr etmezler. O halde, Cenâb-ı Hak bu âyette nasıl, *"Âhirete iman etmezler(e gelince), onlar için de şüphesiz pek acıklı bir azap hazırladığımızı (bildirir)"* buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Buna iki türlü cevap verilmiştir:

a) Yahûdîlerin çoğu (âhiretteki) maddî mükâfat ve cezayı kabul etmezler.

b) Onların bir kısmı, *"Cehennem bize, ancak sayılı günlerde dokunur (yakar)"* (Âl-i İmran, 24) derler. Dolayısıyla onlar, bu ifadeye göre sanki âhireti inkâr etmiş gibi olurlar. Allah en iyi bilendir.

İnsan Bazen Kötü Olanı İster

وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَآءَهُ بِالْخَيْرِ ۖ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا ﴿١١﴾

"İnsan tıpkı, hayrı istediği gibi, şerri de dua edip ister. Doğrusu, insan pek acelecidir" (İsrâ, 11).

Bu âyetle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bil ki âyetin, daha önceki âyetlerle münasebeti şudur: Allah insana bu Kur'ân'ı indirip, bu büyük nimeti ve ikramı vermesinden sonra, insan yine de bazen onun hükümlerine tutunmaktan ve onun

beyanlarına başvurmaktan yan çizer ve hiçbir faydası olmayan şeylere yönelir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak *"İnsan tıpkı hayrı istediği gibi, şerri de dua edip ister"* buyurmuştur.

Kâfirlerin Şer İstemelerinin İzahı

İkinci bahis: Âlimler, insanın şerri istemesi ile ne kastedildiği hususunda şu değişik görüşleri ileri sürmüşlerdir:

Birinci görüş: Buradaki insan ile, **Nadr b. Hâris** kastedilmiştir. Çünkü o, *"Ey Allah, eğer bu, senin katından (gelmiş) bir hak ise, durma bizim üstümüze gökten taş yağdır!"* (Enfal, 32) demiştir. Allahu Teâlâ da onun bu duasını kabul etmiş ve onun boynu vurulmuştu. Yine o kâfirlerden bir kısmı da, *"Yahut bize acıklı bir azap getir"* (Enfal, 32); diğer bazıları da, *"Eğer doğru iseniz, va'dolunan bu (azap) ne zaman?"* (Yasin, 48) demişlerdi. Onlar bunu, câhilliklerinden ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in söylediği şeylerde yalancı olduğuna inanmalarından ötürü söylemişlerdi.

İkinci görüş: Bununla şu kastedilmiştir: İnsan, canı sıkıldığında ve kızdığında, çoluğuna çocuğuna, malına mülküne lanet okur. Binâenaleyh eğer hayır dualarına icabet edildiği gibi, şer dualarına da icabet olunsaydı, o kimse helâk olurdu. Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), **Sevde Binti Zema'a** (r.anhâ)'ya bir köle hediye etmişti. Bu köle geceleyin inleyerek, **Sevde**'nin yanına geldi. **Sevde** ona, "Neyin var, niçin inliyorsun?" diye sordu. O, (kendini bağlayan) bağın acı verdiğinden şikayetlendi. **Sevde** de, onun bağını gevşetti. Uyuyunca da, köle elinin bağını çözüp kaçtı. Sabah olunca, Hz. Peygamber (s.a.s), o köleyi getirmelerini istedi. Kendisine durum haber verilince de, "Allah'ım, o **Sevde**'nin elini kes" diye beddua etti. Bunun üzerine **Sevde,** Allahu Teâlâ'nın elini keseceğini bekleyerek, ellerini kaldırdı. Hz. Peygamber (s.a.s) إِنِّي سَأَلْتُ اللهَ أَنْ يَجْعَلَ دُعَائِي عَلَى مَنْ لَا يَسْتَحِقُّ عَذَابًا مِنْ أَهْلِي رَحْمَةً لِأَنِّي بَشَرٌ أَغْضَبُ كَمَا تَغْضَبُونَ فَلْتَرُدَّ سَوْدَةُ يَدَهَا *"Ben Allah'tan, âilemden bir azaba müstahak olmayan kimse aleyhine yaptığım duaları, rahmete çevirmesini istedim. Çünkü ben de insanım, sizin öfkelendiğiniz gibi öfkelenirim. Dolayısıyla Sevde ellerini geri çeksin (indirsin)"* buyurdu.

Üçüncü görüş: Ben derim ki: Bununla şu mananın kastedilmiş olması da muhtemeldir: İnsan bazen bir şeyin şer ve zarar kaynağı olmasına rağmen, kendisi hakkında hayır ve iyilik olduğuna inanarak, onu alabildiğine içten ister. Bu kimse, o şeyin asıl durumunu bilemediği için, bunu böyle

içten ister. Bu, onun işinde çok aceleci olmasından ve işlerin gerçek yüzünü araştırmadan, zâhirine aldanmasından ileri gelir.

Resm-i Mushaf Kur'ân'ın Önemli Bir Belgesidir

Üçüncü bahis: Normal kâideye göre, âyetteki "وَيَدْعُ" (çağırır) fiilinin sonuna vâv getirilmesi gerekirdi. Fakat bu kelime Kur'ân yazısında vâv'sız gelmiştir. Çünkü bu vâv lafızda (telaffuzda) gözükmemiştir. Ama bu, mana bakımından hazfedilmemiştir. Çünkü bu fiil, ref mahallindedir. Bunun bir benzeri de, "سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ" (Alak, 18); "وَسَوْفَ يُؤْتِ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ" (Nisa, 146); "وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ" (Kaf, 41) ve "فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ" (Kamer, 5) âyetleridir. Eğer bu fiiller vâv ve yâ'lı olarak yazılmış olsalardı, yine doğru olurdu. Bu izah **Ferrâ**'ya aittir. Ben derim ki: Bunlar, Allahu Teâlâ'nın, Kur'ân-ı Mecid'i tahriften ve tağyirden koruduğuna delâlet eder. Çünkü Kur'ân lafızlarının çoğunda, vâv ve yâ'nın getirilmesi, sayılı bazı yerlerinde ise getirilmemesi, bu Kur'ân'ın, duyulduğu gibi aynen nakledildiğine ve hiç kimsenin aklına ve anlayışına göre, onun üzerinde tasarrufta bulunamadığına delalet eder.

İnsan Acelecidir

Cenâb-ı Allah, وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا *"Doğrusu insan, pek acelecidir!"* buyurmuştur. Âyette bahsedilen bu "insan"ın kim olduğu hususunda iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu insan, **Hz. Âdem** (a.s)'dir. Çünkü o, canı (rûhu) göbeğine kadar ulaştığında, kendisine baktı ve durumu hoşuna gitti. Kalkmaya yeltendi, fakat buna gücü yetmedi. İşte, *"Doğrusu insan, pek acelecidir!"* cümlesi ile anlatılan budur.

İkinci görüş: Buradaki "insan", bütün insan cinsi manasınadır. Çünkü her insan, aşağı-yukarı aceleci olmaktan uzak değildir. Binâenaleyh insan aceleciliği bıraktığında, bu, hem dinî, hem de dünyevî hususlarda kendi faydasına olur.

Ben diyorum ki: Bu ifâde ile, birinci görüşün (yani **Hz. Âdem**'in) kastedilmiş olması durumunda da, bununla yine ikinci görüş kastedilmiş olur. Çünkü bu âyetteki "insan"ı, **Hz. Âdem** manasına aldığımızda, bu, "İnsanların atası olan **Âdem** aceleci oluş sıfatına sahip olduğuna göre, bunun her insanda mutlaka bulunan bir sıfat olması gerekir" demek olur. Binâenaleyh birinci görüşle, ikinci görüş de kastedilmiş olur. Allah en iyi bilendir.

Güneş ve Ayın Faydaları

وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ فَمَحَوْنَآ اٰيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَآ اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَىْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا ﴿١٢﴾

"Biz gece ile gündüzü iki âyet kıldık. Gece âyetini sildik ve gösterici olan gündüz âyetini getirdik. Böylece Rabbinizden bir fazl arayasınız ve yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye... İşte biz her şeyi iyice anlattık" (İsra, 12).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Önceki Kısımla Münasebeti**

Âyetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılır:

1) Allahu Teâlâ, önceki âyetinde, insanlara bir dinî nimet olan Kur'ân'ı bahşettiğini açıklayınca, bunun peşi sıra da onlara verdiği dünyevî nimetleri saymaya başlayarak, *"Biz gece ve gündüzü iki âyet kıldık"* buyurmuştur. Yani, "Nasıl Kur'ân, muhkem ve müteşabih âyetlerle dolu, birbirine uyumlu ise, zaman da, geceler ve gündüzlerle meydana gelmiştir. Dolayısı ile muhkem, tıpkı gündüz; müteşâbih de tıpkı gece gibidir. Mükellefiyetlerin esası, ancak muhkem ve müteşâbih âyetlerin zikredilmesi ile tamamlandığı gibi, zamandan da mükemmel bir biçimde ancak gece ve gündüzün olması ile istifade edilir.

2) Allah, geçen âyetlerde, Kur'ân'ın en âdil ve doğru yola ilettiğini beyan buyurunca, bu da ancak tevhide ve nübüvvete delalet eden delillerin getirilmesi ile olunca, bunun peşi sıra tevhidin delillerini getirmiştir. Bunlar da, ulvî ve süflî âlemdeki (göklerde ve yerdeki) dikkate değer durumlardır.

3) Cenâb-ı Hak insanı çok aceleci, yani bir durumdan diğer duruma, bir halden diğer hale çabucak geçen bir varlık olarak tavsif edince, bu âlemin bütün hallerinin böyle olduğunu beyan etmiştir. Bu da, âlemin karanlıktan aydınlığa, aydınlıktan karanlığa geçmesi ve ayın ışığının artıp eksilmesi (gibi hallerdir). Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Gece ve Gündüz de İki Âyettir**

Âyetteki, وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ *"Biz gece ile gündüzü iki âyet kıldık"* cümlesi hakkında iki görüş vardır:

Birinci görüş: Cümledeki iki âyetten murat, bizzat gece ve gündüzün kendisidir. Buna göre mana, "Allahu Teâlâ, gece ile gündüzü, insanların dinî ve dünyevî işlerinde birer delil kılmıştır. Bunların dinî bakımdan delil oluşlarına gelince bu, onların birbiri peşine devamlı gelmelerine rağmen, birbirlerine zıt ve birbirinden başka olmaları, zatları gereği var olmadıklarına; aksine, işlerini yürüten bir fâillerinin ve kendilerini belli ölçüler dahilinde yaratan bir yaratıcılarının olduğuna delalet eden en güçlü delillerden olmalarıdır. Bunların dünyevî bakımdan delil oluşuna gelince, bu da, dünyevî menfaatlerin ancak gece ve gündüzün bulunmasıyla tamam olmalarından ötürüdür. Binaenaleyh eğer gece olmasaydı, sükûnet ve istirahat olmazdı; eğer gündüz olmasaydı, kazanç, geçim ve alım-satım olmazdı.

Allahu Teâlâ daha sonra, فَمَحَوْنَا اٰيَةَ الَّيْلِ *"Gece âyetini sildik"* ifadesindeki izafet, izâfet-i beyâniyye, yani "Gecenin kendisi olan âyet" manasına olur. Buna göre ifade, "Biz gecenin âyetini sildik ve gündüzün bizzat kendisi olan âyetini, aydınlatıcı kıldık" manasında olur. Bu, bizim "Bir şeyin nefsi, zâtı, kendisi" dememiz gibidir. Binâenaleyh, *"Gece âyeti"* tabiri de, "gecenin kendisi" demek olur. Yine, "Horasan beldelerine girdim" demek de böyledir. Bu, "Horasan'ı meydana getiren beldelere girdim" demektir. İşte burada da böyledir.

Gece Âyetinin Silinmesi

İkinci görüş: Bu görüşe göre Cenâb-ı Hak güneş ile ay'ı murat ederek: "Biz geceyi ve gündüzü aydınlatan ışık kaynaklarını iki âyet kıldık. Derken gecenin âyetini, yani ay'ı sildik" buyurmuştur. Ay'ı silmenin ne demek olduğu hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bununla, ay'ın ışığının artıp eksilmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh ay, işin başında hilâl şeklinde gözükür. Sonra gittikçe ışığı artarak, tam bir dolunay olur. Sonra yine gittikçe ışığı azalır. İşte âyette bahsedilen silme budur. Bu iş, başlangıç noktasına kadar devam eder.

b) Ay'ın silinmesi, onun yüzündeki lekelerin silinmesidir. Rivayet olunduğuna göre güneş ve ay aydınlık ve ışık bakımından eşit imişler. Derken Allahu Teâlâ, **Cebrâil** (a.s)'i göndermiş ve ona, kanadıyla ayın yüzünü silmesini emretmiş, o da, ayın ışığını silip azaltmış. Arapçada "**Mahv**", bir şeyin izini, eserini silip gidermek demektir. Nitekim sen, ortada bir şeyin hiçbir eseri kalmadığında "مَحَوْتُهُ - اَمْحُوهُ - اِنْمَحٰى - اِمْتَحٰى" dersin. Ben derim ki: Âyetteki "**mahv**" kelimesini, birinci manaya hamletmek daha uygundur.

Zira âyetteki "**litebteğu**" ve "**ta'lemu**" fiillerinin başındaki lâm, daha önce bahsi geçen şeye mütealliktir. Daha önce bahsedilen de, gece âyetini mahvetmek (silip yok etmek) ve gösterici olan gündüz âyetini getirmektir. "**Mahv**"ı, ayın ışığının artması ve eksilmesi manasına hamlettiğimizde, ancak gece âyetini silmek, "Allah'ın fazlını istemeye" tesir etmiş olur. Çünkü Allah'ın fazlını istemenin hasıl olmasının sebebi, ayın nurunun hallerine göre değişir. Tecrübe ehli, mesela denizlerin med ve cezir haline tesir etmesi ve doktorların kitaplarında bahsettiğine göre deneylerin hallerinin değişmesi gibi, ay'ın, ışığının farklı farklı oluşunun bu âlemin hallerinde ve maslahatlarında büyük bir tesiri olduğunu açıklamışlardır. Hem ay ışığının artması ve eksilmesi sebebi ile (kamerî) aylar; ayların dönüp dolaşması (devam etmesi) sebebi ile de, hilali görmeye bağlı olan, arabî (hicrî) yıllar meydana gelir. Nitekim Hak Teâlâ da, *"Yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye"* buyurmuştur. Binâenaleyh âyette bahsedilen "**mahv**"ın, söylediğimiz manaya hamledilmesinin daha uygun olduğu sabit olur.

Şunu da söyleyebilirim: Âyetteki "**mahv**"ı, ayın yüzündeki lekeleri ve pürüzleri silip yok etme manasına aldığımızda da bu, Müslümanların mebde ve meâd ile ilgili görüşlerinin doğruluğu hususunda kesin ve büyük bir aklî delil olur. Bunun, Müslümanların mebde ile ilgili görüşlerine delâlet edişi şöyledir: Felsefecilere göre ayın kütlesi, basit bir kütledir. Dolayısıyla onun sıfatlarının birbirine benzemesi gerekir. Binâenaleyh "**mahv**" sebebiyle meydana gelen, farklı haller bunun tabiat gereği olmadığına, aksine hür ve irade sahibi bir failin, onun bir kısım parçalarına güçlü, bir kısım parçalarına da zayıf ışık vermiş olmasından ötürü oluğuna delalet eder ki bu da, âlemi idare edenin, zatı gereği mûcib (otomatikman yapan) bir varlık değil de hür ve irade sahibi bir fail olduğuna delalet eder. Bundan kurtulmak için, felsefecilerin ileri sürdüğü şeylerin en güzeli şudur: "Tıpkı yıldızların, feleklerin kütleleri içinde yer alması gibi, ayın yüzünde de ışığı az olan maddeler yerleşmiştir. Bu kütleler, ayın kütlesi üzerinde, en az ışıklı kütleler olunca, haliyle, ayın yüzünde bu kütleler, tıpkı insanın yüzündeki çiller ve lekeler gibi görülür." İşte bu izah da hasmın gayesi için yeterli değildir. Çünkü ayın kütlesi, kısımları birbirine benzeyen bir kütle olduğuna göre, niçin bu az ışıklı karanlık kütleler, ayın yüzeyinin şurasında değil de burasında yer almıştır. Aynı yol ile yıldızların halleri hakkında da istidlâl edilebilir. Çünkü gök cisimleri (felekler), parçaları birbirine benzeyen basit kütlelerdir. O halde niçin, yıldızların kütlelerinin, feleğin herhangi

bir yerinde olmayışı, diğer yerinde oluşundan daha evla değildir. İşte bu da, yıldızların, feleğin o belli yerine yerleştirilmiş olmasının, hür ve irade sahibi bir failin yerleştirmesinden ötürü olduğuna delalet eder. Bütün bu delillerin getirilmesinden ve izah edilmesinden, âlemde müessir olan yaratıcının zâtı gereği mucib bir varlık değil, hür ve irade sahibi bir fail olduğuna dikkat çekilmek istenmiştir. Allah en iyi bilendir.

Mubsıraten Tabirinin Manası

Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً *"ve gösterici olan gündüz âyetini getirdik"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) Gündüz âyetinin gösterici olması, onun aydınlatıcı olması demektir. Çünkü aydınlatmak, görmenin gerçekleşmesinin sebebidir. O halde müsebbebin (neticenin) isminin sebebe verilmesi kabilinden, "**mubsıra**" (gösterici) kelimesi "**muzîe**" (aydınlatıcı) manasında kullanılmıştır.

2) **Ebu Ubeyde** şöyle der: "Arapçada, insanlar kendisinde gördükleri için, قَدْ اَبْصَرَ النَّهَارُ "Gündüz gösterdi" denilir. Bu tıpkı, arkadaşları kötü olan bir kimse hakkında, "kötü adam" denmesi; yine çoluğu çocuğu çok olan kimseye "**racülün mazaafun**" (kat kat adam) denilmesi gibidir. Âyetteki "**Nehâr-ı mubsır**" (aydınlatıcı gündüz) deyimi de böyledir, yani, "onun ehlini görücü kıldık" demektir.

Bil ki Allahu Teâlâ pek çok âyetinde, gece ve gündüzün faydalarından bahsetmiş ve meselâ, *"Geceyi örtü kıldık. Gündüzü maişet vakti yaptık"* (Nebe', 10-11) ve *"Allah, onlarda sükûnet bulasınız ve Allah'ın fazlını arayasınız diye sizin için geceyi ve gündüzü yarattı"* (Yunus, 67) buyurmuştur.

Vaktin Hesaplanması

Daha sonra Cenâb-ı Hak لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ *"Yani işlerinizde nasıl tasarruf edeceğinizi göresiniz ve yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye"* buyurmuştur.

Bil ki hesap, şu dört şeye, yani saatlere, gündüzlere, aylara ve yıllara dayanır. O halde sayı yıllar içindir; hesap da, yıllardan aşağı olanlar, yani aylar, günler, saatler içindir. Bu dört şeyden sonrası tekrardır. Bu tıpkı insanların, sayıları dörde, yani birler, onlar, yüzler ve binlere göre tertip etmeleri gibidir. Bu dört şeyden sonrası da tekrardır. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا *"İşte biz her şeyi iyice anlattık"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ gece ve gündüz âyetinin hallerinden

bahsedince, ki bunlar bir açıdan tevhit için kesin delil, bir açıdan da dünyadakilere Allah tarafından verilmiş iki büyük nimettir. Allahu Teâlâ bunların hallerini açıklayıp, onlarda yaratana dair deliller bulunduğunu ve insanlar için büyük nimetler ihtiva ettiğini detaylıca anlatınca, bu, faydalı bir açıklama ve mükemmel bir beyan olmuş olur. Dolayısıyla da o, *"işte biz her şeyi iyice anlattık"* buyurmuştur. Yani, "dininiz ve dünyanız için ihtiyaç duyduğunuz her şeyi detaylıca izah ettik, ortaya koyduk" demektir. Bu tıpkı, *"Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık"* (En'âm, 38) ve *"O, Rabbinin emriyle her şeyi helak edecektir"* (Ahkâf, 25) ve *"Sana (bu) kitabı, her şeyin apaçık bir beyanı... olmak üzere peyder pey indirdik"* (Nahl, 89) âyetleri gibidir. Cenâb-ı Hak, sözü te'kid etmek ve iyice anlatmak için, âyette mastara (mef'ûl-ü mutlaka) yer vermiş ve "**tafsîlen**" demiştir. Sanki Allahu Teâlâ, "Biz onu gerçekten ve olduğu gibi, hiç ilavesiz olarak açıkladık" demek istemiştir. Allah en iyi bilendir.

Görüntüsü Alınan İşlerimiz

وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَآئِرَهُ فِى عُنُقِهٖ ؕ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَّلْقٰىهُ مَنْشُوْرًا ﴿١٣﴾ اِقْرَاْ كِتَابَكَ ؕ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيْبًا ﴿١٤﴾

"Herkesin amelini kendi boynuna doladık. Kıyamet günü onun için neşredilmiş olarak kendisine kavuşacak bir kitap çıkaracağız. "Oku kitabını, bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter!" (İsra, 13-14).

Bil ki âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

Birinci izah: Allahu Teâlâ, *"İşte biz her şeyi iyice anlattık"* buyurunca bu, "insanların, tevhit, nübüvvet ve meâdle ilgili ihtiyaç duydukları her delil ve vaad, vaîd, terhib-terğîb ile ilgili açıklamasına ihtiyaç hissettikleri her şey anlatıldı" demek olur. Durum böyle olunca, artık insan için hiçbir mazeret kalmamıştır. Binâenaleyh pek yerinde olarak, kıyamet meydanına

gelen herkesin amelini boynuna dolar ve ona, *"Oku kitabını, bu gün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter!"* deriz.

İkinci izah: Allahu Teâlâ, mahlûkata, gerek dinî, gerek dünyevî hususlarda, gece ve gündüz âyetleri gibi her türlü faydalı şeyi nasip ettiğini beyan buyurunca, onlara en büyük nimetleri in'am etmiş olur. Bu da, onların, Cenâb-ı Hakk'a hizmet ve ibadetle meşgul olmalarının vâcip olmasını gerektirir. Binâenaleyh işte bu sebeple, kıyamet meydanına gelen herkes, amel ve sözlerinden mes'ûl olur.

Üçüncü izah: *"İnsanları ve cinleri, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zâriyat, 56) âyetinde de olduğu gibi, mahlukatı ancak kendisine ibadet etsinler diye yarattığını beyan buyurup, güneşin, ayın, gecenin ve gündüzün hallerini de ayrıntılı olarak anlatınca, bu, "Ben, bütün bunları, istifade edesiniz ve böylece de bana taat ve hizmetle meşgul olabilesiniz diye yarattım. Durum böyle olunca, kıyamet meydanına gelen herkese o hizmet ve ibadeti, yaptı mı, yoksa diretip, isyan edip azdı mı diye hesap sorarım" demek olur. İşte âyetin, daha önceki âyetlerle münasebeti hususunda yapılacak izahlar bunlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Tair Kelimesi**

Bu mesele, âyetteki lafızların tefsiri hakkındadır:

Âyetteki "**tâir**" (uçan kuş) kelimesi ile ilgili şu iki görüş vardır:

1) Araplar, herhangi bir iş yapmak isteyip, o işin kendilerini hayra mı şerre mi götüreceğini anlamak istediklerinde, kuşların hallerine bakarlar. O, kendi kendine mi uçuyor, yoksa uçmak için onu zorlamaya (rahatsız etmeye) mi gerek var. Uçtuğu zaman, sağa mı sola mı uçuyor, yoksa yukarı doğru mu yükseliyor, yahut da bu hususta itibar edip, her birinden hayır ve şerrin, mutluluk ve mutsuzluğun hallerine delil kabul ettikleri hareketleri mi yapıyor diye, hüküm çıkarırlardı. Araplar bunu çokça yaptıkları için, tıpkı bir şeyin, kendinden ayrılmaz vasfı ile isimlendirilmesi gibi, hayır ve şer de "**tâir** (kuş)" adını almıştır. Bunun bir benzeri de, Yâsîn Sûresi'ndeki, *"Dediler ki: "Doğrusu biz sizin yüzünüzden tetayyura uğradık (uğursuzlandık)" Onlar da: "Sizin tâiriniz (uğursuzluğunuz) sizdendir" dediler"* (Yâsîn, 18-19) ifadesidir. O halde, âyetteki bu ifadenin manası, "Her insanın amelini boynuna geçirdik" demek olur. Bu izahın doğruluğuna, **Hasan** ve **Mücâhid**'in, bu kelimeyi, "طَيْرَهُ" şeklinde okumuş olmaları da delâlet eder.

2) **Ebu Ubeyde** şöyle der: "Araplarca, "**tâir**", pay, hisse, nasip demek olup, İranlıların "baht" (talih) dedikleri şeydir. Bu izaha göre, âyetteki "**tâir**", "O insan için, hayır ve şerden uyan, nasibi olan şey" demektir. Bu konuda sözün özü şudur: Allahu Teâlâ mahlûkatı yaratmış ve her birine belli bir miktar akıl, ilim, ömür, rızık, saadet ve şekâvet vermiştir. İnsanın bu miktarı aşması ve ondan ayrılması mümkün değildir. Aksine onun gerek kemiyet, gerek keyfiyet bakımından mutlaka bu miktara ulaşması ve bunu aşamaması gerekir. O halde, mukadder olan bu şeyler, sanki ona doğru uçar, onun için meydana gelir. Bu manaya göre, takdir edilmiş o şeylerin, âyette "**tâir**" lafzı ile ifade edilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Binâenaleyh âyetteki bu tabir, "Allahu Teâlâ'nın takdir ettiği ve ilm-i ezelisinde tahakkuk edeceği belli olan şeylerden kinâyedir. Bu sebeple bütün bunlar, hiçbir tarafa sapmaksızın o kimseye gelip ulaşır ve ondan ayrılmaz" demektir.

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın insanlar için takdir ettiği ve ilm-i ezelisi ile onlar hakkında hükmettiği her şeyin mutlaka olacağına, olmamasının imkânsız olduğuna delâlet eden delillerdendir. Bunu şu iki şekilde açıklarız:

Birinci izah: Âyetin takdiri: وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ عَمَلَهُ *"Her insanın amelini boynuna geçirdik"* şeklindedir. Böylece Allahu Teâlâ, o amelin o insan için gerekli (kesin) olduğunu beyân buyurmuştur. Bir şeyin lâzımı (ayrılmaz vasfı) olan şeyin ise, ondan ayrılması imkânsız olur ve mutlaka onun için tahakkuk eder. İşte elde etmek istediğimiz netice de budur.

İkinci izah: Allahu Teâlâ, âyette bu "ilzâm" işini kendisine nisbet etmiştir. Çünkü buradaki اَلْزَمْنَاهُ *"Onu biz ilzam ettik"* ifadesi, bu ilzâm'ın, (boyuna dolama işinin), Allah'tan sudûr ettiği hususunda açık bir ifadedir. Bunun bir benzeri de, *"Onlara takva kelimesini (kelime-i tevhidi) ilzâm ettik"* (Fetih, 26) âyetidir. İşte bu âyet, ebedde, ancak Allahu Teâlâ'nın ezelde hükmettiği şeylerin zuhûr edeceğine delâlet eder. İşte **Hz. Peygamber** (s.a.s) de, جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"(Kader) kalemi, kıyamete kadar olacak şeyleri yazıp kurudu (işini tamamladı)"*[39] hadis-i şerifi ile buna işaret etmiştir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki *"boynuna"* ifadesi, gereklilikten kinâyedir (mecazdır). Nitekim, "Bu işi senin boynuna sardım ve sana onu muhafazayı gerekli kıldım" manasında, "Bunu senin boynuna doladım" denilir. Yine, "Onu sana verdim ve

39 **Keşfu'l-Hafa** 1/332 (Biraz farklı şekliyle **Buhâri**, Nikah 8'de de var).

senin için gerekli (şart) kıldım" manasında, "قَلَّدْتُكَ كَذَا" ve "طَوَّقْتُكَ كَذَا" denilir. Yine "قَلَّدَهُ السُّلْطَانُ كَذَا" denilmesi de, "idareciliğin o kimse için gerekli oluşu, tıpkı bir gerdanlık ve tasma gibi oldu" manasındadır. Yine, "**Fülânun yukallidu fülânen**" denilmesi de bu manadadır. Yani, bu inanç, tıpkı onun boynuna asılmış olan bir gerdanlık gibi kılındı demektir.

Ehl-i meânî şöyle der: "Cenâb-ı Hak bu manayı, diğer uzuvlar arasından sadece boyna tahsis etmiştir. Çünkü, boyna asılı olan şey, ya onu süsleyen bir hayır, yahut da onu kötüleyen bir şer olur. Onu süsleyen, tıpkı bir gerdanlık ve takı gibi olur. Binâenaleyh, işte burada da, şâyet onun ameli iyi ve hayır olursa, onun için bir ziynet; yok eğer masiyet ve günah olursa, onun boynunda bir tasma gibi olur."

Âhiretteki Amel Kitabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا *"Kıyamet günü onun için, neşredilmiş olarak kendisine kavuşacağı bir kitap çıkaracağız"* buyurmuştur. **Hasan el-Basrî** şöyle der: "Ey insanoğlu, senin için bir sayfa açtık. Ve senin için, iki melek görevlendirdik. Binâenaleyh, onların biri sağında, biri de solundadır. Sağında olan, iyiliklerini (hasenâtını); solunda olan da seyyiâtını (kötü amellerini) kaydeder. Derken, sen öldüğünde sayfan dürülür ve seninle birlikte kabrine konur. Derken o, kıyamet gününde karşına çıkarılır." O halde, Cenâb-ı Hakk'ın "**nuhricu**" buyruğu, "Biz onu, onun kabrinden onun için çıkarırız" demek olur ki, bu da, "Biz bunu onun için çıkarttık; çünkü o, dünyada iken kitabını görmedi. O öldükten sonra diriltilince, bu onun için ortaya çıkarıldı ve aşikâr oldu" demektir. **Yakûb** bu ifadeyi, "**yuhricu**" diye okumuştur ki bu, "**Tâir** (onun ameli) onun için, açılmış ve yayılmış bir kitab çıkarır" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ *"Defterler açılıp yayıldığı zaman"* (Tekvir, 10) âyeti gibidir. **İbn Amir** ise bunu, "يُلَقَّاهُ" şeklinde okumuştur ki bu, Arapların, "Birinizi bir şeyle yüz yüze, karşı karşıya getirdim" manasında olan "**Lakkaytu fülânen eş'şey'e**" şeklindeki ifadesinden gelmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلَقّٰيهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا *"bir güzellik, bir sevinç vermiştir... onlara"* (İnsan, 11) buyurmuştur. Ki bu da Arapların, "**Lakkaytu'ş-şey'e ve lakkanîhi Zeydun**" "O şeyi verdim ve, Zeyd de onu bana verdi" deyimlerinden alınmadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِقْرَأْ كِتَابَكَ *"Oku kitabını"* buyurmuştur. Bu kelamın takdiri, "Ona, (...) denilir" şeklindedir. Bu söyleyen ise, Allahu Teâlâ'dır. Ki, Allah bu muradını melek vasıtasıyla ifade buyurur. **Hasan el-Basrî:** "O

kitabı, o ister ümmî olsun isterse olmasın, okur" demiştir. **Bekr İbn Abdullah** da şöyle der: "Kıyamet gününde mü'min, sahifesiyle birlikte getirilir. O, onu okur. Onun yaptığı iyi şeyler o kitabın sayfasının dış yüzünde olup insanlar buna imrenirler. Günahları ise, sahifesinin iç yüzündedir; kul onu okur, kendisinin mahvolduğunu sandığı bir sırada. Allahu Teâlâ, *"Git, ben, benimle senin aranda olan şeyleri sana bağışladım"* der, bunun üzerine onun sevinci büyük olur ve Cenâb-ı Hakk'ın, haklarında, *"O gün yüzler vardır, parıl parıl parlayacaktır. Gülücüdür, sevinicidir.."* (Abese, 38-39) buyurduğu kimselerden olur. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, o kişinin: *"Alın, okuyun kitabımı der.."* (Hakka, 19) söyleyeceğini buyurur.

Herkes Kendi Hesabını Yapabilir

Cenâb-ı Hak كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا *".. bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter"* buyurmuştur. **Hasan el-Basrî:** "Vallahi, seni sana muhasip tayin eden zât, mahza adâlettir, âdildir" derken, **Süddî** de şöyle demiştir: "Kâfir o gün, "Sen, kullarına zulmedici olmadığına hükmettin. O halde, beni de, kendi kendinin hesâba çekeni kıl!" der de, ona da: *"Oku kitabını, bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter"* denilir." Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Âyetteki Sırlar**

İslâm hukemâsı, "Bu âyet, son derece kıymetli bir âyet olup, bunda çeşitli konular hakkında dikkate değer sırlar bulunmaktadır" derler.

Birinci bahis: Allahu Teâlâ, kulunun fiilini, tıpkı kendisine doğru uçan bir kuş gibi yapmıştır. Bu böyledir, zira Allah, ezelde herkes için belli bir miktar hayır ve şer takdir etmiştir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın ilm-i ezelisinde belirlenen o hükmün, ezelî hükmün onun başına mutlaka gelmesi gerekir.

Dolayısıyla o hüküm adeta, ezelden itibaren o vakte (o hükmün tahakkuk edeceği vakte) kadar, o kimseye doğru uçan bir kuş gibi olmuş olur. O vakit gelince de, o kuş o kimseye, kendisinden kurtuluş olmayacak ve asla yanılmayacak bir biçimde ulaşır, onu bulur. İnsan her sözünün, fiilinin, her ânının ve fikrinin, Allah'ın kendisine doğru, belli bir yol ve belli bir kader üzere uçurttuğu bir kuş gibi olduğunu ve mutlaka o kuşun kendisini bulacağını bildiğinde, bu ebedîliğe ait olan kifâyet etme ve yetmenin, ancak ezelî inâyetle tamam olacağını bilir ve anlar.

İkinci bahis: Bu takdirler, ancak Allahu Teâlâ'nın ilzâmı (gerekli kılması) ile meydana gelmişlerdir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, daha sonra meydana gelecek olan bir hadisenin meydana gelmesi için, ondan önce bulunan başka bir hadiseyi yaratması ile olur. Binâenaleyh, bu silsilenin var edilmesi Allah tarafından olunca, hiç şüphesiz her şey de Allah'tan olmuş olur. İşte burada insan sayısız kuşlar düşünebilir, hayal edebilir. Çünkü Allah onları, ezel yuvasından ve gayb âleminin karanlıklarından uçurmuş ve onlar da başlangıcı ve sonu olmayan kuşlar misali olmuşlar ve uçuvermişlerdir. Böylece de onların her biri, belli bir insana doğru, belli bir zamanda, muayyen bir sıfatla yönelmişlerdir ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ *"...Herkesin tâirini (kuşunu, amelini) kendi boynuna doladık..."* âyetinde murat edilen budur.

Tecrübe ile Ruhun Meleke Kazanması

Üçüncü bahis: Tecrübe, ihtiyarî ve iradî işlerin çokça tekrarlanmasının, nefis cevherinde kök salmış manevî, ruhanî birtakım melekeleri meydana getirdiğini göstermektedir. Baksana, aynı dersi tekrar tekrar okumasını sürdüren kimse, o dersi ezberler. Yine, uzun müddet aynı işe devam eden kimse de, o işi bir meleke haline getirir.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki, çokça tekrarlamak, kök salmış bir melekenin meydana gelmesini gerektirince, o amellerden her birinin nefis cevherinde, bir tesirinin olması gerekir. Biz, çok sayıdaki su taneciklerinin, peş peşe taş üzerine düştüğünde, taşta bir delik meydana geldiğini gördüğümüzde, az ve zayıf dahi olsa, o damlacıkların her birinin, o deliğin meydana gelmesinde bir payı ve tesiri olduğunu anlamış oluruz. Yine eğer yazı yazma, insanlar örfünde her ne kadar, insanların, hususî lafızları tanıtmak hususunda üzerinde anlaşmış oldukları (mustalah) özel nakışlardan ibaret olunca ve o nakışların da o hususi manalara delaletleri cevherî (öze ait), kalıcılığı gerekli ve zevali imkânsız bir delâlet olunca, bu nakışları ihtiva eden o kitabın bu adı alması vad' ve ıstılah ile delâlet eden, o nakışları kapsayan sahifenin bu adı almasından daha evlâdır.

Sen bu iki mukaddimeyi iyice anladığında biz diyoruz ki: Az veya çok, kuvvetli veya zayıf olsun, insandan sudûr eden her şeyin mutlaka insanın nefs cevherinde muayyen bir tesiri bulunmaktadır. Binâenaleyh bu tesir, rûh cevherini, mahlûkattan (alıp) Hakk'ın huzuruna çekmek istikametinde

bir tesir olursa, bu, mutlulukları ve ikrâmları gerektiren şeyler cümlesinden olmuş olur.

Yok eğer bu tesir, insanın ruhunun, Hakk'ın huzurundan mahlûkatla iştigâl etmeye çekmek istikametinde bir tesir olursa, bu şakaveti (bedbahtlığı) ve mahrumiyeti gerektiren şeyler cümlesinden olmuş olur. Ancak ne var ki, o tesirler, rûh bedene bağlı ve merbut kaldığı sürece saklı kalır. Çünkü ruhun, bedenin işleriyle meşgul olması, bu hallerin inkişafına, tecellisine ve zuhur etmesine mani olur. Bunun alâkası, bedenin idaresinden uzak kaldığı anda ise, kıyamet kopar. Çünkü, Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ *"Kim ölürse, muhakkak ki kıyameti kopmuştur"*[40] buyurmuştur. Bu halin, bir kıyamet olmasının manası şudur: "Nefs-i natıka, bu süflî bedende adeta karar kılmış ve yerleşmiş gibidir. Fakat bu ilgi sona erdiğinde, rûh, kalkar ve meselâ, ulvî âleme doğru yükselmeye teveccüh eder. Ki, işte bu ölüm halinin bir kıyamet olmasından murat budur. Bu manada olmak üzere, kıyamet koptuğunda ise, perde kalkar ve dekor ortaya çıkar! Ve ona, *"İşte senden perdeni kaldırıp açtık. Bugün gözün (ne kadar) keskindir!"* (Kâf, 22) denilir.

O halde Cenâb-ı Hakk'ın "وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا" buyruğunun manası, "Biz, kıyamet koptuğunda, onun için o karanlık bedenin derinliklerinden dünyevî haller sebebiyle gerçekleşen bütün bu tesirleri kapsayan bir kitap çıkarırız. Ve bu kitap o vakitte açılmış olur. Çünkü, bu rûh o bedende iken, bu haller onda saklı ve adeta dürülmüş, katlanmış gibiydi. Ama, rûhun bedenle olan münasebeti sona erdikten sonra, bütün bu haller ortaya çıktı, tecellî ederek inkişâf tahakkuk etti. Böylece de, daha önce bürünmüş iken açılmış ve yayılmış; daha önce gizli iken de, ortaya konulmuş gibi olur. İşte o esnada, aklî kuvvet, bütün bu eser ve neticelerin, rûh cevherinde zatî bir yazılışla yazılmış olduğunu müşahede eder. Ve o esnada ona, *"Oku kitabını!"* denilir. Biraz sonra da: *"Bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter"* denilir. Çünkü, o neticeler, eğer mutluluğu gerektiren şeylerden ise, hiç şüphesiz mutluluklar meydana gelir. Yok eğer, bedbahtlığı gerektiren şeylerden ise, yine hiç şüphesiz bedbahtlık meydana gelir." İşte ruhanî hallere göre bu âyetin tefsiri budur.

Bil ki, gerçek şudur: Hakkında rivayetlerin varid olduğu zâhirî haller ve manalar, hiç şüphesiz hak ve doğrudur. Âyetin, bu ruhanî-manevî manalara

40 **Keşfu'l-Hafâ**, 2/279.

ihtimali de, aynı şekilde açıktır. Doğru metot ve dosdoğru yol ise, bütün bunları kabul etmektir. İşlerin hakikatlerini en iyi bilen Allah'tır.

مَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدِى لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۗ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۗ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِيْنَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُوْلًا ﴿١٥﴾

"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi lehine bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse, o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur. Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez. Biz bir resûl göndermedikçe azap etmeyiz" (İsrâ, 15).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, önceki âyetinde, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık"* (İsrâ, 13) buyurup, bu da "Herkesin ameli kendisine aittir" demek olunca, Cenâb-ı Hak bu manayı anlamaya daha yakın ve karışıklıktan da daha uzak diğer bir ifadeyle beyân ederek, مَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدِى لِنَفْسِهٖ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا *"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi lehine bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse, o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur"* buyurmuştur. Bu: "Salih ve iyi amelin mükâfatı, onu yapana aittir. Ondan başkasına geçmez" demektir. Bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hakikaten insan için, kendi çalıştığından başkası yoktur. Hakikaten çalıştığı da ileride görülecektir"* (Necm, 39-40) buyruğu ile desteklenir. **Ka'bî** ise şöyle der: "Âyet, kulun hayrı ve şerri yapabileceğine; onun bir şeyi yapmaya asla mecbur edilmediğine delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi lehine bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse, o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur"* ifadesi, ancak bir şeyi istediği ve dilediği bir biçimde yapabilen kimselere uygun düşer. Ama, iki taraftan birisini yapmaya mecbur edilmiş; diğerinden de men edilmiş olan kimseye gelince, bu ifade onun hakkında uygun olmaz."

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"* âyeti ile, herkesin amelinin neticesinin kendisine ait

olduğu hususunu tekrar etmiştir. **Zeccac** şöyle der: "Arapçada, "**Vezira-yezeru-vâzirun**" ve "**Vezure-vizran-veziraten**" denilir ki, bütün bu iki babdan gelen manası da, "günah işlemek, günahkâr olmak"tır."

O sözüne devamla şöyle der: "Âyetin tevili hususunda şu iki izah vardır:

a) Günahkâr kimse, başkasının günahı sebebiyle sorumlu tutulmaz. Başkası da, günahkârın günahından sorumlu tutulmaz. Tam aksine, herkesin günahı kendinedir.

b) Kâfirlerin, *"Doğrusu, biz atalarımızı bir ümmet (bir din) üzerinde bulduk. Biz de hakikaten onların izleri üstünden doğruya ulaştırılmışızdır"* (Zuhruf, 22) dediği gibi, başkası o günahı işlediği için, insanın günah işlemesi doğru değildir."

Âyetten Çıkarılan Hükümler

Bil ki âlimler, pek çok hükmü ortaya koyma hususunda bu âyete tutunmuşlardır.

Müşrik Çocuklarının Necatı

Birinci hüküm: Cübbaî şöyle der: "Bu âyette, Cenâb-ı Hakk'ın, babalarının kâfir olmaları sebebiyle çocuklarına azap etmeyeceğine dair bir delâlet bulunmaktadır. Aksi halde, çocuk, babasının günahı sebebiyle sorgulanmış olur ki bu, âyetin zâhirinin hilâfınadır."

Kimse Kimsenin Cezasını Çekmez

İkinci hüküm: İbn Ömer, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, *"Ölü, ehlinin, çoluk çocuğunun ağlaması sebebiyle azap görür"* dediğini rivayet etmiştir. Halbuki **Hz. Aişe,** bu haberin sıhhatini ta'n etmiş, tenkidinin doğruluğuna da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"* âyetiyle istidlâl etmiştir. Çünkü, çoluk-çocuğunun ağlaması sebebiyle kişiye azap etmek, kişiyi, başkasının suçu sebebiyle sorgulamak olur ki, bu da, bu âyetin hükmünün hilafınadır.

Üçüncü hüküm: Kâdî şöyle der: "Bu âyet, vizrin ve günahın Allah'ın fiili olmadığına delâlet eder. Bunu şu iki yönden izah edebiliriz:

a) Şâyet böyle olsaydı, kişi başkasının günahı sebebiyle muaheze edilemeyeceği gibi, aynı şekilde bununla muaheze edilmesi imkânsız olurdu.

b) Bu, günahın temelden, esasen kalkmasını gerektirir. Çünkü, günah işleyen kimse bununla ancak, hür ve irade sahibi, tercih hürriyetine sahip

olup bundan kaçınabildiği zaman vasfedilir. İşte bundan dolayı çocuk, günah işlemekle nitelenmemiştir."

Muhtaç Akrabalar ve Miras

Dördüncü hüküm: Önceki fukahâdan bir kısmı "âkile" (katilin akrabaları)ye diyet tespit etmekten kaçınmışlar ve şöyle demişlerdir: "Bu, insanı, başkasının fiili sebebiyle muaheze etmeyi gerektirir ki, halbuki bu, bu âyetin aksine bir hüküm olmuş olur." Buna şu şekilde cevap verilmiştir: Hata eden, o fiilden sorumlu tutulmaz. O halde daha nasıl başkası o fiil sebebiyle sorumlu tutulabilir? Tam aksine bu (diyet tespit etme), doğrudan Allah tarafından va'dolunan bir tekliftir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Şeriatsiz Suç Olmaz**

Âlimlerimiz şöyle demektedirler: "Nimet verene şükretmenin vücûbiyyeti, aklî delil ile değil, nakli delille sabit olur. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz bir resûl göndermedikçe, azap edici olmayız"* âyetidir. Bu istidlâlin izah şekli şudur: Vâcip oluşun mahiyeti, ancak, yapmamaya karşı verilen ceza ile ortaya çıkar. Halbuki bu âyetin hükmüne göre, şeriatten, şer'î yasadan önce ceza tespit edilemez. Binâenaleyh, şer'î hüküm gelmeden vücûbiyyetin de tahakkuk etmemesi gerekir."

Âlimlerimiz daha sonra bu âyeti, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Müjdeciler ve azap habercileri olarak (gönderdiğiniz) peygamberler... Ta ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri kalmasın"* (Nisa, 165) ve *"Eğer biz onları daha evvel azap ile helâk etmiş olsaydık muhakkak diyeceklerdi ki: "Ey Rabbimiz, bize bir peygamber gönderseydin de şu zillete ve rüsvaylığa uğramamızdan evvel, âyetlerine tabi olsaydık ya!"* (Tâhâ, 134) âyetleriyle de desteklemişlerdir.

Aklî ve Şer'î Vücub

Birisi şöyle diyebilir: "Bu istidlâl zayıftır. Bunu, şu yönden izah edebiliriz: Biz, "Şâyet, aklen vücûbiyyet, vâcip oluş sabit olmasaydı, şer'î vücûb da kesinlikle sabit olmazdı. Halbuki bu batıldır. O halde, öteki de batıldır. Bu ikisi arasındaki bu sıkı münasebeti de şu şekilde izah edebiliriz:

a) Kanun koyucu gelip, kendisinin Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu iddia ederek mu'cizeler ortaya koyduğunda, onu dinleyenlere, onun sözünü dinlemeleri ve mu'cizelerini düşünmeleri vâcip olur mu, olmaz mı? Eğer vâcip olmazsa, nübüvvet davası batıl olur. Eğer vâcip olursa, bu durumda sen bak: O, ya aklen vacip olmuştur veya şer'an vâcip

olmuştur. Eğer bu, aklen vâcip ise, "aklî vücub" sabit olmuş olur. Eğer şer'an vâcip ise, bu batıldır, olamaz. Çünkü, bu şer'î hüküm, ya o iddia edenin bizzat kendisi olur, veya başkası olur. Birincisi batıldır, çünkü bu sözün neticesi, bir kimsenin, "Benim sözümün kabul edilmesinin vâcip olduğunun delili, benim, benim sözümün kabul edilmesini vâcip olduğunu söylememdir" demesine varıp dayanır ki, bu, bir şeyi, yine kendisiyle ispat etmek demek olur. Yok, eğer o şâri' başkası olursa, bu hususta söz, tıpkı önceki hakkında söylenen söz gibi olur. Bu durumda da ya devir veyahut da teselsül gerekir ki, her ikisi de imkânsızdır.

b) Şeriat gelip, bazı fiilleri farz, bazılarını da haram kıldığında, farz ve haram kılmanın manası, ancak o şeriatin, yasanın, "Şunu yapmazsan; şunu da yaparsan sana cezâ veririm" demesinden başka bir şey değildir. Bu durumda biz diyoruz ki, o kimsenin o cezâdan sakınması ya farz olur veya olmaz. Şâyet onun o cezadan sakınması ona farz olmazsa, vücûbiyyet manası kesinlikle takarrur etmez. Halbuki bu, batıldır. O halde, beriki de batıldır. Yok, eğer onun, o cezadan sakınması ona farz olursa, bu durumda bu, ya aklen veya naklen farz olur. Eğer, aklen farz olursa, o zaman maksat zaten hasıl olmuş olur. Yok, eğer naklen farz olursa, bu vâcip oluşun manası, ancak, o kimseye ikâbın terettüp etmesi sebebiyle ortaya çıkar. Bu durumda da, ilk taksim yine söz konusu olur ve teselsül gerekmiş olur. Halbuki teselsül imkânsızdır.

c) Ehl-i sünnetin inancına göre, Allah'ın, farzları yapamamasından dolayı vereceği cezadan vazgeçmesi mümkündür. Durum böyle olunca, ceza vermeden de vücûbiyyetin mahiyeti ortaya çıkmış olur. Binâenaleyh, geriye ancak şöyle denilmesi kalır: "Vücûbun mahiyeti, ancak ikâbdan korkmanın söz konusu olması sebebiyle ortaya çıkar, anlaşılır. Bu korku ise, sırf akıl ile gerçekleşir. Böylece, vücubun mahiyetinin, ancak bu korku sebebiyle tahakkuk ettiği kesinlik kazanmış olur. Ve bu korkunun da, sırf akıl ile tahakkuk ettiği sabit olur. O zaman da, "Vücûb, sırf akıl ile tahakkuk eder" denilmesi gerekir."

Buna göre onlar şâyet, "Vücubun mahiyeti ancak zemmedilme korkusundan dolayı ortaya çıkar" derlerse; biz deriz ki: Allahu Teâlâ kişiyi affettiğinde, zemm kalmaz. Binâenaleyh, buna göre, vücubun mahiyeti ancak, zemmedilme korkusuyla meydana gelmiş olur ki, bu da sırf akıl ile olur. Binâenaleyh, yaptığımız bütün bu izahlarla aklî vücûbun kaçınılmaz olduğu sabit olmuş olur.

Bu sabit olunca da biz diyoruz ki: Âyetle ilgili, iki açıklama yapılabilir:

a) Bizim, âyeti zahirine göre anlayıp şöyle dememizdir: Akıl, insanlara, Allah tarafından gönderilmiş olan bir nevi elçidir. Hem de öyle bir elçi ki, şâyet o olmasaydı, hiçbir peygamberin risaleti yerleşemezdi. O halde akıl, temel resuldür. Binâenaleyh, âyetin manası, "Biz, akıl elçisini, resulünü göndermedikçe, azap edici değiliz" şeklinde olur.

b) Bizim, âyetin umumîliğini tahsis edip şöyle dememizdir: "Bu âyetle, "Biz, vücûbiyyeti ancak şeriatle bilinebilen ameller hususunda, şeriat gelmeden önce azap edici değiliz" manası kastedilmiştir. Âmm olan âyeti tahsis etmek, her ne kadar zahirden vazgeçmek ise de, ancak ne var ki, delil bulunduğunda buna başvurmak gerekir. Halbuki biz, bizim, aklî vücûbu kabul etmememiz halinde, bizim, şerî vücûbu da kabul etmememiz gerektiğine dair yukarıdaki üç delili getirdik. Allah en iyisini bilendir.

Bil ki, bizim benimsediğimiz ve kabul ettiğimiz fikir şudur: "Sadece akıl, kendisinden istifade edilen şeyi yapmamızın ve kendisinden zarar görülecek şeyi de yapmamamızın bize farz olması hususunda (yeter) sebeptir. Ama sırf akıl, Allah'a, herhangi bir şeyin farz olduğuna delalet etmemektedir. Bu böyledir, zira biz, faydalı olan şeyi elde etmek, zararlı olan şeyden kaçınmak duygusu üzere yaratılmışızdır. Binâenaleyh, hiç şüphesiz sadece akıl, yapmamız veya yapmamamız gerekli olan şeyler hakkında yeter bir sebep olur. Halbuki Allahu Teâlâ, fayda elde etmekten ve zarardan kaçınmaktan münezzeh ve berîdir. Binâenaleyh aklın, Allah hakkında, herhangi bir şeyi yapmasının veya yapmamasının farz olduğuna hükmetmesi imkânsız olur. Allah en iyisini bilendir.

Diyarların Yıkılış Sebebi

وَإِذَآ أَرَدْنَآ أَنْ نُّهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا۟ فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا ٱلْقَوْلُ فَدَمَّرْنَٰهَا تَدْمِيرًا ﴿١٦﴾ وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ ٱلْقُرُونِ مِنۢ بَعْدِ نُوحٍ ۗ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِۦ خَبِيرًۢا بَصِيرًا ﴿١٧﴾

"Bir memleketi imha etmek dilediğimiz vakit, onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de, orada itaatten çıkarlar. Artık o (memlekete) karşı söz (azap) hak olmuştur. İşte biz orayı artık

kökünden mahv ü helak etmişizdir. Nuh'tan sonra nice nesiller imha ettik. Rabbin, kullarının günahlarından hakkıyla haberdardır, hakkıyla görücüdür ya, (işte bu) yeter" (İsrâ, 16-17).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Emr'in Buradaki Manası**

Cenâb-ı Hak, اَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا *"Onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de..."* buyurmuştur.

Buradaki "**emr**"in tefsiri hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bununla, bir şeyi yapmak emri kastedilmiştir. Âyetin lafzı, Allahu Teâlâ'nın onlara neyi emrettiğine delalet etmez. Ekseri âlimler ise bunun manasının, Allah'ın onlara, kendisine itaatte bulunmalarını ve iyi şeyleri yapmalarını emretmesi; sonra da onların bu emre muhalefet ederek itaat dairesinin dışına çıkmaları şeklinde olduğunu söylemişlerdir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Lafzın zahiri, Allah'ın onlara, fıskı emrettiğine, bu sebeple de onların fâsık olduğuna delalet eder. Ancak ne var ki bu, mecazî bir ifade olup, bunun manası, "Allah onlara bütün hayır ve rahat kapılarını açtı. İşte onlar bu yüzden, âsi olup, azıp saptılar" şeklindedir. Lafzın zahirinin, zikrettiğimiz bu manayı gerektirdiğinin delili ise şudur: "Emredilen şey, hazfedilmiştir. Çünkü, âyetteki فَفَسَقُوا *"...orada itaatten çıkarlar..."* ifadesi buna delalet etmektedir. Çünkü, "**Emertuhû fe kâme**" "ona emrettim, o da kalktı"; "**Emertuhû fe kara'e**" "Ona emrettim, o da okudu" denildiğinde, bundan ancak emredilen şeyin kalkmak veya okumak olduğu anlaşılır. İşte, âyette de Cenâb-ı Hak, *"...onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de, orada itâatten çıkarlar"* buyurunca, bunun manasının. "Biz onlara fıskı emrettik de, böylece onlar da fâsık oldular" şeklinde olması gerekir. Bunun, Arapların, "**Emertuhû fe asânî ev fe hâlefenî**" "Ona emrettim de, o bana isyan etti veya bana muhalefet etti" şeklindeki sözleriyle bir müşkillik arz ettiği de söylenemez. Çünkü bundan, "Ben ona, masiyeti ve muhalefeti emrettim" manası anlaşılmaz. Çünkü biz diyoruz ki: Masiyet, emre zıttır ve ona terstir. İşte bunun, "**Emertuhû fe fesaka**" "Ona emrettim, o da fasık oldu" ifadesi de, emredilen şeyin, fısktan başka bir şey olduğuna delalet eder. Çünkü fısk, emredilenin zıttını yapmak demektir. O halde onun bir fısk olması, onun emredilmiş şey olmasına aykırıdır. Bu tıpkı, onun bir masiyet oluşunun, onun emredilmiş şey olmasına

ters düşmesi gibidir. O halde bu lafzın, emredilen şeyin fısk olmadığına delalet etmesi gerekir." Bu söz, son derece açık ve net bir sözdür. O halde ben, bu söz bu kadar yanlış olmakla beraber, **Keşşâf sahibi**'nin bu görüşünde niçin ısrar ettiğini bilemeyeceğim. Böylece, gerçeğin, ekseri ulemânın ileri sürdüğü şu şey olduğu sabit olmuş olur: "Biz onlara, iman ve tâat demek olan sâlih amelleri yapmalarını emrettik ama, onlar sırf inatları yüzünden bu emre muhalefet ederek fıska yöneldiler."

İkinci görüş: "أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا" ifadesinin manası, "Oranın fâsıklarını çoğalttık" demektir. **Vâhidî** şöyle der: "Araplar, topluluk çoğaldığında, "**Emira'l-kavmu**"; "Allah onları çoğalttığında, "**Emerahumu'llâhu ve âmerahum**" derler. **el-Cermî, Ebu Zeyd**'den, Arapların, "Onları çoğalttı" manasında, "**Emera'llâhu el-kavme ve âmerehum**" dediklerini nakletmiştir. **Ebu Ubeyde,** bu kullanılışın doğruluğuna **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in,خَيْرُ الْمَالِ مُهْرَةٌ مَأْمُورَةٌ وَسِكَّةٌ مَأْبُورَةٌ *"Malın hayırlısı, doğurgan olan tay ile aşılanmış sıra sıra hurma ağaçlarıdır"*[41] şeklindeki hadisiyle istidlâl etmiştir ki bu, nesli çoğalan tay demektir. Nitekim Araplar, "Neslimi çoğalttı" manasında, أَمَرَ اللهُ الْمُهْرَةَ "Allah, tayın neslini çoğalttı" derler. Bazı kimseler, "**emera**" fiilinin, çoğalma manasına geldiğini ve Arapların, "Topluluk çoğaldığında, "**Emira'l-kavmu**"; Allah onları çoğalttığında ise, "**Âmerahumu'l-lahu**" demelerini kabul etmemiş ve Hz. Peygamber'in "مُهْرَةٌ مَأْمُورَةٌ" ifadesini, onun, istiare yoluyla, neslinin çoğaltılmasıyla çoğaldığı manasına hamletmişlerdir.

Azgınların Fıskı Yaymaları

"**Mutref**" kelimesine gelince, bunun Arapçadaki manası, nimet ve refahın kendilerini şımartmış olduğu, nimet içindeki kimse şeklindedir. Âyet-i kerimedeki "فَفَسَقُوا فِيهَا" cümlesinin manası, "Onlar, Allah'ın kendilerine emrettiği şeyin dışına çıktılar da, (فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ) azabı hak ettiler" şeklinde olur. İşte bu da adeta, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz bir resûl gönderinceye kadar, azap ediciler değiliz"* (İsra, 15); *"Senin Rabbin, memleketlerin ana merkezine, karşılarında âyetlerimizi okuyacak bir peygamber gönderinceye kadar, o memleketleri helâk edici değildir"* (Kasas, 59) ve *"Bu memleketleri, halkı gafil bulunurlarken, zulüm(leri) yüzünden Rabbinin helak edici olmadığındandır"* (En'am, 131) âyetlerinin tefsiri gibidir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, bu âyetlerde herhangi bir beldenin halkını, Allah'ın emrine muhalefet etmedikleri sürece imha etmeyeceğini bildirmiştir. Bu sebeple, pek yerinde

41 **Müsned**, 3/468, (Benzeri bir hadis) **Camiu's-Sağîr**, hâ maddesinde.

olarak, Cenâb-ı Hak bu âyette, onlara emrettiğini belirtmiştir. Onlar, Allah'ın emrine muhalefet ettiklerinde, Hak Teâlâ'nın, *"Artık o (memlekete) karşı söz (azap) hak olmuştur"* buyruğu ile anlatılan helâk işini hak etmiş olurlar.

Âyetteki "فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا" cümlesi "Biz o beldeyi, kökünü kazımak suretiyle helâk ettik" demektir. Çünkü **"demâr"**, kökünü kazımak, hiçbir eser bırakmamak suretiyle helâk etmek demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Mu'tezile ile Münakaşa**

Âlimlerimiz, bu âyeti, kendi görüşlerinin doğruluğuna birkaç bakımdan istidlâl etmişlerdir:

1) Âyetin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın onlara doğrudan doğruya (sebepsiz yere) zarar vermeyi irade ettiğine, ama sonra onları imha etmek için bu yola başvurduğuna delalet eder.

2) Âyetin zahiri, Hak Teâlâ'nın, fâsık olduklarını bildiği için, bu emri nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına tahsis ettiğine delalet eder ki, bu da, Allahu Teâlâ'nın, onlardan, fıskın (günahın) sudur etmesini istediğini gösterir.

3) Cenâb-ı Allah, *"Artık o (memlekete) karşı (azap ve inkâr) hükmü hak olmuştur"* buyurmuştur. O memlekete bu hüküm hak (kesin) olduğuna göre, onlardan imanın sâdır olması imkânsız olur. Çünkü bu, Allah'ın doğru haberinin yalana dönüşmesini gerektirir ki imkânsızdır, imkânsıza götüren şey de imkânsızdır.

Ka'bî şöyle der: "Diğer âyetler Cenâb-ı Hakk'ın doğrudan (sebepsiz yere) azaba ve imha etme cihetine gitmediğine delalet etmektedir. Meselâ Cenâb-ı Hak, *"Bir kavim kendilerindeki (güzel hal ve ahlâkı) değiştirip bozmadıkça, şüphesiz Allah da onun (halini) değiştirip bozmaz"* (Ra'd, 11); *"Eğer şükreder, imân ederseniz, Allah sizi niçin azaba uğratsın?"* (Nisa, 147) ve *"Biz, ahâlisi zâlim olan memleketlerden başkasını helâk edici değiliz"* (Kasas, 59) buyurmuştur. Bütün bu gibi âyetler, Allahu Teâlâ'nın, sebepsiz yere zarar (azap) vermediğine delalet eder. Hem bu âyetten önceki, *"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi lehine, bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez"* (İsra, 15) âyeti de buna delalet eder. Kur'ân âyetleri arasında bir çelişkinin olması imkânsızdır. Misal gösterdiğimiz âyetlerin

muhkem olduğu sabittir. Tefsir ettiğimiz âyet de böyledir. Binâenaleyh bu âyetin, o âyetlere hamledilmesi gerekir." İşte **Ka'bî**'nin sözü budur.

Bil ki bu âyetin te'vili hususunda, **Mu'tezile**'nin görüşüne uygun düşecek biçimde en güzel sözü **Kaffâl** söylemiştir. O, bu hususta şu iki izahı yapmıştır:

Birinci izah: Allahu Teâlâ, amel olunmayacağını bildiği şeyden dolayı hiç kimseye azap etmeyeceğini haber vermiştir. Bu, "Allah, kendisine emretmesi halinde isyan edeceğini bildiği kimsenin aleyhine, ilmini (bilmesini) bir hüccet kılmaz. Aksine ona emreder, onun Allah'a isyân ettiği insanlar tarafından da anlaşılıp görüldüğünde ona azap eder" demektir. O halde, âyetteki, "وَاِذَا اَرَدْنَا اَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً اَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا" ifadesi "Biz, bir kavmin helâk edileceği hususundaki hükmümüzü yürürlüğe koymak istediğimizde, mallarının, çoluk-çocuklarının ve taraftarlarının, azabımızı kendilerinden savuşturacağını sanan ve verdiğimiz nimetler yüzünden şımaran o kimselere, bana iman etmelerini ve peygamberimin onlara tebliğ ettiği şekilde, dinimin hükümleriyle amel etmelerini emrederiz, ama onlar bunu yapmaz ve fâsık olurlar. Bu durumda da, onların isyanları ortaya çıkıp aşikâr olduğu için, helâk olmaları ile ilgili önceden verilmiş hükmümüz, onlar için artık hak (vâcip) olur. İşte bu sebeple, onların köklerini kazıyıp, helâk ederiz" demektir. Velhasıl bu da, "Biz, mutlaka günah işleyeceklerini bildiğimiz için, bir memleket ahâlisini imha etmek istediğimizde, bu helâkı yerine getirmek için sırf bu bilgimizle (ilmimizle) yetinmeyiz. Aksine onların refah ve nimetten şımarmış elebaşlarına itaat ve imanı emrederiz. Ama onlar bunu tutmaz ve fâsık olurlar. Onların bu fâsıkları apaçık ortaya çıkınca, onların üzerine, va'dedilmiş olan o azabımızı indiririz."

İkinci izah: Bu, "Biz, ahâlisinden sâdır olan günahlar sebebiyle bir beldeyi imha etmek istediğimizde, o günahların onlardan sâdır oluşunun hemen başında, onlara azap göndermeyiz. Aksine onlardan, nimet ve zenginlikten şımarmış elebaşlarına, bu günahlardan dönmelerini emrederiz" demektir. Cenâb-ı Hak bu emrini, nimet verdiği o kimselere has kılmıştır. Çünkü "**mütref**", bol nimet verilen demektir. Üzerinde Allah'ın nimetlerinin çok olduğu kimselerin ise, Allah'a şükretmesi evveliyetle vâciptir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak onlardan, bu nimetleri kesmeyip, aksine gitgide artırmasının yanı sıra, tevbe etmelerini ve yeniden hakka dönmelerini emrettiğinde, onların bâtıldan hakka dönme hususundaki inatları, diretmeleri

ve haktan uzaklaşmaları ortaya çıkarsa, işte bu durumda Allahu Teâlâ onların üzerine sağanak yağmur gibi belalar yağdırır."

Kaffâl daha sonra şöyle der: "Bu iki izah, Cenâb-ı Hakk'ın kullarına, zâlim olan bir ümmete vereceği cezâyı hemen vermeyip, onların iman etmelerinden tamamen ümit kesildiği ortaya çıkıncaya kadar tehir edeceğini haber vermiştir. Nitekim O, **Hz. Nuh** (a.s)'un kavmi hakkında *"Kötüden, kâfirden başka evlât da dünyaya getirmezler"* (Nuh, 27); *"Kavminden gerçek iman etmiş olanlardan başkası asla iman etmeyecektir"* (Hud, 36) ve başka kavimler hakkında, *"Fakat daha evvelden yalanlamış oldukları şeylere iman etmediler"* (A'raf, 101) buyurmuş ve ilk önce, azabın ancak peygamber gönderilmesinden sonra meydana geleceğini; bu âyette ikinci olarak da, peygamberler gönderip, o kavimler onu tekzip ettiklerinde, onların azaplarını peşin vermeyip, onlara çeşitli nasihat ve öğütlerde bulunacağını, buna rağmen şâyet günahlarında ısrar ederlerse, işte bu durumda onlara kökünü kazıma azabını indireceğini haber vermiştir."

Bu âyetin **Mu'tezile**'nin görüşüne göre te'vili hususunda **Kaffâl**'ın bu izahı, **Mu'tezile**'nin hiçbir imamına nasip olmayan bir açıklamadır.

Cübbâi buna şöyle diyerek cevap vermiştir: "Âyetten, Allahu Teâlâ'nın onları, isyan etmezden ve azaba müstahak olmazdan önce imha edeceği manası kastedilmemiştir. Çünkü bu bir zulüm olur. Zulüm ise, Allah hakkında imkânsızdır. Aksine âyetteki, *"Dilediğimiz vakit"* ifadesinden kastedilen, bu azap vaktinin yakın olduğu manasıdır. Binâenaleyh kelamın takdiri, "Bir beldeyi helâk etme vakti yaklaştığında, onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de, orada itaatten çıkarlar" şeklinde olur. Bu tıpkı bir kimsenin "Hasta ölmek istediğinde, hastalığının şiddeti artar. Yine bir tüccar da, fakir olmak istediğinde, ona her yandan zarar-ziyan gelip çatar" şeklindeki sözü gibidir. Bununla, hastanın ölmeyi, tüccarın fakir olmayı istediği manası kastedilmez. Aksine bunu söyleyen, bunun normalde böyle olacağını kasteder. İşte burada da böyledir.

Bil ki bu âyeti delil getirme hususunda, zikrettiğimiz bu üç görüşün hepsinin de, âyetin lafzının zâhirini nazar-ı itibara almadıklarında şüphe yoktur. Ama ikinci ve üçüncü izahlar, tenkit edilmeyebilirler. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **"اَمَرْنَا" Kelimesindeki Kıraatler**

Yedi kıraat imamına göre, meşhur okuyuş, medsiz ve şeddesiz olarak "**emernâ**" şeklindeki kıraattir. Meşhur olmayan bir rivayete göre, **Nâfî** ve **İbn Abbas** (r.a) bunu med ile "**âmernâ**"; **Ebu Amr** da şedde ile "**emmernâ**" şeklinde okumuşlardır. Bu fiili med ile okumak, "çokluk" manasından ötürüdür. Nitekim bir kavim çoğaldığında, mim'in kesresi ile "اَمِرَ الْقَوْمُ"; Allah onları çoğalttığında med ile "اَمَرَهُمُ اللهُ" denilir. Bu fiili şeddeli okumak ise, "hükümran kılmak" manasından ötürüdür, yani, "Biz o beldenin nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarını, hükümran kılarız" demektir ki, bu da, "Onları kendi hallerine bırakırız, kahren, onların yaptıkları işlere müdahale etmeyiz" demek olur. Allah en iyi bilendir.

Hz. Nuh'tan Beri İmha Edilen Nesiller

Cenâb-ı Hakk'ın وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ *"Nuh'tan sonra nice nesiller imha ettik"* ifadesine gelince, bil ki bununla şu mana murat edilmiştir: "Bahsettiğimiz bu yol ve metodumuz, Nuh'tan sonraki asırlardan itibaren, fâsık olup direten kavimler için genel metodumuz (sünnetimiz-kanunumuz)dur. Bunlar, **Âd, Semûd** ve benzeri kavimlerdir."

Allahu Teâlâ daha sonra, aslında başkalarına hitap etmek ve herkesi men etmek için Peygamberi'ne hitap ederek, وَكَفٰى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا *"Rabbin, kullarının günahlarından hakkıyla haberdardır, hakkıyla görücüdür ya, (işte bu) yeter"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Bil ki Allahu Teâlâ, bütün malumatı bilen, görülebilecek her şeyi görendir. Mahlukatın hiçbir şeyi ve hali O'na saklı kalmaz. Hak Teâlâ'nın, bütün mümkinata (her şeye) kâdir olduğu da sâbittir. Binâenaleyh O, herkese hak ettiği kadarıyla cezasını vermeye de kâdirdir. Hem sonra Allah, abesten ve zulümden berîdir. Bütün bu üç sıfat, yani tam bir ilim, mükemmel bir kudret ve zulümden berî oluşu, kendisine itaat edenler için büyük bir müjde, küfür ve günah ehli için büyük bir korku vesilesidir.

İkinci bahis: Ferrâ şöyle der: "**Bi Rabbike**" ifadesindeki bâ harf-i cerri, amel ettirilmez ise, câizdir. Fâillere bu bâ'nın gelmesi ancak, o fâil onunla medh veya zemmolunduğu zaman caizdir. Bu tıpkı, كَفَاكَ بِهِ "O, sana yeter" ve اَكْرِمْ بِهِ رَجُلًا "O, ne kerim bir adam!"; طَابَ بِطَعَامِكَ طَعَامًا "Yiyeceğin ne güzel!"; جَادَ بِثَوْبِكَ ثَوْبًا "Elbisen ne güzel!" demende olduğu gibidir. Ama söz ile bir medh veya zemm kastedilmediğinde, bâ harf-i cerrinin fâilin başına

gelmesi câiz olmaz. Meselâ, "Kardeşin kalktı" manası kastedilerek, "قَامَ بِأَخِيكَ" denilemez. Allah en iyi bilendir.

Faniyi İsteyenler, Bakiyi İsteyenler

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَآءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلٰيهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا ﴿١٨﴾ وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا ﴿١٩﴾ كُلًّا نُمِدُّ هٰٓؤُلَآءِ وَهٰٓؤُلَآءِ مِنْ عَطَآءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَآءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا ﴿٢٠﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَلَلْاٰخِرَةُ اَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَاَكْبَرُ تَفْضِيلًا ﴿٢١﴾

"Kim bu çarçabuk geçen (dünyayı) dilerse, biz de burada dilediğimize, dileyeceğimizi çarçabuk veririz. Sonra da onu cehenneme sokarız. O, oraya kınanmış ve kovulmuş olarak varır. Kim de mü'min olarak âhireti diler ve onun için bir gayret ile çalışırsa, işte onların gayretleri meşkûr ve makbul olur. Onlardan her birine, onlara da bunlara da, Rabbinin atâsından, peş peşe veririz. Rabbinin atâsı, men edilmiş değildir. Baksana biz, onların bazısını bazısına nasıl üstün kıldık? Elbette âhiret, dereceler bakımından daha büyüktür, üstün kılmak bakımından da daha büyüktür" (İsra, 18-21).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Faninin Peşinde Olanlar**

Kaffâl (r.h) şöyle der: "Bu âyet, Hak Teâlâ'nın, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık"* (İsra, 13) âyetinin manasına dâhil olup, dünyadaki kemâl (olgunluk), iki kısımdır:

Birinci kısım: Yaptığı ile dünyayı, dünya menfaatlerini ve dünyevi liderlikleri elde etmeyi isteyenlerdir ki, bunlar liderliklerinin (makam ve mevkilerinin) elden kaçması korkusu ile, peygamberlere inkıyâd etmekten, boyun eğmekten ve onların davet ettikleri şeyleri kabulden geri duran kimselerdir. İşte bunlar kendi amellerini, kendileri için uğursuz kılmıştır. Çünkü bunlar Allah'ın hükmü altındadırlar. Dolayısıyla Allahu Teâlâ

onlara dünyada, onların istediği gibi değil de, kendi istediği gibi belli bir miktar dünyalık verir. Bunların neticesi, cehenneme girmektir. Bu kimse oraya, cehennemin sıcaklığından dolayı, hor, hakir, zelil, perişan ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer" demektir. Âyetin lafzında birkaç incelik vardır:

Birincisi: İkâb (ilahi ceza), devamlı ve menfaat şaibesinden tamamen uzak olmak şartı ile, hor ve hakirlikle iç içe, mahza zarar demektir. O halde âyetteki, *"Sonra da onu cehenneme sokarız"* cümlesi bu büyük zarara; مَذْمُومًا *"kınanmış olarak"* kelimesi, hor ve hakir kılmaya; مَدْحُورًا *"kovulmuş olarak"* kelimesi de Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılıp kovulmaya bir işaret olur. İşte bunlar, o zararın, menfaat ve rahmet şaibesinden tamamen uzak, rahat ve kurtuluşa dönüşme ihtimali olmayan, devamlı bir azap olduğunu gösterir.

İstidrac Tehlikesi

İkincisi: Bazı câhil kimseler, dünyada maddî bir mutluluk elde ettiklerinde ona aldanarak, bunun kendisinin Allah katında iyi bir kimse olmasından ileri geldiğini sanır. Allahu Teâlâ ise, dünyevî mutluluk ile, kendisinin o kimseden razı olduğuna istidlâl edilmesinin yanlış olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü bir dünyalık elde edilebilir, ama o neticede bazen Allah'ın azabına, hor ve hakir kılmasına sebep olur. Binâenaleyh böyle bir insanın amelleri, ondan ayrılmaması ve onu en şiddetli bir azaba sevk edici olması hususunda, kötülük kuşuna (kötü talihe, uğursuzluğa) benzer.

Üçüncüsü: Âyetteki, *"Dilediğimize"* ifadesi, dünyalık elde etmenin herkes için değil de, dünyayı elde etme uğruna dinden yüz çevirmiş pek çok kâfir ve sapık kimseler için gerçekleşeceğine; sonra bu kimselerin hem dinden, hem dünyadan mahrum bırakılacaklarına delalet eder. Bu ifadede, dünyaları uğruna dinlerini terk eden o kâfir ve sapıklar için, büyük bir tehdid-i ilâhi vardır. Çünkü çoğu kez onların ellerinden dünyalıkları da gider ve böylece onlar, iyi yaptıklarını zannettikleri halde, iş bakımından en büyük zarara uğrayanlar ve dünya hayatındaki bütün gayretleri boşa giden kimseler olurlar.

Beka İsteyenler

İkinci kısım: Bu, âyette, وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ *"Kim de mü'min olarak âhireti diler ve onun için bir gayret ile çalışırsa..."* ifadesi ile anlatılanlardır. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah, bunda üç şart koşmuştur:

Birinci şart, o kimsenin, yaptığı şeylerle, âhireti, yani âhiret sevabını istemesidir. Dolayısıyla eğer bu irade ve niyet olmazsa, *"Gerçekten, insan için kendi çalıştığından başkası yoktur"* (Necm, 39) âyetinden ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Ameller niyetlere göredir"*[42] hadis-i şerifinden ötürü, o amellerden istifade edilmez. Bir de amellerin maksadı, kalbi marifetullah ve muhabbetullah ile aydınlatmaktır. Bu ise ancak insanın, yaptığı ameller ile, Allah'a kulluğa ve itaate niyet etmiş olması halinde olur.

İkinci şart, o kimsenin âhiret için gayret etmesidir. Bu da, sayesinde âhiret sevabını elde etmek için yapılan amelin, kendisi ile âhiret mükâfatının elde edilebileceği amellerden olmasıdır. Bu ise, ancak o amellerin Allah'a yaklaştıran ve O'nun için itaat olan amellerden olmasıyla mümkün olur. Pek çok insan batıl amellerle Allah'a yaklaşmaya çalışır. Mesela müşrikler, putlara ibadet etmek suretiyle Allah'a yaklaşacaklarını sanırlar. Onların bu hususta iki izah yolları vardır:

1) Onlar şöyle derler: "Âlemin ilahı, bizden birinin kendisine kulluğunu ve hizmetini ortaya koyabilmesinden çok çok yüce ve büyüktür. Böyle bir kulluk mertebesi bizim için söz konusu değildir. Bizim mertebemizin son noktası, Allah'ın kullarından O'na yakın olanlara ibadet etmektir. Mesela, herhangi bir yıldıza veya bir meleğe ibadet etmemiz gibi... Sonra bu melek ve yıldızlar da, yine Allah'a ibadet etmektedirler." Binâenaleyh böyle düşünen bu kâfirler, işte bu yolla Allah'a yaklaşmak isterler. Fakat bu yol aslında ve özünde bozuk olduğu için, şüphe yok ki bu yoldan bir fayda elde edilmez.

2) Onlar, "Biz bu putlarımızı ve heykellerimizi, peygamberlerin ve velilerin şeklinde yapıyoruz. Bunlara ibadetten maksadımız, o peygamberlerin ve velilerin, Allah katında bizim için şefaatçi olmalarıdır" derler. Bu yol da bozuktur. Yine Hindlilerin bazen kendilerini öldürerek, bazen yakarak Allah'a yaklaştıklarına ve böyle yapmakla Allah'a son derece saygı göstermiş olduklarına inandıkları nakledilmiştir. Fakat yol, aslında bozuk olduğu için, bundan da istifade olunamaz. Kendi batıl inançları ve fasit görüşleri ve doğruluk ve sadakat prensibinden sapmış amelleriyle Allah'a yaklaşmak isteyen bütün batıl fırkalar hakkında durum aynıdır.

---

42 **Buhârî**'nin ilk hadisi.

Makbuliyet Şartları

Üçüncü şart, *"mü'min olarak"* ifadesidir. Bu da muteber bir şarttır. Çünkü iyi amellerin mükâfatı gerektirmesinin şartı, öncelikle imanın mevcut olmasıdır. Çünkü şart bulunmadığı zaman, meşrut (ona bağlı şey) de bulunmaz. Daha sonra Cenâb-ı Allah, eğer bu şartlar bulunursa, o amelin makbul, o gayretin meşkûr olduğunu haber vermiştir.

Bil ki şükür, şu üç şeyin toplamından ibarettir:

a) İnsanın, o işi yapmak sureti ile kendisinin muhsin (iyi bir iş yapmış) olduğuna inanması.

b) Onun sözle övülmesi.

c) Onun, şükreden (teşekkür eden) nazarında, büyük bir iş yaptığını gösteren şeyleri yapmasıdır. Allahu Teâlâ, kendisine itaat edenlere, bu üç şeye göre muamelede bulunur. Çünkü O, o insanların, bu ameller hususunda "muhsin" olduklarını bilir; onlara medh-ü senada bulunur ve onlara, kendi katında büyük değerleri olduğunu gösteren muamelelerle muamele eder. Bu üç şeyin toplamı mevcut olunca, onlar, yaptıkları taatlere karşılık, Allah tarafından teşekkür edilmiş (meşkur) kimseler olurlar.

Ben **Mu'tezile**'nin kitaplarında şunu gördüm: **Ca'fer bin Harb**'in yanında Ehl-i sünnetten birisi bulunmuş ve "Bizim, imanın Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğine dair delilimiz, Allah'a, bu imandan dolayı şükretmemizdir. Eğer iman O'nun yaratmasıyla olmamış olsaydı, O'na bundan dolayı şükretmemiz söz konusu olmazdı. Çünkü insanın, başkasının yapmadığı bir şeye karşı teşekkürde bulunması ve onu medh-ü sena etmesi çirkin bir iştir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Onlar, yapmadıkları şeylerle övülmeyi isterler"* (Âl-i İmran, 188) buyurmuştur" dedi. Oradakiler buna cevap veremediler. O esnada yanlarına, **Sümâme b. el-Eşres** girdi ve şöyle dedi: "Biz, Allah'ı ancak bize imkan, akıl verdiği ve kitaplar indirip, delillerini ortaya koyduğu için medh-ü sena eder ve O'na şükrederiz. Allahu Teâlâ da bize iman ettiğimiz için, teşekkür eder, bizi över. Nitekim O, *"İşte onların gayretleri meşkur ve makbûl olur"* buyurmuştur." Bunun üzerine **Ca'fer b. Harb** gülerek: "Mesele önce zorlaştı ama, sonra kolaylaştı" dedi.

Bil ki bizim, "Kudret ile dâi'nin (sebebin) toplamı bir şeyin olmasını gerektirir" şeklindeki sözümüz açıktır. Çünkü imanın meydana gelmesini tam olarak gerektiren sebebi bahşeden Allahu Teâlâ'dır. Binâenaleyh şükrü hak eden de O'dur. Kul için, iman tahakkuk edip ve iman da tam

bir saadeti gerektirince, kul da meşkur (teşekküre layık) olmuş olur. Binâenaleyh bu iki şey arasında bir zıtlık yoktur.

İKİNCİ MESELE

Bil ki, bir şeyi yapan, o şeyi yapmak suretiyle, ya dünyevî iyilik ve menfaatlerini, yahut âhiret iyiliklerini, yahut her ikisini elde etmeyi ister, yahut da hiçbirini elde etmeye niyet etmiş olmaz. İşte bu doğru bir taksimattır. O kimsenin, bununla, sırf dünyevî şeyleri, yahut sırf âhiret iyiliğini elde etmeyi kastetmesinin hükmünü, Allahu Teâlâ bu âyette zikretmiştir.

Üçüncü kısma gelince, bu, üç kısma ayrılır: Çünkü o kimse, âhireti ya râcih, (ağır basan), yahut mercûh (geri planda) olarak ister; yahut da, her iki istek denk olur. Birinci derecede âhireti istemek demek olan birinci kısma gelince, böyle bir amelin Allah katında makbûl olup olmayacağı, üzerinde düşünülecek bir konudur. Onun makbul olmadığı da söylenebilir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), bir hadis-i kudsî'de Cenâb-ı Hakk'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir:

أَنَا أَغْنَى الْأَغْنِيَاءِ عَنِ الشِّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ غَيْرِي تَرَكْتُهُ وَشَرِيكَهُ *"Ben, ortaklardan müstağni ve berî olanların en müstağnisiyim. Kim, işlediği bir amelde başkasını ortak kılarsa, onu, o ortak koştuğu şeyle baş başa bırakırım."*[43]

Hem sonra, bir şeyi yapmaya sevk eden ve ona götüren şeyde, Allah'ın rızasını talep etmenin müstakil ve yeterli bir sebep olduğu da söylenebilir, böyle olmadığı da söylenebilir. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu sevk ve götürmede, başka bir şeyin tesirinin olması imkânsızdır. Çünkü hüküm (netice), tam ve mükemmel bir sebebe dayanmış olarak meydana geldiğinde, onda başka bir şeyin de tesirinin ve katkısının bulunması imkânsız olur. Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, bu durumda, o fiile sevk eden ve götüren şey, o şeylerin toplamı olmuş olur. Halbuki bu toplam, Allah'ın rızasını talep değildir. Çünkü iki şeyden meydana gelen bir toplamın, bu iki şeyden her birinden başka (farklı) bir şey olmuş olması gerekir. Binâenaleyh bu kısım, işi yapmaya sevk eden şeyin, (sâikin) Allah'ın rızasını talepten başka bir şey olduğu kısma iltihak etmiş olur. Binâenaleyh bunun makbul olmaması gerekir. Şöyle de denilebilir: Âhireti istemek, dünyayı istemekten üstün olunca, bu iki şey birbiriyle nötürleşir, geriye kalan fazlalık, âhireti talep etmeye mahsus bir sebep olmuş olur. Bundan dolayı, bunun makbul olması gerekir. Fakat dünya ve âhireti isteme arzusu

43 **İbn Mâce**, Zühd, 21 (2/1405-1406; **Müslim**, Zühd, 46 (4/2289).

denk olduğunda, yahut dünya arzusu daha fazla olduğunda, âlimler böyle bir amelin makbul olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat bu, her halükârda tamamen âhiret isteğinden halî, kendisinde sırf dünya arzusu hakim olan amellerden daha hayırlıdır.

Dördüncü kısım'a gelince, şöyle denilebilir: İnsan, bu fiile, hiçbir sâik (sebep) olmaksızın yönelmiştir. Bu, "yapabilen kimseden bir fiilin sâdır olması bir sebebe dayanır mı dayanmaz mı?" meselesine dayanan bir kısımdır. Fiilin mutlaka bir sebebe dayandığını söyleyenler, bu kısmın olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Fiilin mutlaka bir sebebe dayanması gerekmediğini söyleyenler ise şöyle demişlerdir: "Bu fiil, abes olduğundan ötürü zâhiren haram olduğu için, bunun bâtına (uhrevî şeylere) bir tesiri yoktur." Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كُلًّا *"Onlardan her birine"* yani "iki kısımdan her birine" buyurmuştur. Buradaki tenvin, muzafun ileyh'ten bedeldir. Cenâb-ı Hak, نُمِدُّ هٰؤُلَاءِ وَهٰؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ *"Onlara da, bunlara da Rabbinin atâsından peş peşe veririz"* buyurmuştur. Yani, "Allahu Teâlâ, her iki kısma da mallar verir ve mallar çocuklar ve dünyada izzet, ziynet sebebi olan şeyler vermek suretiyle, onlara bol bol rızık verir. Çünkü Allah'ın vergisi, bağışı, atâsı, mü'min-kâfir herkes için boldur." Çünkü herkes, şimdi amel yurdu olan dünyadadır. Binâenaleyh herkesin, her türlü mazeret kapısını kapatmak gerekir. Herkese, salâhının (uygun halinin) gerektirdiği kadarıyla dünya metâı vermek gerekir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, atâsının (vergi ve bağışlarının) men edilmiş olmadığını beyân buyurmuştur. Arapçada, "men etmek" manasına "خَطَرَ - يَخْطُرُ" fiili kullanılır. Seninle, başkası arasına giren her şey, seni ondan alıkoymuş, menetmiş (خَطَرَ) demektir.

Dünya ve Âhiret Mertebeleri

Daha sonra Cenâb-ı Allah, انْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ *"Baksana, biz onların bazısını bazısına nasıl üstün kıldık"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Buna göre mana, "Bizim, her iki gruba da, dünyada iken, mubah olan şeyleri vermemize bak. Biz, nasıl onların bazısını bazısına üstün kılmış ve o mubahı bir mü'mine verirken, bir diğerine vermemişiz; yine bir kâfire verirken, bir diğerine vermemişiz" şeklindedir. Cenâb-ı Allah, bu farklı kılışın hikmetini, *"Dünya hayatında, onların geçimlerini bile aralarında (onlar değil), biz taksim ettik. Kimini, derece derece diğer kiminin*

üstüne çıkardık ki, bir kısmı, bir kısmını işçi tutsun (çalıştırsın)..." (Zuhruf, 32) ve *"Size verdiği şeylerde, sizi imtihan etmek için (Allah), kiminizi derecelerle, kiminizin üstüne çıkardı"* (En'am, 165) buyurarak beyân etmiştir.

Allahu Teâlâ sonra da, وَلَلْاٰخِرَةُ اَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَاَكْبَرُ تَفْضِيلًا *"Elbette âhiret, dereceler bakımından daha büyüktür, üstün kılmak bakımından da daha büyüktür"* buyurmuştur. Bu, "İnsanların, dünya menfaatleri (mal-mülk-makam) bakımından birbirinden üstünlüğü gözle görülür. Âhiret menfaatleri dereceleri bakımından üstün olanların üstünlükleri ise daha büyüktür, daha yücedir. Çünkü âhiret dereceleri bakımından üstün olanların üstünlüğü dünya dereceleri bakımından üstün olanların üstünlüğüne oranla, âhiretin dünyaya oranı gibidir." demektir. Binâenaleyh insan dünya üstünlüğünü elde etmeye alabildiğine çalıştığına göre, âhiret üstünlüğünü elde etme gayret ve arzusunun daha kuvvetli olması öncelikle gerekir.

İkinci görüş: Bu üstün kılma ile, âhiretin dünyadan daha yüce ve daha üstün olması kastedilmiştir. Buna göre mana, "Mü'minler cennete, kâfirler cehenneme girerler. Böylece de mü'minlerin, kâfirlerden üstün oldukları ortaya çıkar" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de, *"O gün, cennetliklerin eğlenip duracakları yer çok hayırlı, dinlenecekleri yer çok güzeldir"* (Furkan, 24) âyetidir.

Şirkin Cezası

لَا تَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا ﴿٢٢﴾

"Allah ile beraber, başka bir tanrı edinme. Sonra kınanmış ve kendi başına bırakılmış olursun" (İsra, 22).

Âyetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin, makabli ile münasebeti hususunda şunu söyleyebiliriz: "Allahu Teâlâ, insanların iki kısma ayrıldıklarını, bir kısmının yaptıkları işlerle sadece dünyayı elde etmek istediklerini ve bunların ikâb-azap ehli olduklarını; bir kısmının da yaptığı şeyleri, Allah'a itaat için yaptıklarını ve bunların mükâfat ehli kimseler olduğunu beyân edip, sonra da bunu üç şarta, yani:

a) Âhireti isteme,

b) Âhireti elde etmek için uygun say-u gayreti gösterme ve

c) Mü'min olma şartlarına bağladığını bildirince, bu âyette de, o mücmel (özet) ifadeleri açarak, önce, iman hakikatini izah etmeye ve imanın en kıymetli parçasının, tevhit ve Allah'ı ortaklardan tenzih etmek olduğunu anlatmaya başlayarak, *"Allah ile beraber, başka bir tanrı edinme"* buyurmuştur. Daha sonra da bunun peşinden, imana götüren ve âhiret elde edilebilecek olan, bahtiyar (bahtları güzel), halleri mükemmel kimselerden olmayı sağlayacak amellerden bahsetmiştir.

İKİNCİ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu zahiren, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir hitaptır. Fakat mana bakımından, bütün mükellefleri içine almaktadır. Bu tıpkı, *"Ey peygamber, kadınları boşadığınız zaman"* (Talak, 1) âyetinde olduğu gibidir. Bu hitabın, bütün insan cinsine yönelik olması da mümkündür. Buna göre, "Ey insan, Allah ile beraber başka bir tanrı edinme" denilmektedir. Bana göre bu ihtimal daha evlâdır. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Ve Rabbin, 'Kendinden başkasına kulluk etmeyin. Ana ve babaya iyi muamele edin' diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi yanınızda ihtiyarlığa ererlerse, onlara 'öf' (bile) deme"* (İsra, 23) ifadesini bunun üzerine atfetmiştir ki, bu ifade, Hz. Peygamber (s.a.s)'e uygun düşmez. Çünkü onun ana-babası, onun yanında ihtiyarlamamışlar (önceden ölmüşlerdi). Binâenaleyh bu âyetle, insanlara hitap edilmiş olduğunu anlıyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin manası şudur: "Kim Allah'a şirk koşarsa, kınanmış ve kendi başına bırakılmış olur." Bunun böyle olduğuna şunlar da delalet eder:

a) Müşrik, yalancıdır. Yalan söylemek ise, kınanmayı ve tek başına kalmayı gerektirir.

b) Tek ve bir olan Allah'tan başka bir ilâh, bir müdebbir ve bir takdir edenin bulunmadığı delil ile sabit olunca, bu durumda bütün nimetler, Allah'tan olmuş olur. Binâenaleyh, kim Allah'a şirk koşarsa, aslında tamamı Allah'tan olduğu halde, o nimetlerin bir kısmını başkasına mal etmiş olur. O zaman da, kınanmaya müstahak olur. Çünkü Allahu Teâlâ, o nimetleri vermek suretiyle o şükre müstahak olmuştur. Binâenaleyh, o, o nimetlerin Allah'tan olduğunu inkâr edince, Allahu Teâlâ'nın ihsanına, kötülük, inkâr ve küfrân-ı nimetle mukabelede bulunmuş olur. Böylece de, kınanmaya

müstahak olmuş olur. Biz, o kimsenin, yalnız bırakılmaya müstahak olduğunu söyledik. Zira o, Allahu Teâlâ'ya bir şerîk nisbet edince, o zaman işini o şerike havâle etmiş olmaya müstahak olur. Binâenaleyh, o şerik de mevcut olmayınca, yardımsız, muhafızsız ve desteksiz kalakalır ki bu da "hızlân"ın ta kendisidir.

c) Kemâl, vahdette; noksanlık ise, kesrettedir. Binâenaleyh, kim Allah'a bir ortak nisbet ederse, o noksan tarafta yer almış olur. Böylece de, zemme ve hızlâna müstahak olmuş olur. Bil ki, âyetin lafzı, müşrikin mezmûm ve mahzûl (tek bırakılmış) olduğuna delâlet edince, bu âyetin hükmüne göre, muvahhidin, methedilmiş ve ilâhi yardıma mazhar olmuş olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا *"Sonra kınanmış ve kendi başına bırakılmış olursun"* cümlesindeki "**kuûd**" (oturma) lafzının ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, "kalmak, beklemek, durmak" anlamındadır. Buna göre âyetin anlamı, "Sen, insanların içinde, kınanmış ve kendi başına bırakılmış olarak kalakalırsın" şeklinde olur. Bu lafız, bu manada hem Arapçada, hem de Farsçada kullanılmaktadır. Meselâ, bir kimse bir başkasına, "Falanca, o şehirde ne yapıyor?" diye sorduğunda, buna cevap veren kimse de, "O, en kötü bir halde oturmaktadır" diye cevap verdiğinde, bunun manası, o ister ayakta olsun isterse otursun, "O, bekliyor, (işi gücü yok)" şeklinde olur.

b) Mezmûm ve mahzûl olan kimseden beklenen, o kimsenin yapamadığı şeylere karşı, pişman olarak ve düşünceli bir biçimde oturmasıdır.

c) İyilikleri yapabilen kimse, onları yapmaya çaba sarf eder. Gayret ise, ancak faaliyette bulunmak olur. Ama bunu yapamayan kimse ise, sa'y ü gayret edemez, tam aksine herhangi bir talepte bulunamaz, çakılıp kalır. Ayakta durmak, kendisiyle hayırların tamamlandığı şeylerden birisi olup, oturup kalma da bu imkân ve kudretin olmayışına bir alâmet olunca, hiç şüphesiz kıyam, hayırları elde edebilmekten; oturma da, acziyet ve zayıflıktan bir kinâye olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle der: "Bu fiil, mansub olarak "فَتَقْعُدَ" şeklinde okunmuştur. Çünkü bu, nehyin cevâbı olmak üzere, fâ'dan sonra gelen bir muzari fiil olup, mukadder bir "en" ile mansub kılınmıştır. Bu, senin tıpkı, "لَا تَنْقَطِعْ عَنَّا

فَنَجْفُوَكَ" "Bizden ayrılma, yoksa senden uzaklaşırız" demen gibidir ki, bu ifadenin takdirî manası, "Senden, ayrılma meydana gelmesin. Aksi halde, bizden de, seni terk etmek fiili sadır olur!" şeklinde olur. Binâenaleyh, fâ'dan sonra başında fâ atıf harfi bulunan önceki bir cümleye müteallliktir. Nahivciler bunu, İkincisi birincisinin neticesi olması hususunda cezâ cümlesine benzediği için cevap cümlesi diye isimlendirmişlerdir. Baksana mana, لَا تَنْقَطِعْ اِنْ اَنْقَطَعْتَ جَفَوْتُكَ "Ayrılma, eğer ayrılırsan, ben senden uzaklaşırım" şeklindedir. Âyetin takdiri de, لَا تَجْعَلْ مَعَ اللهِ اِلٰهًا اٰخَرَ اِنْ جَعَلْتَ مَعَ اللهِ اِلٰهًا اٰخَرَ قَعَدْتَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا "Allah ile beraber, başka bir tanrı edinme. Eğer Allah ile beraber başka bir tanrı edinirsen, o zaman kınanmış ve tek başına bırakılmış olarak oturup kalırsın" şeklinde olur.

En Önemli Görevler

وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوٓا اِلَّآ اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا ۚ اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَآ اَوْ كِلٰهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَآ اُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ﴿٢٣﴾ وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِى صَغِيرًا ﴿٢٤﴾ رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا فِى نُفُوسِكُمْ ۚ اِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَاِنَّهُ كَانَ لِلْاَوَّابِينَ غَفُورًا ﴿٢٥﴾

"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin. Ana ve babaya iyi muâmele edin" diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin nezdinde ihtiyarlığa ererse onlara 'öf' (bile) deme. Onları azarlama. Onlara çok güzel söz söyle. Onlara acıyarak tevazu kanadını indir ve "Ya Rabbi, onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse, sen de onlara merhamet eyle" de! Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir. Eğer siz iyi kimseler olursanız, şüphesiz ki, Allah da daima kendine dönenleri cidden bağışlayıcıdır" (İsrâ, 23-25).

Bil ki Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, iman hususunda en büyük rükün olan şeyi zikredince, bunun peşinden de imanın alâmetlerinden olan şeyi ve onun şartlarını zikretmiştir ki bunlar birkaç çeşittir:

Allah'ı Bir Tanıma

Birinci çeşit: İnsanın, Allah'a ibâdetle meşgul olması ve Allah'tan başkasına ibadetten alabildiğince sakınması ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* âyetinden murat edilen de budur. Bu hususta iki bahis vardır:

Kıraat Konusunda Hassasiyet

Birinci bahis: "**Kadâ**" kelimesinin manası, neshi kabul etmeyen kesin ve kat'î hüküm demektir. Bunun delili şudur. Bizden birisi, bir başkasına bir şey emrettiğinde, "O ona hükmetti" denilemez. Ama ona kesin bir emirle emredip, bunu ona kat'î olarak hükmettiğinde, işte o zaman "**Kadâ aleyhi**" (ona hükmetti) denilir. "**Kadâ**" kelimesi, aslında Arapçada, bir şeyi tamamlamak ve bitirmek manasıyla alâkalıdır. **Meymûm İbn Mehrân, İbn Abbas**'ın bu âyet hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Aslında bu ifade وَوَصّٰى رَبُّكَ "Rabbin tavsiye etti..." şeklindeydi; derken iki vâv'dan birisi sâd ile birleşti de, "وَقَضٰى رَبُّكَ" şeklinde okundu. (O sözüne devamla şöyle dedi): Bu iş şâyet, Allah'ın kaza ve hükmüne dayansaydı, hiç kimse asla Allah'a isyan edemezdi. Çünkü Allah'ın kazasının aksinin meydana gelmesi imkânsızdır." Bunu **İbn Abbas**'tan, **Dahhâk** ve **Saîd İbn Cübeyr** de rivayet etmiştir ki, bu aynı zamanda **İbn Mes'ûd** ve **Hz. Ali**'nin de kıraatidir.

Bil ki bu, doğruluktan çok uzaktır; çünkü bu, Kur'ân'a tahrif ve tağyir arız olması kapısını açar. Eğer biz bunu caiz görürsek, Kur'ân'a güven diye bir şey kalmaz ve bu, Kur'ân'ı hüccet olmaktan çıkarır ki, bunun, din hususunda büyük bir yaralama olduğunda şüphe yoktur.

İkinci bahis: Biz bu âyetin, Allah'a ibadet etmenin farz olduğuna ve Allah'tan başkasına kulluktan men ettiğine delâlet ettiğini söylüyoruz ki, bu doğrudur. Çünkü ibâdet, sonsuz ta'zimi içeren bir sözdür. Sonsuz ta'zim ise, ancak, kendisinden sonsuz nimetlerin sudur ettiği kimseye uygun düşer. Sonsuz nimetler vermek ise, mahlukatı var etmek, onlara hayat, kudret, şehvet ve akıl vermekten ibarettir. Bütün bunları verenin ise, başkası değil, Allahu Teâlâ olduğu delillerle sabittir. Bütün nimetleri veren başkası değil de Allah olunca, ibadete müstahak olan da, hiç şüphesiz başkası değil, Allah olmuş olur. Böylece, aklî delil ile de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* buyruğunun yerinde olduğu kesinleşir.

Ana-Baba Hakkı

Cenâb-ı Hak, *"...Ana ve babaya iyi muâmele edin" diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin nezdinde ihtiyarlığa ererlerse, onlara 'öf' (bile) deme. Onları azarlama. Onlara çok güzel söz söyle. Onlara acıyarak tevazu kanadını indir ve "Yâ Rabbî, onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse, sen de onlara merhamet eyle" de! Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir. Eğer siz iyi kimseler olursanız, şüphesiz ki, Allah da daima kendine dönenleri cidden bağışlayıcıdır"* buyurmuştur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Sıralamadaki Hikmet**

Bil ki Allahu Teâlâ, önce kendisine ibadet etmeyi emretmiş, peşinden de ana-babaya itaati emretmiştir. Kendisine ibadet etmeyi emretmesiyle ana-babaya itaati emretmesi arasındaki münasebeti birkaç yönden izah edebiliriz:

Birinci vecih: İnsanın var olmasının gerçek sebebi, Allahu Teâlâ'nın onu yaratıp var etmesidir. Var oluşunun zahirî sebebi ise, onun anne-babasıdır. Böylece Cenâb-ı Hak, ilk önce hakikî sebebe ta'zim edilip saygı duyulmasını, bunun peşinden de zahirî sebebe ta'zim edilmesini emretmiştir.

İkinci vecih: Mevcût, var olan, ya kadîmdir, ya da muhdes. Binâenaleyh, insanın, kadîm ilâh ile olan muâmelesinin ta'zîm ve kulluk ile; muhdes ile olan muâmelesinin de, ona karşı şefkatini ortaya koyarak tezahür etmesi gerekir ki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَلتَّعْظِيمُ لِاَمْرِ اللهِ وَالشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللهِ *"Allah'ın emrine saygı duymak, mahlûkata karşı da şefkat göstermek"* şeklindeki hadisinden kastedilen de budur. Kendilerine en fazla şefkat duyulması gereken mahluk ise, ana-babadır. Çünkü onların, o insana karşı in'âm ve lütufları son derece fazladır. O halde, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* buyruğu, Allah'ın emrine itaat edip ta'zîm göstermeye; *"Ana ve babaya iyi muâmele edin"* buyruğu da, Allah'ın mahlûkatına şefkatli davranmaya bir işarettir.

Ebeveynin Evlat Üzerindeki Hakkı

Üçüncü vecih: Nimet verene şükretmekle meşgul olmak vâciptir. Gerçek nimet veren ise Allahu Teâlâ'dır. İnsanlardan birisi de sana in'âmda bulunmuş olabilir. O halde ona da teşekkürde bulunmak gereklidir. Çünkü Hz. Peygamber, مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسِ لَمْ يَشْكُرِ اللهِ *"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a*

da şükretmez"[44] buyurmuştur. Halbuki insan üzerinde, ana-babanınki kadar hiç kimsenin bir nimet ve iyiliği bulunmamaktadır. Bunu da birkaç bakımdan izah edebiliriz:

1) Çocuk, ana-babanın bir parçasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّى *"Fatıma benden bir parçadır"*[45] buyurmuştur.

2) Ana-baba çocuğuna, alabildiğince şefkat duyar ve onların, çocuklarına her türlü iyiliği yapmadaki çaba ve gayretleri tabiî bir haldir. Yine onların, çocuklarına herhangi bir zarar vermekten kaçınmaları da tabiî bir haldir. Binâenaleyh, her ne zaman, ona hayır ulaştırmaya vesile olan sebepler çok ve bol; engeller de o nispette bertaraf edilmiş olursa, hiç şüphesiz, o çocuğa sayısız iyi ve güzel şeyler ulaşmış olur. Dolayısıyla, ana babanın, çocukları üzerindeki lütuf ve ihsanlarının, insanlardan başkasına ulaşan nimetlerden çok çok fazla olması gerekir.

3) İnsan, son derece zayıf ve son derece aciz olduğu o çocukluk devresinde, ana-babanın in'am ve iyilikleriyle kuşatılmıştır. Binâenaleyh o vakitte, ana-babanın muhtelif nimet ve lütufları o çocuğa ulaşmıştır. Yine, o çocuğun o vakitteki acıma duygusu ana-babaya ulaşmakta, vasıl olmaktadır. Binâenaleyh, bu tarz üzere yapılan lütuf, in'âm ve ihsânın değerinin çok büyük olacağı malûmdur.

4) Bir kimsenin bir başkasına yapacağı iyilik, bazen, o kimseden göreceği iyilik münasebetiyle olabilir. Bu maksada, bazen başka gayeler de karışabilir. Halbuki çocuğa iyilik yapmak, sadece bu maksattan dolayı (o da bana baksın diye...) olmaz. Binaenaleyh, bu hususta yapılan iyilik (karşılık gözetilmeksizin yapıldığı için), daha tam ve daha mükemmel olur. Böylece, hiç kimsenin, insan üzerinde, ana-babası kadar hakkının, nimetinin ve iyiliklerinin bulunmadığı kesinlik kazanmış olur. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak sözüne, yaratanın nimetine şükretmeyi emretmekle başlamıştır ki, bu O'nun, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* buyruğudur. Daha sonra bunun peşinden de, ana-babanın iyiliklerine teşekkürde bulunmayı getirmiştir ki, bu da O'nun, *"Ana ve babaya iyi muâmele edin"* âyetidir. Bunun sebebi, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, yaratan ilâhın in'âm ve lütfundan sonra, nimetlerin en büyüğünün, ana-babanın yaptığı iyilikler olmasıdır.

44 **Tirmizi**, Birr, 35 (4/339); **Ebu Davud**, Edeb, 12 (4/255).

45 **Buhâri**, Fezâilü's-Sahâbe, 12,16.

Dünyaya Gelme Önemli midir?

İmdi, eğer denilirse ki, "Ana-baba, ancak kendi şehevî-nefsî hazlarını tatmin etmek için bunu yapmışlar ve arzulamışlardır. Bunun neticesi olarak da, çocuk bu dünyaya gelmiş ve böylece, korkular ve âfetler âleminde var olmuş olur. Binâenaleyh, ana-babanın çocuğu üzerinde hangi in'âm ve lütfu vardır ki?!" Anlatıldığına göre, hikmetle (nüktedanlığı ile) meşhur olan birisi, babasını dövüyor ve: "Beni bu kevn-u fesad (oluş ve bozulma) âlemine getiren; beni ölüme, fakirliğe, körlüğe ve kötürümlüğe maruz kılan budur" diyordu. **Ebu'l-Alâ el-Ma'arri**'ye, "Kabrinin üzerine ne yazalım?" diye sorulduğunda o, "Onun üzerine şunu yazın: هٰذَا مَا جَنَاهُ أَبِي عَلَيَّ وَمَا جَنَيْتُ عَلَى أَحَدٍ "Bu, babamın benim aleyhimde irtikap ettiği cinayettir! Fakat ben o cinayeti hiç kimse hakkında işlemedim."

Yine o, evlenmeme ve çoluk-çocuğu terk etme hususunda da şöyle demiştir: وَتَرَكْتُ اَوْلَادِي وَهُمْ فِي نِعْمَةِ الْعَدَمِ الَّتِي سَبَقَتْ نَعِيمَ الْعَاجِلِ وَلَوْ اَنَّهُمْ وُلِدُوا لَعَانَوْا شِدَّةً تَرْمِي بِهِمْ فِي مُوبِقَاتِ الْآجِلِ "Çocuklarımı ben, bu geçici dünyanın nimetinden önce bulunan "yokluk (el-ademu)" nimeti içinde oldukları halde bırakıverdim. Şâyet onlar doğsalardı, onları gelecek (âhiret) hayatının helâk edici sıkıntıları içine atacak olan nice meşakkatlere katlanmak zorunda kalacaklardı?"

İskender'e şöyle sorulmuştu: "Hocanın mı senin üzerindeki iyiliği büyüktür, yoksa babanınki mi?" Bunun üzerine o: "Hocamın iyiliği daha büyüktür. Çünkü hocam, beni okutup yetiştirirken, çeşitli sıkıntı ve zorluklara katlanmıştır; beni ilmin nurlu diyarlarında dolaştırmıştır. Babama gelince o, cimâ lezzetini duymayı arzulamış ve bu sebeple de beni, çeşitli kevn-ü fesat âlemine getirmiştir" demiştir. "Babaların en hayırlısı seni yetiştirendir" ifadesi, yaygın olan ve herkesçe bilinen cümlelerdendir. Evet, işte böyle denilecek olursa buna şu şekilde cevap veririz:

Farzedelim ki onlar, işin başında cimâ lezzetini arzulamışlardır. Ancak ne var ki, çocuklarının varlık âlemine girmesinden itibaren ileri yaşlara ulaşıncaya kadar, onların her türlü hayrı o çocuklarına ulaştırıp her türlü belâyı da onlardan savuşturma hususunda gösterdikleri itina ve gayretleri, tahayyül edilebilecek her türlü hayır ve iyiliklerden daha büyük değil midir? Böylece bu şüpheler sakıt olmuş oldu. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Ebeveyne İhsan Emri**

Cenâb-ı Hak, وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا *"Ana ve babaya iyi muamele edin"* buyurmuştur. Dilciler şöyle demişlerdir: "Âyetin takdirî manası, "Senin Rabbin Allah'tan başkasına ibadet etmemenize ve ana-babanıza da iyilikte bulunmanıza (اَنْ تُحْسِنُوْ) hükmetti" şeklindedir. Veyahut da, âyetin takdirinin şöyle olduğu söylenebilir: "Rabbin, kendisinden başkasına ibadet etmemenize hükmetti. Ana-babanıza da iyilik edin (وَاَحْسِنُوْا). **Keşşâf sahibi** şöyle der: "بِالْوَالِدَيْنِ" kelimesinin başındaki bâ harf-i cerri'nin "**ihsânen**" lafzına taalluk etmesi caiz değildir. Çünkü, masdarın mef'ûlü, kendisinden önce bulunamaz." **Keşşâf,** masdarın mef'ûlünün kendisinden önce bulunmasının caiz olmayacağına dair delil zikretmemiştir.

Vâhidî ise, **el-Basît** adlı eserinde şöyle der: "Bu kelimenin başındaki bâ harf-i cerri, kendisinden sonra gelen "**ihsanen**" lafzına taalluk eder, ama ondan önce gelmiştir. Bu, senin tıpkı, "**Bi Zeyd'in femrur**" (Zeyd'e uğra) demen gibidir." Ben derim ki: **Vâhidî**'nin getirdiği bu misal, uygun değildir. Çünkü istenen, masdarın mef'ûlünün kendisinden önce bulunup bulunmadığıdır. Halbuki bahsedilen misâl böyle değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kaffâl şöyle der: "اَحْسَنَ" fiili, bazen bâ, bazen de ilâ harf-i cerriyle müteaddî olur. "أَسَاءَ" fiili de böyledir. Nitekim Arapçada, "**Ahsentu bihî, ileyhi; Ese'tu bihî, ileyhi**" (Ona iyilik yaptım; ona kötü davrandım) denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, "وَقَدْ اَحْسَنَ بِى" (Yusuf, 100) buyurmuştur. Şair de, اَسِيئِي بِنَا اَوْ اَحْسِنِى لَا مَلُومَةَ لَدَيْنَا وَلَا مَقْلِيَّةَ اِنْ تَقَلَّتِ "Ey sevgili, bize ister kötü davran isterse iyi. Sevgili darılıp gücense bile, bizde ne gücenme var, ne de darılma" demiştir.

Gayeyi Gerçekleştiren Lafzî Unsurlar

Ben derim ki: Âyetin lafzı, her biri ebeveyne alabildiğince iyilik etmeyi gerektiren pek çok kaydı kapsamaktadır:

a) Allahu Teâlâ önceki âyette, *"Kim de mü'min olarak âhireti diler, onun için bir gayretle çalışırsa, işte onların çalışmaları makbul olur"* (İsra, 19) buyurmuş, bunun peşinden de, sayesinde, âhiret mutluluklarının elde edileceği amelleri kapsayan bu âyeti getirmiş, ana-babaya itaat edip iyilikte bulunmayı da bu amellerden birisi olarak zikretmiştir ki, işte bu zikrediş, bu tâatin (ana-babaya itaatin), âhiret mutluluklarını kazandıran temel ve aslî taatlerden olduğuna delâlet eder.

b) Allahu Teâlâ önce tevhidi; ikinci olarak, kendisine itaati; üçüncü olarak da ana-babaya itaati emretmiştir ki, bu, ana-babaya itaatin ne denli büyük ve önemli olduğu hususunda yüce bir mertebe ve ileri bir ifadedir.

c) Allahu Teâlâ, "وَاِحْسَانًا بِالْوَالِدَيْنِ" demeyip, tam aksine "وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا" buyurmuştur. Binâenaleyh, "ana-baba" ifadesinin önce zikredilmesi, onlara alabildiğince itinâ göstermek gerektiğine delâlet eder.

d) Cenâb-ı Hak, nekire olarak "اِحْسَانًا" buyurmuştur. Bir şeyi nekire, belirsiz getirmek, o şeyin yüceliğine (tefhim ve ta'zim) delâlet eder. Buna göre âyetin manası, "Rabbin, ana-babanıza, büyük ve mükemmel bir şekilde iyilikte bulunmanızı emretti" şeklinde olur. Bu böyledir; zira, onların sana karşı olan lütuf ve iyilikleri, hadsiz bir dereceye varınca, senin de onlara yapacak olduğun lütuf ve ihsanının bu şekilde olması gerekir. Sonra, her ne olursa olsun, bu iyilikte bir denklik de bulunamaz. Çünkü onların sana olan iyilik ve lütufları, herhangi bir maksat ve gaye gözetilmeksizin yapılmıştır. Meşhur olan bir darb-ı meselde şöyle denilmektedir: "İyiliği ilk başlatanın iyiliğine denk olan bir iyilik yapılamaz."

İmma Lafzı Hakkında

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَا اَوْ كِلَاهُمَا *"Eğer onlardan biri veya her ikisi senin nezdinde ihtiyarlığa ererlerse..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İmmâ, "in" ile **"mâ"** lafızlarından meydana gelmiştir. Hem "in", hem de "mâ" lafızları şart edâtıdır. Meselâ, "mâ"nın şart edatı olduğunun misali Cenâb-ı Hakk'ın "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ" (Bakara, 106) âyetidir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu kelimede iki şart edatını bir arada getirip zikredince, bu, şart manasını te'kîdi ifâde etmiştir. Ancak ne var ki, fiilin sonuna şeddeli te'kîd nûn'u geldiği için, cezm alâmeti gözükmemiştir. Çünkü, muzari fiilin sonuna te'kîd nûn'u bitiştiğinde, fiil mebnî olur. Ben derim ki: Bir kimse şöyle diyebilir: "Te'kîd nûn'u, ancak, bahsedilen hükmün en kuvvetli bir biçimde te'kîd, takrîr ve ispat edilmesinin gerektiği yere uygun düşmektedir. Ancak ne var ki böyle bir te'kîd buraya pek uygun düşmez. Çünkü birisi, "şu şey, ya şöyledir veya böyledir" dediğinde, bundan kastedilen, o hükmün bahsedilen o iki şey arasında dönüp dolaşmasıdır (ya odur, ya budur). Halbuki, takrir ve te'kîd, böyle bir duruma uygun düşmez. O halde nasıl olur da, **"immâ"** ile te'kîd nûn'unu bir arada zikretmek uygun düşebilir?"

Buna şu şekilde cevap verilebilir:

Bununla, "Bu te'kîd edilen hüküm, ya tahakkuk eder, veya tahakkuk etmez" manası kastedilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki Kıraatler**

Kıraat imamlarının ekserisi âyeti, "اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَا اَوْ كِلَاهُمَا" şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşa göre, "يَبْلُغَنَّ" fiil, "اَحَدُهُمَا" onun fâili, "اَوْ كِلَاهُمَا" kelimesi de, "اَحَدُهُمَا" kelimesine atfedilmiş olur. Bu, senin tıpkı **"Darabe Zeydun ev Amrun"** (Zeyd veya Amr vurdu) demen gibidir. "يَبْلُغَنَّ" fiili "كِلَاهُمَا" kelimesine isnat edilirse, bu da caiz olur. Çünkü fiil daha önce gelmiştir. Bu, senin tıpkı, **"Kâle raculün"** (Bir adam dedi), **"Kâle reculâni"** (İki adam dedi) ve **"Kâleti'r-ricâlü"** (Adamlar dedi) demen gibidir. **Hamza** ve **Kisâî,** يَبْلُغَانِّ "o ikisi ulaşırlarsa" şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşa göre, "اَحَدُهُمَا" kelimesi ana babaya râci olan "يَبْلُغَانِّ" fiilindeki fâil elifinden bedel; "كِلَاهُمَا" lafzı da, ya fail veya bedel olarak, "اَحَدُهُمَا" kelimesine atıftır.

Buna göre şâyet, "اِمَّا يَبْلُغَانِّ كِلَاهُمَا" şeklinde söylenmiş olsaydı, "كِلَاهُمَا" lafzı, bedel değil, te'kîd olurdu. O halde, ne diye siz onun bedel olduğunu iddia ettiniz?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, tesniyeyi te'kîd etmesi doğru olmayan bir şey üzerine atıftır. Binâenaleyh, onun hükmüne tâbi olmuş olur. Böylece de onun gibi, bedel olması gerekir.

Buna göre eğer, "**ehadühumâ**" kelimesinin bedel; "**kilâhuma**" kelimesinin de te'kîd olduğu niçin söylenemesin? Böylece bu, te'kîdi bedel olan kelimeye atfetme olmuş olur" denilirse, biz deriz ki: Atıf, müşareketi, ortaklığı gerektirir. Binâenaleyh, onlardan birisini bedel kılıp, diğerini te'kîd kabul etmek, aslolan kaidenin hilâfınadır. Allah en iyisini bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kilâ Lafzı Hakkında**

Ebu'l-Heysem er-Razî, Ebu'l-Feth el-Mavsılî ve Ebû Ali el-Cürcanî şöyle demişlerdir: "**Kilâ**" lafzı tesniye anlamında müfret bir isim olup, bunun vezni fiil veznidir. Onun lame'l-fiili de, tıpkı, "حَجِيَ" (lâzım oldu, gerekli oldu), "رَضِيَ" (razı oldu, hoşnut oldu) fiilleri gibi illetlidir. Bu, işte bu kalıp üzere vaz' olunmuş ve kendisiyle sadece tesniyelerin te'kîd edildiği bir kelimedir. Bu, devamlı muzâf olarak kullanılır. Bunun, lafzan müfret oluşunun delili şudur: Bu kelime şâyet tesniye olmuş olsaydı, nasb ve cerr halinde, yâ'nın kesresiyle, "مَرَرْتُ بِكِلَيِ الرَّجُلَيْنِ" (O iki adama uğradım) denilmesi gerekirdi. Bu, senin tıpkı, **"Beyne yedeyi'r-reculi"** (Adamın önünde),

مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ *"Gecenin üçte ikisinden..."* (Müzzemmil, 20); "يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ" (Yusuf, 41) ve طَرَفَيِ النَّهَارِ *"gündüzün iki tarafında..."* (Hûd, 114) demen gibidir. Durum böyle olmadığına göre, biz onun tesniye olmayıp, aksine, tıpkı "كُلٌّ" (küllün) lafzının, cemâat manasında vaz' olunmuş müfret bir lafız olması gibi, bu da tesniyeye delâlet etmesi için vaz' olunmuş müfred bir lafızdır. O halde sen, bu **"küllün"** lafzından haber verip onu mübtedâ tuttuğunda, tıpkı, müfret lafza haber getirir gibi haber getirirsin. Bu, mesela, وَكُلُّهُمْ اٰتِيهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَرْدًا *"Onların her biri kıyamet günü O'na tek başına gelecektir"* (Meryem, 95) âyetinde olduğu gibidir. Aynen bunun gibi, **"kilâ"** kelimesini mübtedâ tuttuğunda, onun haberini, müfret mübtedâ lafzın haberi gibi getirir de كِلَا اِخْوَتَكَ كَانَ قَائِمًا "kardeşlerinin ikisi de ayaktadır" dersin. Cenâb-ı Hak da, كِلْتَ الْجَنَّتَيْنِ اٰتَتْ اُكُلَهَا *"Bu iki bağ da mahsûlünü vermiş"* (Kehf, 33) buyurmuş, "اٰتَتَا" (Âtetâ) dememiştir. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Yaşlı Ebeveynin Hakları: "Öf!" Denilmemesi**

Âyet-i kerimedeki "يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَا اَوْ كِلَاهُمَا" ifadesinin manası, "Onlar, zayıflık ve acizlik çağına ulaşırlar da, böylece senin yanında, ömürlerinin nihâyetinde, tıpkı dünyaya gelişlerinin başlangıcındaki gibi... olurlarsa..." demektir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu cümleyi zikredince, işte bu esnâda insana, ana-babası hakkında şu beş şeyi teklif ederek, onu bunlardan sorumlu tutmuştur:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا تَقُلْ لَهُمَا اُفٍّ *"Onlara "öf" deme..."* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Üff Kelimesindeki Kıraatler**

Zeccâc şöyle demektedir: "اُفٍّ" kelimesi, yedi şekilde okunmaktadır: Fâe'l-fiilinin kesresi, dammesi ve fethasıyla **(üffin, effin, iffin...).** Bütün bu üç kullanılışı da, tenvinli ve tenvinsiz olarak okursan, bu durumda bu, altı çeşit okuyuş eder. (Üffin-üffi; effin -effi ve iffin-iffi). Yedinci okuyuş şekli ise, yâ ile olmak üzere "اُفِّي" şeklindedir." **Ahfeş** şöyle der: "Sanki böylece bu sözü kendisine nisbet etmiş ve "Benim sözüm budur! Öf be!" demek istemiştir." **İbnu'l-Enbarî, Zeccâc**'ın söylediği şeylere ilâve olarak, bu lafzın ayrıca üç şekilde daha okunduğunu söylemiştir ki, bunlar, elif'in kesresi ve fâ'nın fethasıyla **"iffe"**; elif'in dammesi ve hâ getirilerek, **"üffeh"** ve elif'in dammesi ve fâ'nın sükûnuyla, **"üff"**dür.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir ve **İbn Âmir,** tenvinsiz olarak, fâ'nın fethasıyla, "**üffe**" şeklinde okurlarken, **Nâfi** ve **Hafs,** fâ'nın kesresi ve tenvin ile, "**üffin**" okumuşlardır. Diğer kıraat imamları da, fâ'nın kesresi ve tenvinsiz olarak "**üffi**" şeklinde okumuşlardır ki, bütün bunlar değişik kullanışlardır. Aynı ihtilaf, أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ *"Yuh size ve Allah'ı bırakıp taptıklarınıza!"* (Enbiya, 67) ve أُفٍّ لَكُمَا *"Öf size..."* (Ahkâf, 17) âyetlerindeki ifadede de söz konusudur. Ben derim ki, burada müşkil olan husus şudur: Biz, bu lafzın, on değişik şekilde kullanıldığını naklettiğimize göre, kıraat imamlarının bu lafzın okunuşu hususundaki kullanışlarının ekserisini bırakıp da, bunlardan pek azıyla yetinmiş olmalarının sebebi nedir?

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Üff Lafzının Anlamı**

Âlimler, bu lafzın tefsiri hususunda, şu izahları yapmışlardır:

a) **Ferrâ** şöyle der: "Araplar, "Falanca, duyduğu kokudan dolayı öflenmeye, öf demeye başladı" derler ki, bunun manası, "öf, öf!..." dedi" demektir."

b) **el-Esmaî** şöyle der: "**Uff**" kelimesi, "kulak kiri"; "**tuff**" kelimesi de, "tırnak kiri" anlamına gelir. Bu kelimeler, bir şeyden tiksinildiği zaman söylenilir. Daha sonra bu kelime yaygınlaşarak, Araplar bunu, eziyet duydukları her şey için kullanır oldular."

c) Bazıları, bu kelimenin manasının, "kıllet, azlık" olduğunu söylemişlerdir ki bu, Arapların, "az şey" anlamında kullandıkları "**efîf**" tabirlerinden alınmıştır. "**Tuff**" kelimesi de, "**itbâ**" kabilinden kullanılır. Bu, Arapların tıpkı, "**Şeytânun leytânun; habîsun-nebîsun**" (Şeytan meytan; kötü mötü, vb...) demeleri gibidir.

d) **Sa'leb, İbnu'l-A'rabî**'den, bu kelimenin, can sıkıntısı anlamına geldiğini söylediğini rivayet etmiştir.

e) **Kudbî** şöyle der: "Bu kelimenin aslı şudur: Senin üzerine toprak veya kül düştüğünde, sen onu izâle etmek için, ona üflersin. O üfleme esnasında meydana gelen ses, işte senin "üf, üf..." demendir. Daha sonra Araplar bu kelimenin kullanış sahasını genişleterek, bu kelimeyi, kendilerine gelen her kötü hal sırasında söylemeye başladılar."

f) **Zeccâc** bu kelimenin manasının, "kokmak, kokuşmak" olduğunu söylemiştir ki bu, **Mücâhid**'in görüşüdür. Çünkü **Mücâhid,** Cenâb-ı Hakk'ın "فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ" hitabına "Onlar, sen horlarken, sen altına pislerken, senden tiksinmedikleri gibi, sen de onlardan tiksinme" manasını vermiştir.

Mücâhid'den gelen bir başka rivayette de, onun bu âyete "Sen, onlardan, hoşuna gitmeyecek bir koku duyduğunda, sen onlara "öf" deme!" manasını verdiği zikredilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

1- Öf Dememe

Bir kimsenin, "Falancaya öf deme!" sözü, onu, az ya da çok olsun, dokunabilecek her türlü eziyetten korumak için getirilmiş olan bir darb-ı meseldir.

Usulcüler, bu lafzın, diğer eziyetlerden men etmeye delâletinin, "delâlet-i lafzî" mi, yoksa kıyas gereği, "delâlet-i mefhûmî" mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Birinci görüş Bazıları şöyle demişlerdir: "Bunun delâleti, delâlet-i lafziyyedir. Çünkü, örf ehli, "Falancaya öf deme!" dediklerinde, onlar bu ifadeleriyle "o kimseye, hiçbir eziyet ve ürkütücü şeyle sataşma..." manasını kastetmişlerdir. Bu, onların tıpkı, "Falanca, ne bir "kıtmire" (hurma çekirdeğine), ne de "nakire" (çekirdeğin üzerindeki bir iplikçiğe) sahip değildir" şeklindeki sözleri gibidir ki, bu söz örfte, o kimsenin hiçbir şeye malik olmadığına delâlet eder."

İkinci görüş: Bu lafız, diğer eziyet çeşitlerinden men etmeye, "kıyas-ı celî" gereği delâlet eder. Bunu şu şekilde açıklarız: Şeriat bir meselenin hükmünü açıkça ifade edip, diğer bir meselenin hükmünü söylemediğinde, biz hükmü söylenmemiş olan meselenin hükmünü, hükmü belirtilen meselenin hükmüne katmak istediğimizde şu üç şeyle karşı karşıya kalırız:

a) Tıpkı burada olduğu gibi, hükmün söylenmemesinin, söylenmesinden daha evlâ olması. Çünkü bu lafız, "öf" demekten men etmeye delâlet edince, dövmek haydi haydi men edilmiş olur.

b) Söylenmeyen hükmün, söylenen hükme denk ve eşit olması ki, aslında bu usulcülerin "asıl manasında kıyas" dedikleri şeydir. Onlar buna da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisini misal vermişlerdir: مَنْ اَعْتَقَ نَصِيبًا لَهُ مِنْ عَبْدٍ قُوِّمَ عَلَيْهِ الْبَاقِى *"Bir kimse (ortak olduğu) bir köledeki hissesini âzâd ederse, bu hisse dışında kalan miktar, (ödemesi için) köle aleyhine belirlenir."*[46] Çünkü bu hükümde, köle ve câriye denktirler.

46 **Müslim, Itk,** 1-3 (2/1139-1141); **Buhârî,** Şirket, 5; **Tirmizî,** Ahkâm 14 (3/629).

c) Söylenmeyen hükmün, söylenen hükümden daha gizli olmasıdır ki bu, kıyasların en büyüğüdür.

Bunu iyice kavradığında, biz deriz ki: "Öf" demekten men etme, ednâ (daha düşüğü) ile a'lâya (daha üstün) olana istidlâl etme nev'inden olan kıyas-ı celî vasıtasıyla, dövmeden men etmeye de delâlet eder. Bunun delili, "öf" demenin "dövme"den başka bir şey oluşudur. Binâenaleyh "öf" demekten men etmek, dövmekten men etme sayılmaz. Hem sonra "öf" demekten men etmek, dövmekten men etmeyi aklen gerektirmez. Çünkü meselâ büyük bir kral, diğer büyük bir kralı esir aldığında, ona düşman olur. Ama buna rağmen, celladına "Sakın hâ onu küçük düşürecek hareketlerde bulunma ve ona rencide edici söz söyleme. Hemen boynunu vur" der. Bu bir nebze aklî olunca, biz "öf" demeden men etmenin, "dövme"den men etmeden başka bir şey olduğunu ve genel olarak bunun, dövmekten men etme manasını aklen gerektirmediğini anlamış oluruz. Fakat biz, âyetteki şeyin maksadının, *"Onlara çok güzel söz söyle. Onlara, acıyarak tevazu kanadını indir"* ifadesinin delâleti ile, ana-babaya alabildiğine saygı göstermek ve itaat etmek olduğunu anlarız. Binâenaleyh "öf" demekten men etmenin, dövmekten men etmeye delâleti, ednânın a'lâya kıyas edilmesi faslından olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

2- Azarlamama

İkinci çeşit: Cenâb-ı Hakk'ın, kullarını, ana-babaları hakkında mükellef tuttuğu şeylerden ikincisi, وَلَا تَنْهَرْهُمَا *"Onları azarlama"* emridir. Arapçada, bir kimse bir kimseyi azarlayarak karşıladığında, "**nehere**" ve "**intehere**" fiilleri kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ *"Dilenciyi de azarlayıp kovma"* (Duhâ, 10) buyurmuştur.

İmdi eğer, "öf demekten men etmek, kovmaktan ve azarlamaktan men etmeye haydi haydi delâlet eder. Öyle ise Cenâb-ı Hak, öf demekten men etmeyi zikredince, bunun peşi sıra "azarlamaktan" men etmeyi zikretmesi abes olur. Ama biz, Cenâb-ı Hakk'ın önce azarlamaktan men etmeyi, sonra da öf demekten men etmeyi zikretmiş olduğunu farzetsek, bu daha uygun ve manidâr olmuş olurdu. Çünkü azarlamaktan men etmek, öf demekten men etmeyi de gerektirir. Öyleyse Allah'ın âyetteki bu sırayı gözetmiş olmasının sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Onlara 'öf' (bile) deme"* hitabı ile insanın az veya çok canının sıkıldığını göstermesinden men edilmesi kastedilmiştir. Ama *"Onları azarlama"* hitabı ile ise,

reddetmek ve yalanlamak suretiyle, onların sözlerine ve görüşlerine karşı muhalefet etmekten men etme manası kastedilmiştir.

3- Tatlı Söz

Üçüncü Çeşit: Bu, âyetteki وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا *"Onlara çok güzel söz söyle"* emri ile anlatılan husustur. Bil ki Allahu Teâlâ insanı, önceki hitabı ile ana-babasına eziyet veren ve onları rencide edecek şeylerden nehyedince, bu, güzel söz söylemeyi emretmek yerine geçmez. İşte bu sebeple, bunun peşinden insana, ebeveynine güzel ve hoş söz söylemesini emrederek, *"Onlara çok güzel söz söyle"* buyurmuştur ki bununla, "Onlara saygı ve hürmet dolu sözlerle hitap etme" kastedilmiştir. **Hz. Ömer** (r.a), bunun, insanın ana-babasına, "Babacığım, anacığım" şeklinde hitap etmesi manasında olduğunu söylemiştir. Âyette bahsedilen tatlı sözün ne demek olduğu **Saîd b. Müseyyeb**'e sorulduğunda o, "suçlu bir kölenin, katı kalpli-taş yürekli efendisine karşı kullanacağı üslûp" demiştir. **Atâ**'dan, ana-babaya şöyle konuşulması gerektiği rivayet edilmiştir: "Onlarla konuşurken, sesini onların sesinden daha yüksek çıkarmaman ve onlara sert bakmamandır. Bu böyledir, çünkü bu iki şey, âyette bahsedilen "güzel söz söyleme" ye terstirler."

Eğer denilirse ki: "**Hz. İbrahim** (a.s) sabır, kerem, edep ve akıl bakımından en ileri insanlardandır. O halde, "وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ" (En'am, 74) âyetindeki ("Âzer" kelimesini ötüreli okuyanlara göre), o babasına, *"Doğrusu ben, seni ve kavmini, apaçık bir sapıklık içinde görüyorum"* (En'am, 74) demiş ve ona ismiyle **"Ey Âzer"** demiştir? Bunu nasıl diyebilmiştir? Bu, babasına eziyet verecek bir ifadedir. Daha sonra da hem onun hem kavminin dalalette olduğunu söylemiştir ki, yine bu da en eziyet verici sözlerden birisidir." Böyle denilirse, biz **cevaben** deriz ki: Âyetteki, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin, ana-babaya iyi muamele edin" diye hükmetti"* ifadesi, Allah'ın hakkının, ana-babanın hakkından önce olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu eziyet verici ifâdeyi kullanmış olması, Allah'ın hakkını ana-babasının hakkından önce tutmasından ötürüdür.

4- Tevâzû

Dördüncü Çeşit: Bu, âyetteki وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ *"Onlara, acıyarak tevâzû kanadını indir"* buyruğunun anlattığı husustur. Bununla, onlara karşı alabildiğine tevâzû gösterilmesi gerektiği kastedilmiştir. **Kaffâl** (r.h) bunu, şu iki şekilde izah etmiştir:

a) Kuş, yavrusunu büyütmek için bağrına basmak istediğinde, onun üzerine kanatlarını gerer. İşte bu sebepten ötürü, "üzerine kanatlarını germe" deyimi, "güzel yetiştirme ve bakıp büyütme" manasında bir kinâye olmuş olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak sanki evlâda, "Tıpkı sen çocuk iken ana-babanın sana yaptığı gibi, şimdi de sen onları bağrına basarak onlara kol kanat ger, sâhip çıkıp, gör gözet" demiştir.

b) Kuş, uçmak ve yükselmek istediğinde, kanatlarını açar, ama uçmamak ve yükselmemek istediğinde, kanatlarını kapatır. İşte bu açıdan, kanatları indirme ifâdesi, alçalma, tevâzû gösterme manasında bir kinaye olur.

Buna göre eğer, "züllün (tevâzûnun) kanadı olmadığı halde, âyette niçin, "tevâzû kanadını" deyimi kullanılmıştır?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılır:

a) Tıpkı, **"Hatemü'l-cûdi"** (cömertliğin hatemi) denilmesi gibi, "tevâzû kanadı" denilmiştir. Bu tıpkı, onunla "cömert hatem" manasının kastedilmesi gibi, bununla da, "mütevâzî kanat" manası kastedilmiştir.

b) İstiâreler (teşbihler) hayâle dayanır. Binâenaleyh burada, hayalen tevâzû için bir kanat düşünülmüş ve bu istiâreyi tam ve mükemmel yapmak için, ona bir kanat verilmiştir. Bu tıpkı **Lebid**'in إِذَا اَصْبَحَتْ بِيَدِ الشِّمَالِ زِمَامُهَا "O kadının yuları, Kuzey'in eline geçince..." beyti gibidir. Binâenaleyh **Lebid** burada "Kuzey" için bir el düşünmüş ve o (kadının) yularını **Kuzey**'in eline vermiş. Âyette de böyledir.

Âyetteki مِنَ الرَّحْمَةِ **"rahmeten"** ifadesi, "Senin tevazu kanatlarını, ana-baban üzerine indirişin, onlara olan aşırı acımandan, büyük ve güçsüz oldukları için, onlara karşı şefkatinden dolayı olsun" demektir.

5- Rahmet Duası

Beşinci çeşit, âyetteki وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِى صَغِيرًا "Ya *Rabbi, onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse, sen de onlara merhamet eyle" de"* hitabının anlattığı hususdur. Bu ifâde ile ilgili birkaç bahis var:

Birinci bahis: Kaffâl (r.h) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, ana-babaya tatlı söz söylemeyi öğretmekle yetinmemiş, buna bir de fiilî olarak nasıl iyi davranılacağını ilave etmiştir. Bu da evlâdın, ana-babası için Allah'ın rahmetini dua edip istemesi ve "Ya Rabbi, onlara merhamet et" demesidir. Rahmet sözü, hem dinî hem dünyevî hususlardaki her türlü hayrı içine alan bir sözdür. Hak Teâlâ sonra da, evlâda *"Onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse"*, yani "Ya Rabbi, onlar beni eğitip büyütürlerken, bana nasıl iyi

davrandılarsa, sen de onlara öylece lütufkâr davran" demesini emretmiştir." Terbiye, büyütmek demektir. Bu, Arapların, bir şey şişip kabarıp büyüdüğünde, "رَبَى الشَّيْءُ" deyimlerinden alınmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ *"Fakat biz onun üstüne suyu (yağmuru) indirdiğimiz zaman, o harekete gelir kabarır"* (Hacc, 5) âyeti de bu manadadır.

Bu Âyetin Hükmü

İkinci bahis: Müfessirler bu âyetle ilgili şu üç değişik izahı yapmışlardır:

Birinci görüş: Bu, Hak Teâlâ'nın *"Müşrikler için ne Peygamber'in, ne de mü'minlerin istiğfar etmeleri doğru değildir"* (Tevbe, 113) âyeti ile neshedilmiştir. Binâenaleyh Müslüman için, eğer ana-babası müşrik iseler, onlara istiğfar etmesi yakışık almaz ve onlar için, "Ya Rabbi, o ikisine merhamet et" denemez.

İkinci görüş: Bu âyet, mensûh değildir, fakat müşrikler hakkında tahsis edilmiş (yani müşrik olan ana-baba bu hükmün dışında bırakılmış)tır. Bu görüş birincisinden daha evlâdır, çünkü âyeti "tahsîs" etmek, neshetmekten daha evlâdır.

Üçüncü görüş: Bu âyette ne nesh ne de tahsis söz konusudur. Çünkü ana-baba kâfir oldukları zaman da, evladın onlar için, Cenâb-ı Hakk'tan hidâyetini ve irşâdını istemesi, iman etmelerinden sonra da, merhamet-i ilâhiyeyi talep etmesi mümkündür.

Ebeveyne Olan Vazifenin Asgarisi

Üçüncü bahis: Emrin zahiri, vâcip oluşu ifade eder. Âyetteki, *"Ya Rabbi, onlara merhamet eyle" de"* ifadesi de bir emirdir. Emrin zahiri ise, tekrarı (tekrar tekrar yapmayı) ifade etmez. Binâenaleyh âyetin muktezasına göre, bu sözü bir defa söylemek (emrin gereğini yerine getirme bakımından) yeterli sayılır. İnsanın, ana-babasına ne kadar, günde mi, ayda mı yılda mı böyle bir kere duâ etmesi gerektiği hususu **Süfyan**'a sorulmuş, o da: "İnsanın, ana-babasına namazlarındaki tahiyyatlarının sonunda yapacağı duaların yeterli olacağını umarız" demiştir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey iman edenler, (o Peygamber'e) salat-u selâm getirin"* (Ahzâb, 56) buyurup, âlimlerin de, namazdaki tahiyyatlarda okunan salat-u selamların, bu emri yerine getirme bakımından yeterli sayılacağını kabul etmeleri ve yine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ı sayılı günlerde zikredin"* (Bakara, 202) emri hususunda, namazların ardı sıra okunan teşrik tekbirlerinin yeterli olacağını kabul etmeleri gibidir.

Allahu Teâlâ, sonra رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا فِى نُفُوسِكُمْ *"Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir"* buyurmuştur Bu, "Biz, size bu âyette ibadetlerinizi sırf Allah için yapmanızı ve ana-babanıza iyi davranmanızı emrettik. Taatleriniz hususunda ihlaslı olup-olmadığınıza dair, gönüllerinizde sakladığınız niyet ve düşünceler, Allah'a saklı değildir. Biliniz ki Allah, sizin içlerinizi de bilir. Hatta O, bu şeylerinizi sizden daha iyi bilir. Çünkü insanın bilgisine bazen unutkanlık, yanılma ve tam kavrayamama karışır. Ama Allah'ın ilmi bütün bu hallerden münezzehtir. Durum böyle olunca, O, kalplerinizde olanı daha iyi bilir" demektir. Bundan murat, insanları ihlası bırakmaktan sakındırmaktır.

Cenâb-ı Allah, sonra اِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَاِنَّهُ كَانَ لِلْاَوَّابِينَ غَفُورًا *"Eğer siz iyi kimseler olursanız, şüphesiz ki Allah da dâima kendine dönenleri bağışlayıcıdır"* buyurmuştur. Bu, "Sizler, kalplerinizin halleri bakımından, fesatlardan berî (uzak) olursanız, bütün işlerinizde Allah'a başvuranlar ve O'na yönelenler olursunuz. Allah'ın, böyle olanlar hakkındaki âdeti, onları bağışlamak ve günahlarını affetmektir" demektir. "**Evvâb**", âdeti ve alışkanlığı, Allah'ın emrine başvurmak ve O'nun fazlına sığınıp, kendilerine şefaatçi (yardımcı olacağı) zannı ile müşriklerin, Allah'tan başka cansız varlıklara tapmaları gibi hiçbir şefaatçinin şefaatine başvurup güvenmeyen kimse demektir. Bu kelime, "fa'âl" veznindedir ve tıpkı "**kattâl**" (çok öldüren), "**darrâb**" (çok döven) kelimeleri gibi, çokluk ve devamlılık manasını ifâde eder.

Bu âyetin maksadı şudur: İlk âyet, ana-babaya her bakımdan itaat ve saygı göstermenin vâcip olduğuna delâlet edip, sonra da evlâttan, nâdiren de olsa, onlara karşı itaati zedeleyecek şeyler zaman zaman sudur edeceği için, Cenâb-ı Hak, *"Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir"* buyurmuştur. Yani, "O, sizin kalplerinizin hallerini bilir. Eğer bu kusur ve sürçmeler, ana-babanıza âsî olmak niyetiyle değil de, beşerî zaaf ve yaratılışınız gereği ortaya çıkmış ise, bunlar affedilebilir" demektir. Allah en iyi bilendir.

Akraba ve Muhtaçların Hukuku

وَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا ﴿٢٦﴾ اِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوٓا اِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا ﴿٢٧﴾ وَاِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَآءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا ﴿٢٨﴾

"Akrabana, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. İsraf ile saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür. Eğer Rabbinden umduğun bir rahmeti arayarak, onlardan sarf-ı nazar edersen, o durumda kendilerine yumuşak söz söyle" (İsrâ, 26-28).

Bil ki bu, âyetlerde ele alınan hayır ve tâat amellerinin, dördüncüsüdür. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki آتِ *"ver"* emrinin kime hitap olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e bir hitaptır. Böylece, Cenâb-ı Hak ona, pay ve ganimetten almaları vâcip olan haklarını, akrabalarına vermesini emretmiş; yine o Peygamber'e, fakirlerin ve yolda kalmışların haklarını da, bu pay ve ganimetten ayırarak vermesini de farz kılmıştır.

İkinci görüş: Bu, herkese bir hitaptır. Bunun böyle oluşunun delili, bu hitabın, *"Rabbin, "Kendisinden başkasına kulluk etmeyin" diye hükmetti"* (İsra, 23) ifadesine atfedilmiş olmasıdır. Buna göre mana, "Senin, ana-babaya itaatini yaptıktan sonra, derece derece olmak üzere, akrabalarına da iyilik yapman ve sonra da, fakirlerin ve yolda kalmışların hallerini de iyileştirmen vaciptir" şeklinde olur.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın وَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ *"Akrabana... hakkını ver"* buyruğu, mücmel bir emir olup, bu ifadede, o hakkın ne olduğunun bir izahı yoktur. **Şafiî** (r.h)'ye göre, çocuklar ve ana-babadan başka hiç kimseye infâkta bulunmak farz olmaz. Bazı âlimler ise, ihtiyaçlarına göre, mahremlere (nikâhı helâl olmayan yakın akrabaya) infâk etmenin farz olduğunu söylemişlerdir. Âlimler, meselâ amcaoğulları gibi, mahremlerden olmayan kimselerin, sevgi, ziyaret, iyi muamele, darlık ve genişlik zamanlarında yapılacak olan ülfetten başka bir hakları olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir.

Fakirler ve yolda kalmışlara gelince, bunların hükümleri, Tevbe Sûresi'ndeki (âyet, 60) zekât âyetinin tefsirinde geçmişti. İnsana, fakirlere, hem kendisinin hem de çoluk-çocuğunun yiyeceğini-giyeceğini karşılayacak şeyleri; yolda kalmışa da, ona yetecek azık ve biniti vermeleri farz olur.

İsraf Haramdır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا *"İsrâf ile savurma"* buyurmuştur. Arapçada "**tebzîr**", malı ifsat etmek ve onu saçıp savurmaktır. **Osman İbn Esved** şöyle demiştir: "Ben, **Mücâhid**'le beraber, Kâbe'nin etrafındaki mescidleri dolaşıyordum. Derken, **Mücâhid,** başını kaldırıp bakarak "Şâyet bir kimse, Allah yolunda bu dağ kadar infâk edecek olsa, müsriflerden olmaz; ama, Allah'a isyanın söz konusu olduğu tek bir dirhem harcayacak olsa, müşriklerden olur" dedi." Bir kimse, herhangi bir hayır hususunda çokça infakta bulundu da, ona, "israf etmenin hiçbir hayrı yoktur" denildiğinde o, "Hayırda israf olmaz!" diye cevap verdi. **Abdullah İbn Ömer**'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bir gün, Hz. Peygamber (s.a.s), abdest alan **Sa'd**'a uğradı da, *"Ey Sa'd, bu israf ne!"* buyurdu. Bunun üzerine **Sa'd,** "Ey Allah'ın Rasûlü, abdestte de israf var mıdır?" deyince, Hz. Peygamber: *"Evet, akan bir nehrin kıyısında abdest alıyor olsan dahi!.."* buyurdu.

İsraf ile Şeytanın Münasebeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, israfın kötü bir şey olduğuna, israf etme işini, şeytanın fiillerinden olmakla vasfederek dikkat çekmiş ve şöyle buyurmuştur: اِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا اِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ *"Çünkü, saçıp savuranlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır."* *Âyette* bahsedilen bu kardeşlikle, bu çirkin fiil hususunda, onların o şeytana benzetilmeleri kastedilmiştir. Bu böyledir, zira Araplar, bir şeyi devamlı yapan kimseyi, o şeyin kardeşi diye adlandırırlar da, meselâ, o kimse bu işleri devamlı yaptığında, "Falanca cömertlik ve keremin kardeşidir", "Falanca, yolculuğun kardeşidir" derler. Âyetteki "اِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ" deyiminin manasının, "Onlar, hem dünyada hem de âhirette, o şeytanların arkadaşlarıdır" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Cenâb-ı Hak, *"Kim Rahman'ı anmaktan gafil olursa, biz ona şeytanı musallat ederiz. Artık bu, onun bir arkadaşıdır"* (Zuhruf, 36) ve *"O zulmedenleri, onlara eş olanları,* (yani onların şeytanlardan olan eşlerini) *toplayın"* (Saffât, 22) buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, şeytanın vasfını belirterek, وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا *"Şeytan ise Rabbine karşı, çok nankördür"* buyurmuştur. Şeytanın, Rabbine karşı "**kefûr**" olması demek, onun, bedenini, Allah'a isyan etme, yeryüzünde fesat çıkartma ve insanları saptırma hususunda kullanıp yıpratması demektir. İşte, tıpkı bunun gibi, Cenâb-ı Hakk'ın, kendilerine mal veya makam verip de, o mal ve makamını, Allah'ın rızasına muvafık

olmayan yerlerde harcayan her kişi de, Allah'ın nimetine karşı çok nankör olmuş olur.

İmdi, âyetten kastedilen mana şu olmuş olur. "Onlar, bu sıfat ve fiil hususunda, şeytanlarla uyum sağlamışlardır" manasında olmak üzere, "saçıp savuranlar şeytanların kardeşidir. Şeytan ise, Rabbine karşı çok nankördür. Demek ki, saçıp savuranlar da, Rablerine karşı nankör olurlar" denilmek istenmiştir.

Âlimlerden bazıları da şöyle demişlerdir: "Bu âyet, Arapların adetine uygun olarak gelmiş olan bir âyettir. Çünkü onlar, yağmalamak ve baskında bulunmak suretiyle mal biriktiriyor, sonra da bu mallarını şan, şöhret, kibir ve böbürlenme hususunda harcıyorlardı. Gerek Kureyş müşrikleri, gerekse diğerleri, insanları İslâmiyet'ten alıkoymak, onun mensuplarını yıpratmak ve İslâm'ın düşmanlarına yardım etmek için, mallarını harcıyorlardı. Ki işte bunun üzerine bu âyet, onların bu nevi amellerinin çirkinliğine dikkat çekmek için nazil olmuştur.

En Azından Yumuşak Söz

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا *"Eğer Rabbinden umduğun bir rahmeti arayarak onlardan sarf-ı nazar edersen..."* buyurmuştur. Bu ifade, "Sen, fakirliğin ve malının az olması sebebiyle, açıkça geri çevirmekten utandığın için akraba, fakir ve yolda kalmışlardan yüz çevirirsen, فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا *"O durumda kendilerine yumuşak söz söyle."* Yani, "dürüst, güzel, yumuşak söz." O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinden umduğun bir rahmeti arayarak"* ifadesi, fakirlikten bir kinâye olmuş olur. Çünkü, malı olmayanlar, Allah'ın rahmet ve ihsanını talep ederler. Binâenaleyh, mal yokluğu böyle bir talebin sebebi olunca, sebebin ismi müsebbebe verilmiş olur da, böylece fakirlik, Allah'ın rahmetini talep etmekle tesmiye edilmiş olur. Buna göre mana, "Fakir olup, malın da az olduğunda sen, onlarla olan ülfetini, güzel söz ve güzel ifadelerle devâm ettir. Bundan da öte, onlara güzel vaadlerde bulun ve onlara bu hususta mazeretin bulunduğunu, malının mülkünün olmadığını hatırlat!" şeklinde olur. Veyahut da "Onlara, "Allah kolaylaştırır (kapıları bir gün açar)" de..." manası kastedilmiştir.

Âyette bahsedilen, "yumuşak söz"ün ne demek olduğu hususunda, şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, en güzel biçimde geri çevirmektir.

b) Bu, yumuşaklıkla ve yokuşa sürmeden onları savmaktır. **Kisâî** şöyle demiştir: "Arapçada, "Sözümü ona yumuşak söyledim" manasında, **"Yessertu lehu'l-kavle"** (sözü ona kolaylaştırdım) denilir.

c) Bazıları, bu tabirle Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyi bir söz ve bir ayıp örtme; ardından eziyet gelen bir sadakadan hayırlıdır"* (Bakara, 263) âyetinin ifade ettiği hususun kastedildiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: **"Meysûr"**, "marûf, (meşru, makul)" demektir. Çünkü marûf olan söz, tekellüfe gerek duymaz. Allah en iyisini bilendir.

Harcamada Orta Yol

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا ﴿٢٩﴾ اِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَآءُ وَيَقْدِرُ اِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهٖ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٣٠﴾

"Eli sıkı olma, elini büsbütün de açma. Sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın. Şüphesiz ki Rabbin, kimi dilerse rızkını genişletir, daraltır. Çünkü O, kullarından gerçekten haberdardır. Hakkıyla görendir" (İsrâ, 29-30).

Bil ki, Allahu Teâlâ bir önceki âyette, Hz. Peygamber'e infâk etmesini emredince, bu âyette de, infâk etmenin adâbını öğretmiştir. Bil ki Allah, mü'min kullarının nasıl harcamaları gerektiğini, Furkan Sûresi'nde beyan ederek, *"Onlar ki harcadıkları vakit ne israf, ne de sıkılık yapmazlar, ikisi arası ortalama olur"* (Furkan, 67) buyurmuş; burada da, Resûlü'ne, aynı şekilde davranmasını emrederek, وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ *"Eli sıkı olma"* buyurmuştur. Yani, "Pek çok sıla-i rahim ve hayır yolları hususunda, hem kendine, hem de ehline, çoluk-çocuğuna darlık vermek suretiyle (fazla harcama yapmaksızın) infâktan geri durma" demektir ki, bunun manası da şudur: "Elini, o infâkı gerçekleştirmede, açılmaktan men edilmiş yumulu bir el gibi yapma!" وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ *"elini büsbütün de açma"* yani "Elinde, herhangi bir şey kalmayacak derecede aşırı harcama" demektir.

Sözün neticesi şudur: Hukemâ, ahlâkla alâkalı eserlerde, şöyle yazmaktadırlar: Her insan için, ifrât ve tefrit olmak üzere, iki uç söz konusudur ki, bu ikisi de kınanmaktadır. Binâenaleyh cimrilik, vermeme de, eli

sıkı olma da ifrattır. Tebzîr, büsbütün vermek, saçıp savurmak da, ifrattır ki, her ikisi de mezmûm ve kınanmıştır, kötüdür. Üstün huy, âdil ve orta olandır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Böylece sizi, vasat (örnek, mutedil) bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) buyurmuştur.

Daha sonra Allahu Teâlâ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا *"Sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın"* buyurmuştur. **"Tek'ud"** fiilinin ne manaya geldiği, İsrâ 22 âyetinin tefsirinde geçmişti. Onun, "kınanmış" olmasına gelince bu, malını tamamen zayi etmesinden ve çoluk çocuğunu sıkıntı ve darlığa düşürmesinden dolayı, hem kendisinin hem de arkadaşlarının onu kınaması demektir. Onun, "pişman olması" manasına gelince, **Ferrâ** şöyle der: "Araplar deveye, yürüyemez hale geldiğinde, **"Huve mahsurun"** derler. Yine, hayvanı yürütüp, derken yürüyemez hale geldiğinde de, **"Haser-tu'd-dâbbete"** denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ *"O göz, zelil ve bitkin olarak yine sana dönecektir"* (Mülk, 4) âyeti de bu manadadır. Bu âyetteki **"hasîr"** kelimesinin çoğulu, tıpkı **"katlâ"** (ölüler) ve **"Sar'â"** (yere serilmişler, çarpılmışlar) kelimelerinde olduğu gibi, **"Hasrâ"** (حَسْرَى)dır." **Kaffâl** da şöyle der: "Bu âyetin gayesi, bütün malını ve nafakasını harcayan kimsenin durumu, bineğinin yorgunluktan kesilerek hareket edememesi sebebiyle, yolda kalmış olan kimselere benzemektedir. Çünkü, bu kadarcık mal, sanki de insanı ayın veya yılın sonuna ulaştıran bir binit gibidir. Bu, tıpkı bir devenin, insanı, menzilinin sonuna ulaştırması haline benzer. Binâenaleyh o deve, yorgunluktan dolayı yorgun ve bitkin bir hale gelerek, hareket edemez bir duruma düştüğünde o kimse, tam yolun ortasında aciz ve şaşkın vaziyette kalakalır. Aynen bunun gibi insan da, bir aylık süre içinde kendisine ihtiyaç duyduğu o miktar malı harcadığında, o kimse de, ayın ortasında aciz ve şaşkın olarak kalakalır. Bunu yapan kimseyi, idaresizliği ve geçimi hususundaki dikkatsizliği sebebiyle, hem kendi çoluk-çocuğu, hem de onun eline bakan diğer kimseler kınarlar."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ *"Şüphesiz ki Rabbin, kimi dilerse rızkını genişletir, daraltır"* buyurmuştur ki, bu cümlenin gayesi, Peygamberi'ne, rubûbiyyetini hatırlatmaktır. **"Rabb"**, mahlûku ve merbûbu terbiye eden; onun işlerini ıslâh edip yoluna koyan; iyi ve doğru olacak, uygun olacak bir miktar üzere onun ihtiyaçlarını gideren, böylece de, bazısının rızkını genişleten, bazısınınkini de darlatan kimse" anlamına gelir. Arapçada **"kader"** kelimesi darlaştırma, kıtlaştırma anlamındadır.

Cenâb-ı Hakk'ın وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ *"Rızkı kendisine daraltılmış bulunan"* (Talâk, 7) ve وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيٰهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ *"Fakat ne vakit de onu deneyerek üzerine rızkını daraltırsa"* (Fecr, 16) âyetleri de bu anlamdadır. Yani "Rızkı daraltılırsa" demektir. Allah bir kısım insanın rızkını da bol vermiştir. Çünkü onların menfaatine muvafık olan da budur. Nitekim O, *"Eğer Allah kullarına bol rızık verseydi yer(yüzün)de muhakkak ki taşkınlık ederler, azarlardı"* (Şûra, 27) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا *"Çünkü O, kullarından gerçekten haberdardır. Hakkıyla görendir"* buyurmuştur. Yani, "Allahu Teâlâ, her insanın maslahat ve menfaatinin, kendisine işte o kadar miktar vermesinde bulunduğunu bilir. Binâenaleyh, kullarının rızıkları hususundaki farklılık, kendisinin cimri olması sebebiyle olmayıp, tam aksine, onların menfaatlerini görüp gözetmiş olması sebebiyledir" demektir.

Fakirlik Endişesiyle Evlatlarınızı Öldürmeyin

وَلَا تَقْتُلُوٓا أَوْلَٰدَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَٰقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْـًٔا كَبِيرًا ﴿٣١﴾

"Evlâtlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız. Doğrusu, onları öldürmek büyük bir suçtur" (İsrâ, 31).

Bu, bu âyetlerde bahsedilen beşinci nevi itaattir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Mâkabli ile Münasebeti**

Bu âyetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, *"Şüphesiz ki Rabbin, kimi dilerse rızkını genişletir, daraltır"* buyurarak, kullarının rızıklarını tekeffül edenin kendisi olduğunu beyan edince, bunun peşinden, *"Evlâtlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız"* buyurmuştur.

2) Allahu Teâlâ önceki âyetlerinde, ana-babaya nasıl itaat edilmesi gerektiğini öğretince, bu âyette de çocuklara nasıl iyilik yapılması gerektiğini öğretmiştir. İşte bundan dolayı bazı kimseler şöyle demişlerdir: "**Ebrâr**" vasfını alanlar, bu adı, babalarına ve çocuklarına iyilikte bulunup

iyi davrandıkları için almışlardır. Babalara, atalara iyilik yapmak, onlardan, çoluk-çocuklarına karşı sudur eden muhtelif iyilikleri sebebiyle vâcip olmuştur. Çocuklara iyilik de, onlar son derece zayıf, güçsüz ve ana-babalarından başka kefilleri, bakıp gözetenleri olmadığı için vâcip olmuştur.

3) Çocukların, atalarına, babalarına iyilik etmekten kaçınmaları, âlemin harap olması neticesini doğurur. Çünkü atalar, babalar, bunun böyle olduğunu bildiklerinde, onların, çocuklarını terbiye etme hususundaki istekleri azalır ve törpülenir. Böylece de, zikrettiğimiz sebepler yüzünden, âlemin harap olması gerekir. Bu sebeple, âlemin ma'mur olmasının, ancak her iki taraftan da, atalar ve çocuklar arasında karşılıklı bir iyilik tahakkuk ettiği zaman mümkün olacağı anlaşılır.

4) Çocukları öldürmek, eğer fakirlik endişesiyle olursa, bu Allah hakkında bir sû-i zan olmuş olur. Yok eğer, kız çocuklarına duyulan kıskançlık sebebiyle olursa, bu da, âlemin harap edilmesine çaba sarf etmek anlamına gelir. Birincisi, Allah'ın işine saygı duymamak olur. İkincisi de, mahlûkata karşı şefkat duymama olmuş olur ki, her ikisi de mezmûmdur. Allah en iyi bilendir.

5) Çocukların yakınlığı, parça, cüz olma yakınlığı olup, bu da sevgiyi gerektiren en büyük sebeplerden olur. Binâenaleyh, böyle bir muhabbet bulunmuyorsa bu, ruhun alabildiğine katı; kalbin de alabildiğine kararmış olduğuna delâlet eder ki, bu her iki durum da kötü huyların en ileri derecesinde yer alan hususlardandır. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ, bu kötü hasleti izâle etmek için, çoluk-çocuğa iyilikte bulunmaya teşvik etmiştir.

İKİNCİ MESELE: **Kızların Öldürülmesi**

Araplar, kızlarını, çalışıp para kazanmaktan aciz oldukları için öldürüyorlardı. Halbuki oğulları, yağma ve baskın yapmalarından ötürü mal temin edebiliyorlardı. O kız çocuklarının fakir olmasının, onun küfüvlerinin (dengi olan erkeklerin) kendisine rağbet etmekten alıkoymasından, böylece de babaların, onları denkleri olmayan kimselerle evlendirme mecburiyetinde kalmalarından; bunda ise, çok büyük bir âr ve utancın bulunmasından dolayı korkuya kapılıyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Evlatlarınızı (...) öldürmeyin"* buyurmuştur ki bu, hem erkekleri hem de dişileri kapsayan genel bir hitaptır. O halde bu, "rahmeti ve şefkati iktizâ eden şey, onun çocuk olmasıdır. Çocuk olmak vasfı ise, erkekler ve dişiler arasında müşterek bir vasıftır. Kızlar hakkında endişe edilen fakirlik

hususunun, küçükken hem erkek çocuklar hakkında, hem de çalışamayan büyük erkek çocukları hakkında da düşünülmesi gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ *"Onları da, sizi de biz rızıklandırırız"* buyurmuştur. Yani, "Rızıklar, Allah'ın elindedir. Allahu Teâlâ nasıl erkeklere rızık kapılarını açıyorsa; aynen bunun gibi, kadınlara da rızık kapılarını açar" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cumhur, bu kelimeyi "كَانَ حِطْأً كَبِيرًا" şeklinde okumuştur. Yani, "Büyük bir günah" demektir. Tıpkı, "**Esime-ye'semu-ismen**" (günah işlemek) denildiği gibi, "**Hatie-yahta'u-hıt'en**" de denilir. Âyet-i kerimede "günahkârlar" anlamında, "إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ" (Yusûf, 97) buyurulmuştur. **İbn Âmir** de, fetha ile "خَطَأً" şeklinde okumuştur. Nitekim bir kimse, uygun olmayan bir şeyi kastı olmaksızın, hatâen yaptığında, "**Ahta'e-yuhtıu-ihtâen ve hatâen**" denilir. Buna göre "**hatâen**" kelimesi, hatâ'nın adı olmuş olur. Bu kıraate göre âyetin manası, "Onların onu öldürmeleri doğru değildir" şeklinde olur. **Kaffâl** (r.h) şöyle der: "**İbn Kesîr,** bu kelimeyi, hâ'nın kesresi ve med ile, "**hıtâen**" şeklinde okumuştur ki, belki de bu iki okuyuş, tıpkı "**Def'un-difâun**" (دِفَاعٌ) (savunma, def etme) ve "**Lebsun-libâsun**" (giyinmek, bürünmek) kelimeleri gibi iki kullanılıştır.

Zina Kötü Yoldur

وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا ﴿٣٢﴾

"Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, şüphesiz bir hayasızlıktır, kötü bir yoldur" (İsrâ, 32).

Bil ki Allahu Teâlâ, biraz önce zikredilen o beş şeyi emredip, bunların neticesi de, Allah'ın emrine saygı duyup mahlûkata şefkatli olmaya varıp dayanınca, bunun peşinden de bazı şeyleri yasaklamıştır:

1) Allah zinayı nehyetmek üzere وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ *"Zinaya yaklaşmayın"* buyurmuştur. **Kaffâl** şöyle demektedir: "İnsana, "buna yaklaşma" denildiğinde bu, ona, "onu yapma" denilmesinden daha kuvvetli bir ifade olur."

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu nehyi, o zinânın, فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا *"... bir hayasızlık, kötü bir yol"* olmasına bağlamıştır.

Hüsn ve Kubûh Meselesi

Bil ki âlimler, Allahu Teâlâ bir şeyi emredip bir şeyden nehyettiğinde, onun, o şeyi emredip veya nehyetmesinin, o şeye yönelik bir şeyden dolayı olmasının doğru olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bir şeyin güzelliğine veya çirkinliğine aklın karar verebileceğini ileri sürüp kabul edenler, durumun böyle olduğunu; kabul etmeyenler ise, durumun böyle olmadığını söylemişlerdir. Bir şeyin güzel veya çirkin olduğuna aklın karar verdiğini söyleyenler, kendi görüşlerinin doğruluğuna bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Allah, insanları zinâdan nehyetmiş; bu nehyi, o zinanın bir hayasızlık olmasına bağlamıştır. Binâenaleyh, o zinânın bir hayasızlık olması, onun nehyedilmiş olmasından ibaret olamaz. Aksi halde, bir şeyi, o şeyin kendisiyle açıklamak (ta'lîl) demek olur ki, bu imkânsızdır. Binâenaleyh, o zinânın, bir zinâ olması itibariyle, onda bulunan bir vasıftan dolayı bir hayasızlık olduğunun söylenilmesi gerekir ki, bu da, eşyânın iyi veya kötü olmasının, kendisinde bulunan ve ona ait olan bir şeyden dolayı olduğuna delâlet eder. Bu da, Allah'ın onu yasaklamasının, o hayasızlığın, haddizatında bu şekillerde meydana gelmiş olmasına bağlı olduğuna delâlet eder.

Bu istidlâl, akla yakındır; ancak evlâ olanı, şöyle denilmesidir: Bir şeyin aslında maslahat ya da mefsedet olması, şeriat ile değil, zâtı gereği olan bir husustur. Çünkü, uygun gıdaları almak bir maslahat; elem verici biçimde vurmak ise, bir mefsedettir. Bunların böyle olması, şeriatle değil, aklen sabit olan husustur.

Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre biz diyoruz ki, Allahu Teâlâ'nın emirleri gerek yaşama yeri olan bu dünyada ve gerekse âhirette, âlemin maslahatlarına uygun biçimde vukû bulmuşlardır. Bu, açık bir sözdür. Ancak ne var ki burada korkunç problemler ve derin bahisler yatmaktadır. Biz, Allah'tan bizi onlara ulaşmak için muvaffak kılmasını istiyoruz.

Zinadaki Kötülükler

Bunu da iyice kavradığında biz diyoruz ki: Zinâ, pek çok çeşit kötülük ve fesadı kapsamaktadır:

1) Neseplerin karışması ve kaybolması. Böylece insan, o zâniye kadının doğurduğu o çocuğun, kendinden mi yoksa başkasından mı olduğunu

bilemez. Böylece de, onun terbiyesi ile de ilgilenmez ve onu uhdesine almaz. Bu da, (böyle doğan) çocukların zayi olmasını gerektirir. Bu zayi oluş da, neslin tükenmesini ve âlemin harap olmasını gerektirir.

2) Falan adamın falan kadına sahip olması meşru bir esasa dayanmazsa, geriye kalan tek çare kavga olur. Bu da, karışıklık, herc ü merc ve vuruşup dövüşme kapılarının açılması neticesine götürür. Biz, tek bir kadının zinâya yönelmesi sebebiyle nice yaygın kavgaların ve ölümlerin meydana geldiğini çokça duyduk.

3) Kadın, zinâya bilfiil teşebbüs edip bunu alışkanlık haline getirdiğinde, fıtratı temiz ve ruhu müstakîm olan hiç kimse, o kadından hoşlanmaz. Bu durumda da, ülfet ve sevgi diye bir şey bulunmaz ve böylece de, helâl cinsî münasebetten meydana gelen ruhî tatmin ile izdivaç tam olmaz. İşte bundan dolayı, kadının zina yaptığı alenen bilinirse, insanların çoğunun fıtratı, ona yaklaşmaktan nefret eder.

4) Zinâ kapısı açılıp yaygınlaştığında, bu durumda, hiçbir erkeğin herhangi bir kadınla özel bir durumu kalmaz. Kadın ister istesin isterse istemesin, her erkeğin her kadına çullanması, üzerine atılması mümkün olur. Bu durumda da, insan türü ile diğer hayvanlar arasında bu konuda bir fark kalmaz.

5) Kadından maksat, sırf şehveti teskin etmek değildir. Tam aksine o kadının, ev işlerini düzene koyma, yeme içme ve giyim gibi şeyleri hazırlama hususunda erkeğin bir ortağı ve evin mürebbiyesi, kapının koruyucusu, çocukların ve kölelerin işlerini yerine getiren bir kimse olmasıdır. Bu işler ise, ancak o kadının, tek bir erkeğe ait olması, diğer erkeklerden ise arzu ve rağbetinin kesilmesi ile tam olur. Bu ise, zinâyı haram kılmak ve bu kapıyı tamamen tıkamakla mümkün olur.

6) Vat' (cinsî münasebet), şiddetli bir zilleti gerektirir. Bunun delili şudur: İnsanlar nezdinde sövmenin en şiddetlisi, cinsî münasebet (sin-kâf) lâkırdısı etmektir. Şâyet vat', zilleti, aşağılanmayı gerektirmeseydi, bu durum böyle olmazdı. Hem, bütün insanlar bu işe, ancak kapalı yerlerde ve kimselerin muttali olamayacağı zamanlarda yönelirler. Yine bütün insanlar, onlar onları vat' ettikleri için, kızlarının, kız kardeşlerinin ve annelerinin kocalarının ismini anmayı dahi istemezler. Şâyet vat' zillet olmasaydı, bu böyle olmazdı.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Vat', aslında bir zillet olduğu için, onu azaltmaya çaba sarf etmek, insanlara yakışan bir hareket olmuş olur. Binâenaleyh, tek bir kadının tek bir erkeğe hasredilmesi, bunu azaltma hususunda bir çaba olmuş olur. Hem, nikâhta meydana gelen menfaatler sebebiyle, bundaki zillet, aşağılanma durumu da onarılmış olur.

Ama zinâya gelince bu, o çirkin işin kapısını açmak olduğu gibi, bu zillet de, herhangi bir menfaatle onarılmamış olur. Binâenaleyh, zinânın, men ve nehy aslı üzere kalması gerekir. Selim akılların, zinânın kötülüğüne hükmettiği, anlatmış olduğumuz bu delillerle sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, zinâyı şu üç vasıfla,

a) Hayasızlık olmak;

b) Bir başka âyetinde "makt" (buğz-i ilahî sebebi) (Nisa, 22) olmak;

c) Ve, kötü bir yol olmakla tavsif etmiştir.

Onun bir hayâsızlık (fahişe) olmasına gelince, bu, onun âlemin harap olmasına yol açan ve dövüşmeye ve ırza, namusa tasallutta bulunmaya götüren nesep bozukluklarını kapsadığına bir işâret olmuş olur ki, bu aynı zamanda âlemin harap olmasına da sebep olur.

Zinânın bir "makt" olmasına gelince, biz, zinâ yapan kadına öfke duyulduğunu ve ondan hoşlanılmadığını söylemiştik. Bu, ona meyletmemeyi, onunla evlenmemeyi ve hiç kimsenin, herhangi bir meselesi hususunda ona itimat etmemesini gerektirir.

Onun kötü bir yol olmasına gelince, bu da bizim, erkeklerin kadınlarla evlenip yuva kuramamaları hususunda, böylesi insanla hayvanlar arasında herhangi bir farkın kalmadığı görüşüne varıp dayanır. Hem, bu işin zilleti, ayıbı, ârı ve utancı, herhangi bir menfaatle onarılmaksızın, kadın üzerine kalakalır.

Biz, zinânın çirkinliği hususunda, altı izah yaptık. Allahu Teâlâ ise, bu hususta, bahsettiğimiz bu üç lafzı zikretmiştir. Böylece biz, bu üç lafızdan her birini, bu altı izahtan iki şeye hamletmiş olduk. Allah ne murat ettiğini en iyi bilendir.

Canın Dokunulmazlığı

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا ﴿٣٣﴾

"Allah'ın kutsal kıldığı cana, haklı bir sebep olmadıkça kıymayın. Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir. O da, katilde israf etmesin. Çünkü o, cidden yardıma mazhar edilmiştir" (İsrâ, 33).

Bu, Allahu Teâlâ'nın, bu âyette nehyettiği şeylerin ikinci nev'idir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Allah'ı inkârdan sonra en büyük günâh, adam öldürmedir. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ'nın, bu âyetlerde, önce zinâyı yasaklamakla işe başlayıp, ikinci olarak da öldürmeyi yasaklamasının sebebi nedir?"

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Biz, zinâ kapısının açılmasının, insanın, varlık âlemine girmesine mâni olacağını; öldürmenin ise, o varlık âlemine girdikten sonra, insanı yok etmek demek olduğunu beyân etmiştik. Binâenaleyh, onun varlık âlemine girmesi, varlık âlemine girdikten sonra onun yok edilmesinden önce gelir. İşte bundan dolayı, Allah, önce zinâdan, sonra da adam öldürmeden bahsetmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki, öldürmede aslolan, te'kîd edilmiş olan haramlıktır. Helâl olması ise, ancak arızî bir sebepten dolayı sâbit olur. Durum böyle olunca, muhakkak ki Allahu Teâlâ, asıl hükmüne binâen, mutlak manada öldürmeyi nehyetmiş, sonrada bu asıl hükümden, kendisinde öldürmenin helâl olduğu durumu istisnâ ederek, -ki bu helâlliği sağlayan şeyde, arızî birtakım sebeplerin olmasıdır- إِلَّا بِالْحَقِّ *"haklı bir sebep olmaksızın"* buyurmuştur. Binâenaleyh, biz burada, öldürmede aslolanın, haramlık olduğunu beyân etme ihtiyacını hissediyoruz. Bunun böyle olduğuna şunlar delâlet eder:

1) Öldürmek, zarar vermektir. Zarar vermede aslolan ise, onun haram olmasıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Dinde üzerinize hiçbir güçlük de yüklemedi"* (Hacc, 78) ve *"...size güçlük istemez"* (Bakara, 185) buyurmuştur. Bir de, (İslâm'da), zarar ve zarar ile mukabelede bulunma yoktur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْاٰدَمِيُّ بُنْيَانُ الرَّبِّ مَلْعُونٌ مَنْ هَدَمَ بُنْيَانَ الرَّبِّ *"İnsanoğlu, Allahu Teâlâ'nın yaptığı bir binadır. Allah'ın yaptığı binâyı yıkan mel'ûndur"* hadisidir.

3) İnsanoğlu ibadetle meşgul olmak için yaratılmıştır. Cenâb-ı Hak, *"Ben, cinleri ve insanları, ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım"* (Zariyât, 56) buyurmuştur. Hz. Peygamber de حَقُّ اللهِ عَلَى الْعِبَادِ اَنْ يَعْبُدُونَ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا *"Allah'ın, kulları üzerindeki hakkı, O'na ibâdet etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır"*[47] buyurmuştur. İbâdetle meşgul olmak ise, öldürme bulunmadığında tam olur.

4) Öldürmek, fesât çıkarmak demektir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın *"yeryüzünde fesat çıkarmayın"* (A'râf, 56) âyetinden dolayı, onun haram kılınmış olması gerekir.

5) Öldürmenin haram olduğunu bildiren delil ile, mubah olduğunu bildiren delil çatıştığında, âlimler, haram olduğunu bildiren delilin râcih olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. Aslı gerektiren şey haramlık olmasaydı, bu, müreccihsiz bir tercih olmuş olurdu ki, bu imkânsızdır, olamaz.

6) Biz, insanda, sırf akıllı bir varlık oluşundan başka, herhangi bir sıfatını tanımadığımızda, onun öldürülmesinin haram olduğuna hükmederiz. Ve yine biz, onun sırf insan olmasından başka bir şeyini, halini bilemediğimizde, onun kanının helâl olduğuna hükmedemeyiz. Binâenaleyh sırf insan oluş, onun öldürülmesinin haram olmasını gerektirmeseydi, bu böyle olamazdı. Bütün bu izahlarla öldürmede aslolanın haram oluş olduğu ve onun öldürülmesinin helâl oluşunun, ancak arızî birtakım sebeplerden dolayı olabileceği sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ öldürme işinde aslolanın haramlık olduğuna hükmederek وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِى حَرَّمَ اللهُ اِلَّا بِالْحَقِّ *"Allah'ın kutsal kıldığı cana, haklı bir sebep olmadıkça, kıymayın"* (İsrâ, 33) buyurmuştur. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"...kıymayın"* buyruğu, bir nehiy ve haram kılmadır. O'nun, *"...haram kıldığı..."* ifadesi de, bu haramlığı, te'kîdli olarak yeniden beyan buyurmadır. Daha sonra da Cenâb-ı

47 **Buhâri**, Cihâd, 46; **Müslim**, İmân, 48 (1/58-59).

Hak, bu haram oluştan arızî ve tesadüfî sebepleri istisnâ ederek, *"...haklı bir sebep olmadıkça..."* buyurmuştur. Sonra burada, iki yol bulunmaktadır:

Birinci yol: Âyetteki, *"...haklı bir sebep olmadıkça"* istisnası mücmeldir. Çünkü burada, o haklı sebebin ne olduğu ve izâhı bulunmamaktadır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz o mazlûm olarak öldürülenin velisine, katile, kısasın tam olarak uygulanmasını isteme konusunda bir yetki ve selâhiyet vermişizdir"* buyurmuştur. Bu ifade, o mücmel kelâmın bir beyânı addedilebilir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak sanki, "Allah'ın haram kıldığı cana haklı bir sebep olmadıkça, kıymayın. Bu haklı sebep ise, o mazlum olarak öldürülenin velisine, kısasın tam olarak uygulanmasını talep etme hususunda bir yetki vermiş olmamızdır" demiştir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bu âyette, *"...haklı sebep"*le murat edilenin, sadece bu şeklin olmasının gerektiğidir. Buna göre âyetin takdiri, "Allah'ın kutsal kıldığı cana kıymayınız. Ancak, kısâs halinde müstesnâ" şeklinde olur. Bu takdire göre bu âyet, tek bu sebep hariç, öldürmenin haram olması hususunda sarih bir nass olmuş olur. Böylece de, bu tek durumun dışında kalan hallerde, öldürmenin, aslı olan haramlığı üzere kalması gerekir.

Dokunulmazlığı Gideren Sebepler

İkinci yol: Biz, şöyle diyebiliriz: Sünnet, âyette bahsedilen o "haklı sebep"in şu üç şeyden birisi olduğunu göstermektedir: Bunlar da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى ثَلَاثٍ: كُفْرٌ بَعْدَ إِيمَانٍ وَزِنًا بَعْدَ إِحْصَانٍ وَقَتْلُ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Müslüman bir kimsenin kanı, ancak şu üç sebepten dolayı helâl olur: İmandan sonra küfre girmesi, evlendikten sonra zina etmesi ve haksız yere adam öldürmesi"*[48] hadisinde ifade edilmişlerdir.

Hadis Âyeti Tahsis Eder

Bil ki bu hadis, ahâd hadislerdendir. Binâenaleyh, biz şâyet Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* ifadesinin, onun, *"...haklı bir sebep olmadıkça..."* ifadesinin bir tefsiri olduğunu söylersek, âyet, bu tek sebebin dışında, insanları öldürmenin helâl olmayacağı hususunda sarih bir ifade olur. Bu durumda da, bu hadis bu âyeti tahsis etmiş olur. Ki bu da bizim, "Kur'an'ın umumî nasslarını, ahâd haberlerle tahsis etmek caizdir" şeklindeki sözümüze varıp dayanır. Ama biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz*

48 **Buhâri**, Diyât. 6: **Müslim**, Kasâme, 25-26 (3/1302-1303); **Müsned**, 1/61-70.

onun velisine bir selâhiyet vermişizdir" buyruğunda, O'nun, *"..haklı bir sebep olmadıkça"* buyruğunun bir tefsiri olmadığını söylersek, bu durumda bu hadis, âyette bahsedilen bu haklı sebebin bir tefsiri ve beyânı olmuş olur. Böyle olması halinde de bu, bizim "Kur'ân'ın umûmî nasslarını, haber-i vâhidle tahsis etmek caizdir" şeklindeki sözümüze istinâd etmemiş olur. Binâenaleyh, bu incelik böylece bilinmiş ola!. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyetin zahirine göre, öldürmenin helâl olmasının sebebi, sadece o kimsenin, mazlum bir kimseyi öldürmüş olmasıdır. Ama bu hadisin zahiri ise, âyetin bu hükmüne diğer şu iki şeyin de eklenmesini gerektirir. Bunlar:

a) İmandan sonra küfre girme,

b) Evlendikten sonra zinâ etme'dir. Bir başka âyet de, dördüncü bir sebebin bulunduğunu göstermektedir ki bu âyet de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a ve Rasûlü'ne harp açanların, yeryüzünde fesatçılığa koşanların cezası, ancak öldürülmeleri veya asılmaları...dır"* (Maide, 33) âyetidir. Bir başka âyet de, beşinci bir sebebin bulunduğuna delâlet etmektedir ki, bu da küfürdür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın ve Peygamberi'nin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, (...)larla muharebe edin"* (Tevbe, 29) ve *"onları nerede bulursanız, yakalayıp tutun, onları öldürün"* (Nisa, 89) buyurmuştur.

Fukahâ da bu hususta söz söylemiş ve diğer birtakım şeyler hususunda ihtilâf etmişlerdir:

1) Namaz kılmayan kimse öldürülür mü, öldürülmez mi? **Şafiî** (r.h)'ye göre öldürülür; **Ebu Hanîfe** (r.h)'ye göre öldürülmez.

2) Lûtîlik (Homosexualite) öldürülmeyi gerektirir mi gerektirmez mi? **Şafiî**'ye göre, gerektirir; **Ebu Hanîfe**'ye göre, gerektirmez.

3) Büyü yapan kimse, "Ben, falancayı yaptığım büyüyle öldürdüm" dediğinde, **Şafiî**'ye göre, onun bu sözü, onun öldürülmesini gerektirir, **Ebû Hanîfe**'ye göre gerektirmez.

4) Diğer bir şeyle, cisimle öldürmek kısası gerektirir mi gerektirmez mi? **Şafiî**'ye göre gerektirir, **Ebu Hanife**'ye göre gerektirmez.

5) Zekât vermemek öldürmeyi gerektirir mi gerektirmez mi? Âlimler, bu hususta **Hz. Ebu Bekir** zamanında ihtilaf etmişlerdir.

6) Hayvana yaklaşmak öldürülmeyi gerektirir mi gerektirmez mi? Fukahânın ekserisine göre, gerektirmez. Bir kısmına göreyse, gerektirir.

Gerektirmez diyenlerin delili, bu âyetin, tek bir sebep, yani mazlumu öldürme hariç, mutlak manada öldürmeden men etme hususunda sarih bir ifade olmasıdır. Bu tek sebebin dışında kalan yerlerde, onun asıl haramlığı üzere kalması gerekir. Bu görüşte olanlar, sözlerine devamla şunu da söylemişlerdir: Bu nass mutlak manada kan dökmenin haramlığını gerektiren pek çok delil ile de desteklenmektedir. Binâenaleyh, bu delillerle amel etmemek, ancak muârız bir delil bulunduğu zaman söz konusudur. Bu karşıt delil de, ya mütevâtir bir nass, yahut da âhâd hadislerden olan bir nass veyahut da bir kıyas olabilir. Bu hususta mütevatir nass bulunmamaktadır. Aksi halde ihtilaf olmazdı.

Âhâd haberlerden olan nassa gelince, bu, pek çok mütevatir nassa nispetle "mercûh" (zayıf ve geri planda) bir delil olmuş olur. Kıyas ise, nassa muâraza edemez (onun karşısında duramaz). Binâenaleyh, bu güçlü ve kesin temel kaidenin muktezasına göre, sayılı ve belli birtakım durumlar hariç, kan akıtmada aslolanın, onun haram oluşu olduğu sabit olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Maktûlûn Velisinin Yetkisi**

Cenâb-ı Hakk'ın *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir. O da, katilde isrâf etmesin"* buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Bu âyet, Allah'ın kan sahibine, öldürülenin velisine bir selâhiyet ve yetki tanıdığına delâlet eder. Ama, bu yetkinin hangi şey hakkında olduğunun izahına gelince, *"biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* ifadesinde buna herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Sonra burada iki yol vardır:

1) Allahu Teâlâ, bundan sonra, *"O da, katilde isrâf etmesin"* buyurunca, o salâhiyetin, ancak kısasın tam olarak uygulanmasını isteme hususunda olduğu anlaşılmış olur. Böyle olması zayıf bir ihtimaldir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* buyruğundan, "o zâlimin o öldürme hususunda isrâf etmesi, ileri gitmesi uygun düşmez" manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü, öldürülen kimse, bu hükümranlığın ve selâhiyetin, onun velisine tanınmış olması sebebiyle yardıma mazhar kılınmış olur.

2) Âyette bahsedilen bu selâhiyet mücmel olup, bu, hem âyet hem de hadisle tefsir edilmiş olan bir ifadedir. Âyete gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın,

Bakara Sûresi'ndeki *"Ey iman edenler! Maktuller hakkında size kısas yazıldı. Hür, hür ile; köle, köle ile; dişi, dişi ile (kısas olunur). Fakat kimin lehinde maktûlûn kardeşi (velisi) tarafından cüz'î bir şey affolunursa (hemen kısas düşer). Artık örfe uymak ve (diyeti) ona güzellikle ödemek (lâzımdır)"* (Bakara, 178) âyetidir. Biz bu âyetin tefsirinde, âyetin bu hususta vâcip olanın, mükellefin kısas ile diyet arasında muhayyer olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık. Habere gelince, bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Fetih gününde buyurduğu, وَمَنْ قُتِلَ قَتِيلًا مَظْلُومًا فَأَهْلُهُ بَيْنَ خِيَرَتَيْنِ إِنْ اَحَبُّوا قَتَلُوا وَإِنْ اَحَبُّوا اَخَذُوا الدِّيَةَ *"Kim, bir kimseyi öldürürse, onun velisi, şu iki şey arasında muhayyerdir: İsterse öldürürler, arzu ederse diyet alırlar"*[49] hadistir. Bu izaha göre âyetteki *"O da, katilde isrâf etmesin"* cümlesinin manası şöyle olur: "O velî için, isterse kısası tamamen tatbik ettirme; isterse diyeti tamamen alma selâhiyeti olunca, (kısas tatbiki sırasında) katilde isrâf etmesin" şeklinde olur ki, bu da, "Bu hususta evlâ olan, o velînin, kısasın tam uygulanmasını istemeye yönelmesi değil, ya diyet almakla yetinmesi veyahut da affa temâyül etmesidir" demektir. Netice olarak diyebiliriz ki, "**fî'l-katli**" ifadesindeki "fî" harf-i cerri, "bâ" (ile) manasındadır. Buna göre ifadenin manası, "O, öldürmeye yönelmesi sebebiyle, sakın müsrif olmasın!" demek olur ki, bu da onu (velîyi), affetmeye ve diyetle yetinmeye bir teşvik olmuş olur. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"(Ey erkekler) sizin bağışlamanız takvaya daha yakındır"* (Bakara, 237) buyurmuştur.

Ehl-i Kitabın Müşrik Olması

İkinci bahis: Âyet-i kerimede "وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا" ifadesinde "مَظْلُومًا" kelimesi nekire olarak getirilmiştir. Nekire ise bilindiği üzere kemâle delâlet eder. Binâenaleyh, öldürülen kimse, mazlum olma vasfında tam ve kusursuz olmadığı sürece bu nassın hükmünün muhtevasına giremez. **Şafiî** (r.h) şöyle demiştir: "Biz, Müslüman bir kimsenin, zımmîyi öldürdüğünde, onun bu âyetin hükmünün muhtevasına girmediğini delillendirmiştik. Bunun delili şudur: Zımmî, müşriktir. Müşrikin ise, kanı helaldir. Biz Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz ki Allah, kendisine eş tanınmasını bağışlamaz. Ondan başkasını, dileyeceği kimseler için bağışlar"* (Nisâ, 48) buyruğundan dolayı, onun müşrik olduğunu söyledik. Cenâb-ı Hak bu âyetinde, şirkin dışında kalan günahların, bazı kimseler hakkında affedileceğine hükmetmiştir. Binâenaleyh, şâyet Yahudî ve Hıristiyanların küfrü, şirkten başka bir şey olursa,

49 Benzer hadis: **İbn Mâce**, Diyât, 3-4 (2/876-877); **Tirmizi**, Diyât, 1 (4/11).

bu âyetin muktezâsına göre, o günahların bazı kimseler için bağışlanmış olması gerekir. Onlar hiç kimse hakkında bağışlanmış olmadıklarına göre, bu, onların küfrünün şirk olduğuna delâlet eder. Bir de Allahu Teâlâ, *"Allah hakikaten üçün biridir" diyenler, andolsun kâfir olmuştur"* (Maide, 73) buyurmuştur. Binâenaleyh, onların kabul ettikleri bu teslîs, ya sıfatlar açısından bir teslîs olur ki, bu batıldır; çünkü Allah'ın birkaç sıfatı olduğunu söylemek doğrudur, haktır ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin de görüşüdür. Fakat bunu, küfrü gerektiren bir teslis kılmak mümkün değildir. Yahut da bu, zâtlarda bir teslis olur. İşte, gerçek manada teslis bu olup, bunu söyleyenin müşrik olduğunda şüphe yoktur. Böylece zımmînin, müşrik olduğu sabit olur. Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"müşrikleri öldürünüz"* (Tevbe, 5) ifadesinden dolayı, müşrikin öldürülmesinin farz olduğunu söyledik. Binâenaleyh, bu delilin muktezâsı, zımmînin de kanının mubah olduğudur. Bu sebeple, mubahlık sabit olmasa bile, en azından mubahlık şüphesi bulunmaktadır.

Bu sabit olunca, biz diyoruz ki: Onun, mazlum olma niteliğinde, tam ve mükemmel olmadığı sâbit olur. Dolayısıyla Hak Teâlâ'nın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* buyruğunun hükmüne girmiş olmaz. Fakat hür bir kimse, köleyi öldürdüğünde, bu âyetin hükmüne girer. Fakat biz, *"Ey iman edenler, maktuller hakkında size kısas yazıldı. Hür, hür ile; köle, köle ile; dişi, dişi ile (kısas olunur)"* (Bakara, 178) âyetinin, hür insanın köleye karşılık öldürülemeyeceğine pek çok açıdan delâlet ettiğini izah etmiştik. Bu âyet, Hak Teâlâ'nın *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* âyetinden daha husûsîdir. Husûsî olan, umûmî olandan önce nazar-ı itibara alınır. Binâenaleyh bu son âyet ile, ne kasten öldürmenin kısası gerektirdiğine, ne zımmîye karşılık Müslümanın öldürülmesinin gerektiğine, ne de hür bir kimsenin köleye karşılık kısas edilmesi gerektiği meselesinde delil getirilemeyeceği sâbit olmuş olur.

Kısasta İsraf Yasağı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ *"O da, katilde israf etmesin"* ifadesine gelince, bu hususta birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu "israf" ile, o kimsenin (yani öldürülenin velisinin), hem katilin, hem de başkasının öldürülmesini istemesi manası kastedilmiştir. Bu böyledir, çünkü Araplardan birisi, soylu bir kabileden birisini öldürdüğünde,

öldürülenin velileri, soylu olmayan (sayılmayan) katilin kabilesinden birçok kimseyi öldürürlerdi. İşte Allahu Teâlâ bunu yasakladı ve sırf öldüren kimsenin kısas edilmesiyle yetinilmesini emretti.

2) Bu, o kimsenin sadece katilin öldürülmesine razı olmamasıdır. Çünkü cahiliyye Arapları, katilin kabilesindeki ileri gelen soylu kimseleri, öldürülen adamlarına karşılık öldürmeyi isterlerdi. Bundan dolayı onlar, katilin kabilesinden belli kişileri öldürür, katile dokunmazlardı.

3) Bu, sadece katili öldürmekle yetinmeyip, ayrıca ona bir de müsle yapmak (çeşitli uzuvlarını kesmektir). **Kaffâl,** bunun bütün bu manaların hepsine birden hamledilmesinin uzak bir ihtimal olmadığını, çünkü bütün bu manaların, "israf" olma bakımından aynı olduğunu söylemiştir.

İkinci bahis: Kıraat imamlarının çoğu, bu fiili yâ ile, "**felâ yusrif**" şeklinde okumuşlardır. Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

1) Buna göre kelamın takdiri, "O velinin, öldürme hususunda israf etmesi (aşırı gitmesi) uygun düşmez" şeklindedir.

2) Bu fiilin fâilinin, zâlim olan o kâtil olmasıdır. Buna göre ifade, "O zâlimin israf etmemesi gerekir" manasında olur ki, onun israf etmesi de, bu haksız yere öldürmeye yönelmesidir. **Hamza** ve **Kisâî,** bu fiili, muhâtab olarak, tâ ile "**fela tusrif**" (sen israf etme) şeklinde okumuşlardır. Bu şekilde okuyuş şu iki manadan ötürü olabilir:

a) Buradaki hitap, haksız yere öldürecek kimseyedir. Buna göre ona sanki, "Ey insan, israf etme" denilmiştir. Bu israf da, onun sırf bir haksızlık olan o öldürme işini yapmasıdır. Bu, "yapma, çünkü eğer onu mazlûm olarak öldürürsen, senin de kısas ile öldürülmen gerekir" demektir.

b) Bu hitap, öldürülenin velisinedir. Binâenaleyh bu, "Ey veli, (kısâs ile) öldürmede israf etme", yani "katilin, kısas edilmesini istemekle yetin, daha fazlasını isteme" demektir.

Maktûl Hakkında Telafi

Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا *"Çünkü o, cidden yardıma mazhar edilmiştir"* ifadesi ile ilgili şu üç izah yapılmıştır:

1) Sanki, o haksız yere bu öldürme işine teşebbüs eden kimseye "yapma, çünkü öldüreceğin kimseye sana karşı hem dünyada, hem âhirette yardım edilir. Ona dünyada yapılacak yardım, katilin kısas edilmesi ile olur.

Âhirette yapılacak yardım ise, onun mükâfatının çok, öldürenin ise cezasının çok olmasıdır" denilmektedir.

2) Bu veliye, o zâlim katili öldürme hususunda yardım edilir. Binâenaleyh veli, bu yardım ile yetinsin. Çünkü o, yardıma mazhar kılınmıştır. Bundan fazlasını umması uygun düşmez. Çünkü Allah'tan yardıma mazhar olmuş kimselerin fazlasını istemeleri haram olur.

3) Bu zâlim katilin, kısasın tastamam yapılmasını istemekle yetinmesi, fazlasını istememesi gerekir.

Bil ki birinci ve ikinci görüşe göre, öldürülenin ve velisinin, Allah katından yardıma mazhar olmuş kimseler oldukları ortaya çıkmaktadır. **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: **"Ali b. Ebu Talib** (r.a)'e dedim ki: "Allah'a yemin ederim ki, **Ebu Süfyân**'ın oğlu size gâlip gelecek. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Kim mazlûm olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* buyuruyor" dedim" **Hasan el-Basrî** de: "Allah'a yemin olsun ki, **Muâviye, Hz. Ali**'ye karşı, ancak *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* âyetinden ötürü muzafferiyet sağlamıştır" demiştir. Allah en iyi bilendir.

Yetim Malını Koruyun

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۚ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ ۖ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ﴿٣٤﴾

"Yetimin malına, o, erginlik çağına erişinceye kadar yaklaşmayın. Ancak en iyi bir surette olması müstesnâ. Bir de ahdi yerine getirin. Çünkü ahidden sorulur" (İsra, 34).

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın bu âyetlerde nehyettiği şeylerin üçüncüsüdür.

Bil ki zinânın, nesep karışıklığına sebebiyet verdiğini, bunun da çocukların büyütülüp terbiye edilmesine ihtimam göstermemeye yol açacağını, bu ihtimamsızlığın da soyun kesilmesi neticesine götüreceğini, bunun da yeni insanların dünyaya gelmesini önleyeceğini anlatmıştık. Katillik ise, insanların dünyaya geldikten sonra yok edilmeleri demektir. Dolayısıyla, zinayı ve katilliği nehyetmenin, netice itibarı ile canları telef etmekten

nehyetmeye dayandığı sabit olmuş olur. Bundan dolayı Allahu Teâlâ bütün bunları zikredince, bunun peşinden, malları telef etmekten nehyetmiştir. Çünkü insanların canlarından sonra, en kıymetli şey, mallarıdır. Malları telef edilmemesi gereken insanlar ise, öncelikle yetimlerdir. Çünkü yetim, küçük, zayıf ve tamamen âciz olduğu için, malının telef edilmesiyle ona büyük zarar verilmiş olur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, bilhassa yetimlerin mallarını telef etmeyi nehyederek, *"Yetimin malına (...) yaklaşmayın. Ancak en iyi bir suretle olması müstesna"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, *"Büyüyecekler (de ellerinizden alacaklar diye, yetimlerin mallarını), israf ile tez elden yemeyin. (Yetimlerin velilerinden) zengin olan (ona) tenezzül etmesin. Fakir olan ise, (ondan) örfe göre yesin"* (Nisa, 6) âyetidir.

Âyetteki, *"Ancak en iyi bir surette olması müstesna"* istisnasının manası hususunda, şu iki izah yapılmıştır:

a) Yetimin malını, artırıp çoğaltacak muâmelelerde, alış-verişlerde bulunmak müstesnâ.

b) O mala ihtiyaç duyduğunda, ondan yemen müstesna. **Mücâhid, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bir kimse, o maldan yeme ihtiyacı hissederse, onu örfe göre (normal bir ölçüde) yer ve yediğini, eli genişlediğinde öder. Eğer eli hiç genişlemezse, ona bundan dolayı bir mes'ûliyet olmaz."

Bil ki velinin, yetim üzerindeki velâyeti, o yetimin erginlik (nikâh) çağına ulaşmasına kadar sürer. Cenâb-ı Allah bu hususu, bir başka âyetinde, *"Yetimleri, (nikâh) çağına erdikleri zamana kadar (gözetip) deneyin. Eğer o vakit, onlarda bir akıl ve salah görürseniz, mallarını kendilerine teslim edin"* (Nisa, 6) buyurarak beyân etmiştir. O halde âyette geçen, **"eşüdd"** kelimesi ile murat edilen, o yetimin aklı ve rüşdü ile malını iyi kullanıp idare edecek bir hale ulaşmasıdır. İşte bu noktada, başkalarının onun üzerindeki velâyeti sona erer. Bu çağ, büluğ çağıdır. Ama yetim, aklı kemale ermeksizin büluğ yaşına gelirse, başkasının onun üzerindeki velâyeti devam eder. Allah en iyi bilendir. Aklın erginliğe ermesi ise, mükemmelleşmesi, his ve hareketlerinin kuvvet bulmasıdır. Allah en iyi bilendir.

Sözünüzde Durunuz

Cenâb-ı Hak وَاَوْفُوا بِالْعَهْدِ اِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُلًا *"Bir de ahdi yerine getirin. Çünkü ahidden sorulur"* buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ, ilk önce beş şeyi emretmiş ve sonra şu üç şeyi nehyetmiştir:

a) Zina'yı,

b) Haksız yere adam öldürmeyi,

c) En iyi bir suretle olması müstesna, yetimin malına yaklaşmayı.

Bu nehyin peşi sıra da üç emri getirmiştir:

Birincisi: *"Ahdi yerine getirin"* emridir. Bil ki bir işi belgelemek ve onu iyice sağlama almak için, önceden yapılmış olan anlaşma, "ahit"tir. O halde âyetteki, *"Ahdi yerine getirin"* emri, *"Ey iman edenler, bağlandığınız akitleri yerine getirin"* (Maide, 1) âyetinin bir benzeridir. Binâenaleyh, *"Ahitleri yerine getirin"* âyetinin muhtevasına, alış-veriş, ortaklık, yemin, nezir (adama), sulh (barış) ve nikâh gibi bütün ahitler girer. Bu hususta sözün özü şudur: Âyetin muktezasına göre, iki kimse arasında geçen ve yapılan her akit ve ahde, o iki kişinin, akit ve ahitlerinin gereğine göre, bağlı kalmaları ve gereğini yerine getirmeleri icap eder. Ahde ve akde bağlı kalmamayı gerektirecek ayrı bir delil (husus) bulunursa, bu durum müstesna. O halde, bu âyetlerin gereği, içinde karşılıklı anlaşma bulunan her alış-verişin ve ortaklığın doğru olduğuna hükmetmedir. Bu nass, ahde ve akde vefâ göstermek gerektiğine delâlet eden diğer nasslarla da kuvvetlenir. Mesela, *"Ahit yaptıkları zaman, (o muttakiler) ahitlerini yerine getirirler"* (Bakara. 177); *"Onlar, emanetlerine ve ahitlerine riâyetkârdırlar"* (Mü'minûn, 8); *"Allah alış-verişi helal kılmıştır"* (Bakara, 275); *"Ey iman edenler, birbirinizin mallarını, karşılıklı rızâ ile yapılan bir ticaret olması müstesna, haram yollarla yemeyin"* (Nisa, 29) ve *"Alış-veriş yaptığınız vakit şahit tutun"* (Bakara, 282) âyetleri gibi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, لَا يَحِلُّ مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا عَنْ طِيبَةٍ مِنْ نَفْسِهِ *"Bir Müslümanın malı, ancak kendi gönül rızası ile verilmiş olursa, (başkasına) helâl olur."*[50]; إِذَا اخْتَلَفَ الْجِنْسَانِ فَبِيعُوا كَيْفَ شِئْتُمْ يَدًا بِيَدٍ *"(Alınıp-satılacak, değiştirilecek malların) cinsi farklı olduğu zaman, onları peşin olarak, istediğiniz gibi, alıp-satabilirsiniz"* ve مَنِ اشْتَرَى شَيْئًا لَمْ يَرَهُ فَهُوَ بِالْخِيَارِ إِذَا رَآهُ *"Kim, görmeden bir şeyi satın alırsa, onu gördüğü zaman alıp almamakta muhayyerdir"*[51] buyurmuştur. Binâenaleyh bütün bu âyet ve haberler, alış-verişlerde, ahitlerde ve akitlerde asıl olanın, bunların geçerli olması ve bunların gereğinin yerine getirilmesinin farz olduğunu gösterirler.

50 **Keşfu'l-Hafa**, 2/370.

51 **Kenzu'l-Ummâl**, 4/9703.

Bu sabit olunca biz deriz ki: "Bunun bâtıl ve fâsit olduğuna delâlet eden daha hususî bir nass bulursak, hususî nassın, umûmî nassa takdim edilmesi gerektiğini söyleriz. Aksi halde hepsinin doğruluğuna hükmederiz. Fakat nassın kıyas ile tahsis edilmesine gelince, biz onu batıl sayarız (kabul etmeyiz). İşte bundan dolayı, bütün muâmelât kapıları, enine-boyuna, bu tek âyet ile bilinmiş ve zapturapt altına alınmış olur. Böylece de mükellefin yaptığı işle kalbi emin ve nefsi mutmain olmuş olur. Çünkü bu nasslar, o muâmelâtın doğruluğuna delâlet ettiğine göre, Allah'ın beyanından (hükmünden) sonra başka beyân olamaz. Böylece de şer'î hüküm malûm ve mazbut olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُلًا *"Çünkü ahitten sorulur"* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, ahit yapanın, yaptığı ahitten mes'ûl olacağı murat edilmiştir. Buna göre, bu demektir ki, muzâf hazfedilmiş, muzâfun ileyh onun yerine geçmiştir. Bu tıpkı, *"O beldeye sor"* (Yusuf, 82) âyetinde olduğu gibidir. (Yani "o beldenin ahalisine sor" demektir.)

2) Bu, "Ahd mes'uldür (istenir)" yani, "Bunu yapandan, bu ahdi zâyi etmemesi ve tastamam yerine getirmesi istenir" demektir.

3) Bunun bozulduğu farzedilerek sanki ahitte bulunan, ama ahdini bozan kimseye, "Niçin bozdun, ahdini yerine getirmeli değil miydin?" diye hesap sorulur. Bu tıpkı, diri diri gömülen kız çocuğu hakkında, *"Bu, hangi günahtan (suçtan) dolayı öldürüldü"* (Tekvir, 9) denilmesi, yine **Hz. İsa**'ya *"İnsanlara sen mi, "Beni ve anamı, Allah'tan başka iki ilah edinin" dedin"* (Maide, 116) denilmesi gibidir. Burada hitâp **Hz. İsâ**'ya yapılmıştır, ama yadırgananlar başkasıdır.

Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutunuz

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴿٣٥﴾

"Ölçtüğünüz vakit de ölçeği tam yapın. Doğru terazi ile tartın. Bu hem daha hayırlıdır, hem âkıbet itibarıyla daha güzel" (İsra, 35).

Bu âyetlerde bahsedilen emirlerden **ikincisi** de, *"Ölçtüğünüz vakit ölçeği tam yapın"* emridir. Bundan maksat, ölçerken eksiksiz ölçmektir. Cenâb-ı Allah, eksik tartıp ölçenler hakkındaki şiddetli vaîdlerini, *"Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay haline. Ki onlar insanlardan ölçekle aldıkları zaman, tastamam alırlar, onlara ölçekle yahut tartı ile verdiklerinde ise eksik verirler"* (Tatfif, 1-3) âyetlerinde beyan buyurmuştur.

Bu âyetlerde zikredilen emirlerden **üçüncüsü** *"Doğru terazi ile tartın"* emr-i ilahisidir. Binâenaleyh geçen ifade ölçüyü tam yapma, bu ifade de, tartıyı tam ve eksiksiz yapma hakkındadır. Bunun bir benzeri de, *"Tartıda haksızlık etmeyin ve teraziyi adaletle doğrultun, eksik tartmayın"* (Rahman, 8-9) ve *"Ölçüde ve tartıda adaleti yerine getirin, insanların mallarını (haklarını) eksiltmeyin. Yeryüzünde fesatçılar olarak fenalık yapmayın"* (Hûd, 85) âyetleridir.

Bil ki eksik tartmak ve noksan ölçmeden dolayı olan farklılık çok azdır. Halbuki buna mukabil olan ilahî tehdit, çok sert ve şiddetlidir. Binâenaleyh insanın bundan çok sakınması gerekir. Bu hususta ilahî vaîd ve tehdit büyüktür. Çünkü bütün insanlar, çeşitli muamelelere ve alış-verişte bulunmaya muhtaçtırlar. Bazen insan, malını koruma hususunda gafil olur. Binâenaleyh Şârî Teâlâ Hazretleri, malları sahiplerinde bırakmaya gayret göstermek ve o önemsiz miktarı çalmak suretiyle insanın hırsızlığa bulaşmasını engellemek için, eksik ölçüp noksan tartmayı alabildiğine men etmiştir. "Kıstas", terazi manasındadır. Fakat örfen bu, teraziden büyük olur. İşte bundan ötürü, halkın dilinde bu, "kantar" diye bilinir. **"Kıstâs"** kelimesinin, **Rumca** veya **Süryanice** olduğu ileri sürülmüştür. Ama doğru olan, bunun Arapça olup, istikamet ve itidal manasına gelen, "kıst" mastarından müştak olmasıdır. Velhasıl bunun manası, "iki taraftan birisine meyletmeyen, tam ortada (dengede) duran" demektir. Âlimler bu kelimenin, kâf'ın kesresiyle de, zammesiyle de kullanılabileceğinde ittifak etmişlerdir. **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın râvisi **Hafs,** bunu **"Kıstâs"** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, **"Kustâs"** şeklinde okumuşlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ خَيْرٌ *"Bu daha hayırlıdır"* yani, "tam ölçüp tartmak, insanın, sayesinde dünyada kötü nâm ile anılmaktan, âhirette de şiddetli cezadan kurtulacağı için, eksik ölçüp tartmaktan daha hayırlıdır, وَاَحْسَنُ تَاْوِيلًا *"Akıbet itibariyle daha da güzeldir"* buyurmuştur. Te'vil, işin kendisine varıp dayandığı şey demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak başka âyetlerinde de, *"Akıbetçe hayırlıdır"* (Meryem, 76) *"Netice itibarıyla daha*

hayırlıdır" (Kehf, 44) ve *"Sonuç itibariyle de daha hayırlıdır"* (Kehf, 46) buyurmuştur. Hak Teâlâ bunun neticesinin, neticelerin en güzeli olduğunu bildirmiştir. Çünkü o dünyada, eksik ölçüp tartmaktan sakınmakla meşhur olduğunda, bütün insanlar ona güvenir ve kısa zamanda zengin olur. Biz nice fakirler gördük ki, insanlar yanında güvenilir ve hıyanetten sakınır olmakla meşhur oldukları için, kalpler onlara yönelmiş ve kısa zamanda zengin olmuşlardır. Âhirette ise o, büyük bir mükâfat elde edecek ve elem verici bir azaptan kurtulacaktır.

İlme Dayanmanın Önemi

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا ﴿٣٦﴾

"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların her biri bundan mes'uldür" (İsra, 36).

Âyetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, üç emrini izah edince, daha sonra nehiylerini zikretmeye başlamış ve önce şu üç şeyi yasaklamıştır:

Birincisi, وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* nehyidir. "**Takfu**" kelimesi, Arapların, birisi birisinin peşine düşüp onu izlediğinde söyledikleri, قَفَوْتُ أَثَرَ فُلَانٍ - أَقْفُو - قَفْوًا - وَقُفُوًّا "Ben falancanın peşine düştüm" deyiminden alınmıştır. Beytin sonunda geldiği için, peşi sıra olduğu için, şiirin kafiyesine de "kâfiye" denmiştir. Yine meşhur bir kabile "**Kâfe**" diye adlandırılmıştır. Çünkü onlar, insanların ayak izlerini takip ederek, ayak izlerine bakarak o insanların halleri hakkında istidlâl ederler, (fikir yürütürlerdi). Cenâb-ı Hak da, ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا *"Sonra bunların izleri üzerinde ardı ardınca peygamberlerimizi yolladık"* (Hadid, 27) buyurmuştur. Enseye de, insan bedeninin arkasında olduğu için, "**kafa**" denmiştir. Çünkü ense, sanki bedeni izleyen ve onu takip eden bir şey gibidir. Binâenaleyh âyetteki لَا تَقْفُ "Hakkında bilgin olmayan şeyi, söz söyleyerek veya fiili olarak takip etme, peşine düşme"

manasında olur. Bunun neticesi, bilinmeyen bir şey hakkında hüküm vermekten, konuşmaktan nehyetmeye varıp dayanır.

Bu, altında pek çok türlerin (şeylerin) toplandığı genel bir ifadedir. Bu sebeple müfessirlerin her birisi bunu, bu türlerden birisine hamletmiştir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, atalarını taklit ettikleri için, ulûhiyyet ve nübüvvet hususunda inandıkları şeylerden, müşrikleri nehyetmek murat edilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ o müşriklerin bu inançlarında, hevâ-ü heveslerine uyduklarını bildirerek, *"Bu (putlar), sizin ve atalarınızın taktığınız boş adlardan başka bir şey değildir. Allah onların tanrılığı hakkında hiçbir hüccet indirmedi. O müşrikler, kuruntudan ve nefislerinin arzu ettiği hevâ-ü hevesten başkasına tabi olmazlar"* (Necm, 23) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, onların, öldükten sonra dirilişi inkâr etmeleri hususunda *"Hayır, onların bilgileri, âhireti (anlamaya) yetişmemiştir. Hayır, onlar bundan şüphe ederler. Hayır, onlar bundan kördürler"* (Neml, 66) buyurmuştur. Yine Allah: *"Müşrikler: "Biz, sırf bir zan ve tahmin yürütüyoruz. Biz, kat'î inanç ve bilgi ile bilenler değiliz" dediler"* (Casiye 32); *"Allah'tan dosdoğru bir delil olmaksızın, hevâ-ü hevesine uyandan daha sapık kimdir?"* (Kasas, 50); *"Dillerinizin yalan yere tavsif ettiği şeyler için, "şu helaldir, şu haramdır" demeyin"* (Nahl, 116) ve, *"De ki: "Nezdinizde, herhangi bir ilim varsa hemen onu bize çıkarın. Siz (kuru) bir zandan başka bir şeye uymuyorsunuz"* (En'am, 148) buyurmuştur.

2) **Muhammed b. Hanefî**'nin, bu âyetten muradın, yalan yere şâhitlik etmek olduğunu söylediği nakledilmiştir. **İbn Abbas** (r.a) da, "Ancak, gözünün gördüğü, kulağının işittiği ve kalbinin iyice anladığı şeyler hususunda şâhitlik et" demiştir.

3) Bununla, evli erkek ve kadınlara (zina) iftirasında bulunup, onlar hakkında asılsız şeyleri uydurmak nehyedilmiştir. Çünkü bu, Arapların adeti idi. Onlar, hicivlerinde bunu yapar ve çok ileri giderlerdi.

4) Bununla, yalan söyleme nehyedilmiştir. **Katâde:** "Duymadığım halde "duydum", görmediğim halde "gördüm", ve bilmediğim halde "biliyorum" deme" demiştir.

5) Bu, "iftirâ etme" manasına olup, aslı yine "**kafâ**" mastarındandır. Buna göre, sanki bu, birisinin arkasından söylenmiş bir söz olur ki, bu da, gıybet etmek demektir. Gıybet de insanı, arkasından, gıyabında hoşlanmayacağı

şekilde anmak, yâd etmektir. Bazı haberlerde, "Kim bir Müslümanın peşine, onda olmayan bir sıfatla düşer (gıybetini yaparsa), Allah onu cehennemliklerin vücutlarından akan pis kokulu şeylerin içine atar" diye gelmiştir. Bil ki âyetin lafzı umumî olup, bütün izah edilen bu şeyleri içine alır. Dolayısıyla sınırlamaya mahal yok. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Zan ile Amel Edilen Yerler**

Kıyası kabul etmeyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Kıyas, ancak zan ifade eder. Zan ise, ilimden farklıdır. O halde, Allah'ın dini hususunda kıyas ile hükmetmek, insanın bilmediği bir hususta hüküm vermesi demektir. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* buyruğundan ötürü, bunun caiz olmaması gerekir.

Buna birkaç yönden cevap verilir:

1) Sırf zanna dayanarak din hususunda pek çok yerde hüküm vermek, icmâ-i ümmet ile câiz görülmüştür:

a) Fetvaya göre amel etmek, zan ile amel etmektir ve caizdir.

b) Şâhitlerin şahitliğine göre işlem yapmak, zan ile hüküm vermektir ve bu da câizdir.

c) Kıbleyi araştırmadaki gayret sadece zanna dayanır, ama caizdir.

d) Telef edilen şeylerin kıymetlerini, işlenen suçların denklerini (erşlerini) tayin etmek ancak zanna göre olur, ama caizdir.

e) Damar yardırmak, kan aldırmak ve diğer tıbbî müdahalelerde bulunmak zanna dayanır, ama caizdir.

f) Bu kesilen hayvanların, Müslüman için kesilmiş şeyler olması da zanna dayanır. Ama buna hüküm bina etmek caizdir.

g) Cenâb-ı Hak, *"(Eğer karı ile kocanın) aralarının açılmasından endişeye düşerseniz, o vakit (erkeğin) ailesinden bir hakem, (kadının) ailesinden bir hakem gönderin"* (Nisa, 35) buyurmuştur. Bu şikâkın (ayrılığın-anlaşmazlığın) mevcut olması, zannedilen bir şeydir, kesin bilinen bir şey değildir.

h) Bir kimsenin mü'min olduğuna hükmetmek de zanna göredir. Ama sonra biz bu zan üzerine, mirasın olması, Müslüman mezarlığına gömülmesi gibi, birçok hükümler binâ ederiz.

i) Dünyada muteber olan, yolculuklar, kazanç elde etmeler, belli zamanlar için muamelelerde bulunmak, dostların dostluğuna, düşmanların

düşmanlığına güvenmek gibi bütün işlerin hepsi zanna dayanırlar. Ama işleri böyle zanlara dayamak caizdir.

k) Hz. Peygamber (s.a.s) نَحْنُ نَحْكُمُ بِالظَّاهِرِ وَاللّٰهُ يَتَوَلَّى السَّرَائِرِ *"Biz zâhire (görünüşe) göre hüküm veririz. Allahu Teâlâ ise, içlerde olanı bilir"* buyurmuştur. Bu, zannın bu on çeşit şeyde muteber olduğunu açıkça gösterir. Binâenaleyh, "işi zan üzerine binâ etmek caiz değildir" diyen kimsenin sözü batıldır, yanlıştır.

2) Zan, bazen "ilim" diye isimlendirilir. Bunun delili, *"Mü'min kadınlar muhâcir olarak geldikleri zaman, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilendir ya. Fakat siz de onların mü'min kadınlar olduklarına bilgi edinirseniz, onları kâfirlere döndürmeyin"* (Mümtehine, 10) âyetidir. Malumdur ki, onların mü'min olup olmadıklarını bilmek, ikrarlarına göre mümkündür. Bu ise, ancak zan ifade eder. Binâenaleyh Allahu Teâlâ âyette, bu zannı "ilim" diye isimlendirmiştir.

Kıyas ile Zan İlişkisi

3) Kesin deliller, kıyas ile amel edilebileceğine delâlet edince, bu delil de, Allah'ın bu durumdaki hükmünün, nass mahallindeki hükmüne denk olduğunda (zan yolu ile) delil olunca, sizler de bu zanna göre amel etmekle mükellef olursunuz. Böylelikle burada da zan, hüküm yerine vaki olmuş olur. Ama bu hüküm malum ve kesindir.

Kıyası kabul etmeyenler birinci soruya şöyle diyerek cevap verirler: "Âyetteki, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* buyruğu kendisine yukarıda zikredilen on şekilde "tahsis" dahil olmuş olan umûmî (genel) bir ifadedir. Binâenaleyh bu umûmî ifade, bu on şeklin dışında, hüccet olarak kalır. Sonra biz diyoruz ki: Bu on şekil ile, nizâ mahalli olan husus arasındaki fark şudur: Bu on şekil, bu hükümlerin, muayyen vakitlerde belli şahıslara has hükümler olma bakımından müşterektirler. Muayyen bir kimsenin, muayyen bir manaya ve izaha müracaat edip yöneleceği hal ve durum, bu muayyen şahısla ilgili olarak vâkî olmuştur. Şâhitlik, kıblenin tayini ve diğer durumlar hakkında söylenecek söz de bunun gibidir. Muayyen zamanlarda, muayyen şahıslarla ilgili hadiseler için nass ve delil getirme, nihâyeti olmayan hususlarda nass ve delil getirme yerine geçer. Bu ise imkânsızdır. İşte bu zaruretten ötürü, biz zann-ı gâlip ile yetindik. Kıyaslarla sâbit olan hükümlere gelince, bunlar da küllî vak'alarda geçerli olan genel hükümler olup, bunlar da mazbut, belirli ve sayıca az

hadiselerdir. Bunlara dâir nass getirmek mümkündür. İşte bundan ötürüdür ki, kıyas yoluyla bu hükümleri çıkaran fakihler, bunları tespit etmiş ve kitaplarında zikretmişlerdir. Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki: Sizin zikrettiğiniz o on duruma dâir hükümler için delil ve nass getirmek mümkün değildir. İşte bundan ötürü, bu hususlarda hüküm koyucunun, zan ile yetinmesi gerekir. Fakat kıyas yoluyla elde edilen hükümlere gelince, bunlara dair delil getirmek mümkün olup, bu hususlarda zan ile yetinmek câiz değildir. Böylece ikisi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır."

Bunların "Zan, bazen ilim olarak isimlendirilir" şeklindeki izaha karşı cevaplarına gelince, bunlar derler ki: "Bu yanlıştır. Çünkü, "Bu iş zanna dayanır, malum değildir" veya "Bu iş malumdur, zanna dayanmaz" denilebilir. Bu da, iki ifade arasında bir farklılığın bulunmasına delalet eder. Hem sonra *"De ki: "Nezdinizde herhangi bir ilim varsa hemen onu bize çıkarın. Siz (kuru) bir zan dan başka kimseye uymuyorsunuz?"* (En'am, 148) âyeti burada ilmin nefyedilip zannın bulunduğunu gösterir. Bu da, bu iki şeyin birbirinden farklı olduğuna delalet eder. Ama Cenâb-ı Allah'ın, *"Eğer onların mü'min olduklarına bilgi edinirseniz"* (Mümtehine, 10) âyetine gelince, burada mü'min, mü'min olduğunu ikrar eden kimsedir. Bu ikrar ise, ilimdir (bilinen bir şeydir).

Üçüncü cevap da (kıyası reddedenlere göre) zayıftır. Çünkü bu, ancak kıyasın, kesin delil ile bir hüccet olduğunun sâbit olması halinde tamam olur. Bu ise yanlıştır. Çünkü böyle bir hüccet, ya aklî, ya naklî olur. Aklî olması, söz konusu olamaz. Çünkü zan ifade eden kıyasın, bir hüccet olması aklen gerekli (vacip) değildir. Buna delalet eden şey ise şudur: Şeriatin, "sizi kıyasa müracaat etmekten nehyettim" diyebileceğinde bir anlaşmazlık yoktur. Eğer kıyasın bir hüccet olması, sırf aklî bir durum olsaydı bu imkânsız olurdu. İkinci ihtimale gelince, bu da söz konusu değildir. Çünkü kıyasın bir hüccet olduğu hususundaki nakil delil ancak, mütevâtir bir nakil ile naklolunan ve bu mananın sabit olduğuna delil oluşu da ancak aksine muhtemel olmayan kesin bir delalet olduğu zaman kesin bir delil olur. Eğer böyle bir delil var ise, herkese ulaşmış olur, herkes onu bilir ve böylece ortada bir anlaşmazlık olmazdı. Böyle olmadığına göre, bu meselede, kat'î bir naklî delilin bulunmadığını anlıyoruz. Böylece de, kıyasın bir hüccet olduğunu ispat etme hususunda, kesin olarak kat'î bir delilin bulunmadığı sübut bulmuştur. Binâenaleyh sizin, "Kıyas ile ortaya konan hüküm malum (kesin) olup, zanna dayanmamaktadır" şeklindeki

sözünüz geçersiz olur. İşte bu delilin ortaya konulması hususunda söylenen bütün sözler bundan ibarettir."

Buna verilecek cevap hususunda, söylenebilecek en güzel şey şudur: "Sizin, kendisine itimat ettiğiniz (delil getirdiğiniz) bu âyete tutunmak, tahsis görmüş bir umumî hükme (yani sınırlandırılmış genel bir hükme) tutunmaktır. Tahsis görmüş bir genel hükme tutunmak ise, ancak bir zan ifade eder. Eğer bu âyet, zanna tutunmanın câiz olmadığına delâlet etseydi, bu, bu âyete tutunmanın da caiz olmadığına delalet ederdi. Binâenaleyh bu âyetin bir delil olduğunu söylemek, onun nefyini kabul etmek demektir. Dolayısıyla da bu bir tenakuz olmuş olur ve bununla istidlâl etme işi düşer. Allah en iyi bilendir. Birisi çıkıp da "Biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininden, Kur'ân'ın âyetlerine sarılmanın şeriat hususunda bir hüccet olduğunu açık bir tevatürle biliyoruz" diyerek cevap verebilir. Bu cevaba karşılık da, "Tahsis görmüş genel (nassın) bir delil olduğu tevatürle bilinemez" diye cevap verilir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Bilgi Vesileleri**

Âyetteki إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا ***"Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların her biri bundan mes'uldür"*** cümlesi hakkında iki bahis vardır:

Birinci bahis: İlimler, ya duyularla, ya akıl ile elde edilir. Cenâb-ı Hak, birinci kısma kulağı ve gözü zikrederek işaret etmiştir. Çünkü insan bir şeyi duyup gördüğünde, onu anlatır ve haber verir.

Akılla elde edilen ikinci kısım ilim de ikiye ayrılır:

a) Bedîhî,

b) Kesbî.

Cenâb-ı Hak, aklî ilimlere de, âyette, "kalp" kelimesiyle işaret etmiştir.

İkinci bahis: Âyetin zâhiri, bu uzuvların sorumlu tutulacağını göstermektedir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, duyan, gören ve kalbi olan kimsenin mes'ul olacağı manası kastedilmiştir. Çünkü mes'ul tutulma, ancak aklı olan kimseler için söz konusudur. Bu sayılan uzuvlar ise böyle değildir. Aksine aklı ve anlayışı olan, insanın kendisidir. Binâenaleyh bu, *"O beldeye sor"* (Yusuf, 82) âyetinde olduğu gibidir. Buradaki "belde" ile, belde ahalisi murat edilmiştir. Binâenaleyh insana, "Niçin dinlenmesi haram olan şeyleri dinledin,

bakılması helal olmayan şeylere baktın ve düşünülmesi, karar verilmesi helal olmayan şeyleri, niçin karar verip yaptın?" denilecek.

2) Âyet şöyle de izah edilir: O kimselerin hepsi, kulağından, gözünden ve kalbinden mes'ul olacaklardır ve onlara, "Kulağınızı Allah'a taatte mi, yoksa isyanda mı kullandınız?" denilecek. Diğer uzuvlar hakkında da aynı sorgu yapılacak. Çünkü bu duyular, nefsin âlet edevâtıdır. Nefis de âdeta onların başkanı, emîri ve onları kendisi için kullanan efendi gibidir. Binâenaleyh, eğer nefis onları hayırlarda kullanırsa mükâfatı, yok eğer şerlerde ve günahlarda kullanırsa cezayı hak eder.

3) Allahu Teâlâ'nın, âhirette insanın uzuvlarında hayatı yaratacağı ve onların da insan aleyhine şahitlikte bulunacağı Kur'ân ile sabittir. Bunun delili, *"O gün, aleyhlerinde kendi dilleri, kendi elleri, kendi ayakları neler yaptıklarına şahitlik edecektir"* (Nûr, 24) âyetidir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hakk'ın, uzuvlarda hayatı, aklı ve konuşma kabiliyetini yaratıp, sonra onlara soru sorması uzak bir ihtimal, olmaz bir şey değildir.

Mağrur Bir Şekilde Yürüme

وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا ۖ إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا ﴿٣٧﴾
كُلُّ ذٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا ﴿٣٨﴾

"Yeryüzünde kibr-ü azametle yürüme. Çünkü, yeryüzünü yaramazsın, boyca da asla dağlara eremezsin. Kötü olan bütün bunlar, Rabbinin indinde sevilmeyen şeylerdir" (İsra, 37-38).

Bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyetlerdeki nehiylerinden **ikincisi**'dir. Bu konu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"**Merah**", aşırı sevinme ve şımarıklık demektir. Nitekim Arapçada, "مَرِحَ - يَمْرَحُ - مَرَحًا - هُوَ مَرِحٌ" denilir. Âyetteki manası, insanı kibrini ve azametini gösterecek şekilde yürümekten nehyetmektir. Zeccâc, bunun manasının yeryüzünde çalım satarak ve böbürlenerek gezinmek olduğunu söylemiştir. Bunun bir benzeri de, Furkan Sûresi'ndeki, *"Rahman'ın kulları yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürürler"* (Furkan, 63) âyetidir. Yine Cenâb-ı

Hak, Lokman Sûresi'nde *"Yürüyüşünde mu'tedil ol. Konuşurken sesini alçalt"* (Lokman, 19) ve *"Yeryüzünde şımarık yürüme. Zira Allah her kibir taslayanı, kendini beğenip övüneni sevmez"* (Lokman, 18) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Ahfeş şöyle der: "Eğer bu kelime, râ'nın kesresi ile "**merih**" şeklinde okunursa, daha güzel okunmuş olur." **Zeccâc** da: "**Merâh**" mastar, "**merih**" de ism-i fâil olur ki, âyetteki bu kelimeyi her iki şekilde okumak da caizdir. Fakat mastar şeklinde okumak daha güzel ve daha çok te'kidlidir. Nitekim sen, جَاءَ زَيْدٌ رَكْضًا وَرَاكِضًا "Zeyd koşarak geldi" dersin. Ama burada "**rakden**"i kullanman daha te'kidli olur. Çünkü bu (mastar), fiilin te'kid edilmesi manasınadır" demiştir.

Yeri Yaramazsın

Cenâb-ı Allah sonra, kibirlenmekten, böbürlenmekten ve şımarmaktan alabildiğine nehyederek, إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا *"Çünkü, yeryüzünü yaramazsın, boyca da asla dağlara eremezsin"* buyurmuştur. Buradaki "yarma"dan murat, yeri delip içeriye nüfuz etmek, işlemek demektir. Âlimler, bunun ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Yürümek ancak, yukarı doğru ve aşağı doğru gitmekle tamamlanır. Buna göre sanki, "sen, aşağı doğru inerken, yeri yaramaz ve onu delip geçemezsin, yukarı doğru çıkarken de dağların başına ulaşamazsın" denilmek istenmiştir. Bu tabir ile, insanın zayıf ve aciz olduğuna, binâenaleyh kibirlenmenin, şımarmanın ona uygun düşmeyeceğine dikkat çekilmek istenmiştir.

2) Bununla, "Senin altında delemediğin, yaramadığın yer, üstünde de zirvesine ulaşamayacağın dağlar vardır. Dolayısıyla sen, üstünden ve altından bu iki tür cansızla kuşatılmışsın. O halde sen onlardan da pek çok zayıfsın. Etrafı kuşatılmış aciz ve zayıf bir varlığın, kibirlenmesi uygun düşmez" manası kastedilmiştir. Buna göre sanki insana, "mütevazi ol, kibirlenme. Çünkü sen, taşla toprak arasında sıkışıp kalmış, âciz bir yaratıksın. Kendine, her şeyi yapar, her şeye gücü yeter havası verme" denilmektedir.

Allahu Teâlâ sonra, كُلُّ ذٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا *"Kötü olan bütün bunlar, Rabbinin indinde sevilmeyen şeylerdir"* buyurmuştur. Bu cümle ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ekseri kıraat imamları, bu kelimeyi, hâ'nın ve hemzenin zammesi ile, "**seyyiühu**" şeklinde; **Nâfî, İbn Kesir** ve **Ebu Amr** ise, mansub olarak, "**seyyiehu**" şeklinde okumuşlardır. Ekseri kıraat imamlarının bu şekilde okuyuşu, şu iki yönden zâhirdir:

1) **Hasan el-Basrî** şöyle der: "Allahu Teâlâ bundan önce, bazı şeyleri emretmiş, bazı şeyleri yasaklamıştır. Binâenaleyh eğer O, her şeyin kötü olduğuna hükmetmiş olsaydı, o zaman emrettiği şeylerin de kötü olması gerekirdi ki, bu câiz değildir. Ama biz bunu izâfetle okuduğumuzda, mana, "Bu bahsedilenlerden kötü olanlar, Allah katında sevilmeyen şeylerdir" şeklinde olur ve söz düzelmiş olur."

2) Eğer biz, daha önce bahsedilen şeylerin hepsinin kötü olduğunu söyleyecek olsak, o zaman onların "mekrûh" (sevilmeyen şeyler) olduklarının söylenilmesi gerekir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, "mekrûh" demiştir. Ama biz bu kelimeyi izafetle okuduğumuzda mana, "Bunlardan kötü olanları mekruhtur" şeklinde olur ki bu durumda söz düzelmiş olur.

Nâfî, İbn Kesir ve **Ebu Amr**'ın kıraatlerine göre de şu izahlar yapılmıştır:

1) Söz (cümle), geçen âyetteki, *"Bu, hem daha hayırlıdır; hem de âkıbet itibarıyla daha güzeldir"* (İsra, 35) âyetinde bitmiş, daha sonra Cenâb-ı Hak söze yeniden başlayarak, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* (İsra, 36) ve *"Yeryüzünde kibr-ü azametle yürüme"* (İsra, 37) buyurmuş, daha sonra da, *"Kötü olan bütün bunlar, Rabbin indinde sevilmeyen şeylerdir"* buyurmuştur. O halde bununla kastedilen Allah'ın yasakladığı bu son şeylerdir.

2) كُلُّ ذٰلِكَ *"bütün bunlar"* tabiri ile, Allahu Teâlâ'nın daha önce nehyettiği şeyler kastedilmiştir.

Ama "**mekrûh**" kelimesine gelince, âlimler, bu kıraate göre, bunun böyle okunması hususunda şu izahları yapmışlardır:

a) İfadenin takdiri, "Bütün bunlar kötüdür ve mekruhtur" şeklindedir.

b) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Seyyie**", tıpkı "**zenb**" ve "**ism**" (günah) kelimeleri gibi, isim hükmündedir. Daha sonra bundan sıfat hükmü zâil olmuştur. Binâenaleyh bunun müennes oluşuna itibar edilmez ve bu kelimeyi "**seyyie**" ve "**seyyiühu**" şeklinde okuma arasında bir fark olmaz. Baksana sen, "sirkat seyyiedir" dediğin gibi, "zinâ seyyiedir" de dersin.

Dolayısıyla bunun, müzekker veya müennes kelimeye isnat edilmesi arasında bir fark görmezsin."

c) İfadede bir takdim-tehir söz konusu olup, takdir "Bütün bunlar mekruhtur ve Rabbin katında kötüdür" şeklindedir.

d) Bu kelime, manasına göre ele alınır. Çünkü "**seyyie**", "**zenb**" (günah) manasınadır ve "**zenb**" kelimesi müzekkerdir.

İKİNCİ MESELE

Kâdî şöyle der: "Bu âyet, bu amellerin Allah indinde mekrûh (sevilmeyen) şeyler olduğuna delalet etmektedir. Mekruh olan şeyi ise, Allah irade etmez. O halde, bütün bu ameller, Allah'ın iradesi (ile) değildir. Dolayısıyla, "varlık âlemine giren her şey, Allah'ın muradıdır; Allah istediği için var olmuştur" diyenlerin görüşü batıldır. Bunların, Allah'ın iradesiyle olmadıkları sabit olunca, O'nun tarafından yaratılmış şeyler olmamaları da gerekir. Çünkü eğer bunlar, Allah'ın yarattığı şeyler olsaydı, O'nun murat ettiği şeyler olurlardı. Şu da söylenemez: "Bunların mekrûh olmalarından maksat, Allahu Teâlâ'nın onları nehyetmiş olmasıdır." Hem onların mekrûh olması demek, Allah'ın onların meydana gelmelerini kerih görmesi demektir. Böyle olması halinde de, Allahu Teâlâ'nın onların var olmalarını istemiş olması imkânsız olmaz." Böyle söylenemez, çünkü birinci cümleye, "Bu, âyetin zâhirine itibar etmemedir" diye cevap verilebilir. Hem bunların Rab katında kötü sayılmaları, nehyedilmiş olduklarına da delalet eder. Binâenaleyh âyetteki "**mekrûh**"u, "nehyedilmiş şeylerdir" manasına alırsak, lüzumsuz bir tekrar olmuş olur. İkinci hususa da, "Allahu Teâlâ bu âyeti, bu tür işleri men etmek için getirmiştir. Binâenaleyh, burada, "Bunların meydana gelmeleri mekruhtur" denilmesi uygun düşmez" diye cevap veririz." **Kâdî**'nin istidlâli işte bu şekildedir.

Buna şöyle cevap verilir: Buradaki "**mekrûh**" sözü ile, nehyedilen şeyler kastedilmiştir. Te'kîd gayesiyle tekrar etmede bir sakınca yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle der: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın irade sahibi olduğuna delâlet ettiği gibi, kârih (kerih gören, hoşlanmayan) olduğuna da delâlet eder." Ehl-i sünnet âlimlerimiz ise, "Kur'ân'da Allah için kullanılan kerâhet (hoşlanmama) ifadesi, ya nehyetmek manasına, yahut da yapılmamasını isteme manasına hamledilir" demişlerdir. Allah en iyi bilendir.

ذٰلِكَ مِمَّآ اَوْحٰٓى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ۗ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ فَتُلْقٰى فِى جَهَنَّمَ مَلُوْمًا مَّدْحُوْرًا ﴿٣٩﴾ اَفَاَصْفٰىكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِيْنَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ اِنَاثًا ۗ اِنَّكُمْ لَتَقُوْلُوْنَ قَوْلًا عَظِيْمًا ﴿٤٠﴾

"Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme ki, sonra kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın. Yaa! Rabbiniz sizin için oğulları seçti de, kendisi için meleklerden dişiler mi edindi. Hakikaten siz çok büyük bir iddiada bulunuyorsunuz" (İsra, 39-40).

Bu Bölümdeki 25 Mükellefiyet

Bil ki Cenâb-ı Hak bu âyetlerde, yirmi beş çeşit mükellefiyeti bir araya toplamıştır. **Birincisi:** *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme"* (İsra, 22) ifadesidir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin, kendinden başkasına kulluk etmeyin" diye hükmetti"* (İsra, 23) buyruğu, Allah'a ibadeti emretme ve başkasına ibadeti nehyetme gibi, iki mükellefiyeti ihtiva eden bir ifadedir. Dolayısıyla bunların toplamı **üç** eder. O'nun *"Ana babaya iyi muamele edin"* (İsra, 23) emri, **dördüncü** mükellefiyettir. Cenâb-ı Allah daha sonra, bu iyi muâmelenin ne olduğunu anlatmak için şu beş şeyi zikretmiştir: *"Onlara "öf" (bile) deme"; "Onları azarlama"; "Onlara güzel söz söyle"* (İsra, 23); *"Onlara acıyarak tevazu kanadını indir"* ve *"Ey Rabbim... Kendilerine merhamet et" de"* (İsra, 24). Böylece bütün bunların toplamı **dokuz** eder. Allahu Teâlâ sonra, *"Hısıma, yoksula ve yolda kalmışa hakkını* ver" (İsra, 26) buyurmuştur. Bu da, üç mükellefiyettir. Dolayısıyla toplam **on iki** eder. Daha sonra, *"(malını) israf ile saçıp savurma"* (İsra, 26) buyurmuştur ki bununla toplam **on üç** olur. Sonra, *"Şâyet Rabbinden umduğun rahmeti arayarak onlardan sarf-ı nazar edersen, kendilerine yumuşak söz söyle"* (İsra, 28) buyurmuştur. Bu, **on dördüncü** mükellefiyettir. Bunun peşinden, *"Elini, boynuna bağlı olarak asma, onu büsbütün de açıp saçma, yoksa pişman bir vaziyette oturup kalırsın"* (İsra, 29) buyurmuştur ki, bu **on beşincisi**dir. Sonra, *"Evlatlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyiniz"* (İsra, 31) buyurmuştur. Bu, **on altıncısı**dır. Sonra, *"Allah'ın haram kıldığı cana, haklı bir sebep olmadıkça kıymayın"* (İsra, 33) buyurmuştur ki bu da, **on yedinci** mükellefiyettir. Sonra, *"Kim*

mazlûm olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet veririz" (İsra, 33) buyurmuştur. Bu, **on sekizincisi**dir, *"O da katilde israf etmesin"* ifadesi, **on dokuzuncusu**dur. Daha sonra, *"Ahdi yerine getirin"* (İsra, 34) buyurmuştur. Bu, **yir mincisi**dir. Sonra *"ölçtüğünüz vakit, ölçeği tam yapın"* (İsra, 35) buyurmuştur. Bu, **yirmi birincisi**dir. Sonra, *"Doğru terazi ile tartın"* (İsra, 35) buyurmuştur. Bu, **yirmi ikincisi**dir. Sonra, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* (İsra, 36) buyurmuştur. Bu, **yirmi üçüncüsü**dür. Sonra, *"Yeryüzünde kibr-ü azametle yürüme"* (İsra, 37) buyurmuştur. Bu, **yirmi dördüncü** mükellefiyettir ve *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme"* (İsra, 39) buyurmuştur ki bu, **yirmi beşincisi**dir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ bütün bunları, bu âyetlerde birlikte zikretmiş ve *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme. Sonra kınanmış ve kendi başına (yardımsız) bırakılmış olursun "* (İsra, 22) buyurarak başlamış, yine *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme ki, sonra yerinmiş ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın"* (İsra, 39) ifadesi ile hitâma erdirmiştir.

Âyetteki Bazı İncelikler

Bunu iyice anladığında deriz ki: Bunda şu incelikler verdir:

Birinci incelik: Bu âyetin başındaki ذٰلِكَ *"Bunlar"* kelimesi, daha önce zikredilmiş ve "hikmet" adı verilmiş olan mükellefiyetlere bir işarettir. Cenâb-ı Hak şu sebeplerden ötürü o mükellefiyetlere "hikmet" demiştir:

1) Bu mükellefiyetlerin neticesi, tevhidi, taatleri ve hayırları emretme; dünyadan yüz çevirip âhirete yönelmeye müncer olmakta, varmaktadır. Akıllar da bunun doğruluğuna delâlet eder. Böyle bir şeriati getiren ise, şeytanın dinine davet eden birisi olamaz. Bilakis, fıtrat-ı asliyye de şehâdet etmektedir ki o, Rahman'ın dinine davet edicidir. Bunun tam olarak anlatılmasını ise, biz Şuarâ Sûresi'ndeki, *"Şeytanların kimlerin üzerine indiğini size haber vereyim mi ben? Onlar her günahkâr yalancının tepesine iner"* (Şuârâ, 221-222) âyetinin tefsirinde zikredeceğiz.

2) Bu âyetlerde zikredilen hükümler, bütün din ve milletlerde gözetilmesi, vâcip olan, neshi ve ibtâli kabul etmeyen şeriatler ve yasalardır. İşte bu itibarla da, muhkem ve hikmettir.

3) Hikmet, bizatihi sahip olduğu güzellikten ötürü hakkı, kendisiyle amel etmek için de hayrı bilmekten ibarettir. Binâenaleyh tevhidi emretmek, birinci kısımdan; diğer mükellefiyetleri emretmek de, insanların, kendilerine devam edip de onlardan sapmayacak bir biçimde, hayırları

öğretmekten ibarettir. Böylece bu âyetlerde zikredilen şeylerin hikmetin ta kendisi olduğu sabit olur. **İbn Abbas** (r.a)'tan, bu âyetlerin, **Musa** (a.s)'nın Levhaları'nda da olduğu rivayet edildi. Bunların birincisi, *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme"* âyetidir. Nitekim, Cenâb-ı Hak, *"Biz onun için levhalarda her bir şeyi, mev'ızaya ve (hükümlerin) tafsiline ait her şeyi yazdık"* (A'raf, 145) buyurmuştur.

İkinci incelik: Allahu Teâlâ bu mükellefiyetlerden, önce tevhidi emredip şirki yasaklamakla başladı ve yine aynı biçimde bu mükellefiyetlerle bitirdi. Bundan maksat, bütün mükellefiyetlerden maksadın, tevhidi bilmek ve onun içine dalmak olduğuna dikkat çekmek üzere bütün fiil, söz, fikir ve zikrin evvelinin, tevhidi anmak ve zikretmek olması gerektiğine; sonunun da aynı şekilde, tevhidi zikretmek olması gerektiğine tembihte bulunmaktır. Yapılan bu tekrarın bulunması, bu önemli incelikten dolayı, pek yerinde olmuştur. Sonra Cenâb-ı Hak, birinci âyette, müşrikin mezmûm ve yardımsız bırakılması gerektiğini, son âyette de şirkin, müşriki, kınanmış ve hor hakir olarak cehenneme sürüklediğini zikretmiştir.

Melûm ile Medhûr Arasındaki Fark

Kınanma ve yardımsız bırakılma, dünyada meydana gelir. Cehenneme atılma ise, kıyamet günü tahakkuk eder. Bizim, kınanmış ile yardımsız bırakılmış; levmedilmiş ile hor hakir kılınmış arasındaki farkı açıklamamız gerekir. Bundan dolayı diyoruz ki: Mezmûm ile melûm (levmedilmiş olan) arasındaki fark şudur: Onun mezmûm olmasının manası, ona, kendisine yöneldiği fiilin, çirkin ve hoşlanılmayan bir şey olduğunun zikredilmesidir. İşte, mezmûm olmasının manası budur. Ona bu hatırlatıldığında, bunun peşinden, "Böyle bir fiili niçin yaptın? Seni buna zorlayan nedir? Bundan, kendine zarar vermekten başka ne fayda elde ettin?" denilir. İşte, levmetme, kınama da budur. Böylece işin başlangıcının, onun mezmûm (zemmedilmiş) olması, sonunun da melûm olması olduğu sabit olur. Ama, yardımsız bırakılmış ile hor hakir kılınmış arasındaki farka gelince, bu da şudur: **"Mahzûl"**, aciz ve zayıf kimse, demektir. Arapçada, "uzuvları güçsüz oldu, zayıfladı" manasında **"Tehâzelet adâ'uhû"** denilir. **"Medhûr"** (hor hakir kılınmış) kelimesi ise, terk edilmiş, kovulmuş anlamındadır. **"Tard"** ise, hafife almak, hor hakir görmek manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ve o (azabın) içinde hor ve hakir ebedî bırakılır"* (Furkan, 69) buyurmuştur. Binâenaleyh, onun **"mahzûl"** oluşu, yardımsız ve kendi haline bırakılmasından ibarettir. **"Medhûr"** olması da, hor ve hakir

kılınıp küçümsenmesinden ibarettir. Böylece, işin başının, onun "**mahzûl**" olması olduğu; sonunun da "**medhûr**" olması olduğu sabit olur. Muradını en iyi bilense, Allah'tır.

Cenâb-ı Hakk'ın اَفَاَصْفٰيكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِيْنَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ اِنَاثًا *"Yaa! Rabbiniz sizin için oğulları seçti de, kendisi için meleklerden dişiler mi edindi?"* buyruğuna gelince, bil ki Allahu Teâlâ, Allah'ın ortakları ve benzerleri olduğunu söyleyenlerin yolunun bozuk olduğuna dikkat çekince, O'nun çocuğu olduğunu söyleyenlerin yoluna ve onların son derece câhil olduklarına dikkat çekmiştir. Onların yolu ve inancı şudur: Onlar, çocukların iki kısım olduğuna, bu iki kısımdan en şereflisinin oğullar, en değersizinin de, kız çocukları olduğuna inanıyorlardı. Sonra, kendilerinin son derece âciz ve kusurlu olduklarını bilmelerine rağmen, oğulları kendilerine nispet ediyorlar, Allahu Teâlâ'nın sonsuz kemâl ve sınırsız celâl sıfatlarıyla muttasıf olduğunu bilmelerine rağmen, kızları da O'na mal ediyorlardı. Bu, böyle bir sözü söyleyen kimsenin, alabildiğine câhil olduğunu gösterir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yahut kızlar O'nun, oğullar sizin mi?"* (Tûr, 39) ve *"Erkek sizin de dişi O'nun mu?"* (Necm, 21) âyetleridir.

Âyetteki "اَفَاَصْفٰيكُمْ" cümlesine gelince, Arapçada, bir kimse bir şey seçtiğinde, "**Asfâhu bi'ş şey'i**" "Onu kendine has kıldı" denilir. Nitekim sultanın, kendi hâs adamlarına tahsis ettiği mal mülke de, **savâfî** (اَلصَّوَافِي) denilir. **Ebu Ubeyde,** bu tabirin "**Efe hassakum**" (size mi has kıldı?) manasında olduğunu söylerken, **Mufaddal** da bunun manasının, "**Efe ahlasakum**" (Size mi seçip has kıldı, tahsis etti?) şeklinde olduğunu söylemiştir. Nahivciler ise şöyle demiştir: Bu hemze, bozukluğu aşikâr olan bir inanç hakkında soru sorma üslubunda gelmiş olan, ama ret ve inkâra delâlet eden bir hemzedir. Böylesi bir inancın sahibine ise, ancak, en hakaret edici bir biçimde cevap verilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak اِنَّكُمْ لَتَقُوْلُوْنَ قَوْلًا عَظِيْمًا *"Hakikaten siz çok büyük bir iddiada bulunuyorsunuz"* buyurmuştur. Buradaki büyük oluş, iki şekilde izah edilir.

1) Allah'ın çocuğu olduğunu söylemek, O'nun, parça ve cüzlerden mürekkep olmasını gerektirir. Bu ise, Allah'ın kadîm, zâtı gereği Vâcibu'l-Vücûd olmasını zedeler. İşte bu da, büyük bir iddia ve hoş olmayan bir ifadedir.

2) "Allah'ın çocuğu olsa bile, (ey müşrikler), iki kısımdan en kıymetlisini kendinize, en kıymetsizini de Allah'a bırakıyorsunuz. Ki bu da, büyük bir câhilliktir."

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِى هٰذَا الْقُرْاٰنِ لِيَذَّكَّرُواۜ وَمَا يَزِيدُهُمْ اِلَّا نُفُورًا ﴿٤١﴾ قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهٗٓ اٰلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ اِذًا لَابْتَغَوْا اِلٰى ذِى الْعَرْشِ سَبِيلًا ﴿٤٢﴾ سُبْحَانَهٗ وَتَعَالٰى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا ﴿٤٣﴾ تُسَبِّحُ لَهُ السَّمٰوَاتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّۜ وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْۜ اِنَّهٗ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا ﴿٤٤﴾

"Celalim hakkı için bu (ihtarı) şu Kur'ân'da türlü türlü şekillerde açıklamışızdır; ta ki iyice düşünüp ibret alsınlar. Halbuki bu, onların nefret etmelerinden başka bir şeyi arttırmıyor. De ki: "Allah ile beraber, söyledikleri gibi, (başka) tanrılar da olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı. O, bunların söylemekte oldukları şeylerden tamamıyla münezzehtir, yücedir büyüktür. Yedi gökle yer ve bunların içinde bulunanlar, onu tesbih eder. Hiçbir şey hariç olmamak üzere, hepsi O'nu hamd ile tesbih eder. Fakat siz, onların tesbihini iyi anlamazsınız. O, hakikaten halîmdir, gerçekten bağışlayandır" (İsrâ, 41-44).

Tasrif Kelimesinin Manası

Bil ki "**tasrif**" kelimesi Arapçada, bir şeyi bir yönden başka bir yöne döndürmekten ibarettir. Rüyaları evirip çevirme, işleri evirip çevirme gibi. İşte, Arapçadaki esas mana budur. Daha sonra ise, "**tasrif**" kelimesi, "beyân etme" manasından kinâye kılınmıştır. Çünkü, bir şeyi izah etmeye çalışan kimse, sözünü, izahını eksiksiz yapabilmek ve beyanını takviye edebilmek için, bir çeşitten bir çeşide, bir misalden başka bir misale döndürür. Binâenaleyh, âyetteki "وَلَقَدْ صَرَّفْنَا" ifadesi, "beyân ettiler" manasındadır. Burada, fiilin mef'ûlü, yani beyân edilen şey, mahzufdur. Bu hususta birkaç ihtimal bulunmaktadır:

1) "Biz, bu Kur'ân'da, her çeşit meseli beyân ettik" manasındadır.

2) Buradaki "fî" harf-i cerri zâid'dir. Bu, وَاَصْلِحْ لِی فِی ذُرِّیَّتِی *"Zürriyyetim hakkında da benim için salâh nasib* et!" (Ahkâf, 15) âyeti gibidir ve "Benim için zürriyyetimi salih kıl" manasındadır.

Âyetteki "لِيَذَّكَّرُوا" kelimesiyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cumhur bu kelimeyi, zâl'in ve kâf'ın fethası ve şeddeli olarak "**yezzekkerû**" şeklinde okumuşlardır ki bu, "**tezekkür** edip öğüt alsınlar"; لِيَتَذَكَّرُوا **(yetezekkerû)** anlamındadır. Binâenaleyh, buradaki tâ, ikisinin de mahreci birbirine yakın olduğu için zâl harfine idğâm edilmiştir. **Hamza** ve **Kisâî,** zâl harfinin sükûnu ve kâf harfinin de dammesi ile, "**yezkürû**" şeklinde okumuşlardır. Furkan Sûresi'ndeki ifade de, "zikr" kökünden olmak üzere, bunun gibidir (Furkân, 50). **Vâhidî** şöyle demiştir: "Burada fiilin "**tezekkür**" kökünden olmak üzere okunması, "**zikir**" kökünden olmak üzere okunmasından daha kolay anlaşılır. Çünkü, bundan murat, "tedebbür ve tefekkür"dür. Yoksa unutmadan sonra söz konusu olan, hatırlanma, anma, "zikr" değildir." Sözüne devamla o şöyle demiştir: "**Hamza** ve **Kisâî**'nin iki izahı vardır:

1) "**Zikr**" bazen, *"Size verdiğimizi kuvvetle tutun, onda olanları hatırlayın"* (Bakara, 63) âyetinde olduğu gibi, teemmül ve tefekkür anlamına gelir. Bu âyetteki "**vezkurû**" emri, "onda olanı anlayın, hatırlayın" manasındadır.

2) Bunun manası şöyle olabilir: "Biz, bu Kur'ân'da, dilleriyle onu anıp zikretsinler diye, o delilleri iyice açıklayıp beyan ettik. Çünkü, dille zikretmek bazen, kalbin, onun manasından müteessir olup etkilenmesi neticesine götürür."

İKİNCİ MESELE

Cübbâî, "Allahu Teâlâ'nın, *"Andolsun, bu (ihtarı) şu Kur'ân'da türlü türlü şekillerde açıklamışızdır"* buyruğu, O'nun, bu Kur'ân'ı ancak, o insanların o delilleri anlamalarını ve onlara iman etmelerini istediği için Kur'ân'ı indirip, onda çokça deliller zikrettiğine delâlet eder. Bu ise, Cenâb-ı Hakk'ın, fiillerini hikmetli gayelerden dolayı yaptığına ve ister iman etmiş olsunlar, isterse kâfir olmuş olsunlar, bütün insanların iman etmelerini murat ettiğine delalet eder" demiştir. Allah en iyi bilendir.

Kâfirlerin Kur'ân'dan Kaçmaları

Sonra, Cenâb-ı Hak, وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا *"Halbuki bu, onların nefret etmelerinden başka bir şeylerini arttırmıyor"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Esamm şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ onları ürküp kaçan hayvanlara benzetmiştir. Bu, "onlar, ancak Hakk'tan uzaklaşmalarını arttırdılar" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Fakat bu, küfürlerine küfür katıp artırdı"* (Tevbe, 125) âyetinde olduğu gibidir."

İKİNCİ MESELE

Ehl-i sünnet âlimlerimiz bu âyeti, Allah'ın, kâfirlerin iman etmelerini murat etmediğine delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: Allah, Kur'ân âyetlerini iyice açıklamasının, onların ancak nefretini artıracağını bilmektedir. Şâyet onlardan iman etmelerini istemiş olsaydı, onlara, Kur'ân'dan nefret ve uzaklaşmalarını arttıracak olan şeyleri indirmezdi. Çünkü hakîm olan bir kimse, herhangi bir işi yapmayı dileyip, o işin de, ondan uzaklaşma ve nefret etmeyi arttıracağını bildiğinde, işte o bu maksada ulaşmaya çalıştığı zaman onun, nefret ve uzaklaşmaya sebebiyet verecek şeylerden kaçınması gerekir. Allahu Teâlâ, âyetleri iyice açıklayıp beyân etmenin, onların nefretini daha da arttıracağını haber verince, anlıyoruz ki, Allah, onların iman etmelerini murat etmemiştir. Allah, en iyisini bilendir.

Farazi Tanrıların Çürütülmesi

Cenâb-ı Allah, قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَابْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا *"De ki: "Allah ile beraber, söyledikleri gibi, (başka) tanrılar da olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin tefsiriyle ilgili iki vecih vardır:

Birinci vecih: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* buyruğundan murat şudur: "Allah'la beraber başka ilahların bulunduğunu farzetsek, onlardan bazısının bazısına üstün gelmesi gerekir." Bunun neticesi ise, "mümanaat" (birinin diğerine mâni olması) deliline varır. Biz, Enbiya Sûresi'ndeki, "لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا" (Enbiya, 22) âyetinin tefsirinde bunu açıkladık.

İkinci vecih: Kâfirler, *"Biz o putlara, ancak bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz"* (Zümer, 3) diyorlardı. Bunun için Cenâb-ı Hak, "Eğer putlar, iddia ettiğiniz gibi sizi Allah'a yaklaştıracak olsalardı, kendileri için de Allah'a yaklaşmayı ve O'na yol bulmayı isterler, kendileri için de bu yüksek derece ve makamları elde etmeyi arzu ederlerdi. Binâenaleyh o putlar, kendilerinin Allah'a gidecekleri yolu bulamadıklarına göre, sizi Allah'a yaklaştırabilecekleri nasıl düşünülebilir?" manasını murat etmiştir. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki Kıraat Farkları**

İbn Kesir, üç fiili de yâ ile, "عَمَّا يَقُولُونَ ، كَمَا يَقُولُونَ" ve "يُسَبِّحُ" şeklinde okumuştur. Bu, "o müşriklerin Allah'tan başka tanrılar benimsemeleri iddiası doğru olsaydı (...)" demektir. Binâenaleyh bu tıpkı "قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ" (Âl-i İmrân, 12) âyetindeki kıraat gibidir. **Hamza** ve **Kisâî,** bu üç fiili de tâ ile okumuştur. **Nafî, İbn Âmir** ve **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** birincisini muhatab tâ'sı ile, ikincisini ve üçüncüsünü yâ ile okumuşlardır. **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** ilk ikisini yâ ile, sonuncusunu tâ ile okumuş; **Ebu Amr,** önceki ile sonrakini tâ ile, ortadakini de yâ ile okumuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا *"O, bunların söylemekte oldukları şeylerden tamamıyla münezzehtir, yücedir, büyüktür"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah'ın Yüceliği**

Cenâb-ı Hak, kendisinin eş ve benzeri olmaktan münezzeh olduğuna, başka bir ilahın varlığını kabul etmenin yanlış ve bâtıl olduğuna kesin delil getirince, kendisinin bu yanlış görüş ve inançlardan münezzeh olduğunu bildiren bir ifade kullanmak üzere "**Sübhânehû**" buyurmuştur. "**Tesbih**"in, Allah'ı, kendisine yakışmayan şeylerden tenzih etmek demek olduğunu söylemiştik.

Daha sonra O, "**ve teâlâ**" *(ve yücedir)* buyurmuştur. Bu yücelik ile, Cenâb-ı Hakk'ın ulviyeti kastedilmiştir. Bu yücelikten, mekân ve cihet bakımından bir yükseklik kastedilmediği açıktır. Çünkü eşten, benzerden, noksanlıklardan ve eksiklikten yüce ve uzak olmak demek olan, "**Teâlâ**" lafzını, mekân ve cihet bakımından yüce olmak manasına tefsir etmek mümkün değildir. Böylece, Allah hakkında kullanılan "**Teâlâ**" lafzını, mekân ve cihet bakımından yüksek olma manasına tefsir etmenin mümkün olmadığını anlamış oluyoruz.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, "**uluvv**" kelimesini "**teâlâ**" fiilinin mef'ûl-ü mutlakı kılarak, "**uluvven kebîran**" buyurdu. Halbuki, bu fiilin mef'ûl-ü mutlakı olarak, "**te'âliyen kebiran**" denilmesi gerekirdi. Fakat Kur'ân'da bunun başka benzerleri vardır. Mesela وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا *"Allah sizi yeryüzünde bitki gibi bitirip yetiştirdi"* (Nûh, 17) âyetinde de böyledir.

Buna göre eğer, "**uluvv**" kelimesine "**kebir**" (büyük) kelimesini sıfat olarak getirmenin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Allah'ın zâtî sıfatları ile, hanımı (eşi), çocuğu, ortağı ve benzeri olduğunu iddia etmenin arasındaki zıtlık, kuvvet ve mükemmellik bakımından, daha fazlası düşünülemeyecek bir dereceye ulaşmıştır. Çünkü zâtı gereği var (vacibü'l-vücûd) olan ile, zâtı gereği mümkin; kadîm olan ile muhdes (sonradan olan); her şeyden müstağni olan ile, her şeye muhtaç olan arasındaki zıtlık, daha fazlası olmayan bir zıtlıktır, işte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, bu yüceliği (uluvvü), kebir (büyük) diye tavsif etmiştir.

Her Şey Allah'ı Tesbih Eder

Daha sonra Cenâb-ı Allah, تُسَبِّحُ لَهُ السَّمٰوَاتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ *"Yedi gökle yer ve bunların içinde bulunanlar, O'nu tesbih eder"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki canlı mükellef, Allah'ı şu iki şekilde tesbih eder:

1) Sözlü olarak. Bu, mükellefin diliyle mesela "**sübhânellah**" demesi gibidir.

2) Mükellefin çeşitli hallerinin, Allah'ın birliğine, münezzeh olduğuna ve izzetine delalet etmesi ile. Fakat, hayvanlar gibi mükellef olmayan canlılar ile cemâdât (taş-toprak) gibi cansız varlıklar, Allah'ı ancak ikinci şekilde tesbih ederler. Çünkü birinci şekilde tesbih, ancak anlamak, bilmek ve konuşmakla mümkündür. Bunlar ise, cansızlar için düşünülemez. Binâenaleyh geriye, onların tesbihi ancak ikinci şekilde yapabilmeleri ihtimali kalır.

Bil ki, cansız varlıkların da bilen ve konuşan varlıklar olabileceklerini söylersek, Allahu Teâlâ'nın âlim ve kâdir oluşundan hareketle, O'nun hayat sahibi olduğuna istidlâl edemeyiz. Bu durumda da, Cenâb-ı Hakk'ın hayy (diri) olduğunu bilip-anlama kapımız kapanmış olur. Halbuki bu bir küfürdür. Çünkü o zaman şöyle denilir: Cansız varlıkların, canlı olmadıkları halde, Allah'ın zât ve sıfatlarını bildikleri ve O'nu tesbih ettikleri

mümkün görülecek olsa, bu durumda bir şeyin âlim, kâdir ve mütekellim (konuşan) olmasından, onun diri olması gerektiği söylenemez. Böylece de âlim ve kâdir olmasından hareketle, Allah'ın hayy (diri) olduğu söylenemez. Halbuki Allah'ın hayy (diri) olmadığını söylemek, cahillik ve küfürdür. Çünkü hayy (diri) olmayanın, âlim, kâdir ve mütekellim olmayacağı kesin ve açık olarak bilinen bir husustur. İşte muhakkik âlimlerin, bu hususta tatbik ettiği görüş budur. Bazı kimseler, cansız varlıkların, her çeşit bitki ve hayvanın Allah'ı tesbih ettiğini söylemiş ve görüşlerinin doğruluğuna şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Bu âyet, onların da Allah'ı tesbih ettiklerini göstermektedir. Burada bahsedilen "tesbih"i, Allah'ın kudretinin ve hikmetinin mükemmel olduğunu gösteren deliller manasına almak mümkün değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlayamazsınız"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, bütün bu varlıkların tesbihinin, biz insanlar tarafından anlaşılmadığını göstermektedir. Halbuki bunların, Allah'ın kudret ve hikmetine delalet ettikleri malumdur. Malum olan, malum olmayandan başkadır. Böylece bu, onların Allah'ı tesbih ettiklerine, ama onların tesbihlerinin bizlerce anlaşılmayacağına delâlet eder. Dolayısıyla bu âyette bahsedilen tesbihin, o varlıkların Allah'ın kudret ve hikmetine delâlet etmesinden başka bir şey olması gerekir."

Buna birkaç açıdan cevap verilir:

1) Sen tek bir elma aldığında, o elma sayısız atomlardan (cüzlerden) meydana gelmiştir. O atomların her biri, Allah'ın varlığına başlı başına bir delildir. Onların her birinin, karakter, tat, renk, koku ve bir yer tutma gibi, kendilerine ait hususî sıfatları vardır. Bu atomlardan her birine, o belli sıfatlarının verilmesi, "mümkin" işler türündendir. Dolayısıyla bu verme, kâdir ve hakîm bir ilâh'ın vermesi ile olmuştur. Bunu iyice kavradığında, o elmanın atomlarının her birinin, Allah'ın varlığına tam bir delil ve tek bir atomda bulunan o sıfatların da yine Allah'ın varlığına tam bir delil olduğu ortaya çıkmış olur. Ama buna rağmen ne o atomların sayısı, ne de onlardaki sıfatların durumu bizce malum değildir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlamazsınız"* buyurmuştur.

2) Kâfirler her ne kadar dilleri ile, âlemin bir ilahı olduğunu söylüyorlarsa da, onun varlığına delalet eden çeşitli deliller üzerinde tefekkür etmiyorlar. İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ *"Göklerde ve yerde nice âyetler vardır ama, (insanlar) bunlardan yüz çevirici olarak, üstüne basar geçerler"* (Yusuf, 105) buyurmuştur. Binâenaleyh, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlayamazsınız"* âyeti ile de, bu mana murat edilmiştir.

3) Müşrikler her ne kadar dilleri ile âlemin bir ilahı olduğunu kabul ediyorlarsa da, O'nun mükemmel bir kudrete sahip olduğunu bilemezler. İşte bundan ötürü onlar, Hak Teâlâ'nın insanları yeniden diriltip toplamaya kâdir olmasını akıldan uzak görmüşlerdir. Binâenaleyh bu âyetle, bu mana murat edilmiştir. Hem sonra Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Allah ile beraber, söyleyegeldiğiniz gibi tanrılar olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* demesini emretmiştir. Demek ki onlar, bu delili bilmiyorlar. Dolayısıyla Allahu Teâlâ bu delili zikredince, *"Yedi gök ile yer ve bunların içinde bulunanlar, O'nu tesbih eder"* buyurdu. O halde, göklerin, yerin ve onların içinde bulunanların tesbihi, bu delilin doğru ve kuvvetli olduğuna şâhitlik ederler. Ama sizler, bu delili iyice anlayamaz ve bilemezsiniz. Hatta biz diyoruz ki: Müşrikler tevhit, adalet, nübüvvet ve âhiretin delillerinin çoğundan habersizdirler. Binâenaleyh âyetteki, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlayamazsınız"* ifadesi ile bu mana murat edilmiştir. Durumun böyle olduğuna âyetteki, *"O, hakikaten halîmdir, gerçekten bağışlayıcıdır"* cümlesi de delalet etmektedir. O sebeple diyoruz ki: Bu âyette halîm ve gafûr sıfatlarının getirilmesi, o kâfirlerin bu tesbihi anlayamamalarının onlardan sâdır olan büyük bir suç olduğunu gösterir. Bunun bir suç olması ancak buradaki tesbih ile kastedilenin, "onların Allah'ın kudret ve hikmetinin mükemmel olduğuna delâlet etmesi, sonra da onların gaflet ve cahilliklerinden ötürü o delillerin buna nasıl delalet ettiğini bilememeleri" manası kastedildiği zaman söz konusu olur. Fakat bu tesbihi, o cansız varlıkların, sözlü olarak, dilleriyle Allah'ı tesbih etmeleri manasına alırsak, bu tesbihatı insanın anlayamaması bir suç ve günah olmaz. Bu bir suç ve günah olmayınca da, *"O (Allah) hakikaten halîmdir, gerçekten bağışlayıcıdır"* cümlesinin bu âyetin sonunda getirilmesi uygun düşmezdi. Binâenaleyh bu, tercih ettiğimiz görüşü destekleme hususunda güçlü bir izahtır. Bil ki cansız varlıkların ve hayvanların Allah'ı bizzat sözleri ve dilleri ile tesbih ettiklerini ileri sürenler, her canlıya bir başka çeşit tesbih (zikir) nisbet ederek, "Hayvanlar, kesilince tesbih etmezler" diyorlar. Aynı zamanda da cansızlar Allah'ı tesbih ederler" diyorlar. Binâenaleyh onun cansız olması, tesbih edici olmasına manî olmadığına göre, hayvanın kesilmesi tesbih etmesine nasıl mânî oluyor? Hem yine onlar, "Bir ağacın dalı kırılırsa, artık tesbih etmez" diyorlar. Cansızların cansız oluşu tesbih etmelerine mânî olmadığına göre, o dalı kırıp (cansız hale getirmek) buna

nasıl mânî olur? Binâenaleyh bu görüşlerin tutarsız ve zayıf oldukları anlaşılmış olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Yedi gökle, yer ve bunların içinde bulunanlar, onu tesbih ederler"* cümlesi, bu tesbihin göklere, yere ve orada bulunan mükelleflere âit olduğunu açıkça göstermektedir. Halbuki biz, cansızlara izafe edilen tesbihin, ancak Allah'ın münezzeh olduğuna delâlet eden şeyler manasında olduğunu söylemiştik. Tesbihi, bu manaya almak mecazdır. Fakat mükelleflerden sâdır olan ve onların bizzat dilleriyle **"sübhanellah"** demeleri manası ise tesbihin hakiki manasıdır. Binâenaleyh bu durumda bir **"tesbih"** lafzının, aynı anda hem hakiki hem de mecazi manada kullanılmış olması gerekir ki bu, fıkıh usulünün delillerine göre batıldır, caiz değildir. Dolayısıyla bu tesbihi, böyle bir mahzur meydana gelmemesi için, insanlar hakkında değil de, yerde ve gökte bulunan cansızlar hakkında mecazi manaya hamletmek daha evladır. Allah en iyi bilendir.

İman Etmeye Maniler

وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا ﴿٤٥﴾ وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا ﴿٤٦﴾ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا ﴿٤٧﴾ انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا ﴿٤٨﴾

"Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman, senin ile âhirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz. (Evet) onların kalpleri üzerine, onu iyice anlamalarına engel perdeler gerer, kulaklarına bir ağırlık veririz. Sen Kur'ân'da Rabbini bir tek olarak andığın vakit, onlar ürkek ürkek arkalarını çevirirler. Onlar, seni dinleyecekleri zaman, neyi dinleyeceklerini gizli ve sinsi konuşurlarken, o zâlimlerin, "Siz büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz" diyeceğini biz pek iyi biliyoruz. Bak, sana nasıl misaller getirip saptılar. Artık onlar bir yol bulmaya güç yetiremezler" (İsra, 45-48).

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyetlerinde ulûhiyyet meselelerinden bahsedince, bu âyette de nübüvvetle ilgili meselelere yer vermiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki ... وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ *"Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman"* ifedesi ile ilgili iki görüş vardır:

Kur'ân'la Kâfirler Arasındaki Perde

Birinci görüş: Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s) insanlara Kur'ân okuduğu zaman, ona eziyet veren, rahatsız eden birtakım kimseler hakkında nâzil olmuştur. Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) ne zaman Kur'ân okusa, **Kusayyoğulları Kabilesi**'nden, sağında ve solunda iki adam dikilir, el çırpar, ıslık çalar ve şiirler okuyarak, Peygamber'in okuduğunu karıştırmaya çalışırlardı. **Esmâ** (r.a)'dan şu rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s), beraberinde **Ebu Bekir** olduğu halde oturuyordu. Derken, **Ebu Leheb**'in karısı, avucunun içini dolduran bir taşla birlikte, Hz. Peygamber'i takip ederek çıkageldi ve şöyle dedi: مُذَمَّمًا أَتَيْنَا وَدِينَهُ قَلَيْنَا وَأَمْرَهُ عَصَيْنَا "Kınayarak geldik, dinini terk edip buğzettik ve emrine de isyan ettik."

Bunun üzerine **Ebu Bekir** (r.a): "Ey Allah'ın Resûlü, elinde taş var; onun zarar vermesinden korkarım!" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de bu âyeti okudu. **Ebu Leheb**'in karısı gelince de, Hz. Peygamber'i göremedi ve: "Kureyş, benim onların efendilerinin kızı olduğumu ve senin arkadaşının da beni hicvettiğini bilmektedir" deyince, **Ebu Bekir** (r.a), "Hayır, bu Kâbe'nin Rabbine andolsun ki, o seni hicvetmedi" cevabını verir.

İbn Abbas şunu rivayet etmiştir: **Ebu Süfyân, Nadr İbnu'l-Haris, Ebu Cehil** ve diğerleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'le birlikte oturuyorlar ve onun sözlerine kulak vererek onu dinliyorlardı. Bunun üzerine bir gün **Nadr İbnu'l-Haris:** "Ben, Muhammed'in ne dediğini anlayamıyorum; ancak ne var ki ben, Onun dudaklarının bir şeyden ötürü hareket ettiğini görmekteyim" dedi. **Ebu Süfyan:** "Ben, onun söylediklerinin hak ve gerçek olduğunu sanıyorum" derken, **Ebu Cehil:** "O, bir mecnundur" demiş, **Ebu Leheb** ise, onun bir kâhin olduğunu söylemiş; **Huvaytıb İbn Abdi'l-Uzza** da: "O, bir şairdir" demiştir. İşte bunun üzerine bu âyet-i kerime nazil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'ân okumak istediğinde, önce şu üç âyeti okurdu: Bunlar, Kehf Sûresi'ndeki إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا *"Biz onların kalpleri üstüne, onu iyice anlamalarına engel perdeler,*

kulaklarına da bir ağırlık koyduk" (Kehf, 57); Nahl Sûresi'ndeki أُولٰئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ *"Onlar öyle kimselerdir ki Allah, kalplerinin, kulaklarının ve gözlerinin üstüne mühür basmıştır"* (Nahl, 108) ve Câsiye Sûresi'ndeki أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوٰيهُ وَأَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلٰى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلٰى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللّٰهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ *"Şimdi bana haber ver: Hevâsını tanrısı edinmiş, ilmi olduğu halde Allah kendisini şaşırtmış, kulağını, kalbini mühürlemiş, gözüne de bir perde germiş olduğu bir adama Allah'tan başka kim hidâyet edebilir. Hâlâ düşünmeyecek misiniz?"* (Casiye, 23) âyetleridir. Böylece Allahu Teâlâ, bu âyetlerin bereketiyle, Peygamberi'ni müşriklerin gözlerinden gizler ve perdeler, müşrikler onu göremezdi. Ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا *"Senin ile âhirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz"* buyruğundan kastedilen budur. Burada şöyle bir soru sorulabilir: "Âyette, "حِجَابًا مَسْتُورًا" yerine, "Hicâben sâtiran" (حِجَابًا سَاتِرًا) denilmesi gerekirdi."

Hicab-ı Mestûr Kelimesinin Manası

Buna birkaç yönden cevap verebiliriz:

1) Bu perde, onların, Hz. Peygamber'i görmelerine mâni olacak bir biçimde, Cenâb-ı Hakk'ın, müşriklerin gözlerinde yarattığı bir perdedir. O halde bu perde, hiç kimsenin göremediği bir perdedir. Bu sebeple, işte bu bakımdan, "**mestûr**" (gizli) olmuş olur. Âlimlerimiz, bu âyetle, "Duyu organının sağlam olması ve görülmesi gereken şeyin de bulunmasına rağmen, Allahu Teâlâ'nın, o kimsenin iki gözünde o şeyi görmesine mani olacak bir engel yaratmış olmasından ötürü, onu göremez" şeklindeki görüşlerinin doğruluğuna istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber, orada mevcut idi. Kâfirlerin duyu organları ise sağlamdı. Buna rağmen onlar onu görememişlerdi. Allahu Teâlâ da, bunun ancak kendisinin peygamberle o kâfirler arasında "gizli bir perde" yaratmasından dolayı olduğunu haber vermiştir. "**Hicâb-ı mestur**" (gizli perde)'nin manası da, Allah'ın onların gözlerinde yarattığı mânia demektir. Binâenaleyh bu mânia, onların onu görüp fark etmelerine engel olmuştur.

2) Bu, tıpkı "sütçü" manasında "**lâbin**" ve hurmacı manasında "**tâmir**" denilmesi gibidir. Binâenaleyh, aynı şekilde, "örtülü ve perdeli" anlamında, "**mestûr**" denilmiş olması da uzak bir ihtimal değildir. Bunun delili, Arapların "rutubetli" anlamında "**mertûb**" (مَرْطُوبٌ) deyip de, "**ratîbe**" (رَطِيبَةٌ) demeleridir. Yine "korkunç ve dehşetli yer" manasında "**mehûl**" (مَهُولٌ) deyip

de, "oradan korku ve dehşet duydum" manasında, "**hultu'l-mekâne**" (هُلْتُ الْمَكَانَ) demezler. Yine, "işveli ve nazlı, edalı" manasında, "**câriyetun mağnûce**" (جَارِيَةٌ مَغْنُوجَةٌ) "işveli ve havalı kız" denilip de, "**ğanectuha**" (غَنَجْتُهَا) "onu işveli gördüm" denilmemesidir.

3) **Ahfeş** şöyle der: "Buradaki "**mestûr**" kelimesi, "**sâtîr**" (örten, gizleyen) manasındadır. Çünkü, ism-i fâil, bazen ism-i mef'ûl sîgasıyla ifade edilir. Bu, tıpkı "**şâim**" (uğursuz); "**yâmin**" (uğurlu) manasında, "şüphesiz ki sen bizim için **meş'ûm**sun, uğursuzsun; **meymûn**sun, uğurlusun" denilmesi gibidir. Çünkü bu ifadeler, Arapların, "**Şe'emehum**" (o onları uğursuz saydı); "**yemenehum**" (o onları uğurlu saydı) ifadelerinden alınmıştır." Bu, **Ahfeş**'in görüşü olup, birtakım kimseler de bu hususta **Ahfeş**'e tâbi olmuşlardır. Ne var ki, âlimlerden pek çoğu bu görüşü tenkit etmişlerdir. Doğru ve gerçek olan ise, birinci şıktır.

İkinci görüş: Buradaki "**hicâb**"ın manası, Allah'ın, onların kalplerini mühürlemesidir. Mühürlemek ise, onların, Kur'ân'ın inceliklerini, güzelliklerini ve hikmetlerini anlamalarına mani olan engel demektir. O halde, âyette bahsedilen hicab-ı mestûr ile kastedilen, Allahu Teâlâ'nın onların kalplerinde yaratmış olduğu bu mühürleme işidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِى اٰذَانِهِمْ وَقْرًا *"(Evet) onların kalpleri üzerine, onu iyice anlamalarına engel perdeler gerer, kulaklarına da bir ağırlık veririz"* buyurmuştur. Bu ifâde, aynen, En'âm Sûresi'nde de (âyet, 25) geçmişti. Biz de, hem Ehl-i sünnet âlimlerimizin bu âyette yapmış oldukları istidlâlleri, hem de **Mu'tezile**'nin sorularını orada zikretmiştik. Onların bir kısmını burada tekrarlamada sakınca yoktur. Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, o müşriklerin kalplerini perdeler ve kılıflar içinde bıraktığına delâlet etmektedir. "**Ekinne**" kelimesi "**kinân**" kelimesinin çoğulu olup, tıpkı ok sadağı gibi, bir şeyi gizleyen, koruyan ve muhafaza eden anlamındadır. Âyetteki "اَنْ يَفْقَهُوهُ" ifadesinin takdiri لِاَلَّا يَفْقَهُوهُ "anlamamaları için"; "وَفِى اٰذَانِهِمْ وَقْرًا" ifadesinin takdiri de, وَجَعَلَ فِى اٰذَانِهِمْ وَقْرًا "Onların kulaklarına bir ağırlık koydu" şeklindedir. Onların, akıllı, duyan ve anlayan kimseler olduğu malûmdur. Binâenaleyh biz, bu ifadeden muradın, onların iman etmekten ve esrarına vakıf olamayacakları, incelik ve hakikatlerini anlayamayacakları bir biçimde, Kur'ân'ı dinlemekten men edilmiş olduklarını anlıyoruz."

Mu'tezile ise şöyle der: "Âyetle kastedilen, sizin ileri sürdüğünüz şeyler değil, tam aksine bu âyetle diğer şu bazı şeyler murat edilmiştir:

1) **Cübbâî** şöyle der: "O müşrikler, onun yanına varıp ona eziyet etmek için geceleyin onun bulunduğu yeri araştırıyor ve onun yerini okuduğu Kur'ân'la tespit etmeye çalışıyorlardı. Böylece Allahu Teâlâ, o peygamberlerini onların şerrinden emin kılmış ve sayesinde, onların bulamayacakları bir perdeyi, peygamberle onlar arasına yerleştirdiğini belirtmiş; onların kalplerinde, Kur'ân'ı anlamaktan onları alıkoyacak şeyi ve kulaklarında da, Peygamber'in sesini duymalarına mani olacak şeyi yarattığını beyân buyurmuştur. Bunun orada, kalbin bir kılıfı; kulakta da bir ağırlığın bulunması şeklindeki hakiki bir manada değil, Peygamber'in yanına varmalarına ve Hz. Peygamber için vakit ayırmalarına mâni olacak, onları bundan alıkoyacak bir hastalık olması da muhtemeldir."

2) **Ka'bî** de şöyle der: "Müşrikler, **Hz. Muhammed**'in delillerini kabul etmekten alabildiğince kaçındıkları, uzak durdukları için, onlar ile o deliller arasında sanki engelleyen ve mâni olan bir perde oluşmuş gibi olur. Allah, onlar arasındaki böylesi bir perdenin yerleştirilmesini zatına izafe etmiştir, çünkü Allah onları, kendileriyle baş başa bırakıp, onların bu yüz çevirmelerine mani olmadığı için, bu baş başa bırakma ve mani olmama işi, sanki, onların o hale düşmelerine sebep olmuş gibi olur. Bu, tıpkı bir efendinin, kölesinin durumlarını gözetmediği ve kölesinin de gidişatı hoş olmadığında, o kölenin, "Seni kendi başına bırakıp, durumunu kontrol etmediğim için seni bu hale düşüren ben oldum" demesi gibidir.

3) **Kaffâl** da şöyle der: "Allah, onları imana sevk edecek lütuf fiillerini halk etmedi, yaratmadı manasında olmak üzere, onları kendi başlarına bırakınca, bu engelleyen perdeyi, Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı söylenebilir."

Bil ki, bütün bu izahları, fazlasıyla birlikte En'âm Sûresi'nde zikrettik ve onlara gerekli cevâbı verdik; binâenaleyh, onları tekrarlamanın faydası yok.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا *"Sen, Kur'ân'da Rabbini bir tek olarak andığın vakit, onlar ürkek ürkek arkalarını çevirirler"* buyurmuştur. Bil ki, bununla şu murat edilmiştir: Müşrikler Kur'ân'ı dinlerken iki hal üzere bulunuyorlardı. Çünkü onlar Kur'ân'dan, içinde Allah'tan bahsedilmeyen âyetleri dinlediklerinde şaşakalıyorlar ve ondan hiçbir şey anlamıyorlardı. Ama, içinde Allah'ın zikredildiği ve Allah'a

şirk koşmanın kınandığı bir âyet dinlediklerinde, onlar ürkek ürkek arkalarını çeviriyorlar ve orayı terk ediyorlardı.

Zeccâc, Cenâb-ı Hakk'ın "وَلَّوْا عَلٰى اَدْبَارِهِمْ نُفُورًا" cümlesinin terkibi hususunda şu iki izahı yapmıştır:

a) "**Nüfûren**" kelimesi, mef'ûl-i mutlak olup, buna göre ifâdenin takdiri, "وَلَّوْا نَافِرِينَ نُفُورًا" şeklinde olur.

b) "**Nüfûren**" kelimesinin, tıpkı, "**şâhid-şühûd; râkiun-rukûun** (rükûya varan, rükûya varanlar); "**sâcid-sücûd**" (secde eden-secde edenler) ve "**kâid-kuûd**" (oturan-oturanlar) kelimelerinde olduğu gibi, "**nâfir**" kelimesinin çoğulu olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ اِذْ يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَ *"Onlar, seni dinlemeyecekleri zaman neyi dinleyeceklerini... biz pek iyi biliyoruz"* buyurmuştur. Bu, "Biz, onların neyi dinleyeceklerini en iyi bileniz. Bu, onların alay etmeleri ve tekzipte bulunmak için dinlemeleridir" demektir. Âyetteki "bihî", hâl ifadesidir. Bu, senin tıpkı "مُسْتَهْزِءِينَ بِالْهَزْءِ" demen gibidir. "اِذْ يَسْتَمِعُونَ" ifadesi de, "اَعْلَمُ" kelimesiyle mensûb olup "Ben, dinlediklerinde, neyi ne maksatla dinlediklerini en iyi bilenim" demektir.

"وَاِذْ هُمْ نَجْوٰى" ifadesi de, "Onlar fısıldaştıklarında, neyi fısıldaştıklarını da en iyi bilirim" manasındadır. "اِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ" ifadesi, "اِذْ هُمْ نَجْوٰى" ifâdesinden bedeldir.

Kâfirlerin Hz. Peygamber'e Büyülenmiş Demeleri

Âyetteki اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا *"Siz, büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz"* buyruğu ile ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Müfessirler şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ali**'ye bir sofra hazırlamasını ve müşrik Kureyş'in ileri gelenlerini davet etmesini emreder. **Hz. Ali** (r.s) de bunu aynen yapar. Derken Hz. Peygamber (s.a.s) onların yanına girer, onlara Kur'ân okur, onları tevhîde davet eder ve "Allah'tan başka ilah yoktur" deyiniz. Şâyet bunu söylerseniz, Araplar size itâat eder; Arap olmayanlar da size boyun eğer" der. Ama onlar, bunu kabul etmezler. Onlar Hz. Peygamber'den, okuduğu Kur'ân'ı ve Allah'a daveti dinlediklerinde, kendi aralarında fısıldaşarak, "Bu sihirbaz, büyüye yakalanmış!" vb. sözler söylerler. İşte, Cenâb-ı Hak onların böyle dediklerini Hz. Peygamber'e, *"Siz, büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz"* dediler ifadesiyle haber vermiştir.

Buna göre şâyet, "Onlar Allah'ın Rasûlü'ne tâbi olmadıklarına göre, onların daha nasıl *"Siz, büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz"* demeleri doğru olur" denilirse, biz deriz ki:

Bu, "şâyet siz ona tâbi olursanız, büyülenmiş bir adama tâbi olursunuz" demektir. "**Meshûr**" kelimesi, büyülenen ve böylece, aklı karışıp normal olmaktan çıkan kimse anlamına gelir. En doğru tarif budur. Bazıları, "Meshûr, bozulan, fesâda uğramış olan manasındadır. Nitekim Arapçada, yemeği hazırlayan onu iyi hazırlamadığında, bu yemeğe, "**Taâmun meshurun**"; gerektiğinden fazla yağmur yağıp da, bozulan yer hakkında "**Ardun meshûratun**" denilir" demişlerdir. **Ebu Ubeyde** de bu kelimeye şu manayı vermiştir: "Bununla, "Sizler, sihirli, yani ciğerli bir beşere tabi oluyorsunuz?" manasını kastetmişlerdir. **İbn Kuteybe** "Selefin bunu apaçık izahlarla tefsir etmiş olmasına rağmen, **Ebu Ubeyde**'yi bu hoş olmayan açıklamaya sevkeden şeyin ne olduğunu bilemeyeceğim" demiştir. **Mücâhid** de: "**Meshûren**" kelimesine, "**mahdû'an**" (مَخْدُوعًا) manasını vermiştir. Çünkü, sihir de bir çare ve hiledir. Bu böyledir, zira müşrikler, "Muhammed, bazı kimselerden bu sözleri öğreniyor ve o insanlar onu, bu sözler ve bu hikâyelerle aldatıyorlar" diyorlardı. İşte bundan dolayı onlar, "aldatılmış" anlamında, "O, bir meshûr'dur, büyülenmişti" diyorlardı. Yine onlar, "Şeytan ona gözüküyor; o da onun bir melek olduğunu zannediyor" diyorlardı. İşte bundan dolayı onlar, "o, şeytan tarafından aldatılmıştır" demişlerdi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا *"Bak, sana nasıl misaller getirip saptılar. Artık onlar bir yol bulmaya güç yetiremezler"* buyurmuştur. Yani, "seni başka bir şeye benzeten herkes "o kahindir; o sihirbazdır; o şairdir; o mecnûndur; o, başkası tarafından öğretilmiştir" dediler, böylece de haktan ve doğru yoldan saptılar. Artık bir daha da, hidâyete ve hakka giden yolu bulamadılar" demektir.

Haşre İnanmayanlara Cevap

وَقَالُوٓا۟ ءَإِذَا كُنَّا عِظَٰمًا وَرُفَٰتًا ءَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٤٩﴾ قُلْ كُونُوا۟ حِجَارَةً
أَوْ حَدِيدًا ﴿٥٠﴾ أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِى صُدُورِكُمْ ۚ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا ۖ قُلِ ٱلَّذِى

فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا ﴿٥١﴾ يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٥٢﴾

"Dediler ki: "Biz, bir sürü kemik, kırıntı ve döküntü olduğumuz zaman mı, hakikaten biz mi yeni bir yaratılışla diriltileceğiz?" Söyle: "İster taş, ister demir olun. Yahut içinizde büyüttüğünüz herhangi bir mahluk olun." "O halde bizi kim diriltecek?" diyecekler. Sen de de ki: "Sizi ilk defa yaratmış olan diriltecektir. O vakit sana başlarını sallayacaklar da, istihzâ ile, "O, ne zaman?" diyecekler. De ki: "Belki de yakında!" (Allah) sizi çağıracağı gün, hemen onun emrine icâbet edeceksiniz ve sanacaksınız ki (dünyada) ancak pek az bir müddet kalmışsınız" (İsrâ, 49-52).

Rüfat Kelimesinin İzahı

Bil ki Cenâb-ı Hak ilk önce ulûhiyyetinden bahsedip, sonra da o kâfirlerin nübüvvet ile ilgili şüphelerini zikredince, bu âyette, müşriklerin âhireti, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr hususundaki şüphelerini zikretmiştir. Biz, pek çok defa, Kur'ân'ın şu dört meseleye dayandığını söyledik:

a) Uluhiyyet;

b) Nübüvvet,

c) Meâd (âhiret),

d) Kazâ ve kader...

Yine müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in büyülenmiş, aklı bozulmuş olduğunu söyleyip, buna dâir, "İnsanın kemik, çer-çöp, un-ufak olmasından sonra, yeniden, baştaki gibi akıllı bir canlı haline geleceğini iddia edişini, delil getirmişler ve bu sözü, onun aklının bozuk olduğunu izah için, ondan nakledip durmuşlar. **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "**Reft**", "bir şeyi elinde kırıp ufalaman" demektir. Nitekim sen, bir şeyi kırarak, "رَفَتَّهُ - اَرْفُتُهُ" dersin. Bu keseğin ve çürümüş kemiklerin, elde ufalanıp ufaltılmasıdır. "**Rüfât**" kırılıp, ufalanabilen her şeyin, kırılıp ufaltılmış parçaları demektir Nitekim kesilen hayvanın kemiklerini kırdığında, "رَفَتُّ عِظَامَ الْجَزُورِ" dersin. Yine Arapçada, ekinin kırıkları olduğu için samana da, "**Rüfet**" denilmiştir." **Ahfeş** şöyle der: "Tıpkı "**hatama**" fiilinden "**hatm**" ve "**mahtûm**" tabirleri

kullanıldığı gibi "refete"den de "**reft**" ve "**merfût**" kullanılır. O halde, "**rufât**" ve "**hutâm**", tıpkı جُذَاذٌ (**cüzâz**), رَضَاضٌ (**radâd**) ve فَتَاةٌ (**fetât**) gibi, (un-ufak, çer-çöp manasında) bir isimdir. Bu kelimenin lugavî izahı budur.

Zerrelerin Birleştirilip Diriltilmesi

Müşriklerin ortaya koydukları şüphelerini de şöyle ifade ederiz: İnsan ölüp, uzuvları kuruyup, dünyanın dört bir tarafına yayılıp dağıldığında ve dünyanın diğer maddeleri ile karıştığında mesela, bedenin sıvı kısımları, dünyanın sıvıları ile, toprağa ait olanlar, toprakla havaî olanlar, hava ile ve ateşî olanlar da ateşle karıştığında, bunların bizzat aynılarının yeniden bir araya getirileceği ve bunlara yeniden hayat verileceği nasıl düşünülebilir. İşte müşriklerin şüpheleri bundan ibarettir.

Buna şöyle cevap veririz: Allah'ın ilminin ve kudretinin mükemmelliğinde bir kusur görülmedikçe, böyle bir problem söz konusu olmaz. Ama Allahu Teâlâ'nın bütün cüziyyatı (her şeyi) bildiğini kabul edersek, o canlının uzuvları, âlemin hangi parçasına karışırsa karışsın, Allah'ın ilmi karşısında, onlar mutlaka birbirinden ayırt edilebilirler. Yine Allahu Teâlâ'nın bütün mümkinâta (her şeye) kâdir olduğunu kabul ettiğimizde, O, o parçaların bizzat kendilerini bir araya getirmeye, onlara hayat ve akıl vermeye de kâdir olmuş olur. Böylece Allah'ın ilminin ve kudretinin mükemmel olduğunu kabul ettiğimizde, bu şüphelerin tamamıyla zâil olacağı kesinleşir.

Demir de Olsanız Diriltileceksiniz

Cenâb-ı Hakk'ın قُلْ كُونُوا حِجَارَةً اَوْ حَدِيدًا *"Söyle: "Gerek bir taş, gerek bir demir olun"* cümlesi şu manayadır: "Müşrikler, Allah'ın, insanları kemik ve un-ufak olduktan sonra eski hallerine geri çevirmesini akıldan uzak (imkânsız) görmüşlerdir. Bu, zâhire göre, her ne kadar (hayat) canlılığı kabul etmeye münafî (engel) bir sıfat (durum) ise de, onlar meselâ, bir taş veya bir demir olma gibi, bu maddelerin, ölümlerinden sonra hayatı kabul etme hususunda, insanın bir kemik yığını ve çer-çöp olmasından daha ileri bir sıfata varıp dayandığını düşünürlerse, bu taş ve demir oluş ile, hayatı kabul etme arasındaki zıtlık, kerih olma ile hayatı kabul etme arasındaki zıtlıktan daha ileridir. Bu böyledir, çünkü kemik canlının bedeninin bir parçasıdır. Ama taş ve demir, kesinlikle hayatiyyetle tavsif edilemezler. Binâenaleyh insanların bedenlerinin, ölümlerinden sonra taş ve demire dönüşmeleri halinde bile Allahu Teâlâ onlara yeniden hayat verir ve onları tıpkı eskiden olduğu gibi, akıllı canlılar kılar" Bunun doğruluğunun delili

şudur: O maddeler, hayatı ve aklı kabul ederler. Çünkü bu mümkün olmasaydı, tâ işin başında onlarda akıl ve hayat tahakkuk etmezdi. Âlemin ilahı bütün cüz'iyyatı bilir. Binâenaleyh O, itaat eden Zeyd'in bedeninin parçaları ile, günahkâr olan Amr'ın bedeninin parçalarını birbirine karıştırmaz ve O, her mümkinâta kâdirdir. Binâenaleyh o parçalara yeniden hayat vermenin, aslında mümkün olduğu, âlemin ilâhının da bütün malûmatı bilen ve her türlü mümkinâta kâdir bir zât olduğu sâbit olunca, o maddeler ister kemik, ister çer-çöp, ister taş-demir gibi, hayatı kabul etmeleri kemikten daha şiddetli şeyler olsunlar, Allah'ın onlara yeniden hayat vermesi kesinlikle mümkün olur. İşte âyetin kesin aklî delille izahı böyledir. Âyetteki, *"İster taş, ister demir olun"* ifadesi ile, böyle olmaları emri kastedilmemiş, aksine, "Siz böyle olsanız bile, sizi yeniden diriltmede Allah acze düşmez" manası kastedilmiştir. Bu tıpkı, birinin diğerine, "sen beni ne zannediyorsun, ben falancayım" deyip de, onun da, "kim olursan ol, isterse halifenin oğlu ol. Ben, senden hakkını almasını bilirim!" demesi gibidir.

Şâyet, "âyetteki أَوْ خَلْقًا *"yahut herhangi bir mahluk"* kelimesi ile ne kastedilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Taş ve demirin, hayatı kabul etmesi akıldan uzak bir şeydir. İşte bu sebeple onlara, "Siz, hayatı kabul etme hususunda, aklınızca hayatı kabul etmesini akıldan uzak gördüğünüz taş ve demirden daha da ileri başka bir madde düşünün" denilmiştir. Bu izaha göre, o şeyin tayin edilmesine (açıkça belirtilmesine) gerek yoktur. Çünkü bundan murat, "insanların bedenleri ölümlerinden sonra, senin farzedeceğin, öyle olduğunu sandığın bir madde haline gelse ve o madde de hayatı kabul etmekten son derece uzak olsa bile, bilesin ki Allahu Teâlâ, ona hayat vermeye kâdirdir" mânasıdır. Bu âyetten, bu mana kastedildiğinde, o mahlûkun ne olduğunun açıkça söylenmesine gerek kalmaz. **İbn Abbas** (r.a), bununla ölümün kastedildiğini, yani "Sizin bedenleriniz, ölümün kendisi dahi olsa, Allah ona da hayat verir" denilmek istendiğini söylemiştir. Bil ki bu görüş, âyetteki bu tabirin mübalağa için söylenmiş olması ve mesela "Sen hayatın kendisi bile olsan, Allah seni öldürür; zenginliğin kendisi olsan bile, Allah seni fakirleştirir" sözleri gibi sayılması halinde güzel olur. İşte o zaman bu söz, mübalağa (manayı iyice anlatmak) için söylenmiş olur. Ama işin aslında, bu sözlerin hakiki manası imkânsızdır. Çünkü insanların bedenleri maddedir. Ölüm ise araz (sıfat)tır. Madde, vasıf olamaz. Bedenin, âraza (sıfata) dönüşmesi farzedilse bile, ölüm, hayatiyyeti kabul etmez. Çünkü iki zıttan birisinin, diğeri olması imkânsızdır. **Mücâhid,**

âyetteki "**ev halken**" veya herhangi bir mahlûk kelimesi ile göklerin ve yerin kastedildiğini söylemiştir.

İlkin Yaratan Diriltecektir

Cenâb-ı Allah sonra فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِى فَطَرَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ *"O halde bizi kim geri çevirecek!" diyecekler. De ki: "Sizi ilk defa yaratmış olan (diriltecektir)"* buyurmuştur. Bu, şu manayadır: Cenâb-ı Hak onlara, "ister taş, ister demir, isterse hayatiyyeti kabul etmesi bunlardan daha zor olan bir şey olunuz, bilin ki size yeniden hayat vermek mümkündür" deyince, onlar da buna karşı, "Bize o hayatı yeniden verecek kimdir?" dediklerinde, Hak Teâlâ, Hz. Peygamber'e *"ilk defa sizi yoktan var eden (diriltecektir)"* demesini emretmiştir. Yani, "Yeniden dirilme işi, Allahu Teâlâ'nın bütün canlıların yaratıcısı olduğunu kabul etmeye dayanan, ikinci derece bir meseledir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz diyoruz ki: "O maddeler hayatı ve aklı kabul ederler. Âlemin ilahı da, zâtı gereği kâdir ve âlimdir. Bu sebeple onun ne ilmi, ne kudreti kesinlikle batıl olmaz, aciz kalmaz. Binâenaleyh ilk defa yaratmaya kâdir olanın, yeniden yaratmaya da kâdir olabilmesi gerekir. İşte bu doğru bir söz ve güçlü bir aklî delildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَيُنْغِضُونَ اِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ *"O vakit sana başlarını sallayacaklar"* buyurmuştur. **Ferrâ** şöyle der: "Arapçada bir kimse başını, aşağı-yukarı salladığında, "اَنْغَضَ - يُنْغِضُ - اِنْغَاضًا" denilir. Yine mazlum olan hakkında "**nağad**" tabiri kullanılır, zira o başını sallar." **Ebu'l- Heysem** şöyle der. "Bir kimseye bir şey haber verilip o da onu kabul etmediğini gösterir şekilde başını salladığında "اَنْغَضَ رَأْسَهُ" denilir?" O halde âyetteki bu ifâde "Onlar, başlarını yalanlamak ve söylenen bu şeyin, olmayacak bir iş olduğunu göstermek için başlarını sallarlar" demektir.

Sonra Hak Teâlâ وَيَقُولُونَ مَتٰى هُوَ *"o ne zaman?" diyecekler"* buyurmuştur. Bil ki bu soru fasittir. Çünkü onlar, bahsettiğimiz şüphelerinden ötürü haşrın ve neşrin (âhiretin) imkânsız olduğunu söyleyip, Allahu Teâlâ da kesin ve aklî delil ile, onun aslında mümkün olduğunu beyan buyurunca, onların, *"Bu ne zaman olacak?"* demeleri, öncesi ile ilgisi olmayan bir söz olmuş olur. Çünkü aklî delil ile, bunun mümkün olduğu anlaşılınca, bunun mümkün olduğunu artık itiraf etmek gerekir. Ama bu, ne zaman bulunursa, bunu aklî yolla ispat etmek mümkün olmaz. Aksine bunu ancak naklî delil ile ispat mümkündür. Çünkü Allahu Teâlâ o belli vakti (kıyameti) haber verirse, ancak o zaman o bilinir. Aksi halde, onu bilmek imkânsızdır.

Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'ân'da mahlûkatından hiç kimsenin o belli vakti bilemeyeceğini beyan ederek, *"Kıyametin vakti (ne zaman olacağının) bilgisi, Allah'ın katındadır"* (Lokman, 34); *"O'nun ilmi Rabbinin indindedir"* (A'raf, 187) ve *"De ki, "Kıyamet mutlaka kopacaktır. Onu nerede ise açıklayacaktım"* (Tâhâ, 15) buyurmuştur. İşte bu sebeple, Cenâb-ı Hak burada قُلْ عَسٰى اَنْ يَكُونَ قَرِيبًا *"De ki: "Belki de yakında (kopacaktır)"* demiştir. Müfessirler, Allah için kullanılan "**asâ**" (umulur ki, belki) fiilinin, "mutlaka" manasına kullanıldığını ve bu tabirin "O hiç şüphesiz yakındır" manasına olduğunu söylemişlerdir.

Eğer insanlar, "aradan altı yüz yıl geçmesine rağmen, henüz kıyametten bir şey yok iken, onun için nasıl "yakındır" denilebilir?" derlerse, biz deriz ki: "Geçen zaman, kalan zamandan çok olunca, kalan, az ve yakın olmuş olur."

Cenâb-ı Allah يَوْمَ يَدْعُوكُمْ *"(Allah'ın) sizi çağıracağı gün"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu, kâfirler için bir hitaptır. Bunun delili, bundan önceki bütün ifâdelerin kâfirlere yönelik hitap olmasıdır. Sonra diyoruz ki: "**Yevm**" kelimesi, "**kariben**"den bedel olarak, mansubdur ve mana, "Belki de öldükten sonra dirilme, O'nun sizi çağırdığı gün olacaktır. Bu çağırma da, **Hz. İsrâfil**'in sûr'a son üfleyişidir" şeklindedir. Bu tıpkı, *"O gün bir münâdi, yakın bir yerden nidâ edecek"* (Kâf, 41) âyetinde olduğu gibidir. Rivayete göre, **İsrafil** (a.s), "Ey çürümüş cesetler, ey çürümüş kemikler ve ey darmadağınık olmuş parçalar, Allah'ın kudreti, izni ve yaratmasıyla, eskiden olduğunuz gibi olunuz!" diye nida edecek. Nitekim Allahu Teâlâ, *"O gün, çağıran, görülmemiş bir şeye çağırır"* (Kamer, 6) buyurmuştur.

Bi Hamdihi Tabirinin İzahı

Hak Teâlâ, فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ *"Hemen onun emrine icabet edeceksiniz"* buyurmuştur. "**İsticâbe**", çağırana, çağırdığı, davet ettiği hususta uymak demektir ki bu, icâbettir. Fakat "**isticâbe**", icâbet etme isteğini gerektirir. O halde, "**isticâbe**", icâbetten daha kuvvetli ve te'kidlidir. Âyette "**bi hamdihi**" buyurmuştur. **Said b. Cübeyr** şöyle der: "İnsanlar kabirlerinden çıkar, başlarına toprakları saçarak, **"Sübhaneke** ve **bihamdike"** derler ki, işte buradaki "hamd" budur." **Katâde** ise buna, "Allah'ı tanımak ve O'na itaatte bulunmak" manasını vermiştir. Bunu şöyle izah ederiz: "Onlar, Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ve hamdetmeyi kabul edince, bu bir tanıma ve taat

olur. Fakat bu taat, artık o gün onlara fayda vermez. İşte bundan ötürü müfessirler, "Hamdin fayda vermeyeceği bir zamanda onlar hamdettiler" demişlerdir. Meânî âlimleri ise, buna, "Hamdedici olduğunuz halde, hemen onun emrine icâbet edeceksiniz" manasını vermişlerdir. Bu tıpkı, "öfkeli olarak geldi" manasında, "Gazabı ile geldi" demek gibi ve "Beraberinde kılıcı olduğu halde" manasında, "Hükümdar kılıcı ile bindi" demek gibidir." **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Bi hamdihî**" kelimesi, fiilin fâilinden haldir, yani, "Hamdedici olduğunuz halde icabet edeceksiniz" demektir ki bu, onların öldükten sonra dirilişi kabul ettiklerini iyice gösterir. Bu tıpkı senin, bir kimseye, yapılması güç bir işi buyurarak, "Sen bunu, hamdedici ve şükredici olarak (seve seve) yaparsın" demen gibidir. Bu, "Sen, benim bu kadarla yetinmeme şükret" demektir. Binâenaleyh bu, tehdit sadedinde söylenmiş bir söz olur.

Allahu Teâlâ sonra, وَتَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا *"Sanacaksınız ki (dünyada) ancak pek az bir müddet kalmışsınız"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Cenâb-ı Hak bununla, sûr'a birinci nefha (üfürülüş) ile ikinci nefha arasındaki zamanı kastetmiştir. Çünkü bu esnada, onlardan azap kalkar. Bunun delili, Yâsîn Sûresi'ndeki, *"(Onlar) "Bizi, uykumuzdan kim uyandırıp kaldırdı?" derler"* (Yâsîn, 52) âyetidir. Dolayısıyla onların, bunun çok kısa sürmüş olduğunu sanmaları, bu iki nefhâ arasındaki beklemeleri ile ilgilidir" demiştir. **Hasan el-Basrî:** "Bu, ba's (diriliş) vaktinin yaklaşmasıdır. Buna göre, "Sanki sen dünyada bulunmadın ve âhiretten hiç ayrılmadın" demektir ki bu, sadece dünyadaki bekleme (yaşama) müddeti ile ilgilidir" demiştir. Bununla onların, kıyamet meydanında beklemeleri kastedilmiştir. Çünkü onların neticesi, cehenneme girme olunca, kıyamet meydanında bekleme müddetlerini çok kısa görmüşlerdir.

İkinci görüş: Kâfirlerle ilgili söz, âyetteki *"Belki de yakında!"* ifadesinde tamamlanmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Allah) sizi çağıracağı gün, hemen O'nun emrine icâbet edeceksiniz"* beyanına gelince bu, kâfirlere değil de mü'minlere yapılmış bir hitaptır. Çünkü bu söz, mü'minlere uygun düşer. Çünkü onlar, Allah'ın emrine icabet eder, O'nun kendilerine olan ihsanına karşı, O'na hamdederler. Birinci görüş, meşhur olan görüştür, ikincisinin de bu manaya ihtimali olduğu açıktır.

Nazik İfade Kullanmanın Önemi

وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا ﴿٥٣﴾ رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنْ يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا ﴿٥٤﴾ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُودَ زَبُورًا ﴿٥٥﴾

"(Mü'min) kullarıma söyle, en güzel ne ise, onu söylesinler. Çünkü şeytan, aralarına fesat sokar. Zira şeytan insanın apaçık düşmanıdır. Rabbiniz sizi çok iyi bilendir. Eğer dilerse size merhamet eder, yahut şâyet dilerse azaplandırır. Biz seni onların üstüne bir vekil göndermedik. Rabbin göklerde ve yerde olan kimseleri en iyi bilendir. Biz, peygamberlerin kimini kiminden üstün kılmışızdır. Davud'a da Zebûr verdik" (İsra, 53-55).

İbad'dan Buradaki Maksat

Bil ki, âyetteki قُلْ لِعِبَادِي *"kullarıma söyle"* ifadesiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bununla, mü'minler kastedilmiştir. Bu böyledir, zira Kur'ân'ın âyetlerinin çoğunda geçen "kullar" lafzı, mü'minlere has kılınmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O halde kullarımı müjdele. (O kullarım ki) onlar söze (dikkatle) kulak verirler de"* (Zümer, 17-18); *"Haydi gir kullarım içine"* (Fecr, 29) ve *"Bir pınardır ki ondan Allah'ın kulları içerler"* (İnsan, 7) buyurmuştur. Bunu iyice kavradığında, biz diyoruz ki, Allahu Teâlâ, şirki geçersiz kılma hususunda yakın hüccet olan, *"De ki: "Allah ile beraber söyleyegeldiğiniz gibi, (başkaca) tanrılar da olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* (İsrâ, 42) beyanını ve kıyametin doğruluğu hususunda kesin delil olan, *"Sen de, de ki: "Sizi ilk defa yaratmış olan diriltecektir"* ifadesini getirince, bu âyette de, "Ey Muhammed, kullarıma de ki: Sizler, muhalif kimselere delil getirmek istediğinizde, o delilleri en güzel bir biçimde getirin ki, bu da, o delillerin, sövüp sayma, kınama vb. şeylerle birlikte bulunmamasıdır" buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın,

"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et" (Nahl, 125) ve *"Ehl-i kitab ile de, ancak en güzel bir suretle mücadele edin"* (Ankebut, 46) âyetleridir. Bu böyledir, zira getirilen hüccete, şâyet sövüp sayma, tenkit vb. herhangi bir şey karıştıracak olursanız, onlar da hiç şüphesiz aynısıyla size mukabelede bulunurlar. Böylece de, karşılıklı öfkeler artar, nefret doruk noktasına ulaşır ve maksadınız gerçekleşemez. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'tan başkasını çağıranlara sövmeyin. Sonra onlar da haddi aşarak cahillikle Allah'a söverler"* (En'âm, 108) buyurmuştur. Ama, hüccetler en güzel biçimde ve sövüp sayma, eziyet verme vb.'den uzak olarak getirildiğinde, bu, kalplerde ve gönüllerde mükemmelen tesir icrâ eder ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ *"(Mü'min) kullarıma söyle: En güzel ne ise, onu söylesinler"* buyruğundan kastedilen budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, her iki tarafı da uzlaştırmak için, böyle bir metottaki faydanın ne olduğuna dikkat çekerek, إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ *"Çünkü şeytan aralarına fesat sokar"* buyurmuştur. Yani, "Her ne zaman, deliller acı, sert ve çirkin sözlerle karışmış olursa bu, fitne çıkmasına bir sebep olur" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا *"Zira şeytan insanın apaçık düşmanıdır"* buyurmuştur. Bu şu anlamdadır: İnsanla şeytan arasındaki düşmanlık ta eskilere dayanır. Nitekim Allah, şeytanın söylediğini naklederek, *"Sonra andolsun, onların önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından kendilerine geleceğim"* (A'raf, 17); *"(O münafıkların hali de) şeytanın hali gibidir. Çünkü (şeytan) insana, "inkâr et" der de, o inkâr edince, "ben hakikaten senden uzağım! Çünkü ben, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım" der!"* (Haşr, 16) ve *"O zaman şeytan onların yaptıklarını süslemiş ve şöyle demişti: "Bugün insanlardan size galebe edecek yoktur. Ben de sizin muhakkak yardımcınızım." Vakta ki iki ordu göründü, "Ben sizden katiyyen uzağım. Doğrusu ben sizin göremeyeceğinizi görüyorum. Ben Allah'tan korkarım elbet!"* (Enfâl, 48) buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنْ يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ *"Rabbiniz sizi çok iyi bilendir. Eğer dilerse size merhamet eder, yahut şâyet dilerse azaplandırır"* buyurmuştur. Bil ki biz şu anda, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Mü'min) kullarıma söyle"* buyruğu ile, mü'minlerin kastedilmiş olmasına göre konuşuyoruz. Böyle olması halinde, *"Rabbiniz sizi çok iyi bilendir"* ifadesi mü'minlere hitap olmuş olup, buna göre mânâ, "isterse o, size merhamet eder" şeklinde olur. Buradaki merhamet ve rahmet ile, mü'minlerin,

Mekke kâfirlerinden ve onların eziyetlerinden kurtarılmaları kastedilmiştir. "İsterse Allah, size azap eder" ifadesiyle de, "Onları size musallat kılarak azap eder" manası kastedilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا *"Ey Muhammed, biz seni onların üstüne bir vekil,* yani bir bekçi ve kefîl olarak *göndermedik."* Binâenaleyh "Sen, davet etmene bak. Onların kâfir olmasından dolayı, sana, herhangi bir sorumluluk düşmez. Eğer Allah onların hidâyetini dilerse, onları hidâyete erdirir. Aksi halde hayır!" buyurmuştur.

İbad'dan Kâfirlerin Kastedildiğini Söyleyenler

İkinci görüş: Cenâb-ı Hakk'ın, *"kullarıma söyle"* buyruğuyla, kâfirler kastedilmiştir. Bu böyledir, zira bu âyetlerin maksadı, onları dine davettir. Binâenaleyh, onların kalplerinin, hak dini kabule yönlendirilmesi ve karakterlerinin de ona meyletmesine bir sebep olsun diye, böylesi yerlerde, onlara en güzel hitap ile hitap edilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Buna göre Allahu Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir: "Ey Muhammed benim kullarım olduklarını kabul eden o kullarıma de ki, "en güzel olanı söylesinler." Bu böyledir, zira biz, delillere ve beyânlara bakmadan önce, Allahu Teâlâ'yı, bir olmak ve ortaklardan, zıtlardan uzak olmakla tavsif etmemizin, O'nun ortakları olduğunu ve zıtları bulunduğunu kabul etmemizden; öldükten sonra yeniden diriltmeye, haşre ve neşre muktedir olmakla tavsif etmemizin de, O'nu bütün bunlardan aciz olmakla tavsif etmemizden daha güzel olduğunu zarurî olarak bilmekteyiz. Cenâb-ı Hak onlara, taassup gösterip de sırf atalarının yoluna bağlanıp kalmalarının uygun olmayacağını bildirmiştir. Zira, bu gibi taassuba sevk eden, şeytandır. O şeytan ise, düşmandır. Binâenaleyh, onun sözüne iltifat edilmemesi gerekir.

Daha sonra da Cenâb-ı Hak onlara, "Rabbiniz sizi çok iyi bilendir. İsterse O, sizi iman etmeye, hidâyete ve marifetullaha muvaffak kılmak suretiyle size merhamet eder. İsterse sizi, küfrünüz üzere öldürür de, böylece size azap eder. Ancak ne var ki sizler, benim meşîetimin ne olduğunu bilemiyorsunuz. Öyleyse, hak dini talep etme hususunda gayret ve çaba gösterin ve ebedî mutluluklar ve de dâim hayırlardan mahrum olmamanız için de, batıllarda ve cehâlette ısrar etmeyin" demiştir.

Daha sonra da, Hz. Muhammed'e, *"Biz seni, onların üstüne bir vekil göndermedik"* buyurmuştur. Bu, "Bu işi onlara zorlaştırma; sözünde onlara sert davranma!" demektir ki, bütün bu ifadelerin maksadı, davet ederken

davet esnasında onlara yumuşaklık göstermek ve onlara karşı merhamet ve nezaket hissini izhâr etmektir. Çünkü kalplere tesir eden, bu tür bir hareket tarzıdır ki, böylece bu maksadın gerçekleşmesine yardımcı olur.

55. Âyetteki Gizli İnsicamın İzahı

Allahu Teâlâ daha sonra وَرَبُّكَ اَعْلَمُ بِمَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Rabbin göklerde ve yerde olan kimseleri en iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Cenâb-ı Hakk bundan önce, *"Rabbiniz sizi çok iyi bilendir"* buyurunca, bundan sonra da, "O'nun ilmi, sadece siz, sizin durumlarınızla sınırlı değildir. Tam aksine O'nun ilmi bütün mevcûdata ve mâdûmata, yerdekilere, göktekilere taalluk etmektedir. Böylece de herkesin durumunu ve onlara uygun gelen iyi ve kötü şeyleri bilir. İşte bundan dolayı, peygamberlerin bir kısmını diğerlerine üstün kılmış, **Mûsâ**'ya **Tevrât**'ı; **Dâvûd**'a **Zebûr**'u; **İsâ**'ya da **İncil**'i vermiştir. Binâenaleyh O'nun, Muhammed'e de **Kur'ân**'ı vermesi ve onu da, bütün mahlûkattan üstün kılması akıldan uzak görülecek bir şey değildir" manasında olmak üzere, *"Rabbin göklerde ve yerde olan kimseleri en iyi bilendir"* buyurmuştur" demektir.

Hz. Davud (a.s)'un Zikredilmesinin Hikmeti

Buna göre eğer, "Burada, özellikle **Hz. Dâvud**'un zikredilmesinin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu konuda birkaç izah yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, peygamberlerin bir kısmını bir kısmından üstün kıldığını belirtmiş, daha sonra da, *"Dâvûd'a da Zebûr verdik"* buyurmuştur. Bu, "**Dâvûd** büyük bir melik, hükümdar idi" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, daha önce zikretmiş olduğu o üstün kılma ve tafdil etmeden maksadın, mal ile değil de, ilim ve din cihetinden üstün kılmak olduğuna dikkat çekmek için, ona vermiş olduğu malı mülkü zikretmemiş aksine, ona vermiş olduğu kitaptan, **Zebur**'dan bahsetmiştir.

2) Allahu Teâlâ **Zebûr**'da, Hz. Muhammed'in, peygamberlerin sonuncusu; ümmetinin de, ümmetlerin en hayırlısı olduğunu zikretmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Tevrat'tan sonra Zebûr'da da yazmışızdır ki, arza (ancak) sâlih kullarım mirasçı olur"* (Enbiya, 105) buyurmuştur ki, bu âyetin sonunda bahsedilen *"sâlih kullar"* ile, Hz. Muhammed ve O'nun ümmeti kastedilmiştir.

Buna göre şâyet "وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ" (Enbiya, 105) âyetinde olduğu gibi, bu âyette de "**Zebûr**" kelimesi marife olmalı değil miydi? denilirse, biz deriz

ki: Burada, bu kelimenin nekire olarak getirilmesi, onun durumunun yüceliğine delâlet eder. Çünkü **Zebûr,** "mezbûr-yazılmış" anlamındadır. Böylece bu kelime, "yazılmış kitap" anlamında olmuş olur. Biâenaleyh, onun bu âyette nekire olarak getirilmiş olmasının anlamı, onun, kitap olma bakımından mükemmel derecede olduğunu göstermek içindir.

3) Kureyş kâfirleri, bir şeyi inceleyen ve cedele yönelen kimseler değillerdi. Tam aksine onlar, ortaya bazı şüpheler atmak için Yahûdîlere müracaat ediyor, Yahûdîler de onlara, "**Musa**'dan sonra ne bir peygamber; **Tevrât**'tan sonra da ne bir kitap söz konusu değildir" diyorlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, **Zebûr**'u **Davud**'a indirdiğini bildirmek suretiyle, onların bu sözlerini nakletmiştir. **Hamza,** bu kelimeyi, zâ'nın dammesiyle "**Zubûran**" şeklinde okumuştur ki, biz bunun izahını, Nisâ Sûresi'nin sonlarında (Âyet, 163) yapmıştık.

Batıl Tanrıların Acizliği

قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلًا ﴿٥٦﴾ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا ﴿٥٧﴾

"De ki: "Allah'ı bırakıp boş yere söylediklerinizi çağırın. Onlar, sizden herhangi bir sıkıntı gideremeyecekleri gibi, değiştiremezler de." Onların taptıkları da, hangisi Rablerine daha yakın (olacak) diye, vesile arıyorlar. O'nun rahmetini umuyorlar. O'nun azabından korkuyorlar. Çünkü, Rabbinin azabı korkunçtur" (İsrâ, 56-57).

Bil ki, bu âyetlerin gayesi, müşriklere reddiyedir. Biz, daha önce müşriklerin, "Bizim, (doğrudan doğruya) Allah'a ibadetle meşgul olma liyâkatimiz yoktur. Bundan dolayı bizler, Allah'a yakın olan bazı kullarına ibadet ediyoruz ki, bunlar da meleklerdir" dediklerini; sonra da, taptıkları o meleklerin heykel ve suretlerini yaparak, bu manada olmak üzere, onlara ibadet etmekle meşgul olduklarını söylemiştik. Allahu Teâlâ da, onların bu görüşlerinin bâtıl ve yanlış olduğuna bu âyeti delil getirerek, قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ *"De ki: "Allah'ı bırakıp boş yere söylediklerinizi çağırın"*

buyurmuştur. Bu âyetteki, "**ellezîne**" kelimesiyle "putlar" kastedilmemiştir. Çünkü Allah onları vasfederken, *"onların taptıkları da vesile arıyorlar"* buyurmuştur. Halbuki, "vesile arama işi", putlara kesinlikle uygun düşmez.

Putların Vesile Aramasının Manası

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Birtakım kimseler, meleklere tapıyorlardı. İşte bu âyet, onlar hakkında nazil olmuştur. Yine bu âyetin, **Mesih (İsa)** (a.s) ve **Uzeyr**'e tapanlar hakkında nazil olduğu söylendiği gibi, cinlerden birisine tapıp da, sonra da o cin Müslüman olunca, o cine tapmaya hâlâ devam eden bir topluluk hakkında nazil olduğu da söylenmiştir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demektedir: "Kur'ân-ı Kerim'de "**zeame**" fiili, kullanıldığı bütün yerlerde "yalan" anlamına gelir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların görüşlerinin bozuk olduğuna, ibadete müstahak olan ilahın, kendisine tapanlardan zararı giderip onlara faydalar ulaştırmaya muktedir olan bir varlık olması gerektiği ve onların taptıkları şeylerin, yani meleklerin, cinlerin **Mesih** ve **Uzeyr**'in ise onlardan zararı gidermeye, fayda ulaştırmaya kâdir olamadıklarını ispatlayarak, onların ilah olmadıklarına kesinlikle hükmetmek gerektiğini bildirmiştir.

Melekler Fayda ve Zarar Veremez mi?

Bir kimse şöyle diyebilir: "Bu delil ancak, sizler, meleklerin, zararları gidermeye ve faydaları da temin etmeye muktedir olamadıklarını delillerle ispat ettiğiniz zaman tamam olur. Binâenaleyh, delillerinizin tam ve eksiksiz bir delil olabilmesi için bunun böyle olduğuna dair deliliniz nedir?" Şâyet sizler, "Biz, o kâfirlerin, onlara yalvarıp yakardıklarını, ama isteklerinin bir türlü yerine gelmediğini görüyoruz" derseniz, biz buna karşılık, "Müslümanların da Allah'a yalvarıp yakardıklarını, ama isteklerinin birçok durumda karşılanmadığını görmekteyiz. Müslümanlar, zararı uzaklaştırma ve fayda sağlama işinin, meleklerden değil de Allah'tan olduğunu; kâfirler ise bunların meleklere ait olduğunu söylerler. Böyle olunca da delil tam sayılmaz?" deriz.

Cevap: Delil tam ve mükemmeldir; zira o kâfirler, meleklerin Allah'ın kulları olduğunu; meleklerin ve âlemin yaratıcısının ise, mutlaka, o melekten daha muktedir, daha güçlü ve daha mükemmel olduğunu da kabul ediyorlardı.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Allah'ın mükemmel bir kudrete sahip olduğu malumdur ve bu hususta aramızda ittifak vardır.

Halbuki, o meleklerin kudretinin mükemmelliği malum olmadığı gibi bu konuda ittifak da yoktur. Tam aksine ittifak edilen husus, Allah'ın kudretine nispetle onların kudretinin çok cüz'î ve önemsiz olduğudur. Durum böyle olunca da, Allah'a ibadetle meşgul olmak, o meleklere ibadetle meşgul olmaktan daha evlâ olmuş olur. Çünkü Allah'ın, ibadete müstahak olması malum bir hususdur. Halbuki, meleklerin böyle olduğu ise, meçhuldür. Binâenaleyh, maluma sarılmak daha evlâ olur.

Ehl-i sünnet ve'l-cemaate mensup kelâm âlimlerinin bu konuda izledikleri başka bir metot daha vardır ki, bu da şudur: Onlar, yoktan var edenin ve bir şeyi yokluktan varlık âlemine çıkaranın, sadece Allahu Teâlâ olduğuna dair aklî deliller getirirler. Bunun böyle olduğu sabit olunca, Allah'tan başka, herhangi bir fayda ve zarar verenin bulunmadığı kesinlik kazanmış olur. Dolayısıyla ibadete müstahak olanın sadece Allahu Teâlâ olduğuna kesinlikle hükmetmek gerekir. Fakat Ehl-i sünnetin bu metodu **Mu'tezile** için hasıl olmaz (onlar bundan mahrum kalırlar). Çünkü **Mu'tezile,** kulun, kendi fiillerini yarattığını kabul edince, onların, meleklerin öldürmeye, diriltmeye ve bir cismi yaratmaya kadir olamayacaklarına istidlâlde bulunmaları imkânsız olur. Onlar böyle bir istidlâlde bulunamayınca, bu delil, onlar için hasıl olamaz. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, sizden herhangi bir sıkıntı gideremeyecekleri gibi, değiştiremezler de"* ifadesinin yerinde ve doğru olduğuna dair kat'î delil, Ehl-i sünnetin yaptığı bu açıklamadır. **"Tahvîl"** bir durumdan başka bir duruma, bir yerden başka bir yere geçirmek demektir. Nitekim Arapçada, **"Havvelehu fe tehavvele"** (O'nu tahvîl etti, o da başka bir duruma geçti) denilir.

Batıl Tanrıların Allah'a Vesile Araması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أُولٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلٰى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ *"Onların taptıkları da, Rablerine vesile arıyorlar"* buyurmuştur.

Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Ferrâ şöyle der: **"Yed'ûne"** ibadet eden kimselerin fiili; **"yebteğûne"** ise, ibâdet olunanların fiilidir. Buna göre mana, "ibadet olunan o kimseler, Rablerine bir vesile ve yol ararlar" şeklinde olur. Buna göre meleklerin, menfaatleri talep, zararları da giderme hususunda Allah'a başvurdukları, O'nun rahmetini umup azabından da çekindikleri

hususunda münakaşa bulunmamaktadır. Onlar, acziyet ve ihtiyaç içinde bulunmakla vasfedilebilip, Allahu Teâlâ da, her şeyden müstağni ve bağımsız olup hiçbir şeye muhtaç olmayınca, O'na ibadet etmekle meşgul olmak daha evlâdır."

Buna göre onlar şâyet: "Biz, meleklerin, Allah'ın rahmetine muhtaç olup, O'nun azabından çekindiklerini kabul etmiyoruz" derlerse, biz deriz ki: "O meleklerin, ya zâtları gereği vâcibu'l-vücûd oldukları yahut da zâtları gereği mümkinu'l-vücud oldukları söylenebilir. Birincisi batıldır, olamaz; çünkü bütün kâfirler, meleklerin, Allah'ın kulları olup, O'na muhtaç olduklarını kabul edip itiraf etmektedirler. İkincisine gelince, bu, meleklerin gerek zâtları, gerekse kemâl sıfatları hususunda, Allah'a muhtaç olmalarını gerektirir. Binâenaleyh, Allah'a ibadet etmekle meşgul olmak, meleklere ibadet etmekle meşgul olmaktan daha evla olur."

İkinci görüş: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların taptıkları da"* ifadesiyle, Cenâb-ı Hakk'ın *"Andolsun ki biz, peygamberlerin kimini kiminden üstün kılmışızdır"* (İsra, 55) âyetinde bahsetmiş olduğu peygamberler kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu sözün daha önceki kısımla münasebeti şudur: "Makamları yüce olan o peygamberler, ancak Allah'a ibadet eder ve ancak O'na bir vesile ararlar. Binâenaleyh, sizin o peygamberlere uymanız ve onları kılavuz edinmeniz daha doğrudur. O halde sizler, Allah'tan başkasına ibadet etmeyiniz." Bu görüşü benimseyenler, bu görüşün doğruluğuna şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Melekler, Allah'a isyan etmezler. Binâenaleyh, bundan dolayı da O'nun azabından çekinmezler. Böylece bu sözün, meleklere değil de peygamberlere uygun düşeceği sâbit olmuş olur."

Biz de deriz ki: Melekler, günah işlemeye yeltenmeleri halinde, Allah'ın azabından korkarlar ve çekinirler. Bunun böyle olduğunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bunlardan (o meleklerden) kim, "Tanrı o değil, benim" derse, onu cehennemle cezâlandırırız"* (Enbiyâ, 29) âyetidir.

Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا *"Çünkü, Rabbinin azabı korkunçtur"* buyruğuna gelince, bununla, "Rabbinin azabına yakışan, ondan sakınılmasıdır" manası kastedilmiştir. Öyle olduğu halde bazı kimseler, cehâletinden ötürü ondan sakınmıyor iseler, bu, o azabı, "sakınılması gerekli ve zorunlu olmak"tan çıkarmaz.

Azgın Diyarların Cezası

وَاِنْ مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ اَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًاۜ كَانَ ذٰلِكَ فِى الْكِتَابِ مَسْطُورًا ﴿٥٨﴾

"Hiçbir memleket hariç olmamak üzere, ya biz onları kıyamet gününden evvel helâk edecek, yahut şiddetli bir azap ile azaplandıracağız. Bu, o kitapta (böylece) yazılıdır" (İsra, 58).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Çünkü, Rabbinin azabı korkunçtur"* (İsra, 57) buyurunca, her beldenin, içinde oturanlar olduğunu da beyan buyurmuştur. Binâenaleyh onların durumlarının mutlaka, şu iki şeyden birisine, ya helâk edilmeye (öldürülmeye) yahut da azap edilmeye varıp dayanması gerekir. **Mukatil** bu kimselerin iyi, sâlih olanlarının helâkinin ölümle; bozguncu olanlarının helakinin de azap ile olacağını söylemiştir. Âyetteki وَاِنْ مِنْ قَرْيَةٍ *"Hiçbir memleket hariç olmamak üzere"* ifadesinden, kâfirlerin beldelerinin murat edildiği, böylece de orada iskân edenlerin cezalarının mutlaka şu iki şeyden birisi olması gerektiği de ileri sürülmüştür: Ya, tamamiyle köklerinin kazınması ki, işte bu âyette bahsedilen helâkten kastedilen manadır. Yahut da bunun dışında, meselâ onların ileri gelenlerinin öldürülmeleri ve Müslümanların, onları esir, mallarını ganimet olarak ele geçirmeleri ve onlardan cizye almaları vb. hükümranlıklar nev'inden olan şiddetli azap söz konusudur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hükmün mutlaka tahakkuk edecek olan bir hüküm olduğunu beyan ederek, كَانَ ذٰلِكَ فِى الْكِتَابِ مَسْطُورًا *"Bu o kitapta (böylece) yazılıdır"* buyurmuştur ki, bunun manası gâyet açıktır.

Mu'cize Göstermenin Hikmeti

وَمَا مَنَعَنَآ اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ اِلَّآ اَنْ كَذَّبَ بِهَا الْاَوَّلُونَۜ وَاٰتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَاۜ وَمَا نُرْسِلُ بِالْاٰيَاتِ اِلَّا تَخْوِيفًا ﴿٥٩﴾ وَاِذْ قُلْنَا لَكَ اِنَّ رَبَّكَ اَحَاطَ

بِالنَّاسِ ۚ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِيٓ اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِى الْقُرْاٰنِ ۚ وَنُخَوِّفُهُمْ ۚ فَمَا يَزِيدُهُمْ اِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا ﴿٦٠﴾

"Bizi âyetler göndermemizden alıkoyan, ancak evvelkilerin onları yalanlamış olmalarıdır. Biz, Semûd'a, gerçeği gösteren bir mu'cize olarak o deveyi verdik de, onlar bu sebeple zulmettiler. Halbuki biz âyetleri, ancak korkutmak için göndeririz. Sana, "Şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik, hatırla. (Geceleyin) sana gösterdiğimiz o temâşayı ve Kur'ân'da lanet edilen ağacı, biz ancak insanlara bir fitne yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor" (İsra, 59-60).

Bil ki, Allahu Teâlâ, müşriklerin görüşlerinin bozuk ve yanlış olduğuna dair delillerini getirip, peşinden de ilgili vaîdini zikredince, bunun peşinden nübüvvet meselesini zikretmiştir. Bu böyledir, zira Kureyş kâfirleri, Allahu Teâlâ'nın da, *"O halde evvelkilere gönderildiği gibi, o da bize bir mu'cize getirsin"* (Enbiyâ, 5) dediklerini beyan ettiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'den büyük ve kâhir mu'cizeler getirmesini istemişlerdir. Bazı kimseler de, bununla onların, *"Biz, sana katiyyen inanmayız. Ta ki bizim için şu yerden bir pınar akıtasın" dediler."* (İsra, 90) ifadeleriyle talep etmiş oldukları şey kastedilmiştir demişlerdir. **Saîd İbn Cübeyr**'den, müşriklerin şöyle dedikleri nakledilmiştir: "Sen, senden önce de birtakım peygamberlerin bulunduğunu ve onların bazısının emrine rüzgârın verildiğini; bazılarının da ölüleri dirilttiğini iddia ediyorsun. O halde sen de bize, bu tür mu'cizelerden getir." İşte, Cenâb-ı Hak o müşriklerin bu şüphelerine وَمَا مَنَعَنَا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ اِلَّا اَنْ كَذَّبَ بِهَا الْاَوَّلُونَ *"Bizi âyetler göndermekten alıkoyan, ancak evvelkilerin onları yalanlamış olmalarıdır"* buyurarak cevap vermiştir. Bu cevabın izahı hususunda da şu açıklamalar yapılabilir:

1) Bunun manası şudur: "Allahu Teâlâ, o mu'cizeleri izhâr edip sonra da onlar, ona iman etmeyip tam aksine küfürlerinde ısrâr ettiklerinde, böylece onlar köklerini kazıyan bir azaba müstahak olmuş olurlar. Ancak ne var ki, bu ümmete, kökleri kazıyan bir azabın indirilmesi caiz değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, onların içinde ilerde iman edecek kimselerin bulunduğunu; yahut da onların çocuklarının iman edeceğini en iyi biçimde bilendir. İşte bundan dolayı Allah onların bu isteklerine icabet etmemiş

ve bu ezici ve kahir mu'cizeyi de izhâr etmemiştir." **İbn Abbas** şunu rivayet etmiştir: "Mekkeliler Hz. Peygamber (s.a.s)'den **Safa Tepesi**'ni kendileri için altına dönüştürmesini ve arazileri ekebilmeleri ve işleyebilmeleri için, aradaki dağları da kaldırmasını istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), bunu Allah'tan talep etti de, Cenâb-ı Hak, *"İstersen bunu yaparım; ancak onların, yeniden küfre dönmeleri halinde de onları helâk ederim!"* dedi. Buna mukabil Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Hayır, ben bunu istemiyorum. Bilakis onlara merhamet et; mühlet ver"* buyurdu da, bunun üzerine işte bu âyet nazil oldu."

2) Bu, "Biz, bu tür mu'cizeler göstermiyoruz. Çünkü onları gören atalarınız, onlara iman etmediler. Siz de onları taklit ediyorsunuz. Binâenaleyh, onları görmeniz halinde, siz de onlara iman etmeyeceksiniz" manasındadır.

3) Bu, "sizden öncekiler, bu tür mu'cizeleri görüp müşahede ettiler, ama yine de onu yalanladılar. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, sizin de onları görmeniz halinde onları yalanlayacağınızı bilmiş ve anlamıştır. Binâenaleyh, (buna rağmen) bunları göstermek anlamsız bir iş olur. Hakîm olan Allah ise, abesle iştigâl etmez" manasındadır.

Semud'un Mu'cize Deveye Zulmetmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا *"Biz, Semûd'a, gerçeği gösteren bir mu'cize olarak o deveyi verdik de onlar bu sebeple zulmettiler"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu, "onların talep ettikleri o mu'cize, tıpkı **Semûd kavmi**'ne verilen âyetin aynısıdır. Halbuki biz o mu'cizeyi **Semûd**'a çok net, açık ve seçik olarak verdik, ama onlar onu inkâr ettiler de, böylece de köklerini kazıyan bir azaba duçar oldular. O halde bunlar daha nasıl bunu, bir teklifte bulunmak ve arzularını Allah'a kabul ettirmeyi istemek suretiyle isteyebiliyorlar?" demektir.

İkinci bahis: Âyetteki "**mubsıre**" tabiri iki şekilde izah edilmektedir:

a) **Ferrâ**, bu kelimenin manasının "aydınlatıcı olmak, gerçeği göstermek üzere" şeklinde olduğunu, Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın da وَالنَّهَارَ مُبْصِرَةً *"gündüzü ise ziyadâr olarak yaratandır"* (Yunus, 67) buyurduğunu söylemiştir.

b) Bu ifadenin manası, "ibretlerle dolu" şeklindedir. Yani, "ondan, onu düşünüp onu görebilecek kimseler için, kendisi vesilesiyle hakkı bulacağı ve kendisi sayesinde o peygamberin doğruluğuna istidlâl edeceği nice ibretler bulunmaktadır" demektir.

Üçüncü bahis: Âyetteki فَظَلَمُوا بِهَا *"onlar, o mu'cizeyi yalanlamaları sebebiyle kendilerine zulmettiler"* demektir. **İbn Kuteybe** de bu ifadeye: "Onlar, onun Allah'tan olduğunu inkâr ettiler" manasını vermiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا *"Halbuki biz âyetleri, ancak korkutmak için göndeririz"* buyurmuştur. "Her mu'cizenin, mutlaka yalanlanması halinde, ya dünyevî ya da âhiret azabına dair bir korku ihtivâ ettiği" ileri sürülmüştür.

Mu'cize Korkutma İçin Olabilir mi?

İmdi şâyet, "mu'cizeler göstermenin en büyük gayesi, onu izhâr eden kimsenin sıdkına delil getirilmesidir. Binâenaleyh, o mu'cizeleri izhâr etmenin gayesi nasıl korkutma manasına hasredilebilir?!" denilirse, biz deriz ki:

Bunun gayesi şudur: Peygamberlik iddiasında bulunan kimse, mu'cizesini izhâr edip, halk da, onun bir mu'cize izhar ettiğini duyduğunda, onlar o âyetin (mu'cizenin), mu'cize veya korkutucu bir şey olduğunu bilmezler. Ancak ne var ki onlar, sadece, onun bir mu'cize olduğunu kabul ederler. Onun bir mu'cize olduğu kabul edildiğinde, şâyet onlar o hususta iyice düşünmez ve onunla, onu izhar eden peygamberin doğru söylediğine istidlâl etmezlerse, işte o zaman şiddetli bir cezayı hak etmiş olurlar ki, işte, onları o mu'cizeler hususunda tefekkür ve teemmüle sevk eden korku da budur. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Halbuki biz âyetleri, ancak korkutmak için göndeririz"* âyetinden murat edilen, işte bahsettiğimiz bu hususdur. Allah en iyisini bilendir.

Bil ki müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'den ezici ve kâhir mu'cizeler talep edip, Allahu Teâlâ da, o mu'cizelerin gösterilmesinin onların yararına olmayacağını beyan edince, bu, o kâfirlerin bu hususta tenkît etme cüretinde bulunmalarına ve o Peygamber'e: "Sen, şâyet Allah katından gönderilmiş gerçek bir peygamber olsaydın, **Hz. Musa** ve diğer peygamberlerin getirip izhâr ettiği gibi, sen de, senden istediğimiz o mu'cizeleri getirirdin" demelerine bir sebep olmuştur.

İşte bu noktada Allah, Hz. Peygamber'in kalbini takviye etti ve kendisinin yardımcı olacağını beyan ederek وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ *"Sana, "şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik, hatırla"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu, "O'nun hikmet ve kudreti, insanları çepeçevre sarmış ve kuşatmıştır. O halde, o insanlar, O'nun avucunda ve kudret elindedirler.

Durum böyle olduğuna göre, bu demektir ki onlar, herhangi bir şeye ancak, O'nun hüküm ve takdir etmesiyle kâdir olabilirler" demektir ki, bunun gaye ve maksadı da şudur: Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne sanki, "Sen, bizim risaletimizi tebliğ edip dinimizi ortaya koyuncaya kadar sana yardım edecek ve sana güç kuvvet vereceğiz'" demek istemiştir. **Hasan el-Basrî** de, (bunun manası) "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah seni insanlardan koruyacaktır"* (Maide, 67) âyetinde de buyurduğu gibi, onlarla, onların Hz. Peygamber'i öldürmek istemeleri arasına girip, buna mani olmasıdır" demiştir.

Bu Âyette "Nâs"tan Mekkelilerin Kastedildiği

İkinci görüş: Bu ifadedeki "**nâs**" (insanlar) sözüyle, Mekkeliler kastedilmiştir. Allah'ın onları kuşatması da, Allahu Teâlâ'nın, Mekke'nin fethini mü'minlere nasip etmesi demektir. Buna göre mana, "Allah, onlara galip gelecek, onları ezecek ve senin devletini, onlara üstün getirecek" anlamında "Hani biz sana, Allah'ın Mekkelileri kuşattığı müjdesini vermiştik" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yakında o cemiyet bozulacak, onlar arkalarını dönüp kaçacaklardır"* (Kamer, 45) ve *"o küfredenlere de ki: "Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz. O, ne kötü yataktır"* (Âl-i İmran, 12) âyetidir. Cenâb-ı Hak, mazî sîgasıyla, *"İnsanları kuşattı"* buyurmuştur. Zira, Allah'ın olacağını haber verdiği her şey, olması zorunlu ve vâcip olunca, işte bu, bu açıdan, tıpkı olmuş bitmiş bir şey gibi olmuştur. İşte bundan dolayı da, *"insanları kuşatmıştır"* buyurmuştur. Rivayet edildiğine göre, **Bedir Günü**'nde iki ordu saf bağlayıp karşı karşıya geldiğinde, Hz. Peygamber (s.a.s) de, **Hz. Ebu Bekir** ile beraber gölgeliğinde oturuyordu ve şöyle dua ediyordu: *"Allah'ım! Senden ahdini (yerine getirmeni) ve bana olan vaadini istiyorum."* Daha sonra, ashâbı teşvik etmek üzere, *"Yakında o cemiyet bozulacak, onlar arkalarını dönüp kaçacaklardır"* (Kamer, 45) diyerek, üzerinde zırhı olduğu halde dışarı çıktı.

Cenâb-ı Hak daha sonra وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ *"(Geceleyin) sana gösterdiğimiz o temaşayı ...ancak insanlara bir fitne yaptık"* buyurmuştur. Bu âyette bahsedilen rüyanın ne demek olduğu hususunda bazı görüşler bulunmaktadır:

Bedir de Öldürülecek Müşriklerin Rüyada Gösterilmesi

Birinci görüş: Allahu Teâlâ Hz. Muhammed (s.a.s)'e, uykusunda, Kureyş kâfirlerinin yıkılıp yere serilecekleri, ölecekleri yerleri gösterdi. Binâenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s) Bedir kuyusunun yanına geldiğinde, *"Vallahi,*

sanki ben şu anda müşriklerin düşüp ölecekleri yerleri görüyor gibiyim" dedi, sonra da, *"Şu, falancanın; şurası da filancanın düşüp öleceği yerlerdir"* demeye başladı. Kureyş bunu duyunca, Onun bu rüyasını alay konusu ettiler ve Hz. Peygamber (s.a.s)'den bu tehdidini hemen yerine getirmesini istediler.

Kâbe'ye Girmenin Rüyada Gösterilmesi

İkinci görüş: Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kendisinin Mekke'ye girdiğini gördüğü rüya kastedilmiştir. Hz. Peygamber, ashabına bunu haber verdi. **Hudeybiye Yılı**'nda, Müslümanlar Kâbe'ye girmekten engellenince, bu, bazı kimselerin fitneye (şüpheye) düşmelerine sebep oldu. **Hz. Ömer, Ebu Bekir** (r.a)'e "Allah'ın Resûlü bize, Beytullah'a gireceğimizi, onu tavaf edeceğimizi söylememiş miydi?" deyince **Hz. Ebu Bekir:** "O, bizim bunu bu sene yapacağımızı söylemedi. Biz bunu başka sene de yapabiliriz" dedi. Ertesi yıl gelince, Hz. Peygamber Mekke'ye girdi ve Cenâb-ı Allah, *"Andolsun ki Allah, Rasûlü'nün gördüğü rüyanın hak olduğunu doğrulamıştır"* (Fetih, 27) âyetini indirdi.

Âlimler bu iki görüşe karşı çıkarak "Bu sûre Mekkî'dir, o iki hadise ise Medine döneminde vukû bulmuştur" demişlerdir. Bu itiraz da zayıftır. Çünkü evet bu iki hadise Medenîdir ama, Hz. Peygamber'in bu iki hadiseyi rüyasında görmesinin Mekke'de iken olması uzak bir ihtimal değildir.

Emevilerin Sultanının Rüyada Gösterilmesi

Üçüncü görüş: Saîd b. el-Müseyyeb şöyle der: "Hz. Peygamber (s.a.s), rüyasında minberi üzerine, Ümeyyeoğullarının (Emevilerin) tıpkı bir maymunun atlayıp oturduğu gibi, atlayıp oturduklarını gördü ve bu onu üzdü." **Atâ**'nın rivayetine göre bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Yukarıda ileri sürülen müşkil, bunda da söz konusudur. "Çünkü âyet Mekkî'dir ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Mekke'de iken bir minberi yoktu." Bu probleme şu şekilde cevap verilebilir: "Hz. Peygamber (s.a.s) Mekke'de iken, kendisinin Medine'de bir minberinin olacağı ve bilahare bunu Emevilerin devralacağı kendisine rüyada gösterilmiş olabilir, bu ihtimal akıldan uzak değildir."

Mirac Gecesinin İmtihan Olması

Dördüncü görüş: Bu, müfessirlerin çoğunun tercih ettiği ve en doğru olan görüştür. Buna göre, âyette bahsedilen rüya ile, Allahu Teâlâ'nın İsrâ (Mirac) gecesi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gösterdiği şeylerdir. Âlimler, buradaki **"rü'yâ"** kelimesinin manası hususunda değişik şeyler söylemişlerdir. Ekserisine göre, Arapça bakımından, rü'yet ile rüya arasında bir fark yoktur.

Nitekim, "رَأَيْتُ بِعَيْنِي رُؤْيَةً وَرُؤْيًا" denilir. Bazı kimseler de bunun, İsrâ hâdisesinin uykuda gerçekleştiğine delalet ettiğini söylemişlerdir ki, bu görüş, sûrenin başında da izah ettiğimiz gibi, zayıf ve yanlıştır.

Allahu Teâlâ, إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ *"Ancak insanlara bir fitne yaptık"* buyurmuştur ki bu, "Hz. Peygamber (s.a.s), kâfirlere İsrâ hâdisesini anlatınca, O'nu yalanladılar ve hatta iman etmiş olanlardan çoğu küfre düştüler. İhlaslı olanların ise, imanları arttı. İşte bundan dolayı bu, bir imtihan oldu.

Mel'ûn Ağaç

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ *"ve Kur'ân'da lanet edilen ağacı.."* buyurmuştur. Bu ifadede bir takdim-tehir söz konusu olup, takdiri "sana gösterdiğimiz o rüyayı ve Kur'ân'da lanet edilen ağacı biz, ancak insanlara bir fitne yaptık" şeklindedir. Bunun, "Kur'ân'da lanet edilen ağaç da böyledir" manasında olduğu da söylenmiştir. Âlimler, bu ağacın hangi ağaç olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir:

Birinci görüş: Ekserisi, bunun Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz o zakkum ağacı günaha düşkün olanın yemeğidir"* (Duhan, 43-44) âyetinde bahsettiği zakkum ağacıdır. Bu ağacın zikredilmesindeki imtihan şu iki açıdan olabilir:

1) **Ebu Cehil** şöyle demişti: "Arkadaşınız (Muhammed), cehennem ateşinin, *"Onun yakıtı taşlar ve insanlardır"* (Bakara, 24) diyerek, taşları bile yaktığını iddia ediyor, sonra kalkıp o cehennemin içinde bir ağacın yeşerdiğini söylüyor. Halbuki ateş, ağacı yer, yakar bitirir. Öyle ise o cehennemde nasıl o ağaç yeşerebilir?"

2) **İbnü'z-Zibe'râ** şöyle der: Bizim bildiğimize göre zakkum, hurma veya kaymak demektir. Bir şeyi lokmalamak hakkında da, "tezakkamû" derler. İşte onlar cehennemde bir ağacın olmasına şaştıkları için, Allahu Teâlâ *"Hakikaten biz o (zakkum ağacını) zâlimler için bir fitne yaptık"* (Saffat, 63) âyetini indirmiştir.

Kur'ân'da Bu Ağaç Lânetli midir?

Şâyet, "Kur'ân'da, bu ağacın lanetli olduğundan bahsedilmemiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bundan murat, onu yiyen kâfirlerin mel'un olmalarıdır.

2) Araplar, hoşlarına gitmeyen ve zararlı olan her yiyeceğe "mel'ûn" derler.

3) Arapça'da "lanet", uzaklaştırmak demektir. Binâenaleyh Kur'ân'da lanetli olan bu ağaç, bütün iyi sıfat ve özelliklerden uzak olduğu için bu adı almıştır.

Mervan'ın Soyu Hakkında

İkinci görüş: İbn Abbas (r.a) şöyle der: "Burada bahsedilen ağaç ile, Ümeyyeoğulları, yani **Hakem b. Ebi'l-Asoğulları** (soyu) kastedilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) rüyasında, minberini **Mervan**'ın oğullarının birbirinden devraldıklarını görmüştü. O, bu rüyasını **Hz. Ebu Bekir** ile **Hz. Ömer**'e evinde onlarla başbaşa iken anlatmıştı. Birbirlerinden ayrıldıklarında, Hz. Peygamber (s.a.s) **Hakem b. Ebi'l-As**'ın rüyasını aynen anlattığını duydu ve buna çok sinirlendi. Bu sırrını **Hz. Ömer** (r.a)'in ifşâ ettiği ithamında bulundu. Sonra da **Hakem**'in kendilerini gizlice dinlediği ortaya çıktı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), onu sürdü." **Vâhidî** şöyle der: "Bu hadise Medine'de cereyan etmiştir, sûre ise Mekkî'dir. Binâenaleyh böyle bir tefsir, ancak bu âyetin Medenî olduğunu söylemekle mümkündür. Ama hiç kimse bu âyetin Medine'de nâzil olduğunu söylememiştir." Bu görüşü, **Hz. Aişe** (r.anha)'nin **Mervan**'a, "Allah, sen baban **(Hakem**'in) sulbünde iken, babana lanet etti. Sen de, Allah'ın lanet ettiği kimsenin bir parçasısın" demiş olması da te'kid eder.

Üçüncü görüş: Kur'ân'da lanet edilen bu ağaç ile, Yahûdîler kastedilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Benî İsrail'den kâfir olanlar lanetlendi"* (Maide, 78) buyurmuştur. Buna göre şâyet birisi, "Müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'den kesin ve kuvvetli mu'cizeler getirmesini isteyince, Allahu Teâlâ da, "onların getirilmesinde size bir fayda yok. Çünkü eğer onlar gösterilir de, siz iman etmezseniz, kökünüzü kazıyacak bir azap indiririm" diye cevap vermiştir. Halbuki bu doğru değildir. Bu sözün, insanlar için bir fitne olan o rüyanın ve ağacın zikredilmesi ile ilgisi nedir?" derse, deriz ki: İfadenin manası şöyledir: Sanki, "onlar bu mu'cizeleri isteyip, sonra da sen o mu'cizeleri göstermeyince, bunların gösterilmeyişi, senin nübüvvet iddianda doğru olmadığın hususunda onlar için bir şüphe olmuştur." Fakat bu şüphe, senin işini zayıflatmaz ve durumunun zayıflamasına sebep olmaz. Baksana, rüyadan bahsedilmesi, o kâfirlerin kalplerine büyük bir şüphe düşmesine sebep oldu. Fakat o kuvvetli şüphe bile, senin risaletin hususunda bir zayıflığa ve senin etrafında ehl-i hakkın toplanmasında bir gevşemeye yol açmadı. İşte aynen bunun gibi, mu'cizelerin gösterilmemesi

sebebiyle meydana gelen bu şüphe de, senin durumunda bir gevşemeye ve senin risaletin hususunda bir zayıflığa sebep olmaz.

Mu'cizeden İstifade Edemeyen Kâfirler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا *"Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor"* buyurmuştur. Bu cümlenin maksadı Allahu Teâlâ'nın, onların istedikleri o mu'cizeleri vermemesindeki bir başka sebebin zikredilmesidir. Çünkü o kâfirler, dünya ve âhiret korkuları ile ve zakkum ağacı ile korkutulduklarında, bu korkutma ancak onların azgınlık ve taşkınlıklarını artırmıştır. Bu da, onların kalplerinin kararıp katılaştığına ve artık iyice azgınlık-taşkınlık içine battıklarına delalet eder. Durum böyle olunca da, Allahu Teâlâ, onların istedikleri mu'cizeleri, onlara verse bile, onlar bundan istifade edemezler ve bu onların cehâlet ve inâtta kalmalarını artırır. Durum böyle olunca da, hikmet-i ilâhiyye gereği onlara, istedikleri o âyet ve mu'cizeleri göstermemesi gerekmiştir. Allah en iyi bilendir.

Melekler Adem'e Secde Ettiği Halde İblis Etmedi

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا إِلَّآ إِبْلِيسَ ۖ قَالَ ءَاَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا ﴿٦١﴾ قَالَ اَرَاَيْتَكَ هٰذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ اَخَّرْتَنِ إِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَاَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُٓ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٦٢﴾ قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَآؤُكُمْ جَزَآءً مَوْفُورًا ﴿٦٣﴾

"Hani biz meleklere, "Adem için secde edin" demiştik. Onlar da secde etmişlerdi, ama İblis etmemişti, "Ben, bir çamur olarak yarattığın kişiye secde eder miyim?" dedi. (Yine) dedi ki: "Benden şerefli kıldığın bu da kim ki, bana haber ver. Eğer beni kıyamet gününe kadar geciktirirsen, andolsun ki onun zürriyetini, pek azı müstesna olmak üzere, mutlaka kendime bağlarım" Allah da, "Defol git! Artık onlardan kim sana uyarsa, şüphesiz cehennem hepinizin bir cezasıdır, tastamam bir ceza!" buyurdu." (İsrâ, 61-63).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Önceki Kısımla Münasebet**

Bu âyetlerin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılır:

1) Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kavminden ve zamanındakilerden ötürü büyük bir sıkıntı içinde olduğunu zikredince, bütün peygamberlerin, kendi zamanlarında yaşayan insanlardan dolayı aynı durumda olduklarını beyan etmiştir. Baksana, peygamberlerin ilki **Hz. Adem** (a.s)'dir. Buna rağmen o, **İblis**'ten dolayı büyük bir sıkıntı içine düşmüştür.

2) Kureyş kâfirleri şu iki şeyden, yani kibir ve hasetlerinden ötürü, Hz. Peygamber (s.a.s) ile çekişip inatlaşmış ve ondan o bâtıl isteklerde bulunmuşlardır. Kibirleri, onları Hz. Peygamber (s.a.s)'e boyun eğmekten alıkoymuş; hasetleri de, Cenâb-ı Hakk'ın bu Peygamberi'ne verdiği nübüvvete ve yüce makama haset etmeye sevk etmiştir. İşte bu sebeple, Allahu Teâlâ, İblis'i imandan çıkıp küfre düşmeye sevk eden sebebin, bu iki şey, yani kibir ile haset olduğunu beyan etmiştir. Binâenaleyh bu iki şey, insanlar için eskiden beri mevcut olan büyük bir belâ ve sıkıntıdır.

3) Allahu Teâlâ, onlar hakkında, *"Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor"* (İsra, 60) buyurunca, bu taşkınlığın sebebini beyan etmiştir. Bu da İblis'in, *"Andolsun ki onun zürriyetini, pek azı müstesnâ olmak üzere, mutlaka kendime bağlarım"* şeklindeki sözüdür. İşte Cenâb-ı Hak, burada bu maksatla **Adem** ve **İblis kıssasını** zikretmiştir. Bu âyetlerin, kendinden öncekilerle münasebetleri hususunda söylenecek söz budur.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Adem-İblis Kıssasının Geçtiği Sûreler**

Bil ki Cenâb-ı Hak, bu kıssayı şu yedi sûrede zikretmiştir: Bakara, A'raf, Hicr, İsrâ, Kehf, Tâhâ ve Sâd... Bu hususdaki ayrıntılı izahımız, Bakara, A'raf ve Hicr sûrelerinde geçmişti. Binâenaleyh tekrara gerek yok. Ama bazı meseleleri dile getirmenin bir sakıncası yok.

Âyetle İlgili Bazı Başka Meseleler

***BİRİNCİ MESELE:* Secde Emrinin Muhatapları**

Âlimler, **Hz. Adem**'e secde ile emredilenlerin bütün melekler mi, yoksa sadece yeryüzü melekleri mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. "Melekler" kelimesinin zâhiri umûm ifade etmektedir. Fakat A'raf Sûresi'nin sonunda Cenâb-ı Hak, göklerdeki melekleri vasfederken (anlatırken) buyurduğu,

"Sadece o (Allah'a) secde ederler" (A'raf, 206) âyeti, gökteki meleklerin, bu umûmî ifâdenin dışında kabul edilmesini gerektirir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Secdenin Keyfiyeti**

Âyetteki "secde" ile, alınlar, yere koyma şeklindeki secde mi, yoksa saygı gösterme manası mı kastedilmiştir. Birinci manaya göre, **Adem**'e secde edilmiştir. Bir diğer izaha göre şöyle de denilebilir: "Aslında secde edilen Allah idi. **Hz. Adem** bu secdenin kıblesi oldu."

ÜÇÜNCÜ MESELE

İblis meleklerden midir değil midir? Eğer o meleklerden değilse, meleklere verilen secde emri, onu nasıl içine alır?

DÖRDÜNCÜ MESELE

İblis, tâ baştan beri mi kâfirdi, yoksa o anda (secde etmeyi reddettiği zaman) kâfir olduğu mu söylenebilir?

BEŞİNCİ MESELE

Melekler, **Hz. Âdem**'e, o tam hayatiyet kazandığı anda mı, yoksa daha sonra mı secde ettiler?

ALTINCI MESELE

İblis'in secde etmekten imtinâ etme hususunda ileri sürdüğü gerekçesi, *"Ben, bir çamur olarak yarattığın kişiye secde eder miyim?"* şeklindeki sözü müdür, yoksa başka bir şey midir?

YEDİNCİ MESELE

Bu âyetler, **İblis**'in Rab Teâlâ'yı tanıyıp kabul ettiğine delâlet etmektedir. Fakat o yine de, kibri ve hasedi yüzünden küfre düşmüştür. Bazıları bunu kabul etmeyerek, onun Allah'ı tanımayıp, O'na asla inanmadığını söylemişlerdir.

SEKİZİNCİ MESELE

Allah'ın **İblis**'e mühlet ve fırsat vermesinin, onu, vesvesesi ile insanlara musallat kılmasındaki hikmetinin sebebi nedir?

Âyetin Tefsirine Dönüş

Şimdi âyetin tefsirine dönüyor ve diyoruz ki: Allahu Teâlâ bu âyette, **İblis**'in bir çeşit amelini (davranışını) ve iki şekildeki sözünü bize haber vermiştir. O ameli, **Hz. Adem**'e secde etmemesidir. Bu, âyette *"Onlar da secde etmişlerdi, ama İblis etmemişti"* ifadesi ile anlatılan şeydir. O iki sözünden

birincisi, *"Ben, bir çamur olarak yarattığın kişiye secde eder miyim?"* ifadesidir. Bu cümledeki istifham, istifham-ı inkârı olup, manası "Benim yaratıldığım asıl madde, **Âdem**'inkinden daha şerefli ve kıymetlidir. Öyle ise benim, ondan daha kıymetli ve şerefli olmam gerekir. Daha kıymetli olanın, daha düşük olana secde etmesinin emredilmesi, aklen çirkin bir iştir" şeklindedir. Onun ikinci sözü, *"Benden şerefli kıldığın bu da kim ki, bana haber ver"* ifadesidir.

Zeccâc bundaki "اَرَاَيْتَكَ" tabirinin "Bana haber ver" manasında olduğunu söylemiştir. Bu tabirin tefsiri hususunda, En'am Sûresi'nde uzun açıklamalar yapmıştık.

Hz. Adem'in Şerefi

Âyetteki, "هٰذَا الَّذِى كَرَّمْتَ عَلَىَّ" ifadesi ile ilgili şu izahlar yapılır:

1) Bu, "Bana üstün kıldığın bu kimseden, bana bahset. Onu, bana niçin üstün kıldın. Halbuki ben ondan daha hayırlıyım" demektir. Fakat bütün bu diğer ifadeler, âyetten anlaşıldığı için, bu kısa cümle ile yetinilmiştir.

2) Bu ifâdenin başındaki, *"Bu"* lafzının, başından harf-i istifham hazfedilmiş bir mübteda, "ellezî" ism-i mevsûlünün de sıla cümlesi ile birlikte onun haberi olması da muhtemeldir. Buna göre âyetin takdiri, "Söyle bakalım: Bu mudur benden üstün kıldığın varlık!" şeklindedir. Bu, küçük ve hakir görme üslubunda söylenmiş bir sözdür. Bundaki istifhâm harfi, "**era'eyteke**" (Bana haber ver) ifadesinin başında istifham bulunduğu için, hazfedilmiş ve tekrarına gerek kalmamıştır.

3) Bunun, *"Bana haber ver"* ifadesinin mef'ûlü olmasıdır. Çünkü bu "**era'eyteke**" tabirindeki kâf, sırf hitap için gelmiş olup, i'râbda mahalli yoktur. Buna göre, şeytan sanki taaccüp ve yadırgama üslûbunda, "Şâyet onu görseydin ve bilseydin, bana üstün ve şerefli tutmaman gerekirdi!" manasında, "Bana üstün kıldığını gördün mü, tanıdın mı?" demiştir, işte, ifadenin esas manası budur.

Şeytanın Mühlet İstemesi

Cenâb-ı Hak, sonra şeytanı لَئِنْ اَخَّرْتَنِ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَاَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ اِلَّا قَلِيلًا *"Eğer bana kıyamet gününe kadar mühlet verirsen, andolsun ki onun zürriyetini, pek azı müstesna olmak üzere, mutlaka kendime bağlarım"* dediğini nakletmiştir. Bu ifade hakkında birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: İbn Kesir bu kelimeyi, hem vasıl hem vakıf halinde, yâ harfini belirtmek suretiyle "لَئِنْ اَخَّرْتَنِى" şeklinde; **Âsım, İbn Âmir, Hamza** ve **Kisâî,** yâ'yı hazfederek, "لَئِنْ اَخَّرْتَنِ" şeklinde; **Ebû Amr** ise, sadece vasıl (geçiş) halinde, yâ harfini belirterek okumuştur.

"Le Ehtenikenne" Kelimesinin İzahı

İkinci bahis: "Le Ehtenikenne" kelimesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bunun manası, "Tamamıyla, külliyyen almak" manasına gelir. Nitekim Arapçada, birisinin malını, en küçük parçasına kadar araştırıp alan kimse için, اِحْتَنَكَ فُلَانٌ مَا عِنْدَ فُلَانٍ مِنْ مَالٍ "Falanca, falancanın yanındaki (elindeki) malın hepsini aldı" denilir. Yine çekirgeler ekini tamamen yediği zaman, "اِحْتَنَكَ الْجَرَادُ الزَّرْعَ" denilir.

2) Bu, Arapların, hayvanın alt çenesine, insanın onu güdeceği bir yular bağlandığı zaman, حَنَكَ الدَّابَّةَ - يَحْنِكُهَا (Hayvanı yularladı) deyiminden alınmıştır. **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Bu, "**hanek**" (ağız içinin altı ve üstü) kelimesinden, iftial vezninde bir fiildir. Buna göre şeytanlar aynen süvarinin, gem vasıtasıyla ata sahip olması gibi, insanlara sahip oluyorlardı. Birinci görüşe göre âyetin manası, "iğvâ ve tahrik ederek, onların kökünü kazıyacağım" şeklinde; ikinci görüşe göre de, "Nasıl hayvan gem ile güdülüp idare ediliyorsa, ben de insanları öyle güdüp, günahlara sevk edeceğim" şeklinde olur.

İğvadan istisna Edilenler

Üçüncü bahis: Âyetteki, *"pek azı müstesna"* ifadesi ile, *"Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir tahakkümün yoktur"* (Hicr, 42) âyetinde anlatılan kimseler kastedilmiştir. Buna göre eğer, **"İblis, Âdem'**in zürriyeti hakkında nasıl böyle doğru bir zan ve tahminde bulunabilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu konuda birkaç izah söz konusudur:

1) **İblis,** meleklerin, *"O (yeryüzünde) bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimseler mi yaratacaksın"* (Bakara, 30) dediğini duymuş ve böylece bu hallerin meydana geleceğini öğrenmişti.

2) **İblis, Âdem**'e vesvese vermiş ve onda bir azim, bir kararlılık hali görememiştir. Binâenaleyh bu ifadenin zahiri de, azmin zayıflığı hususunda, evlatlarının da **Hz. Âdem** gibi olduğunu ifade eder.

3) **İblis,** onun behîmi ve şehevî, parçalayıcı ve gazabî, vehmî ve şeytanî, aklî ve melekî kuvvetlerden mürekkep olduğunu bilmiş ve yine ilk üç

kuvvetin, yani şehvet, gazap ve vehim kuvvetlerinin, yaratılışın başlangıcında baskın ve üstün kuvvetler olduğunu, aklî kuvvetin ise ancak sonra kemâle erdiğini anlamıştır. Durum böyle olunca, **İblis**'in söylediği şey, zarurî olarak söz konusu olur.

Allah'ın Şeytanı Kovması

Bil ki Cenâb-ı Hak **İblis**'in bu sözünü naklettikten sonra, kendisinin de ona, اِذْهَبْ *"Defol git"* dediğini bildirmiştir. Bu, "gelme"nin zıddı olan "gitmek" manasına değildir. Bu, "seçtiğin ve tercih ettiğin şeyi git yap" demektir. Bu sözden murat, oradan çekilme ve onu bu işiyle baş başa bırakmak manasıdır.

Cenâb-ı Allah sonra فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا *"Artık onlardan kim sana uyarsa, şüphesiz cehennem hepinizin bir cezasıdır, tastamam bir ceza"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, **Musâ** (a.s)'nın **Samirî**'ye söylediği şu sözüdür: *"Haydi (defol) git. Senin hayatın boyunca, nasibin "Bana dokunmayın" demendir"* (Tâhâ, 97). Buna göre eğer, "buradaki zamir daha önceki *"Kim sana uyarsa"* ifadesine râci olduğuna göre, bunun "Muhakkak ki cehennem onların bir cezasıdır" denilmesi daha uygun olmaz mıydı?" denilirse, biz deriz ki: Bu konuda birkaç izah şekli vardır:

1) Bunun manası, "Şüphe yok ki cehennem onların ve sizin bir cezanızdır" şeklindedir. Burada muhatap zamiri, gaib zamirine baskın çıkmış ve bundan dolayı burada, *"hepinizin bir cezasıdır"* denilmiştir.

2) Bu hitabın, "iltifat" uslûbu ile, gâib olan kimseler hakkında olması caizdir.

3) Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim kötü adet ortaya korsa, o yaptığının ve kıyamet gününe kadar o adet ile amel edenlerin günahı onun üzerinedir"*[52] Binâenaleyh her günahların işlenişinde, onu işleyenin günahının bir misli de İblis'e yazılır. Bütün günahların temelinde **İblis** bulunduğu için, buradaki tehdide muhatap olan da **İblis** olmuş olur. Cenâb-ı Hak sonra, جَزَاءً مَوْفُورًا *"Tastamam bir ceza"* buyurdu. "**Mevfûr**" lafzının fiili, bazen lazım, bazen müteaddi olarak kullanılır. Nitekim Arapçada müteaddi olarak, وَفَرْتُهُ - أَفِرُهُ (onu çoğalttım, bollaştırdım); "وَفْرًا" ve وَفِرَةً (bollaşma) ve "**mevfûr**" (bol) "**mûfer**" (bol kılınmış) şeklinde kullanılır. Nitekim **Züheyr** وَمَنْ يَجْعَلِ الْمَعْرُوفَ مِنْ دُونِ عِرْضِهِ / يَفِرْهُ وَمَنْ لَا يَتَّقِ الشَّتْمَ يُشْتَمِ "Kim ki, namusunu, haysiyetini korumak için

52 **Dârimî**, Mukaddime 44; **İbn Mace**, Mukaddime 14; **Ahmed**, 4/362.

iyilik yaparsa, onu tam olarak korur. Kim de sövülmekten çekinmezse, sövülür." demiştir. Fiilin lâzım olarak kullanılması da, bir kimsenin وَفَرَ الْمَالُ - يَفِرُ وَفُورًا - وَافِرٌ - (Mal çoğaldı, çok oldu) sözünde olduğu gibidir. Birinci takdire göre mana "Bu, çoğaltılmış bir cezadır" şeklinde; ikinci takdire göre, "Bu, çok olan bir cezadır" şeklinde olur. Buradaki "cezâen" tabiri, mef'ûl-ü mutlak olarak mansubdur.

Şeytanın İnsanları Aldatması

وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَاَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ وَعِدْهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُورًا ﴿٦٤﴾ اِنَّ عِبَادِى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفٰى بِرَبِّكَ وَكِيلًا ﴿٦٥﴾

"Onların içinden, gücünün yettiği kimseleri, sesinle yerinden oynat. Onlara karşı süvârilerinle, piyadelerinle yaygara çıkar. Mallarına ve evlatlarına ortak ol. Onlara va'det." Şeytan, onlara bir aldatıştan başka ne va'deder? "Benim gerçek kullarım var ya, senin onlar üzerinde hiçbir hakimiyetin yoktur. (Onlara) vekil olarak Rabbin yeter" (İsra, 64-65).

Bil ki **İblis,** âdemoğullarını kendisine bağlamak için, Allah'tan, kıyamete kadar mühlet vermesini isteyince, Allahu Teâlâ ona şunları söyledi:

1) *"Defol git..."* Bu, "Ben, sana bu müddet için mühlet verdim" demektir.

2) وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ *"Onların içinden, gücünün yettiği kimseleri, sesinle yerinden oynat"* ifadesi. Arapçada, "korku onu yerinden oynattı, kökünden söktü, kuş gibi uçurdu" manasında "اَفَزَّهُ الْخَوْفُ وَاسْتَفَزَّهُ" denilir. Şeytanın sesi, onun insanları Allah'a isyana, günaha davet etmesi, vesvese vermesidir. Bunun, şeytanın şarkısı, oyun ve eğlencesi demek olduğu da söylenmiştir. Âyetteki emir, tehdit üslûbu iledir. Bu tıpkı, "Haydi yap, çalış, ama yarın başına ne geleceğini göreceksin!" denilmesindeki emir gibidir.

3) وَاَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ *"Onlara karşı süvarilerinle, piyadelerinle yaygara çıkar"* ifadesi. Âyetteki "**eclib**" kelimesi ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) **Ferrâ** şöyle der: "Bu, bağırmak çağırmak, yaygara koparmak demek olan "**celebe**" mastarındandır. Araplar tıpkı, "**galebe**" ve "**galeb**", "**şefekat**" ve "**şefak**" dedikleri gibi, çoğu kez "**celebü**" derler. **Leys** ve **Ebu Ubeyde** de, gerek "**eclebe**", gerek "**celebe**" şekillerinin, bağırıp-çağırmak manasına geldiğini söylemişlerdir.

b) **Zeccâc,** bu fiilin "**celebe**" ve "**eclebe**" kalıplarının, bir kişi yanında süvariler birikip, düşman üzerine saldırdığında, "اَجْلَبَ عَلَى الْعَدُوِّ اِجْلَالًا" şeklinde kullanıldığını söyler.

c) **İbnü's-Sikkît** de, "Onlar, ona yardım ediyorlar" manasında, "هُمْ يَجْلَبُونَ عَلَيْهِ" şeklinde kullanıldığını söylemiştir.

d) **Sa'leb, İbnü'l-A'rabî**'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bir kimseyi, bir kimsenin kötülüğü tehdit edip, o bir kimse aleyhine, bir grup birleşince, "اَجْلَبَ الرَّجُلُ عَلَى الرَّجُلِ" denilir." O halde, âyetteki bu lafzın manası, **Ferra**'ya göre "Piyadelerin ve süvarilerinle, onlara karşı yaygara kopar" şeklinde; **Zeccâc**'a göre, "Onlar üzerinde, yapabileceğin her türlü hile ve tuzağını yap" şeklinde olur. Bu görüşe göre, "**bi haylike**" ifadesindeki bâ harf-i cerri, zâide olur. **İbnü's-Sikkît**'e göre ise bunun manası, "Atınla, arabanla, topunla, tüfeğinle onların aleyhine, kendine destek sağla" şeklinde olup, buna göre fiilin mef'ulü hazfedilmiştir. Buna göre sanki şeytan, insanları aldatmak için, süvari ve piyadelerinden destek alır. Bu da, **İbnü'l-A'râbi**'nin görüşüne yakın bir görüştür.

Hayl ve Recil Kelimelerinin Anlamı

Âlimler, buradaki "**hayl**" ve "**recil**" kelimelerinin manaları hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) **Ebu'd-Duhâ, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah'a isyan ve günah hususunda çalışan her binitli ve yaya, **İblis**'in süvarisi sayılır ve onun ordusundandır." Bu ifadenin içine, Allah'a isyan eden her binitli ve yaya girer. Bu izaha göre, şeytanın "**hayli**" ve "**recili**", Allah'a karşı günaha teşvik hususunda şeytana ortak olan, onun gibi davranan herkes girer.

2) **İblis**'in, bir kısmı yaya (piyade), bir kısmı süvari olan, şeytanlardan müteşekkil bir ordusunun bulunması da muhtemeldir.

3) Bununla, bir darb-ı mesel (benzetme) kastedilmiştir. Bu tıpkı, işinde ciddi olan kimseye, "Sen bize süvarini, piyadeni getir" demen gibidir. Bu izah, doğruya daha yakındır. Çünkü "**hayl**" (at), kelimesi, "**süvari**" manasına

da kullanılır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) يَا خَيْلَ اللهِ اِرْكَبِى *"Ey Allah'ın süvarileri, binin"* buyurmuştur. Bu kelime, esas olarak atlar için kullanılır. O halde burada kastedilen mana, birincisidir. **"Recl"** ise, **"râcil"** (yaya) kelimesinin çoğuludur. Bu tıpkı, **"tâcir - (çoğulu: tecr)"**, **"sâhib - (çoğulu: sahb)"**, **"râkib - (çoğulu: rekb)"** kelimelerinde olduğu gibidir. **Hafs, Âsım**'ın bu kelimeyi cim'in kesresi ile okuduğunu rivayet etmiştir. Başkaları ise onun bunu, cim'in zammesiyle okuduğunu söylemişlerdir. **Ebu Zeyd, "racil"** ve **"racül"** kelimelerinin aynı manaya geldiğini söylemiştir. Bu tıpkı, – حدث حدث **(hadis - hadüs)** ve **"nedis - nedüs"** (zeki) kelimelerinde olduğu gibidir.

İbnü'l-Enbârî şöyle der: **"Sa'leb,** bize **Ferrâ**'nın şöyle dediğini haber vermiştir: "Arapçada **racil-racül** ve **reclân** kelimeleri aynı manayadır."

4) وَشَارِكْهُمْ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ *"Mallarına ve evlatlarına ortak ol"* ifadesi. Diyoruz ki: şeytanın, insanlara mallarında ortak olması, onun mallar hususundaki yaptığı her türlü çirkin tasarruflardır. Bu çirkinlik ister insanın, hakkı olmadığı halde mal alması, gasb etmesi sebebi ile olsun, yahut da malı, kullanılmaması gereken yerde kullanması sebebiyle olsun, bu ifadenin içine, faiz, gasp, hırsızlık ve benzeri dinen câiz olmayan muameleler girer. **Kâdî** de böyle söylemiştir ki bu, güzel bir anlayıştır. Müfessirler bu hususta birtakım izahlar yapmışlardır: Mesela **Katâde,** bunun, Arapların "bahire" ve "sâibe" adını verip, bazı helâl develeri haram saymaları olduğunu söylerken; **İkrime** bunun, müşriklerin, hayvanlarının kulaklarını dilmeleri manasına olduğunu söylemiştir. Bunun, onların mallarından, Cenâb-ı Hakk'ın dışında, putlarına hisse ayırmaları olduğu da söylenmiştir. Bu, *"Onlar, kendi boş zanlarınca, "Şu Allah'ın, şu da ortaklarımız (olan putların)" dediler"* (En'am, 136) âyetinde ifade edilen şeydir. En doğru olan, **Kâdî**'nin yaptığı tefsirdir.

Şeytanın Evlatlara Ortaklığı

Şeytanın, insanlara, evlâtları hususunda ortak olmasına dair âlimler şu izahları yapmışlardır:

a) Bu, şeytanın, onları zinaya sevk etmesidir. **Esamm** bu görüşü, "çocuk, ana-babasının zinasından dolayı kınanamaz" diyerek tenkit etmiştir. Buna şöyle cevap verilebilir: Bununla, şeytanın çocuk edinme esnasında ana-babaya ortak olmaları kastedilmiştir. Bu ortaklık da, onun onları zinaya davet etmesi ile olmuştur.

b) Müşrikler çocuklarına, **Abdullât, Abduluzzâ** (**Lât**'ın kulu, **Uzza**'nın kulu) şeklinde adlar koyuyorlardı.

c) Onların, çocuklarını, Yahudi ve Hıristiyanlık gibi batıl dinlere teşvik etmeleridir.

d) Onların, çocuklarını öldürmeleri ve diri diri gömmeleridir.

e) Onların, çocuklarını çeşitli ahlaksız şiirleri ezberlemeye, adam öldürmeye, savaşa ve âdi-çirkin mesleklere sevk etmeleridir. Bu hususta, genel kaidenin şöyle olduğu söylenebilir: İnsanın, çocuğu hususunda, onu dinen yasak olan kötü ve çirkin bir şeyi yapmaya götüren her türlü tasarrufu bu ifadenin içine girer.

Şeytanın Aldatma Yolları

5) عِدْهُمْ *"onlara va'det"* ifadesi. Bil ki şeytanın maksadı, batıl inançlara, batıl amellere teşvik etmek ve sâlih amellerden nefret ettirme olunca, bir şeye teşvikin de ancak, o şeyin o kimseye, yapılması halinde kesinlikle zarar vermeyeceğini, aksine büyük faydalar sağlayacağını anlatmakla; bir şeyden nefret ettirme de, ancak o kimseye onu yapmada bir faydanın bulunmadığını, yapılması halinde büyük zararlara gireceğini anlatmakla olacağı malumdur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki, şeytan insanı günaha çağırdığında, onun ilk önce, insana bunu yapmada hiçbir zararın olmadığını anlatır. Bu da ancak, şeytanın, "Âhiret yok, cennet yok, cehennem yok. Bu dünya hayatından sonra başka bir hayat yok" demesi ile olur. Böylece, o insanın aklında, bu günahları işlemede hiçbir zararın olmayacağı fikri yer eder. Şeytan onu bu noktaya getirdiğinde, insana, yapacağı bu fiilin çeşitli lezzet ve sevinci sağlayacağını, insan için sadece bu dünya hayatının söz konusu olduğunu, bu hayatı hakkıyla yaşamamanın bir aldanış, bir zarar olduğunu anlatır. Nitekim şâir demiştir ki:

خُذُوا بِنَصِيبٍ مِنْ سُرُورٍ وَلَذَّةٍ فَكُلٌّ وَإِنْ طَالَ الْمَرَى يَتَصَرَّمُ

"Sevinç ve lezzetten nasibinizi alın. Zaman her ne kadar uzasa bile, ancak ne var ki, her şey bitip tükenir." İşte şeytanın günaha davet yolu budur. Onun, taat ve ibadetlerden nefret ettirme yolu ise şudur: O önce insana bunlarda bir fayda olmadığını telkin eder. Bunu da şu iki şekilde yapar:

a) Şeytan insana, "Cennet de yok, cehennem de yok, mükâfat da yok, azap da yok" der.

b) Yine der ki: "Bu ibadetlerin ne ibadet edene, ne de edilene bir faydası var. Binâenaleyh sırf abes ve boş bir şeydir." İşte şeytan bu iki yol ile, insana, ibadetlerde hiçbir fayda olmadığını telkin eder. Bunları tamamlayınca, telkinine şöyle devam eder: "Hem sonra bu ibadetler, büyük bir yorgunluğa ve sıkıntıya sebep olur. Bu ise büyük bir zarardır." İşte şeytanın gerçeği ters-yüz ettiği ana noktalar bunlardır. Âyetteki *"Onlara va'det"* ifadesi, bütün bunları içine alır. Müfessirler de, buna şu manayı vermişlerdir: "İnsanlara ne cennet, ne cehennem olmadığını söyleyerek vaadlerde bulun." Bazıları da buna, "O insanlara, "ileride tevbe edersin, henüz gençsin" diyerek vaadde bulun" manasını vermiştir. Diğer bazıları da bu tabire "insanlara batıl kuruntular vererek, vaadde bulun" manasını vermişlerdir. Bu, mesela onun, **Hz. Âdem** (a.s)'e, *"Rabbiniz size bu ağacı, başka bir şey için değil, ancak iki melek olacağınız için, yahut ebedî kalıcılardan olacağınız için yasak etti"* (A'raf, 20) demesi gibidir. Diğer bazıları da bu ifadeye, "Onlara, putların ve soylu kimselerin de Allah katında şefaatçi olacaklarını; dünyayı âhirete tercih etmenin gerekli olduğunu söyleyerek vaadlerde bulun" manasını vermişlerdir. Netice olarak diyebiliriz ki: Bütün verilen bu manalar ve daha fazlası, yukarıda söylediğimiz genel manaya dahildir. Bu konuda geniş bilgi almak istiyorsan, büyük âlim **Gazâlî**'nin **"İhya"** adlı eserinin, **"Zemmü'l-Garûr"** (Şeytanın kınanması) adlı bölümünü oku. Böylece, **İblis**'in nasıl ortalığı karıştırdığının ana noktalarını anlarsın.

Aldatıcı Sahte Lezzetler

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Onlara va'det"* buyurunca, bunun peşi sıra, şeytanın vaadlerini kabul etmemeyi sağlayacak bir ifadeyi getirerek, وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُورًا *"Şeytan onlara bir aldatıştan başka ne va'deder?"* buyurmuştur. Böyle denmesinin sebebi şudur: Şeytan ancak şu üç şeye çağırır:

a) Şehvetin gereğini yerine getirmeye,

b) Öfkeyi neticelendirmeye ve

c) Riyâset (başkanlık ve liderlik) elde etmeye uğraşmaya. O, kesinlikle insanı Allah'ı tanımaya ve Allah'ın hizmetinde bulunmaya çağırmaz. O üç şey ise, birçok açıdan görülmez:

1) Onlar gerçekte lezzet değil, elemlerden kurtulmaktır.

2) O üç şey, aslında lezzet olsalar bile, köpekler, kurtlar, böcekler ve benzeri varlıklar arasında müşterek, dolayısıyla da adi lezzetlerdir.

3) Onların lezzet oluşu, tat verişi kısa vadelidir, geçicidir, çabucak son bulur.

4) Onlar, birçok yorgunluk ve meşakkat neticesinde elde edilirler.

5) Midenin ve avret mahallinin lezzeti, ancak birtakım kokan pisliklerin atılması (bedenden çıkarılması ile) tamamlanır.

6) Onlar devamlı değillerdir. Aksine onların peşinden ölüm, ihtiyarlık, fakirlik, zamanında yapılamamış işlere hayıflanma ve ölüm korkusu gelir. Dolayısıyla sayılan bütün bu hususlar, zahiren lezzetli görünseler de bu üç şeye, sayılan bu büyük afet ve sıkıntılarla iç içe olduğu için, teşvik etmek bir aldatıştır. İşte Cenâb-ı Allah bundan dolayı, *"Şeytan onlara bir aldatıştan başka ne va'deder?"* buyurmuştur.

Halis Kullara Şeytan Tesir Edemez

Bil ki Allahu Teâlâ şeytana âdeta, "Elinden geleni yap" deyince, إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ *"Benim gerçek kullarım üzerinde hiçbir hakimiyetin yoktur"* buyurmuştur.

Bu ifade ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bununla, Allah'ın bütün mükellef kulları kastedilmiştir. Bu, **Ebu Ali el-Cübbâî**'nin görüşü olup, o şöyle demiştir: "Bunun delili, Allah'ın pek çok âyette, "Ancak sana tabi olanlar hâriç" diyerek, şeytana uyanları, bundan istisnâ etmesidir." **Ebu Ali el-Cübbâî** sonra da, bu âyete dayanarak, **İblis**'in ve ordusunun insanları çarpamadığını, akıllarını gideremediğini ve onlara vesvese veremediğini söyler ve görüşünü şu âyetle destekler: *"Benim sizin üzerinizde bir hâkimiyetim ve nüfuzum yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icâbet ettiniz. O halde kusuru bana yüklemeyin, kendinizi kınayın"* (İbrahim, 22) ve şöyle der: "Hem sonra şeytan eğer bunları yapabilseydi, daha büyük yara açabilmek için, faziletli, ilim sahibi kimseleri çarpardı. İnsanların aklı, şeytan tarafından değil, ancak bedenindeki bazı bozuk karışımların neticesi zâil olur. Akıl hastalığının sebeplerinden birisinin de, insanın, şeytanın gelip kendisini korkutabileceğine inanması olabilir. Böylece onda bu hastalık meydana gelmiş olur."

İkinci görüş: Âyetteki, *"kullarım"* ifadesi ile, mü'minler kastedilmiştir. Çünkü Kur'ân'da, *"kullarım"* ifadesi, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, hep mü'minler için kullanılır. Bunun delili, bir başka âyetteki *"O şeytanın hükümranlığı ve nüfuzu ancak, onu dost edinenler üzerindedir"* (Nahl, 100) ifadesidir.

İnsanın Allah'ın Himayesine İhtiyacı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَكَفٰى بِرَبِّكَ وَكِيلًا *"(Onlara) vekil olarak Rabbin yeter"* buyurmuştur. Bu hususta iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Cenâb-ı Hak, **İblis**'e, yapma kudreti verip, bu da, insanın kalbinde şiddetli bir korkunun meydana gelmesine sebep olunca, *"(Onlara) vekil olarak Rabbin yeter"* buyurmuştur ki, bunun manası şudur: "Şeytan her ne kadar kâdir ise de, Allahu Teâlâ, ondan daha muktedir ve kullarına da, herkesten daha merhametlidir. Binâenaleyh, Allah, insandan şeytanın vesveselerini uzaklaştırır, onu, o şeytanın saptırma ve tahriklerinden korur."

İkinci bahis: Bu âyet-i kerime, "masûmun (korunmuş olanın), ancak Allahu Teâlâ'nın koruduğu kimse olduğuna; insanın, kendisini dalâlet ve sapıklık noktalarından korumasının mümkün olmadığına delâlet etmektedir. Çünkü, şâyet insanın hakka yönelip batıldan kaçınması, ancak ve ancak bizzat o insanın kendi kudretiyle meydana gelmiş olsaydı, o zaman "insan, kendisini şeytandan koruma hususunda yeterlidir ve muktedirdir" denilmesi gerekirdi. Ama Cenâb-ı Hak böyle buyurmayıp, aksine, *"Rabbin yeter"* buyurunca, biz, her şeyin Allah'tan olduğunu anlamış olduk. Bundan dolayıdır ki muhakkik âlimler, "Allah'a karşı isyân etmekten, ancak O'nun korumasıyla korunabilir; Allah muvaffak kılmadıkça, Allah'a itaat olunamaz!" demişlerdir. Geriye, âyet hakkındaki şu iki soru kalmıştır:

Allah'ın Tehdidi Şeytanı Niçin Yola Getirmedi?

Birinci soru: İblis, *"Onların içinden, gücünün yettiği kimseleri, sesinle yerinden oynat!"* diyerek kendisiyle konuşanın, Âlemin Rabbi olduğunu biliyor muydu, yoksa bilmiyor muydu? Eğer bunu biliyor idiyse, Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki cehennem hepinizin cezâsıdır, tastamam bir cezâ"* (İsra, 63) buyurmuştur. O halde daha niye, İblis onu doğrudan doğruya Allah'tan işittiği halde, bu şiddetli tehdit onu masiyetten ve günah işlemekten men etmedi? Yok eğer, bunu söyleyenin Âlemin Rabbi olduğunu bilmiyor idiyse, daha nasıl, *"Benden şerefli kıldığın bu (adam da) kim oluyormuş?"* (İsra, 62) diyebilmiştir?

Cevap: Belki İblis her şeyden şüphe ediyordu; yahut da o, hatırına gelen her şey hakkında, zan yoluyla konuşuyordu.

Şeytana Neden Mühlet Verildi?

İkinci soru: Allahu Teâlâ'nın, İblis'e, kıyamet gününe kadar mühlet vermesinin ve onu, vesvese vermeye muktedir kılmasının hikmeti nedir?

Hakîm olan bir kimse bir şey yapmayı murat edip, falanca şeyin de, onun meydana gelmesine mani olacağını bilince, o, engelleyici olan o şeyi yapmaktan kaçınır.

Cevap: Biz (Ehl-i sünnetin) görüşüne gelince, bu konuda gâyet açıktır. **Mu'tezile'ye** gelince, onların iki görüşü bulunmaktadır:

1) **Cübbâî** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, İblis'in vesvesesiyle kâfir olanların, İblis'in bulunmaması halinde de kâfir olacaklarını bilmektedir. İşte durum böyle olunca, İblis'in bulunmasının, kötülüğü ve günahı artırıcı bir payı yoktur."

2) **Ebu Haşim** şöyle demiştir: "Onun bulunmasıyla, günah ve fesâdın daha da artmış olması uzak bir ihtimal değildir. Ancak ne var ki buna rağmen Cenâb-ı Hak, bu zorlaştırma sebebiyle kulların daha fazla sevâba ve mükâfata nail olmaları için, mükellefiyetleri zorlaştırmak amacıyla o İblis'i yok etmemiştir." Bu iki izah şeklini biz, A'râf ve Hicr sûrelerinin tefsirinde zikretmiş, onları iyice açıklayıp ortaya koymuştuk. Allah en iyisini bilendir.

Rabbinizin Nimetleri

رَبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ﴿٦٦﴾ وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّاكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا ﴿٦٧﴾ أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا ﴿٦٨﴾ أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا ﴿٦٩﴾

"Rabbiniz, fazlından arayasınız diye, sizin için denizde gemileri yürütendir. Şüphe yok ki O, size karşı pek merhametlidir. Denizde size bir sıkıntı değdiği zaman, O'ndan başka taptığınız kişiler kaybolup gider. Fakat O, sizi kurtarıp karaya çıkarınca, yine yüz çevirirsiniz. İnsan çok nankördür. O'nun, kara tarafında sizi yere geçirmesinden, yahut üzerinize çakıllı bir (kasırga) göndermesinden emin mi oldunuz? Sonra, kendinize hiçbir vekîl bulamazsınız. Yoksa

O'nun, sizi tekrar oraya döndürüp de üstünüze, kırıp geçiren bir fırtına yollamasına ve nihâyet yaptığınız nankörlük sebebiyle sizi boğmasına karşı emniyete mi girdiniz? Sonra, bize karşı O'nun öcünü alacak bulamazsınız" (İsrâ, 66-69).

Bil ki Allahu Teâlâ, kudretine, hikmetine ve rahmetine delâlet eden delilleri tekrar zikretmeye başlamıştır. Biz, bu Kitâb-ı Kerîm (Kur'ân)'deki en büyük gayenin, tevhidin delillerini ortaya koyup takdim etmek olduğunu zikretmiştik. İşte bundan dolayı, herhangi bir konuda söz uzayınca, bundan sonra ifade, tekrar tevhidin delillerini zikretmeye başlamıştır. Burada zikredilen ise, deniz biniti olan gemideki pek çok nimet çeşitleridir.

Gemideki Nimet Cihetleri

Birinci nevi: Gemilerin, deniz üzerinde hareket etme biçimi. Bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbiniz, fazlından arayasınız diye, sizin için denizde gemileri yürütendir"* ifadesidir. **"İzcâ"** kelimesi, bir şeyi, art arda sevk edip sürmektir. Biz bunu Cenâb-ı Hakk'ın, "بِبِضَاعَةٍ مُزْجٰيةٍ" (Yusuf, 88) âyetinin tefsirinde zikretmiştik. Bunun manası şudur: "Ticareti talep etmek suretiyle fazlından aramanız için, gemileri denizin yüzünde yürüten Rabbiniz, size çok merhametlidir." *"Rabbiniz"* ve, *"sizi"* ifadesindeki hitap, herkese şamildir. Merhamet ve acımadan maksat ise, dünya menfaati ve maslahatıdır.

İkinci nevi: Âyetteki وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِى الْبَحْرِ *"Denizde size bir sıkıntı değdiği zaman"* ifadesine gelince, "sıkıntıdan murat, boğulma korkusu vb. türden şiddetli korkudur. Cenâb-ı Hak, ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ *"O'ndan başka taptığınız kişiler kaybolur gider"* buyurmuştur. Bundan murat şudur: "Bu durumda insan, puta, güneşe, aya, meleğe ve gemilere yönelmez. O ancak, Allah'a yönelir, yakarır. Fakat Allah sizi boğulmaktan ve denizden kurtarıp karaya çıkardığı zaman, iman ve ihlastan yüz çevirirsiniz (çevirdiniz)..." (وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا) Çünkü insan, sıkıntı anında O'nun fazlına ve rahmetine tutunduğu; rahatlık ve huzur halinde de O'ndan başkasına tutunduğu için, Allah'ın nimetlerine karşı çok nankördür...

Üçüncü nevi: Cenâb-ı Hak, أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ *"Onun, kara tarafında sizi yere geçirmesinden emin mi oldunuz?"* buyurmuştur. **Leys** şöyle demiştir: **"el-Hasfu"** ve **"el-husûf"** kelimeleri, bir şeyin bir şeye girmesi manasındadır. Arapçada, gözbebeği iyice çukurda olan göze, **"Aynun hâsifetun"** denilir. Yine, suyu çekilmiş olan gözeye de **"Aynun hâsifetün"** denilir.

"Sanki bir perde arkasına veya bir deliğe girmiş gibi, tutulduğu zaman da, güneş hakkında "**Hasefeti'ş-şemsu**" denilir. Âyetteki, "اَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ" ifadesi, "Sizi, kara tarafında, yani yerde kaybetmemizden" anlamındadır. Cenâb-ı Hak, "جَانِبَ الْبَرِّ" buyurdu; çünkü, birinci âyette denizi zikretmişti, binâenaleyh, bir taraf deniz, diğer taraf da karadır, yeryüzüdür. Allahu Teâlâ, kendisinin insanları suya batırıp yok etmeye kâdir olduğu gibi, toprağa batırıp yok etmeye de kâdir olduğunu haber vermiştir. Binâenaleyh, boğulma, suyun içinde kaybolmadır. "**Hasf**" da, toprağın içine batarak kaybolmadır. Bu sözün tam anlatılması ise şöyledir: "Allah birinci âyette, onların, denizin dehşetinden korktuklarını; onları denizden kurtardığında iman ettiklerini haber vermiş ve şöyle buyurmuştur. "Farzedin ki, denizin dehşetinden kurtuldunuz., ama, karanın dehşet ve korkusundan nasıl emin olabiliyorsunuz?" Çünkü Allahu Teâlâ, altınızdan veya üstünüzden, size, karanın afet ve belalarını musallat etmeye kâdirdir. Altınızdan, sizi yere batırmakla, üst tarafınızdan da, üstünüze taş yağdırmak suretiyle afet verir. Âyetteki, *"Yahut üzerinize çakıllı bir (kasırga) göndermesinden emin mi oldunuz?"* ifadesi ile bu kastedilmiştir." Onlar denizdeki gemilere bindiklerinde (başlarına bir iş gelince) nasıl halis bir şekilde Allah'a yalvarıp yakarıyorlarsa, diğer bütün hallerinde de böyle sadece Allah'a yalvarıp yakarmaları gerekir. Arapçada, "**hasb**", atmak demektir. Nitekim herhangi bir şeyi attığını ifade etmek için "حَصَبْتُ - اَحْصِبُ - حَصْبًا" dersin. Atılan şeye de, "**Hasab**" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, حَصَبُ جَهَنَّمَ *"Cehenneme atılacak kimse"* (Enbiya, 98) âyeti de bu manadadır. Bu, "Onlar, cehenneme atılırlar" demektir. O halde, âyetteki "**hâsiben**" kelimesi, "Onlara taş atan, taş yağdıran bir azap" demektir. Toprak ve çakıl taşıyan rüzgara, "**hâsıb**" denir. Dolu ve kar yağdıran buluta da, âdeta onları mermi gibi attığı için bu ad verilmiştir. Zeccâc şöyle der: "**Hâsıb,** kendisinde kum ve çakıl taşı bulunan topraktır." Bu izaha göre "hâsıb" tıpkı, "**lâbin**" (sütçü), "**tâmir**" (hurma satan) kelimeleri gibi, "çakıllı-kumlu" demek olur.

Allah'a Rağmen Hâmî Olamaz

Cenâb-ı Hakk ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا *"Sonra kendinize hiçbir vekil bulamazsınız"* yani, "Size yardım edecek bir yardımcı ve sizi azab-ı ilâhî'den koruyacak bir kimse bulamazsınız" buyurmuştur.

Daha sonra Hak Teâlâ ... اَمْ اَمِنْتُمْ اَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً اُخْرٰى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ *"Yoksa O'nun sizi tekrar, oraya yani denize döndürmesinden ve üstünüze, kırıp geçiren bir fırtına yollamasından emin mi oldunuz"* buyurmuştur.

"Kâsıf", kırıp geçiren demektir. Nitekim birisi bir şeye şiddetle vurup kırdığında, "قَصَفَ الشَّيْءَ - يَقْصِفُهُ - قَصْفًا" denilir. O halde, **kâsıf** olan rüzgâr, ağaçları kırıp geçiren, çatıları uçuran fırtına demektir. Burada ise, gemileri kırıp geçiren ve batıran kasırgalar kastedilmiştir.

Cenâb-ı Hak فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا *"ve nihâyet yaptığınız nankörlük yani inkârınız sebebiyle sizi boğmasına karşı (emin mi oldunuz?)"* buyurmuştur. **Zeccâc** bunun, "Sizler, bizim, başınıza getireceğimiz şeyleri yadırgayarak, onları sizden çevirmek için bizim peşimize düşüp, bizi hesaba çekecek kimseler de bulamazsınız" manasına olduğunu, âyetteki "**tebî'an**" lafzının, tâbî (peşine düşen, kovuşturan) manasına geldiğini de söylemiştir. Bil ki bu âyet şu beş fiili ihtiva eder: "- نَخْسِف - نُرْسِل - نُعِيدُ - فَنَرْسِل - نَغْرِق" **İbn Kesir** ve **Ebû Amr** bu beş fiilin hepsini, nûn ile okurlarken, diğer kıraat imamları, yâ (gâib müfret sîgası) ile okumuşlardır. Bunu yâ ile okuyanlar, bunlardan önce geçen fiilin, müfret müzekker gâib sîgasında olmasından ötürü böyle okumuşlardır. O da, "نَجّيكُمْ" (O sizi kurtardı) fiilidir. Bunları nûn ile okuyanlar, bu kadar uzun sözün, bazen farklı sîgalar kullanılması gerektiğinden ötürü böyle okumuşlardır. Bu câizdir, çünkü esas mana değişmiyor. Baksana Cenâb-ı Hak, *"Benden başka hiçbir vekil tutmayın" diye, İsrailoğullarına bir hidâyet rehberi kıldık (o kitabı)"* (İsra, 2) buyurmuş ve bu âyette, cemî sîgadan, müfret sîgaya geçmiştir. Burada da, aynı şekilde, mana değişmeyeceği için, gaib sîgadan, muhatap sîgaya (üslûba) geçmek câizdir. Bütün bunlar olabilir. Allah en iyi bilendir.

İnsan Eşref-i Mahlûkattır

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيٓ اٰدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلٰى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ﴿٧٠﴾

"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır. Onlara karada ve denizde taşıyacak (vasıtalar) verdik. Onlara güzel güzel rızıklar nasip ettik. Onları, yarattığımız şeylerin birçoğundan cidden üstün kıldık" (İsra, 70).

Bil ki bu âyetin maksadı, Allah'ın insana verdiği o yüce ve kıymetli nimetlerinden bir diğer çeşidini dile getirmektir. Bunlar, sayesinde insanların başka varlıklardan üstün kılındığı nimetlerdir. Allahu Teâlâ bu âyette, dört nimet zikretmiştir:

İnsan Ruhunun Önemi

Birinci nevi: Bu وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِى اٰدَمَ *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* âyetinin anlattığı hususdur. Bil ki insan ruh ve bedenden mürekkep bir cevherdir. Binâenaleyh insanın ruhu, süflî âlemde (dünyada) mevcut bulunan en kıymetli ruh, bedeni de yeryüzündeki en kıymetli maddedir. İnsanın ruhundaki bu kıymetliliği şöyle izah edilir: İnsan ruhunun (nefsinin), üç asıl kuvveti vardır: Gıda alma (yeme), büyüme ve üreme. Canlıların ruhlarının, ister zâhirî, ister bâtını olsun, iki kuvveti vardır: Birisi, hissetmeleri, diğeri ise ihtiyârî olarak hareket etmeleridir. Binâenaleyh bu beş kuvvet, yani gıdâ alma, büyüme, üreme, his ve hareket, insan ruhu (nefsi) için de vardır. Ama insan ruhuna bunlardan başka bir kuvvet daha verilmiştir. Bu da, eşyanın hakikatini olduğu gibi idrâk eden, anlayan akıl kuvvetidir. Bu kuvvet, kendisinde marifetullah nurunun tecellî ettiği, Allah'ın kibriyasının ışığının parladığı bir kuvvettir. Bu kuvvet, mahlûkât âleminin ve emirlerin sır ve hikmetlerine muttali olan, Allah'ın yaratıklarındaki çeşitli ruh ve maddeleri olduğu gibi anlayan bir kuvvettir. Bu kuvvet, kutsi cevherlerin ve ilahî mücerred ruhların aşılaması ile meydana gelir. Bu kuvvet şeref ve fazilet bakımından nebâtî ve hayvanî olan o beş kuvvete nisbet edilemez. Durum böyle olunca, insan ruhunun (nefsinin), bu âlemde mevcut olan en şerefli ruh olduğu ortaya çıkar. Aklî kuvvetin faziletleri (üstünlükleri) ile maddî kuvvetlerin noksanlıklarını bilmek istersen, bizim bu kitapta, *"Allah göklerin ve yerin nûrudur"* (Nur, 35) âyetinin tefsirinde yazdığımız şeyleri iyi düşün. Biz, orada aklî kuvvetlerin, maddî kuvvetlerden daha üstün ve yüce olduğunu anlatmak için, yirmi izah yaptık. Binâenaleyh bunları tekrar etmenin manası yok.

İnsanın Bedeninin Önemi

İnsan bedeninin, âlemdeki bütün maddelerden daha kıymetli olduğunu izah hususunda müfessirler, âyetteki, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kıldık"* buyruğunu tefsir için, çok çeşitli faziletler (üstünlükler) zikretmiş ve şunları söylemişlerdir:

1) **Meymûn b. Mihran, İbn Abbas** (r.a)'ın, bu âyet hususunda, "İnsan hariç, her şey ağzıyla alır yer, insan ise, eliyle alır yer" demiştir. Şöyle bir hâdise anlatılır: **Harun Reşid**'in yanında bir sofra hazırlanmış ve halife kaşık istemiş. Sofrada bulunanlar içerisinde **İmam Ebû Yusuf** da bulunmaktadır. Bunun üzerine **Ebu Yusuf** ona: "Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* âyetinin tefsiri hususunda ceddin (atan) **İbn Abbas** (r.a)'tan: "Biz insanlara, sayesinde yemek yiyecekleri eller vererek, onu şereflendirdik" şeklinde bir açıklama rivayet edilir" dedi. Bunun üzerine **Harun Reşid** kaşığı bırakıp, elleriyle yemeye başladı."

2) **Dahhâk,** bu âyete: "İnsana konuşma ve eşyayı birbirinden ayırt etme özelliği vererek, onu kerim kıldık" manası vermiştir ki, bu sözün özü şudur: Bir şeyi tanıyan kimse, ya onu bildiğini başkasına bildirmekten acizdir, yahut da onu bildirmeye muktedirdir. Birinci ihtimale gelince, insan hariç, bütün canlıların durumu böyledir. Çünkü onun içinde bir elem veya lezzet meydana geldiğinde, o, bu şeyleri tam olarak ve yerli yerinde anlatmaktan âcizdir. İkinci ihtimale gelince, bu insanın halidir. Çünkü insanın başkasına, tanıdığı, bildiği, hissettiği her şeyi anlatması, ona vâkıf olması ve onu çepeçevre kuşatması mümkündür. Binâenaleyh onun bu tür anlatımlara muktedir olması, nâtık (konuşan varlık) oluşundan kastedilen şeydir. Bu izaha göre dilsiz insanın da bu vasfa dâhil olduğu ortaya çıkar. Çünkü o, kalbindekini ve kafasındakini bizzat dili ile başkasına anlatmaktan âciz ise de, onun bunu işaret, yazma ve benzeri yollarla anlatması mümkündür. Bu özellik, papağanda bile yoktur. Çünkü her ne kadar bazı şeyleri söyleyebiliyorsa da, her şeyi tam ve mükemmel bir biçimde anlatıp söyleme gücü yoktur.

3) **Atâ** bu âyete, "Boyunu bosunu uzatmak, (dik yürütmek suretiyle) insanı şereflendirdik" manasını vermiştir. Bil ki bu söz tam değildir. Çünkü ağaçlar, insandan daha uzun ve diktir. **Atâ**'nın burada, "İnsanın aklî, hissî ve harekî kuvvetlerinin mükemmel olmasının yanı sıra, boyunun da uzun olması" şeklinde bir kayıt koyması gerekirdi.

3) Yine **Atâ** bu ifadeyi, "Ona en güzel bir bünye vererek" diye tefsir etmiştir. Bunun delili, *"O size sûret verdi, hem sûretlerinizi (şekillerinizi) de güzel yaptı"* (Tegâbün, 3) âyetidir. Allahu Teâlâ, insanın yaratılışından bahsedince, *"Sûret yapanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir"* (Mü'minûn, 14) buyurmuştur. Yine o, *"(Biz) Allah'ın boyası ile (boyanmışızdır). Allah'tan*

daha güzel boyası olan kim?" (Bakara, 138) buyurmuştur, istersen insanın herhangi bir uzvunu, mesela gözünü ele al: Cenâb-ı Allah gözbebeğini siyah olarak yaratmış, sonra o siyah noktayı, gözün akı ile kuşatmış, o akı da, kenarların siyahı ile kuşatmış, sonra da bu kenarları, göz kapaklarının akı (açık rengi) ile kuşatmış, sonra da göz kapaklarının beyazının üstünde iki siyah kaş yaratmış, bu iki siyah kaşın üstünde, ak alnı halk etmiş, sonra da bu ak alın üzerinde siyah saçları yaratmıştır. Bu tek şey, sana bu konuda bir misal olsun.

5) Bazı kimseler, insan oğluna verilen en büyük şerefin, Allah'ın ona yazı yazma kabiliyetini vermesi olduğunu söylemişlerdir. Bu hususta sözün özü şudur: İnsanın, istinbata (hüküm çıkarmaya, fikir yürütmeye) yarayacak, kafasındaki bilgisi az ve yetersizdir. Ama insan bir bilgi ortaya koyup, onu kitaplara yazdığında, bir diğeri gelip o yazılan şeyden istifade ettiğinde ve kendisindeki bilgiyi de buna kattığında ve bu iş böylece art arda sürüp gittiğinde, her sonra gelen, öncekilerin bilgi ve tecrübelerine yeni birçok şeyler kattığında, ilim çoğalır, fazilet ve bilgi kuvvetlenir. Aklî araştırmalar ve şer'î (dinî) gayeler, en mükemmel noktasına ve zirveye ulaşır. Bunun böyle olmasının, ancak yazı ile mümkün olacağı herkesin malumudur. İşte bu mükemmel üstünlükten ötürü, Hak Teâlâ, *"Kalem ile (yazmayı) öğreten Rabbinin adıyla oku. O, insana bilmediği şeyi öğretti"* (Alak, 3-4) buyurmuştur.

6) Bu âlemdeki maddeler, ya basit, ya mürekkep (bileşik) olurlar. Basit olanlar toprak, su, hava ve ateştir. İnsan, bunların dördünden de istifade eder. Toprak, bizim için tıpkı eğitip büyüten, bağrına basan bir ana gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sizi ondan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve bir kere daha (dirilişte) ondan çıkaracağız"* (Tâhâ, 55) buyurmuştur. Allahu Teâlâ, yeryüzünü bize nispetle birtakım isimlerle isimlendirmiştir: Bunlar, yatak, beşik, döşek gibi isimlerdir. Suya gelince, biz insanların, içme, çiftçilikte kullanma gibi, sudan elde ettiğimiz faydalar açıktır. Hem Cenâb-ı Hak, içinden taptaze etler çıkarıp yiyelim, takınacağımız süs eşyaları çıkaralım ve gemilerin sularını yara yara gidişinden istifade edelim diye, denizleri de bizim emrimize vermiştir. Havaya gelince, bu bizim hayat kaynağımızdır. Eğer rüzgârların esişi olmasaydı, o pis kokular tamamıyla bu mamur (meskûn) yerlere hâkim olurdu. Ateşe gelince, yiyeceklerimiz ve içeceklerimiz onun sayesinde pişer, kaynar ve olgunlaşır. Ateş,

karanlık bir gecede adetâ güneş ve ayın yerini tutar. Yine o, soğuğun zararını da bertaraf eder (bizi ısıtır). Nitekim şâir,

وَمَنْ يُرِدْ فِي الشِّتَاءِ فَاكِهَةً فَإِنَّ نَارَ الشِّتَاءِ فَاكِهَتُهُ

"Kim kışın bir meyve isterse, bilsin ki kışın meyvesi, ateşidir" demiştir.

Mürekkep maddelere gelince, bunlar ya ulvî (semavî) tesirler, ya madenler, ya bitkilerdir. Hayvanlar ve insanlar, bu şeylere hükümran gibidirler ve bunlardan istifade ederler. Yine bunlar her çeşidi ile onların hizmetine sunulmuştur. Binâenaleyh bu âlem, tamamen ya ma'mur bir belde gibi, yahut da bütün menfaat ve iyilikleri insan için olan, hazır bir han, karargâh gibidir. İnsan o hanın, hizmet edilen reisi, itaat edilen padişahı gibi; diğer canlılar da, insana nisbetle, onun köleleri gibidirler. Bütün bunlar, insana, Allah tarafından büyük şeref ve faziletin verilmiş olduğuna delalet eder. Allah en iyi bilendir.

Mahluk Çeşitleri

7) Mâhlûkat dört kısımdır:

a) Akıl ve hikmet (düşünme) kuvveti bulunup, şehevî ve tabiî kuvveti bulunmayanlar. Bunlar, meleklerdir.

b) Bunun tam aksi olanlar ki, bunlar da hayvanlardır.

c) Her iki çeşit kuvvetten uzak olanlar. Bunlar, bitkiler ve cansızlardır.

d) Kendisinde her iki çeşit kuvvet de bulunan varlıklar. Bunlar, insanlardır. Sırf kudsî-aklî kuvvet ile, behimî, gazabî ve parçalayıcı şehvet kuvvetini birlikte bulundurduğu için, insanın hayvanlardan daha üstün olduğunda şüphe yoktur. Yine insanın, bitki, maden ve cansız varlıklar gibi, her iki kuvvetten uzak şeylerden üstün olduğunda da şüphe yoktur. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, Allahu Teâlâ'nın insanları, mahlukatın ekserisinden üstün ve şerefli kıldığı ortaya çıkar. Burada geriye, melek mi insan mı daha üstün diye bir mesele kalır. Velhâsıl, sırf kudsî-aklî kuvvete sahip olan basit varlıkların cevheri (özü) mü daha şereflidir, yoksa her iki çeşit kuvvete sahip insan mı? Bu, diğer bir konudur.

8) Varlıklar ya hem ezelî, hem ebedî olur ki, böyle olan sadece Allahu Teâlâ'dır; yahut ne ezelî, ne ebedî olur, bu da bitkiler, madenler ve canlılarla birlikte, bütün dünyadır. Bu, en değersiz kısımdır. Yahut ezelî olur, ama ebedî olmaz. Böyle bir varlığın bulunması mümkün değildir. Çünkü ezelî olduğu sabit olan şeyin, ebedî olmaması imkânsızdır. Yahut da, ezelî

olmaz, ama ebedî olur. Böyle olan varlık, insan ve melektir. Bu kısmın, ikinci ve üçüncü kısımdan daha kıymetli olduğunda şüphe yoktur ki bu, insanın, mahlûkatın ekserisinden daha şerefli olmasını gerektirir.

9) Ulvî âlem (semâ), süflî âlemden (dünyadan) daha kıymetlidir. İnsanın ruhu da ulvî ruhlar ve kudsî cevherler cinsindendir. Süflî âlemde yer alan varlıklar içerisinde, insandan başka kendisinde ulvî âlemden bir parça bulunan hiçbir varlık yoktur. Binâenaleyh insanın, süflî âlemdeki varlıkların en şereflisi olması gerekir.

10) Varlıkların en kıymetlisi, Allahu Teâlâ'dır. Durum böyle olunca, bu demektir ki, Allah'a daha fazla yakın olan her varlığın, daha kıymetli ve şerefli olması gerekir. Ancak ne var ki, bu âlemdeki varlıkların Allah'a en yakın olanı, kalbinin, marifetullah; lisânının, zikrullah ile müşerref; organların ve uzuvların da Allah'a tâat ile mükerrem ve azîz olması sebebiyle, insandır. Binâenaleyh süflî âlemdekilerin en kıymetlisinin insan olduğuna hükmetmek gerekir. İnsanın, zâtı gereği mümkin bir varlık olduğu ve mümkin varlıkların da, ancak zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olanın yaratmasıyla var olduğu sabit olunca, insandaki yüce derece ve kıymetli sıfatların, ancak Allah'ın ihsanı ve in'âmı ile meydana geldiği sabit olmuş olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* buyurmuştur. İnsanın, Allah nezdinde kıymetli ve kerîm olmasını tamamlayan bir husus da şudur: Allahu Teâlâ, insanı ilk yaratırken, kendisini "en kerîm olmak"la vasfederek, *"Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı bir "alak"tan yarattı. Oku, Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Ki O, kalemle öğretendir"* (Alak, 1-4) buyurmuş; yine kendisini, insanı terbiye ettiği, bakıp büyüttüğü için, "tekrîm" (azîz ve şerefli kılmak)le vasfederek, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını* üstün *bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* buyurmuş ve insanın en son durumunda da, kendisini "kerem" ile niteleyerek *"Ey insan, O keremi bol Rabbine karşı seni aldatan ne?"* (İnfitar, 5) buyurmuştur ki, bütün bunlar Allah'ın, insan üzerindeki kereminin, ihsanının ve fazlının sonsuz olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

11) Bazı âlimler de âyette bahsedilen bu "tekrim"in manasının şöyle olduğunu söylemişlerdir: "Allahu Teâlâ, **Hz. Adem**'i "kendi eliyle"; onun dışında kalanları da, كُنْ فَيَكُونُ *"Ol!" derken, oluverir"* emriyle yaratmıştır. Allah'ın eliyle yaratılana gösterilen itinâ ise, daha tam, daha mükemmel, daha şerefli olmuş olur. Cenâb-ı Hak, bizi, Adem'in evlâtlarından ve

zürriyetinden yarattığına göre, âdemoğullarının daha kerim ve daha mükemmel olmaları gerekir. Allah en iyi bilendir.

Kara ve Deniz Vasıtaları

İkinci nevi: Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ *"Onlara karada ve denizde taşıyacak (vasıtalar) verdik"* âyetinin ifade ettiği hususdur. **İbn Abbas,** bu ifadeyi, "Karada atlar, katırlar, eşekler ve develer üzerinde; denizde de, gemilerde taşımamız suretiyle.." şeklinde tefsir etmiştir ki, bu da, biraz önce bahsedilen **"tekrîm"** (aziz ve şerefli kılma) hadisesini vurgulayan bir durumdur. Çünkü Allahu Teâlâ, bu hayvanları insanın emrine vermiştir. Böylece o, onlara binmiş, onlarla yükünü taşımış, onlar üzerinde savaşarak kendisini müdafaa etmiştir. Yine, ona binip onunla yük taşıması ve insanoğluna tahsis edilmiş şeyleri elde edebilmesi için, Allah'ın gemileri, suları vs. şeyleri ona vermesi de böyledir. Bütün bunlar, insanın, bu âlemde kendisine uyulan bir başkan, itaat edilen bir melîk; onun dışında kalan her şeyin de onun tebaası ve gözetimi altında olanlar olduğunu gösterir.

İnsana Hoş Rızıklar Verilmesi

Üçüncü nevi: Cenâb-ı Hakk'ın وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"Onlara güzel güzel rızıklar nasip ettik"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu böyledir, çünkü besinler ya hayvansal, ya da bitkisel olur. İnsan, bunlar tam temizlik, tam bir olgunluk ve güzel bir biçimde pişme derecesine ulaştıktan sonra, bunların çeşitlerinin en güzeli ve kıymetlisinden gıdalanır ki, bu da, sadece insan için söz konusu olan hususlardandır.

İnsan-Melek Üstünlüğü

Dördüncü nevi: Hak Teâlâ'nın وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا *"Onları, yarattığımız şeylerin birçoğundan cidden üstün kıldık"* cümlesinin ifade ettiği hususdur. Burada iki bahis vardır:

Birinci bahis: Allah, âyetin başında, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"*; sonunda da, *"...Onları, üstün kıldık"* buyurmuştur. Binâenaleyh, bu *"üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılma"* ile bu, *"üstün kılma"* arasında, mutlaka bir farkın bulunması gerekir. Aksi halde, (lüzumsuz) bir tekrar yapılmış olur. Bu hususta doğruya en yakın olmak üzere şöyle denilebilir: Allahu Teâlâ, insanı diğer canlılara akıl, konuşma, yazı yazma, güzel bir sûret ve dik yürüme (ayakta yürüme) gibi tabiî-zâtî olarak yaratılmış olan meziyetlerle üstün kılmış, daha sonra ona, bu akıl ve anlayışı sebebiyle, gerçek inançları ve üstün huy ve güzellikleri

kazanıp elde etmesini teklif etmiştir. O halde, birincisi "**tekrim**"; ikincisi de "**tafdîl**" (üstün kılma)dır.

İkinci bahis: Allahu Teâlâ, âyet-i kerimede, *"Biz, o insanları, herkese üstün kıldık"* buyurmamış, tam aksine, *"Onları, yarattığımız şeylerin birçoğundan cidden üstün kıldık"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, Allah'ın mahlûkatı içinde, insandan daha üstün varlıkların bulunduğuna delâlet eder. Bunu kabul edenler, bu üstün varlıkların melekler olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh buna göre, insanın meleklerden daha üstün olmadığını; tam aksine, meleklerin insanlardan üstün olduğunu söylemek gerekir. Bu görüş, **Vâhidî**'nin "**el-Basît**" adlı eserinde naklettiğine göre, **İbn Abbas**'ın görüşü olup, **Zeccâc**'ın da tercih ettiği bir görüştür. Bil ki bu söz, şu iki bahsi ihtiva eder:

Birinci bahis: Buna göre, Peygamber (s.a.s) mi, yoksa melekler mi daha üstündür? Bu mesele, Bakara Sûresi'ndeki "وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰئِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ" (Bakara, 34) âyetinin tefsirinde bütün tafsilatıyla geçmiştir.

İkinci bahis: Meleklerin avâmı mı, yoksa mü'minlerin avâmı mı daha üstündür? Bazıları, mü'minlerin avâmının meleklerden üstün olduğunu söyleyerek, bu görüşleri hususunda, **Zeyd İbn Eslem**'den rivayet edilen şu hadisle istidlâlde bulunmuşlardır: **Zeyd İbn Eşlem** şöyle demiştir: "Melekler, "Ey Rabbimiz, sen insanoğluna dünyayı verdin. Onlar orada yiyip içiyor ve her türlü nimetten istifade ediyorlar. Halbuki, sen bize bunu vermedin. O halde, bunu bize âhirette ver" dediler de bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"İzzet ve celâlim hakkı için, ben, elimle yarattığım nesli, kendisine, "Ol!" deyip de oluveren kimselerle bir tutmam"* buyurdu. **Ebu Hureyre** (r.a) de şöyle demiştir: "Mü'min, Allah nezdinde, O'nun yanındaki meleklerden daha değerlidir." **Vâhidî,** bu hususu "**el-Basît**" adlı eserinde bu şekilde nakletmiştir. Meleklerin, mutlak manada, insandan daha üstün olduğunu söyleyenlere gelince, onlar da bu hususta bu âyetle istidlâl etmişlerdir ki, bu, gerçekten "hitâp delili"ne tutunmadır. Çünkü bu delili izah etmek için şöyle denilebilir: Husûsen, (âyette) çoğunluğun *("... birçoğundan")* zikredilmiş olması, bu durumun, geriye kalan az miktar da bunun tam tersine olduğuna delâlet eder. Bu da, "hitâp delili"ne tutunmak demektir. Allah en iyisini bilendir.

İnsanın Akıbeti

يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ ۚ فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَٰئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴿٧١﴾ وَمَنْ كَانَ فِي هَٰذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا ﴿٧٢﴾

"Bir gün gelecek, insan sınıflarından her birini biz imamlarıyla çağıracağız. Artık kimin kitâbı sağından verilirse, onlar kitaplarını, en küçük haksızlığa uğratılmaksızın okuyacaklardır. Kim bu (dünya) da kör olursa o, âhirette de kördür, yolca da daha şaşkındır" (İsrâ, 71-72).

Bil ki Allahu Teâlâ, insana, dünyada verilen çeşitli ikramlardan bahsedince, bu âyette de, onun âhiretteki derecelerinin hallerinden bahsetmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifade, hem yâ ile "**yed'û**"; hem de nûn ile "**ned'û**" şeklinde okunmuştur. Yine bu kelime, meçhul olarak "**yüd'â**" (çağırılır) şeklinde de okunmuştur. Bu ifadeyi **Hasan el-Basrî,** "يُدْعَوْا كُلُّ أُنَاسٍ" şeklinde okumuştur ki, **Ferrâ** şöyle demektedir: "Arapça bilenler, **Hasan el-Basrî**'den rivayet edilen bu okuyuşun izahını yapamamaktadır. Belki de o, bu ifadeyi zammeye (ötreye) çalan, onunla karışık bir fethâ ile "يُدْعَى" (çağırılır) şeklinde okumuştur da, ravî, onun bunu "**yüd'âv**" şeklinde okuduğunu sanmıştır.

İKİNCİ MESELE

Âyette "يَوْمَ نَدْعُوا" ifadesindeki "**yevm**" kelimesi, mukadder bir "**üzkür**" (hatırla, an) kelimesiyle mansubdur. Bunun âmilinin, وَفَضَّلْنَاهُمْ *"onları... üstün kıldık"* ifadesi olduğunun söylenilmesi uygun değildir. Çünkü bu ifade, geçmişle alâkalı bir sîgadır. Buna şu şekilde cevap vermek mümkündür: "**Faddalnâhüm"** ifadesiyle "onları üstün kılıyoruz" manasının kastedildiği söylenebilir. Buna göre kelamın takdirinin, "Biz, o insanları, kendilerine yapmış olduğumuz ikram ve vermiş olduğumuz mükâfatlar sayesinde... üstün kılıyoruz" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **İmam Kelimesinin İzahı**

Arapçada "**imâm**" kelimesi, ister hidâyet, isterse sapıklık üzere olsunlar, bir topluluğun kendisine uyduğu herkestir. O halde, nebî, ümmetinin imâmı; halîfe, idare ettiği kimselerin imamı; Kur'ân da Müslümanların imamıdır, demektir.

Namazda kendisine uyulan kimse de, cemaatin imamıdır.

Âlimler, buradaki "**imâm**" kelimesinin ne demek olduğu hususunda, bazı görüşler ileri sürmüşlerdir:

1) "Onların imamları" peygamberleridir. Bu, **Ebu Hureyre**'den, "merfû" olarak nakledilmiştir. Buna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet gününde, "Ey İbrahim'in; ey Mûsâ'nım, ey İsâ'nın ve ey Muhammed'in ümmeti" diye nidâ olunur da, bunun üzerine, peygamberlerine uygun, haktan yana kimseler kalkarlar ve kitaplarını, sağ taraftan alırlar. Daha sonra da "Ey Firavun'un, ey Nemrud'un ve -sapıklık ve küfrün liderlerine yönelik olarak- ey falancanın, filancanın bağlıları!" diye seslenilir."* Bu görüşe göre, "بِإِمَامِهِمْ" âyetteki ifadesindeki "bâ" (ile) hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) Kelamın takdiri, "Allah her insanı, kendi imamlarının bağlıları ve taraftarları olduğu için, kendi imamlarıyla çağırır" şeklindedir. Bu, senin tıpkı, "Ben seni, senin isminle çağırıyorum" demen gibidir.

b) Bu, harf-i cerrin, mahzûf (düşmüş) bir şeye taalluk etmesidir. Bu düşmüş kelime ise, hâl makamındadır. Buna göre sanki, "Allah, her insanı, kendi imamlarına karışmış olarak çağırır" denilmek istenmiştir. Ki, bunun manası da "onlar, aralarında imamları olduğu halde çağırılırlar" şeklindedir. Bu da meselâ, "imam, ordusuyla birlikte, at bindi" denilmesi gibidir.

2) Bu, **Dahhâk** ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür. Buna göre bunun manası, "Allah, her insanı, kendilerine indirdiği kitaplarla çağırır" şeklindedir. Böyle olması halinde, ifadenin takdiri manası, "Kıyamet gününde, "Ey Kur'ân, ey Tevrât, ey İncil ehli!" diye nida olunur.

3) **Hasan el-Basrî**'ye göre bu tabirin manası, "Allah herkesi, içinde amellerinin yazılı olduğu kitaplarıyla, (amel defterleriyle) çağırır" şeklinde olur.

"Kitâb"a "imâm" denilmesinin delili, *"Biz her şeyi apaçık bir kitapta saymışızdır"* (Yasin, 12) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Hak bu âyette, "kitâb"a, "imâm" adını vermiştir. Bu görüşe göre, bu ifadenin başındaki "**bâ**" harf-i cerri, "**ma'a**" (berâber) anlamında olup, kelamın takdiri, "Biz herkesi, yanlarında kitapları olduğu halde çağırırız" şeklinde olur. Bu, senin tıpkı, "Onu (hayvanı) ona, boynundaki ipiyle beraber ver" (اِدْفَعْهُ اِلَيْهِ بِرُمَّتِهِ) demen gibidir. Yani, "Boynunda ipi olduğu halde ver" demektir.

4) **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Buradaki "**imam**" kelimesinin, "**el-ümmü**" kelimesinin çoğulu olduğunun; insanların kıyamet gününde anneleriyle çağırıldıklarının ve onların, babalarının değil de annelerinin adıyla çağrılmalarının hikmetinin de, Hz. İsa'nın hakkının gözetilmesi; **Hasan** ve **Hüseyin**'in değerlerinin ortaya konulması ve "veled-i zinâ" (zinâ mahsulü çocukların rezîl-kepaze edilmemeleri için olduğunun ileri sürülmesi, tefsire sokulmuş olan bid'atlar cümlesindendir." O, sözüne devamla, "Ben, bu lafzın doğruluğunun mu, yoksa hikmetinin beyân edilmesinin mi daha fazla bid'ât olduğunu keşke anlayabilseydim!" demiştir.

5) Ben derim ki: Lafızla ilgili başka bir ihtimâl bulunmaktadır: "Üstün ve fasit ahlâkın çeşitleri pek çoktur. Her insana hükümran olan da, o ahlâkın bir türüdür. Meselâ, bazılarına "gadab"; kimilerine para tutkusu; kimilerine geliri olan arazi, kârlı iş tutkusu; kimilerine de, kin ve haset hükümrandır. İyi huy tarafını ele alırsak, diyebiliriz ki, bazı kimselere af duygusu veya şecâat (cesaret) veya kerem, yahut da ilim ve zühd talebi hükümran olmuştur. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Bu zahirî fiilleri yapmaya sevk eden şey, o gizli ve bâtınî olan huylardır. Binâenaleyh, bu batınî huylar, o zahirî fiillerin bir imamı; itâat edilen bir meliki ve uyulan, iktidâ edilen bir önderi gibidir. Binâenaleyh, kıyamet gününde, mükâfat ve cezâ, o huylardan neşet eden fiillere göre verilir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir gün gelecek, insan sınıflarından her birini biz imamlarıyla çağıracağız"* ifadesinden kastedilen budur. Binâenaleyh, böyle bir ihtimal, benim gönlüme doğan bir ihtimaldir. Kendi muradını en iyi bilen ise Allah'tır.

Kitaplarını Sağdan Alanlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَنْ اُوتِىَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَاُولٰئِكَ يَقْرَؤُنَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا *"Artık kimin kitabı sağından verilirse, onlar kitaplarını, en küçük haksızlığa uğratılmaksızın okuyacaklardır"* buyurmuştur. **Keşşaf sahibi** şöyle

demiştir: "**Men**" (her kim) lafzı, çoğul anlamında olduğu için, Cenâb-ı Hak, cevâbında "**ülâike**" *(onlar)* buyurmuştur. "**Fetîl**" kelimesi, çekirdeğin yarısı üzerinde olan iplikçiğe denilir. İnsan onu çıkarmak istediği zaman, o büküldüğü için, o iplikçiğe bu ad verilmiştir. Bu, önemsiz, basit, kıymeti olmayan şeyler hakkında getirilen bir "darb-ı mesel"dir. "**Kıtmîr**" (çekirdeği kaplayan ince zar; önemsiz şey) ve "**nakîr**" (çekirdekten küçük oyuk) kelimeleri de, darb-ı mesel olma hususunda bunun gibidir. Buna göre, "Onların mükâfatları, çekirdeğin iplikçiği kadar dahi eksiltilmeyecek" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de, *"Çünkü bunlar hiçbir surette haksızlığa uğratılmayarak..."* (Meryem, 60) ve *"o, ne arttırılmadan, ne eksiltilmeden endişe etmez..."* (Tâhâ, 112) âyetleridir. **Mücâhid, İbn Abbas**'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "**Fetîl**", insanın baş parmağını şehâdet parmağına sürtmesi neticesinde ortaya çıkan kirdir." Bu kelime, "**fetl**" mastarından fa'îl vezninde olmak üzere ism-i mef'ûl manasındadır.

Buna göre şâyet, "Sol ehli de kitaplarını okuduğu halde, kitabı okuma işi niçin sağ ehline tahsis edilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Aradaki fark şudur: Sol ehli, kendi kitaplarını okuduklarında, onun, helâk edici büyük suçlar, son derece çirkin kötülükler ve büyük rezalet ve rüsvaylıklar kapsadığını görürler de böylece korku ve dehşet kalplerini kuşatır, dilleri ağırlaşır, bu sebeple de kitaplarını okuyamaz hale gelirler. Sağ ehline gelince, onların durumları bunun tam tersi olduğu için, hiç şüphe yok ki onlar kitaplarını en güzel ve ayrıntılı bir biçimde, inceden inceye okurlar. Sonra onlar, sadece kendi okumalarıyla yetinmez; aksine, o okuyan kimse, mahşerdekilere, *"Alın, okuyun kitabımı"* (Hâkka, 19) der. Böylece aradaki fark anlaşılmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Dünyada Görmeyen, Âhirette de Görmez

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, وَمَنْ كَانَ فِى هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى وَاَضَلُّ سَبِيلًا *"Kim bu (dünya)da kör olursa, o âhirette de kördür, yolca da daha şaşkındır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr, Âsım'ın ravisi **Ebu Bekr** ve **Kisâî**'nin ravisi **Nasr,** imâle ve kesre ile "وَمَنْ كَانَ فِى هٰذِهٖٓ اَعْمٰى"; fetha ile de "فَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى" şeklinde okumuşlardır. **İbn Kesir, Nâfî, İbn Âmir** ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** her iki kelimeyi de fetha ve tefhim (kalınlaştırma) ile okurlarken, **Hamza, Kisâî,** bir

rivayete göre **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** her iki kelimeyi de "imâle" ile okumuşlardır. **Ebû Ali el-Farisî** şöyle der: "**Ebu Amr**'ın kıraatinin doğruluğunun izahı şu şekilde yapılabilir: Birinci cümledeki "**a'mâ**" kelimesiyle, o kimsenin kendisinin bizzat âmâ, kör olması kastedilmiştir. İşte böyle olduğu için, bu kelime, tam kelime olduğundan, o zaman "**a'mâ**" lafzında imâle (kesreye çaldırma) yapılabilmiştir. İkinci cümledeki "**a'mâ**" lafzından, onun, ism-i tafdîl manasında olması kastedilmiştir. Buna göre bu ifade, ...اَعْمٰى مِنْ "-den daha kör" manasında olmuş olur. Böyle olması halinde de, "**a'mâ**" lafzı tam olmaz; imâleyi de kabul etmez. Netice olarak diyebiliriz ki, birincisinde imâle yapılması, onun ism-i tafdîl manasında olmadığına; ikincisinde ise imâle yapılmaması, onun ism-i tafdîl manasında olduğuna delâlet etmiştir."

İKİNCİ MESELE: **Âhiretteki Körlük**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim bu (dünya)da kör olursa, o âhirette de kördür"* buyruğu ile gözün kör olması kastedilmemiş; aksine bununla, kalbin körlüğü kastedilmiştir. Âyetteki *"o, âhirette de kördür"* ifadesine gelince, bu hususta iki görüş vardır:

1) Bununla kalbin körlüğü kastedilmiştir. Böyle olması halinde bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) **İkrime** şöyle der: Bir grup Yemenli **İbn Abbas**'ın yanına gelir. Derken ona, onlardan birisi bu âyeti sorar. Bunun üzerine **İbn Abbas** "Bundan önceki âyeti oku!" der, o da, *"Rabbiniz, fazlından arayasınız diye, sizin için denizde gemileri yürütendir... Onları... cidden üstün kıldık..."* (İsra, 66-70) âyetlerini okur. Bunun üzerine **İbn Abbas:** "Kim, bu görüp müşahede ettiği nimetleri görmez de nankör olursa o, görmediği, müşahede etmediği âhiret hususunda kördür; yolca da daha şaşkındır" der. Bu izaha göre âyetteki "**fî hazihî**" işaret zamiri, önceki âyetlerde bahsedilen o nimetlere bir işaret olmuş olur.

b) **Ebu Ravk, Dahhâk**'tan; **Dahhâk** da **İbn Abbas**'tan rivayet ettiğine göre o, şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak bu ifadesiyle, "Bu dünyada kim göklerin, yerin, denizlerin, dağların, insanların ve her canlının yaratılmasındaki kudretini göremez, kör olursa, bu kimse, âhiret hususunda da kör, yolca en sapık, onun ilmini elde etmeden de en uzak bir kimse olur" manasını kastetmiştir. Buna göre "**fî hazihî**" (burada) işaret zamiri dünyaya

bir işaret olmuş olur. Bu her iki görüşe göre kastedilen mana, "Bu dünyada kimin kalbi, bu nimetleri ve delilleri görüp müşahede etme konusunda kör olursa, âhiret hususunda da onun kalbi, âhiret hallerini tanıma hususunda haydi haydi kör olmuş olur" şeklinde olur. Buna göre, her iki yerde geçen körlük, dünyada tahakkuk etmiş olur.

c) **Hasan el-Basrî** şöyle der: "Dünyada kim, sapık ve kâfir olursa, o kimse, âhiret hususunda da kör ve yolca da en sapık kimse olmuş olur. Çünkü, dünyadayken onun tevbesi kabul edilebilir. Âhirette ise, tevbe ve özür kabul edilmez. Dünyada iken çeşitli belâ ve afetlerden kurtulunabilir. Âhirette ise, buna kesinlikle imkân yoktur."

d) Âyette geçen ikinci körlüğü, "Allah'ı tanımama" manasına hamletmek mümkün değildir. Çünkü âhirettekiler, Allah'ı ister istemez tanıyacaklardır. Binâenaleyh, buna göre bu ifadeyle, cennet yolunu görememe, ona karşı kör olma manası kastedilmiş olup, mana, "Bu dünyada kim, Allah'ı tanımaz kör olursa, âhirette de cenneti göremez; bu konuda kör olur" demek olur.

e) Dünyada iken kalpleri kör olanlara, bu durum, onların dünyayı elde etme ve onun lezzet ve güzelliklerinden yararlanarak sevinme konusunda aşırı hırsları bulunması sebebiyle meydana gelmiştir. Bundan dolayı, bu istek âhirette artar ve orada, dünyayı elden kaçırmadan dolayı hasret büyür. Bunun yanı sıra, onlarda marifetullah nurları hakkında herhangi bir şey de yoktur. Böylece onlar, şiddetli bir zulmetin ve büyük bir hasretin içinde kalakalırlar ki, işte âyette bahsedilen, körlükten bu kastedilmiştir.

2) İkinci körlüğün, gözün körlüğü manasına hamledilmesi. Buna göre mana, "Bu dünyada kimin kalbi kör olursa, kıyamette o kimse, gözü kör olarak haşredilir" şeklinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"...biz onu kıyamet gününde de kör olarak haşrederiz. O, "Rabbim, beni niçin kör haşrettin? Halbuki ben, gören bir kimse idim?" der. (Allah da): "Öyledir. Sana âyetlerimiz geldi de sen onları unuttun. İşte bugün de sen öylece unutuluyorsun"* (Tâhâ 124-126); *"Biz onları kıyamet günü körler, dilsizler, sağırlar olarak yüzü koyun haşredeceğiz..."* (İsrâ, 97) buyurmuştur. Bu körlük, onların cezalarını arttırmak içindir. Allah, en iyisini bilendir.

Kâfirlerin Vesvese Verme Teşebbüsleri

وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِىٓ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ لِتَفْتَرِىَ عَلَيْنَا غَيْرَهٗ ۖ وَاِذًا لَاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا ﴿٧٣﴾ وَلَوْلَآ اَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ شَيْـًٔا قَلِيلًا ۖ ﴿٧٤﴾ اِذًا لَاَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيٰوةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا ﴿٧٥﴾

"(Akıllarınca) onlar sana vahyettiğimizden başkasını uydurup bize iftira edesin diye, seni bile hemen fitneye düşürecekler, o takdirde seni dost edineceklerdi. Eğer sana sebât vermiş olmasaydık, andolsun ki, sen onlara biraz meyledecektin. O takdirde biz, dirimin de katmerli, ölümün de katmerli (acısını) sana muhakkak tattıracaktık. Sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamayacaktın" (İsrâ, 73-75).

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyetlerde, mahlûkatı üzerindeki çeşitli nimetlerini sayıp döküp, bunun peşinden de, insanların âhiretteki derecelerini zikrederek, bahtiyar ve mutlu kimselerin hallerini de açıklayınca, bunların akabinde, dalâlette bulunan kimselerin vesveselerine aldanmaktan ve onların, çeşitli hileler, şüpheler ve akıl karıştıran sözlerine aldanarak tuzağa düşmekten o mutlu kulları sakındıracak olan şeyi de getirerek, وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِىٓ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ *"(Akıllarınca) onlar sana vahyettiğimizden.. seni bile hemen fitneye düşürecekler!"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sakif Kabilesinin Pazarlık Teşebbüsü**

Atâ'nın rivayetine göre **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Bu âyet, Hz. Peygamber'e gelip ona, haksızca teklifte bulunarak şöyle diyen **Sakîf** heyeti hakkında nazil olmuştur: "Bizi, bir sene Lât'dan istifade ettir ve tıpkı Mekke'nin ağacının, kuşlarının ve vahşî hayvanlarının öldürülmesinin yasaklanması gibi, sen de bizim vadimizi saygın ve kutlu kıl; (o da haram bir belde olsun!)" Hz. Peygamber (s.a.s) bunu kabul etmedi ve onlar bu taleplerinde ısrar edip durarak, "Biz senin Araplara, bizi kendilerine üstün tuttuğunu anlatmanı talep ediyoruz. Eğer sen, bizim dediğimizi uygun bulmaz ve Arapların, "Onlara, bize vermediğini verdin" demesinden çekinirsen "Bunu

bana, Allah emretti de!" dediler. Hz. Peygamber bu konuda konuşmayınca, onlar bundan ümitlenir gibi oldular. Derken, bunun üzerine **Hz. Ömer** onlara bağırarak: "Hz. Peygamber'in, bahsettiğiniz şeylerden hoşlanmadığı için sustuğunu görmüyor musunuz?" deyince, işte Allah, o zaman bu âyetini indirdi." **Keşşâf sahibi** şunu rivayet etmiştir: "Onlar, kâtiplerini getirdiler. Ve o, şunu yazdı: "Rahman ve rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, Allah'ın Resûlü Hz. Muhammed'den, kendilerinden öşür alınmayacak, sürgün edilmeyecek olan **Sakîf Kabilesi**'ne bir mektuptur." Bunun üzerine onlar, "Haraç da alınmayacak diye yazılsın" dediler. Hz. Peygamber, yine sustu. Bunun akabinde onlar kâtibe "Haraç da alınmayacak diye yaz" dediler. Kâtib, bunun üzerine Hz. Peygamber'e bakar. Bunun üzerine **Hz. Ömer** kalkar ve kılıcını çekerek "Ey Kureyş topluluğu, Peygamberimiz'in kalbini yaktınız. Allah da sizin kalplerinizi tutuşturup cayır cayır yaksın!" deyince, onlar "Biz, seninle konuşmuyoruz; biz Muhammed'le konuşuyoruz" dediler. Derken, bu âyet nazil oldu. Bil ki bu hadise Medine'de cereyan etmiştir. İşte bundan dolayı ulemâ, bu âyetlerin Medenî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Rivayet olunduğuna göre Kureyş, Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Seni tasdik edebilmemiz için, rahmet âyetini, azap âyeti; azap âyetini de rahmet âyeti yap!" dediler. Bunun üzerine de bu âyet-i kerime nazil oldu."

Hasan el-Basrî de şöyle der: "Kâfirler, hicretten önce bir gece, Hz. Peygamber (s.a.s)'i Mekke'de yakalayarak, "Ey Muhammed, bizim ilahlarımızı kınamaktan ve onlara sövüp saymaktan vazgeç! Şâyet senin bu iddian hak olsaydı falanca ve filanca, bu işe senden daha lâyık olurlardı" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in kalbine, onların ilahlarını tenkit etmekten vazgeçme fikri düştü. Böyle olması halinde, bu demektir ki, âyet Mekkî'dir. **Saîd İbn Cübeyr**'in de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Haceru'l-Esved'i istilâm ediyor, selamlıyordu. Derken, Kureyş buna mani olmak isteyerek, "Bizim putlarımızı da selâmlamadığın müddetçe, senin bu haline müsaade etmeyiz" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in gönlüne, istemeye istemeye de olsa, bu işi yapma fikri düştü de bunun üzerine de bu âyet-i kerime nazil oldu."

İKİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle der: "Âyet-i kerimenin manası, كَادُوا يَفْتِنُونَكَ "seni neredeyse fitneye düşüreceklerdi" şeklindedir. Bu ifadelere, "in" ve "lâm" te'kîd için dahil olmuşlardır. "İn" şeddeli olan "إِنَّ"den hafifletilmiş olan "in"dir. "Lâm" da, "inne"den hafifletilmiş olan "in" ile, olumsuzluk için olan "in"i

birbirinden ayırmak için gelmiştir. Buna göre mana, "Gerçekten durum ve hal şudur: "Onlar, seni neredeyse fitneye düşüreceklerdi." Yani onlar, fitne yaparak seni aldatacaklardı. **Fitne** kelimesinin asıl manası, denemek ve sınamaktır. Nitekim Arapçada, sarraf, altını ateşe sokup onun hasını tortusundan ayırmak için erittiğinde "**Fetene's-sâiğu ez-zehebe**" denilir. Daha sonraysa Araplar bu kelimeyi, bir şeyi çığırından ve istikametinden kaydıran, çıkaran herkes hakkında kullanarak, "O onu fitneye düşürdü" manasında, "**Fetenehû**" dediler. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın "وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِى اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ" buyruğunun manası, "Onlar neredeyse seni, sana vahyettiğimiz şeyden, yani Kur'ân'dan saptırıp döndüreceklerdi" şeklinde olur ki, bu da, "O Kur'ân'ın hükmünden" demektir. Bu böyledir; zira, onlara istediklerini vermede, Kur'ân'ın hükmüne muhalefet söz konusuydu.

Âyetin devamında لِتَفْتَرِىَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ *"başkasını uydurup bize iftira edesin diye"* buyurulmuştur. Yani, "Bizim sana vahyettiğimizden başkasını uydurman için" demektir ki, bu da onların Hz. Peygamber'e *"De ki: "Bunu bana Allah emretti"* şeklindeki sözleridir.

Cenâb-ı Hak, وَاِذًا لَاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا *"o takdirde seni dost edineceklerdi"* buyurmuştur. Yani "Sen eğer onların istediğini yapsaydın, seni dost edinecekler ve insanlara, senin, onların üzerinde bulundukları hâl hususunda kendilerine muvafık, şirklerinden de hoşnut olduğunu ifade edeceklerdi" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلَوْلَا اَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ شَيْـًٔا قَلِيلًا *"Eğer biz seni, seni korumak suretiyle hak ve gerçek üzerinde sabit kadem kılmasaydık, andolsun ki, sen onlara az da olsa meyledecektin"* buyurmuştur. Âyetteki "**şey'en**" lafzı, mef'ûl-i mutlak manasında olup, "**Rukûnen kalîlen**" (az bir meyil) demektir, **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın bu ifade ile, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in onlara cevap vermeyip susmasını murat ettiğini söylemiştir. **Katâde** şöyle der: "Bu âyet nazil olunca Hz. Peygamber (s.a.s), *"Allah'ım! Sen beni, göz açıp kapama süresi kadar dahi, kendi nefsime bırakma"* demiştir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'i bu hususta alabildiğince tehdit ederek اِذًا لَاَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيٰوةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ *"O takdirde biz, dirimin de katmerli, ölümün de katmerli (acısını) sana muhakkak tattıracaktık"* buyurmuştur ki bu, "Hayatın, dirimin kat kat azâbıyla, ölümün kat kat azâbını" demektir ki, Hak Teâlâ bununla, dünya ve âhiret azabını kastetmiştir. "**Dı'f**" kelimesi, bir şeye, mislinin katılıp eklenmesi demektir. Çünkü bir kimse

vekiline, "Falancaya bir şey ver" deyip de, o da ona bir dirhem verdiğinde; o, "onu katla" dediğinde, bunun manası, "o dirheme, bir o kadar daha ilave et" şeklinde olur. Bunu iyice anladığında biz deriz ki: "ضِعْفَ الْحَيٰوةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ" ifadelerinde "azap" kelimesinin takdir edilip varsayılması güzel ve yerinde olur. Çünkü Kur'ân'da, "azap" kelimesi, "**Dı'f**" kelimesiyle vasfedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هٰذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِى النَّارِ *"Ey Rabbimiz, bunu bizim önümüze kim getirdiyse, onun ateş içindeki azâbını katmerli olarak arttır"* (Sâd, 61) ve رَبَّنَا هٰؤُلَاءِ اَضَلُّونَا فَاٰتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُونَ *"Ey Rabbimiz, işte bizi bunlar saptırdılar. Onun için bunlara ateşten katmerli azap ver." Buyuracak ki: "Herkes için katmerli... Şu kadar ki siz, bilmezsiniz"* (A'râf, 38) buyurmuştur. Netice olarak diyebiliriz ki, bu âyetin manası, "Sen kalbinde, şeytanın fikirlerinin yerleşmesine müsaade eder, gayretini ona doğru meyletmeye hasredersen, işte bu yüzden dünya ve âhiretteki azabının kat kat olmasına müstahak olursun ve senin azâbın, müşrik kimsenin dünya ve âhirette göreceği azabın iki katı olur" şeklinde olur. Bu azâbın kat kat olmasının sebebi ise şudur: Allah'ın, Peygamber'e olan nimetleri pek çoktur. Binâenaleyh, onların günahları da o nispette büyük olur. Böylece, o günahlardan dolayı müstahak olacakları azap da çok olur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey peygamber zevceleri, içinizden kim açık bir terbiyesizlik ederse, onun azâbı iki kat arttırılır"* (Ahzâb, 30) âyetidir.

İmdi şâyet, "Hz. Peygamber (s.a.s) *"Kim kötü bir yol, örf, âdet ihdas ederse, o kötülüğün günahı ile, kıyamete kadar onunla amel edecek olan kimsenin günahının (bir misli)... onun üzerinedir"*[1] buyurmuştur. Bu hadisin muktezası şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), onların taleplerine razı olsaydı, o zaman O'nun günahı o kâfirlerden her birinin günahının bir misli kadar olurdu. Böyle olması halinde de Hz. Peygamber'in cezâsı bir kat değil, kat kat olurdu" denilirse, biz deriz ki: Azâbın katlanacağının söylenmesi, bunun arttırılmayacağına delâlet etmez. Ancak bu, "hitap delili"ne göre söylenecek bir söz olup, hitap delili ise zayıf bir delildir.

Cenâb-ı Hak daha sonra, ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا *"Sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamayacaktın"* buyurmuştur. Bu, "Biz sana, bu kat kat azâbı tattırmak istediğimizde sen, seni bizim azabımızdan ve cezâmızdan kurtaracak hiç kimseyi bulamazsın" demektir. Allah en iyisini bilendir.

1 **Dârimî,** Mukaddime 44 (1/130-131); **Tirmizî,** İlim 15 (5/43).

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Peygamberlerin İsmeti**

Peygamberlerin masûm olduklarını kabul etmeyenler bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Bu âyet, peygamberlerden büyük günahların sudûr edebileceğine birkaç yönden delâlet etmektedir:

1) Âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah'a karşı, neredeyse iftirada bulunma durumuna geldiğine delâlet etmektedir. Halbuki Allah'a karşı iftirada bulunmak, büyük günahlardandır.

2) Âyet, Allahu Teâlâ'nın, onu sabit kadem tutmaması ve korumaması halinde, O'nun neredeyse müşriklerin dinlerine ve görüşlerine meyletme noktasına geldiğine delâlet etmektedir.

3) Şâyet ondan böyle bir suç ve hata sudur etmeseydi, böylesi şiddetli bir tehdidin zikredilmesine gerek kalmazdı.

Bunların **birinci** görüşüne şu şekilde cevap verebiliriz: "**Kâde**" fiilinin manası "olayazmak, yaklaşmak"tır. Binâenaleyh âyetin manası, "o, neredeyse fitneye düşecekti..." şeklinde olur. Halbuki bu kadarcık ifade, onun o fitneye düştüğünü göstermez. Çünkü biz, "**Kâde'l-emîru en yadribe fülânen**" (Emir, neredeyse, falancayı dövecekti) dediğimizde, bu ifâdeden, onun onu dövdüğü anlaşılmaz.

İkincisine de şu şekilde cevap verebiliriz: "**Levlâ**", başkası bulunduğu için, o şeyin yokluğunu, bulunmadığını ifade eder. Meselâ sen, "**Levlâ Aliyyun leheleke Umeru**" dediğinde, bunun manası, "Ali'nin bulunması, Ömer'in helâk olmasını engellemiştir" şeklinde olur. İşte burada da böyledir. Binâenaleyh, "وَلَوْلَا اَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ" ifadesinin manası, "Allah Hz. Muhammed (s.a.s)'i hak üzerinde kararlı tutmuştur. Binâenaleyh, Allah'ın onu bu şekilde tutması, onun, onların fikirlerine meyletmesine mani olmuştur" şeklinde olur.

Üçüncüsüne de şu şekilde cevap veririz: Masiyete mukabil ifade edilen bu tehdit, Hz. Peygamber'in onu işlediğine delâlet etmez. Buna, pek çok âyet delâlet etmektedir. Meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer o, bazı sözleri bize karşı kendiliğinden uydurmuş olsaydı, elbette onun sağ elini alıverirdik. Sonra da, hiç şüphesiz, onun kalp damarını koparırdık"* (Hâkka, 44-46); *"Eğer (bilfarz) şirk koşarsan, celâlim hakkı için, amelin boşa gider ve muhakkak hüsrana düşenlerden olursun"* (Zümer, 65) ve *"Kâfirlere ve münafıklara itaat etme"* (Ahzâb, 1) âyetleri bunlardandır. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İsmet Allah'tandır**

Âlimlerimiz, "günahlardan ancak Allah'ın tevfiki ile korunulabilir" şeklindeki sözlerinin doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, "Eğer sana sebat vermiş olmasaydık, andolsun ki, sen onlara biraz meyledecektin" ifadesiyle istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i hak üzerinde sabit kadem kılmaması halinde onun, O kâfirlerin fikirlerine meyledeceğini beyan buyurmuştur. Hz. Muhammed (s.a.s)'in, din kuvveti ve kat'î inancının katıksızlığı hususunda başkasından çok çok kuvvetli olduğunda hiç şüphe yoktur. Binâenaleyh Allah, onun küfürden ve dalâletten mâsum kalmasının, ancak kendisinin yardımı ve desteğiyle olduğunu beyân buyurunca, başkaları hakkında bunun olması haydi haydi evlâdır.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: "Âyette bahsedilen bu, "hak üzerinde sabit kadem kılma" ifadesiyle kastedilen, o peygamberi o işten vazgeçiren lütuflardır. Bu lütuflar da, onun hatırına gelen, Allah'ın vaadi ve vaîdi; Allah katından gönderilen bir kimsenin böyle bir şey yapamayacağı şeklindeki düşüncesidir."

Mu'tezile'ye şu şekilde cevap verebiliriz: Âyette zikredilen bu "sağlamlaştırma" (tesbît)nın, Allah'ın, o peygamberinin o mahzurlu işe girmesine engel olacak bir fiili olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, buna göre biz diyoruz ki, peygamber hakkında, o mahzurlu ameli işlemeyi gerektiren bir şey olmasaydı, bu engeli yaratmaya gerek kalmazdı. Bu engeli yaratmaya ihtiyaç duyulduğuna göre, biz, o işi yapmasını gerektiren şeyin peygamberin elinde tahakkuk ettiğini ve Allah'ın yarattığı o engelin de, peygamberdeki, o işi yapmayı gerektiren o sebebe mâni olduğunu anlamış olduk. Bu ise ancak biz, "kulun kudretiyle, sebebin bir araya gelmesi, o işi yapmayı gerektirir" dediğimizde tam olur. Binâenaleyh, ilk sebebe tamamen zıt olan başka bir sebep bulunduğunda, o ilk sebep bozulur ve o fiil meydana gelmez. Biz de işte bu manayı kastediyoruz. Allah en iyisini bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

Kaffâl (r.h.) şöyle der: "Biz, bu âyetin sebeb-i nüzulü hususunda, yukarıda bahsedilen izahları yaptık. Bizim bu âyeti, inişine vesile olan herhangi bir şeye bağlamaksızın da tefsir etmemiz mümkündür. Çünkü müşriklerin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini iptal etmek için, her şeyi yaptıkları malumdur. Binâenaleyh, onlar bir keresinde, "Şâyet sen, bizim putlarımıza ibâdet edersen, biz de senin ilâhına ibâdet ederiz" dediler de, Cenâb-ı

Hak, *"De ki: "Ey kâfirler, ben sizin taptıklarınıza tapmam"* (Kâfirûn, 1-2) ve *"Onlar arzu ettiler ki sen yumuşak davranasın da kendileri de yumuşaklık göstersinler"* (Kalem, 9) âyetlerini inzal buyurdu. Yine onlar, peygamberlik iddiasından vazgeçmesi için pek çok mal ve güzel kadınlar teklif etmişlerdi de, bunun üzerine Allahu Teâlâ *"... dünya hayatına ait ziynetlere ve debdebelere sakın iki gözünü dikme..."* (Tâhâ, 131) âyetini inzâl buyurdu. Yine onlar, mü'minleri, yanından kovmasını istemişler, bunun üzerine Hak Teâlâ *"Sabah akşam Rablerine, sırf O'nun cemâlini dileyerek, duâ edenleri kovma"* (En'âm, 52) âyetini indirmiştir. Binâenaleyh, bu âyetler de bu konuda nazil olmuş olabilir. Bu böyledir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'i, dininden vazgeçirmeyi ve yolundan alıkoymayı istemişlerdi. İşte bundan dolayı, Allahu Teâlâ da Peygamberi'ni, dosdoğru olan dini ve müstakim olan caddesi üzerinde sabit kadem tuttuğunu beyân buyurmuştur. Binâenaleyh, eğer bu şekilde bir açıklama yaparsak, bu âyetin tefsiri hususunda rivayet edilen o şeylerin hiçbirine ihtiyaç kalmaz." Allah en iyisini bilendir.

وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٧٦﴾ سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا ﴿٧٧﴾

"Yakında seni, neredeyse, bu yerden çıkarmak için her halde rahatsız edecekler. O takdirde kendileri de arkandan pek az kalacaklardır. Bu durum, senden evvel gönderdiğimiz peygamberler için de bir sünnettir. Sen bizim tutumumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın" (İsrâ, 76-77).

Peygamberlere Karşı Çıkanlar İflah Olmazlar

Bu âyet hakkında iki görüş bulunmaktadır:

1) **Katâde** şöyle der: "Bunlar, Mekkelilerdir. Onlar, Hz. Peygamber'i Mekke'den çıkarmayı planlamışlardı. Binâenaleyh, şâyet onlar bunu yapacak olsalardı, derhal cezalandırılacaklar, kendilerine asla mühlet tanınmayacaktı. Ancak ne var ki Allah, onların onu oradan çıkarmalarına mâni oldu. Derken Cenâb-ı Hak, Peygamberi'ne oradan çıkmasını kendisi emretti. Sonra onların, Hz. Peygamber'in Mekke'den çıkışından sonra

Mekke'deki kalmaları da fazla süreli olmadı. Çünkü Allah, bunun peşinden onların üzerine, Bedir'deki o kılıçtan geçirilme ve ölüm cezasını salıverdi." Bu, aynı zamanda **Mücâhid**'in de görüşüdür.

2) **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye hicret edince, Yahudiler, ona haset eder ve Peygamber'in kendilerine yaklaşmasını hoş karşılamayarak şöyle derler: "Ey Ebu'l-Kasım! Peygamberler hep **Şam** diyarından çıkmıştır. Orası mukaddes bir beldedir. Aynı zamanda **Hz. İbrahim**'in de meskenidir. Binâenaleyh, sen şâyet Şam'da hurûç etseydin, biz seni tasdik eder ve sana uyardık. Halbuki biz, senin orada çıkmana mâni olanın, Rûm korkusu olduğunu biliyoruz. Binâenaleyh, sen şâyet Allah'ın elçisi olsaydın, Allah seni onlardan korurdu." Bu sırada Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye birkaç mil uzakta ordugâh kurdu. Buranın, **Zü'l-Huleyfe** olduğu da söylenmiştir. Derken ashabı, Hz. Peygamber'in yanında toplanıverdi ve ahali, Peygamber kendilerinin Allah'ın dinine girmelerini çok istediği için, onun **Şam**'a gitmeye hazırlandığını gördüler. İşte bunun üzerine bu âyet nazil oldu ve O da bu işten vazgeçti.

Birinci görüş, Zeccâc'ın tercihidir. Doğru olan da budur. Çünkü bu sûre Mekkî'dir. Eğer ikinci görüş doğru olursa, bu âyet Medenî olur. Binâenaleyh âyetteki, "**arz**" (yeryüzü) kelimesi ile, birinci görüşe göre Mekke, ikinci görüşe göre Medine kastedilmiş olur. Kur'ân-ı Kerim'de, belli bir yer kastedilerek, "**arz**" kelimesinin kullanılması çoktur. Meselâ, *"yahut yerden sürülmeleri"* (Mâide, 33) yani "bulundukları yerden" buyurulmuştur. Yine, *"Katiyyen bu yerden ayrılmam"* (Yusuf, 80) yani, "yiyecek almak maksadıyla geldiğim bu yerden" denilmiştir. Buna göre şâyet Allahu Teâlâ, Mekke'yi murat ederek, *"Biz nice memleketleri, seni çıkaran o (öz) memleketinden, daha kuvvetli oldukları halde, helâk ettik"* (Muhammed, 13) buyurmuş ve buradaki "memleket" kelimesi ile, memleketin ahâlisini kastetmiştir. Böylece Allahu Teâlâ, onu çıkardıklarını beyan etmiş, bu âyette ise, *"Yakında seni, neredeyse bu yerden çıkarmak için mutlaka rahatsız edecekler"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu âyette geçen "yer" ile Mekke'nin kastedildiğini söyleyenlere göre, bu iki ifadenin arası nasıl te'lif edilir (uyuşturulur)?" denilirse, biz deriz ki: Onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'i oradan çıkarıp sürmeyi kafalarına koymuşlardı. Ama Hz. Peygamber onların çıkarmaları ile değil, Allah'ın emri ile oradan çıkmıştır. Böylece, bu iki ifade arasında bir zıtlık olmamış olur.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا *"O takdirde kendileri de senden sonra pek az kalacaklar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, İbn Kesîr, Ebu Amr ve **Âsım** hâ'nın fethası ve lâm'ın sükûnu ile, bunu "**halfeke**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, "**hilâfeke**" (sana muhalif olarak) şeklinde okumuşlardır. **Ahfeş,** "**hilâfeke**"nin de, "**halfeke**" manasında olduğunu iddia etmiştir. Yunus bu görüşü **İsâ**'dan rivayet etmiştir. Bu tıpkı, بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللهِ *"Resûlullah'tan geri kalıp (savaşa çıkmayıp) oturmalarına sevindiler"* (Tevbe, 81) âyetinde olduğu gibidir. Şâir de:

عَضَتِ الدِّيَارِ خِلَافَهُمْ فَكَأَنَّمَا بَسَطَ الشَّوَاطِبُ بَيْنَهُنَّ حَصِيرَ

"Evler, arkalarından siliniverdi; öyle ki, (hurma çubuklarından) hasır ören kadınlar, aralarına hasır çekmişti" demiştir.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu âyet, O "لَا يَلْبَثُونَ" şeklinde okunmuştur. **Übeyy** (r.a) bu fiili "**izen**" edatını amel ettirerek, "**la yelbesû**" şeklinde okumuştur. Buna göre, "Bu iki kıraatin izahı nasıl yapılır?" denirse, biz deriz ki: Birinci kıraate göre, fiil fiile atfedilmiştir ve bu fiil, "**kâde**" fiilinin haberi makamında geldiği için merfû olmuştur. "**Kâde**"nin haberi olarak gelen fiil, isim yerindedir. **Übeyy**'in kıraatinde ise, bu cümle hep birlikte ve "**in kâdû**" cümlesine atfedilmiştir."

Daha sonra Hak Teâlâ, ... سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا *"Bu durum, senden evvel gönderdiğimiz peygamberler için de bir sünnettir"* buyurmuştur, yani, "Peygamberlerini içlerinden çıkarıp süren her kavim hakkındaki sünnetullah, Allah'ın onları helâk etmesidir" demektir. Buna göre âyetteki, "sünnet" kelimesi, te'kid için getirilmiş mef'ûl-u mutlak olarak mansub olup, "Biz bunu, senden önceki peygamberlerimiz için sünnet kıldık" (سَنَنَّا ذٰلِكَ سُنَّةً) takdirindedir.

Allahu Teâlâ, sonra da وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا *"Sen bizim tutumumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın"* buyurmuştur. Bu "Allah, âdetini (sünnetini) bu şekilde yürüttüğü sürece, hiç kimsenin bunu değiştirmesi mümkün değildir" demektir. Bu hususta sözün özü şudur, her hadisenin belli bir vakte ve belli bir özelliğe tahsis edilmesi, o hadisenin kendisinde bulunan bir şeyden ötürü değildir. Aksi halde onun hep o hal üzere devam etmesi ve o sıfatlar hususunda kendisine benzeyen şeylerden ayırt edilememesi gerekirdi. Aksine bu tahsis işi, bir muhassisin tahsisi ile olmuştur. O halde

bu tahsis, Allahu Teâlâ'nın o şeyin o vakitte olmasını murat etmesi, daha sonra da kudretinin, onu o vakitte meydana gelmesine taalluk etmesi, ilminin de o hadisenin o vakitte meydana geleceğini bilmesi demektir. Sonra biz deriz ki, bu tahsiste (yani bu hadisenin o belli zamanda meydana gelmesinde) müessir olan bu üç sıfat, eğer ezelî-ebedî değil ise, bunun meydana gelişi başka bir tahsise muhtaç olur. Böylece teselsül gerekir. Halbuki teselsül muhaldir. Yok eğer bu sıfatlar kadîm ise, kadîm'in değişmesi imkânsızdır. Çünkü kıdemi sâbit olan şeyin, yokluğu imkânsızdır. Bu tahsisin yapılmasında müessir olan o üç sıfatın değişmesi imkânsız olunca, takdir edilen o şeylerde de değişikliğin olması imkânsız olur. Böylece bu aklî delil ile de, Hak Teâlâ'nın, *"Sen, bizim tutumumuzda hiçbir değişme bulamazsın"* buyruğunun doğru olduğu sabit olmuş olur.

Taatlerin Başı: Namaz

اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ ۖ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا ﴿٧٨﴾ وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَّكَ ۖ عَسٰٓى اَنْ يَّبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا ﴿٧٩﴾ وَقُلْ رَّبِّ اَدْخِلْنِى مُدْخَلَ صِدْقٍ وَّاَخْرِجْنِى مُخْرَجَ صِدْقٍ وَّاجْعَلْ لِّى مِنْ لَّدُنْكَ سُلْطَانًا نَّصِيرًا ﴿٨٠﴾ وَقُلْ جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ ۚ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا ﴿٨١﴾

"Güneşin (zeval vaktinde) kayması anından, gecenin kararmasına kadar güzelce namaz kıl, sabah namazını da. Çünkü sabah namazı şâhitlidir. Gecenin bir kısmında da uyanıp, sırf sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere, onunla (Kur'ân'la) gece namazı kıl. Belki Rabbin seni bir makâm-ı Mahmûd'a gönderecektir. Şöyle de: "Ya Rabbi, beni sıdk ve selâmet girdirilişiyle girdir, sıdk çıkarışıyla çıkar ve tarafından bana, hakkıyla yardım edecek bir hüccet ver." De ki: "Hak geldi, batıl zâil oldu. Şüphesiz ki bâtıl, hep zâil olacaktır" (İsra, 78-81).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin, önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, ulûhiyyet, âhiret ve nübüvvet meselelerini iyice izah edince, bunun peşinden, imandan sonra itaati emretmiştir. İmandan sonra itaat ve ibadetlerin en kıymetlisi namazdır. İşte bu sebepten ötürü, Allah bunu emretmiştir.

2) Allahu Teâlâ, *"Yakında seni, neredeyse, bu yerden çıkarmak için, mutlaka rahatsız edecekler"* (İsra, 76) buyurunca, müşriklere karşı Peygamberi'ne yardım etmek için, ibadet etmesini emretmiştir. Buna göre sanki ona, "Onların, seni diyarından çıkarma çabalarına aldırma, onlara iltifat etme. Allah'a ibadet etmekle meşgul ol ve namazlarını edâya devam et. Çünkü Allahu Teâlâ, onların hile, tuzak ve şerlerini senden savuşturur ve senin elini onların ellerine, dinini onların dinine gâlip getirir" denilmektedir. Bunun bir benzeri de, Tâhâ Sûresi'ndeki, *"O halde sen, onlar ne derlerse sabret. Güneşin doğmasından evvel ve batmasından evvel, Rabbini hamd ile tesbih et. Gecenin bir kısım saatlerinde ve gündüzün etrafında da tesbih et ki rızâ-yı (ilâhîye) eresin"* (Tâhâ, 130) âyet ile, *"Andolsun biliyoruz ki onların söyleyip durduklarından göğsün cidden daralıyor (ey habibim). Sen, hemen Rabbini hamd ile tesbih et ve secde edenlerden ol. Sana ölüm gelinceye kadar da Rabbine ibadet et"* (Hicr, 97-99) âyetleridir.

3) **Yahûdiler,** Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Şam'a git, çünkü orası peygamberler yurdudur" dediklerinde, Hz. Peygamber oraya gitmeye azmetti. İşte o zaman ona sanki, "Kendisine ibâdet edilecek ma'bûd, her beldede aynıdır. Zafer ve devlet (güç-kuvvet), ancak O'nun te'yîdi ve muzaffer kılmasıyla olur. Binâenaleyh sen, namazlarına devam et, yurduna dön, oraya dönüp girdiğinde de, "Rabbim beni sıdk ve selamet girdirilişiyle girdir, sıdk çıkarılışıyla çıkar ve bu beldede dinini anlatmam ve şeriatini ortaya koymam için bana yardımcı bir hüccet ver" demesini emretmiştir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Dülûk-i Şems Ne Demektir?**

Dilciler ve müfessirler, "**dülûku'ş-şems**"in ne manaya olduğu hususunda şu iki değişik görüşü belirtmişlerdir:

1) Bu, güneşin batması demektir. Bu görüş, bir grup sahabeden rivayet edilmiştir. **Vâhidî, "el-Basît"** isimli eserinde, **Hz. Ali** (r.a)'nin bunun "güneşin batması" manasına olduğunu söylediğini nakletmiştir. **Zerr b. Hubeyş**

de **Abdullah b. Mes'ûd**'un, bu ifâdenin "güneşin batması" manasına geldiğini söylediğini rivayet etmiştir. **Saîd b. Cübeyr** de aynı görüş **İbn Abbas (r.a)**'tan rivayet etmiştir. Bu görüş **Ferrâ** ile, muteahhirînden (sonraki âlimlerden) olan **İbn Kuteybe**'nin de görüşüdür.

2) Bu, "güneşin, göğün tam ortasından, batıya doğru kayması" demektir. Bu görüş de, ekserî sahabî ve tâbiînin tercih ettiği görüştür. Bu görüşü benimseyenler, bunun doğruluğu hakkında şu delilleri getirmişlerdir:

Birinci delil: Vâhidî, "el-Basît" adlı eserinde **Câbir** (r.a)'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) ile ashabı, bende yemek yediler. Sonra da, tam güneşin zevâl vakti çıktılar. Hz. Peygamber (s.a.s), *"İşte bu, güneşin dulûk ettiği zamandır"* buyurdu.

İkinci delil: Keşşâf sahibi Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini nakletmiştir: أَتَانِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ حِينَ زَالَتِ الشَّمْسُ فَصَلَّى بِيَ الظُّهْرَ *"Cebrâil (a.s) bana güneşin zevâl vaktinde, dulûku esnasında geldi ve öğle namazını kıldırdı."*[2]

Üçüncü delil: Dilciler, Arapçada, "**dulûk**"un "**zeval**" manasına geldiğini, bundan ötürü güneş, göğün tam tepesinden, öğle vakti batıya doğru döndüğünde, "**dâliketün**" denildiğini; yine battığı zaman da ona bu ismin verildiğini, çünkü her iki durumda da onun zâil (kaymakta) olduğunu söylemişlerdir. **Ezherî** de bunu bu şekilde açıklamıştır: **Kaffâl** şöyle der: "**Dulûk**'un esas manası meyletmedir. Nitekim Arapçada, مَالَتِ الشَّمْسُ لِلزَّوَالِ "Güneş zevale doğru meyletti" ve مَالَتْ لِلْغُرُوبِ "Güneş batmaya meyletti" denilir. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: "Buna göre âyetteki "**dulûk**" ile, güneşin göğün ortasından, batıya doğru meyletmesinin -kaymasının- kastedilmiş olması gerekir. Bu böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ, namaz kılmayı güneşin dülûku vaktine bağlamıştır. **Dülûk** ise, meyletmek ve kaymak demektir. Binâenaleyh bunun, kendisine namaz hükmü taalluk eden, ilk meyl ve zeval vakti olduğunu söylemek gerekir. Binâenaleyh bu ilk zevâl, güneşin göğün ortasından batıya kaymaya başladığı an tahakkuk ettiğine göre, bu namazın vacip (farz) oluşunun, bu vakitte olması gerekir ki bu, âyette bahsedilen "**dulûk**" ile, güneşin göğün ortasından meyletmesinin kastedildiğini gösterir. Dolayısıyla bu, dilcilerin üzerinde ittifak ettikleri manaya binâen, bu konuda istinbât ettiğim güçlü bir delildir. Dilcilerin

2 **Ebu Davud,** Salât, 2 (1/107).

ittifak ettiği şey ise, **dülûk** kelimesinin meyl ve zevâl manasına geldiğidir. Allah en iyi bilendir.

Dördüncü delil: Ezherî şöyle der: "Evlâ olan, bu "**dülûk**"u, gündüzün ikinci yarısındaki güneşin zevâli (batıya doğru inmesi) manasına hamletmektir. Buna göre âyetin manası, "Güneşin zevâl vaktinden, gecenin kararmasına kadar, namazı sürdür" şeklindedir. Mananın böyle olması halinde bu ifadeye, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazları girer. Cenâb-ı Hak daha sonra, *"Sabah namazını da (kıl)"* buyurmuştur. Binâenaleyh eğer "dülûk"u, güneşin zevâli manasına alırsak, beş vakit namazın hepsi de âyette zikredilmiş olur. Yok eğer bunu, sadece güneşin batması manasına alırsak, âyetin hükmüne ancak üç vakit yani, akşam, yatsı ve sabah namazı girmiş olur. Ama Allah'ın kelâmını, daha fazla şey ifade eden manaya hamletmek daha evlâdır. Binâenaleyh, âyetteki "dülûk" ile zevâl (güneşin göğün ortasından batıya doğru kayışı) manasının murat edilmiş olması gerekir.

Ferrâ, "dulûk"un, "güneşin batması" manasına olduğu görüşüne şâirin

هٰذَا مُقَامُ قَدَمَیْ رَبَاحٍ وَقَفَتْ حَتَّى دَلَكَتْ بَرَاحِ

"Bu, Rabah'ın, güneş batıncaya değin ayakta duran (istirahata çekilmeyen) iki ayağının kaldığı yerdir" şeklindeki beytini delil getirmiştir. **"Berâh"** güneşin adı olup, şiirdeki "حَتَّى دَلَكَتْ" ifadesi, "Batıncaya kadar" manasındadır. **İbn Kuteybe** de **Zü'r-Rumme**'nin şu beytini buna delil getirmiştir:

مَصَابِيحُ لَيْسَتْ بِاللَّوَاتِي يَقُودُهَا نُجُومٌ وَلَا أَفْلَاكُهُنَّ الدَّوَالِكُ

"Bunlar öyle lambalardır ki, ne yıldızlar onlara öncülük ederler, ne de onların felekleri batar."

Bil ki bu istidlâl zayıftır. Çünkü bize göre, **"dülûk"** meyletme ve değişme demektir. Bu mana ise, güneşin batışında mevcuttur. Bu sebeple, güneşin batışı da bir çeşit **"dülûk"**tur. O halde, **"dülûk"**un, güneşin batması manasında kullanılması, "güneşin zevâli" manasında kullanılmasına mani değildir. Bu tıpkı "canlı" kelimesinin insan için kullanılmasının, "at" için kullanılmasına mâni olmaması gibidir. Bazı kimseler, o görüşün doğruluğuna şu şekilde de istidlâlde bulunmuşlardır: **"Dülûk,** ovalamak manasına olan **"delk"** mastarından müştaktır. Çünkü insan güneşe baktığında gözlerini ovalar. Bu ise ancak güneşe bakılabildiği zaman için doğru olur. Ama güneşin göğün ortasında iken bakılmasının mümkün olmadığı malumdur. Fakat batmaya yaklaştığında güneşe rahatça bakılabilir. İnsan güneşe o esnada baktığında, gözlerini ovalar. O halde **"dulûk"**un, güneşin battığı

zamanla ilgili olduğu sâbit olur." Bu istidlâle şu şekilde cevap verilir: Böyle bir açıklamaya, güneşin göğün tam ortasında olduğu zaman için ihtiyaç duyulur. Binâenaleyh "**dülûk**"un, güneşin zevâli manasına olduğu şeklindeki görüşüm daha uygundur. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî şöyle der: "**Li-dülûki**" ifâdesindeki lâm harf-i cerri, sebep ve illet bildirir. Bu böyledir. Çünkü o namaz, ancak güneşin zevâli ile farz olur. Bundan dolayı namaz kılan kimsenin, güneşin zevâli sebebi ile o namazı kılması gerekir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Gasak Tabirinin İzahı**

Cenâb-ı Hak, إِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ *"Gecenin kararmasına kadar"* buyurmuştur. "**Gasaki'l-leyl**", gecenin karanlığı demektir. **Kisâî** şöyle der: "Arapçada غَسَقَ اللَّيْلُ غُسُوقًا "gece iyice karardı" denilir. Binâenaleyh sîn'in fethası ile, "**gasak**", kararma (yani mastar) değil, karanlık (yani isim)dir. **Nadr b. Şumeyl** şöyle der: "Bu ifâde, gecenin ilk başlangıcı manasınadır. Nitekim Arapçada, "görülebilen şeyler, görülemez hale geldiği an falanın yanına geldim" manasında "اَتَيْتُهُ حِينَ غَسَقِ اللَّيْلُ" denilir. Bu kelimenin asıl manası, "akmak"tır. Nitekim Arapçada, "غَسَقَتِ الْعَيْنُ - تَغْسِقُ" denilir ki bu, "Gözden yaş akması" demektir. "**Gâsık**" da, akan demektir. Bundan ötürü cehennemliklerin bedenlerinden akan kan ve irine, "**gassâk**" denilir. Binâenaleyh غَسَقَ اللَّيْلُ "Gece, bütün karanlığı ile bastırdı" demektir. Bu böyledir. Çünkü gece olunca karanlık bütün âlemi kuşatır ve bastırmış gibi olur.

Müfessirlerin görüşüne gelince, **İbn Cüreyc** şöyle der: "**Atâ**'ya "**Gasakı'l-leyl**" ne demektir?" diye sorduğumda o, "gecenin başlangıcıdır" diye cevap verdi. **Nafî b. el-Ezrak, İbn Abbas** (r.a)'a, "**gassak**"ı sorduğunda, **İbn Abbas,** "o, gecenin karanlığının basması, başlamasıdır" demiştir. **Ezherî** de şöyle der: "O an, şafak kaybolduğunda ve karanlıklar üst üste gelip, ortalık zifiri karanlık olduğu andır. Nitekim Arapçada, göz yaşla dolup taştığında, "غَسَقَتِ الْعَيْنُ"; yara kanla dolup taştığında "غَسَقَتِ الْجَرَاحَةُ" denilir. Çünkü biz, kelimeyi bu manaya hamledersek, "**gasakılleyl**" ifadesine, dört vakit namaz, öğle, ikindi, akşam ve yatsı girmiş olur. Fakat bunu, karanlığın başlaması manasına alırsak, bu ifâdenin içine sadece öğlen ile akşam girer. Binâenaleyh birinci mananın daha evlâ olması gerekir."

Bil ki bu iki görüşe önemli bir mesele dayanır. Çünkü biz, "**gasak**"ı, karanlığın başlangıcı manasına alırsak, bu, akşamın ilk vakti demek olur. Bu

durumda da, âyette şu üç vakit belirtilmiş olur: Zevâl vakti, akşamın ilk vakti ve sabah vakti. Bu da zevalin, hem öğle hem de ikindi namazı vakti girmiş olur. Binâenaleyh bu vakit, bu iki namaz için müşterek bir vakit olmuş olur. Yine bu, akşamın (gecenin) ilk vaktinin, akşam ve yatsı için bir vakit olmasını gerektirir. Binâenaleyh bu vakit de, bu iki namaz için, müşterek vakit olmuş olur. Bu sebeple bu, mutlak manada öğle ile ikindi ve akşam ile yatsı namazlarının cem edilebileceğini gerektirir. Fakat insan mukîm iken, herhangi bir mazeret yok iken bu namazların cem edilemeyeceğine delil vardır. Bu sebeple bu cem'in seferilik, yağmur ve benzeri mazeretler sebebiyle câiz olması gerekir. Fakat bu kelimeyi, gecenin karanlığının üst üste binmesi, zifiri karanlık manasına tefsir edersek, bu karanlık ancak, beyaz olan şafak tamamen kaybolduğunda gerçekleşir, "اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ" ifadesindeki ilâ harf-i cerri, intihâ-ı gâye (mesâfenin, zamanın sonunu göstermek) içindir. Bir mesâfeye (sona) kadar uzanan hüküm ise, o son gelmezden önce meşrû (farz) olur. Binâenaleyh namazların hepsinin, akşamın beyaz şafağı tamamen kaybolmazdan önce kılınmasının caiz olması gerekir. Bu da ancak, namazların, akşamın kırmızı şafağı kaybolduğu zaman vâcip (farz) olacağını söylediğimizde doğru olur. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE: **Kur'âne'l-Fecr Lafzındaki İncelikler**

Âyetteki وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ *"Sabah Kur'ân'ı"* ifadesine gelince, âlimler bununla, sabah namazının murat edildiğinde ittifak etmişlerdir. Bu kelime, *"Namaz kıl"* ifadesindeki, "**namaz**" kelimesine atfedilmiş olup, takdiri, "o namazı kıl ve sabah namazını da kıl" şeklinde olur. Bu ifâde ile ilgili birkaç incelik vardır:

Birinci incelik: Bu âyet, namazın ancak kıraatle (Kur'ân okumayla) tam olacağını gösterir.

İkinci incelik: Allahu Teâlâ bunda, Kur'ân'ı, fecre muzaf kılmıştır. Buna göre kelamın takdiri, "Fecrin Kur'ân'ını da yerine getir" şeklinde olur. Bu sebeple, bu kıraatin, fecrin doğmasına bağlanmış olması gerekir. Sabah vaktinin ilk başlangıcında ise, fecir tahakkuk etmiş olur. Çünkü fecr bu adı, gecenin karanlığının, sabahın nurundan dolayı adetâ yarıldığı için almıştır. Emrin zâhiri, vücûb (farz oluşu) ifade eder. Binâenaleyh bu lafız, sabah namazının, fecrin doğduğu ilk vakitte kılınmasının vâcip olduğunu gösterir. Fakat biz bunun vâcip olmadığında ittifak ettik. Bu sebeple geriye bunun mendûb oluşunun kalması gerekir. Çünkü vücûb, terke mani olan

üstünlük demektir. Binâenaleyh vücûbun gerçekleşmesine bir mânî bulunduğunda, terke mâni olan şeyin de kalkmış olması gerekir ve muhâlif delil ortaya konuncaya kadar, bu asıl üstünlüğün sürmesi gerekir. Binâenaleyh âyetin sabah namazını, vaktinin başlangıcında kılmanın daha efdal olduğunu gösterdiği anlaşılır. Bu ise, **İmam Şâfii**'nin, "sabah namazını alaca karanlıkta kılmak, ortalık aydınlanmaya başladığı zaman kılmaktan daha efdaldir" şeklindeki görüşünün doğruluğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Üçüncü incelik: Fakîhler, sünnet olanın, sabah namazındaki kıraatin, diğer namazlardaki kıraatlerden daha uzun olması gerektiğini beyân etmişlerdir. Binâenaleyh âyetteki, *"sabah Kur'ân'ı"*ndan maksat, bu namazda, uzun okumaya teşvik etmedir. Çünkü bizatihi zikredilmiş olmak, o şeyin başkasından daha mükemmel olduğuna delâlet eder.

Gece ve Gündüz Meleklerinin Sabah Namazında Bulunması

Dördüncü incelik: Cenâb-ı Hak, sabah namazının Kur'ân'ını (kıraatini) "meşhûd" (şâhitlidir, müşâhede edilir, seyredilir) olarak nitelemiştir. Ekseri âlimler, bunun şu manaya olduğunu söylemişlerdir: Gece ve gündüz melekleri, sabah namazında imamın arkasında bir araya gelirler. Gündüz melekleri, insanlar sabah namazını kılarlarken ve gece melekleri henüz göğe çıkmadan yeryüzüne inerler. Binâenaleyh imam sabah namazını bitirdiğinde gece melekleri yukarı çıkar, gündüz melekleri yeryüzünde kalırlar. Gece melekleri yukarı çıktıklarında, "Ey Rabbimiz, kulların, sana namaz kılarlarken onlardan ayrıldık" derler. Gündüz melekleri de, "Ey Rabbimiz, kullarına, onlar namaz kılarlarken ulaştık" derler. Allahu Teâlâ da bütün meleklerine, *"şâhit olun ki, onları bağışladım ve günahlarını affettim"* der. Ben de derim ki: Bu izah, sabah namazını alaca karanlıkta (erkenden) kılmanın, ortalık aydınlanmaya başlayınca kılmadan daha efdal olduğu hususunda güçlü bir delildir. Çünkü insan o namaza, sabahın ilk vaktinde başladığında, henüz karanlık sürmektedir. Namaz, tertilli ve uzun Kur'ân okuyuşu sebebiyle uzadığında, karanlık kaybolmaya ve aydınlık ortaya çıkmaya başlar. O esnada da gündüz melekleri gelmiş olur. Bu yolla da, bu namaz esnasında hem gece, hem de gündüz melekleri bulunmuş olur. Fakat insan o namaza, ortalık aydınlanmaya yüz tuttuğu bir sırada başlarsa, ortada karanlık kalmamış olur. Dolayısıyla da o zaman, hiçbir gece meleği bulunmamış olur ve bu sebeple de anlatılan husus tahakkuk etmemiş olur. Binâenaleyh âyetteki *"Çünkü sabah namazı şâhitlidir"* ifadesinin,

bu namazı alacakaranlıkta kılmanın daha efdal olduğu hususunda güçlü bir delil olduğu anlaşılır.

Fecr Vaktinin Anlamı

Bana göre bu ifâdenin tefsirinde bir başka ihtimal de şudur: Her ne zaman daha büyük ve mükemmel hadiseler meydana gelse, bunlarla Allah'ın kudretinin mükemmel olduğuna istidlâl etmek de o derecede mükemmel olur. Binâenaleyh insan, sabah namazını, vaktinin ilk başında edâ etmeye başladığında âlemdeki o güçlü karanlık devam ediyor olur. O namaz esnasında Kur'ân kıraati uzadığında, bu karanlık yavaş yavaş aydınlığa dönüşür. Karanlık, ölüme ve yokluğa uygundur. Aydınlık da hayata ve varlığa uygundur. Bu durumda insan, uykusundan kalktığında, ölümden hayata, yokluktan varlığa geçmiş gibi olur. Sonra o, bununla beraber namazı esnasında bütün âlemin zulmetten aydınlığa, ölümden hayata, sükûnetten harekete ve yokluktan varlığa geçtiğini müşahede eder. İşte bu durum, akılların ve ruhların böylesi bir geçirmeye ve değiştirmeye yüce hikmeti ve sonsuz kudreti ile, âlemin müdebbiri olan bir yaratıcının ancak kâdir olacağına şahâdet ettiği, çok harikulâde bir haldir. O zaman akıllar, bu bilginin nûru ile aydınlanır ve akıl ile rûha ilâhî-rûhânî mükaşefe kapıları açılır. Böylece uzuvların amellerinden ibaret olan o namaz, bu ilahî mukaddes mükâşefeler ile, müşâhede edilen, meşhûd olan bir şey olur. İşte bundan dolayı zevk-i selimi ve müstakim (doğru) bir tabiatı olan her insan, uykusundan uyanıp, sabah namazını ilk vaktinde kılıp, âlemin hallerinin, mevcut karanlıktan aydınlığa, sükûnetten harekete doğru değişmesini düşündüğünde, kalbinde bir genişlik, bir rahatlık, ilim nûrunda ve yakın gücünde bir artış hisseder. İşte âyetteki, *"Çünkü sabah namazı şâhitlidir"* ifâdesi ile anlatılan budur. Böylece, bu düşünme ve tefekkür, ancak sabah namazının henüz gece ağarmadan kılınması esnasında olur. Hatırıma gelen izah budur. Allah ne murat ettiğini en iyi bilendir.

Sabah Namazında Cemaate Katılmaya Teşvik

Âyette üçüncü bir ihtimal daha vardır ki bu da, bu ifadeden, sabah namazının cemaatle edâ edilmesine bir teşvikin kastedilmiş olmasıdır. O zaman mana, sabah namazının çok cemaat tarafından meşhud, (şahitli) olmasıdır. Bunu daha fazla açıklamak üzere deriz ki: Bu namazın, kalbin tasfiyesi (saflaştırılması) ve aydınlanmasındaki tesirinin diğer namazların tesirinden daha fazla olduğunu beyân etmiştik. İşte Müslümanlardan bir

cemaat, bu ibadeti edâ etmek için mescide gelip hazır olduklarında, her birinin kalbi aydınlanır ve nurlanır. Sonra bu cemaat haline gelme sebebiyle sanki marifetullah nûru ile, bu esnada Allah'a yapılan taatin nûru, onların kalplerinden birinden diğerine akseder. Böylece de onların ruhları, sanki üzerlerine güneş ışıkları düşüp de, karşılıklı birbirine ışık aksettiren birçok ayna gibi olurlar. Çünkü bu aynalardan her bir aynanın ışığı diğerine akseder. Sabahleyin cemaatle namaz kılanlar için de durum böyledir. İşte bu sebeple zevk-i selîm sahibi olup, bu vakitte o namazı cemaatle edâ eden herkes, kalbinde bir genişlik, bir aydınlanma ve bir huzur bulacaktır.

Beşinci incelik: Âyette, *"Sabah namazını kıl, çünkü sabah namazı şâhitlidir"* buyurulmuştur. Sabah namazının şâhitli (meşhûd) olmasının sebebi hakkında, bir başka ihtimal daha vardır ki o da şudur: İnsan gece boyunca uyuyup, bu esnada dünya hallerini gözetmekten mahrum olup da, maddî hadiselerin şekil ve suretleri, onun hayalinin, fikrinin ve aklının levhalarından silinerek, böylece o levhalar, üzerine kötü nakışlar yazılıp, sonra bu nakışlar âdeta yıkanmış, silinmiş levhalar haline gelince; işte uykudan ilk kalkışında, insanın aklının, fikrinin ve hayalinin levhaları, bozuk ve kötü nakışlardan temizlenmiş ve mutahhar hale gelir. İnsan bu vakitte, Allah'a ibadete, O'nun münezzeh olduğunu anlatan kelâmını okumaya ve O'nun yüceliğini gösterecek fiiller yapmaya başladığı zaman, aklının, fikrinin ve hayalinin levhalarında, bu temiz ve mukaddes nakışlar belirir. Bu nakışların belirişi ise, bozuk nakışların hakimiyetine ve orada iyice kök salmasına mâni olur. Bunlar, dünyaya ve dünyanın şehvetlerine meyletmeden dolayı ortaya çıkan nakışlardır. İşte bu yolla, tamamen marifetullaha, muhabbetullaha ve Allah'a itaate doğru olan temâyüller süzülür ortaya çıkar, temayüz eder; dünyaya ve onun şehevî arzularına olan temayüller ise zayıflar. Bunu iyice anladığında biz deriz ki: "Bu hikmet ancak, mü'min, gece ağarmadan uykusundan kalktığı o ilk esnada, hemen namaza yöneldiği zaman tahakkuk eder. Bu da, maksûda ulaştırır. Bil ki insanların ekserisi kalb hastalıklarına düçâr olmuşlardır. Bu hastalıklar, dünya sevgisi, hırsı, haset, övünme ve mal-evlât çokluğu ile iftihar etmedir. Dünya, hastalar evidir. O, hastalarla dolu olduğu için, peygamberler de sanki mâhir ve becerikli doktorlar gibidir. Hastanın bazen hastalığı artar da, sağlığına ancak, kuvvetli tedâvilerle yeniden kavuşabilir. Bazen hasta bilmez de, doktorun tavsiyelerine uymaz ve çoğu zaman ona muhalefet eder. Fakat doktor, şefkatli ve becerikli olduğunda, elinden gelen her çareye başvurarak bu

hastalığı yok etmeye çalışır. Bunu yok etmeye kâdir olamazsa da, hiç olmazsa onu azaltmaya, hafifletmeye gayret eder. İşte bunu anladığında deriz ki: Dünya sevgisi hastalığı, bütün insanları sarmıştır. Bunun, marifetullaha, Allah'a hizmete ve taate davetten, yönelmeden başka ilacı yoktur. Bu ilaç ise, nefislere ağır gelir. Bu tedaviyi kabul edip, boyun eğen pek azdır. Şüphe yok ki peygamberler, bu hastalığı azaltmaya, anlattığımız şekilde, hastalığın izâlesine faydası olacak tarzda uykudan uyandıkları o ilk vakitte insanları hemen taat ve ibadete yönelmeye teşvik etmek için çaba sarf etmişlerdir. Binâenaleyh bu ibadet ile işe başlamak gerekmiştir. Sözünün sır ve inceliklerini en iyi Allah bilir.

Teheccüd Lafzının Anlamı

Cenâb-ı Hak وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَكَ *"Gecenin bir kısmında da uyanıp, sırf sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere, onunla gece namazı kıl"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, remz ve işaret yoluyla beş vakit namazı emredince, bunun peşinden, gece namazına teşvik eden beyanını getirmiştir. Bu konuda birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Teheccüd, gece kılınan namazdır. Buna göre, "**teheccüd**" emri, "gece kalk, namaz kıl" manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gecenin saatlerinden bir kısmının dışındaki saatlerde kalk (gecenin) yarısı miktarınca. Yahut ondan birazını eksilt. Yahut (o yarının) üzerine (biraz) artır. Kur'ân'ı da açık açık, tane tane oku"* (Müzzemmil, 2-4) buyurmuştur.

İkinci bahis: Vâhidî şöyle demiştir: "**Hücûd**" kelimesi, Arapçada "uyku" manasına olup, şiirde bu manada çokça kullanılmıştır. Nitekim, "onu uyuttum" manasında, "هَجَّدْتُهُ - اَهْجَدْتُهُ" denilir. **Lebid**'in şu şiiri de bu manadadır: هَجَدْنَا فَقَدْ طَالَ السُّرَى "Gece öyle uzadı ki, neticede biz uyuyuverdik" Sanki **Lebîd** şöyle demektedir: "Uyuttu bizi. Çünkü gece bize öyle uzun geldi ki, derken bizi uyku bastı." **Ebu Ubeyd, Ebu Ubeyde**'den, "**hâcid**"in, "uyuyan kimse" ve "gece namaz kılan kişi" manalarına geldiğini nakletmiştir. Bu sözün bir benzerini **Sa'leb, İbnu'l-A'râbî**'den rivayet etmiştir. Buna göre sanki o, "Kişi, gecenin bir vaktinde namaz kıldı" manasında "هَجَدَ الرَّجُلُ" ve "gece uyudu" manasında, "هَجَدَ" demiştir. Bunlara göre bu lafız, ezdâddan (aynı anda iki zıt mana ifade eden kelimelerden)dir. **Ezherî** bu lafzın tefsiri hususunda orta yolu bularak şöyle der: "Arapların kelâmında meşhur olan "**hâcid**" kelimesinin "uyuyan kimse" manasına kullanılmasıdır. Sonra biz şeriatte, namaz kılmak için gece uykudan kalkan kimseye "**müteheccid**"

denildiğini gördük. Binâenaleyh, kendisinden uykuyu attığı için, onun bu ismi aldığını söylemek gerekir. Bu tıpkı, kendisinden günahı (hinsi) attığı için, ibâdet eden kimseye, "**mütehannis**" denilmesi gibidir. Yine zorluğu (hareci) ve büyük günahı (ism ve hûb'u) kendisinden attı manasında, "**müteharric**", "**müteessim**" ve "**mütehavvib**" denilir.

Ben derim ki: "Bu hususta, başka bir ihtimal daha vardır: İnsan, ölümden sonraki uykusunun ve uyanışının güzel olması için, uyku lezzetini bırakır ve namaza kalkma güçlüğünü omuzuna alır. Binâenaleyh onun, bu uykuyu bırakışından gayesi, öldüğünde tatlı uykuyu elde etmek olunca bu kalkış da o uykuyu elde etmek için olur. Bu sebeple de "teheccüd" adını alır."

Burada, bir üçüncü açıklama da şudur: Rivayet edildiğine göre **Haccâc b. Amr el-Mazenî** şöyle der: "Sizden biri, gece kalkıp namaz kıldığında ve bu hal üzere sabaha girdiğinde, teheccüdde bulunduğunu mu sanıyor? Teheccüd, uyuduktan sonra, uyanıp namaz kılmak; sonra yeniden uyuduktan sonra uyanıp namaz kılmak; sonra yeniden uyuduktan sonra uyanıp namaz kılmaktır. İşte Hz. Peygamber (s.a.s)'in teheccüdü böyle idi." Bunu iyice anladığında, biz diyoruz ki: Böyle teheccüd kılan insan, gece her namaz kılışında, yatmaya ve tekrar kalkmaya niyetlenir. Binâenaleyh bu sebepten ötürü, bu namazın "teheccüd" adını almış olması uzak bir ihtimal değildir.

Üçüncü bahis: Âyetteki, "**mine'l-leyl**" ifadesindeki "min" harf-i cerri'nin mutlaka bir müteallakı olması gerekir. "**Fe-tehecced**" kelimesindeki fâ'nın da, üzerine atfedilmesi gereken bir yer olması gerekir. Buna göre kelamın takdiri, "gecenin bir kısmında kalk ve onunla gece namazı kıl" şeklinde olur. Buradaki *"onunla"* ifadesi ile, *"Kur'ân ile"* manası kastedilmiş olup, bu da "kendisinde Kur'ân okunan namaz" demek olur.

Gece Namazının Hükmü

Dördüncü bahis: Arapçada "**nafile**", asıl olana ilâve edilen, onun üzerinde fazla olan şey" demektir. Bu kelimenin manasını, "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ" (Enfal, 1) âyetinin tefsirinde anlattık. Kelimenin bu âyetteki manası da, "ilave, fazladan olan şey"dir. Onun nâfile (fazla) olmasının ne demek olduğu konusunda, gece namazının Hz. Peygamber (s.a.s.)'e vâcip olup olmamasına dayanan iki görüş vardır: Bazı kimseler bu namazın Hz. Peygamber'e vacip (farz) olduğunu, daha sonra farziyyetinin neshedildiğini

ve böylece Hz. Peygamber (s.a.s)'in farz namazlarına ilave bir nâfile namaz olarak kaldığını söylemişlerdir.

Mücâhid ve **Süddî,** bu kelimenin tefsiri hususunda, güzel bir açıklamada bulunarak şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'in geçmiş ve gelecek bütün günahlarını bağışlamıştır. Binâenaleyh O'nun, farzların dışında yaptığı her ibadetinin, günahlarının affedilmesinde bir tesiri yoktur. Aksine o ibadetlerin tesiri, derecelerinin artmasında ve mükâfatının çoğalmasındadır. Binâenaleyh Peygamber'in bu tür ibadetlerinden maksadı, fazla mükâfat almaktır. İşte bundan ötürü, O'nun fazladan yaptığı ibadetlere "nafile" denilmiştir. Ama ümmeti böyle değildir. Çünkü onların, affedilmesi gereken birçok günahları vardır. Binâenaleyh onlar günahlarının ve hatalarının affedilmesi için, böyle nâfile ibadetler yapmaya muhtaçtırlar. Binâenaleyh bu taatlerin başkası hakkında değil, Hz. Peygamber için "nâfile" (fazladan) oldukları sâbit olmuş olur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, نَافِلَةً لَكَ *"Sırf senin için nâfile olarak",* yani, "Bunlar başkası hakkında değil, senin hakkında "nafile"dir" buyurmuştur." İşte bu, bizim yukarıda bahsettiğimiz izahtır.

Teheccüd namazının Hz. Peygamber (s.a.s)'e vâcip (farz) olduğunu söyleyenler şöyle demişlerdir: "Âyetteki, *"Sırf senin için nâfile olarak"* ifadesinin manası, "O namaz, diğer beş vakit namaza ilave olarak sadece sana farz kılındı." Binâenaleyh sen, bu namaz ile, ümmetine temayüz ettin" şeklindedir." Bu görüşü şu şekilde desteklemek mümkündür: "Âyetteki, *"gece namazı kıl"* ifadesi emirdir ve emir sîgası vücub ifade eder. Dolayısıyla teheccüd namazının Hz. Peygamber'e vâcip olması gerekir. Binâenaleyh âyetteki, *"senin için nâfile olarak"* ifadesini, vâcip olmama manasına alırsak, bir çelişki ortaya çıkmış olur ki, bu normal değildir. Binâenaleyh bunun, "beş vakit namaza ilave farz bir namaz olarak" manasında olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

Beşinci bahis: Hak Teâlâ'nın, *"Güneşin (zeval vaktinde) kayması anından, gecenin kararmasına kadar güzelce namaz kıl, sabah namazını da..."* âyeti, zâhiren her ne kadar Hz. Peygamber için olan bir emir ise de, mana bakımından ümmeti hakkında umûmî bir emirdir. Bunun delili, âyetteki, *"Gecenin bir kısmında da uyanıp, sırf sana mahsus olarak nâfile bir ibadet olmak üzere, o (Kur'ân ile) gece namazı kıl"* ifadesidir. Allahu Teâlâ bununla, gece namazı ile ilgili emrinin, sadece Hz. Peygamber'e ait olduğunu göstermiştir. Bu ise, beş vakit namazın kılınması ile ilgili emrin, sadece Hz.

Peygamber'e mahsus olmadığını gösterir. Aksi halde teheccüd namazı ile ilgili emri, *"sırf sana mahsus olarak"* ifadesi ile kayıtlamanın hiçbir manası olmazdı. Allah en iyi bilendir.

"Asâ" Fiilinin Allah Hakkında Manası

Daha sonra Cenâb-ı Allah, عَسٰى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا *"Belki Rabbin seni bir Makam-ı Mahmud'a gönderecektir"* buyurmuştur. Müfessirler, Allah için kullanılan *asâ* (olur ki) kelimesinin, "mutlaka, hiç şüphe yok ki" manasına geldiği hususunda ittifak etmişlerdir. Meânî âlimleri şöyle demişlerdir: *"Olur ki"* kelimesi, arzulandırma manasına gelir. Binâenaleyh birisi birisine ümit verir, sonra da onu ümidinden mahrum ederse, bu bir ar ve utanç olur. Allahu Teâlâ ise, bir kimseyi, herhangi bir şey hususunda ümitlendirip, sonra da onu ona vermemekten son derece münezzeh ve kerimdir."

Makam-ı Mahmûd

Âyetteki, "**Makam-ı Mahmûd**" ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: "**Mahmûd**" kelimesinin mansûb oluşu hususunda iki izah yapılmıştır:

a) Kelime, âyetteki يَبْعَثَكَ *"seni gönderecektir"* fiilinden "hâl" olmak üzere mansubdur, yani, "seni, mahmûd (övülmüş) olarak gönderecektir" demektir.

b) Kelime, kendinden önceki "**makam**" kelimesinin sıfatı olduğu için mansubdur. Bunun izahı açıktır.

İkinci bahis: "**Makâm-ı Mahmûd**"un tefsiri hususunda birçok görüş vardır:

1) Bu, şefaat-ı Muhammedîdir. **Vâhidî** şöyle der: "Müfessirler, bunun şefaat makamı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), bu âyet hakkında, هُوَ الْمَقَامُ الَّذِى اَشْفَعُ فِيهِ لِاُمَّتِى *"Bu, üzerinde, ümmetime şefaat edeceğim makamdır"*[3] buyurmuştur." Ben derim ki: Âyetin lafzı da bu manayı ihsâs ettirmektedir. Çünkü insan, ancak birisi ona hamdedip medh-ü senâ ettiği zaman, mahmûd (övülmüş) olur. Hamd ise, ancak in'âma ve lütfa karşı yapılır. Binâenaleyh âyette bahsedilen **Makâm-ı Mahmûd**'un, kendisinde, Hz. Peygamber'in, bir grup insana in'âmda (iyilikte) bulunup, o insanların bu iyilikten ötürü, onu övdükleri bir makam olması gerekir. Bu iyilik, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, dini tebliğ etmesi

3 **Müsned,** 2/441, 528.

ve şeriatı öğretmesi olamaz. Çünkü bu zaten mevcuttu. O halde, âyetteki *"Belki Rabbin seni bir Makam-ı Mahmûd'a gönderecektir"* ifadesi, bir ümit vermedir. Halbuki insanı, zaten kendinde bulunan bir şeyi vaad ederek arzulandırmak imkânsızdır. Binâenaleyh kendisinden ötürü mahmûd olunacak (hamd edilecek, teşekkür edilecek) bu in'âmın, insanlara daha sonra ulaşacak bir in'âm (iyilik) olması gerekir. Bu ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah yanında ümmetine şefaatçi olmasıdır. Dolayısıyla bu, âyetin lafzının yani, *"Belki Rabbin seni bir Makam-ı Mahmûd'a gönderecektir"* ifadesinin, bu manaya olduğunu gösterir. Hem sonra âyetteki **"makam"** ve **"mahmûd"** kelimelerinin nekire (belirsiz) oluşu da, o makamda Hz. Peygamber için, büyük bir övgünün, mükemmel bir hamdin (teşekkürün) olacağını gösterir. İnsanın, kendisini azaptan kurtarmaya çalışan kimseye karşı hamdi (teşekkürü ve övgüsü), bir bakıma ihtiyaç duymadığı mükâfatını artırmaya gayret gösterecek kimseye karşı olan hamdinden daha ileri olacağı malumdur. Çünkü insanın, büyük elem ve kederlerinin giderilmesine duyduğu ihtiyaç, bir bakıma, elde etmeye ihtiyaç duymadığı fazla menfaatleri elde etmeye olan ihtiyacından çok çok fazladır. Binâenaleyh bunun böyle olduğu sabit olunca, *"Belki Rabbin seni bir Makâm-ı Mahmûd'a gönderecektir"* ifadesi ile, ehl-i sünnetin inancına göre, cezaları kaldırma hususundaki şefaatin kastedilmiş olması gerekir. Âyetin lafzı bu manayı çok kuvvetli bir biçimde hissettirip, aynı hususta sahih hadisler bulununca, âyeti bu manaya hamletmek vâcip olur. Şu meşhur duâ da bu izahı destekler: *"Ya Rabbi, o (Muhammed'i), evvelkilerin ve sonrakilerin gıpta edeceği ve ona va'dettiğin Makam-ı Mahmûd'a ilet."* Müslümanlar, Makam-ı Mahmûd ile şefaat-ı Muhammediyyenin kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir.

İkinci görüş: Huzeyfe (r.a) şöyle der: "İnsanlar (mahşerde) toplanırlar. Hiç kimse konuşmaz. İlk çağırılan, Hz. Muhammed (s.a.s) olur. O, çağırılınca "Lebbeyk ve sa'deyk" *(Buyur, emret Rabbim). Hayır senin elindedir. Şer sana ait değildir.*[4] *Hidâyete ermiş olan, senin hidâyete erdirdiğindir. Kulların senin huzurundadır. Senin tarafından yaratılmış olup, senin hükmüne götürüleceklerdir. Senden kurtuluş, ancak yine sana gelmekledir. Münezzehsin, yücesin, ey Beytullah'ın Rabbi, seni takdis ederiz!"* der. İşte, *"Belki Rabbin seni bir Makam-ı Mahmûd'a gönderecektir"* âyetiyle kastedilen budur." Ben derim ki, birinci görüş daha uygundur. Çünkü Hz. Peygamber'in

4 Şer, yaratma itibariyle Allah'a ait ise de, kesb itibariyle kula aittir. Şerri seçen kuldur, bu cihetle ona nisbet edilir (Ç.).

şefaat için gayreti, insanları O'na hamdetmeye (teşekkür etmeye) yöneltir; böylece de o "mahmûd" (hamdedilen, teşekkür edilen) olmuş olur. Bu duayı söylemek ise, Hz. Peygamber'e sadece mükâfat kazandırır, (teşekkür) kazandırmaz. Buna göre eğer, "Bu görüşe göre, Allah'ın Hz. Peygamber'i öveceği niçin söylenmesin?" denilirse, biz deriz ki: Arapçada hamd, sadece bir in'âma karşılık yapılan medh-ü senâ için kullanılır. Binâenaleyh hamd lafzı, bu mananın dışında, ancak mecâzî olarak kullanılır.

Üçüncü görüş: Bununla, neticesi övgü (medh-ü senâ) olan bir makam kastedilmiştir. Bu görüş de, ikinci görüş hakkında söylediğimiz sebepten ötürü zayıftır.

Hz. Peygamber'in Arşa Oturacağı İddiası Esassızdır

Dördüncü görüş: Vâhidî, İbn Mes'ûd (r.a)'un, "Allah, Hz. Muhammed (s.a.s)'i Arş'ı üzerinde oturtacak" dediğini; **Mücâhid**'in de, "Allah, onu Arş'ta yanına oturtacak" dediğini rivayet etmiştir. **Vâhidî,** bu rivayetlerden sonra sözüne şöyle devam eder: "Bu, rezil, ürkütücü ve korkunç bir görüştür. Kur'ân'ın âyetleri, böyle bir tefsirin bozuk olduğunu haykırır. Bunun böyle olduğuna şunlar da delâlet eder:

1) "Ba's" (gönderme), oturtmanın zıttıdır. Nitekim Arapçada, بَعَثْتُ النَّازِلَ وَالْقَاعِدَ فَانْبَعَثَ "Misafiri ve oturanı gönderdim, onlar da gittiler" denilebilir. Yine "Allah, ölüyü, kabrinden kaldırıp, diriltti" manasında, "بَعَثَ اللهُ الْمَيِّتَ" denilir. Binâenaleyh "**ba's**"i, oturtma manasına tefsir etmek, zıddı bir mana ile tefsir etmek olur ki bu, yanlıştır.

2) Allahu Teâlâ, burada "**makam**" demiş, mak'âd (oturacak yer) dememiştir. Makam, ayakta durulan yerdir, oturulan yer değildir.

3) Eğer Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed'i yanında oturtacak şekilde, Arş üzerinde oturuyor olsaydı, sınırlı ve sonlu bir varlık olmuş olurdu. Böyle olan ise, muhdes (sonradan olma)dır.

4) Hz. Muhammed'in, Allah ile birlikte Arş üzerinde oturacağını söyleme de, ona fazla bir kıymet ve şeref kazandırmaz. Çünkü câhil ve ahmak kimseler, cennetliklerin, Allahu Teâlâ'yı ziyaret edeceklerini, O'nunla birlikte oturduklarını ve Allahu Teâlâ'nın onlara, dünyadaki hal ve durumlarını sorduğunu söylüyorlar. Bu durum, onlara göre bütün mü'minler için söz konusu olunca, bu makamın Hz. Peygamber'e verilmesinde fazla bir kıymet ve derece olmaz.

5) "Hükümdar falancayı gönderdi" denildiğinde, hükümdarın o kimseyi, bir topluluğun işlerini düzene koyması için gönderdiği anlaşılır, yoksa bundan o kimseyi, tahtında kendisi ile oturttuğu manası anlaşılmaz. Böylece bu görüşün rezil, düşük, aklı kıt, dinsiz kimselerin meyledeceği bir söz olduğu sabit olur?"[5]

Mudhale Sıdk - Muhrace Sıdk

Daha sonra Cenâb-ı Allah وَقُلْ رَبِّ اَدْخِلْنِى مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِى مُخْرَجَ صِدْقٍ *"Şöyle de: "Rabbim, beni sıdk ve selâmet girdirilişiyle girdir, sıdk çıkarışıyla çıkar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Biz, Hak Teâlâ'nın, *"Yakında seni, neredeyse, bu yerden çıkarmak için her halde rahatsız edecekler"* (İsra, 76) âyetinin tefsiri hususunda şu iki görüşü zikretmiştik:

1) Bununla, Mekke kâfirlerinin, Hz. Muhammed (s.a.s)'i Mekke'den çıkarma hususundaki gayretleri kastedilmiştir.

2) Bununla şu kastedilmiştir: "Yahudiler ona, "Sana yakışan, Medine'den Şam'a gitmektir" demişlerdi. Cenâb-ı Hak da ona, "Namazını kıl, Allah'a ibadetle Meşgul ol. O cahillerin sözüne iltifat etme. Çünkü senin yardımcın ve destekçin benim" buyurmuştu. İşte bundan sonra Allahu Teâlâ bu âyette yeniden o hadiseden bahsetmiştir. Binâenaleyh o âyeti, Mekke kâfirlerinin, Hz. Peygamber'i Mekke'den çıkarma gayretleri manasına alırsak, bu âyetin manası şöyle olur: "Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e Medine'ye hicret etmesini emrederek, ona, *"Rabbim, beni sıdk ve selamet girdirilişiyle girdir"*, yani Mekke'den Medine'ye, sıdk çıkarışıyla çıkar" demesini buyurmuştur. Bu aynı zamanda **Hasan el- Basri** ve **Katâde**'nin de görüşüdür. Ama biz o âyeti, Yahudîlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'e Medine'den çıkıp Şam'a gitmesini tavsiye etmeleri manasına alır ve Hz. Peygamber'in de, Medine'den çıktığını, sonra Allahu Teâlâ'nın ona Medine'ye geri dönmesini emrettiği manasında tefsir edersek, bu âyetin manası da şöyle olur: "Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye döndüğünde, "Rabbim, beni sıdk ve selamet girdirişiyle, Medine'ye girdir ve sıdk çıkarılışıyla beni Medine'den Mekke'ye çıkar, yani bana Mekke'nin fethini müyesser kıl" demiştir.

Âyetin tefsiri ile ilgili şöyle bir **üçüncü görüş** vardır ki bu, öncekilerden daha mükemmeldir: Bu şu manayadır: "Ey Rabbim, beni namazıma

5 **Vahidî** bu izahı ile, bu hususdaki rivayetlerin uydurma olduğunu anlatmak istiyor. Yoksa **İbn Mes'ud** ve **Mücâhid**'i itham için bunları söylemiyor (Ç.).

sıdk girdirişiyle girdir ve namazımdan sıdk, ihlâs, zikrinde bulunma ve şükrünü edâ etme ile birlikte çıkar."

Dördüncü görüş: Bu görüş, yukarıda geçen görüşlerden daha güzeldir. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Ey Rabbim, beni, dinini ve şeriatini edâ etme hususunda, onların gereklerini hakkıyla yerine getirmeye sok ve beni onları ifâ ettikten sonra, üzerimde onlarla ilgili hiçbir kovuşturma ve soruşturma bırakmaksızın onlardan çıkar."

Beşinci görüş: Bu da öncekilerden daha güzeldir. Buna göre mana, "Ey Rabbim, beni, tevhidin, tenzihin ve kutsiyyetin delillerinin denizine sok, sonra beni delilin gösterdiği şeyi tanımanın ışığına ulaştıracak olan delillerle daha fazla meşgul olmaktan çıkar, medlûlün (Allah'ın) marifetinin ışığına gark et; yine beni sonradan var olanların, sonradan var olma delilleri hususunda düşünmekten kurtarıp, çokluktan ve değişikliklerden münezzeh olan o tek ve bir olan (Allah'ı) bilmeye (marifetullaha) gark et" şeklindedir.

Altıncı görüş: Bu şu manayadır: "Beni, içine sokacağın her şeye, kullukta sâdık ve marifetine dalmış olarak sok, yine içinden çıkaracağın her şeyden de, kullukta, marifetullahta ve muhabbetullahta sâdık olarak çıkar." Bundan murat, kulluğun bütün giriş çıkışlarda, hareket ve sükûnlarda devam etmesini istemektir.

Yedinci görüş: Bu, "Beni, kabre doğru bir girdirişle girdir, yine kabirden, doğru (sâdık bir) çıkışla çıkar" demektir.

İkinci bahis: Mîm'in zammesiyle, "**müdhal**" kelimesi, tıpkı "**idhâl**" gibi bir mastardır. Nitekim Arapçada, "اَدْخَلْتُهُ مُدْخَلًا" denilir. Bu tıpkı, "اَنْزِلْنِى مُنْزَلًا" (Mü'minûn, 29) âyetinde olduğu gibi (mef'ûl-ü mutlaktır). "**Müdhal**" ve "**muhrac**" kelimelerinin "**sıdk**" kelimesine izafetleri ise, bu giriş ve çıkışı övmek içindir. Buna göre sanki Hz. Peygamber (s.a.s), Allahu Teâlâ'dan, kendisinde hoşlanmadığı hiçbir şey olmayan güzel bir girdiriliş ve güzel bir çıkarılış istemiştir.

Hz. Peygamber'e Verilen Hüccet

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَاجْعَلْ لِى مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا *"Bana hakkıyla yardım edecek bir hüccet ver"* demesini emretmiştir. Bu, "sayesinde, bana muhalif olanların hepsine karşı, bana destek olacak apaçık bir beyyine, bir hüccet ver" demektir. Velhasıl Hz. Muhammed (s.a.s), Allahu Teâlâ'dan, muhalif olanlara karşı, hüccet, güç ve kudret vermek suretiyle desteklemesini

istemiştir. Allahu Teâlâ da, duasına icâbet etmiş ve O'na, mutlaka insanlardan koruyacağını bildirerek, *"Allah seni insanlardan koruyacak"* (Maide, 87); *"Felaha, ancak Allah'ın hizbi, (taraftarları) ereceklerdir"* (Mücâdele, 22) ve *"O hak dini, bütün dinlere galip getirecek"* (Saff, 9) buyurmuştur.

Hak Geldi, Batıl Gitti

Hz. Peygamber (s.a.s), Allahu Teâlâ'dan yardım isteyince, O da O'nun duasını kabul ettiğini bildirerek, وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ *"De ki, "Hak (yani Allah'ın dini ve şeriatı) geldi; batıl (yani Allah'ın dininin dışındaki bütün din ve şeriatler) zâil oldu"* buyurmuştur. "**Zehaka**" yok olup gitti, yıkıldı, geçersiz oldu" demektir. Bu, "öldü" manasında kullanılan "زَهَقَتْ نَفْسُهُ" deyimine dayanır. **İbn Mes'ûd** (r.a)'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Fetih günü Mekke'ye girdiğinde Beytullah'ın etrafında 360 put vardı. O, elindeki değnek ile onlara dürtüyor, *"Hak geldi, batıl zâil oldu"* diyor ve bunun üzerine o put, yüz üstü düşüyordu."

Cenâb-ı Hak, إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا *"Şüphesiz ki bâtıl, hep zâil olacaktır"*, yani, "Batıl için bir müddet devlet ve saltanat olsa bile devam etmez, en süratli bir biçimde zâil olur" buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

Kur'an Şifa ve Rahmettir

وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَآءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ ۙ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَارًا ﴿٨٢﴾ وَاِذَآ اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَا بِجَانِبِهٖ ۚ وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُسًا ﴿٨٣﴾ قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهٖ ۗ فَرَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْدٰى سَبِيلًا ﴿٨٤﴾

"Biz Kur'ân'dan, mü'minler için şifa ve rahmet olan şeyleri, parça parça indiriyoruz. Zâlimlerin ise ancak ziyanını artırır. İnsana nimet verdiğimiz zaman, (zikrullahtan) yüz çevirir, yan çizer. Ona şer dokununca da pek ümitsiz olur. De ki: "Her biri kendi asli tabiatına göre hareket eder. O halde kimin daha doğru yolda bulunduğunu Rabbin daha iyi bilir" (İsra, 82-84).

Bil ki Cenâb-ı Hak, ilâhiyat, nübüvvet, haşr, meâd, ba's, kaza ve kaderin mevcudiyeti meselelerini tafsilatlı bir biçimde açıklayıp, bundan sonra

namazı emrederek ondaki sırlara dikkat çekince ve bunların hepsi de Kur'ân'da zikredilmiş olunca, bütün bunların peşinden, Kur'ân'ın şifâ ve rahmet olduğunun açıklanmasını getirmiş ve وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ *"Biz Kur'ân'dan, şifa ve rahmet olan şeyleri, parça parça indiriyoruz"* buyurmuştur. Burada "min" harf-i cerri, ba'ziyyet (kısım) ifade etmemekte olup, aksine "cins" manası için getirilmiştir. Tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ *"O halde murdardan, putlardan kaçının, uzaklaşın"* (Hacc, 30) âyetinde olduğu gibi. Buna göre âyetin manası, "Biz, bir Kur'ân olan bu cinsten, bir şifa olan şeyler indiriyoruz. Binâenaleyh, Kur'ân'ın tamamı, mü'minler için bir şifâdır" şeklinde olur. Bil ki Kur'ân, ruhanî hastalıklara karşı bir şifadır; yine o, maddî, cismanî hastalıklara karşı da bir şifadır.

Ruhî Hastalıklara Şifa Olması

Onun, ruhanî hastalıklara karşı bir şifa olmasına gelince: Bu, aşikâr ve bellidir. Çünkü, ruhanî hastalıklar iki çeşittir: Batıl itikatlar ve kınanmış, zemmedilmiş huylar, ahlâk... Bâtıl itikatlara gelince: Fesat ve bozukluk bakımından bunların en ileri derecede olanları, ilahiyat, nübüvvet, âhiret ve kaza-kaderle ilgili bozuk ve fasit inançlardır. Kur'ân, bu konularda, batıl görüşleri de iptal edecek olan şeyleri kapsamaktadır. Ruhî hastalıkların en kuvvetlisi, bu konulardaki hatalar olunca; Kur'an-ı Kerim de bu bâtıl inanışlarda bulunan gizli ve bâtınî ayıp ve kusurları ortaya çıkaran delilleri ihtiva edince, şüphesiz Kur'ân-ı Kerim, bu tür ruhanî hastalıklara karşı bir şifa olmuş olur.

Kınanmış olan ahlâk ve huylara gelince, Kur'ân-ı Kerim, bunların açıklanmasını, onda bulunan mefsedetlerin tanıtılmasını ve üstün, fadıl ve mükemmel huylar ile methedilmiş olan amellere irşâd edip yol göstermeyi de ihtivâ etmektedir. İşte Kur'ân-ı Kerim, bu nevi hastalığa karşı da bir şifâ olmuş olur. Böylece, Kur'ân-ı Kerim'in, ruhanî bütün hastalıklara karşı şifâ olduğu kesinlik kazanmış olur.

Bedenî Hastalıklara Şifa Olması

Kur'ân'ın cismanî ve maddî hastalıklara karşı şifâ olmasına gelince, bu böyledir, çünkü, bereketini umarak Kur'ân okumak pek çok hastalığı men etmektedir. Filozoflardan ve tılsımcılardan büyük bir topluluk, bilinemeyen ve manası anlaşılamayan pek çok efsun, rukye ve duâların okunmasının, faydalar temin edip zararları da savuşturma hususunda pek çok büyük tesirleri olduğunu beyân edip açıklayınca, Allah'ın celâl ve kibriyasının

zikrini, mukarreb meleklerin ta'zîm ve tebcilini, azgın kimseler ve şeytanların da tahkîr edilip zelil kılınmasını kapsayan bu yüce Kur'ân'ın okunması, dinî ve dünyevî faydaları eda etmeye haydi haydi sebep ve vesile olur. Söylediğimiz bu şey, Hz. Peygamber'den rivayet edilen şu hadisle de kuvvetlenmektedir. O şöyle buyurmuştur: مَنْ لَمْ يَسْتَشْفِ بِالْقُرْآنِ فَلَا شَفَاهُ اللهُ تَعَالَى *"Kim Kur'ân'ı vesile ederek şifa istemezse, Allahu Teâlâ o kimseye şifâ vermesin!"*[6]

Kur'ân'ın Rahmet Olması

Kur'ân'ın mü'minler için rahmet olmasına gelince: Bil ki biz, daha önce, insanların ruhlarının, batıl inançlar ve bozuk ahlâklar sebebiyle, hasta olduklarını beyan etmiştik. Kur'ân da iki kısımdır. Bir kısmı, sapıkların şüphelerinden ve batıldan yana olanların batılı süslemelerinden kurtulmayı sağlar ki bu, şifâdır. Bir kısmı da, yüce ilimleri ve insanın, sayesinde Rabbu'l-âlemîn'in civârına ulaşacağı ve böylece mukarreb melekler zümresine karışacağı üstün ahlâkı elde etme yollarını öğrenmeyi sağlar ki, bu da rahmettir. Hastalığı gidermek, sıhhati temin edecek şeyleri tamamlamaya gayret etmekten daha önce olduğu için, Cenâb-ı Allah da bu âyette, önce şifâdan bahsetmiş, sonra, bunun peşinden de rahmetten söz etmiştir. Bil ki Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ın, mü'minler için bir şifâ ve bir rahmet olduğunu beyan edince, onun, zâlimler için bir hüsran ve dalâlet sebebi olduğunu da açıkladı. Zâlimlerden murat, müşriklerdir. Bu böyledir, çünkü Kur'ân'ı dinlemek, onların gazabını, kinini ve hasedini arttırmaktadır. Bu kötü ahlâk da onları, batıl amellere yöneltir ve bu kötü huyların, ruhlarının ta içinde kuvvet bulup kök salmasını arttırır. Sonra bu kötü ve nefsanî ahlâk, bozuk amellere sevk etmeye devam eder. Bu amelleri yapmak da, o kötü ahlâkı kuvvetlendirir. İşte böylece Kur'ân, o sapık müşriklerin horluk, dalâlet, fesât ve azap derecelerinin artmasına bir sebep olmuş olur.

Hak Teâlâ sonra, bu sapık cahillerin, dalâlet vadilerine, horlanma ve azaba uğrama makamlarına düşmelerine sebep olan esas şeyi zikreder ki, o da dünya sevgisi; mal, mevki tutkusu ve bunların ancak kendi gayret ve çabalarıyla meydana geldiğine, o ilgili kimselerin inanmasıdır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ *"İnsana nimet verdiğimiz zaman, (zikrullahtan) yüz* çevirir, yan çizer" buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

---

6 **Kenzu'l-Ummal,** 10/28106

Nimet Zamanında Şükürden Yüz Çeviren İnsan

Birinci bahis: İbn Abbas (r.a), "Burada bahsedilen "insan", **Velîd İbn el-Muğire**'dir" demiştir. Bu, uzak bir ihtimaldir. Aksine bundan murat, insan türünün halinin, maksadına ulaşıp gayesini elde ettiğinde gurura kapılıp, Allah'a ibadetten habersiz, O'na itaat hususunda da serkeş bir hale gelmek olduğunu beyân etmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Çünkü insan, kendisini ihtiyaçtan müstağni gördü diye, azar..."* (Alâk, 6-7) buyurmuştur.

"Neâ" Kelimesindeki Kıraat Farkları

İkinci bahis: Âyetteki **"a'rada"** kelimesi, sırtını döndü; yani, "sırtını başka bir yöne çevirip, sıvışıp gitti; uzaklaştı" anlamındadır. **"Neâ"** kelimesi Arapçada "uzaklaştı" anlamındadır. Bir şeyden yüz çevirmek de, o şeye yüzünü yan çevirmektir, deyimi, نَاٰى بِجَانِبِهِ "ona yanını döndü ve sırtını çevirdi; büyüklenmek istedi" demektir. Zira böyle, yapmak büyüklük taslayanların adetidir. **"Neâ"** kelimesinin birçok okunuş şekilleri bulunmaktadır:

1) Nûn ve hemzenin fethasıyla okumak olup, bu, âmmenin, ekseri kıraat âlimlerinin okumasıdır. Secde Sûresi'ndeki kelime de böyle okunur. Bu, daha çok görülen kullanış şeklidir. **"Ne'y"**, kelimesi, "uzaklık" anlamındadır. "Uzaklaştı" anlamında da **"neâ"** denilir.

2) **İbn Âmir,** bu kelimeyi "نَاءَ" **(Nâe)** şeklinde okumuştur. Bunun iki izahı bulunmaktadır:

a) "رَاٰى" (gördü) anlamında "رَاءَ" **(Râe)** denildiği gibi, lâmel fiilinin aynel fiilden önce bulunmasıdır.

b) Bunun, نَهَضَ "kalktı" anlamında olan "نَأَىَ" olması

3) **Hamza** ve **Kisâî**, iki fethanın da imâlesiyle (kesreye benzetilmesiyle) okumuşlardır. Çünkü onlar, "نَاٰى"deki hemzeyi imâle ile okumuşlar, sonra da nûn'u, kesreye tâbî kılarak "رَاَىَ"nın imâleli okunması gibi, kesreli okumuşlardır.

4) **Ebû Amr, Ebu Bekr**'in rivayetine göre **Âsım, Kisâî**'den rivayetle **Nâsır** ve **Hamza,** nûn'u fethalı ve hemzeyi de imâleli okumak şeklindeki aslına uygun olarak, bu kelimeyi, nûn'un fethası ve hemzenin kesresiyle okumuşlardır.

Musibet Esnasında Ümitsiz Olan İnsan

Cenâb-ı Hak sonra وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُسًا *"Ona şer dokununca da, pek ümitsiz olur"* buyurmuştur. Yani, "ona bir fakirlik veya hastalık veya belâlardan

bir belâ gelip çatarsa, Allah'ın rahmetinden tamamen ümidini keser. Oysaki, Allah'ın rahmetinden ancak kâfirler ümidini keser" demektir. Velhasıl, insan, bir nimete ve kudrete ulaşırsa, ona aldanır da Allah'ı zikretmeyi unutur. Ve eğer, dünyadan mahrumiyet içine düşerse, onu üzüntü ve hüzün kaplar ve bundan böyle, hep Allah'ı zikreder. İşte bu miskin, Allah'ı zikirden ebedî olarak mahrumdur. Bunun bir benzeri de, *"Ama insan, ne zaman Rabbi onu imtihan edip de kendisine kerem eder, nimetler verirse, "Rabbim beni şerefli kıldı" der. Fakat ne zaman da onu deneyerek, ona olan rızkını daraltırsa, şimdi de, "Rabbim beni alçalttı" der"* (Fecr, 15-16) âyetleridir. Şu âyet de böyledir: *"Hakikat şu ki: İnsan, hırsına düşkün yaratılmıştır. Kendisine şer dokundu mu feryadı basandır, ona hayır dokununca da çok cimridir"* (Meâric, 19-21).

Herkes Şâkilesine Göre Amel Eder

Cenâb-ı Hak daha sonra, قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهِ *"De ki: "Her biri kendi şâkilesine göre hareket eder"* buyurmuştur. **Zeccâc, "Şâkile,** yol, mezhep demektir. Bunun delili şudur: Arapçada, "**Hazâ tarîkun zû şevâkile**" denilir ki, bunun manası, "Bu, kendisinden tali pek çok yollar ayrılan bir yoldur" şeklindedir" demiştir. Bence, âyetten muradın bu mana olduğunu destekleyen başka bir şey de âyetteki, *"O halde kimin daha doğru yolda bulunduğunu Rabbin daha iyi bilir"* ifadesidir. Bu hususta başka bir izah da şudur: Bundan murat, şu manadır: "Herkes, kendi nefis cevherinin şâkilesine, kalıbına; ruhuna muktezasına göre amel eder. Eğer nefsi aydınlanmış, hayırlı, temiz ve ulvî, yüce bir nefis ise, ondan, faziletli ve kıymetli ameller sudûr eder. Yok eğer nefis, bulanık, adi, kötü, sapıtmış ve zulmanî, kararmış ise, ondan da, kötü ve değersiz fiiller sâdır olur.

Ben derim ki: Akıllı kimseler, insan ruhlarının (nefislerinin), mahiyetleri bakımından farklı olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları: "Onlar, mahiyetleri bakımından muhteliftir. Fiillerinin ve durumlarının değişik oluşu, cevherlerinin ve mahiyetlerinin değişik olması sebebiyledir" derlerken, bazıları da: "Onlar, mahiyetleri bakımından müsavidirler. Fiillerinin değişik olması, mizâc ve alışkanlıklarının değişik olması sebebiyledir" derler.

Bence, tercihe şayan olan birinci görüştür. Kur'ân da bunu bildirmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, geçmiş olan âyet-i kerimelerde, Kur'ân'ın bazı insanlara nispetle şifa ve rahmet; diğer bazı kimselere nispetle de, hüsran

ve horluğu ve hakirliği ifade ettiğini beyan etmiştir. Sonra bunun peşinden, *"De ki: "Her biri kendi şâkilesine göre hareket eder"* buyurmuştur. Bu, "O temiz nefislere uygun olan ve yakışan, onlarda, Kur'ân vesilesiyle, zekâ ve kemâl eserlerinin ortaya çıkmasıdır. Bu bulanık nefislere yakışan ise, onlarda, Kur'ân sebebiyle, horluk, hakirlik ve dalâl, sapıklık eserlerinin ortaya çıkmasıdır. Nitekim, güneş de, tuzu sertleştirip kurutur, yağı eritir; çamaşırcının yıkadığı elbiseleri beyazlaştırır, yüzünü de karartır" demektir. Bu sözden maksat ancak, eğer ruhlar ve nefisler mahiyetleri bakımından çeşitli olup bazısı aydınlanmış ve saf, kendisinden, Kur'ân vesilesiyle nûr üstüne nûr ortaya çıkar; bazısı da bulanık ve karanlık olup, kendisinden Kur'ân sebebiyle, dalâlet üzerine dalâlet, cezâ üstüne cezâ sudûr eder bir halde olursa, tamamlanır.

Rûh Hakkında

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ ۖ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى وَمَآ اُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِيلًا ﴿٨٥﴾

"Sana rûhu sorarlar. De ki: "Rûh Rabbimin ermindendir. (Zaten) size az bir ilimden başkası verilmemiştir" (İsra, 85).

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyeti, *"Her biri kendi şâkilesine göre amel eder"* ifadesi ile bitirip, biz de bundan muradın, ruhların kendilerinden sudûr eden fiillere benzemesi manası olduğunu söyleyince, bu âyette de rûhun mahiyetinden ve hakikatinden bahsetmek gerekmiştir. İşte bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s)'e rûhu sormuşlardır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirlerin, bu âyette bahsedilen rûh hakkında çeşitli görüşleri olup, onlardan en açığı şudur: "Bununla, hayat sebebi olan rûh kastedilmiştir. Rivayet edildiğine göre Yahudiler, Kureyş'e şöyle dediler: "Muhammed (s.a.s)'e şu üç şeyi sorun, eğer size ikisinin cevabını verir, üçüncüsünde susarsa, bilin ki o peygamberdir: Ona **Ashab-ı Kehf**'i, **Zülkarneyn**'i ve rûhu sorun." Onlar da, Hz. Peygamber (s.a.s)'den bu üç şeyi sordular. Hz. Peygamber (s.a.s), *"Size, bunları yarın cevaplayayım"* buyurdu. Bunun üzerine vahiy kırk gün kadar kesildi. Daha sonra vahiy yeniden başladı ve Cenâb-ı Hak, *"Hiçbir şey hakkında ben bunu mutlaka yarın yapacağım" deme. Ancak*

Allah'ın dilemesi müstesna (yani inşaallah demen müstesnâ)" (Kehf, 23-24) âyetini indirdi. Daha sonra Hz. Peygamber onlara, **Ashab-ı Kehf** ve **Zülkarneyn Kıssaları**'nı anlattı, ama rûhtan bahsetmedi. İşte bu hususta Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sana rûhu sorarlar. De ki: "Rûh Rabbimin ermindendir"* âyeti indi. Cenâb-ı Allah böylece insanların akıllarının, rûhun hakikatini anlamaktan aciz olduğunu beyân etmiştir. Bunun peşinden de, *"Zaten size az bir ilimden başkası verilmemiştir"* buyurmuştur."

Rûh Âyeti Hakkındaki Meşhur Sebeb-i Nüzûlün Eleştirilmesi

Bazı kimseler bu rivayeti birkaç bakımdan tenkit etmişlerdir:

1) Rûh, Cenâb-ı Hak'tan daha yüce ve büyük bir şey değildir. Binâenaleyh Allah'ı bilip tanımak mümkün iken, hatta bizzat tahakkuk etmiş iken, rûhu tanımaya ne mânî var?

2) Bu rivayete göre Yahudiler gûya "Eğer, **Ashab-ı Kehf**'ten ve **Zülkarneyn**'den bahseder de rûh konusunda cevap vermez ise o, peygamberdir" demişler. Bu, akıl almaz bir söz. Çünkü **Ashab-ı Kehf** ve **Zülkarneyn Kıssaları,** anlatılagelmekte olan iki hadisedir. Bu tür hadiseleri anlatmak, kişinin peygamberliğine delil olamaz. Hem sonra Hz. Peygamber'in anlatacağı bu kıssalar, ya onun peygamber olduğunu bilmezden önce veya bildikten sonra nazar-ı dikkate alınır. Binâenaleyh eğer bu onun peygamberliğini bilip inanmazdan önce olursa, onlar onu yalanlarlar. Yok eğer bu onun peygamberliğini bilip inandıktan sonra olursa, zaten bunları anlatmazdan önce onun peygamberliği bilinmiş olur. Dolayısıyla bunları anlatmasının (bu hususta) bir tesiri olmaz. Hz. Peygamber'in rûhun hakikati konusunda cevap vermemesini, onun peygamberliğine delil tutmak da tuhaf bir şeydir.

3) Rûh meselesini, hem felsefecilerin ve kelamcıların en aşağıları bile bilir. Binâenaleyh eğer Hz. Peygamber (s.a.s): "Ben onu bilemem" demiş olsaydı, bu, ona karşı büyük bir nefreti ve hakareti gerektirirdi. Çünkü böylesi meseleleri bilememek, herhangi bir insan için bile, bir küçüklük ve eksiklik sayılır. Ya en âlim ve en fazıl o peygamber için ne sayılır!

4) Allahu Teâlâ, O'nun hakkında, *"Rahman, Kur'ân'ı (O'na) öğretti"* (Rahmân, 1); *"Allah sana bilmediklerini öğretti. Allah'ın senin üzerindeki lütf-u inâyeti çok büyüktür"* (Nisa, 113); *"Rabbim, benim ilmimi artır" de"* (Tâhâ,114) buyurmuştur. Kur'ân hakkında da, *"Yaş, kuru her şey apaçık bir kitaptadır"* (En'am, 59) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) اَرِنَا الْاَشْيَاءَ

كَمَا هِيَ *"Ey Rabbim, eşyanın (her şeyin) hakikatini bize olduğu gibi (her nasılsa öyle) göster"* demiştir. Binâenaleyh hali ve mertebesi böyle olan bir kimseye, halkın çoğunluğunun bildiği rûh meselesini, "Ben bilmiyorum" demesi nasıl uygun düşer? Aksine bize göre tercihe şayan olan şudur: Onlar, Hz. Peygamber'e rûhu sordular, O da onu en güzel bir biçimde açıklayarak cevap verdi. Bunu şu şekilde izah edebiliriz:

Âyette onların Hz. Peygamber'e rûhu sordukları bildirilmektedir. Rûhu sorma çok değişik şekillerde olabilir. Meselâ:

a) "Rûhun mahiyeti nedir? O, yer tutan bir varlık mıdır, yoksa bir mekânda (yerde) bulunan, oraya hâil (dahil) olan bir şey midir; yoksa, yer tutmayan ve bir yerde hâil (dahil) olmayan bir şey midir?" denilebilir.

b) "Rûh, kadîm midir, hâdis midir?" denilebilir.

c) "Rûhlar, bedenlerin ölümünden sonra bâkî kalırlar mı, yoksa onlar da fânî olurlar mı?" denilebilir.

d) "Rûhların saîd (mutlu) veya şakî (mutsuz) oluşları ne demektir?" denilebilir. Velhasıl ruhlarla ilgili olarak sorulabilecek şeyler ve konular pek çoktur. O halde âyetteki, *"Sana rûhu sorarlar"* ifadesinde, onların bu bahsettiğimiz hususları mı, yoksa başka hususları mı sorduklarına dâir bir delâlet yoktur. Ancak Allahu Teâlâ, bu soruya cevap olarak, *"Rûh Rabbimin emrindendir"* demesini emretmiştir. Bu cevap ise, yukarıda bahsettiğimiz, o meselelerden sadece şu ikisini ilgilendirir:

a) Rûhun mahiyeti, konusu,

b) Rûhun kadîm mi hâdis mi olduğu konusu.

Birinci konuya gelince, kâfirler, "Rûhun hakikati ve mahiyeti nedir? O, bedenin içinde bulunan bir cisim mi, bedenin tabiat ve karışımlarından meydana çıkan bir şey mi; yoksa bedenin, mizaç ve terkibinin bizzat kendisi mi, yoksa bu bedende bulunan başka bir âraz (sıfat) mı, yahut da bu cisimlerden ve ârazlardan (sıfatlardan) başka bir varlık mı?" demişlerdi. Allahu Teâlâ da buna, rûh, bedenden ve ârazlarından (sıfatlarından, hallerinden) başka bir şeydir. Çünkü bu maddeler, anâsır-ı erbaadan ve karışımların bir araya gelmesinden meydana gelmiş şeylerdir. Ama rûh böyle değildir. Aksine o, basit (tek), mücerred (soyut) bir cevherdir, Cenâb-ı Hakk'ın كُنْ فَيَكُونُ *"(Allah) "ol" der, o da oluverir"* âyeti mûcibince meydana gelmiş bir varlıktır" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine kâfirler, "öyle ise rûh,

niçin madde ve ârazlardan başka bir şey olmuştur?" dediklerinde de, Allahu Teâlâ, "O, Allah'ın emri, var etmesi ve beden için canlılığı sağlamada tesirli kılması ile meydana gelmiş bir varlıktır" diye cevap vermiştir. Binâenaleyh bir şeyin hususî hakikatini bilmemek, onu inkâr etmeyi gerektirmez. Çünkü eşyanın (varlıkların) hakikat ve mahiyetlerinin çoğu bilinememektedir. Çünkü biz, "Sekencebin şurubunun safrayı kesen bir özelliği olduğunu biliyoruz. Ama onun mahiyetini ve hakikatini öğrenmek istediğimizde, bunu bilemiyoruz. Binâenaleyh mahiyetlerin ve hakikatlerin pek çoğunun meçhul olduğu sabittir. Bunların bilinmeyişi, onları yok saymayı gerektirmez. İşte burada da böyledir ve âyetteki, *"(Zaten) size az bir ilimden başkası verilmemiştir"* buyruğu ile anlatılan da budur.

Emr Kelimesinin İzahı

İkinci bahis: "**Emr**" kelimesi, bazen fiil, iş manasına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Firavun'un emri, yani işi, hiç de dürüst değildir"* (Hûd, 97) ve *"Emrimiz, yani fiilimiz geldiğinde, o memleketin üstünü altına getirdik"* (Hûd, 82) buyurmuştur. O halde, âyetteki, *"Rûh Rabbimin emrindendir"* ifadesi, "Rabbimin işleri cümlesindendir" manasındadır. Bu şekildeki ifade, kâfirlerin, rûhun kadîm mi hâdis mi olduğunu sorduklarını ve Cenâb-ı Hakk'ın buna, "Hayır aksine rûh hâdis (sonradan olma)dır. Ancak Allah'ın fiili, var etmesi ve yaratmasıyla meydana gelmiştir" diye cevap verdiğini göstermektedir. Cenâb-ı Hak sonra da, rûhun hâdis olduğuna, *"Size az bir ilimden başkası verilmemiştir"* ifadesi ile hüccet getirmiştir. Yani, "Ruhlar, fıtratlarının başlangıcında ilimlerden ve bilgilerden uzaktırlar. İlimler ve bilgiler onlarda sonradan meydana gelmiştir. Binâenaleyh o ruhlar, devamlı bir halden bir hale geçmekte ve noksanlıktan kemâle doğru terakki etmektedirler. Böyle değişmek ve terakki etmek ise, hâdis (sonradan) oluş emarelerindendir. Binâenaleyh, *"De ki: "Rûh Rabbimin emrindendir"* ifadesi, kâfirlerin Hz. Peygamber'e "Rûh, hâdis (mahlûk) mudur?" diye sorduklarına ve onun da, "Evet o hâdistir. Allah'ın yaratması ve var etmesiyle meydana gelmiştir" diye cevap verdiğine delâlet eder. İşte, *"De ki: "Rûh Rabbimin emrindendir"* cümlesinden kastedilen budur. Cenâb-ı Hak daha sonra da, rûhların halden hale değişmelerini hâdis oluşlarına delil getirmiştir. İşte âyetteki, *"(Zaten) size az bir ilimden başkası verilmemiştir"* cümlesiyle de bu kastedilmiştir. Bu konuda söyleyeceğimiz bundan ibarettir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bu mesele, âyette bahsedilen "**rûh**" hakkındaki diğer görüşlerin zikredilmesi hakkındadır. Bil ki insanlar, yukarıda bahsedilenlerden başka çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir:

Ruhtan Maksadın Kur'ân Olması İhtimali

Birinci görüş: Bu görüşe göre âyetteki "**rûh**" ile, Kur'ân kastedilmiştir. Şöyle denilmiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'i, birçok âyette "**rûh**" diye adlandırmıştır. Binâenaleyh bu âyette sorulan "**rûh**"un, Kur'ân olması uygundur, öyle ise bu hususta şu iki noktayı mutlaka izah etmek gerekir:

a) Allah'ın, Kur'ân'ı "**rûh**" diye adlandırmış olduğuna şu âyetler delâlet etmektedir: *"İşte böylece sana, katımızdan bir rûh vahyettik"* (Şûra, 52); *"O, emri ile, melekleri "rûh" ile indirir"* (Nahl, 2). Bir de Kur'ân'ı "Rûh" diye adlandırmasının sebebi şudur: Çünkü Kur'ân ile ruhların ve akılların hayatiyyeti gerçekleşir. Zira Kur'ân sayesinde marifetullahı, melekleri, kitapları ve peygamberleri tanıma, bilme gerçekleşir. Ruhlar ise ancak bu bilgilerle hayat bulur. Bu konuyu, *"O emri ile, melekleri "rûh" ile indirir"* (Nahl, 2) âyetinin tefsirinde ele almıştık.

b) Bu âyette sorulan rûhun Kur'ân olması daha uygundur. Çünkü daha önce, *"Biz Kur'ân'dan mü'minler için şifa ve rahmet olan şeyleri parça parça indiriyoruz"* (İsra, 82) âyetinde Kur'ân'dan bahsedilmişti. Daha sonra gelecek olan, *"Andolsun ki sana vahyettiğimizi de dilersek gideririz. De ki: "Andolsun, insanlar ve cin, şu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek için bir araya toplansa ve birbirlerine yardımcı olsalar bile, yine de onun benzerini getiremezler"* (İsra, 86-88) âyetlerinde de Kur'ân'dan bahsedilmektedir. Binâenaleyh rûhla ilgili bu âyetin öncesi de sonrası da Kur'ân ile ilgili olunca, Kur'ân âyetlerinin bir birlik ve ahenk arz etmiş olması için, bu "**rûh**" ile de Kur'ân'ın murat edilmiş olması gerekir. Bu böyledir. Çünkü müşriklerin, Kur'ân işini akılları almamış ve onun şiir mi, kehânet (sihir) cinsinden bir şey mi olduğunu sormuşlar. Allahu Teâlâ da onlara, "Bu, benim emrim (işim), vahyim ve indirmem (tenzilim) ile ortaya çıkmış bir sözdür" diye cevap vermiş, yani, *"De ki: "Rûh Rabbimin emrindendir"*, yani "Kur'ân Rabbimin emri ile ortaya çıkmış olup, beşer sözü cinsinden değildir" de" buyurmuştur.

Ruhtan Maksadın Melek Olması İhtimali

İkinci görüş: Âyette sorulan rûh, gök meleklerinden bir melektir ki bu, kuvvet ve kudret bakımından en büyük melektir. İşte Hak Teâlâ'nın, *"O gün rûh ve melekler saf halinde ayakta dururlar"* (Nebe', 38) âyetinde bahsedilen rûh budur. **Hz. Ali** (r.a)'den şunu nakletmişlerdir: "Bu, yetmiş bin yüzü, her yüzünde yetmiş bin yüzü, her yüzünde yetmiş bin dili, her dilinde, yetmiş bin lisanı bulunan bir melektir. O, bütün bu dilleri ve lisanlarıyla Allah'ı tesbih eder. Allahu Teâlâ, onun her tesbihinden, kıyamete kadar diğer meleklerle birlikte uçan bir melek yaratır." Bu görüşte olanlar, "Allahu Teâlâ, Arş'tan sonra, bu melekten daha büyük bir varlık yaratmamıştır. Eğer bu melek, yedi göğü, yeri ve bunların içinde bulunanları bir lokmada yutmak istese, yutabilirdi."

Birisi şöyle diyebilir: "Bu görüş zayıftır. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

1) Bu kadar tafsilatı, **Hz. Ali** bildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) haydi haydi bilirdi. Öyle ise, bunu müşriklere niçin söylemedi? Hem sonra **Hz. Ali**'ye vahiy gelmemişti. Binâenaleyh o bu bilgiyi, Hz. Peygamber (s.a.s)'den almıştır. Neden Hz. Peygamber (s.a.s), bu açıklamayı **Hz. Ali**'ye yapmış da başkalarına yapmamıştır.

2) O melek, tek bir canlı ve tek bir akıllı varlık idi ise, ona bu kadar dil vermede bir fayda yoktur. Eğer dillerinden ve lisanlarından her birini konuşan, ayrı bir canlı varlık ise, o tek bir melek olmaz, bir melekler topluluğu olmuş olur.

3) Bu, varlığı mechûl olan bir şeydir. Öyle ise Yahûdîler, onu nasıl sorabilirler? Fakat insanın hayat sebebi olan rûha gelince, bu insanlar tarafından tanınmamasının sebepleri çok olan bir şeydir. Binâenaleyh Yahûdîlerin sorusunun bununla ilgili olduğunu söylemek daha evla olur.

Ruhtan Cebrail Kastedilmiştir

Üçüncü görüş: Bu, **Hasan el-Basrî**'nin ve **Katade**'nin görüşüdür. Buna göre, âyette bahsedilen "rûh" Cebrâil (a.s)'dir. Bunun delili, Cenâb-ı Allah'ın, onu, *"Bunu, Ruhu'l-Emîn, senin kalbine indirdi"* (Şuarâ, 193) ve *"Biz o (Meryem'e) ruhumuzu gönderdik"* (Meryem, 17) âyetlerinde rûh diye adlandırmış olmasıdır. Bu görüşü, Allahu Teâlâ'nın, bu âyette, *"De ki rûh Rabbimin emrindendir"* demiş olması da destekler. Yine Hak Teâlâ, **Cebrâil** (a.s)'in, *"Biz, ancak Rabbinin emri ile ineriz"* (Meryem, 64) dediğini nakletmiştir.

İşte bunun üzerine onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'e **Cebrâil**'in nasıl bir şey olduğunu ve kendisine nasıl vahiy getirdiğini sormuşlardır.

Dördüncü Görüş: Mücâhid şöyle demiştir: "Rûh, meleklerden olmayan ve insan şeklinde yaratılmış bir varlıktır. Bunlar yer içerler, bunların elleri, ayakları ve başları vardır." **Ebu Sâlih** şöyle demiştir: **"Ruh,** insan olmadığı halde, insana benzeyen varlıklardır." Ben, ne Kur'ân'da, ne de sahih hadislerde, bu görüşü ispat hususunda tutunulacak hiçbir şey bulamadım. Hem sonra bu da, yine meçhul olan bir şeydir. Bu sebeple, Yahûdîlerin sorusunun bununla ilgili olduğunu söylemek de uzak bir ihtimaldir. Binâenaleyh âyetteki "rûh"un tefsiri ile ilgili zikredeceğimiz şeyler, bu görüşlerdir. Doğruyu en iyi Allah bilir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İnsan Benliğinin Mahiyeti**

Bu mesele, insanın hakikatinin ne olduğu hususundaki görüşleri ortaya koyma ile ilgilidir. Bil ki burada insanın, kendisine "Ben" diye işaret ettiği bir şeyin olduğuna dâir zarurî bir bilgi vardır. İnsan, "Bildim, anladım, gördüm, duydum, tattım, kokladım, tuttum ve öfkelendim" dediğinde, bunlardan her birine, "Ben" zamiri ile işaret edilmiş olur. Binâenaleyh bu insan, ya cisimdir, ya ârazdır, ya cisim ile araz toplamı bir varlıktır, yahut cisim ve ârazdan başka bir şeydir, yahut da bu üçündendir. Bu taksimat, aklî bir taksimattır.

İnsanın Cisimden Başka Rûh Olduğunun Delilleri

Birinci Kısım: İnsanın cisim olduğunu söylemektir. Bu cisim, ya bu bünyenin kendisidir, veya bu bünyenin içinde bir cisimdir, yahut da bu bünyeden hariç bir cisimdir. İnsanın bu maddî bünye ve cisimden ibaret olduğunu, kelamcıların ekserisi söyler. Onlar şöyle derler: "İnsanı tarif etmek için, ne bir haddi, ne de bir resmi zikretmeye gerek yok. Aksine gerekli olan, şöyle demektir: İnsan, bu maddi bünye üzere yapılmış bir cisimdir." Bil ki bu söz bize göre batıldır. Bunu şu şekilde izah ederiz. Bu kelamcılar, "İnsan, gözle görülen şu maddî cisimdir" demişlerdir. Binâenaleyh biz, insanın şu bedenden ibaret olduğu ve insanın elle tutulur, gözle görülür şu varlıktan ibaret olduğu görüşünü çürüttüğümüzde, onların görüşlerinin yanlış olduğu ortaya çıkmış olur. İnsanın, bu maddî bedenden ibaret olmasının imkânsızlığına şunlar delâlet eder:

Birinci delil: Bu bedenin parçalarının, bazen artmak ve eksilmek suretiyle, bazen şişmanlamak ve zayıflamak suretiyle değiştiği hususunda

kesin bilgi vardır. Yine bu değişen şeylerin, geride kalanlardan başka olduğu hususunda zaruri bilgi vardır. Bu üç mukaddimenin toplamından, insan bu bedenden ibaret olmadığı hususunda kesin bilgi elde edilmiş olur.

İkinci delil: İnsanın fikri, belli bir işe yönelip, onunla meşgul olduğu anda, insan, bedeninin diğer uzuv, parça ve kısımlarından, kol ve bacaklarından habersiz olur. Binâenaleyh insan o anda, kendinden tam haberdar değildir. Bunun delili, insanın o esnada bazen, "Kızdım, arzu ettim, sözünü dinledim, yüzünü gördüm" diyerek, bununla kendisini kastetmesidir. Binâenaleyh o, o anda kendinin o belli zatını biliyor, ama bedeninin tamamından ve bazı uzuvlarından habersiz olabiliyor. Böylece bilinen, bilinmemiş oluyor. Binâenaleyh insanın, bu bedeninden ve uzuvlarından başka bir hakikat olması gerekir.

Üçüncü delil: Herkesin aklı, uzuvlardan her birini insanın kendisine nisbet ederek konuşur ve "Başım, gözüm, elim, ayağım, dilim, kalbim" der. Halbuki muzaf, muzafun ileyh'ten başkadır. Binâenaleyh "insan" denen şeyin, bu beden ve uzuvlardan başka bir şey olması gerekir. Eğer "insan bazen, "nefsim, zatım" diye, nefsini, zatını da kendisine muzaf kılar (izâfe eder). Buna göre insanın nefsinin ve zatının, kendisinden başka olması gerekir ki, bu imkânsızdır" denilirse, biz deriz ki: Bazen bununla şu belli beden, bazen de bir şeyin kendisi ve herkesin "ben" diye işaret ettiği o hususî zâtı kastedilir. Binâenaleyh insan, "nefsim, zâtım" dediğinde, eğer bedenini kastediyorsa, bize göre bu insanın cevherinden başka bir şeydir. Ama "ben", "nefsim, zâtım" ifadesi ile, kendisine "ben" diye işaret edilen muayyen varlık kastedilir ise de, insanın bu şeyi kendisine, "Benim insanım" sözüyle nisbet etmesinin mümkün olacağını kabul etmiyoruz. Çünkü insanın kendisi, zâtıdır. Dolayısıyla, artık nasıl olur da, onu tekrar kendisine isnat edebilir?

Dördüncü delil: İnsanın, cisim olmasının imkânsız olduğuna dair her delil, onun bu cisimden ibaret olmasının imkânsız olduğuna da delâlet eder. Bu delillerin izahı gelecektir.

Beşinci delil: İnsan, bazen bedeni ölü halde, kendisi diri olur. Binâenaleyh insanın, bu bedenden başka bir hakikat olması gerekir. Bunun doğruluğuna delil, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilâkis onlar, Rableri katında diridirler. Rızıklanırlar"* (Al-i İmrân,

169) âyetidir. Binâenaleyh bu nass, o öldürülenlerin diri oldukları hususunda sarih bir ifadedir. Halbuki hislerimiz ise o cesedin ölü olduğunu göstermektedir.

Altıncı delil: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ateştir ki, onlar buna sabah akşam arzolunacaklar"* (Mü'min, 46) ve *"Suda boğuldular ardından da bir ateşe atıldılar"* (Nuh, 25) ifadeleri insanın, ölümünden sonra da yaşadığını göstermektedir. Hz. Peygamber (s.a.s) de, اَنْبِيَاءُ اللهِ لَا يَمُوتُونَ وَلٰكِنْ يُنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ اِلٰى دَارٍ *"Allah'ın peygamberleri ölmezler, ancak bir yurttan başka bir yurda taşınırlar"*; اَلْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ اَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفَرِ النَّارِ *"Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur"* ve مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ *"Kim ölürse, muhakkak ki onun kıyameti kopmuştur"* buyurmuştur. Bütün bu nasslar, insanın bedeninin ölümünden sonra da bâkî kaldığına delâlet eder. Halbuki aklın bedaheti ve fıtratı ise, bu bedenin öldüğüne şehadet etmektedir. Şâyet biz onun canlı olduğunu uygun görüp tecviz etmiş olsaydık, aynı şey bütün cansızlar hakkında da caiz olurdu ki bu, "safsata"nın ta kendisidir. Binâenaleyh, insanî bir şey olduğu ve cesedin de ölü olduğu sabit olunca, insanın bu cesetten başka bir şey olması gerekir.

Yedinci delil: Hz. Peygamber (s.a.s) bir hutbesinde, *"ölü, tabutu içine konulduğunda onun rûhu, o tabutun üzerinde kanat çırpar ve "Ey ehlim, âilem ve çocuklarım! Dünya benimle oynadığı gibi, sizinle de oynamasın. Ben, helal haram demeden mal biriktirdim. Dolayısıyla, bu mal başkasına kaldı, ama hesabını ise ben vereceğim. Binâenaleyh, benim başıma gelen şeyin sizin başınıza da gelmesinden sakının" der"* buyurmuştur. Bu hadisten çıkarılacak delil şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), o ceset, tabutu içine konulduğunda, orada nidâ eden ve "Ey ailem ve çocuklarım, helâl haram demeyip mal biriktirdim" diyen bir şey kaldığını açıkça belirtmiştir. O çoluk çocuk kendisine ait olan; helâl haram demeyip mal biriktiren ve geride boynunda bir günah yükünden başka bir şey kalmayan o şeyin bu (tabuttaki) insan olmadığı malumdur. Binâenaleyh bu, kendisinde o cesedin ölü olarak taşındığı vakitte, o insanın, diri, geride kalan (bâkî) ve anlayan bir şey olduğu hususunda açık ve sarîh bir ifadedir. Dolayısıyla bu, insanın, o ceset ve kalıptan başka bir şey olduğu hususunda da sarîh bir ifade olmuş olur.

Sekizinci delil: Cenâb-ı Hak, *"Ey itminâne ermiş ruh, dön Rabbine, sen O'ndan razı, O senden razı olarak"* (Fecr, 27-28) buyurmuştur. *"Dön"* hitabı, o kimseye ancak, öldüğünde tevcih olunmuştur. Binâenaleyh bu, o cesedin ölümünden sonra Allah'a dönen o şeyin, Allah'tan hoşnut olan ve Allah'ın

da kendisinden hoşnut olduğu, bir canlı olduğunu gösterir. Hoşnut olan ise, "insan"dan başka bir şey değildir. Binâenaleyh bu, bedenin ölümünden sonra, insanın, diri olarak kaldığına delâlet eder. Halbuki canlı olan, cansız ve ölü olandan başkadır. O halde, *"insan"* da, bu bedenden başkadır.

Dokuzuncu delil: Cenâb-ı Hak, *"Nihâyet herhangi birinize ölüm geldi mi, elçilerimiz, onlar artık ve eksik bir şey yapmaksızın, onun ruhunu alırlar. Sonra bunlar, bütün işlerine hak ve adâletle malik olan Allah'a döndürülmüşlerdir"* (En'âm, 61-62) buyurmuş, onların o beden öldüğünde, Mevlâları olan Allah'a döndürüldüklerini belirtmiştir. Binâenaleyh, Allah'a döndürülen o şeylerin, bu ölü bedenden başka bir şey olmaları gerekir.

Onuncu delil: Meselâ biz, Hind, Rum, Arap ve Acem gibi dünyadaki bütün kavimler ile, Yahûdî, Hıristiyan, Mecusî, Müslüman ve âlemdeki diğer bütün gruplar ile onların fırkaları gibi bütün din mensuplarının, ölüleri için sadaka verdiklerini; onlara hayırla dua ettiklerini ve onların (kabirlerini) ziyaret etmeye gittiklerini görmekteyiz. Binâenaleyh, şâyet ölüler, ölümlerinden sonra diri kalmasalardı, onlar için tasaddukta bulunmak, dua etmek ve onları ziyaret etmek abes olurdu. Binâenaleyh, bütün bu kimselerin tasaddukta bulunma, duâ etme ve ziyarette bulunma hususunda ittifak edip mutabakat sağlamış olmaları, onların selîm olan aslî fıtratlarının, "insan"ın, bu bedenden başka bir şey olduğuna ve o şeyin ölmediğine, aksine ölenin bu beden olduğuna şehâdet ettiklerini gösterir.

On birinci delil: Pek çok insan, ölümünden sonra rüyasında babasını veya oğlunu görür. Ve o ölen kimse, rüya gören o kimseye, "Falan yere git; orada, senin için gömmüş olduğum hazinem bulunuyor" der. O insan o esnada onu görüyor ve ölen kimse de, üzerinde bulunan borcunu ödemesini, o rüyayı görene vasiyet ediyor. Daha sonra, rüyayı gören kimse uyandığında, bu işi araştırıyor ve bu iş, herhangi bir farklılık olmaksızın, aynen rüyadaki gibi tahakkuk ediyor. Binâenaleyh "insan" ölümünden sonra bâkî kalmasaydı, bu böyle olamazdı. Bu delil, insanın, ölmesinden sonra bâkî kaldığına ve hislerimiz de cesedin ölü olduğuna delâlet edince, insan, bu ölü olan bedenden başka olmuş olur.

On ikinci delil: İnsan, meselâ ellerinin, ayaklarının kesilmesi veya gözlerinin çıkarılması veyahut kulaklarının kesilmesi ya da diğer uzuvlarından herhangi birini kaybetmesi gibi, herhangi bir organı zayi olduğunda, insan, kalbinde ve aklında, uzuvları eksilmiş olan bu insanın önceki insan

olduğunu duyar ve hisseder; o insanın zâtı hususunda bir farklılık ortaya çıkmaz. Hatta o insan, "Ben, biraz önce mevcut olan aynı insanım. Ancak ne var ki, onlar benim ellerimi ve ayaklarımı kestiler" der. Binâenaleyh bu, o insanın, bu uzuv ve organlardan başka bir şey olduğu hususunda yakîn ifade eden aklî bir delil olup, bu, "insan, bu muayyen ve hususî bünyeden ibarettir" diyenlerin görüşünü iptal eder.

On üçüncü delil: Kur'ân ve hadisler, Cenâb-ı Hakk'ın bir grup Yahudiyi, "mesh" ettiğine ve onları maymun ve domuzlar şekline soktuğuna delâlet etmektedir. Binâenaleyh, biz şimdi diyoruz ki: O insan, bu şekle sokulduktan sonra, o hâlâ devam ediyor mu, yoksa devam etmiyor mu? Eğer o devam etmiyorsa, bu, o insanı öldürmek ve o domuzu yaratmak olur ki, buna da "mesh" denilmez. Yok, eğer biz, "o insan bu mesh'ten sonra da devam ediyor" dersek, buna göre biz şöyle deriz: "O insan devam ediyor, ama o bünye ve kalıp ise devam etmiyor." Binâenaleyh o insanın, o bünyeden başka bir şey olması gerekir.

On dördüncü delil: Hz. Peygamber (s.a.s) Cebrâil (a.s)'i, **Dıhyetü'l-Kelbî** kılığında, **İblis**'i de, **Necidli bir ihtiyar** kılığında görürdü. Binâenaleyh burada, insanın hakikati mevcut olmadığı halde, insanın bünyesi, kalıbı ve şekli mevcuttur. Binâenaleyh, işte bu hadise, insanın bu bünye ve kalıptan ibaret olmadığına delâlet eder. Bu delil ile bundan öncekiler arasındaki fark şudur: O bünye ve o kalıp mevcut olmadığı, bulunmadığı halde, bu bünye tahakkuk etmiş, hasıl olmuştur.

On beşinci delil: Zinakâr tenasül uzvu ile zina yapar, fakat cezalandırılırken sırtına kırbaç vurulur. Demek ki insan ferc ve sırt'tan başka bir şey olmalıdır. Ve, "o şey, tenâsül uzvunu bir işte; sırtını da başka bir işte kullanıyor" denilir. Binâenaleyh, lezzet ve acı duyan, o şeyin bizzat kendisidir. Ancak ne var ki o lezzet, o uzuv vasıtasıyla, o elem de, sırtına vurulmasından dolayı meydana gelmiştir.

On altıncı delil: Sen, Zeyd'le konuşup, ona, "Şunu yap" veya, "şunu yapma" dediğinde, bu hitâba muhatap olan ve emrolunan veya nehyedilen, Zeyd'in alnı, yanağı, burnu, ağzı veya herhangi bir uzvu değildir. Binâenaleyh, emredilen, nehyedilen veya hitap olunanın, bu uzuvlardan başka bir şey olması gerekir. Bu da, emredilen ve nehyedilenin, bu beden olmadığına delâlet eder. Buna göre şâyet onlar, "Bu emredilen veya nehyedilen, onun uzuvlarından ve cüzlerinden birisi değil de, bedenin tamamı niçin

olmasın?" derlerse, biz deriz ki, bedenin tamamını mükellef tutmak, ancak, o bedenin tamamı "bilen" ve "anlayan" olması halinde doğru olur. Buna göre biz diyoruz ki: Şâyet, o bütünün tamamı, bilen ve anlayan olsaydı, bu durumda, ya bedenin tamamıyla tek bir ilim meydana gelirdi veyahut da bedenin her bir cüz'ünden başlı başına müstakil ilimler meydana gelirdi. Birincisi, o "âraz"ın, pek çok mahal ve yer (cevher) ile kaim olmasını gerektirirdi ki, bu imkânsızdır. İkincisi de, bedenin her bir parçasının başlı başına bilen, anlayan ve idrak eden olmasını gerektirirdi. Halbuki biz, bedenin belli bir cüz'ünün başlı başına âlim, anlayan, idrâk eden olmadığı hususunda zarurî bir bilgi bulunduğunu beyan etmiştik. Böylece böyle bir soru sâkıt olur.

On yedinci delil: İnsanın, bilen olması gerekir. İlim ise ancak, kalpte bulunur. Binâenaleyh insanın, kalpte mevcut olan o şeyden ibaret olması gerekir. Bu sabit olunca, "insan bu kalıp ve cüsseden ibarettir" şeklindeki görüş batıl olur. Biz, "insan bilen (âlim) bir varlık olması gerekir" dedik; çünkü o, irâde ve ihtiyâr sahibi olan bir fâildir. Muhtar olan bir fâil ise, kalbi ve ihtiyarı ile yapan, meydana getiren demektir. Ki, bu ikisi de, ilme bağlı şeylerdir. Çünkü gâye edinilmeyen bir şey meydana getirmeye niyetlenmek imkânsızdır. Binâenaleyh, insanın eşyayı tanıyan bir varlık olduğu sabit olmuş olur. Biz, aklî ve naklî delillere dayanarak, ilmin ancak, sadece kalpte bulunacağını söyledik. Bunun aklî delili şudur: Biz, bilgilerimizi kalbimizin bir köşesinde hissettiğimize dair, zarurî bir bilgi hissetmekteyiz. Bunun naklî delillerine gelince, meselâ, *"Onların kalpleri vardır; onlarla iyice anlayamazlar"* (A'râf, 179); *"Allah onların kalplerine imânı yazdı"* (Mücadele, 22) ve *"Onu senin kalbine Emin Ruh, (Cibril) indirdi"* (Şuarâ, 193-194) âyetleri gibi, pek çok âyettir. İnsanın bilen bir varlık olması gerektiği ve ilmin de ancak kalpte bulunduğu sabit olunca, "insanın, kalpte bulunmayan veyahut da kalp ile alakası olan, bir şey olduğu sabit olmuş olur. Her iki duruma göre de, "insan, bu beden ve bu kalıptan ibarettir" diyenlerin görüşü batıl olmuş olur.

İkinci bahis: Bu bahis, insanın, gözle görülür elle tutulur (mahsûs) bir şey olmadığını beyan hususundadır. Bu böyledir, zira insanın hakikati, onun sathından ve renginden başka bir şeydir. Görülen tek şey, ya satıh (yüzey), ya da renktir. Bunlar, kesin olan iki mukaddimedir. Bu kıyas, "insanın hakikati görülen ve hissedilen bu kısımdan başka bir şeydir" neticesini verir. Bu, yakîn ifade eden bir aklî delildir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İnsanı Bedenden İbaret Sayanlar**

Bu mesele, "insan, bedenin içinde mevcut olan bir cisimdir" diyenlerin görüşlerini izah hususundadır. Bil ki, bu süfli âlemde bulunan maddeler, ya dört unsurdan birisidir; veyahut da onların bir araya gelmesinden ortaya çıkan bir şeydir. İnsanın bedeninde, katıksız ve halis bir unsurun, maddenin bulunması imkânsızdır. Tam aksine, insanın içinde bulunanların, bu dört şeyin, (unsurun) karışımından meydana gelmiş cisim olması gerekir. Buna göre biz diyoruz ki: Kendisine, bu dört unsurdan toprak unsurunun galip olduğu maddeler, kemik, kıkırdak, sinir, sinir kirişleri, kas, yağ, et ve deri gibi katı ve sert maddelerdir. "İnsan, bu bedenden başka bir şeydir" diyenlerden hiç kimse, onun bu uzuvların herhangi birisinden ibaret olduğunu söylememiştir. Bu böyledir, zira bu uzuvlar kesîf, ağır ve zulmânî (maddesel)dir... Binâenaleyh, hiç şüphesiz, hiç kimse "insan, bu uzuvlardan birisidir" dememiştir. Kendisine suyun galip olduğu maddelere gelince, bunlar, dört terkip olup, hiç kimse, bunlardan herhangi birinin, insan olduğunu ileri sürmemiştir. Ancak, insanın kanı hakkındaki durum böyle değildir. Çünkü bazı kimseler, aktığında ölüm hadisesi meydana geldiği için, kanın ruh olduğunu söylemişlerdir. Kendisine hava ve ateş unsurlarının galip olduğu cisimlere gelince, bunlar ruhlar olup, ikiye ayrılırlar:

a) Tabiî ısı ile karışmış, ya kalpte veya beyinde meydana gelen uçucu (havâî) maddeler ki, işte ruh budur. Ve insan da budur! Daha sonra bu kimseler kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, insanın kalpte bulunan ruh olduğunu söylerlerken, bazıları, onun parçalanmayan ve beyinde bulunan bir cüz olduğunu; diğer bazıları da, ruhun, kalpte ve beyindeki ruhlarla karışmış narî (ateşsel) parçalar olduğunu ve o ateşsel parçaların da, tabiî hararet (hararet-i garîziyye) adını aldığını ve insanın da işte bu olduğunu söylemişlerdir.

Bazı kimseler de şöyle demişlerdir: Ruh, nuranî, semavî, latîf maddedir. Ruhun cevheri, güneş ışığı karakterindedir. Bu, çözülmeyi, ayrılmayı, parçalanmayı ve dağılmayı kabul etmez. Binâenaleyh beden tekevvün edip yetenek ve kabiliyetleri tamamlandığında -ki bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde ben onun yaratılışını bitirdiğimde"* (Hicr, 29) âyetiyle kastedilendir-, bu semâvî, ilâhî, kıymetli maddeler, kömürdeki ateşin; susamdaki susam yağının; gül maddesinde de gülsuyunun bulunup nüfuz etmiş olması gibi, bedenin uzuvlarının içine girerler. Bu, semavî maddelerin, beden cevherine nüfuzu da, Hak Teâlâ'nın, *"ona ruhumdan üflediğim zaman"* (Hicr,

29) ifadesinden kastedilendir. Sonra beden, bu kıymetli maddelerin nüfuzunu kabul edecek bir biçimde sapasağlam kaldığı sürece, diri olarak devam eder. Bedende ona o kıymetli maddelerin nüfuz etmesine mani olacak aykırı karakterli karşıt katı maddeler meydana gelip, bu yüzden de o kıymetli maddeler bedenden ayrıldığında ölüm hadisesi meydana gelir. Binâenaleyh bu, hakkında düşünülmesi gereken çok kıymetli ve kuvvetli bir görüştür. Çünkü bu, ilahî kitaplarda hayat ve ölümle ilgili olarak zikredilen durumlara alabildiğince mutabıktır. İşte bu, "İnsan, bedenin içinde var olan bir maddedir" diyenlerin görüşlerinin tafsilatıdır. "İnsan bu bedenin haricinde var olan bir cisimdir" şeklindeki görüşü benimseyen hiç kimseyi bilmiyorum.

İnsanı Bedende Bulunan Âraz Sayanlar

İkinci Kısım: İnsanın, bedende bulunan bir âraz olduğunu söylemektir. Bunu hiç kimse kabul etmez. Çünkü insanın bir "cevher" olduğu kesin olarak bilinmektedir. Çünkü insan, bilme, kudret sahibi olma, düşünme ve tasarruf edebilme sıfatlarına sahiptir. Böyle olan ise, "cevher" olur. Cevher ise, "âraz" olamaz. Aksine her insanın söyleyebileceği şey şudur: İnsanın hususî birtakım ârazlarla (sıfatlarla) mevsûf olması gerekir. Bu izaha göre bu hususta insanların çeşitli görüşleri vardır:

Birinci görüş: Anâsır-ı erbaa (dört unsur) birbirine karışıp, her biri arasındaki sur (perde) diğerinin suru ile kırılınca (kalkınca), arada bu durumda orta bir keyfiyet meydana gelir ki, buna mizaç denir. Bu mizacın sınırsız dereceleri vardır. Bazıları insanîdir, bazıları feresî (ata ait)dir. O halde insan belli oranlarda, anâsır-ı erbaa'nın birbirine karışımından (mizacından) meydana gelmiş bir cisimdir. Bu, ekseri doktorlar ile, nefsin bâkî olduğunu kabul etmeyen kimselerin görüşüdür. **Mu'tezile**'den **Ebu'l-Huseyin el-Basrî**'nin görüşü de budur.

İkinci görüş: İnsan, hayat, ilim ve kudret ile mevsûf olması şartı ile, belli madde demektir. Hayat, madde ile kâim olan bir âraz (sıfat)tır. Bu görüşte olanlar, rûhu ve nefsi inkâr ederek "Burada sadece bu belli sıfatlarla, yani hayat, ilim ve kudret ile mevsûf olan, birbiriyle uyumlu maddeler vardır" derler. Bu görüş de, **Mu'tezile** âlimlerinin çoğunun görüşüdür.

Üçüncü görüş: İnsan, hayat, ilim ve kudret sıfatlarına sahip bir cisimdir. İnsan, diğer canlılardan bedeninin şekli ve uzuvlarının durumu bakımından ayrılır." Bu görüş, şöyle bir müşkillik arz eder: Melekler bazen

insan kılığına girerler. Binâenaleyh bu durumda, aslında insan olmadığı halde, insan şeklinde bir varlık söz konusu olur. Yine mesh (şekli değiştirilmiş insanlar) meselesinde, ortada insan şeklinde olmadığı halde, insan olan varlıklar vardır. Dolayısıyla insan oluşta, bu şekli esas almak, "tarden ve aksen" yanlış olur.

Üçüncü kısım: Bu, "insan, cisim olmadığı gibi cismanî de olmayan bir varlıktır" denilmesidir. Bu, rûh için ruhânî bir haşri, mükâfatı, hesabı ve ruhanî bir cezayı kabul eden ve ruhun bâkî olduğunu söyleyen ilahiyatçı felsefecilerin ekserisinin görüşüdür. **Ebu Kasım Rağıb el-İsfehânî, Ebu Hâmid el-Gazalî** (r.hm) gibi Ehl-i sünnet âlimlerden birçoğu ile ilk Mu'tezilî âlimlerden **Ma'mer b. Abbâd es-Sülemî** ve **"Şeyhu'l Müfîd"** diye, lakab verdikleri Şiî zât ile Kerramiyye'den bir kısım da bu fikri benimsemişlerdir.

Ruh-Beden Münasebeti Hakkında

Bil ki rûhun varlığını kabul edenler ikiye ayrılır:

a) Bunlar, muhakkik âlimlerdir. Muhakkik âlimlerden bazıları, "insan şu belli (rûh) cevheri ile bedenden ibarettir" derler. Bu görüşe göre insan, ne âlemin içinde, ne dışında bir varlık olmayıp, ne âlemin içine girmiş, ne de onun haricine çıkmıştır. Yine insan ne âleme bağlı, ne de ondan ayrıdır. Fakat onun, beden ile onu idare etme ve tasarrufta bulunma gibi bir ilgisi vardır. Bu tıpkı, âlemin ilahının, âlem ile ancak tasarruf ve tedbir (idare) cihetinden bir ilgisinin bulunmasına benzer.

b) "Ruh (nefis), bedenle ilgi kurduğunda, onunla aynılaşmış (birleşmiş) olur. Böylece de nefis (ruh) bedenin aynısı, beden de rûhun aynısı olur. Binâenaleyh insan, bu ikisinin bir araya gelmesinden, ikisinin toplamından meydana gelen bir varlıktır. Ölüm vakti gelip çattığında, bu birlik bozulur, rûh devam eder, ama beden yok olur. İnsanın ne demek olduğu hususunda, âlimlerin ileri sürdükleri görüşler bunlardır. **Sâbit b. Kurre,** rûhun varlığını kabul ederek şöyle der: "Rûh, madde ile alâka kuran, semâvî, nurânî, latif, meydana gelmeyen, bozulmayan, parçalanmayan bir varlıktır. Bu varlık, bedene nüfuz etmiş, onun içine girmiştir. Bu nüfuz, devam ettiği müddetçe o bedeni idare eder. Fakat bu latif madde, beden cevherinden ayrıldığında, rûhun bedenle olan ilgisi kesilir."

BEŞİNCİ MESELE: Ruhun Varlığının Aklî Delilleri

Bu mesele, rûhun varlığını aklen kabul edenlerin delilleri hakkındadır. Bunlar, kimi kuvvetli, kimi zayıf birçok bakımdan delil getirmişlerdir.

Bunların kuvvetli delillerinin bir kısmı kat'î, bir kısmı ise "iknâî"dir. Biz, kât'î, olan delillerini ele alalım:

Birinci delil: İnsanın bir cevher olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh insan, ya bir yer işgal eden bir varlıktır, ya da böyle değildir. Birinci ihtimal bâtıldır. Dolayısıyla, geriye ikincisi kalır, insanın, yer tutan bir cevher (varlık) olmasının imkânsız olduğunu şu gösterir: Eğer o böyle olsaydı, onun o yeri işgal edişi, kendisinden başka bir (sıfat) olmuş olurdu. Böyle olunca da, o belli zâtını tanıyan herkesin, onun belli bir miktara (ölçüye) göre yer işgal ettiğini de bilmesi gerekirdi. Halbuki durum böyle değildir. Binâenaleyh insanın bir yer işgal eden bir cevher olmaması gerekir. Binâenaleyh bu delili izah için, şu üç mukaddimeyi söylemeliyiz:

Birinci mukaddime: Eğer insan yer tutan bir cevher olsaydı, onun yer tutuşu, zâtının kendisi olurdu. Bunun böyle olduğunun delili de şudur: Eğer insanın bir yer işgal edişi, devamlı bir sıfatı olsaydı, o yer, bu özelliğine bakılmaksızın, ya bir yer tutan varlık olmuş olurdu, yahut böyle olmazdı. Her iki ihtimal de batıldır. Binâenaleyh yer tutma özelliğinin, bir yer ile kâim olan bir sıfat olduğunu söylemek yanlıştır. Biz, bu özelliğin yer tutan bir varlık olmasının imkânsız olduğunu söyledik. Çünkü, bu durumda aynı şeyin, iki defa yer tutmuş olması ve iki benzer şeyin bir arada bulunması gerekir. Bir diğer husus da şudur: Onların birini zat, diğerini sıfat kabul etmek, aksini kabul etmekten daha evla değildir. Bir de, ikinci yer tutuş, eğer cevherin (zâtın) kendisi ise, zaten demek istediğimiz budur, yok eğer o, sıfat olursa, yer tutma mahallinin, yer tutandan başka bir şey olmasının da imkânsız olduğunu söyledik. Çünkü yer tutmanın hakikati, (esas manası), bütün yönlere doğru gitme ve uzanmadır. Yer tutamayan bir şey, yönlere nisbet edilemez. Binâenaleyh onun orada yer tutmaksızın bulunması imkânsız olur. Böylece, insanın yer tutan bir cevher kabul edilmesi halinde, onun bu yer tutma işinin (özelliğinin), o belli zâtından başka bir şey olduğu sâbit olur.

İkinci mukaddime: Eğer insanın o hususî zâtının mekân tutma işi, bu hususî zâtının kendisi olmuş olsaydı, bu hususî zâtı bilindiğinde, bir yer işgal ettiği de bilinirdi. Bunun böyle olduğunun delili şudur: Eğer, insanın belli zâtı bilinmiş ve yer tutması bilinmemiş olsaydı, o zaman aynı şey hakkında hem menfî, hem müspet durumun bir araya gelmesi gerekirdi ki, bu imkânsızdır.

Üçüncü mukaddime: Biz, kendimizin bir yer işgal ettiğini ve üç yönden (boyutta) uzayıp gittiğini bilemediğimiz zaman da zâtımızı biliriz. Bu durum, deneme ve sınama ile ortaya çıkar. Çünkü insan, mesela kölesine "Niçin şunu yaptın? Niçin emrimi tutmadın? Bak ben seni nasıl dövüp yola getireceğim" demesi gibi, bir işle meşgul olduğunda, "Niçin emrimi tutmadın?" derken, kendi hususî zâtını bilmiş olur. Çünkü eğer o kendisini bilmeseydi, kölesinin emrine muhalefet ettiğini bilmesi imkânsız olurdu. Yine onun, kölesini dövüp terbiye etme niyetinde olduğunu söylemesi de imkânsız olurdu. Dolayısıyla bu durumda o bir yer işgal ettiği, bütün yönlere doğru uzayıp gittiği, bir mekanda bulunduğu aklına gelmeksizin, kendisini bilmiş ve anlamış, kendinin farkında olmuş olur. Binâenaleyh bu anlattıklarımızla sabit oldu ki insanın zâtı, bir mekân tutan bir cevher olsaydı, insanın mekân tutma işi, hususî zatının kendisi olurdu. Eğer böyle olsaydı, kendi zâtını bilen herkes, mekân tutmakta olduğunu da bilmiş olurdu. Halbuki durumun böyle olmadığı sabittir. Binâenaleyh insanın zâtının, yer tutan bir cevher olmadığının söylenilmesi gerekir. İşte ulaşmak istediğimiz netice budur.

İmdi eğer, "Bu, insanın, sırf cevher olması halinde de, kendi zâtının farkında olan her insanın, kendisinin sırf cevher olduğunu bilmesinin gerekmesi ile çelişki teşkil eder. Halbuki durum böyle değildir" denilirse, biz deriz ki: Bu iki durum arasındaki fark açıktır. Çünkü insanın sırf bir cevher olması, herhangi bir mekân tutmaması ve bir mekâna girmiş olmaması demektir. Bu olumsuz durum, o hususî zâtın kendisi değildir. Çünkü olumsuzluk, olumluluk değildir. Durum böyle olunca da, o hususî zâtın bilinmiş, bu olumsuz durumun da bilinmemiş olması uzak bir ihtimal değildir. Ama onun mekân tutucu olması ihtimali böyle değildir. Çünkü biz, insanın mekân tutan bir cevher olduğunun farzedilmesi halinde, mekân tutuşunun, kendisinin aynısı olacağını delillendirmiştik. Böyle olması halinde, insanın zâtının bilinmesi, mekân tutuşunun ise bilinmemesi imkânsız olur. Aradaki fark açıktır.

İkinci delili: Nefis (ruh) birdir. Bir olduğuna göre, hem bu bedenden hem de bedenin her parçasından başka olması gerekir. Bu delil de birkaç mukaddimeye dayanır:

Birinci mukaddime: Deriz ki: "Nefis birdir. Bizim için bunda açıklanması gereken iki husus vardır: Bazen bu hususta bedihî bir bilgi olduğunu söyler, bazen de bunun doğru olduğuna dair aklî delil getiririz. "Bu

hususta bedihî bir bilgi olduğu şeklindeki birinci husus için deriz ki: Nefisten murat, herkesin "ben" diye işaret ettiği şeydir ve herkes, "ben" diye işaret edilen o hususî varlığın tek bir varlık olduğunu, birden fazla olmadığını zarurî (kesin) olarak bilir. Eğer, "Herkesin "ben" diye işaret ettiği şey, tek olsa bile, o tek şey de birçok şeyden meydana gelmiştir" denilirse, biz de deriz ki: "Bu hususta, böyle bir soruyu defetmeye ihtiyaç hissetmeyiz. Çünkü "ben" diye işaret edilen o şeyin, tek bir şey olduğu zarurî olarak bilinir. Ama o tek şey, pek çok şeyden mi mürekkeptir, yoksa aslında tek (basit) bir şey midir meselesine gelince, şimdilik bunu açıklamaya ihtiyaç yoktur. İkinci hususa gelince, nefsin tek oluğunu şu deliller göstermektedir:

Birinci delil: Öfke ruhî bir hal olup, istenmeyen şeylerin uzaklaştırılması irade edildiğinde hasıl olur. Şehvet de ruhî bir hal olup, uygun görülen şeyin talep edilmesi sırasında meydana gelir. Bunlar o şeyin uygun veya menfur olduğunun bilinmesi ile şartlıdır. Binâenaleyh gazap (öfke) kuvveti, kişinin kendisine uygun olmayan şeyleri gideren kuvvettir. Binâenaleyh o kuvvet kendisine uygun olmadığını anlamadığında, o uygun olmayan şeyleri kastî ve ihtiyarî olarak (bile bile), defetmek için çabalaması imkânsız olur. Çünkü bazen bir şeyi elde etmeye, bazen de bir şeyi defetmeye niyetlenmek, o şeyleri tanımaya bağlıdır. Dolayısıyla kendisine uygun olmayan şeyleri ihtiyari olarak gidereceği söylenen şeyin mutlaka, gidermeyi istediği şeyin kendisine uygun olmadığını bilmesi gerekir. Bu sebeple öfkelenenin mutlaka, aynı zamanda anlayan bir varlık olması da gerekir. Bu yakînî (kesin) aklî delil ile, birbirine zıt cevherler arasında bir mübayenet bulunduğu sabit olur.

İkinci delil: Biz, her biri belli bir fiil ile meşgul olan iki ayrı cevherin olduğunu farzetsek, onlardan birinin belli o işi ile meşgul oluşunun, diğerinin kendi belli işi ile meşgul olmasına mani olması imkânsızdır. Binâenaleyh bu sâbit olunca diyoruz ki: Anlama ve tefekkür etme mahalli bir cevher, öfkelenme yeri bir başka cevher, şehvet (arzu etme) yeri de bir diğer cevher olmuş olsaydı, öfke kuvvetinin kendi belli işi ile meşgul oluşunun, şehvet kuvvetinin kendi belli fiili ile meşgul olmasını engellememesi gerekirdi. Aksinin de yine böyle olması gerekir. Fakat aksi söz konusu değildir. Çünkü insanın şehveti ile uğraşıp, onu o belli yere dökmesi (teskin etmesi), onun öfke ile meşgul olmasına ve öfkesini ortaya koymasına mâni olur. Aksi de böyledir. Böylece biz, bu üç işin, başlı başına birer şey olmayıp, aksine tek bir cevherde meydana gelen değişik haller olduğunu

anlıyoruz. Bu sebeple o cevherin bu fillerden biri ile meşgul oluşu, onu başka bir işle meşgul olmaktan alıkor."

Üçüncü delil: Biz, bir şeyleri idrâk ettiğimizde (algıladığımızda), bu idrâk bazen arzunun (şehvetin), bazen de öfkenin uyanmasına sebep olur. Binâenaleyh algılayan cevher, gazaplanan ve şehvet duyan şeyden başka bir şey olsaydı, algılayan cevher bunu algıladığında, şehvet duyan cevherde bu idrakten hiçbir tesir ve iz meydana gelmezdi. Bundan dolayı, bu algılama işinden dolayı ne bir şehvet, ne de bir gazap meydana gelirdi. Bundan dolayı, bunlar meydana geldiğine göre biz, idrak eden (algılayan) cevherin kendisinin, şehvet duyan ve öfkelenen şeyin aynısı olduğunu anlıyoruz.

Dördüncü delil: Canlı oluşun aslı şudur: Canlı, iradesi ile hareket eden, hisseden ve ruh sahibi olan bir varlıktır. Binâenaleyh nefsin, irade ile hareket etmesi, ancak sebepler bulunduğunda olur. Bu sebep ise, elde edilmesi arzu edilen hayrı ve defedilmesi arzu edilen şerri bilmedir. Bu da, irâdesi ile hareket eden o şeyin, hayrı ve şerri, lezzet ve eziyet vereni, faydalı ve zararlı olanı anlayanın kendisi olmasını gerektirir. Anlattıklarımızla, insanî nefsin (rûhun) tek bir şey olduğu ve o tek şeyin, hem gören, hem duyan, hem koklayan, hem tadan, hem tutan, hem hayal eden, hem tefekkür eden, hem düşünen, hem hatırlayan, hem arzu eden, ve hem de öfkelenen varlık olduğu sabit olmuş olur. Bu da, idrâk edilecek her şeyi idrak eden, ihtiyarî fillerin ve irâdî hareketlerin hepsini yapan şeydir.

Organlar Sadece Ruhun Birer Âletidir

İkinci mukaddime: "Nefis tek bir şey olduğuna göre, onun bedende olmaması veya bedenin cüzlerinden biri olmaması gerekir" şeklindeki bu mukaddime hususunda deriz ki: Durum böyle olursa, nefsin bedenin tamamından ibaret olması imkânsızdır. Duyma ve tahayyül etme, hatırlama gibi kuvvetleri ve bu kuvvetlerin bedenin bütün parçalarına nüfûz etmediklerini bilmek, bedihî bir bilgidir. Hatta bunlar, bedihîden daha ileri bir bilgidirler.

Nefsin, bu bedenin cüzlerinden bir cüz olmasının imkânsız olduğunu beyan etmeye gelince biz, bedende, görme, duyma, tefekkür etme ve hatırlama hususiyeti olan muayyen bir kısım olmadığını, tam aksine akla ilk gelenin, görmenin, diğer uzuvlara değil de, göze; duymanın, diğer uzuvlara değil de kulağa; sesin de, diğer uzuvlara değil de boğaza tahsis edilmiş olduğunu, zarurî olarak bilmekteyiz. Algılanan diğer şeyler ve fiiller

hususundaki durum da böyledir. Bu bedende, algılanacak bütün şeyleri algılayan ve bütün fiilleri yapabilen tek bir organın mevcut olduğunun ileri sürülmesine gelince, durumun böyle olmadığı hususunda zarurî bilgi bulunmaktadır. Bütün bu anlattıklarımızla, insanî nefsin, algılanabilecek şeylerin tamamını algılayan ve bütün fiilleri yapan tek bir şey olduğu, sabit olmuş olur. Yine, bedenin tümünün böyle bir özelliğinin olmadığı da, bedahetle sabittir. Yine bedenin herhangi bir parçasının, bu özellikte olmadığı da, sabittir. Binâenaleyh, işte bu durumda, "nefs"in, bu bedenden ve bu bedenin her bir parçasından başka bir şey olduğu hususunda yakîn ve katî bir ilim tahakkuk etmiş olur.

Bu aklî delili, başka bir ifâde ile izah ederek, şöyle diyebiliriz: Biz zorunlu olarak biliyoruz ki, bir şeyi gördüğümüzde onu tanır ve anlarız. Anladığımızda, onu arzu ederiz. Arzuladığınızda ona yaklaşmak amacıyla, ona doğru hareket ettiririz. Binâenaleyh, görenin, bilen; bilenin, arzu eden; arzu edenin de, ona yaklaşmak için hareket eden şey olduğuna kesinkes hükmetmek gerekir. Bu sebeple o şeyi görenin, onu tanıyanın, onu arzulayanın ve ona yaklaşmak için hareket edenin aynı şey olduğuna katiyetle hükmetmek gerekir. Çünkü gören, bir şey; anlayan, ikinci bir şey; arzu duyan, üçüncü bir şey ve hareket eden de dördüncü bir şey olmuş olsaydı, o zaman gören, anlamayan; anlayan, arzulamayan; arzulayan da, hareket etmeyen olmuş olurdu. Halbuki bir şeyin başka bir şeyi görücü olmasının, başka bir şeyin, o şeyi bilici olmasını iktiza etmeyeceği malumdur. Diğer durumlar için de durum aynıdır. O halde biz, zaruri olarak biliyoruz ki, görülebilen şeyleri gören kimse, onu gördüğünde, onu tanır ve anlar; onu tanıdığında da, ona arzu duyar. Ona arzu duyduğunda da, onu ister ve ona yaklaşmak için, uzuvlarını harekete geçirir. Yine biz, zaruri olarak bilmekteyiz ki, bu görme, bu bilme, bu arzulama ve bu harekete geçmekle vasfedilen, başkası değil, odur. Hem, hükemâ ve âlimler şöyle demişlerdir: Canlıların mutlaka, iradeyle hareket eden, hassas, duyarlı varlıklar olmaları gerekir. Çünkü o, bir şeyi hissedemezse, onun kendisine uygun veya uygun olmadığını anlayamaz. Bunu anlayamadığında da onun onu elde etmeyi veya onu def etmeyi istemesi imkânsız olur. Böylece, iradesiyle hareket eden o şeyin, bizatihi duyan ve hisseden şeyin aynısı olması gerektiği sabit olmuş olur. Yine, idrâk edilebilecek her türlü şeyi idrak edenin ve bütün ihtiyari hareketlere yönelerek onu yapanın aynı şey olduğu da sabittir. Yine biz, başkasına anlatmak için, bir söz söylediğimizde, söyleyeceğimiz

o sözlerin anlamlarını düşünürüz. Onların manalarını düşündüğümüzde, onları, başkalarına anlatmayı ve bildirmeyi dileriz. Kalbimizde böyle bir arzu uyandığında, onları başkasına anlatabilmemiz için, o harf ve sesleri varlık âlemine sokmaya çaba sarf ederiz.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Şâyet, ilim ve iradenin mahalli ile, o ses ve harflerin mahalli tek bir cisim, (uzuv) olmuş olsaydı, o zaman ilim ve iradelerin yerinin de yemek borusu (boğaz), dilcik ve dil olduğunun söylenilmesi gerekirdi. Halbuki, durumun böyle olmadığı malumdur. Yok eğer biz, ilim ve iradelerin yerinin kalbimiz olduğunu söylersek, o zaman sesin yerinin de kalp olması gerekir ki, bu da zorunlu olarak batıldır ve yanlıştır. Şâyet biz konuşma mahallinin, yemek borusu, dilcik ve dil olduğunu; ilim ve iradelerin yerinin kalp olduğunu ve kudret ve yapabilme gücünün mahallinin de sinirler, sinir kirişleri ve kaslar olduğunu söylersek, o zaman biz bütün bu işleri, bu muhtelif uzuvlara taksim etmiş oluruz. Ancak ne var ki, biz bunun da yanlış olduğunu söyledik ve idrak edilebilecek bütün şeyleri idrak edenin, her türlü hareket için bütün uzuvları harekete geçirenin, tek ve aynı şey olmaları gerektiğini beyan ettik. Binâenaleyh, geriye sadece, "Bütün bu idrâk ve her türlü hareketi yapabilmede, bu beden ve bu bedenin cüzlerinin dışında kalan başka bir şeyin bulunduğunun ve bu bedenin cüzlerinin de onun âlet ve vasıtaları mesabesinde olduğunun" söylenilmesi hususu kalmıştır. Nasıl ki insan, çeşitli âletler vasıtasıyla, farklı farklı birtakım işler yapmayı düşünebiliyorsa, aynen bunun gibi "nefs" de, göz ile görür; kulak ile duyar; beyin ile tefekkür eder; kalbiyle de düşünür ve anlar. Binâenaleyh, bu uzuvlar "nefs"in, rûhun âlet ve vasıtalarıdır. "Nefs" ise, bunlardan başka, zatı itibariyle onlardan farklı, ama tasarruf ve tedbir bakımından onlarla ilgili olan bir cevherdir. İşte bu aklî delil, bu neticenin elde edilmesi hususunda yakînî ve kıymetli bir delildir. Allah en iyisini bilendir.

Üçüncü mukaddime: İnsan şâyet, bu bedenden ibaret olmuş olsaydı, o zaman bu bedenin her bir cüzünde, müstakil bir biçimde bir hayat, ilim ve kudret veyahut da, uzuvların toplamında bir hayat, ilim ve kudret bulunması gerekirdi. Halbuki iki şık da geçersizdir. Binâenaleyh, böylece insanın, bir bedenden ibaret olduğuna dair verilmiş hüküm de batıl olmuş olur. Birinci kısmın batıl olmasına gelince: Bu, bedenin her bir cüz'ünün başlı başına diri, hayat sahibi, âlim ve kâdir olmasını gerektirir. Bu sebeple de hiç şüphesiz bir insanın, tek bir canlı değil, tam aksine canlılar, âlimler

ve kâdirler olmuş olması gerekir. Bu durumda da, tek bir insanla pek çok insan şahsı arasında fark kalmamış olur ve bir kısmı diğer bir kısmına zincirleme olarak bağlanmış olur. Ancak ne var ki biz, bu sözün de yanlış olduğunu zorunlu olarak bilmekteyiz... Çünkü ben, kendi zatımı pekçok canlılar olarak değil, tek bir canlı olarak hissetmekteyim. Hem, bu bedenin her bir uzvunun başlı başına bir canlı olduğunun farzedilmesi halinde, bunların her birerlerinin kendi sahiplerinin durumundan haberleri olmazdı. Bu durumda da, bunun (bu uzvun), şu tarafa; şu beriki uzvun da, şu beriki tarafa hareket etmeyi istemeleri imkânsız olmazdı. Böylece de, tıpkı iki şahıs arasında meydana geldiği gibi, tek bir insanın cüzleri arasında da bir karşıtlık ve zıtlaşma meydana gelirdi. Halbuki bunun yanlış olduğu, bedihî olarak bellidir.

İkinci kısmın batıl olmasına gelince, bu da tek bir sıfatın pek çok mahalde bulunmasını gerektirir. Halbuki, bunun batıl olduğu da zarurî olarak malûmdur. Bir diğer husus da, tek bir sıfatın, pek çok mahalle hulûl etmesinin caiz görülmesi halinde, tek bir cismin pek çok mekânda bulunması da uzak görülemezdi. Bir (üçüncü) husus da, tekbir sıfatın, farklı farklı yerlerde bulunmasının farzedilmesi halinde, o cüzlerin her biri, hayy, akıllı ve âlim olmuş olurdu. Bu durumda da iş, tek bir cüssenin pek çok insan olması haline varıp dayanırdı. Bu iki kısmın fasit ve yanlış olduğu ortaya çıkınca, insanın, bu bedenden ibaret olmadığı sabit olmuş olur.

İmdi, eğer onlar: "Tek bir hayatın, tek bir cüz ile kâim olması; sonra da o hayatın, bütün cüzlerin diriler olmasını gerektirmesi niçin caiz olmasın?" derlerse, biz deriz ki, bu batıldır. Zira, hayat, diri olmak; ilim de, âlim olmak demektir. Biz hayatın, hayatiyyeti; ilmin de âlim olmayı gerektiren bir husus olduğunu farzedelim. Ancak ne var ki, biz diyoruz ki, şâyet bedenin tamamında tek bir hayatın ve tek bir âlimliğin tamamının bulunması halinde, o zaman tek bir sıfat pek çok mahalde bulunmuş olur ki, bu olamaz, mümkün değildir. Şâyet, her parçada ve her cüssede başlı başına bir hayat ve bir âlim olma hali bulunmuş olsaydı, o zaman da, daha önce söylediğimiz gibi, "Tek bir insanın pek çok insan olması" meselesine dönülmüş olur ki, bu da imkânsızdır.

Ruhun Halleri Maddenin Hallerine Zıttır

Dördüncü mukaddime: Biz, nefsin hallerini düşündüğümüzde, onun hallerinin, maddenin hallerine zıt olduğunu görmekteyiz ki, bu da, nefsin, cisim olmadığını gösterir. Bu zıtlığı birkaç bakımdan izah edebiliriz:

a) Belli bir şekli olan her cisim, önceki şeklin cinsinden başka olan bir şekli, ancak o önceki şekli tamamen yok olduktan sonra kabul eder. Meselâ: Üçgen şeklinde olan mum, ancak bu şekil ondan zâil olduktan sonradır ki, kare veya daire şekline girebilir. Evet biz, nefsin, "makûlat"ın sûretlerini, mevcut olan şu (şeyin) zıttıyla düşündüğünü görmekteyiz. Çünkü, aklî bir sureti kabul etmeyen nefsin, aklî suretlerden herhangi bir şekli kabul etmesi uzak bir ihtimal olur. Ama o nefis, tek bir şekli kabul ettiğinde, onun, ikinci şekli kabul etmesi daha kolay olur. Nefsin, bu özelliği asla zayıflamaksızın, gitgide daha değişik şekiller kabullenir. Onun kabul ettiği şekiller ve suretler çoğaldıkça, bundan sonra gelecek şekilleri kabul etmesi de, o nispette kolay ve hızlı olur. İşte bundan dolayı insanın, ilimlerle olan irtibat ve hüküm istinbâtı çoğaldıkça, anlayış ve idraki de artar. Böylece nefsin, maddenin, şekilleri kabul etmesinin aksine, aklî olan şekilleri kabul ettiği sabit olmuş olur ki, bu da nefsin, cisim olmadığını vehmettirir.

b) Devamlı olarak ince şeyleri düşünmenin, hem nefiste hem de bedende etkileri vardır. Onun nefisteki etkisine gelince: Bu, nefsi, düşünülecek ve idrâk edilecek hususlarda, "kuvve"den fiile çıkarma tesiridir. Tefekkür ne kadar çok olursa, bu hallerin tahakkuku da o nispette mükemmel olur ki, bu da nefsin kemâlinin zirvesi, şeref ve ululuğunun en son noktasıdır. Bunun bedene olan etkisine gelince, bu, bedene kuruluk ve solgunluğun hakim olmasını gerektirir. Bu durumun devam etmesi halinde, "nefis" bitkisel hayata geçerek ölüme sevk edilir. Bu anlattıklarımızla, bu tefekkürlerin, nefsin hayatiyyetini ve şerefini; bedenin de gitgide yıpranmasını ve ölümü gerektirdiği sabit olmuş olur. Binâenaleyh, şâyet nefis, beden olmuş olsaydı, tek bir şey aynı anda hem onun mükemmelleşmesine, hem de noksanlaşmasına; hem hayatta kalmasına, hem de ölmesine sebep olmuş olurdu ki, bu imkânsızdır.

c) Biz, insanın bedeninin, zayıf ve narin olduğunda ve ona, kudsiyyetin nurlarından bir nûr zuhur edip, gayb âleminin sırlarından da bir sır tecelli ettiğinde, o insanın büyük bir cesaret kazandığını; kuvvetli bir hükümranlık duygusu elde ettiğini; büyük hükümdarların huzurunda bulunduğunda onlara aldırmadığını ve onlara hiç değer vermediğini müşahede etmekteyiz.

d) Çile ve mücahede erbâbı, bedenî kuvvetleri ezme ve bedeni aç bırakma hususunda göstermiş oldukları dikkat oranında, ruhî kuvvetleri güç kazanır ve sırları da ilahî bilgilerle aydınlanır. Yine aynı insan, bütün

gücünü yemesine, içmesine, bedenî şehvet ve isteklerin yerine getirilmesine sarf ettiğinde, hayvan gibi olur; konuşmaktan, aklını kullanmaktan ve marifet nûrundan mahrûm olur. Şâyet nefis, bedenden başka olsaydı, durum böyle olmazdı.

e) Biz, nefsin, fiillerini bedene ait olan vasıtalar sayesinde gerçekleştirdiğini, meselâ gözü ile gördüğünü, kulağı ile duyduğunu, eliyle aldığını, ayağı ile yürüdüğünü görmekteyiz. Ama iş, düşünmeye ve anlamaya geldiğinde, o nefis, bu âlet ve vasıtaların yardımı olmaksızın, bu fiiller konusunda tamamıyla bağımsız olur. İşte bundan dolayı, insanın, tıpkı bildiği şeyleri kalbinden silip atması kesinlikle mümkün olmadığı gibi, gözlerini yumduğunda bir şeyi görmesi; kulaklarını tıkadığında herhangi bir ses duyması imkânsız olur. Böylece biz, nefsin, zâtı gereği, ilim ve bilgiler hususunda, bedenî âlet ve vasıtalardan bağımsız olduğunu anlamış oluruz.

Binâenaleyh, işte bu beş madde, nefsin cisim olmadığı hususunda güçlü birtakım ipuçları ve emarelerdir.

Birinci mesele hususunda eskilerin delillerinden pek çoğunu, hikmet ve felsefeyle ilgili kitaplarımızda ele almıştık. Onları burada tekrarlamanın faydası yoktur.

ALTINCI MESELE: **Rûhun Cisim Olmadığının Nakli Delilleri**

Bu mesele, nefsin cisim olmadığına dair naklî delillerin îrad edilmesi hususundadır.

Birinci delil: Cenâb-ı Hakk, *"Hem kendisi Allah'ı unutmuş, hem (Allah) kendilerini kendilerine unutturmuş olanlar gibi olmayın"* (Haşr, 19) buyurmuştur. İnsanlardan hiç kimsenin, bu görülen bedenini ve heykelini unutamayacağı malumdur. Binâenaleyh bu, insanın aşırı cehâletinden dolayı unuttuğu o nefsin, bu bedenden başka bir şey olduğunu göstermektedir.

İkinci delil: Cenâb-ı Hak, *"(Haydi bakalım) canlarınızı çıkarın!"* (En'am, 93) buyurmuştur. Bu da, nefsin, bu bedenden başka bir şey olduğu hususunda sarih bir ifâde olup, biz bu hususu, bu âyetin tefsirinde tafsilatlı bir biçimde ele almıştık. Oraya müracaat edilebilir.

Üçüncü delil: Allahu Teâlâ, maddî yaratmanın derecelerini belirterek, *"Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülasadan yarattık. Sonra onu, sarp ve metin bir karargâhta bir nutfe yaptık. Sonra o nutfeyi bir "alaka" haline getirdik, derken o alakayı bir çiğnem et yaptık. O bir çiğnem eti de kemiklere kalbettik de, o kemiklere de et giydirdik"* (Mü'minûn,

12-14) buyurmuştur. Bütün bu derecelerin, maddî haller hususunda meydana gelmiş farklılıklar olduğunda şüphe yoktur. Daha sonra Cenâb-ı Hak ona, rûh üfürmek istediğinde, *"Bilâhare onu, başka yaratılışla inşâ ettik"* (Mü'minûn, 14) buyurmuştur. İşte bu, rûha taalluk eden şeyin, biraz önce bahsedilen maddî hallerle ilgili olarak meydana gelen değişikliklerden başka bir şey olduğuna dair açık bir ifâde olup, ruhun bedenden başka bir şey olduğuna delâlet eder.

Buna göre onlar şâyet, "Bu âyet, sizin de aleyhinize bir delildir. Çünkü Allahu Teâlâ, "وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ" (Mü'minûn, 12) buyurmuştur. Bu ifadelerin başındaki "min", ba'ziyyet içindir. Bu da insanın, çamurun parçalarından bir parça olduğunu gösterir" derlerse, biz deriz ki: "min" edatı, senin tıpkı خَرَجْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ "Basra'dan Küfe'ye çıktım" sözünde olduğu gibi, "ibtidâ-i gâye" için olup, mesafenin başlama noktasını bildirir. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülasadan yarattık"* (Mü'minûn, 12) âyeti, insanın yaratılışının başlangıcının, bu (süzülmüş) bir hülasadan olmasını gerektirir. Biz de bunu söylüyoruz; çünkü Allah önce kalıbı düzeltmiş, sonra da ona ruh üflemiştir. Böylece, o insanın yaratılışının başlangıcı, bu hülasadan olmuş olur.

Dördüncü delil: Cenâb-ı Hak, *"O halde ben onun yaratılışını bitirdiğim, ona rûhumdan üflediğim zaman siz derhal onun için secdeye kapanın"* (Hicr, 29) buyurmuş, böylece, beşeriyet vasfıyla rûh üflemeyi birbirinden ayırt etmiştir.

Şu halde "tesviye", insanın uzuvlarını, organlarını yaratıp, kalıbını ve maddesini dengeli hale getirmek demektir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak rûh üflemeyi, uzuvları düzenleme işinden ayırıp, sonra da rûhu, *"rûhumdan"* diyerek kendisine izafe edince, bu, rûh cevherinin beden cevherinden başka bir şey olduğunu göstermektedir.

Beşinci delil: Cenâb-ı Hak, *"Her bir nefse ve onu düzenleyene, sonra da ona hem kötülüğü, hem sakınmayı ilhâm edene kasem olsun ki"* (Şems, 7-8) buyurmuştur. Bu âyet, hakikatte idrâk ve hareket etmekle nitelenen bir şeyin varlığı hususunda sarih bir ifâdedir. Çünkü, "ilhâm" anlatmak demektir. "Fücâr ve takvâ" ise, fiille ilgilidir. Binâenaleyh bu âyet, insanın tek bir şey olduğu hususunda sarih bir beyândır. Bu insan da, hem idrak edip hareket etmekle, hem de bazen, fücûr fiili, bazen ise takvâ fiiliyle nitelenmiştir. Bedenin tamamının, bu iki sıfatla vasfedilmedikleri malûmdur.

Binâenaleyh, bütün bunlarla vasfedilebilen başka bir cevherin var olduğunun söylenmesi gerekir.

Altıncı delil: Cenâb-ı Hak, *"Muhakkak ki biz insanı, bir nutfeden, halîtadan yarattık. Onu imtihan ediyoruz. Bu sebeple onu, işitici ve görücü yaptık"* (İnsan, 2) buyurmuştur. Binâenaleyh bu, insanın tek bir şey olduğuna ve o şeyin de ilahî mükellefiyet ve Rabbanî emirlerle imtihan edilen varlık olup, aynı zamanda kendisinde duyma ve görme özelliği bulunduğu hususunda sarîh bir ifadedir. Halbuki, insanın bedeni böyle değildir. Ve, bedenin herhangi bir uzvu da böyle değildir. Binâenaleyh, bu demektir ki "nefis", hem bu bedenden hem de bu bedenin parçalarından başka bir şeydir ve o, aynı zamanda bütün bu sıfatlarla vasfedilendir.

Bil ki, ruhların bedenlerle alâka kurmalarından önce ve bedenlerden de ayrıldıktan sonra, onların sıfatları hususunda varid olan hadisler pek çoktur. Bütün bunlar, nefsin, bu bedenden başka bir şey olduğuna delâlet eder. Bu pekçok âyeti okuyup ve bu pek çok haberleri rivayet edip de, sonra da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ruhun ne demek olduğunu anlayamadan öldüğünü söyleyenlere, doğrusu hayret etmek lazımdır. Bu, şaşılacak bir şeydir. Allah en iyisini bilendir.

YEDİNCİ MESELE

Tefsirini yapmakta olduğumuz âyetin, söylediğimiz şeylerin doğruluğuna delâleti ise şu şekildedir: Şâyet rûh, bir halden başka bir hale, bir sıfattan başka bir sıfata geçebilen bir cisim olmuş olsaydı, o zaman o, başka bir sıfatla muttasıf olduktan sonra, diğer bazı muayyen sıfatlar alabilen maddelerden meydana gelme hususunda bedene denk ve müsavi olmuş olurdu. Binâenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s)'e rûh sorulduğu zaman, O'nun, "O bir nutfeydi, sonra alaka oldu; derken bir et parçası haline geldi" demesi gibi, "O, şöyle şöyle olan, daha sonra da şöyle olan; derken rûh haline gelen bir cisimdir" diye açıklamada bulunması gerekirdi. Binâenaleyh, o böyle söylemeyip, tam aksine, "O, varlık âlemine, Allahu Teâlâ'nın kendisine, "Ol!" dediği için girmiştir, meydana gelmiştir" manasında, *"O, Rabbimin emrindendir"* buyurunca, bu, rûhun, maddeler cinsinden bir cevher değil, tam aksine kudsî, soyut bir cevher olduğuna delalet etmiştir. Bil ki, riyâzât sahibi ve mükâşefe-müşâhede erbabı olan ariflerin ekserisi bu görüşte ısrâr etmektedirler ve bunu, kesinkes savunmaktadırlar. Meselâ **Vasıtî** şöyle der: "Allah, ruhları, cemâl ve güzellik (behâ) karışımından

yaratmıştır. Binâenaleyh, şâyet, Cenâb-ı Hak ruhları gizli tutmasaydı (herkes onları bilip tanısaydı), onlara her kâfir secde ederdi."

Rûhun ilk önce kalp ile, daha sonra da kalp vasıtasıyla, onun tesirinin diğer uzuvlara ulaşmasının izah edilmesine gelince, biz bu hususu, *"Onu Ruhu'l-Emîn, inzâr edicilerden olasın diye, senin kalbine indirmiştir"* (Şuarâ, 193-194) âyetlerinin tefsirinde açıkladık.

Bunu kabul etmeyenler, şu delilleri ileri sürmüşlerdir:

1) "Şâyet rûhlar, cisim ve "âraz" olmama hususunda Allah'ın zâtına eşit ve denk olmuş olsalardı, mahiyetlerinin tamamı hususunda da ona denk ve eşit olmuş olurlardı ki, bu imkânsızdır.

2) Cenâb-ı Hak, *"O kahredilesi insan, ne nankördür o! Onu hangi şeyden yarattı? Bir damla sudan yarattı da onu biçimine koydu. Sonra onun yolunu kolaylaştırdı. Sonra onu öldürüp kabre soktu. Daha sonra dilediği zaman da onu tekrar diriltecek"* (Abese, 17-22) buyurmuştur. Bu, insanın nutfeden yaratılmış, sonra ölüp kabre giren, daha sonra da kabirden çıkarılacak olan bir şey olduğu hususunda sarih bir açıklamadır. İnsan, şâyet bu bedenden ibaret olmasaydı, âyette bahsedilen bu durumlar doğru olmazdı.

3) Cenâb-ı Hak, *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilâkis onlar Rableri katında diridirler. Lütf-u inâyetinde, kendilerine verdiği ile hepsi şâd olarak rızıklanırlar"* (Âl-i İmrân, 169-170) buyurmuştur. İşte bu âyet, ruhun cisim olduğuna delâlet eder. Çünkü, rızıklanmak ve sevinmek, maddelerle ilgili sıfatlar cümlesindendir."

Bunların görüşlerinin **birincisine cevap:**

Bir mekân işgâl etmeme ve bir mekâna hulûl etmeme hususundaki denklik, "selbî" (olumsuz) sıfatlar hususunda olan bir denkliktir. Halbuki, selbî sıfatlar hususundaki denklik "mümaseleti" (bir şeye benzemeyi) gerektirmez. Bil ki, bir grup câhil, "Rûh, mekân tutmayan ve mekâna hulûl etmeyen bir varlık olunca, onun ilâha denk veya O'nun bir cüz'ü olması gerekir" iddiasında bulunmuşlardır ki, bu fahiş bir cehâlet ve çirkin bir hatadır. Bu meselenin özü, daha önce de bahsettiğimiz gibi şu hususa dayanmaktadır: Olumsuzluklardaki eşitlik, şâyet benzerliği gerektirmiş olsaydı, o zaman, bütün farklı farklı şeylerin denk olduklarının ve farklı iki mahiyetin, dışlarında kalan her şeyi selbetme hususunda mutlaka müşterek olduklarının söylenilmesi gerekirdi. Öyleyse bu inceliğin bilinmesi gerekir. Çünkü bu, cahillerin büyük bir hataları ve yanlışlarıdır.

İkincisine de şu şekilde **cevap** verilir: Hem örfe, hem de zahire göre insan, bu bedenden ibaret olunca, örf itibariyle ona, "insan" denilmiştir.

Üçüncüsüne de şu şekilde **cevap** verilir: Âyette bahsedilen rızık, onların hallerinin kuvvetli ve kemâllerinin de mükemmel olduğu anlamındadır ki, bu da, marifetullah ve muhabbetullahtır. Tam aksine, biz diyoruz ki bu, bizim görüşümüze delâlet eden en iyi delillerden birisidir. Çünkü, onların bedenleri toprak altında çürümüştür. Halbuki Cenâb-ı Hak da, onların ruhlarının, Arş'ın altında asılı olan kandillerde barındıklarını beyan etmiştir ki, bu da, rûhun bedenden başka bir şey olduğuna delâlet eder. Bu, bu konuda bizim son sözümüz olsun. Biz şu anda bu istidraddan sonra tekrar tefsir ilmine dönüyoruz.

İnsanın İlmi Pek Mahduttur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا *"(Zaten) size az bir ilimden başkası verilmemiştir"* buyurmuştur. Biz, kendi görüşümüze göre bu hususta iki ihtimal bulunduğunu daha önce söylemiştik.

Müfessirlere gelince, onlar şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s), bu hususu o Yahudilere belirtince, onlar, "Bu hitap sadece bize mi, yoksa sen de bizimle beraber misin?" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Hayır, hem bize hem de size, bu hususta az bir ilim verildi"* dedi. Bunun üzerine onlar, "Amma da tuhafsın ey Muhammed! Biraz önce, *"Her kime hikmet verilirse, muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) dedin, şimdi de böyle söylüyorsun" dediler de, bunun üzerine, *"Eğer yerdeki ağaçlar kalem olsa, deniz de, arkasından yedi deniz daha kendisine yardım ederek (mürekkep) olsa, yine Allah'ın kelimeleri tükenmez. Şüphesiz ki Allah, yegâne galiptir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir"* (Lokman, 27) âyeti nazil olmuştur. Onların ileri sürdüğü şey, bağlayıcı (lâzım) değildir. Çünkü bir şey, bazen bir şeye nispetle az, başka bir şeye nispetleyse çok olabilir. Binâenaleyh, insanlarda bulunan ilimler, Allah'ın ilmine ve eşyânın hakikatlerine nispetle son derece az, ancak maddî arzulara ve maddî lezzetlere nispetle de çoktur.

Vahiyde Resûlün Hiçbir Payı Yoktur

وَلَئِن شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا ﴿٨٦﴾
إِلَّا رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا ﴿٨٧﴾

"Andolsun ki, sana vahyettiğimizi de, dilersek, muhakkak gideriveririz. Sonra bize karşı, onu (geri getirmek için) kendine bir vekil de bulamazsın. Ancak Rabbinden bir rahmet (onu ibkâ etmiştir). Gerçekten onun, senin üzerindeki fazlı büyüktür"
(İsrâ, 86-87).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyette, insanlara pek az ilim verdiğini beyan buyurunca, bu âyette de, o verdiği azıcık ilmi de almak isterse, buna muktedir olduğunu açıklamıştır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, o şeyin bilgisini kalplerden ve yazısını da kitaplardan silmesi sayesinde olur. Bu, her ne kadar âdete aykırı bir iş ise de, ancak ne var ki, Allah buna kadirdir.

İKİNCİ MESELE

Ka'bî, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair bu âyetle istidlâl ederek şöyle der: "Bilinebilen ve giderilebilen şeyin, kadîm olması imkânsız olur. Tam aksine, onun muhdes olması gerekir." Bu istidlâl, uzak bir istidlâldir. Çünkü, bu "giderme" ile kastedilen, O'nun bilgisini kalplerden ve ona delâlet eden satırları da mushaflardan silmektir ki, bu, malûm ve medlûl (kendisine delâlet edilenin) "muhdes" olmasını gerektirmez.

Cenâb-ı Hak daha sonra, ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا *"Sonra bize karşı onu (geri getirmek için) kendine bir vekil de bulamazsın"* buyurmuştur. Yani, "Bu şeylerden herhangi birini geri çevirme hususunda kendisine güvenebileceğin hiç kimse bulamazsın."

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ *"Ancak Rabbinden bir rahmet (onu ibkâ etmiştir)"* buyurmuştur. Yani, "Rabbinin sana acıyarak merhamet edip, onu sana tekrar vermesi hali müstesna" demektir. Veyahut da, istisnâ, istisnâ-i munkati' manasına alınarak, "Ancak ne var ki, Rabbinin rahmeti, onu o şekilde ibkâ etti ve giderilmiş yapmadı" şeklinde de manalandırılabilir. Bu, Allahu Teâlâ'nın bütün ulemâya lütufta bulunmuş olmasının bir eseri olarak, Kur'ân'ı ibkâ etmesiyle vermiş olduğu şu iki çeşit nimeti kapsar:

1) Âlimlere bu ilmi kolaylaştırması;

2) Onlara bu ilmi muhafaza etme gücü vermesi.

Cenâb-ı Hak, إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا *"Hakikat O'nun, senin üzerindeki fazlı, keremi büyüktür"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bundan murat, "ilmi ve Kur'ân'ı, sende ibkâ etmesi sebebiyle, O'nun sana olan lütuf ve ikramı büyük oldu" manasıdır.

2) "Seni, ademoğullarının efendisi, peygamberlerin sonuncusu yapması ve sana "Makam-ı Mahmûd"u vermiş olması sebebiyle, O'nun senin üzerindeki lütuf ve keremi büyük oldu. Binâenaleyh, durum böyle olunca, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, ilmi ve Kur'ân'ı sende ibkâ etmiş olması sebebiyle de, sana in'âm etmiştir."

Kur'ân Cin ve İns'e Meydan Okuyor

قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰٓى اَنْ يَّاْتُوا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا يَاْتُوْنَ بِمِثْلِهٖ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴿٨٨﴾

"De ki: "Andolsun, ins ü cin şu Kur'ân'ın benzerini (meydana) getirmeleri için bir araya toplansa, birbirlerine yardımcı da olsalar, yine onun benzerini getiremezler" (İsrâ, 88).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Sarfe Konusunda Te'lifçi Görüş**

Bil ki biz, Bakara Sûresi'nde, *"Eğer kulumuzun üzerine parça parça indirdiğimizden şüphe ediyorsanız haydi onun benzerinden siz de bir sûre* getirin" (Bakara, 23) âyetinin tefsirinde Kur'ân'ın i'câz'ını, iyice açıklamıştık. Âlimlerin bu hususta iki görüşü bulunmaktadır: Kimileri Kur'ân'ın bizzât kendisinin mu'ciz olduğunu söylerken, kimileri de, "Kur'ân'ın haddizatında mu'ciz olmadığını, Kur'ân'a muârazada bulunmaya sevk eden sebepler pek çok kuvvetli olmasına rağmen, onları Kur'ân'a muâraza etmekten men edip çevirince, bu çevirme işi güçlü bir mu'cize olmuştur" demiştir. Bize göre bu konuda tercih edilen şudur: Biz, Kur'ân'ın bizzat kendisinin, ya mu'ciz olduğunu veya olmadığını söyleriz. Eğer mu'ciz ise, netice zaten elde edilmiş olur. Yok eğer, "Mu'ciz değil de, aksine onlar, buna muârazada bulunmaya kâdirdiler; muârazada bulunmaya götüren sebepler de boldu;

onları bundan hiçbir şey geri çevirmemiş ve mani de olmamıştı." şeklinde idiyse bu durumda, ona muârazada bulunmak mutlaka gerekli idi. Binâenaleyh onların, bu bahsedilen durumlara rağmen muârazada bulunamayışları, harikulade bir şey olmuş olur ve bu bakımdan da Kur'ân, mu'ciz olmuş olur. Binâenaleyh, bizim bu bâbda tercih ettiğimiz yol budur.

***İKİNCİ MESELE:* Cinlerin Aczi Nasıl Bilinebilir?**

Birisi şöyle diyebilir: "Farzedelim ki, insanların Kur'ân'a muâraza edemedikleri ortaya çıkmış olsun. O halde, cinlerin onlara muârazada bulunamayacaklarını nasıl biliyorsunuz? Hem, "Bu kelâmı, cinler uydurdu; onu, Hz. Muhammed (s.a.s)'e onlar verdi ve insanları saptırmak için de, Hz. Muhammed (s.a.s)'i buna seçtiler" denilmesi niye caiz olmasın? Buna göre sizler Hz. Muhammed (s.a.s)'in, "Bu, cinlerin sözü değildir, tam aksine ilahî bir kelâmdır" şeklindeki sözü hususunda doğru söylediğini bildiğinizde ancak, onun "sadık" olduğunu bilebilirsiniz. Bu durumda da, "devir" gerekir. Herhangi bir kimse, "Bunun, cinlerin sözü olduğu nasıl düşünülebilir?" de diyemez. Çünkü biz deriz ki, Bu âyet, tehaddînin cinlere karşı yapıldığına delâlet eder. Böyle bir tehaddî ise, onların, fasîh ve beliğ olmaları halinde ancak güzel olur. Durum böyle olunca da, mezkur ihtimal devam etmiş olur."

Âlimler, birincisine şu şekilde cevap vermişlerdir: "Beşerin, Kur'ân'a muâraza edememesi, onun mu'ciz olduğu hususunda yeterli bir sebeptir." İkincisine de şöyle cevap vermişlerdir: "Şâyet bu olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın bu telbîs (karıştırma) işini ortaya koyması, hikmeti gereği vacip olurdu. O bunu izhâr etmediğine göre, bu, böyle bir şeyin olmadığına delâlet etmiştir. Yine Allahu Teâlâ, bu soruya Şuarâ Sûresi'nin sonundaki, *"Şeytanların kimlerin üzerine indiğini size haber vereyim mi ben? Onlar her günahkâr yalancının tepesine iner"* (Şuarâ, 221-222) ifâdelerinde yeterli ve sadra şifâ cevaplarla cevap vermiştir ki, biz bu cevapları orada genişçe açıkladık. Burada tekrarlamanın bir faydası yok.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile, "Âyet, Kur'ân'ın mahluk olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü, kadîm olan şeyle meydan okumak imkânsızdır" demiştir. Biz bu meseleyi, Bakara Sûresi'nde detaylı bir biçimde ele almıştık (Bakara, 23). Binâenaleyh, bunu tekrarlamanın bir manası yok.

Kur'ân Gerçeği Her Şekliyle Anlatır

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَاَبٰٓى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُورًا ﴿٨٩﴾

"Andolsun ki biz bu Kur'ân'da insanlar için her türlü misali çeşitli şekillerde açıkladık. İnsanlardan pek çoğu ise, ille de küfürde ayak direttiler" (İsrâ, 89).

Tehaddî Konusunda Çeşitli Seçenekler

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki biz bu Kur'ân'da insanlar için her türlü misali çeşitli şekillerde açıkladık"* buyruğu ile ilgili olarak şu açıklamalar yapılabilir:

1) Bu âyette olduğu gibi, Kur'ân'ın tamamıyla meydan okuma (tehaddî) vuku bulmuştur. Yine Kur'ân'da, on sûre getirilmesi ile meydan okunmuştur. Nitekim O, *"O halde haydi siz de onun gibi on sûre getirin"* (Hûd, 13) buyurmuştur. Meydan okuma bazen, tek bir sûre getirilmesi ile yapılmıştır. Nitekim Allahu Teâlâ, *"haydi onun benzerinden siz de bir sûre getirin"* (Bakara, 23) buyurmuştur. Ve, meydan okuma, bir sûrenin tek cümlesiyle olmuştur. Nitekim O, *"Onun gibi bir söz getirsinler (bakalım)!"* (Tur, 34) buyurmuştur. O halde, *"Andolsun ki biz bu Kur'ân'da insanlar için her türlü misali çeşitli şekillerde açıkladık"* âyetiyle, biraz önce de açıkladığımız gibi, meydan okuma (tehaddî) murat edilmiş olabilir. Ama onların, meydan okumanın bütün bu kısımlarındaki acziyetleri ortaya çıkınca, küfürlerinde ısrarlarını sürdürmüşlerdir.

Kıssalardaki Çeşitlilik

2) *"Andolsun ki biz bu Kur'ân'da insanlar için her türlü misali çeşitli şekillerde açıkladık"* âyet-i kerimesinden şu kastedilmiş olabilir: "Biz onlara, **Nûh, Ad** ve **Semûd** kavimleri gibi, küfürlerini sürdüren kimseleri nasıl her türlü belâlarla sınadığımızı haber verdik. Ve bu metodumuzu, defalarca açıklayıp durduk. Ama buna rağmen yine o topluluklar, yani Mekkeliler, bu açıklamalarımızdan ders almadılar da, aksine, küfürlerini devam ettirdiler."

Tevhit Delillerinde Çeşitlilik

3) Bununla şu murat edilmiştir: "Allahu Teâlâ, bu Kur'ân'da, birliğine (tevhit) dair deliller getirmiş; kendisinin eşi ve benzeri olmadığını defalarca bildirmiş; nübüvvet müessesesi ile âhireti inkâr edenlerin ileri sürdüğü şüphelere, bu Kur'ân'da defalarca yer vermiş ve onlara da gereken cevabı vermiş, bunların peşinden de nübüvvet ve kıyametin hak ve gerçek olduğuna dair kat'î deliller getirmiştir. Ama, buna rağmen o kâfirler, bunları duymaktan faydalanamamış, tam aksine şirk ve nübüvveti inkârda ısrarlarını sürdürmüşlerdir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاَبٰٓى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُورًا *"İnsanlardan pek çoğu ise, ille de küfürde ayak direttiler"* buyurmuştur. Yani, "Mekkelilerin ekserisi, ancak küfürde ayak direttiler; yani, bilerek hakkı inkârda direttiler" demektir. Bu böyledir, zira onlar, açıklanmasına ihtiyaç olmayacak denli açık olan şeyi inkâr etmişlerdir. Buna göre şâyet, ضَرَبْتُ اِلَّا زَيْدًا "Ancak Zeyd'i dövdüm" denilmediği halde "فَاَبٰٓى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُورًا" nasıl denilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "**Ebâ**" lafzının kendisi olumsuzluk manası ifade eder. Buna göre sanki, "Onlar ancak küfre razı olmuşlardır" denilmek istenmiştir.

وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْاَرْضِ يَنْۢبُوعًا ﴿٩٠﴾ اَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْاَنْهٰرَ خِلٰلَهَا تَفْجِيرًا ﴿٩١﴾ اَوْ تُسْقِطَ السَّمَآءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا اَوْ تَاْتِيَ بِاللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ قَبِيلًا ﴿٩٢﴾ اَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ اَوْ تَرْقٰى فِي السَّمَآءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتّٰى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهٗ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ اِلَّا بَشَرًا رَسُولًا ﴿٩٣﴾

"Biz dediler, sana katiyyen inanmayız. Ta ki bizim için şu yerden bir pınar akıtasın. Yahut senin hurmalıklardan, üzümlüklerden bir bahçen olsun da aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtasın. Yahut iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üstümüze parça parça düşüresin veya Allah'ı ve melekleri kefil getiresin. Yahut altından bir evin olsun, yahut semaya çıkasın. Ona çıktığına da asla inanmayız ya! Ta ki, üstümüze, okuyacağımız bir kitap indiresin!" De ki: "Fe Sübhanallah! Ben, resûl olan bir beşerden başkası mıyım ki?!" (İsra, 90-93).

Müşriklerin Tahakküm Ederek Mu'cize Talepleri

Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu delillerle beyan edip, bu mu'cizlik Hz. Peygamber (s.a.s)'in davasına uygun olarak zuhur edince, onun gerçek bir peygamber olduğuna dair delil, böylece tamamlanmış oldu. Çünkü biz diyoruz ki, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamberlik iddiasında bulundu. Mu'cize de O'nun iddiasına uygun olarak zuhûr etti. Böyle olan herkes, gerçek bir peygamberdir. O halde bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sadık olduğuna delâlet eder. Pek çok mu'cizenin art arda gelmesi, Hz. Muhammed (s.a.s)'in gerçek peygamber olmasının şartı değildir. Çünkü biz böyle bir kapı açarsak, bu hususta işin, herhangi bir noktada durmaması gerekir. Hz. Peygamber ne zaman bir mu'cize izhar ederse, bu sefer de onlar ondan başka bir mu'cize isterler. Ve bu iş, inatçıların inadının ve cahillerin de tasallutlarının sona ereceği bir noktada durmaz. Çünkü Allahu Teâlâ, kâfirlerden, Kur'ân'ın bir mu'cize olarak zuhûr etmesinden sonra, Hz. Peygamber (s.a.s)'den altı çeşit kesin mu'cize istediklerini nakletmiştir. Nitekim, **İbn Abbas**'ın da şöyle dediği nakledilmiştir:

"Mekke'nin önde gelenleri, Kâbe'de oturdukları bir sırada Hz. Muhammed (s.a.s)'e bir adam yolladılar; bunun üzerine o da onların yanına geldi. Gelince, onlar, "Ey Muhammed, Mekke arazisi dardır; ondan yararlanabilmemiz için, aradaki dağları kaldır. Ve bu arazide, bizim için pınarlar fışkırt, akıt! Böylece de biz burada, ziraat yapabilelim" dediler. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.s), *"Ben bunu yapamam, gücüm yetmez"* dedi. Bunun üzerine içlerinden birisi, "Yahut senin, hurmalıklardan ve üzümlüklerden bir bağın bahçen olsun. Aralarından da, şarıl şarıl nehirler akıt" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Bunu da yapamam!"* dedi. Ona, "Senin, altından bir evin olsun; böylece senin hiçbirimize ihtiyacın kalmaz" denildiğinde, o *"Bunu da yapamam!"* dedi. Bu sefer ona, "Kavminin senden istediği şeyleri yapamayacaksın!" denilince o, *"Yapamam"* dedi. Onlar, "O halde sen, iyi olanı yapamadığına göre, şerri yaparsın. Binâenaleyh, iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça indir; azap yüklü olarak onları başımıza düşür" dediler. Âyetteki, *"iddia ettiğin gibi"* ifadesi, O'nun, *"Gök yarıldığı zaman"* (İnşikak, 1) ve *"Gök yarılıp parçalandığı zaman"*(İnfitar, 1) âyetlerine bir işarettir. Bunun üzerine **Abdullah İbn Ümeyye el-Mahzumî** -ki annesi, Hz. Peygamber'in halasıdır- şöyle dedi: "Hayır, kendisine yemin edilene yemin ederim ki, gökyüzüne çıkabileceğin bir merdiven yapıp, onunla gökyüzünün önünde oraya çıksan; derken senin peygamber olduğuna dair

dört melek getirsen, yine de seni tasdik etmem." Biraz sonra da, "Bilemiyorum, seni tasdik eder miyiz, yoksa etmez miyiz" dedi. İşte, **İbn Abbas**'ın rivayet ettiği gibi, bu hadisenin izahı bundan ibarettir.

***İKİNCİ MESELE:* İsteklerindeki Tutarsızlıklar**

Bil ki Mekkeliler, Hz. Peygamber'den pek çok çeşit mu'cize istemişlerdir. Bunlardan **birincisi,** onların, حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْاَرْضِ يَنْبُوعًا *"Ta ki bizim için şu yerden bir pınar akıtasın"* demeleridir. **Âsım, Hamza** ve **Kisâî,** tâ'nın fethası, fâ'nın sükûnu ve cim'in de dammesi ile, şeddesiz olarak **"tefcure"** şeklinde okumuşlardır. **Ebu Hatim, "yenbû'"** kelimesinin tekil olduğunu ileri sürerek, bu okuyuşu tercih etmiştir. Diğer kıraat imamları ise, şeddeli olarak **"tüfeccira"** şeklinde okumuşlardır. Bu kıraati de **Ebu Ubeyde** tercih etmiştir. Kıraat imamlarının tamamı ikinci fiili, **"enhar"** (nehirler) kelimesi çoğul olduğu için, **"fe tüfeccira"** şeklinde okumuşlardır. Arapçada, **"Fecerati'l-mâu fecren"** (su fışkırdı - fışkırmak) ve **"Feccertu'l-mâe tefcîran"** (suyu fışkırttım - fışkırtmak) denilir. Birinci fiili şeddeli olarak okuyanlar, o tek kaynaktan dolayı ağaçların çok olmasını kastederek böyle okumuşlardır. **"Yenbûan"** kelimesi, her ne kadar tekil olsa dahi, kendisindeki fışkırmanın çokluğundan dolayı, fiili şeddeli okumak güzel ve yerinde olmuştur. Bu, senin tıpkı, tek bir fâil olmasına rağmen, kendisinden dövmek işi çokça südûr edip bu fiil çok vuku bulduğu için, **"Darrabe Zeydun** (ضَرَّبَ زَيْدٌ) - Zeyd çok dövdü" demen gibidir. Bu fiili şeddesiz olarak okuyanlar, **"yenbûan"** kelimesinin müfret olmasından ötürü böyle okumuşlardır. **"Yenbûan"** kelimesi, kendisinden su fışkıran kaynak ve göze, pınar demektir. Nitekim sen, **"Nebea'l-mâu yenbu'u"** dersin. Bunun masdarı ise **nebe, nübû'** ve **nebe'an** şeklindedir. Bu izahları **Ferrâ** zikretmiştir. Müşrikler, "Mekke'nin dağlarını aradan kaldır; ziraat ve ekme işini kolayca yapalım diye, bize yerden su fışkırt!" demişlerdi.

Bunların **ikincisi,** onların, اَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْاَنْهَارَ خِلَالَهَا تَفْجِيرًا *"Yahut senin hurmalıklardan, üzümlüklerden bir bahçen olsun da, aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtasın"* şeklindeki ifâdeleridir. Bu ifadenin takdiri şöyledir: Onlar sanki, "Farzedelim ki sen, bu nehirleri, bu çayları ve pınarları, bizim için fışkırtmayacaksın. O halde onları kendin için fışkırt" demişlerdir.

Bunların **üçüncüsü**, onların, أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا *"Yahut, iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üstümüze parça parça düşüresin"* demeleridir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kisf Kelimesinin Okunuşları**

İbn Âmir, bu âyette, sin'in fethasıyla "**kisefen**"; Kur'ân'ın diğer yerlerinde ise, sin'in sükûnuyla "**kisfen**" şeklinde okurken; **Nâfî, Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** hem burada hem de Rûm Sûresi'nde sin'in fethasıyla "**kisefen**"; Kur'ân'ın diğer yerlerinde ise, sin'in sükûnuyla "**kisfen**" şeklinde okumuşlardır. **Hafs** ise, Rûm Sûresi hariç, Kur'ân'ın her yerinde sin'in fethasıyla "**kisefen**" şeklinde okur. **İbn Kesir, Ebû Amr, Hamza** ve **Kisâî,** Rûm Sûresi'nde sin'in fethası; diğer yerlerde ise, sin'in sükûnuyla okurlar. **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "Bu ifade sin'in sükunu ve sin'in fethasıyla olmak üzere iki şekilde okunmuştur." **Ebu Zeyd** de şöyle demiştir: "Onu parçalara ayırdım, kestim, böldüm" manasında olmak üzere Arapçada, "**Keseftu's-sevbe-eksifuhû-kisfen**" denilir." **Leys** ise şöyle der: "**Kesf** kelimesi, topuktaki siniri kesmek anlamındadır. "**Kisfe**" ise, parça, bütün, kısım demektir." **Ferrâ** da "Bir bedevinin, bir manifaturacıya, "Bir parça" manasında, "اَعْطِنِى كِسْفَةً" **(A'tınî kisfeten)** dediğini duydum" der.

Binâenaleyh kim bu kelimeyi, sin'in sükûnuyla okursa, onun sözü şu manalara gelebilir:

1) **Ferrâ,** şöyle der: "Bu, tıpkı "**Dimnetun-Dimnun**" (İz, kalıntı-eserler, kalıntılar) ve "**Sidretun-sidrun**" (Sedir ağacı-sedir ağaçları) ifadeleri gibi, "**kisfetun**" kelimesinin çoğulu "**kisfun**"dur.

2) **Ebu Ali** de şöyle der: "**Kisf,** mastar olduğuna göre, bu demektir ki, "**kisefun**" kelimesi de kesilmiş, bölünmüş sayı anlamına gelir. Bu, senin tıpkı, "**tahn**" (öğütmek), "**tabh**" (pişirmek) ve "**saky**" (sulamak) demen gibidir. Bu hususu Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا *"Eğer gökten bir parça düşer görseler"* (Tûr, 44) âyeti de te'kid eder.

3) **Zeccâc** şöyle der: "Bu ifadeyi "**kisefu**" şeklinde okuyana göre, o kimse, "o semayı üzerine bir tabaka olarak düşür, kapa, ört" demek istemiştir ki, bu okuyuşa göre bu kelime, "Bir şeyi örtüp kapadığın zaman söylemiş olduğun, "**Keseftu'ş-şey'e**" deyiminden alınmış olur."

Sin'in fethasıyla "**Kisefen**" şeklinde okunmasına gelince, bu kelime, "**Kıt'a - kıta**" (parça - parçalar) ve "**sidre-sider**" (sedir ağacı-sedir ağaçları) denilmesi gibi, "**kisfe**" kelimesinin çoğuludur. **(Kisfetun - kisefun).** Bu kelime,

her iki kıraate göre de, hal olarak mansûbdur. Buna göre sanki, "semayı üzerimize, parça parça edilmiş olarak indir" denilmek istenmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimedeki "كَمَا زَعَمْتَ" ifadesiyle ilgili olarak birkaç izah bulunur:

1) **İkrime** şöyle demiştir: "Bu, "Ey **Muhammed,** peygamber olduğunu iddia ediyorsan, gökyüzünü üzerimize yık" demektir."

2) Başkaları da bu tabire "İddia ettiğin gibi, eğer Rabbin dilerse, yapar (yapsın)..." manasını vermişlerdir.

3) Bununla, Allahu Teâlâ'nın bu sûredeki, *"Bizim, kara tarafından sizi yere geçirmemizden, yahut üzerinize çakıllı bir (kasırga) göndermemizden emin mi oldunuz?"* (İsra, 68) âyetinde zikrettiği şey kastedilmiştir ki, buna göre sanki, "Semayı, tıpkı bir çakıl taşı gibi parça parça et de, onu üzerimize yağdır" denilmek istenmiştir.

Bunların **dördüncüsü,** onların أَوْ تَأْتِيَ بِاللهِ وَالْمَلٰئِكَةِ قَبِيلًا *"veya Allah ve melekleri kefil getiresin"* şeklindeki sözleridir. Âyetteki "**kabîla**" lafzıyla ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) "**Kabîl**", tıpkı "**aşîr**" (arkadaş, yakın akraba) kelimesinin, "**muâşir**" manasına gelmesi gibi, "**mukâbil**" (karşıda bulunan) manasındadır. Bu söz, onların cahil olduklarını göstermektedir. Çünkü onlar, Cenâb-ı Hakk için, "karşıda bulunma" (mukâbele)nın caiz olmadığını bilememişlerdir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"her şeyi de onlara karşı kefiller olmak üzere bir araya getirip toplasaydık"* (En'am, 111) ifadesi de bu manadadır.

b) **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın, bu ifadeyle, "Bölük bölük" manasını kastettiğini söylemiştir. Leys de şöyle der: "Arapçada cinlerden ve insanlardan meydana gelen her gruba, her orduya "**kabîl**" adı verilir." Biz bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّهُ يَرٰيكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ *"Çünkü o da, kabilesinden olan da sizi... görürler"* (Ar'âf, 27) âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

c) Bu ifâdenin buradaki manası, "**kefil**" demektir. **Zeccâc** şöyle der: "Arapçada, tıpkı "**Kefeltu bihî ekfulu**" (Ona kefil oldum - kefil oluyorum) denilmesi gibi, "**Kabeltu bihî akbulu**" (Ona kefil oldum) denilir." Bu görüşe göre bu kelime, kendisiyle çoğul manası murat edilen müfret bir kelime olmuş olur. Bu, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَسُنَ أُولٰئِكَ رَفِيقًا *"Onlar ne iyi arkadaştır"* (Nisa, 69) âyetinde olduğu gibidir.

d) **Ebu Ali,** bunun manasının görmek, müşahede etmek şeklinde olduğunu, bunun delilinin de, *"Bizim üzerimize melekler indirilmeli değil miydi, yahut Rabbimizi görmeli (değil mi)ydik"* (Furkan, 21) âyeti olduğunu söylemiştir.

Bunların **beşincisi,** onların, أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ *"Yahut bir evin olsun"* şeklindeki sözleridir. **Mücâhid,** "Biz, "**zuhruf**"un ne manaya geldiğini bilmiyorduk. Bir gün **Abdullah b. Mes'ûd**'un bu âyeti, أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ ذَهَبٍ "Yahut senin, altından bir evin olsun" şeklinde okuduğunu gördüm" demiştir. Zeccâc da şöyle der: "**Zuhruf,** ziynet ve süs demektir. Bunun delili, حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ *"Yeryüzü ziynet ve ihtişamını takınıp süslendiği zaman"* (Yûnus, 24) âyetidir. Bu, "yeryüzü, her türlü süsünü takındı" demektir. Evi, altın gibi, süsleyip güzelleştirmekte bir mahzur yoktur."

Bunların **altıncısı,** kâfirlerin أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ *"Yahut semâya çıkasın"* şeklindeki sözleridir. **Ferrâ** şöyle der: "Arapçada, yukarı çıkmak manasına "رَقِيتُ - أَرْقَى - رَقْيًا - رُقِيًّا" denilir. Şair de:

أَنْتَ الَّذِي كَلَّفْتَنِي رَقْيَ الدَّرَجْ عَلَى الْكَلَالِ وَالْمَشِيبِ وَالْعَرَجْ

"Zayıflığıma, yaşlılık çağına ulaşmış olmama ve topallığıma rağmen, beni, yolları aşmakla sorumlu tutan, sensin sen!" demiştir. Âyetteki *"semâya"* ifadesi, "semânın merdivenlerine" takdirinde olup, bundan muzaaf olan (merdivenler) hazfedilmiştir. Nitekim Arapçada, "رَقِيَ السُّلَّمَ" (Merdivene çıktı), "رَقِيَ الدَّرَجَةَ" denilir.

Kâfirler daha sonra, وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهُ *"Oraya çıktığına da asla inanmayız, yani çıkmandan ötürü iman etmeyiz. Tâ ki üstümüze, okuyacağımız ve içinde senin peygamber olduğunu doğrulayan ifadeler bulunan bir kitap indiresin"* demişlerdir. **Abdullah b. Ümeyye el-Mahzûmi** şöyle demişti: "Sen gökyüzüne bir merdiven dayayıp, gözümüzün önünde göğe çıksan ve onu getirsen, sonra da seninle birlikte, açık bir vesika olduğu halde, durumun senin dediğin gibi olduğuna şâhitlik edecek dört melek getirsen bile, sana inanmayacağız."

Bu Keyfî İstekler Hayret Vericidir

Allahu Teâlâ, kâfirlerin Hz. Muhammed (s.a.s)'den böyle mu'cizeler istediklerini nakledince, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا *"De ki: "Fe Sübhânellâh! Ben, resul olan bir beşerden başkası mıyım ki?!"* demesini emretmiştir. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: "Allahu Teâlâ, kâfirlerin, *"Biz, sana katiyen inanmayız. Ta ki bizim için yerden bir pınar akıtasın"* dediklerini bildirmiştir. Bunlar, Mekkeli müşriklerin sözleridir. Biz, bu sözlerle, Kur'ân'ın benzer âyetleri arasında, nazım bakımından bir farklılık göremiyoruz. Binâenaleyh bu sözle, kâfirlerin, *"Dileseydik, biz de böyle (Kur'ân gibi) şeyler söyleyebilirdik"* (Enfal, 31) iddialarının doğru olduğu ortaya çıkar." Buna şöyle cevap verilir: Burası Kur'ân'dan pek az bir yer olup, bu kadarcık bir sözde fesahat ve belagat mertebeleri arasındaki fark ortaya çıkmaz. Binâenaleyh böyle bir sual zail olur.

İkinci bahis: Bu âyetler, gelip-gitme işinin Allah'a izafe edilmesinin imkânsız olduğunu gösteren delillerdendir. Çünkü "**sübhanallah!**" kelimesi, Allah'ı, zâtına yakışmayan her şeyden tenzih etme manasına gelir. O halde âyetteki, *"De ki, "Sübhânellâh!"* sözü Allah'ı, zâtına yakışmayan ve biraz önce bahsi geçen şeylerin, O'na nisbet edilmesinden tenzih etmedir. Biraz önce bahsi geçen ve Allah'a yakışmayan şey ise, Mekke müşriklerinin, *"Veya Allah'ı kefil getiresin"* şeklindeki sözleridir. Binâenaleyh bu âyetteki, *"Sübhâne Rabbî"* **(fesübhânallâh!)** ifadesinin Allah'ı gelip-gitme işinden tenzih etme manasına olduğunu gösterir ki bu da, Müşebbihe'nin, "Allah hem gelir, hem gider" şeklindeki sözlerinin yanlış olduğuna delâlet eder. Eğer, "Bununla, Allahu Teâlâ'yı, bu tür mu'cizeleri isteme hususunda, O'na hükümran olmak isteyen o kâfirlerin tutumundan tenzih etme manasının kastedilmiş olması niçin câiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki: Müşrikler, bu sözleriyle, Allah'a tahakküm etmiyorlar. Onlar sadece, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Eğer sen gerçekten peygamber isen, Allah'tan seni böyle mu'cizelerle şereflendirmesini iste" demişlerdi. O halde buna göre müşrikler, Allah'a değil, Hz. Peygamber (s.a.s)'e tahakkümde bulunmuşlardı. Binâenaleyh âyetteki, "**Sübhâne Rabbî**" ifadesini, bu mana ile ilgili saymak uygun olmaz. Dolayısıyla bu cümleyi kâfirlerin, *"Veya Allah'ı... kefil getiresin"* şeklindeki sözleri ile ilgili saymak gerekir.

Üçüncü bahis: Allah'ın, Hz. Peygamber'e söylemesini emretiği bu cevabı şöyle izah ederiz: Bu, "sizin mu'cize isteyişinizden maksadınız, ya bunları benim kendi tarafımdan getirmemi istemenizdir, yahut da Allah katından gönderilmiş gerçek bir peygamber olduğuma delâlet etsin diye, Allah'ın bu mu'cizeleri, benim elimle ortaya koymasını istememi bana teklif ediyorsunuz. Birinci şık bâtıldır. Çünkü ben, bir insanım. İnsan ise, bunları yapamaz. İkincisi de bâtıldır. Çünkü ben size, hem tek bir mu'cize

olan Kur'ân'ı, hem de onun bir mu'cize olduğunu gösteren delilleri getirdim. Binâenaleyh bu tür mu'cizeleri istemek, kendisine ihtiyaç duyulmayan ve zaruret olmayan şeyleri istemek demektir. O halde bunları istemek sanki, işi sarpa sardırmak ve boşu boşuna iddia etmektir. Ben, emrolunan bir kulum. Benim, Allah'a tahakküm etmem söz konusu değildir" demektir. Böylece, onların istekleri yersiz ve sâkıt olmuş olur. Binâenaleyh âyetteki, *"Sübhânellâh! Ben resûl olan bir beşerden başkası mıyım ki?"* ifadesinin, bu konuda yeterli bir cevap olduğu anlaşılır. Velhasıl Hak Teâlâ, bu ifadesi ile, Mekke kâfirlerinin, gerek ulûhiyyet, gerek nübüvvet konusunda sapıklık üzere olduklarını beyân buyurmuştur. Onların ulûhiyyet konusunda böyle olduklarına, âyetteki, *"Sübhâne Rabbî (Fe Sübhânellâh!)"* ifadesi delâlet etmektedir. Bu, "Ben, Allah'ı gelip-gitme işinden tenzih ederim" demektir. Onların nübüvvet konusunda böyle olduklarına da, *"Ben, resûl olan bir beşerden başkası mıyım ki"* cümlesi delâlet eder. Bunu, biraz önce izah etmiştik.

وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوٓا اِذْ جَآءَهُمُ الْهُدٰٓى اِلَّآ اَنْ قَالُوٓا اَبَعَثَ اللّٰهُ بَشَرًا رَسُولًا ﴿٩٤﴾ قُلْ لَوْ كَانَ فِى الْاَرْضِ مَلٰٓئِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَآءِ مَلَكًا رَسُولًا ﴿٩٥﴾ قُلْ كَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيدًا بَيْنِى وَبَيْنَكُمْ اِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٩٦﴾

"İnsanların, kendilerine hidâyet geldiği zaman iman etmelerini, "Allah bir insanı mı peygamber gönderdi?" demelerinden başka bir şey men etmedi. De ki: "Eğer yeryüzünde, sâkin sâkin yürüyen melekler olsaydı, biz elbette onlara gökten melek bir peygamber gönderirdik." De ki: "Benimle sizin aranızda hakîki şâhit olarak Allah yeter. Çünkü O, kullarından cidden haberdâr ve basîr olandır"
(İsra, 94-96).

Beşere Gelen Resûl, İnsan Olmalıdır

Bil ki Allahu Teâlâ, Mekkelilerin daha fazla mu'cize istemeleri ile ilgili şüphelerini nakledip, gerekli cevabı verince, bir başka şüphelerini de nakletmiştir. O da şudur: Mekkeliler, Allah'ın insanlara insan bir peygamber

göndermesini akıldan uzak görüp, insanlara bir peygamber göndermesi halinde melek bir peygamber göndereceğine inanıyorlardı. Allahu Teâlâ, onların bu şüphelerini, birkaç açıdan cevaplamıştır:

1) O, *"İnsanların, kendilerine hidâyet (rehberi) geldiği zaman, iman etmelerini, Allah bir insanı mı peygamber gönderdi" demelerinden başka bir şey men etmedi"* buyurmuştur. Bunun izahı şöyledir: Allah'ın insanlara, melek olan bir peygamber göndermesi halinde, insanlar onun Allah katından gönderilmiş bir peygamber olduğunu, ancak onun doğruluğunu gösteren bir mu'cize bulunduğu zaman tasdik ederler. O mu'cize de, onları, o meleğin Allah'ın peygamberi olduğu iddiasını kabule sevk edecek bir şeydir. O halde âyetteki, *"Kendilerine hidâyet geldiği zaman"* ifadesinden kastedilen, sadece bu mu'cizedir. Binâenaleyh bu mu'cize, ister bir melek, ister bir insan elinde zuhur etsin, onun bir peygamber olduğunu ikrâr etmek gerekir. Böylece kâfirlerin, "peygamberin mutlaka meleklerden olması gerekir" şeklindeki inançları, fasit bir tahakküm ve batıl bir inat olmuş olur.

2) Yeryüzü ahalisi eğer melek olsalardı, onların peygamberlerinin de melek olması gerekirdi. Çünkü aynı cinsten olanlar birbirine daha meyyâldirler. Fakat yeryüzündekiler insan oldukları için, onlara gönderilecek peygamberlerin de insan olması gerekmiştir. İşte âyetteki, *"De ki: "Eğer yeryüzünde, sâkin sâkin yürüyen melekler olsaydı, biz elbette onlara gökten melek bir peygamber gönderirdik"* ifadesi ile bu kastedilmiştir.

3) Cenâb-ı Hak, *"De ki: "Benimle sizin aranızda hakikî şâhit olarak Allah yeter"* buyurmuştur. Bu cevabı şöyle izah ederiz: "Cenâb-ı Hak benim iddiama uygun olarak mu'cizeyi verince, bu, benim doğru olduğum hususunda Allah tarafından bir şehâdet olmuş olur. Allah'ın, doğruluğuna şâhitlik ettiği kimse ise, hiç şüphesiz doğrudur. Binâenaleyh artık bundan sonra, "Peygamberin, insan değil melek olması gerekir" şeklinde bir söz, kendisine iltifat edilmeyecek, fasit bir diretme olmuş olur."

Cenâb-ı Allah, bu üç cevâbı zikrettikten sonra, vaîd ve tehdit yerine geçmek üzere şöyle buyurmuştur: إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا *"O, kullarından cidden haberdâr ve bâsir olandır"* yani, "Allah, kullarının içini dışını, kalplerinde olanı bilir ve onların böylesi şüpheleri sırf hasetlerinden, makam sevgisinden ve hakka boyun eğmemekten ötürü ileri sürdüklerini bilir."

Kâfirlerin Akıbeti

وَمَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۚ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَآءَ مِنْ دُونِهِ ۖ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا ۖ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ ۖ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا ﴿٩٧﴾

"Allah kime hidâyet ederse işte o, hidâyete ermiştir. Kimi de dalâlete sevk ederse, artık onlar için O'ndan başka asla yardımcı bulamazsın. Biz, onları kıyamet günü körler, dilsizler, sağırlar olarak yüzükoyun haşredeceğiz. Onların varacağı yer cehennemdir. Biz, onların ateşini, yavaşladıkça artırırız." (İsra, 97).

Bil ki Allahu Teâlâ, nübüvveti (peygamberliği) inkâr hususunda Mekkelilerin şüphelerini cevaplayıp, bunun peşinden de, *"O, kullarından cidden haberdar ve basîr olandır"* şeklindeki özlü vaîdini (tehdidini) getirince, daha sonra şiddetli vaîdini tafsilatlı bir biçimde zikretmiştir.

Âyetteki وَمَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ *"Allah kime hidâyet ederse işte o, hidâyete ermiştir. Kimi de dalâlete sevk ederse, artık onlar için O'ndan başka asla yardımcı bulamazsın"* buyruğuna gelince, bundan murat, Hz. Muhammed (s.a.s)'i teselli etmektir. Bu, Allah'ın iman ve hidâyete ermelerine hükmettiği ve takdir ettiği kimselerin mü'min olmaları; dalâlet ve cehâletlerine hükmettiği kimselerin de bu sapıklıktan dönmelerinin ve onları bu sapıklıktan döndürecek birisinin bulunmasının imkânsız olması gerekir" demektir. Âlimlerimiz, hidâyet ve dalalet hususundaki görüşlerinin doğruluğuna, bu âyeti de delil getirmişlerdir. **Mu'tezile** ise, bahsedilen idlâli (saptırmayı) bazen cennet yolundan saptırma, bazen Allah'ın lütuf fiillerini vermemesi (lütfetmemesi), bazen de kendi haline bırakıp, (hiçbir şeyine) mâni olmama manalarına hamletmişlerdir. Bu hususları defalarca anlattık. Binâenaleyh tekrar etmenin bir faydası yok.

Kâfirlerin Mahşerde Körlük ve Sağırlıklarının Manası

Cenâb-ı Hakk'ın, وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا *"Biz onları kıyamet günü körler, dilsizler, sağırlar olarak yüzükoyun haşredeceğiz"*

buyurmuştur. Eğer, "Onların, yüzükoyun yürümeleri nasıl mümkün olur?" denirse, biz deriz ki: Buna şu iki şekilde cevap veririz:

1) Onlar, yüz üstü sürüklenip götürülürler. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"O gün onlar, yüzleri üstü ateşte sürüklenirler"* (Kamer, 48) buyurmuştur.

2) **Ebu Hureyre** (r.a) şunu rivayet etmiştir: "Ya Resûlallah, o kâfirler yüzleri üstü nasıl yürürler?" diye soruldu da, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Onları ayakları üzerinde yürüten, yüz üstü yürütmeye de kâdirdir"* buyurdu.

Müslüman hükemâ (filozoflar) şöyle demişlerdir: Kâfirlerin ruhları dünyaya ve dünyevî lezzetlere son derece bağlı ve alışkın olup, onların, ebrârın (iyilerin) âlemi ve huzur-u ilâhî ile hiçbir ilgi ve alakaları yoktur. Binâenaleyh, onların kalplerinin ve ruhlarının yüzleri, dünyaya yönelik olunca, hiç şüphesiz haşrolunmaları da yüzleri üzerine olur.

Allahu Teâlâ, *"Körler, dilsizler, sağırlar olarak"* buyurmuştur. Bil ki birisi, **İbn Abbas** (r.a)'a, "Cenâb-ı Hak, *"Günahkârlar ateşi görmüşler"* (Kehf, 53); *"O, kendilerini uzak bir yerden gördüğü zaman, onlar bunun o müthiş gazaplanışını ve uğultusunu duyacaklardır"* (Furkân, 12); *"Orada onlar, "yetiş helâk (ölüm)!" diye bağırırlar"* (Furkan, 13) ve *"O gün herkes öz canı için uğraşacaktır"* (Nahl, 111) buyurmamış mıdır? Yine Cenâb-ı Hak kâfirlerin, *"Vallahi* ey *Rabbimiz biz müşrik değildik"* (En'am, 23) diyeceklerini bildirmemiş midir? Binâenaleyh bu âyetlerden onların (kıyamette) görecekleri, duyacakları ve konuşacakları anlaşılmaktadır, öyle ise Cenâb-ı Hak niçin bu âyette, *"Körler, dilsizler, sağırlar olarak"* buyurmuştur?" diye sordu. **İbn Abbas** ve talebeleri buna, birkaç yönden cevap vermişlerdir:

1) Onlar, kendilerini sevindiren şeyleri göremeyecek olan kör, sevindirecek şeyleri duyamayacak olan sağır, ve delili-hücceti konuşamayacak dilsizdirler.

2) **Atâ**'nın rivayetine göre, **İbn Abbas** (r.a): "Onlar, Allah'ın, velilerine verdiği şeyleri göremeyen, Allah'a ve mukarreb meleklere hitap edemeyen, Allah'ın, veli kullarına olan övgülerini duyamayan kimselerdir" demiştir.

3) **Mukâtil** şöyle der: "Onlara, *"Yıkılıp gidin içeri, konuşmayın!"* (Mü'minûn, 108) denildiğinde, kör, dilsiz ve sağır olurlar. Halbuki onlar bundan önce görüyor, duyuyor ve konuşabiliyorlardı."

4) Onlar, kıyamet meydanında iken, görebiliyor, duyabiliyor ve konuşabiliyorlardı. Eğer o zaman böyle olmasalardı, kendi (amel) defterlerini okuyup incelemeye kâdir olamaz ve Allah'ın, aleyhlerindeki susturucu hüccetini

duyamazlardı. Fakat onlar, kıyamet meydanında cehenneme sevk edilmeye başladıklarında, Allahu Teâlâ onları kör, dilsiz ve sağır kılar. Bunlara karşı şöyle cevap verilebilir: Önceki âyetler kâfirlerin cehennemde görebildiklerine, duyabildiklerine ve bağırdıklarına delâlet etmektedir.

Zayıflayan Ateşin Takviyesi

Hak Teâlâ'nın مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ *"Onların varacağı yer cehennemdir"* beyanı, açıktır. كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا *"Biz, onların ateşini, yavaşladıkça artırırız"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Vâhidî şöyle demiştir: **"Habv,** ateşin yavaşlaması demektir. Nitekim ateşin alevleri azaldığında, "خَبَتِ النَّارُ - تَخْبُو" denilir. O halde bu kelime "dindi, söndü" manasınadır. Bunun mastarı, "**habv**" şeklindedir. Yine "söndüren, ateşi söndürdü" manasında "اَخْبَأَ الْمُخْسِيءُ اِخْبَاءً" denilir.

Allahu Teâlâ sonra, زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا *"Onların ateşini (alevini) artırırız"* buyurmuştur. **İbn Kuteybe:** "Bu, "Biz onların ateşini kuvvetlendiririz" manasındadır" demiştir.

İkinci bahis: Birisi şöyle diyebilir: "Allahu Teâlâ, *"Onların azabı hafifletilmez"* (Âl-i İmran, 88) buyurmuştur. Halbuki bu âyette ise, cehennem ateşinin hafifleyeceği beyan edilmektedir?" Biz deriz ki: Bu ifade, ateşin alevinin dinip hafiflediğini gösterir, fakat azabın hafiflediğine delalet etmez.

Üçüncü bahis: Âyetteki bu ifadenin zâhiri, ikinci (sonraki) durumun, önceki durumdan daha şiddetli olmasını gerektirir. Durum böyle olunca da, birinci durum, ikincisine nispetle azabın hafifletilmesi demek olur? Buna şöyle cevap verilir: Birinci durumda meydana gelen fazlalık, ikinci durumda meydana gelen fazlalıktan (fazla azaptan) daha hafiftir. Binâenaleyh bu azap, daha şiddetlidir. Şöyle de denebilir: Azap büyük olunca, o azabın çeşitli zamanlarındaki farklılıklar sezilemez. Biz, bu azaptan Allah'a sığınırız.

ذٰلِكَ جَزَآؤُهُمْ بِاَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا وَقَالُوٓا ءَاِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٩٨﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ اَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ فَاَبَى الظّٰلِمُونَ اِلَّا كُفُورًا ﴿٩٩﴾ قُلْ

لَوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَآئِنَ رَحْمَةِ رَبِّيٓ اِذًا لَاَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْاِنْفَاقِ وَكَانَ الْاِنْسَانُ قَتُورًا ﴿١٠٠﴾

"Bu onların cezasıdır. Çünkü onlar âyetlerimizi tanımayarak kâfir oldular ve "Bir yığın kemik ve kırıntı olunca mı, hakikaten biz mi yeni bir yaratılışla diriltilecekmişiz?" dediler. Onlar, gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, kendileri gibilerini yaratmaya kâdir olduğunu görmediler mi? Allah onlar için bir ecel tayin etti ki onda hiç şüphe yoktur. Böyle iken zâlimler ancak gâvurlukta ayak diretirler. De ki: "Rabbinin rahmet hazinelerine siz mâlik olsaydınız, o zaman harcamaktan tükenir korkusu ile, hiç şüphesiz cimrilik ederdiniz." Gerçekten insan çok cimridir" (İsrâ, 98-100).

Halık Teâlâ Haşretmeye Kâdirdir

Allahu Teâlâ, her türlü tehdidini beyan buyurunca, *"Bu onların cezasıdır. Çünkü onlar âyetlerimizi tanımayarak kâfir oldular"* buyurdu. Bu âyetteki "**bi-ennehüm**"deki bâ harfi, sebebiyye bâ'sıdır. Bu, "cezanın (karşılığın) illeti ameldir" diyen kimseler için bir delildir. Allah en iyi bilendir.

Bil ki Allahu Teâlâ nübüvveti inkâr edenlerin şüphelerine cevap verince, haşri, neşri inkâr edenlere de cevap vermek için, bunların şüphelerine yer vermiştir. Bu şüphe de şudur: "İnsan çürüyüp kırıntı haline geldikten sonra, onun aynısının yeniden meydana gelmesi imkânsız bir şeydir." Allah buna, "gökleri ve yeri yaratmaya kâdir olanın, insanları yeniden ilk şekilleriyle yaratmaya kâdir olması uzak bir şey değil" diyerek cevap vermiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ *"Kendileri gibilerini yaratmaya kâdir olduğunu (görmediler mi?)"* ifadesiyle ilgili iki görüş vardır:

1) Bu, "Allah, onları ikinci defa yaratmaya da kâdirdir" demektir. Böylece Cenâb-ı Hak, onları ikinci defa yaratışını "**misil**" kelimesi ile ifade etmiştir. Bu tıpkı kelamcıların, "iâde (yeniden yaratma), ibtida (ilk yaratma) gibidir" sözlerine benzer.

2) Bu, "Allah, kendisini bir bilen, O'nun hikmet ve kudretinin mükemmel olduğunu kabul eden ve böylesi yanlış şüpheleri bırakan başka kullar yaratmaya kâdirdir" demektir. Bu izaha göre, bu ifade tıpkı, *"(Allah) eğer dilerse, sizi giderir, yepyeni bir halk getirir"* (İbrahim, 19) ve *"yerinize*

sizden başka bir kavmi getirir" (Tevbe, 39) âyetlerinde olduğu gibidir. **Vâhidî** şöyle der: "Birinci görüş daha uygundur. Çünkü o, öncesi ile daha uyumludur. Allahu Teâlâ bahsedilen delil ile, öldükten sonra dirilmenin, kıyametin haddizatında mümkin şeylerden olduğunu anlatınca, bunun peşinden, bu dirilmenin ve kıyametin meydana gelmesi için, Allah katında belli bir zamanı olduğunu, *"Allah onlar için bir ecel tayin etti ki onda hiç şüphe yoktur"* diyerek belirtmiştir. Daha sonra ise, *"Böyle iken zâlimler, ancak gâvurlukta ayak diretirler"*, yani "Bu apaçık delillerden sonra onlar ancak küfürde, nefrette ve inkârda ayak diretirler" buyurmuştur.

İnsan Malik Olsaydı Cimrilik Ederdi

Cenâb-ı Hak, قُلْ لَوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّى اِذًا لَاَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْاِنْفَاقِ *"De ki: "Rabbimin rahmet hazinelerine siz mâlik olsaydınız, o zaman harcamaktan tükenir korkusuyla, hiç şüphesiz cimrilik ederdiniz"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kâfirler, *"biz, sana katiyen inanmayız; tâ ki bizim için şu yerden bir pınar akıtasın"* (İsrâ, 90) deyince, mallarının artması ve geçimlerinin genişlemesi için, nehirlerin ve pınarların akıtılmasını istemiş oldular. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ onlara, "Allah'ın rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, cimrilikte ve kıskançlıkta devam eder, hiç kimseye faydalı olmak istemezdiniz" dedi. Buna göre, onların istedikleri o şeyleri yerine getirmenin bir faydası yoktur. İşte âyetin, kendinden öncekilerle münasebeti hususundaki izahımız budur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**lev entüm**" ifadesi ile ilgili, biri nahiv, diğeri de beyân ilmi ile ilgili iki bahis vardır. Nahvî bahis şudur: "**Lev**" edatının özelliği, fiilin başına gelmesidir. Çünkü bu kelime, bir şey bulunmadığı için, diğer bir şeyin de olmayacağını ifade eder. İsim, zatlara; fiil ise, işlere, tesirlere delalet eder. O halde yok olan zâtlar değil, fiiller ve tesirlerdir. Binâenaleyh "**lev**" kelimesinin, fiillere has olduğu sâbit olur. Nitekim nahivciler, buna delil olarak, **Mütelemmis**'in şu şiirini getirmişlerdir:

لَوْ غَيْرُ اَخْوَالِى أَرَادُوا نَقِيصَتِى نَصَبْتُ لَهُمْ فَوْقَ الْعَرَانِينِى مَأْتَمَا

"Şâyet dayılarımdan başkaları bana bir nakîsa, bir eksiklik getirmeyi dilerlerse, onların en önde gelenlerinin başına, felâket mührünü basarım." Bu, "لَوْ اَرَادَ غَيْرُ اَخْوَالِى" takdirindedir.

İlmi beyân ile ilgili bahis de şudur: Sözde önce zikredilmek, "tahsise" delâlet eder. O halde âyetteki, "اَنْتُمْ تَمْلِكُونَ" ifadesi, bu cimrilik ve kıskançlığın onlara mahsus olduğuna delalet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah'ın fazl ve rahmet hazineleri sınırsızdır. Buna göre mana, "Eğer sizler sınırsız hayır ve nimet hazinelerine sahip olsaydınız bile, bu cimriliğinizi yine de sürdürürdünüz" şeklinde olup, onların bu sıfatla alabildiğine mevsuf olduklarını göstermektedir.

İnsandaki, Cimrilik Damarı

Cenâb-ı Hak, daha sonra وَكَانَ الْاِنْسَانُ قَتُورًا *"İnsan çok cimridir"* buyurmuştur. Arapçada, bir insan harcamada ve infakta kusur ettiğinde, "قَتَرَ - يَقْتُرُ - قَتْرًا - قَتْرَ - تَقْتِيرًا ، اَقْتَرَ - اِقْتَارًا" fiili kullanılır.

İmdi eğer, "insanda büyük ve şerefli bir cömertlik de vardır?" denilirse, buna birkaç yönden cevap verebiliriz:

1) Aslında insan cimridir. Çünkü muhtaç olarak yaratılmıştır. Muhtaç olan ise, mutlaka sayesinde ihtiyacını gidereceği şeyleri sever ve onları kendisi için tutup muhafaza eder. Fakat insan, bazen harici sebepler ile, bu şeylerde cömertlik yapar. Binâenaleyh insanın aslında cimri olduğu sâbit olur.

2) İnsan, malını övülmek, teşekkür edilmek ve görevlerini yerine getirmek için harcar. Binâenaleyh gerçekte o, bir karşılık almak için harcamada bulunmuş olur. O halde o, gerçekte cimri demektir.

3) Âyette bahsedilen "**insan**" ile, biraz önce (geçen âyetlerde) anlatılan kimseler kastedilmiştir. Bunlar, "Biz, bizim için şu yerden bir pınar akıtmadıkça, sana katiyen inanmayız" diyen kâfirlerdir.

Hz. Musa (a.s)'nın Firavun'a Tebliği

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى تِسْعَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَسْـَٔلْ بَنِىٓ اِسْرَآءِيلَ اِذْ جَآءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ اِنِّى لَاَظُنُّكَ يَا مُوسٰى مَسْحُورًا ﴿١٠١﴾ قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَآ اَنْزَلَ هٰٓؤُلَآءِ اِلَّا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ بَصَآئِرَ وَاِنِّى لَاَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا ﴿١٠٢﴾ فَاَرَادَ اَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الْاَرْضِ فَاَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا ﴿١٠٣﴾ وَقُلْنَا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِىٓ اِسْرَآءِيلَ اسْكُنُوا الْاَرْضَ فَاِذَا جَآءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا ﴿١٠٤﴾

"Andolsun ki biz Musâ'ya açık açık dokuz âyet verdik. İşte İsrailoğullarına sor. O, bunlara geldiği vakit, Firavun ona, "Musâ, ben seni herhalde büyülenmiş sanıyorum" dedi. O da dedi ki: "Andolsun bunları birer ibret olmak üzere, göklerin ve yerin Rabbinden başkasının indirmediğini bilmişsindir. Ben de, ey Firavun, seni helâk edilmiş sanıyorum." Derken onları o yerden sürüp çıkarmak istedi. Biz de hem kendisini, hem de onunla beraber olanları, toptan suda boğuverdik. Arkasından da İsrâiloğullarına dedik ki: "O yerde siz oturun. Sonra âhiret vaadi geldiği vakit, onları da sizi de bir araya getireceğiz" (İsra, 101-104).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Mu'cize Maksada Hizmet Etmelidir**

Bil ki bu sözden maksat da, kâfirlerin "Biz, bize şu şu kâhir mu'cizeleri getirmediğin müddetçe, sana katiyen inanmayız" demelerine cevap vermektir. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah, "Andolsun ki biz **Mûsâ**'ya, sizin istediğiniz şeylere denk, hatta onlardan daha büyük ve güçlü mu'cizeler vermiştik. Eğer o mu'cizelerin sizin zamanınızda olmasında bir fayda olacağını bilseydik, **Mûsa** için onları getirdiğimiz (yarattığımız) gibi, (sizin için) yine yapardık." Dolayısıyla bu, biz onu yapmada (yaratmada) bir maslahat (fayda) olmadığını bildiğimiz için, sizin zamanınızda yapmadığımıza delalet eder" demiştir.

İKİNCİ MESELE: **Hz. Musa'nın Mu'cizeleri**

Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de, **Mûsa** (a.s)'ın pek çok mu'cizesini zikretmiştir:

1) Allahu Teâlâ, onun dilindeki düğümü (kekemeliği) gidermiştir. Bunun izahında söylendiğine göre, Hz. **Mûsa**'nın meramını ifade edememe hali kaybolmuş ve o, fasîh-güzel konuşan bir kişi haline gelmiştir.

2) **Hz. Mûsa**'nın asâsı, bir yılan haline dönüşmüştür...

3) Bu yılan, sihirbazların, çok olmalarına rağmen iplerini ve değneklerini yutmuştur.

4-9) **Hz. Mûsa**'nın yed-i beyzâ (parlayan eli) ve diğer şu beş mûcizesi: Tûfân, çekirge istilâsı, bit istilâsı, gökten kurbağa yağması ve suların kana dönüşmesi.

10) Denizin yarılması ki, bu, *"Hani biz sizin için denizi yarmıştık"* (Bakara, 50) âyetinde bahsedilen hususdur.

11) Taşın yarılıp, içinden gözeler fışkırması. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ona, "Asân ile taşa vur" diye vahyettik"* (A'raf, 160) âyetinde anlatılan hususdur.

12) Dağın gölgelik (adeta bir şemsiye) kılınması. Bu, *"Hani o dağı, onların üstüne, sanki bir gölgelik gibi kaldırmıştık"* (A'raf, 171) âyetinde anlatılan hususdur.

13) **Hz. Mûsa** ve kavmi için, gökten kudret helvası ile bıldırcın etinin indirilmesi.

14-15) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki biz, Firavun hanedanını, yıllarca kuraklıkla ve mahsullerini kıtlaştırarak tutup sıktık"* (A'raf, 130) âyetinde anlatılan husus.

16) **Firavun hanedanının**, arı, un, yiyecek, altın ve gümüş paraları gibi mallarının yok edilmesi. Rivayet olunduğuna göre, **Ömer b. Abdulaziz, Muhammed b. Ka'b**'dan, âyetteki *"açık açık dokuz âyet"* ifadesini sordu. **Muhammed b. Ka'b** da, dokuz ile ilgili olarak, **Mûsa**'nın dilindeki kekemeliğin giderilmesini ve **(Firavun hanedanının)** mallarının yok edilmesini zikretti. Buna karşılık, **Ömer b. Abdulaziz:** "İşte fakîh'in böyle olması gerekir" dedi. Sonra sözüne devamla "Ey uşak, şu keseyi çıkar" dedi. Bunun üzerine, o da keseyi çıkarıp getirdi ve onu boşalttı. Bir de baktılar ki içinde, ikiye bölünmüş yumurta, kırılmış ceviz, sarımsak, nohut, mercimek var. Hepsi taşlaşmış idi. Bunu anladığın zaman deriz ki: Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de, **Hz. Mûsa**'nın on altı mu'cizesini zikredip, bu âyette de *"Andolsun ki biz Mûsa'ya açık açık dokuz âyet verdik"* buyurmuştur. Burada dokuz sayısının zikredilmesi, mu'cizelerin bunun üzerinde olmasına mânî değildir. Çünkü fıkıh usûlünde, "Bir sayının özellikle zikredilmesinin, ona ilave yapılmasına mânî olmadığını beyan etmiştik. Daha doğrusu biz diyoruz ki: Bu meselede, bu âyet delil getirilir.

Yine diyoruz ki: Bu dokuz şeye gelince: Âlimler, bunlardan yedisi üzerinde ittifak etmişlerdir. Bunlar âsâ-yı Mûsâ, yed-i beyzâ, tufan, çekirge istilası, bit istilâsı, gökten kurbağa yağması ve suların kana dönüşmesi. Geriye iki tanesi kalır. Her müfessirin, bu iki mu'cize ile ilgili değişik görüşleri vardır. Bu görüşler ve izahlar, kesin delil bir yana, zannî bir delile bile dayanmayınca, bu gibi görüşlerin terk edilmesi gerekir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"açık açık dokuz âyet (mu'cize)"* ifadesinin tefsiri olarak

pek çok görüş bulunup, bunların en doğrusu **Safvan b. Assâl**'ın şu rivayetidir: O şöyle demiştir: Bir Yahûdî, arkadaşına, "Bizi şu peygambere götür de, ona o dokuz mu'cize hakkında soru soralım" der. Bunun üzerine biz (hep beraber) Hz. Peygamber'in yanına gittik. O ikisi, bu dokuz âyet (mu'cize) hakkında O'na soru sordular. Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: *"Bu dokuz âyet, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamanız, hırsızlık etmemeniz, zina yapmamanız, cana kıymamanız, sihir yapmamanız, riba (fâiz) yememeniz, evli kadına zinâ iftirasında bulunmamanız, savaş esnasında arkanızı dönüp kaçmamanız ve bilhassa ey Yahûdîler cumartesi günü yasağına riâyet hususunda âdil (doğru) olmanızdır."* Bunun üzerine, o iki Yahudi ayağa kalktı ve Hz. Peygamber'in ellerini-ayaklarını öperek şöyle dediler: "Şehâdet ederiz ki, sen bir peygambersin. Eğer (kavmimiz tarafından) öldürülmekten korkmasaydık, hiç şüphesiz sana tâbî olurduk."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Benî İsrail'e Sorma Meselesi**

Cenâb-ı Hakk'ın فَسْئَلْ بَنِى إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ *"İşte İsrâiloğullarına sor. O, bunlara geldiği vakti"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bunun birkaç izahı vardır:

1) Bu ifâde, söz arasına girmiş olan bir itirâzî (ara) cümledir ve takdiri, "Andolsun biz **Mûsa**'ya açık açık dokuz âyet verdik. -Hani o, İsrâiloğulları'na gelmişti- sor onlara" şeklindedir. Buna göre, İsrailoğullarına bunların sorulmasından maksat, bu hususta onlardan bilgi almak olmayıp, aksine Yahudilerin hepsine ve âlimlerine, Hz. Peygamber (s.a.s)'in söylediği şeylerin doğruluğunu göstermektir. Binâenaleyh bu soru sorma, istişhâd (şahit getirme) kabilinden bir soru olmuş olur.

2) Âyetteki, *"İsrailoğullarına sor"* ifadesinin, "**Firavun**'dan İsrâiloğullarını iste ve **Firavun**'a, "İsrâiloğullarını benimle yolla" de" manasında olması da muhtemeldir.

3) Bu ifâdenin manası, "Onlardan sana uymalarını iste ve onlardan dürüst-sâlih bir iman talep et" şeklindedir. Bu izaha göre ifadenin takdiri şöyle olur: "Biz **Mûsa**'ya dedik ki: "İsrailoğullarından seni desteklemelerini, kalplerinin ve ellerinin seninle olmasını iste."

İkinci bahis: Hz. Peygamber'in kendilerine soru sorması emredilen İsrailoğulları, onun zamanında mevcut olanlar idi. **Hz. Mûsa**'nın kendilerine peygamber olarak gönderildiği İsrailoğulları ise **Hz. Mûsa** zamanında mevcut olanlar idi. Ancak ne var ki Hz. Muhammed (s.a.s)'in zamanındaki

İsrailoğulları, **Hz. Mûsa** zamanındakilerin soyu olduğu için, bu ifade güzel ve yerinde olmuştur.

Daha sonra Allahu Teâlâ, Firavun'un **Hz. Mûsa**'ya إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا *"Mûsa, ben seni herhalde büyülenmiş sanıyorum"* dediğini haber vermiştir. Buradaki "**meshûr**" kelimesi ile ilgili olarak şu açıklamalar yapılmıştır:

1) **Ferrâ:** "Bu, tıpkı meş'ûm (uğursuz) ve meymûn (uğurlu) kelimelerinin, ism-i mef'ûl oldukları halde, ism-i fail manasına gelmeleri gibi, ism-i fail (yani sâhir-sihirbaz) manasınadır" demiştir. Biz bunu, "**hicâben mestûra**" (İsrâ, 45) âyetinde anlatmıştık.

2) Bu, bizzat sihir (büyülemek) mastarından ism-i mef'ûl olup, "insanlar seni büyülediler de, bundan dolayı böyle şeyler söylüyorsun" manasındadır.

3) **Muhammed b. Cerîr et-Taberî,** bunun manasının, "Sana sihir ilmi verildi. Bundan dolayı böyle enteresan işleri yapabiliyorsun" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra da **Mûsa** (a.s) لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَٰؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ *"Andolsun bunları, birer ibret olmak üzere, göklerin ve yerin Rabbinden başkasının indirmediğini biliyorsun"* diyerek ona cevap vermiştir. Bu ifâde ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Kisâî bunu, tâ'nın zammesi ile "**alimtü**" (biliyorum) şeklinde okumuştur ki bu, "Ben, onların Allah'ın indinde olduğunu biliyorum. Eğer bunu sen de bilip anlarsan ve ikrar edersen ne âlâ, aksi halde helâk olacaksın" demektir." Diğer kıraat imamları ise, tâ'nın fethası ile "**alimte**" (sen biliyorsun ki) şeklinde okumuşlardır. Tâ'yı zammeli okumak, **Hz. Ali**'nin; fethalı okumak ise **İbn Abbas** (r.a)'in kıraatidir. **Hz. Ali** (r.a) şöyle derdi: "Allah'a yemin olsun ki, Allah düşmanı **Firavun** bunu bilmiyordu. Bilen, **Hz. Mûsa** idi." Bu söz, **İbn Abbas**'a ulaşınca o, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Vicdanları buna tam bir kanaat hasıl ettiği halde zulüm ve kibir ile yine bunları inkâr ettiler"* (Neml, 14) âyeti ile **Firavun** ve kavminin, **Hz. Mûsa**'nın doğruluğunu bildiklerine delil getirmiştir. **Zeccâc** şöyle der: "En güzel kıraat, bunu fetha ile okumaktır. Çünkü **Firavun**'un, bunların Allah katından indirilen âyetler (mu'cizeler) olduğunu bilmesi, delil olarak daha kuvvetlidir. Binâenaleyh **Hz. Mûsa**'nın ona, onun bunları bilmesi ile hüccet getirmesi, kendisinin bunun böyle olduğunu bildiğini söyleyerek delil getirmesinden daha kuvvetlidir. **Hz. Ali**'nin kıraatini destekleyenler, **İbn Abbas**'ın bu deliline karşı cevap vererek şöyle demişlerdir: "Hak Teâlâ'nın,

"Vicdanları buna tam bir kanaat hasıl ettiği halde (...) inkâr ettiler (Neml, 14), onların herhangi bir şeye kanaat getirdiklerine delalet eder. Ama onların, bu âyetlerin (mu'cizelerin) Allah katından olduğuna kanaat getirip getirmediklerini gösteren herhangi bir ipucu bu âyette yoktur." Bunlar, **Zeccâc**'ın izahına da şöyle cevap vermişlerdir: **"Firavun,** *"Size gönderilen bu peygamberiniz, hiç şüphe yok ki delidir"* (Şuarâ, 27) demiştir. **Mûsa** (a.s) da, *"Andolsun biliyorum ki"* demiştir. Böylece sanki **Hz. Mûsa,** onun sözünü reddedip, "Andolsun ki ben, bana verilenlerin doğruluğunu, (senin dediğin gibi deli değil), akıllı bir insan olarak dosdoğru bildim. Bil ki bu âyetler Allah katındandır. Sen bu hususta, akılsızlığın, beyinsizliğin yüzünden şüphe ediyorsun" demiştir."

Mu'cizelerden Yararlanma

İkinci bahis: Kelamın takdiri, مَا اَنْزَلَ هٰؤُلَاءِ الْاٰيَاتِ "Onları (yani o âyetleri) ancak göklerin ve yerin Rabbi indirdi" şeklindedir. Bunun bir benzeri وَالْعَيْشُ بَعْدَ اُولٰئِكَ الْاَقْوَامِ "Onlardan (yani kavimlerden) sonra hayat" cümlesidir.

Âyetteki **"besâir"**, "apaçık hüccetler olarak" demektir. Bunlar sanki, akılların basiretleri (gözleri)dir. Bu hususta sözün özü şudur: Mu'cize, âdetin (alışılmışın) üstünde olan bir iş olup, bunu yapan kimse, bunu iddia ettiği şeyin tasdik edilmesi için yapar. **Hz. Mûsa** (a.s)'nın mu'cizeleri, her iki özelliği de taşır. Çünkü onlar da, hârikulâde işlerdir. Akıl açıkça, bir değneğin büyük bir yılana dönüşmesine, sonra da sihirbazların onca ip ve değneklerini yutmasına, daha sonra da eski haline gelip, bir sopa olmasına ancak Allah'ın kâdir olacağına şehâdet eder. Binâenaleyh böylesi fiilleri ancak Allahu Teâlâ yapar. Denizin ikiye ayrılması, dağın onların tepesine kaldırılıp bir şemsiye gibi tutulmasında söylenecek söz de aynıdır. Binâenaleyh bütün bunları göklerin ve yerin Rabbinin indirdiği (yaptığı) sâbit olur.

Mu'cizelerin ikinci özelliği de, Allahu Teâlâ'nın bunları, **Hz. Mûsa**'nın peygamberliğinin doğru olduğunu göstersin diye yaratmış olmasıdır. Âyetteki, *"Andolsun ki bunları göklerin ve yerin Rabbinden başkasının indirmediğini biliyorsun"* cümlesi ile kastedilen budur. Bunlar birer "basiret", yani **Hz. Mûsa**'nın doğruyu söylediğine delil olan şey olarak indirilmiştir. Bütün bu ince manaları Kur'ân'dan anlayıp çıkarmak, ancak usûl ilminin çok iyi ve sağlam bir şekilde elde edilmesinden sonra mümkündür. Ben derim ki: Aklî usûl ilminden başkasının, Allah'ın kelâmının tefsirinde önemli rol oynaması, tuhaf bir şeydir.

Sübûr Kelimesinin İzahı

Cenâb-ı Allah, daha sonra **Hz. Mûsa**'nın da **Firavun**'a وَاِنِّي لَاَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا *"Ben de, ey Firavun, seni helâk edilmiş sanıyorum"* dediğini nakletmiştir. Bil ki **Firavun, Hz. Mûsa**'ya, *"Mûsa ben seni herhalde büyülenmiş sanıyorum"* deyince, **Hz. Mûsa** da ona karşılık vererek, *"Ben de, ey Firavun seni helâk edilmiş sanıyorum"* demiştir. **Ferrâ** şöyle der: "**Mesbûr**, "lanet edilmiş, iyi şeylerden alıkonmuş" demektir. Nitekim Araplar, "seni bundan alıkoyan, geri çeviren nedir?" manasında "مَا ثَبَرَكَ عَنْ هٰذَا" derler. **Ebu Zeyd** de şöyle demiştir: "Arapçada "Falancayı falanca şeyden alıkoydum" manasında "ثَبَرْتُ فُلَانًا عَنِ الشَّيْءِ - اَثْبُرُهُ" denilir." **Mücâhid** ve **Katâde** bu kelimeye, "Helak olan, ölen" manasını vermişlerdir. **Zeccâc** ise şöyle der: "Arapçada bir kimse öldüğünde "ثَبَرَ الرَّجُلُ - مَثْبُورٌ" denilir." O halde, "**sübûr**", helak olmak, yok olmak, ölmektir. İnsana gelen bir musibet esnasında, "**veyl**" ve "**sübûr**" kelimelerini diline dolaması, yaygın bir iştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlar orada, ey helâk (sübûr) diye bağırırlar. Onlara denir ki: "Bugün bir kere helâk (sübûr) çağırmayın, birçok helâk çağırın"* (Furkan, 13-14) buyurmuştur. Bil ki **Firavun, Mûsa**'yı meshûr (büyülenmiş) olarak niteleyince, **Hz. Mûsa** (a.s) da, "Sen de mesbûrsun" yani, "Bu mu'cizeler, âyetler çok net, açık ve kesindir. Onların Allah katından olduğu ve Allah'ın onları, beni peygamberlik iddiamda doğrulamam için indirdiğinde, hiçbir akıllı şüphe etmez. Sen ise bunları kabul etmiyorsun. Binâenaleyh seni bu inkâra sürükleyen, hasedin, inadın, zulmün, câhilliğin ve dünya sevgindir. Böyle olan herkesin akıbeti ise, helâk ve yokluktur" demiştir.

Allahu Teâlâ, daha sonra فَاَرَادَ اَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الْاَرْضِ *"Derken onları o yerden sürüp çıkartmak istedi"* buyurmuştur. Bu, "**Firavun** onları, yani **Hz. Mûsa** ile kavmi İsrailoğullarını çıkarmak istedi" demektir. "**İstifzâz**"ın manası, bu sûrede 76. âyette geçmişti. Âyetteki *"o yer"* ile, Mısır toprağı kastedilmiştir. **Zeccâc** âyetteki "**istifzâz**" fiili ile, "Onların, İsrailoğullarını öldürmek veya sürgün etmek suretiyle çıkarmak istemeleri" manasının kastedilmiş olması uzak bir ihtimal değildir" demiştir.

Allahu Teâlâ sonra da فَاَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا *"Biz de hem kendisini, hem de onunla beraber olanları toptan suda boğuverdik"* buyurmuştur ki, bunun manası, *"Kötü düzen (hile), onu hazırlayanın başına dolanır"* (Fâtır, 43) âyetinde anlatılan hususdur. Yani **Firavun,** sırf Mısır kendisine kalsın diye, **Mûsa** ve adamlarını oradan sürüp çıkarmak istedi. Ama Allahu Teâlâ, **Firavun**'u boğup öldürdü ve Mısır Krallığı'nı **Mûsa** ile kavmine verdi.

İsrâiloğullarına اُسْكُنُوا الْاَرْضَ *"O yerde siz oturun"* yani "Bu yer, düşmanınızdan temizlenmiş olarak, artık size aittir" buyurdu.

Cenâb-ı Hak فَاِذَا جَاءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا *"Sonra âhiret vaadi, yani kıyamet geldiği vakit, onları da sizi de bir araya getireceğiz"* buyurmuştur. "**Lefîf**", kıymetli-kıymetsiz, itaatkâr-âsî, kuvvetli-zayıf gibi, karışık kimselerden meydana gelmiş büyük bir topluluk demektir. Bir şeyi, diğer bir şeye kattığında, onları "leffetmiş" olursun. Birliklerinin bir araya getirilmesi manasında, لَفَفْتُ الْجُيُوشَ "Orduyu topladım" denilmesi, bu manayadır. Yine "orduları bir araya getirdim" denilmesi de böyledir. Cenâb-ı Hakk'ın, وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ *"Bacaklar birbirine dolandığında"* (Kıyame, 29) âyeti de bu manadadır. Bu, "Biz sizi kabirlerinizden karışık, yani Müslüman, kâfir, itaatkâr, fâsık, bütün insanları birbirine karışmış olarak mahşere getirip toplarız" demektir.

Mü'minlerin Kur'ân Karşısındaki Saygıları

وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ ۗ وَمَآ اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا ﴿١٠٥﴾ وَقُرْاٰنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا ﴿١٠٦﴾ قُلْ اٰمِنُوا بِهٖٓ اَوْ لَا تُؤْمِنُوا ۗ اِنَّ الَّذِينَ اُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهٖٓ اِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ سُجَّدًا ﴿١٠٧﴾ وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَآ اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا ﴿١٠٨﴾ وَيَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا ﴿١٠٩﴾

"Onu biz hak olarak indirdik ve o, hak olarak indi. Seni de bir müjdeciden ve bir haberciden başka bir şey olarak göndermedik. Biz onu bir Kur'ân olmak üzere (âyet âyet) ayırdık ki, insanlara karşı, dura dura (ağır ağır, tek tek) okuyasın. Biz onu tedricen indirdik. De ki: "Ona ister iman edin, ister iman etmeyin. Çünkü bundan ilim verilmiş olanlar bile, kendilerine karşı, o tilavet olununca, çeneleri üstü secdeye kapanırlar ve "Rabbimizi tenzih ederiz. Hakikat Rabbimizin vaadi, muhakkak yerine gelmiştir." derler. Onlar, ağlayarak çeneleri üstü kapanırlar ve bu onların huşûsunu artırır" (İsrâ, 105-109).

Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'ân'ın, *"De ki, eğer cinler ve insanlar, bunun bir benzerini getirmek için bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, yine de onun benzerini getiremezler"* (İsra, 88) âyetinde ifade edilen hususta Hz. Peygamber'in doğru olduğuna dair kesin bir mu'cize olduğunu beyân buyurup, sonra da kâfirlerin bu mu'cize ile yetinmeyip, başka mu'cizeleri istediklerini nakledip, diğer mu'cizeleri ortaya koymaya gerek olmadığını belirterek, bu isteklerine karşılık verip, bunu **Hz. Mûsa** (a.s)'nın kavmine apaçık dokuz mu'cize verildiği halde, onların onu inkâr etmeleri karşısında Allah'ın onları helâk etmesi ile beyan buyurmuştur. Sonra da Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavmine de istedikleri o mu'cizeleri verip, onlar bunları inkâr etmeleri halinde, onlara kökünü kazıma azabının indirmesinin gerekeceğini, bunun ise hikmeti gereği uygun olmadığını, çünkü ileride onlar içinden iman edecekler bulunduğunu ve iman etmeyenlerin neslinden mü'min kimselerin geleceğini bildiğini beyan buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk, cevabı tamamlanınca, Kur'ân'ın şanının yüceliğini göstermeye dönerek, وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ *"Onu biz hak olarak indirdik ve o, hak olarak indi"* buyurmuştur. Bu, "Biz, Kur'ân'ı indirmek ile, ancak hakkı ve doğruluğu anlatmayı murat ettik. Bu muradımız da olduğu gibi tahakkuk etti, gerçekleşti" demektir. Bu âyetle ilgili birkaç incelik vardır:

Kur'ân'ın Hak Olmasının İzahı

Birinci incelik: "Bâtıl" nasıl "zâil olan, giden" manasına ise, "hak" da duran, kaybolmayan, zâil olmayan demektir. Bu Kitab-ı Kerim, silinmeyen, kaybolmayan birçok şey ihtivâ etmektedir. Bu böyledir. Çünkü bu kitap, tevhidin, celâl ve ikram sıfatlarının delilleri ile, meleklere saygı duymaya, peygamberlerin peygamberliğini kabul etmeye, haşr, neşr ve kıyametin olacağına inanmaya dair bütün delilleri ihtiva etmektedir. Bütün bunlar ise kesin, silinmez, zâil olmaz şeylerdendir. Yine bu kitap, kendisine değişikliğin, zıtlığın, çelişkinin ve tahrifin ârız olamayacağı, ebedî ve devamlı şer'î hükümleri ihtiva etmektedir. Hem sonra bu, Allah'ın, kalpleri haktan kaymış kimselerin tahrifine ve câhillerin değiştirmesine karşı, korumaya garanti verdiği bir kitaptır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hiç şüphesiz o zikri (Kur'ân'ı) biz indirdik. Onu yine biz koruyacağız"* (Hicr, 9) buyurmuştur. Binâenaleyh bu, her bakımdan hak olan bir kitaptır.

İkinci incelik: وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ *"Hak ile indirdik onu"* âyeti hasr (sadece) manasına gelip, "Allah onu, hakkı ortaya koymanın dışında, başka bir maksat için indirmedi" demektir. Mu'tezile, "Bu, Allahu Teâlâ'nın, Kur'ân'ı, hiç

kimseyi saptırmak, azdırmak ve İslâm'dan döndürmek için indirmediğine delâlet eder" demiştir.

Üçüncü incelik: "وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ" ifâdesi, "**inzâl**"in, "**nüzûl**"den başka olduğunu gösterir. Binâenaleyh bazılarının da dediği gibi, "halk"ın "mahlûk"tan; "tekvîn"in "mükevven"den başka olması gerekir.

Dördüncü incelik: Ebu Ali el-Farisî şöyle der: "Âyetteki "**bi'l-hakkı**" ifâdesindeki bâ, "مَعَ" (birlikte) manasınadır. Bu tıpkı, نَزَلَ بِعُدَّتِهِ "Eşyasıyla indi" ve "silahı ile çıktı" demen gibidir. Buna göre âyetin manası, Kur'ân'ı hak ile (birlikte, iç içe olarak) indirdik" şeklinde olur. Âyetteki, ikinci "**bi'l-hakk**"a gelince, bununla ilgili olarak iki ihtimal vardır:

a) Bunun takdiri "نَزَلَ بِالْحَقِّ" (Hakka indi) şeklindedir. Bu tıpkı, نَزَلْتُ بِزَيْدٍ "Zeyd'e uğradım, misafir oldum" demen gibidir. Bu açıklamaya göre, bu "**bi'l-hakkı**" ile kastedilen, hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'dir. Çünkü Kur'ân, O'na inmiştir.

b) Buradaki "bâ" harfinin "ma'a" (birlikte) manasına olması da mümkündür.

Cenâb-ı Allah sonra وَمَا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا *"Seni de bir müjdeciden ve bir haberciden başka bir şey olarak göndermedik"* buyurmuştur ki bu, "Senden çeşitli mu'cizeler isteyen, dinini kabul etmemede direten o kâfir câhillerin küfründen dolayı, sana bir mesûliyet yoktur. Çünkü seni ancak, itaatkârlar için bir müjdeci, inkâr edenler için de bir nezir (uyarıcı-tehditçi) olarak gönderdim. Binâenaleyh eğer onlar hak dini kabul ederlerse, bundan istifade ederler. Aksi halde onların küfründen dolayı, senin için bir mes'ûliyet yoktur.

Kur'ân'ın Azar Azar İndirilmesi

Allahu Teâlâ daha sonra وَقُرْاٰنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ *"Biz onu bir Kur'ân olmak üzere (âyet âyet) ayırdık ki, insanlara karşı, dura dura (ağır ağır, tek tek) okuyasın"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Müşrikler, "Farzedelim ki bu Kur'ân bir mu'cizedir. Fakat bunun böyle olması durumunda, mu'cize olduğunun açıkça görülmesi için, Allah'ın onu sana bir defada indirmesi gerekirdi" demişler, Peygamber (s.a.s)'in bu Kur'ân'ı parça parça getirmesini, onun böyle parça parça getirdiği şeyleri düşünüp-taşınıp icat edip, sonra insanlara okuduğu hususunda bir şüphe saymışlardı. İşte Allahu Teâlâ buna, o Kur'ân'ı, ezberlemesi daha

kolay olsun, incelikleri, hakikatleri daha iyi anlaşılsın diye, parça parça indirdiğini belirterek cevap vermiştir.

İkinci bahis: Saîd b. Cübeyr şöyle der: "Bütün Kur'ân Kadir Gecesi'nde, en üst semâ'dan (Levh-i Mahfuz'dan), birinci semaya toptan inmiştir. Daha sonra, indiği yıllara göre (buradan) bölümlere, kısımlara ayrılarak dünyaya inmiştir." **Katâde** de: "Kur'ân'ın ilk inişi ile son inişi arasında yirmi yıl geçmiştir" demiştir. Buna göre âyetin manası, "Biz o Kur'ân'ı, sen insanlara parça parça, tek tek, yavaş yavaş okuyasın diye, birdenbire, toptan değil, âyet âyet, sûre sûre indirdik, bölümlere ve parçalara ayırdık" şeklinde olur. "**Meks**" ve "**müks**", aralıklarla, dura dura, yavaş yavaş, birden olmaksızın manasındadır. **Ferrâ** Arapçada, bunun "**mekese-yemküsü**" ve "**meküse-yemküsü**" şekillerinde kullanıldığını söyler. **Âsım** bu kelimeyi, "فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ" (Neml, 22) âyetinde birinci babdan okumuştur.

Üçüncü bahis: Bütün kıraat imamlarının tercihine göre, şeddesiz olarak, fiil "**feraknâhu**" şeklinde okunmuştur. **Ebu Amr** bunu, "açıkladık" manasına almıştır. **Ebu Ubeyde** de: "Bu fiili şeddesiz okumak daha çok hoşuma gidiyor. Çünkü bunun (şeddesiz olanın) manası, "açıkladık, beyân ettik" demektir" der. Bu fiili şeddeli okuyanlara göre manası, "Allah onu parça parça, kısım kısım ayırıp indirdi" şeklindedir. Halbuki "**fark**" (yani şeddesiz olanı), hem bu manaya, hem de açıklama manasına gelmektedir. Bu hususu, **Sa'leb**'in **İbnu'l-A'râbî**'den rivayet ettiği şu şey de destekler: **İbnü'l-A'râbî** şöyle demiştir: "Arapçada فَرَقْتُ – اَفْرُقُ بَيْنَ الْكَلَامِ "Sözlerin arasını açtım, farklarını açıkladım" ve فَرَقْتُ بَيْنَ الْاَجْسَامِ "Cisimleri birbirinden ayırdım, ayırt ettim" denilir." Bunun böyle olduğuna Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْبَيِّعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا *"Alış-veriş eden iki kişi, (alış-veriş yaptıkları o yerden) ayrılmadıkları müddetçe, muhayyerdirler (vazgeçebilirler"* hadis-i şerifi de delâlet eder. Hz. Peygamber burada, "لَمْ يَفْتَرِقَا" buyurmamıştır. "**Teferruk**", "**tefrîk**"in mutavaatı, "**iftirak**" ise, "**fark**"ın mutavaatıdır.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا *"Biz onu tedricen indirdik"* buyurmuştur. Yani, "Biz onu, bahsedilen duruma ve bahsedildiği gibi indirdik" demektir.

Sonra o, قُلْ اٰمِنُوا بِهٖ اَوْ لَا تُؤْمِنُوا *"Ona ister iman edin, ister iman etmeyin"* buyurmuştur. "Allah, mu'cizeler isteyen o kimselere, tehditvârî olarak ve yaptıklarını beğenmeyerek, şöyle demiştir: "Ben, beyyine ve delillerimi

apaçık ortaya koydum ve her türlü mazeret kapısını kapattım. Binâenaleyh artık istediğinizi seçin!"

Daha sonra Hak Teâlâ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ *"Daha önce ilim verilmiş olanlar"* yani, "Kur'ân inmezden önce ilim verilmiş olanlar!" buyurmuştur. **Mücâhid** bunların, Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirilen âyetleri dinlediklerinde, yere kapanıp secde eden bir grup Ehl-i kitap olduğunu söylemiştir ki, **Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Varaka b. Nevfel** ve **Abdullah b. Selâm** bunlardandır.

Yüzüstü Secdeye Kapananlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا *"Çeneleri üstü secdeye kapanırlar"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç görüş bulunmaktadır:

1) **Zeccâc** şöyle demiştir: "**Zikn**" kelimesi iki taraf sakallarının birleştiği yer, çene anlamına gelir, insan secde etmeye eğildiğinde, onun yere en yakın olan uzvu, çenesidir."

2) **"el-Ezkân"** (çeneler) kelimesi, sakallardan kinayedir. İnsan, secdede, huşu ve huzûda ileri merhaleye varıp son derece gayret gösterdiğinde, bazen sakalı yere değer. Çünkü insan, sakalını temiz tutmaya çok gayret eder. Onu toprağa sürdüğünde ise, en büyük ta'zîm yapmış olur.

3) İnsanı Allah korkusu kapladığında, bazen, tıpkı bayılmış kimse gibi, secde gayesiyle yere kapanır. Durum her ne zaman böyle olursa, onun çenesi üzerine kapaklanması, secde yerine geçmiş olur. Binâenaleyh, *"çeneleri üstü kapanırlar "* ifadesi, onun son derece korku, endişe ve haşyet içinde olmasından kinaye olmuş olur.

Âyetle İlgili Bazı Sorular

Sonra geriye, âyetle ilgili iki soru kalmaktadır:

Birinci soru: "Allahu Teâlâ, burada niçin "**süccеden**" (secde eden kimseler olarak) dedi de, "**yescudûn**" (secde ederler) demedi?"

Cevâp: Bu lafzı zikretmekten maksat, onların, hemencecik secdeye koşup yere kapanmalarını anlatmaktır:

İkinci soru: "Cenâb-ı Hak niçin "لِلْأَذْقَانِ" (çeneler için) dedi de, "عَلَى الْأَذْقَانِ" (çeneleri üzere) demedi?"

Cevap: Araplar, bir adam yere kapaklanıp yüz üstü düştüğü zaman, **"Harra lizzıkni"** (خَرَّ لِلذِّقْنِ) derler. Allah en iyi bilendir.

Allahu Teâlâ daha sonra وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا *"Rabbimizi tenzih ederiz. Gerçekten Rabbimizin vaadi, muhakkak yerine gelmiştir"* buyurmuştur. Bu, "onlar secdelerinde, "**Sübhâne Rabbinâ**" yani, "Biz Rabbimizi tenzih eder ve ona ta'zimde bulunuruz." Gerçekten, Rabbimizin vaadi, muhakkak yerine gelmiştir. Yani, Kur'ân'ın indirilmesi ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in gönderilmesiyle ilgili vaadi mutlaka yerine gelmiştir" demektir. Bu, bu kimselerin Ehl-i kitaptan olduğuna delâlet eder. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'in gönderilmesiyle ilgili vaad, onların kitaplarında geçmişti ve onlar, bu vaadin yerine getirilmesini bekliyorlardı.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ *"Onlar, ağlayarak çeneleri üstü kapanıyorlar"* buyurmuştur. Bu tekrârın sebebi, iki halin birbirinden farklı oluşudur. Ki bu farklılık da, onların secdeye kapanmaları ve sonra, Kur'ân'ı işittikleri esnada da ağlar halde olmalarıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا *"Ve bu, onların huşûsunu arttırır"* ifadesi de buna delâlet eder. Bir de, sözün tekrarının, onların bu fiili tekrar tekrar yaptığına delâlet etmiş olması da mümkündür. Buradaki "**yebkûn**" fiili, haldir. "**Huşûan**" kelimesi, "tevâzu bakımından" demektir. Bil ki bu âyetten maksat, onların ne kadar hakîr olduklarını anlatmak, onların halleriyle alay etmek, onların imanlarına, İslâm'ı kabulden kaçınmalarına aldırmamaktır. Onlar iman etmeseler bile, onlardan daha hayırlı olanların bu iman etme işini yapmış olduğunu dile getirmektir.

En Güzel Vasıflar Allah'ındır

قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَٰنَ ۖ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ۚ وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا ﴿١١٠﴾ وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا ﴿١١١﴾

"De ki: "Gerek Allah diye çağırın, gerek Rahmân diye. Hangisiyle çağırırsanız, nihâyet en güzel isimler O'nundur." Namazında pek bağırma, sesini o kadar da kısma. İkisinin arası bir yol tut. De ki: "Evlat edinmeyen, mülkte hiçbir ortağı olmayan, acziyetten ötürü

yardımcıya da ihtiyacı olmayan Allah'a hamdolsun." O'nu büyük bir ta'zimle ulula" (İsrâ, 110-111).

Keşşaf sahibi şöyle demiştir: "**Allah**" ve "**Rahmân**" kelimelerinden murat, isimdir; müsemmâ değildir. Buradaki "ev" edâtı, tahyîr (muhayyerlik) içindir. Yani, "Allah'ı ister şu kelimeyle, isterse bu kelimeyle zikredin" demektir. "**Eyyen**"deki tenvîn de, muzafun ileyh'ten bedeldir. "Mâ" lafzı, ibhâm için gelmiş olup, "**eyyen**"deki manayı te'kîd eden bir sıladır. Ve ifadenin takdiri, "Bu iki isimden hangisiyle O'nu çağırır ve zikrederseniz zikredin", فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰى *"nihâyet en güzel isimler O'nundur."* Buradaki "felehu" zamiri yukarıda zikredilen iki isimden birisine râci değildir; onların müsemmâsına, yani Allah'ın yüce zâtına râcidir. Buna göre mana, "Bunlardan hangisiyle çağırırsanız çağırın, o muhakkak ki güzel ve yerindedir" şeklinde olur. Binâenaleyh, "o güzeldir" ifadesinin yerine *"nihâyet en güzel isimler onundur"* cümlesi getirilmiştir. Çünkü, O'nun isimleri güzel olunca, hiç şüphesiz bu iki isim de güzel olur. Çünkü bunlar da O'nun isimlerindendir. Allah'ın isimlerinin güzel olmasının manası, onların, Allah'a hamdedip O'nu takdis etme, yüceltme manalarını ifade etmelerinden dolayıdır. Bu hususdaki geniş izahat, A'râf Sûresi'ndeki "وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰى" (A'râf, 180) âyetinde geçmişti.

Cübbâî bu âyeti delil getirerek şöyle demiştir: "Eğer Allahu Teâlâ zulmün ve cevrin yaratıcısı olsaydı, O'na, "Ey zâlim" denilmesi doğru olurdu. Bu takdirde, âyette sâbit olan Allah'ın bütün isimlerinin güzel olduğu hususu, yanlış olur." Buna şöyle cevap verilir: "Biz, her ne kadar Allahu Teâlâ kulların fiillerinin yaratıcısı ise de, O'nun zâlim ve câir (haksızlık eden) olarak tavsif edilmesinin doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Nitekim hareketin, sükûnun; siyahlığın ve beyazlığın yaratıcısı olmasından dolayı, Allah'a, "Ey hareket eden; ey sakin olan, ey siyâh, ey beyâz" diye çağırılması gerekmez. Eğer onlar, "Ey zulmün ve cevrin yaratıcısı" denilmesi gerekeceğini söylerlerse, biz de deriz ki: O zaman sizin de, "Ey pisliklerin, kurtların, böceklerin yaratıcısı" demeniz gerekir. Çünkü siz de, aslında bunların Allah tarafından yaratıldığını söylüyorsunuz. Fakat edebe muvâfık olan, "Ey göklerin ve yerin yaratıcısı" denilmesidir. Bizim bu hususdaki sözümüz de böyledir.

Namazdaki Kıraat

Cenâb-ı Hak daha sonra وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا *"Namazında pek bağırma, sesini o kadar da kısma"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: *"Namazında pek bağırma"* ifadesiyle ilgili birkaç görüş vardır:

1) **Saîd ibn Cübeyr, İbn Abbas** (r.a)'ın bu âyet hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'ân okurken sesini yükseltirdi. Müşrikler O'nu duydukları zaman, Kur'ân'a ve onu getirene söverlerdi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, *"Namazında pek yüksek sesle okuma"* sonra müşrikler onu duyarlar da, cahillik ve haddi aşarak Allah'a söverler; *"Sesini o kadar da kısma"* yoksa, ashâbın duyamaz. Bu ikisi arası bir yol tut" diye vahyetti.

2) Rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), gece, sahabenin evlerini dolaşır. **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'in, namazda Kur'ân okurken sesini kıstığını; **Hz. Ömer**'in de sesini yükselttiğini (görür). Gündüz olup da **Hz. Ebu Bekir** ile **Hz. Ömer** yanına gelince, Resûlullah, **Hz. Ebu Bekir**'e: *"Sesini niye kısıyorsun?"* der. O da: "Ben, Rabbime münâcaat ediyorum; O, benim hacetimi zaten biliyor" diye cevap verir. **Hz. Ömer**'e de *"Sesini niçin yükseltiyorsun?"* diye sorunca o da: "Şeytanı kovuyorum ve uykuyu da dağıtıyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ebu Bekir**'e, sesini biraz yükseltmesini; **Hz. Ömer**'e de, sesini biraz alçaltmasını emretti.

3) Bu, "sesini tamamen yükseltme, tamâmen de kısma. Bu ikisi arası bir yol tut. Yani, gece namazında açıktan oku, gündüz namazlarında ise gizli oku" demektir.

4) Buradaki, "namaz"dan murat, duadır. Bu görüş, **Hz. Aişe** (r.anha), **Ebu Hureyre** (r.a) ve **Mücahid**'in görüşüdür. **Hz. Aişe** (r.anha), "o, duadır" demiştir. Bu mana, merfû olarak Hz. Peygamber (s.a.s)'den de rivayet edilmiştir. O, bu âyet hakkında, إِنَّمَا ذٰلِكَ فِي الدُّعَاءِ وَالْمَسْأَلَةِ لَا تَرْفَعْ صَوْتَكَ فَتَذْكُرَ ذُنُوبَكَ فَيَسْمَعُ ذٰلِكَ فَتُعَيَّرُ بِهَا *"Bu, duâ ve istemekle alâkalıdır. Binâenaleyh (duâ ederken) sesini yükseltme, aksi takdirde günahlarını söylersin de bu duyulur, bundan dolayı da ayıplanırsın"* demiştir. Binâenaleyh, açıktan açığa dua etmek nehyedilmiştir. Çok gizli duâ etmek de caiz değildir. Müstehap olan, ikisi ortası; yani insanın kendisinin duyacağı sesle dua etmektir. Nitekim

İbn Mes'ûd'dan, onun şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kendi sesini duyan kimse, sesini tamamen kısmış olmaz."

5) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: Bunun manası, "Duâda sesini çok yükselterek riyâkârlık yapma; çok gizli okuyarak da kıraatin vasfını bozma" şeklindedir.

İkinci bahis: Namaz (salât), o belli fiil ve zikirlerin toplamından ibarettir. Sesi yükseltip alçaltmak ise, sesin arızî özelliklerindendir. Binâenaleyh, burada "namazlar-salavât"dan murat, o namazın "öz ve mahiyetinin bazı kısımlarıdır." Bunlar da, namazdaki zikirler ve okunan Kur'ân'dır. Bu, bütünün isminin, onun bir parçasını ifade etmek için kullanılması kabilindendir.

Ses Çıkarmada Orta Yol

Üçüncü bahis: Ses zayıflayıp ve sakinleştiği zaman, Arapçada, "**Hafete savtuhü -yahfitu-haften-hufûten**" denilir. "Alçak ses'e ise, "**savtun hafîtun**" denilmektedir. Bir adam öldüğünde, "konuşması bitti" manasında "**hafete**" (خَفَتَ) denilmesi; ekin solduğunda da, "**Hafete'z-zer'u**" (خَفَتَ الزَّرْعُ) denilmesi; Kur'an okurken sesini yükselterek okuyuşunu belli hale getirmeyip kısık bir sesle okuyan kimse için de "**Hafete'r-reculu-yuhâfitu bi kırâetihî**" denilmesi; bir grup insan aralarında gizlice konuştukları zaman, "**Tehâfete'l-kavmu**" denilmesi de bu kabildendir. Ben de derim ki: Ahlâk kitaplarında şu husus yer almıştır: "İşlerin iki ucu, yani ifrât ve tefrit kınanmıştır. Doğru olan, ortayı gözetmektir." İşte bu manadan dolayı Cenâb-ı Hak bu ümmeti, *"Böylece sizi vasat bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) diye methetmiş, yine mü'minleri, *"Onlar ki harcadıkları vakit ne israf, ne de sıkılık yapmazlar, (harcamaları) ikisi arası ortalama olur"* (Furkan, 67) şeklinde methetmiş ve Resûlüne de, *"Elini boynuna bağlı olarak yumma, onu büsbütün de açma"* (İsra, 29) şeklinde emir buyurmuştur. Aynı şekilde bu âyette de, iki aşırılıktan, yani çok yüksek sesle veya çok alçak sesle okumaktan men etmiş ve, *"ikisinin arası bir yol tut"* diyerek itidâli emretmiştir. Bazı âlimler, bu âyetin, *"Rabbinize yalvara yakara, gizlice duâ edin"* (A'raf, 55) âyetiyle mensûh olduğunu söylemişlerdir.

Zikrullah Hakkında

Bil ki Allahu Teâlâ, ancak güzel isimleriyle anılmasını ve kendisine duâ edilmesini emredince, وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِى الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِىٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا *"De ki: "Evlat edinmeyen, mülkte hiçbir ortağı*

olmayan, acziyetten ötürü yardımcıya ihtiyaç duymayan Allah'a hamdolsun. Onu büyük bir ta'zimle ulula" buyurarak, nasıl hamd edileceğini öğretmiştir. Allahu Teâlâ burada, selbî sıfatlardan olan tenzih ve celâl sıfatlarından üç tanesini zikretmiştir:

Birincisi, O'nun evlât edinmemiş olmasıdır. Bunun birkaç sebebi vardır:

a) Çocuk, bir şeyin cüzlerinden meydana gelen bir parçadır. Binâenaleyh, çocuğu olan herkes cüzlerden mürekkeptir. Mürekkep olan ise "muhdes"tir. Muhdes de, muhtaçtır, tam manasıyla in'âm etmeye kâdir değildir; dolayısıyla kâmil bir hamde de müstahak olamaz.

b) Çocuğu olan, bütün nimetleri çocuğu için tutar. Allah'ın çocuğu olmadığı için ise, O, bütün bu nimetlerini bol bol ihsan eder.

c) Çocuk, babası öldükten ve yok olduktan sonra onun yerini tutar. Binâenaleyh, eğer Allah'ın bir çocuğu olsaydı, O, sona erici ve fani olmuş olurdu. Böyle olan ise, her zaman için, tam manasıyla in'âmda bulunmaya kâdir değildir. Binâenaleyh, mutlak manada da hamde müstahak olması gerekir.

İkincisi: Cenâb-ı Hakk'ın, mülkte, hiçbir ortağının olmamasıdır. Bu sıfatın göz önünde bulundurulmasının sebebi şudur: Çünkü, eğer Allah'ın bir ortağı olsaydı, o zaman hamd ve şükre müstahak olduğu bilinemezdi.

Üçüncüsü: Cenâb-ı Hak, acziyetten dolayı yardımcıya ihtiyaç duymamasıdır. Bu sıfatın göz önünde bulundurulmasının sebebi şudur: Eğer Allah'ın, acziyetten dolayı bir yardımcısının bulunması caiz olsaydı, bu in'âma onu başkasının sevk etmesi, başkasının onu bundan men etmesi muhtemel olduğu için, ona şükredilmesi vacip olmazdı. Ama O, çocuktan, ortaktan ve kendisi için, işlerini yürütecek bir yardımcıdan münezzeh olduğu için, en yüce hamdlere müstahak ve en yüce şükürlere lâyık olmuştur.

Tekbir Vazifesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا *"O'nu büyük bir ta'zimle ulula"* buyurmuştur. Bu, "Hamdin, tekbir ile olması gerekir" demektir. Bu, çok çeşitli manalara gelir:

1) O'nu zâtı açısından ululamak. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olduğuna, kendisi dışındaki her şeyden müstağni olduğuna inanmak.

2) O'nu sıfatları bakımından ululamak. Bu da şu üç açıdan olabilir:

a) O'na âit bütün sıfatların, celâl, izzet, azamet ve kemâl sıfatları olduğuna ve O'nun noksan sıfatlardan münezzeh olduğuna inanmaktır.

b) O'nun her bir sıfatının, sonsuz bilgi, kudretinin de sınırsız kudreti ifade ettiğine inanmaktır.

c) O'nun, zâtının hâdis (sonradan olma) şeylerden beri ve uzak, değişmekten, yok olmaktan, yer değiştirmekten (mekândan) münezzeh olduğu gibi, sıfatlarının da ezelî, ebedî, sermedi ve değişmekten, yok olmaktan, yer değiştirmekten münezzeh olduğuna inanmaktır.

3) Allah'ı, fiilleri hususunda ululamak. İşte bu noktada Cebriye ile Kaderiye (Mu'tezile) ihtilaf ederler. Bu cümleden olarak Ehl-i sünnet şöyle der: "Biz, O'nun hükümranlığında her şeyin, hikmet ve iradesine göre cereyân ettiği için, her şey kazası, kaderi, meşiet ve iradesi ile meydana geldiği için, Allah'a hamdeder, ulular ve yüceltiriz." **Mu'tezile** ise şöyle der: "Biz Allah'ı, kötü işlerin yaratıcısı olmaktan tenzih ettiğimiz ve bundan da öteye O'nun hikmetinin, bütün kötü işlerden ve kötü işleri irade etmekten tenzih etmemizi gerektirdiğine inandığımız için, O'nu ulular ve O'na ta'zim ederiz."

Şöyle bir hâdise işittim: **Üstad Ebu İshak el-İsferâyînî, Sahib b. Abbad**'ın evinde oturuyormuş. Derken içeri **Kadı Abdu'l-Cebbar b. Ahmed el-Hemedânî** girmiş. **Kâdî** onu görünce: "Kötülükleri yaratmaktan münezzeh olan Allah'ın şânı yücedir" demiş. **Ebû İshak** da: "Mülkünde, dilediği şeyler dışında hiçbir şey cereyan etmeyen Allah'ın şanı ne yücedir" demiştir.

4) Allah'ı hükümleri bakımından ululamak. Bu da insanın, Allah'ın, itaat edilen, emir ve yasakların sahibi, alçaltan, yücelten, hükümleri hususunda hiç kimsenin itiraz edemediği, dilediğini aciz, dilediğini zelil kılan bir padişah olduğuna inanmasıdır.

5) Allah'ı isimleri hususunda ululamak. Bu da, insanın, O'nu en güzel isimleri ile anıp, O'nu mukaddes, yüce, münezzeh sıfatları ile nitelemesidir.

6) İnsan'ın aklı ve anlayışı nispetinde, Allah'ı ululaması, tenzih etmesi ve O'na ta'zim göstermesidir. İnsan aklı ve anlayışı ile, Allah'ın celâlini tam manasıyla anlayamadığını, dilinin tam manasıyla zikredemediğini, uzuv ve organlarının, Allah'a hizmet ve ibadeti tam lâyıkıyla yerine getiremediğini itiraf eder. Böylece Allah'ı, kendi tekbirinin (ululamasının), O'nun izzet ve mecdinin künhünü bi-hakkın yerine getirememekten ötürü, O'na tekbir getirir. İşte bu zayıf kulun yapabileceği tekbir ve ta'zim budur. Biz,

Allah'tan, ölmezden önce, ölürken ve öldükten sonra rahmetini isteriz. Çünkü O, kerîm ve rahîmdir. Koruma ve muvaffak kılma Allah'tandır. Allah bize yeter. O, ne güzel vekildir.

Musannif **Razî** (r.h) şöyle der: Bu sûrenin tefsiri 601 (hicrî) senesinde, Muharremin yirmisinde, **Gaznîn** şehrinde, salı günü ikindi ile öğle arası bir zamanda tamamlandı. Allah'a hamdolsun. O'nun Nebi'si Hz. Muhammed (a.a.s)'e, ailesine ve ashabına da salât-ü selâm olsun.

***

KEHF SÛRESİ

Bu sûre 110 âyet olup, Mekkî'dir.

İbn Abbas (r.a), sebeb-i nüzulünde **Uyeyne b. Hısn el-Fezâri,** zikri geçen iki âyeti hariç, bu sûrenin Mekkî olduğunu söylemiştir.

Katâde de bu sûrenin Mekkî olduğunu söylemiştir. Resûlullah (s.a.s)'in اَلَا اَدُلُّكُمْ عَلَى سُورَةٍ شَيَّعَهَا سَبْعُونَ اَلْفَ مَلَكٍ حِينَ نَزَلَتْ هِيَ سُورَةُ الْكَهْفِ *"Bakın, size, nâzil olduğunda, kendisini yetmiş bin meleğin getirdiği bir sûreyi söyleyeyim mi? O, Kehf Sûresi'dir"* buyurduğu rivayet edilmiştir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا ﴿١﴾ قَيِّمًا لِيُنْذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِنْ لَدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْرًا حَسَنًا ﴿٢﴾ مَاكِثِينَ فِيهِ اَبَدًا ﴿٣﴾

"Katından olan en çetin bir azap ile korkutmak, sâlih amellerde bulunan mü'minlere de, içinde ebedî kalacakları, güzel bir ecri müjdelemek için, içinde hiçbir eğrilik yapmadığı o dosdoğru kitabı, kulu (Muhammed) üzerine indiren Allah'a hamdolsun" (Kehf, 1-3).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hamdele'nin İhtiva Ettiği Bazı İncelikler**

"Elhamdülillâh" cümlesinin hakîkat ve incelikleri hususundaki tefsirimiz daha önce geçmişti. Yalnız burada şunu diyeceğim. Her nerede tesbih gelmiş ise, mutlaka bir hamdden önce gelmiştir. Baksana, hep "**Sübhânallâh ve'l-hamdülillâh**" denilir. Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki: Hak Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i bir gece Kudüs'e götürdüğünü (İsra'yı) haber verdiği zaman, önce tesbihi getirerek, "سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِهِ لَيْلًا" (İsra, 1) buyurmuş, Hz. Muhammed (s.a.s)'e Kur'ân'ı indirdiğinden bahsederken de önce, hamdi ifade etmiş ve "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ" buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç incelik vardır:

Birinci incelik: Tesbih, işin başıdır. Çünkü tesbih, Allah'ı, O'na yakışmayan şeylerden tenzih etmek olup, bu O'nun, zâtı bakımından mükemmel olduğuna işarettir. **Hamd** ise, Cenâb-ı Hakk'ın başkasını kemâle erdirmesinden ibarettir. İşin başında O'nun zatı bakımından mükemmel, işin sonunda da O'nun başkasını kemâle erdirdiğinde şüphe yoktur. Binâenaleyh tesbih makamının başlangıç, tahmid (hamd) makamının sonuç olduğuna dikkat çekmek için, zikirde önce sübhanallâh denir, sonra elhamdülillâh denir. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: İsrâ hadisesinde tesbihi, Kur'ân'ın indirilmesi hâdisesinde de hamdi zikretmiştir ki bu, Allahu Teâlâ'nın İsrâ'nın, Hz. Peygamber'in kemâl derecelerinin ilki olduğuna,

Kur'ân'ı indirme işinin ise, onun kemâl derecelerinin zirvesi olduğuna dikkat çekmedir. Durum gerçekte de böyledir. Çünkü geceleyin Hz. Peygamber'i Mirac'a çıkartmak, onun için bir kemâlin tahakkuk ettiğini; ona kitabı indirmek ise onun, beşerî ruhları kemâle erdirmeyi ve behîmiyyet derekesinden (çukurundan) en yüce melekiyyet derecelerine çıkaracak hale geldiğini gösterir. İkincisinin, daha ileri bir derece olduğunda şüphe yoktur. Bu, kulluk makamlarının en yücesinin, kulun kendisinin âlim olup, başkasına ilim öğrettiği makam olduğuna dikkat çekmedir. İşte bundan ötürü, bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: مَنْ تَعَلَّمَ وَعَلَّمَ فَذَاكَ يُدْعَى عَظِيمًا فِي السَّمَاوَاتِ *"Kim öğrenir ve öğretirse, bu kimse göklerde "büyük" diye çağrılır, bilinir."*[7]

İkinci incelik: İsrâ, Peygamber'in zâtını alttan yukarı doğru yüceltmek; O'na kitap indirme ise, vahiy nûrunu yukarıdan aşağıya doğru indirmektir. İkincisinin daha mükemmel olduğunda şüphe yoktur.

Üçüncü incelik: İsrâ hadisesinin faydaları sadece Peygamber'edir. Baksana Cenâb-ı Hak o âyette, *"O (Peygamber'e) âyetlerimizden bazısını gösterelim diye (onu böyle gece yürüttük)"* (İsra, 1) buyurmuştur. Ona kitap indirmedeki faydalar ise, insanlara da geçer. Baksana Hak Teâlâ *"Çetin bir azap ile korkutmak... güzel bir ecri müjdelemek için..."* (Kehf, 1) buyurmuştur. Başkasına da ulaşan faydalar, başkasına geçmeyenden, daha üstündür.

İKİNCİ MESELE

Müşebbihe, önceki sûrede geçen İsrâ ve bu sûredeki inzale (Kur'ân'ın indirilmesine) dayanarak, Allahu Teâlâ'nın üstte olduğuna istidlâl etmiştir. Buna karşı cevabımız, A'raf Sûresi'ndeki "ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ" (54) âyetinin tefsirinde genişçe geçti.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân'ı indirmesi, hem Peygamber için, hem de bizim için bir nimettir. Onun, Peygamber için bir nimet oluşu şöyledir: Allahu Teâlâ, bu kerim kitap vasıtasıyla, onu tevhit ve tenzih ilminin ve celâl, ikrâm sıfatlarının sırlarına, melekler ile peygamberlerin, kaza ile kaderin hallerinin sırlarına, süflî âlemin (dünyanın) hallerinin, ulvî âlemin halleri ile olan alakalarına, âhiret âleminin hallerinin dünya âlemi ile olan ilgilerine, gayb âleminden Cenâb-ı Hakk'ın hükümlerinin nasıl indiğine, maddî âlemin, ruhânî âlem ile olan irtibatına ve nefsi, nasıl melekût âleminin

7 **Kenzu'l Ummal,** 10/28850.

tecellî ettiği, lahûtun kutsiyyetinin keşfedildiği bir ayna kılacağına muttalî etmiştir. Bunun büyük bir nimet olduğunda şüphe yoktur.

Bu kitabın, bizim için bir nimet oluşu ise, onun, teklif ve hükümleri, vaad ve vaîdi, sevap ve ikabı ihtiva etmiş olmasından ötürüdür. Velhasıl bu, zirvede olan mükemmel bir kitaptır. Herkes kudreti ve anlayışı nispetinde ondan istifade eder. O, böyle olunca, hem Peygamber'in, hem de bütün ümmetin, ondan ötürü Allah'a hamdetmeleri gerekmiştir. İşte bu sebeple Hak Teâlâ, onlara nasıl hamd edileceğini öğreterek: *"O dosdoğru kitabı, kulu (Muhammed) üzerine indiren Allah'a hamdolsun"* buyurmuştur.

Allahu Teâlâ bu kitabı iki vasıfla niteleyerek, وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا * قَيِّمًا *"içinde hiçbir eğrilik yapmadığı, dosdoğru kitap"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Kur'ân Kâmil ve Mükemmeldir

Birinci bahis: Biz, bir şeyin önce kendisi zâtı itibarı ile kâmil olması, daha sonra başkasını kemâle erdirmesi gerektiğini söylemiştik. Yine bir şeyin önce kendisinin tam olduktan sonra, başkasına, kendi tamlığını ifaza etmek (yaymak) suretiyle[8], tamdan da yukarı olması gerektiğini söylemiştik. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: Âyetteki *"içinde hiçbir eğrilik yapmadığı"* tabiri Kur'ân'ın kendisinin mükemmel olduğuna; **"kayyimen"** tabiri de, onun başkasını kemâle erdirici olduğuna bir işaret vardır. Çünkü **"kayyimen"**, başkasının faydasına olan şeyleri yerine getiren demektir. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın Kur'ân'ı anlatırken buyurduğu, *"Bunda hiçbir şüphe yoktur. Müttakiler için hidâyettir"* (Bakara, 2) âyetidir. Bu âyetteki, *"Bunda hiçbir şüphe yoktur"* ifadesi, Kur'ân-ı Kerim'in aslında, doğruluk ve kendisinde bozukluk olmaması bakımından her akıllının asla şüphe edemeyeceği bir noktada olduğuna; *"müttakiler için hidâyettir"* ifadesi ise, Kur'ân'ın, insanların hidâyetine ve hallerini mükemmelleştirmeye sebep olduğuna bir işaret vardır. Binâenaleyh tefsir ettiğimiz âyetteki, *"(Allah onun) içinde hiçbir eğrilik yapmadı"* ifadesi, *"Bunda hiçbir şüphe yoktur"* ifadesi gibi, *"Kayyimen, dosdoğru, başkasının faydasına olan şeyleri yerine getiren"* vasfı da, *"müttakiler için hidâyettir"* vasfı gibi olmuştur. İşte bunlar, güzel incelik ve sırlardır.

8 Burada ibare, naşirin, düzelttiği şekilde kabul edilerek tercüme edilmiştir (Ç.).

Ivec (Eğrilik) Nedir?

İkinci bahis: Lügatçiler şöyle demişlerdir: "Sözün manasındaki "ıvec" (eğrilik), eşyalardaki eğrilik gibidir. Bu kelime ile şu manalar kastedilmiştir:

1) Allah'ın âyetlerinde tenakuz ve çelişki yoktur. Nitekim Hak Teâlâ, *"Eğer bu (Kur'ân) Allah'tan başkası katından olsaydı, onlar bunda pek çok tenakuzlar bulurlardı"* (Nisa, 82) buyurmuştur.

2) Allahu Teâlâ'nın Kur'ân'da bahsettiği, tevhit, nübüvvet, hüküm ve mükellefiyetlerin hepsi haktır, doğrudur. Onların hiçbirinde kesinlikle bir kusur ve eksiklik yoktur.

3) İnsan, sanki âhiret âlemine ve Allah'ın celâlinin huzuruna varmak için, gayb âleminden yola çıkmış gibidir. Bu dünya ise, kıyamete giden yol üzerinde yapılmış hanlar gibidir. Yolcular burada konakladıklarında, yolculuğu esnasında kendilerine lazım olan şeyleri hazırlarlar. Sonra buradan, âhiret âlemine yollanıp giderler. O halde dünyada iken âhirete; maddeden manaya; halktan hakka, şehevî ve bedenî arzu ve isteklerden, samedî nurlar ile aydınlanmaya çağıran her şey, bu kitaptadır. Böylece o kitabın eğrilikten, bozukluktan ve bâtıl şeylerden temiz ve uzak olduğu sâbit olur. Cenâb-ı Allah işte bundan ötürü, *"(Allah onun) içinde hiçbir eğrilik yapmadı"* buyurmuştur.

Kitab'ın bu âyetteki ikinci sıfatı, "**kayyimen**" kelimesidir. **İbn Abbas** (r.a), bunun **"dosdoğru"** manasına olduğunu söylemiştir. Ama bu mana, bence müşkildir. Çünkü "onda eğrilik yoktur" demek de, zaten "dosdoğru" demektir. Binâenaleyh "**kayyimen**" kelimesini, "**müstakim**" (dosdoğru) manasına almak, lüzumsuz tekrar demek olur ki, bu, Kur'ân için söz konusu değildir. Doğrusu, bizim verdiğimiz manadır. Yani onun "**kayyimen**" oluşu ile, insanların hidâyetine sebep olması ve âdetâ çocukların işlerini üzerine alan bir kayyim olmasıdır. Binâenaleyh beşerî ruhlar tıpkı bir çocuk gibi; Kur'ân da o çocuğun işlerini yerine getiren, hizmetini gören, şefkatli, onun üzerine titreyen bir mürebbî gibidir.

Kelamda Takdim ve Tehir Meselesi

Üçüncü bahis: Vâhidî şöyle der: "Bütün dilci ve müfessirler, bu âyette bir takdim-tehir bulunduğunu ve kelamın takdirinin ise, "اَلْكِتَابَ قَيِّمًا وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا" şeklinde olduğunu söylemişlerdir." Ben derim ki: Bu görüşün yanlış olduğunu ortaya koyacak şeyi izah etmiştik. Çünkü âyetteki "وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا" ifadesinin, Kur'ân'ın zâtı bakımından mükemmel olduğuna,

"**kayyimen**" kelimesinin ise, Kur'ân'ın başkasını kemale erdirici olduğuna delâlet ettiğini beyan etmiştik. Zâtî bakımından mükemmel oluş, başkasını kemâle erdirici oluştan önce gelir. Binâenaleyh bu aklî delil ile, en doğru tertibin, Allah'ın bu tertibi (sırası) olduğu sâbit olmuş olur. Böylece dilci ve müfessirlerin, âyette bir takdim-tehir olduğu şeklindeki görüşlerinin, aklın kabul edemeyeceği bir yanlış olduğu ortaya çıkmış olur.

Kayyimen Kelimesinin İ'rabı ve Manası

Dördüncü bahis: Nahivciler, âyetteki "**kayyimen**" kelimesinin mansub oluşu hususunda ihtilaf etmiş ve şu izahları yapmışlardır:

1) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu kelimeyi, "**kitap**" lafzının "hâl"i saymak câiz değildir. Çünkü "وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا" ifadesi, "**enzele**" fiilinin üzerine ma'tûftur. Binâenaleyh bu ifade, "**ellezî**" sılâ edâtını takip edenlere dahildir. Dolayısıyla "**kayyimen**" kelimesini "**kitap**"tan hal saymak, sıla cümlesinin bir parçası ile, hal ve zil-hâlin arasını ayırmış olmayı gerektirir ki, bu câiz değildir. Bu câiz olmayınca bu kelimenin, mukadder bir fiil ile mansub olması gerekir ve takdiri وَجَعَلَهُ قَيِّمًا "ve Allah o Kur'ân'ı dosdoğru kıldı" şeklindedir."

2) **İsfehânî** şöyle der: "Bizim bu hususta kanaatimiz şudur: "Âyetteki "وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا" ifadesi birinci hal, "**kayyimen**" ifadesi de ikinci hal'dir. Bu ikisi birbiri peşinde olan iki hal'dir. Buna göre kelamın takdiri, أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ غَيْرَ مَجْعُولٍ لَهُ عِوَجًا قَيِّمًا "O, kuluna kitabı, ona bir eğrilik kılmaksızın ve dosdoğru olarak indirdi" şeklinde olur."

3) **Halli'l-ukad** kitabının sahibi **es-Seyyid** şöyle der: "Âyetteki "**kayyimen**" kelimesini "وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا" ifadesinden bedel kılmak da mümkündür. Çünkü bu cümlenin manası, "Allah onu eğrisiz yani dosdoğru kıldı" demektir. Buna göre sanki, "Allah kuluna o kitabı indirdi ve onu "kayyim" yani dosdoğru kıldı" denilmiştir.

4) Bunun, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا" cümlesindeki zamirden **(lehû)** hal olmasıdır. Yani, "o kitap, kulların menfaatlerine olan şeyleri ve dini hükümleri bihakkın yerine getirdiği halde" demektir.

Kitabın İndiriliş Maksadı

Bil ki Allahu Teâlâ, kulu Muhammed (s.a.s)'e bahsedilen sıfatları taşıyan kitabı indirdiğini belirtince, bunun peşinden o kitabı niçin indirdiğinin izahını da getirerek, لِيُنْذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِنْ لَدُنْهُ *"maruz kalacakları kötü akıbetleri haber vermek için"* buyurmuştur. "**Enzere**" fiili, Cenâb-ı Hakk'ın

tıpkı اِنَّا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا *"Çünkü hakikaten biz size yakın bir azabın tehlikesini haber verdik"* (Nebe', 40) âyetinde de olduğu gibi iki mef'ul alır. Ancak ne var ki buradaki bir mef'ûl ile yetinilmiş olup, bu ifadenin aslı, tıpkı karşıtı olan, "...وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ" ifadesinde olduğu gibi لِيُنْذِرَ الَّذِينَ كَفَرُوا بَأْسًا شَدِيدًا "kâfir olanlara maruz kalacakları kötü akıbetleri haber vermek için" şeklindedir. **"Be's"** kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın بِعَذَابٍ بَئِيسٍ *"şiddetli bir azap ile"* (A'râf, 165) âyetindeki manayı taşımaktadır. Nitekim Arapçada, **"Kad buise'l-azâbu - buise'r-reculü – be'sen ve bâseten"**, "Azab şiddetli oldu - Adam şiddetli bir azaba düçâr oldu - şiddetli olmak" denilir.

Ledün Kelimesinin Anlamı

Âyetteki "مِنْ لَدُنْهُ" ifadesinin manası, "O'nun katından, O'ndan sudur eden" demektir. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bu kelime Arapçada değişik şekillerde kullanılır. Meselâ "لَدُنْ ، لَدُى" ve "لَدّ" denilmektedir ki, bunların tamamı aynı manadadır. **"Ledün"** kelimesi **"ınde"** kelimesi derecesinde mütemekkin değildir. Zira sen, meselâ هٰذَا الْقَوْلُ صَوَابٌ عِنْدِى "Bu görüş bana göre doğrudur" diyebildiğin halde, "هٰذَا الْقَوْلُ صَوَابٌ لَدُنِى" diyemezsin. Yine sen, yanında malum olmadığı halde, عِنْدِى مَالٌ عَظِيمٌ "yanımda büyük bir mal vardır (evimdedir)" dersin. Ama, yanında olmayan mallar hakkında, "لَدُنِى مَالٌ عَظِيمٌ" diyemezsin. **Ebu Bekr**'in rivayetine göre **Âsım,** bu ifadeyi, damme'nin işmâmı, nûn'un ve hâ'nın da kesresiyle berâber, dâl'ı sükûn olarak okumuştur ki bu, **Benî Kilab**'ın lehçesidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْرًا حَسَنًا *"sâlih amellerde bulunan mü'minlere de, güzel bir ecri müjdelemek için"* buyurmuştur. Bil ki, peygamberler göndermenin gayesi, günahkârları inzâr etmek, itaat edenleri müjdelemektir. İnsanlara göre, zararı gidermek menfaat temininden daha ehemmiyetli olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak bu âyette, uyarmayı müjdelemeden önce zikretmiştir. **Keşşâf sahibi,** fiilin, şeddeli olarak okunduğu gibi, şeddesiz olarak **"yübşira"** diye okunduğunu da söylemiştir.

Âyetteki مَاكِثِينَ فِيهِ اَبَدًا *"Onlar orada ebedi kalıcılar olarak"* demek olup, **"mâkisîn"** kelimesi, mü'minlere râci olan "اَنَّ لَهُمْ" ifadesindeki "hüm" zamirinden haldir.

Kâdî şöyle der: "Bu âyet, bizim pek çok mesele hakkındaki görüşümüzün doğruluğuna delâlet eder.

Birincisi: Kur'ân'ın mahlûk olduğuna. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

a) Allahu Teâlâ Kur'ân'ı, hem "inzâl" (indirme) hem de "nüzûl" (inme) ile vasfetmiştir ki, gerek inzâl, gerekse nüzûl, "muhdes" varlıkların sıfatlarıdır. Çünkü, "kadîm" (ezelî-ebedî) olan kelâmın değişmesi caiz değildir.

b) Onu "kitap" olarak vasfetmiştir. Kitap ise, toplanmış, bir araya getirilmiş şey demektir. Kur'ân harflerden ve kelimelerden meydana geldiği için bu adı almıştır. Kendisi için terkip ve telifin düşünüldüğü her şey ise, muhdestir.

c) Hamd ise, nimete mukabil yapılır. Nimet ise, muhdes ve mahlûktur.

d) Allahu Teâlâ, kitabı, eğri büğrü olmamak ve dosdoğru olmakla vasfetmiştir. Kadîm olanı ise, bu şekilde tavsif etmek mümkün değildir. Böylece onun, muhdes ve mahlûk olduğu sabit olmuş olur.

İkincisi: Kulların fiillerinin yaratılması meselesi. Bu âyetler, bu mesele hakkında da bizim görüşümüzün doğruluğuna birkaç açıdan delâlet etmektedir:

a) Bizzat, "hamd"in emredilmesi. Çünkü, kulun bir fiili olmasaydı, kitaptan istifade edemezdi. Çünkü yararlanmak, ancak kul, kitabın, yapılması gerektiğini gösterdiği şeyi yapabildiğinde, yapılması gerektiğini gösterdiği şeyi de yapmaması halinde tahakkuk eder. Bu ise, kul, kendi fiili hususunda bağımsız olursa mümkündür. Ama o, fiilinde müstakil, bağımsız olmadığı zaman, kitabın eğri büğrü olmasının, onun fiilinin eğri büğrü olmasında; kitabın dosdoğru - eğrisiz, büğrüsüz olmasının da, onun fiilinin dosdoğru olmasında bir tesiri bulunmaz. Ama kul, kendi fiilini yapabildiğinde ve onda tercih sahibi olduğunda kitabın eğri büğrü veya dosdoğru olmasının, onun fiilinde bir tesiri bulunur.

b) Şâyet, Allah, kitabın bir kısmını, insanların bir kısmının küfrüne, bir kısmını da, diğer bir kısım insanların iman etmesine sebep olsun diye indirmiş olsaydı, daha nereden kitapta dosdoğruluğun bulunduğunu, eğri büğrülük olmadığını söyleyebiliriz? Çünkü onda bir eğri büğrülük olsaydı, bundan daha fazla olamazdı.

c) "**Li-yünzire**" (uyarmak için) ifadesinde, Allahu Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in herkesi inzâr etmesini ve herkesi müjdelemesini istediğine dair bir delâlet vardır. Allahu Teâlâ'nın, küfrün ve imanın yaratıcısı olduğunun varsayılması halinde, "inzâr" ve "tebşir"in bir manası kalmaz. Çünkü O, kişide imanı yarattığında, kişi ister istesin isterse istemesin, iman; onda küfrü yarattığında ise, yine ister istesin isterse istemesin,

küfür meydana gelecektir. Binâenaleyh, küfre mukabil inzâr, imana mukabil müjdeleme, âdeta, onun, kendisinde hiçbir dahlinin bulunmadığı, boyunun uzun-kısa, renginin beyaz-siyah olmasından dolayı bir inzâr ve bir müjdeleme gibi olmuş olur.

d) Allah, mü'minleri, sâlih amel yapma ile vasfetmiştir. Binâenaleyh, şâyet Allah'ın yarattığı şeyler vukû bulmuş olsaydı, onların amelde bulunmaları kesinlikle mümkün olmazdı.

e) Allahu Teâlâ, onların yaptıkları sâlih amellere mukabil, "güzel ücret" vereceğini bildirmiştir. Binâenaleyh, eğer bu kullarda o amelleri yaratma işini Allah yapmış olsaydı, onların yaptıklarına mukabil ücret vermemesi ve onların buna müstahak olmaması gerekirdi."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Kâdî, "Buradaki "**li-yünzire**" ifadesi, Allahu Teâlâ'nın, fiillerini, doğru bir maksat ve gayeden dolayı icrâ ettiğine delâlet eder ki bu da, "Allah'ın fiilleri, herhangi bir maksada bağlanamaz" diyenlerin görüşünü iptal eder" demiştir. Bil ki, bu izahlar, bu eserde defalarca geçti, binâenaleyh, onları tekrarlamanın bir faydası yok.

Allah'a Evlat İsnadının Reddi

وَيُنْذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللهُ وَلَدًا ﴿٤﴾ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا ﴿٥﴾ فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَٰذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا ﴿٦﴾

"Ve "Allah evlat edindi" diyenlere maruz kalacakları kötü akıbetleri haber vermek için... ne onların ne atalarının buna dair hiçbir bilgisi yoktur. Ağızlarından çıkan söz ne çirkin bir iddia! Onlar yalandan başkasını söylemezler. Demek, bu söze inanmazlarsa bir üzüntü duyarak arkalarından kendini adeta tüketeceksin" (Kehf, 4-6).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, *"Allah evlat edindi" diyenlere maruz kalacakları kötü akıbetleri haber vermek için"* ifadesi, O'nun, *"Katından olan en çetin bir azap ile korkutmak için"* (Kehf, 2) ifadesine atfedilmiştir. Matufun, matufun aleyh'ten başka olması gerekir. Binâenaleyh birincisi, azabı hak etmiş olan herkes hakkında umumi bir ifade; ikincisi ise, Allah'ın çoluk çocuğu olduğunu söyleyenlere has bir ifadedir. Kur'ân'ın üslubu böyledir. O, genel bir hüküm ortaya koyduğunda, o küllî hükmü meydana getirenlerin en büyüğü olduğuna dikkat çekmek için, cüzlerinden bir kısmını o küllî hükme atfeder. Bu meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın "وَمَلٰئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" (Bakara, 98) âyetinde de böyledir. Binâenaleyh burada da, küfrün ve günahın en büyüğü olduğunu göstersin diye, bu ifade, önceki ifadeye atfedilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Allah'ın çoluk-çocuğu olduğunu söyleyenler üç gruba ayrılır:

a) Meleklerin, Allah'ın kızları olduğunu söyler, kâfir Araplar.

b) **Hz. İsa**'nın, Allah'ın oğlu olduğunu söyledikleri için, Hıristiyanlar.

c) **Uzeyr**'in, Allah'ın oğlu olduğunu söyleyen Yahudiler. Allah'ın çoluk-çocuğu olduğunu söylemenin büyük bir küfür olduğunu, bunu söylemekten dolayı nice imkânsızlıkların ortaya çıktığını, Cenâb-ı Hakk'ın En'âm Sûresi'ndeki, "وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ" (En'âm, 100) âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Bunun tamamı ise Meryem Sûresi'nde zikredilecektir.

Allahu Teâlâ, kendisinin çocuğu olduğunu söyleyenlere, şu iki şekilde karşılık vermiştir:

a) مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ *"Ne onların, ne atalarının buna dair hiçbir bilgisi yoktur"* buyurmuştur.

Buna göre şâyet, "Allah'ın çocuk edinmesi, aslında imkânsızdır. O halde daha nasıl, *"onların bu konuda hiçbir bilgisi yoktur"* denilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bir şeyi bilmemek, bazen o şeye ulaştıran yolu bilmemekle, bazen de, o şey aslında imkânsız olduğu için, kendisine ilim taalluk etmediğinden meydana gelir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim Allah'la beraber başka bir tanrıya, buna dair hiçbir delili olmamasına rağmen, taparsa, o kimsenin hesabı Rabbinin nezdindedir"* (Mü'minûn, 117) âyetidir.

Bil ki kıyası kabul etmeyenler bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: Bu âyet, "kıyas" ile söz söylemek de, din hakkında bilmeden söz söylemektir Binâenaleyh, kıyas batıldır. Bunun tamamı, Cenâb-ı Hakk'ın "وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ" (İsrâ, 36) âyetinin tefsirinde ele alınmıştır.

Âyetteki, "وَلَا لِآبَائِهِمْ" ifadesinin manası, "onların atalarının hiçbirisinin de" demek olup, bu, bu görüşün tamamen batıl ve fasit olduğunu göstermektedir.

b) Âyetteki كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ *"Ağızlarından çıkan söz ne çirkin bir iddia!"* lafzının ifade ettiği husus. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu kelime, hem temyiz olmak üzere nasb ile, "**kelimeten**"; hem de fâil olmak üzere de ref ile "**kelimetun**" şeklinde okunmuştur. **Vâhidî** şöyle der: "Temyiz getirmenin manası şudur: "كَبُرَتِ الْمَقَالَةُ" veya "كَبُرَتِ الْكَلِمَةُ" dersen, "yalan", "cehalet" veya "iftira" bakımından müthiş bir şey olduğu sanılabilir. Fakat "كَلِمَةً" demekle, diğer ihtimallerden ayırt etmiş olursan. Böylece temyiz olarak mansub olur, buna göre âyetin takdiri, "كَبُرَتِ الْكَلِمَةُ كَلِمَةً" şeklinde olur. Ve burada binaenaleyh bir takdim söz konusudur. Ama, bunu merfû okuyanlar, herhangi bir takdirde bulunmazlar. Bu senin tıpkı, "عَظُمَ فُلَانٌ" "Falanca büyük oldu" demen gibidir. İşte bundan dolayı nahivciler " nasb daha kuvvetli ve daha beliğdir" demişlerdir. Âyet-i kerimenin üslûbunda, taaccüp manası da vardır. Buna göre sanki, "Bu, ne acayip kelime, ne çirkin söz!" denilmek istenmiştir.

İkinci bahis: "كَبُرَتْ" fiili "كَبُرَتِ الْكَلِمَةُ" anlamında olup, bundan maksat, müşriklerin "Allah çocuk edindi" sözlerinde iddia ettikleri şeydir. Böylece onların bu iddiaları "كَبُرَتْ" sözünde zımnen ifade edilmiştir. Arapların tıpkı kaideyi de "kelime" diye isimlendirmeleri kabilinden, bu söz de "kelime" diye isimlendirilmiştir.

Kelamullah Cisim Değildir

Üçüncü bahis: Nazzâm, kelâmullahın cisim olduğu iddiasını ispat etmek için bu âyetle istidlâl ederek şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ "kelime"yi onları ağızlarından çıkmakla vasfetmiştir. Çıkmak, hareket ifade eder. Hareket ise ancak maddeler için söz konusu olur." **Nazzâm**'ın bu görüşüne şöyle cevap verilir: Harfler, ancak nefesin boğazdan çıkmasından ötürü meydana gelirler. Binâenaleyh, nefesin çıkması kelimelerin meydana gelişine sebep olunca, "çıkmak" işi kelimeye izafe edilmiştir.

"تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ" Kelimesinin İhtiva Ettiği İncelik

Dördüncü bahis: Âyetteki تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ *"ağızlarından çıkan..."* nitelemesi, bu sözün insanlar nezdinde, gerçekten kötü olduğuna, hoş karşılanmadığına delâlet eder. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Onların söylemiş olduğu bu sözü, son derece fasit ve batıl olduğu için, kendi akıl ve fikirleri de benimsememiştir. Binaenaleyh bu sanki, onların lisanlarının taklit yoluyla söylemiş olduğu bir şeydir. Çünkü onlar, bu sözü söylemelerine rağmen akıl ve fikirleri ise bu sözü kabul etmemiş, aksine bundan nefret etmiştir"

Yalan'ın Tarifi

Daha sonra Cenâb Hakk, *"Onlar yalandan başkasını söylemezler"* buyurmuştur ki, bunun manası açıktır.

Bil ki âlimler, yalanın mahiyeti hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bize göre yalan, haber veren (o sözü söyleyen), onun vakıaya mutabakat ettiğine, ister inansın isterse inanmasın, hakkında bilgi verilen şeye uygun olmayan haberdir. Bazı kimseler, onun yalan olmasını, onu söyleyen kimselerin, vakıaya mutabık olmadığını bildiği halde, haber verilen şeye uymayan, şeklinde tarif etmişlerdir ki, bu bize göre yanlıştır. Bunun delili işte bu âyettir. Çünkü Allahu Teâlâ bunun batıl olduğunu onların Allah'ın çocuğu olduğunu söylemelerini "yalan" olmakla nitelemiştir. Böylece biz, onu söyleyen onun vakıaya mutabık olduğunu ister bilsin isterse bilmesin, haber verilen şeye uymayan her haberin yalan olduğunu anlamış oluyoruz.

"Bâhiun Nefseke" Tabirinin İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى اٰثَارِهِمْ اِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٰذَا الْحَدِيثِ اَسَفًا *"Demek, bu söze inanmazlarsa, bir üzüntü duyarak arkalarından kendini adeta tüketeceksin"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu ifadelerin maksadı, Hz. Peygamber (s.a.s)'e şöyle denilmesidir: "Onların küfürleri sebebiyle hüznün ve kederin artmasın. Çünkü biz seni, uyarıcı ve müjdeleyici olarak gönderdik. Onların kalplerinde imanı meydana getirmeye senin gücün yetmez." Bu ifadelerin gayesi, Hz. Peygamber'i teselli etmektir.

İkinci bahis: **Leys** şöyle der: "Bir kimse nefsini, bir şeye aşırı düşkünlüğünden dolayı öfkelenerek helâk edip tükettiğinde بَخَعَ الرَّجُلُ نَفْسَهُ "kendini helak etti, yok etti" denilir." **Ahfeş** ve **Ferrâ** da şöyle derler: "Aslında **"bah"**, yormak anlamına gelir. Nitekim "onu tükettim, yordum" anlamında,

"**Baha'tu leke nefsi**" (بَخَعْتُ لَكَ نَفْسِي) denilir. **Hz. Aişe** (r.anha), bir hadisinde **Hz. Ömer**'den bahsederken "بَخَعَ الْاَرْضَ" demiştir. Yani, "O, kendisini yordu ve o, yeryüzündeki meliklerin mallarını aldı" demektir. **Kisâî** de şöyle der: "Arazîyi peş peşe ekmenden dolayı onu zayıf düşürdüğünde, "بَخَعْتُ الْاَرْضَ بِالزِّرَاعَةِ"; yine kişi kendisini yorduğunda "بَخَعَ الرَّجُلُ نَفْسَهُ" denilir. Buna göre, âyet-i kerimedeki "بَاخِعٌ نَفْسَكَ" deyiminin manası, "O helâk edecek kadar, nefsini yoran ve tüketendir" şeklinde olur. Ancak ne var ki, tefsircilerin hepsi de, bunun manasının, "O, neredeyse nefsini helâk edecek, öldürecek" şeklinde olduğunu söylemişlerdir, ama aslolan, bizim naklettiğimizdir. **Vâhidî** de böyle demiştir:

Üçüncü bahis: Cenâb-ı Hak, عَلٰى اٰثَارِهِمْ *"arkalarından"* buyurdu. Bu, "onlardan sonra" demektir. Nitekim Arapçada, "ondan sonra öldü" manasında, "مَاتَ فُلَانٌ عَلَى آثَارِ فُلَانٍ" denilir. Bunun aslı şuna dayanır: İnsan öldüğü zaman, onun izleri ve eserleri ölümünden sonra bir müddet devam eder. Daha sonra ise silinir ve adı-sanı kaybolur. Binâenaleyh bir kimsenin ölümü, bir diğerinin ölümünün peşi sıra olursa, birincisinin izleri ve alâmetleri silinmeden ölmüş olur. Böylece de, onun eseri üzerine öldüğünü söylemek doğru olur.

Dördüncü bahis: Âyetteki, *"bu söze inanmazlarsa"* ifadesi ile, "Kur'ân" kastedilmiştir. **Kâdî** şöyle der: "Bu ifâde, Kur'ân'ın hâdis (sonradan, mahluk) olduğunu söylemeyi gerektirir ki bu da, Kur'ân'ın kadîm olduğunu söyleyenlerin görüşünün yanlış olduğunu gösterir." Buna şu şekilde cevap veririz: "Bu, Kur'ân'ın lafızları manasına hamledilmiştir ki zaten bu lafızlar hâdistir."

Beşinci bahis: Âyetteki "**esef**", alabildiğine üzülmek demek olup, bunu A'râf Sûresi'ndeki "غَضْبَانَ اَسِفًا" (A'râf, 150) ve "يَا اَسَفٰى عَلٰى يُوسُفَ" (Yusuf, 84) âyetlerinin tefsirinde tafsilatlı olarak açıklamıştık. Bu kelimenin mansup oluşu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, mef'ûl-ü mutlak olarak mansubdur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in üzüldüğüne, bundan öteki ifâdeler de delâlet etmektedir.

b) Bu, mef'ûl-ü leh olarak mansubdur, yani "لِأَسَفٍ" (esef için) demektir. Bu tıpkı senin, "hayrı istediğim için sana geldim" demen gibidir.

c) **Zeccâc,** bunun "hâl" makamında olan bir mastar olarak mansub olduğunu söylemiştir.

Altıncı bahis: Âyetteki "فَلَعَلَّكَ" ifadesindeki fâ, "...اِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا" şart cümlesinin cevabının başına gelen fâ'dır. Bu, lafız itibarı ile önce gelmiştir, ama mana bakımından sonradır.

İmtihan İçin Süslenen Dünya

اِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْاَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ اَيُّهُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا ﴿٧﴾ وَاِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا ﴿٨﴾

"Biz, yeryüzünde olan şeylere, oraya mahsus birer ziynet verdik ki (insanların) hangisinin daha güzel amel işleyeceklerini ortaya koymak üzere imtihan edelim. Biz elbette onun üstünde olan şeyleri kupkuru toprak yapanlarız" (Kehf, 7-8).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kâdî şöyle demiştir: "Âyetin, kendinden öncekilerle münasebeti şudur: Allahu Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir: "Ey Muhammed! Ben yeryüzünü yaratıp süsledim ve orada, menfaatinize uygun şeyleri çıkarıp yetiştirdim. Orada faydalı şeyleri yaratmamın maksadı, insanları mükellef tutarak, imtihan etmektir. Onlar buna rağmen, inkâr eder ve isyanlarını sürdürürler. Ben yine de bu nimetlerimi onlardan kesmem. Binâenaleyh ey Peygamber, senin de onlar kâfir oluyorlar diye üzülerek, işi onlara hak dine davet etmeyi bırakma noktasına vardırmaman gerekir."

İKİNCİ MESELE

Âlimler, âyette bahsedilen "**ziynet**" hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bunun, bitkiler ve ağaçlar olduğunu söylemişler; bazıları bunlara, altını, gümüşü ve madenleri ilave etmiş; diğer bazıları da, bütün bunlara, diğer canlıları ilave etmiştir. Bazı âlimler de, bu ziynet ile insanların kastedildiğini söylemişlerdir. O halde insanlar da yeryüzünün süsüdürler. Velhasıl diyebiliriz ki: Yeryüzünde, madenler, bitkiler ve canlılar olmak üzere üç esâs kaynak **(mevâlid-i selâse)** var. Bunlardan canlıların en kıymetlisi ise insandır. **Kâdî** şöyle der: "Evlâ olan, âyetteki bu ziynet (süs) tabirine, insanların dâhil olmamasıdır. Çünkü Allahu Teâlâ: *"Biz yeryüzünde olan*

şeylere, oraya mahsus bir ziynet verdik ki, (insanları) imtihan edelim" buyurmuştur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, imtihan ettiği kimselerin, bu ziynete dâhil olmamaları gerekir. Ama diğer canlı ve bitkiler, kendilerinden istifade edilen her şey gibi, bu "ziynet" mefhumuna dahildirler." Âyetteki, *"oraya"* ifadesi, "yeryüzüne" manasınadır. Yeryüzünün, sayesinde güzelleştiği her şeyin yeryüzü için bir ziynet olması imkânsız değildir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın gökyüzünü de, yıldızlarla ziynetlemesi, süslemesi gibidir.

İmtihanın Anlamı

Cenâb-ı Hakk'ın, لِنَبْلُوَهُمْ اَيُّهُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا *"(İnsanların) hangisinin daha güzel amel işleyeceklerini ortaya koymak için..."* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hişam b. Hakem, hadiseler ancak var olduktan sonra, Allah'ın onları bildiğini, bundan ötürü Allah'ın deneme ve imtihan yapmasının câiz olduğunu söyleyerek, bu hususta şöyle istidlâl etmiş: "Eğer Allahu Teâlâ, cüz'iyyat (hâdisât) meydana gelmezden önce onları biliyor olsaydı, meydana geleceğini bildiği her şeyin mutlaka meydana gelmesi; olmayacağını bildiği şeyin de, kesinlikle meydana gelmemesi gerekirdi. Aksi halde Allah'ın ilmi, cehâlete dönüşmüş olurdu ki, bu imkânsızdır. İmkânsıza götüren her şey de imkânsızdır. Eğer bu gerekli olsaydı, Allah'ın olacağını bildiği şeyi, O'nun mutlaka yapması gerekir ve yapmaması imkânsız olurdu. Yine meydana gelmeyeceğini bildiği şey de, kesinlikle meydana gelmezdi ve Allah onu asla var edemezdi. Bu durumda, Allah'ın asla hiçbir şeye kâdir olmaması, aksine mûcib-i bizzat (zâtı gereği mûcib, yani iradesiz) olması gerekirdi. Binâenaleyh o zaman da, kulun bir şeyi yapıp yapmama kudreti söz konusu olmazdı. Çünkü Allah'ın, meydana gelmeyeceğini bildiği şeyleri de kulun yapması imkânsız olurdu. Dolayısıyla Allah'ın, hadiseleri, onlar meydana gelmezden önce bildiğini söylemek, Allah'ın rubûbiyyetini, kulun ubûdiyyetini zedeler. Bu ise bâtıldır. Böylece Hak Teâlâ'nın, her şeyi, ancak meydana geldikleri zaman bildiği sâbit olur. Ancak böyle olması halinde, Allah'ın denemesi, imtihan etmesi söz konusu olabilir ve işte bu durumda, Hak Teâlâ'nın, *"Onları imtihan etmek için"* ifadesini, zâhiri manasına göre alırız."

Fakat İslâm âlimlerinin büyük bir çoğunluğu bu görüşü imkânsız kabul ederek, şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, ezelden ebede kadar olacak bütün

cüz'iyyatı (her şeyi) bilir. Binâenaleyh imtihan ve deneme, Allah hakkında imkânsızdır. Bu kelimeler, ancak şu manada olmak üzere, âyette yer almıştır: "Allahu Teâlâ insanlara, aynı muâmele başkası tarafından yapıldığında, "imtihan" ve "deneme" denilecek bir muâmelede bulunmuştur." Biz bu meseleyi daha önce defalarca anlattık.

İKİNCİ MESELE

Kâdî şöyle der: "Âyetteki *"(insanların) hangisinin ameli daha güzel olacak diye, onları imtihan etmek için"* ifadesi, "Allah hangisinin kendisine daha itaatkâr olduğunu ve hizmetini sürdürdüğünü, onların kendilerine göstermek için, onları böyle dener. Çünkü durumu böyle olan cenneti elde eder. Böylece Allahu Teâlâ, kendisine isyan edilmesi için değil de, işte bu maksattan ötürü insanları mükellef tuttuğunu beyân buyurmuştur. Bu da, "Allah insanların bir kısmını cehennem için yaratmıştır" diyenlerin görüşünün yanlış olduğuna delâlet eder."

ÜÇÜNCÜ MESELE

لِنَبْلُوَهُمْ *"Onları imtihan etmek için"* ifadesinin başındaki "lâm", Mu'tezile'ye göre, Allah'ın fiillerinin bir gayeye bağlı olduğunu açıkça gösterir. Âlimlerimiz ise, "Bu imkânsızdır. Çünkü fiilleri maksatlara bağlı olarak yapmak, ancak o maksatları (gayeleri), o fiiller vasıtasıyla elde edebilenler için doğrudur. Bu, Allah'ın âciz olduğu neticesine götürür. Halbuki bu, Allah hakkında düşünülemez" demişlerdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Zeccâc, buradaki "**eyyühüm**" kelimesinin mübtedâ olarak merfû olduğunu, ama bunun istifham lafzı olduğunu, manasının da "Biz, bunun mu, yoksa şunun mu daha güzel amel işlediğini görelim diye, imtihan ederiz" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Çüruz Kelimesinin Anlamı

Cenâb-ı Allah sonra, وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا *"Bununla beraber biz, onun üstünde olan şeyleri elbet kupkuru toprak yapanlarız"* buyurmuştur. Bununla Allahu Teâlâ, yeryüzünü, insanın orada devamlı olarak, nimetler içinde yaşaması için değil de, imtihan ve denemek için süslediğini beyan etmektedir. Çünkü o süsler, oradan giderilecektir. Bunun delili, bu âyetteki, *"Biz, onun üstünde olan şeyleri elbet kupkuru bir toprak yapanlarız"* ifadesidir. Bunun bir benzeri de, *"O (yeryüzünün) üzerinde olan her şey fânidir"* (Rahmân, 26); *"(Allah) yerleri dümdüz bir toprak haline getirecek"*

(Enbiya, 106) ve *"Yeryüzü uzatıldığı zaman"* (İnşikak, 3) âyetleridir. Buna göre mana, "yeryüzündeki şeyler son bulduktan sonra, mutlaka herkes yaptığının cezasını alacaktır" şeklindedir. Bu ifade, sadece yeryüzünde olan şeylerin helak edileceğinin söylenmesi, sanki yeryüzünün kalacağı vehmini vermektedir. Ama diğer âyetler, yeryüzünün de yok olacağına delâlet etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün yer, başka bir yere tebdil olunacaktır"* (İbrahim, 48) buyurmuştur. **Ebu Ubeyde** şöyle der: "Saîd, yerin üstüdür, yani yeryüzüdür." **Zeccâc,** bunun üzerinde hiç bitki bitmemiş olan yol olduğunu söyler. Biz, bu kelimenin izahını teyemmüm âyetinde yapmıştık. "**Cürüz**" hakkında ise **Ferrâ** şöyle der: "Bu, üzerinde bitki olmayan toprak (yer) demektir. Nitekim Arapçada, جَرَزَتِ الْاَرْضُ – هِيَ مَجْرُوزَةٌ "bu toprak, kıraç hale geldi, kıraçtır" denilir. Yine yeryüzünde olan her şeyi yiyip bitirdiği zaman, çekirge, koyun ve deve hakkında, "جَرَزَهَا الْجَرَادُ" وَالشَّاةُ وَالْاِبِلُ" denilir. Yine çok fazla yiyen kadına, "اِمْرَأَةٌ جَرُوزٌ"; kılıç, insanların kökünü kazıdığı için, "سَيْفٌ جِرَازٌ" denilir. Âyette geçen اَلْاَرْضِ الْجُرُزِ *"Kıraç toprağa"* (Secde, 27) ifadesi de bunun benzeridir.

Ashab-ı Kehf

اَمْ حَسِبْتَ اَنَّ اَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ اٰيَاتِنَا عَجَبًا ﴿٩﴾ اِذْ اَوَى الْفِتْيَةُ اِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَآ اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا ﴿١٠﴾ فَضَرَبْنَا عَلٰى اٰذَانِهِمْ فِى الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا ﴿١١﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ اَىُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُوٓا اَمَدًا ﴿١٢﴾

"Sen, bizim âyetlerimiz içinden Kehf ve Rakîm ashabının ibrete şayan olduklarını mı sandın? Hani o genç yiğitler mağaraya sığınmıştı ve "Ey Rabbimiz, bize tarafından bir rahmet ver ve işimizde bizim için bir muvaffakiyet hazırla" demişlerdi. Bunun üzerine nice yıllar mağarada, onların kulaklarına perde vurduk. İki zümreden hangisinin bekledikleri gayeyi daha iyi hesap edici olduklarını bilelim diye, sonra da onları uyandırdık" (Kehf, 9-12).

Âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki müşrikler **Ashab-ı Kehf Kıssası**'ndan dolayı hayrete düşmüş, hadiseyi de, imtihan için Hz. Peygamber (s.a.s)'e sormuşlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "sen onların, sadece bazı âyetlerimizden ötürü şaştıklarını mı sandın? Böyle sanma, çünkü âyetlerimizin hepsi harikulâdedir. Çünkü gökleri ve yeri yaratıp, sonra yeri çeşitli maden, bitki ve canlılarla süsleyip, daha sonra da onu bütün bunlardan boş, ıssız (kıraç) hale getirebilen kimsenin, Ashab-ı Kehf'i üç yüz yıl veya daha fazla uykuda bekletmeye kâdir olmasını, onlara merhamet edip, kendilerini muhafaza edebileceğini nasıl akıldan uzak görürler?" demiştir. İşte bu âyetlerin, önceki âyetlerle ilgi ve münasebetinin izahı budur. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Nüzul Rivayeti**

Biz, **Ashab-ı Kehf Kıssası**'nın sebebi nüzûlünü, "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ" (İsrâ, 85) âyetinin de sebeb-i nüzûlü olarak, zikretmiştik. **Muhammed b. İshak,** bu kıssanın sebeb-i nüzûlü olan hadiseyi genişçe anlatarak şöyle demiştir: **Nadr b. Hâris, Kureyş**'in şeytanlarından, kötü kimselerinden idi. O, Allah'ın Resûlü'ne eziyet eder, düşmanlık beslerdi. Hira'ya gidip, oradan (İran efsânelerinden) **Rüstem** ve **İsfendiyâr Hikâyeleri**'ni öğrendi. Hz. Peygamber (s.a.s), bir topluluk içine oturduğunda, Allah'tan bahsederdi. Etrafındakilerine, geçmiş ümmetlerin başına gelen hâdiseleri anlatırdı. Hz. Peygamber o topluluktan ayrılınca; **Nadr,** hemen, onun yerini alıp şöyle derdi: Vallahi ey Kureyşliler, ben ondan daha güzel (hikâyeler) anlatırım. Gelin, ben size onun sözlerinden daha güzelini söyleyeyim" diyor ve onlara İran krallarının efsanelerini anlatıyordu.

Daha sonra Kureyşliler onu ve beraberinde **Utbe b. Ebî Mu'ayt**'ı, Medine'deki Yahûdî âlimlerine gönderip, onlardan, "Hz. Muhammed (s.a.s)'i ve onun durumunu sorun. Onlara, Muhammed (s.a.s)'in sözlerini nakledin. Zira onlar önceki kitap sahipleridir. Dolayısıyla onlar bizim bilmediklerimizi de bilirler" dediler. Bunun üzerine onlar, çıkıp Medine'ye geldiler ve Yahûdî âlimlerine Hz. Muhammed (s.a.s)'in durumunu sordular. Onlar da, "Ona şu üç şeyi sorun:

a) Asırlar önce gidip kaybolan o gençlerin (Ashab-ı Kehf'in) durumunu sorun. Çünkü bunların kıssası enteresandır.

b) Doğu-batı her yere ulaşabilen o seyyahın hadisesini sorun.

c) Ona rûhu ve rûhun ne olduğunu sorun. Eğer o size, bunların cevabını verirse, bilin ki peygamberdir. Aksi halde, peygamber olduğunu uyduran birisidir" dediler.

Nadr ve arkadaşı Mekke'ye dönünce, Kureyş'e: "Biz, bizimle Muhammed (s.a.s) arasında kesin hükmü ortaya çıkaracak bir şeyi getirdik" dediler ve Yahûdîlerin söylediklerini onlara haber verdiler. **Kureyş,** Resûlullah'a gelip, bu soruları sordular. Hz. Peygamber (s.a.s) de, "inşaallah" demeden, *"sorduklarınıza, yarın cevap veririm"* dedi. Bunun üzerine Mekkeliler çekip gittiler. Hz. Peygamber (s.a.s), Onların sorduğu şeylerin cevabını, on beş gün bekledi. Böylece Mekkeliler, onun hakkında ileri geri konuşmaya başladılar ve "Muhammed bize 'yarın' dedi ama, bugün on beşinci gün. Gâliba bu ona zor geldi" dediler. Derken **Cebrâil** (a.s), Hz. Peygamber'e Kehf Sûresi'ni getirdi ki bu sûrede Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'i, Mekkeliler iman etmiyorlar diye üzüldüğünden ötürü kınaması, o gençlerin (Ashab-ı Kehf) ile o seyyahın haberi vardır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kehf ile Rakîm'in İzahı**

"**Kehf**", dağdaki büyük ve geniş oyuk (mağara) demektir. Bunun küçüğüne "**gâr**" denir.

Âyette bahsedilen "**Rakîm**" ile ilgili birkaç görüş vardır:

1) **İkrime, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kur'ân'da geçen kelimelerin hepsinin manasını bilirim, ancak şu dört kelime hariç: Bunlar **"gislîn, henân, evvâh** ve **rakîm** kelimeleridir."

2) **İkrime**'nin rivayetine göre, **İbn Abbas** (r.a)'a, "rakîm"in ne olduğu sorulduğunda o: **"Ka'b,** bunun Ashab-ı Kehf'in çıkıp gittikleri memleketleri olduğunu iddia ediyor" demiştir. **Süddî** de bu görüştedir.

3) **Saîd b. Cübeyr** ve **Mücâhid** ise, "**Rakîm,** taş levhadır" demişlerdir. Bunun, o mağaranın kapısında asılı olup üzerinde Ashab-ı Kehf'in isimleri ile kıssaları yazılı olan kurşun bir levha olduğu da söylenmiştir. Bu, bütün meânî ile Arapça âlimlerinin görüşüdür. Bunlar şöyle demişlerdir: **"Rakîm,** kitap (yazma) manasınadır. Bunda asıl olan da, yazılmış olmasıdır. Daha sonra bu kelime, fa'îl veznine dönüşmüştür. Binâenaleyh **"rakîm"**, yazmak demektir. Hak Teâlâ "كِتَابٌ مَرْقُومٌ" (Mutaffifîn, 20) ifadesi de, kitabün mektûbün (yazılmış kitap) manasınadır." **Ferrâ** şöyle der: **"Rakîm,** Ashab-ı Kehf'in isimlerinin ve özelliklerinin yazıldığı bir levhadır. Biz, onların isimlerinin buraya rakamlanmış (kazınmış) olduğundan ötürü buna

"**rakîm**" dendiğini sanıyoruz." İnsanların, Ashab-ı Kehf'in hadiselerini, mağaranın bulunduğu dağın bir tarafına kazıyıp yazdıkları söylenmiştir.

"كَانُوا مِنْ اٰيَاتِنَا عَجَبًا" buyruğu ile, "bizim mahlûkatımızın değişik halleri nazar-ı dikkate alındığında, bunların yanında onların hadiselerinin (daha) enteresan olduğunu mu sanıyorsun. Böyle sanma, çünkü o hâdise, bunların yanında enteresan değildir" manası kastedilmiştir. Âyetteki "**aceben**" kelimesi, mef'ûl manasında bir mastar olup, ifadenin takdiri, "Onlar, kendilerinden dolayı hayrete düşülmüş oldular" şeklindedir. Binâenaleyh, onların bu hali, mastar ile ifade edilmiştir. Ve, mef'ûl-i bih durumunda olan onlar, mastar (aceben) ile ifade edildiler.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِذْ اَوَى الْفِتْيَةُ اِلَى الْكَهْفِ *"Hani o genç yiğitler mağaraya sığınmıştı"* buyurmuştur. Buradaki "iz" edatının, "اَمْ حَسِبْتَ اِذْ اَوَى الْفِتْيَةُ" takdirinde olarak kendinden önceki "**hasibte**" fiiline taalluk etmesi caiz değildir. Çünkü, onlarla Hz. Peygamber arasında çok uzun zaman bulunmaktadır. Binâenaleyh, "**hasibte**'nin ifade ettiği zan ve sanma fiili, onların, mağaraya sığındığı o zamana, o vakte taalluk etmez. Tam aksine "iz" edatı, hazfedilmiş olan bir kelimeye taalluk eder ki, buna göre ifadenin takdiri اُذْكُرْ اِذْ اَوَى "o zamanı hatırla, hani..." şeklinde olur. Buna göre bu ifadenin manası, "onlar oraya vardılar ve orasını kendilerine barınak edindiler" şeklinde olur.

İlahî Rahmeti Arzulamaları

Ve bunun akabinde de رَبَّنَا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً *"Ey Rabbimiz, bize tarafından bir rahmet ver"* dediler. Yani, "rahmetinin hazinelerinden, lütuf ve ihsanın celâlinden olmak üzere bize rahmet ver" demektir. Rahmet, marifetullaha, sabra, rızka ve düşmandan emin olmaya iletilmeleridir. Onların مِنْ لَدُنْكَ *"tarafından"* şeklindeki sözleri, o rahmetin azametini, ululuğunu ve yüceliğini gösterir ki bu da, rahmetin, Allah'ın lütfuna ve engin cömertliğine uygun olması demektir. وَهَيِّئْ لَنَا *"ve bizim için hazırla"* ifadesi ise, "ıslâh et" demektir. Bu senin, "**Heyyetu'l-emre fe teheyye'e**" "işi düzelttim, ıslâh ettim, o da düzeldi" deyiminden alınmıştır. مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا *"İşimizde bizim için bir muvaffakiyet"* ifadesine gelince, "**reşed**" ve "**reşâd**", "**dalâl**" (sapıklık, sapma)nın zıddıdır. Bu ifadenin tefsiri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) İfadenin takdiri, "Bizim için, muvaffakiyetli bir iş hazırla. Böylece biz de onun sayesinde, doğruya ulaşmış ve hakka vasıl olmuş kimseler olalım" şeklindedir.

b) Bunun takdiri, "işimizi tastamam, kolay kıl, kolaylaştır" demektir. Bu senin, **"ra'eytu minke reşedan"**, "Senden hep iyilik, kolaylık, güzellik gördüm" demen gibidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَضَرَبْنَا عَلٰى اٰذَانِهِمْ *"Onların kulaklarına perde vurduk"* buyurmuştur. Müfessirler, bunun manasının, "Biz onları uyuttuk" şeklinde olduğunu söylemişlerdir ki, bunun takdiri, "Biz onların kulaklarına, onları uyandıracak seslerin, kulaklarına ulaşmasına mani olacak perdeler vurduk" şeklindedir ki, bu da "Biz onların kulaklarına perde vurduk" demektir. Ancak ne var ki burada, mef'ûl durumunda olan "hicâb" (perde) kelimesi hazfedilmiştir. Nitekim, Arapçada, "hanımının (kabrinin) üzerine kümbet yaptı" manasında, **"Benâ alâ imraetihî"** (بَنٰى عَلٰى اِمْرَاَتِهٖ) denilmesi gibidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların kulaklarına bu perdeyi, mağarada vurduğunu beyan buyurmuştur ki, buna göre "اَلْكَهْفُ" (mağara) kelimesi, mekân zarfı olur.

"Aded" Kelimesinin İzahı

O'nun, سِنِيْنَ عَدَدًا *"nice yıllar"* ifadesi de, zaman zarfıdır. Âyetteki "عَدَدًا" ifadesiyle ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Zeccâc şöyle der: "Burada "**adedâ**" kelimesinin zikredilmesi, bu yılların çok ve uzun olduğunu göstermek içindir. Sayılan her şey hakkında "aded" kelimesi getirilir ve o, onunla vasfedilirse, onun çok olduğu murat edilir. Çünkü az olduğunda, onu saymadan da miktarı anlaşılır. Ama çok olduğunda, saymaya ihtiyaç duyulur. Binâenaleyh sen, اَقَمْتُ اَيَّامًا عَدَدًا "Günlerce kaldım" dediğinde, bununla kesreti, çokluğu murat etmiş olursun."

İkinci bahis: "Adeden" kelimesinin mansub olması hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu, "سِنِيْنَ" (o yıllar) kelimesinin sıfatıdır. Buna göre ifadenin takdiri, سِنِيْنَ ذَاتَ عَدَدٍ "sayılı olan yıllar" şeklindedir. Bu, **Ferrâ** ve **Zeccâc**'ın görüşüdür. Buna göre, bu ifade hakkında, şu iki tür takdir caiz olur:

a) Muzâfın hazfedilmesi;

b) İsm-i mef'ûl'ün mastar ile ifade edilmiş olması.

2) **Zeccâc,** bu ifâdenin, mef'ûl-i mutlak olarak mansub olmasının caiz olacağını da ileri sürmüştür. Buna göre ifadenin takdiri, تُعَدُّ عَدَدًا "sayıyla sayılacak olan" şeklindedir.

Ashab-ı Kehf'in Diriltilmeleri

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ اَيُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُوا اَمَدًا *"İki zümreden hangisinin, bekledikleri süreyi daha iyi hesap edici olduklarını bilelim diye, sonra da, uyumalarından sonra, onları uykularından uyandırdık"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"لِنَعْلَمَ" Tabirinin izahı**

"لِنَعْلَمَ" kelimesinin başındaki lâm, lâmu'l-garad, ta'lîl (sebep, illet ve gaye lâm'ı)dır. Binâenaleyh bu, Allah'ın fiillerinin bir maksada bağlı olarak meydana geldiğine delâlet eder ki, bu hususdaki izahımız daha önce geçmişti.

İKİNCİ MESELE

Bu ifadenin zahiri, Allahu Teâlâ'nın, böyle bir bilgiyi elde etmek için onları uyandırdığını iktiza etmektedir. Bu durumda bu mesele, Allahu Teâlâ'nın, hadiseler meydana gelmeden önce onları bilip bilmediği hususuna varıp dayanır. Bu cümleden olarak **Hişâm:** "Allahu Teâlâ hadiseleri, ancak onlar meydana geldiğinde bilebilir" demiş ve bu âyetle istidlal etmiştir ki bu hususdaki açıklama daha önce geçmişti. Kur'ân-ı Kerim'de benzeri ifadeler pek çoktur. Bu sûrede geçenler ise, bu âyetler cümlesindendir. Bakara Sûresi'ndeki "اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ" (Bakara, 143); Âl-i İmrân'daki "وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ" (Âl-i İmrân, 142) âyetleri de bunlardandır. Yine, Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْاَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ" (Kehf, 7) ve "وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ" (Muhammed, 31) âyetleri de bu anlamdadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"اَيُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى" ifadesinin başındaki **"eyyü"** kelimesi, mübtedâ olarak merfû, **"ahsâ"** kelimesi de, onun haberidir. Bu cümlenin tamamı da, "لِنَعْلَمَ" fiilinin müteallakıdır. İşte bundan dolayı, "لِنَعْلَمَ" fiili "اَيُّ الْحِزْبَيْنِ" ifadesinin lafzında âmil olamamış, tam aksine bu ifade, merfûiyyet üzere kalmıştır. Bunun bir benzeri de, meselâ senin اِذْهَبْ فَاعْلَمْ اَيُّهُمْ قَامَ "git ve onlardan hangisinin kalktığını öğren" demen gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, سَلْهُمْ اَيُّهُمْ بِذٰلِكَ زَعِيمٌ *"Sor kendilerine: Onlardan hangisi bunun avukatı olacak?"* (Kalem, 40) ve ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ اَيُّهُمْ اَشَدُّ عَلَى الرَّحْمٰنِ عِتِيًّا *"Sonra her ümmetten hangisi rahman olan (Allah'a) karşı daha ziyade asi ve cüretkâr olmuşsa, muhakkak ve muhakkak ayırıp atacağız"* (Meryem, 69) buyurmuştur. Bu kelime, meçhul sîgasıyla **"li-yu'leme"** (لِيُعْلَمَ) şeklinde de okunmuştur ki, buna göre şu iki incelik söz konusu olur:

a) Böyle olması halinde, Allah'a yeni bir bilginin nisbet edilmesi gerekmez; tam aksine mana, "Bu bilgi, bazı kimseler için hasıl olsun diye onları uykularından uyandırdık" şeklinde olur.

b) Böyle okunması halinde, "**eyyü**" kelimesi, lafzan mansûb olması gerekir. Ancak ne var ki, birisi şöyle diyebilir: Müşkillik henüz devam etmektedir. Çünkü "**eyyü**" kelimesinin merfu olması, "**yu'leme**" fiilinin kendisine isnât edilmesi sebebiyle değil, mübtedâ olmasından dolayıdır. Bu müşkile, birisi cevap vererek şöyle diyebilir: "Tek bir ma'mûl üzerinde iki âmilin müessir olması imkânsız değildir." Çünkü nahvî âmillerin, birtakım alâmetleri ve işaretleri bulunmaktadır. Binâenaleyh, pek çok aynı şey hakkında küçük tanıtıcının bulunması sakıncalı değildir. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İki Hizipten Maksat**

Âlimler bu iki grubun kim olduğunda ihtilaf etmişlerdir: 1) Bu cümleden olarak **Atâ, İbn Abbas** (r.a)'ın, "Bununla, (gençlerin bulunduğu) o şehre sırayla kral olanlar kastedilmiştir. Binâenaleyh, krallar bir grup, Ashab-ı Kehf de bir grup kabul edilmiştir" dediğini rivayet etmiştir.

2) **Mücâhid,** "Her iki grup da gençlerden meydana gelmiştir. Çünkü mağaradakiler uyandıklarında, ne kadar süre uyumuş oldukları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İçlerinden bir sözcü dedi ki: "Ne kadar eğleştiniz?" (Bazıları) "Bir gün, yahut bir günden az eğleştik" dediler. (Diğerleri de) "Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilendir"* (Kehf, 19) ifadesidir. Binâenaleyh, iki hizip bu ikisidir; *"Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilendir"* diyenler de, onların orada uzun süre kaldığını bilenlerdir.

3) **Ferrâ**, "Bu iki grup da, Ashab-ı Kehf zamanında yaşamış ve onların uykuda kaldıkları süre konusunda ihtilaf etmiş olan Müslümanlardandır" demiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Ebu Ali el-Farisî şöyle der: "Âyetteki "**ahsâ**" kelimesi, ism-i tafdil değildir. Çünkü, bu kalıbın, sülâsî mücerred fiillerin dışından gelmesi caiz değildir. "وَاَفْلَسَ مِنْ اِبْنِ الْمُذْلِقِ" ve "مَا اَوْلَاهُ لِلْمَعْرُوفِ؛ مَا اَعْطَاهُ لِلدِّرْهَمِ اَعْدَى لِلْجَرَبِ" şeklindeki ifadelere gelince, bunlar şaz kabilinden olan kullanışlardır. Şaz ifadelere ise kıyas yapılmaz. Daha doğrusu, doğru olan şudur: Buradaki "**ahsa**" kelimesi, mazi fiil olup, "**eyyü**" mübtedâsının haberidir. Mübteda ve haber ise, "**li-na'leme**" fiilinin mef'ûlü, "**emedâ**" kelimesi de "**ahsâ**" fiilinin

mef'ûl-ü bih'idir. "لِمَا لَبِثُوا" ifadesinde "**mâ**" da, mastariyye mâ'sı olup, kelamın takdiri, اَحْصٰى اَمَدًا لِلِبْثِهِمْ "Onların kalışlarının zamanını saydı" şeklinde olur. Netice olarak kelamın takdiri, "Bu iki hizipten hangisinin bu bekleyişin müddetini daha iyi sayacağını bilelim diye" şeklindedir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın اَحْصٰيهُ اللّٰهُ *"Allah, onu saymıştır"* (Mücadele, 6) وَاَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا *"Her şeyi sayı ile saymıştır* (Cin, 28) âyetleridir.

ALTINCI MESELE: **Evliyanın Kerametine Delil**

Sûfî ulemanın, "**keramet**" görüşünün doğruluğuna, bu âyetle istidlâl etmişlerdir ki, bu apaçık bir istidlâldir. Biz bu meseleyi burada, tafsilatlı bir biçimde ele alacağız. Bu sebeple biz diyoruz ki: Kerametin caiz olduğunu gösteren delillere girmeden önce şu mukaddimeyi sunma ihtiyacını duymaktayız:

Velî'nin Tarifi

Birinci mukaddime: Bu mukaddime, "velî"nin ne olduğunu beyan hususundadır.

Bu sebeple biz diyoruz ki, burada şu iki izahı yapmak gerekir:

a) Bu kelimenin, tıpkı "alîm" ve "kadîr" gibi ism-i fâilin mübalağa vezinlerinde olmasıdır. Buna göre "velî", araya hiçbir günah girmeksizin, taatleri birbirine eklenen ve birbirini takip eden kimse demektir.

b) Bu kalıbın, tıpkı "katîl" ve "cerîh" kelimelerinin, "makûl" ve "mecruh" manalarına olması gibi, mef'ûl manasında olmasıdır. Buna göre velî, Cenâb-ı Hakk'ın, korumasına aldığı ve onu, her türlü günah nev'inden koruduğu; kendisine itaate muvaffak kılmayı sürdürdüğü kimsedir. Bil ki bu isim, Allahu Teâlâ'nın "اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا" (Bakara, 257); "وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ" (A'râf, 196) "اَنْتَ مَوْلٰينَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ"(Bakara, 286); ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَاَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلٰى لَهُمْ *"Bunun sebebi şudur. Çünkü Allah şüphesiz iman edenlerin velisidir. Kâfirlere gelince, onların velisi yoktur"* (Muhammed, 11) ve "اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ" (Mâide, 55) âyetlerinde anlatılan mananın aynısıdır. Ben derim ki: Arapçada "**velî**" kelimesi, yakın olan demektir. Buna göre kul, taatlerinin çokluğu, ihlasının fazlalığı sebebiyle Allah'a yaklaşıp; Rab Teâlâ da rahmet, lütuf ve ihsanıyla ona yaklaştığında, işte o noktada velilik tahakkuk eder.

Harika Şeylerin Taksimi

İkinci mukaddime: Bir insanın elinde harikulâde bir fiil meydana geldiğinde bu, ya bir iddia ile ilgili olarak meydana gelmiş olur, ya da böyle olmaz.

1) Bir iddiadan dolayı meydana gelen birinci kısma gelince, bu iddia, ya ulûhiyyet, yahut nübüvvet, veyahut velâyet, veyahut da sihir ve şeytana itâat davası olur. Binâenaleyh, böylece bu dört kısım olmuş olur.

Birinci kısım: Bu kısım, ulûhiyyet iddiasında bulunmadır. Âlimlerimiz, hiçbir muaraza olmaksızın, ulûhiyyet iddiasında bulunan kimsenin elinde harikulâde hallerin zuhur etmesini caiz görmüşlerdir. Rivayet edildiğine göre **Firavun,** ulûhiyyet iddiasında bulunmuş ve onun elinden, harikulâde şeyler zuhur etmiştir. Bu tür şeyler, **Deccâl** için de nakledilmiştir. Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: Bu, olabilir. Çünkü onun şekli ve şemaili (tutumu), onun yalancı olduğunu zaten gösterir. Binâenaleyh, onun elinde harikulâde hallerin zuhur etmesi, herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermez.

İkinci kısım: Peygamberlik iddiasında bulunmak demek olan bu kısım da ikiye ayrılır: Çünkü bunu iddia eden ya doğru söylemektedir, ya da yalancıdır. Eğer doğru söylüyorsa, onun elinden harikulâde hallerin zuhur etmesi vacip olur. Bu, peygamberlerin nübüvvetinin doğruluğunu kabul eden herkes arasında "müttefekun aleyh" bir meseledir. Eğer yalancı ise, onun elinden harikulâde hallerin zuhur etmesi caiz olmaz. Faraza zuhur etse bile mutlaka onda muarız bir durumun bulunması gerekir.

Üçüncü kısım: Bu kısım, velâyet iddiasında bulunmak ve velîlerin kerâmet sahibi olduklarını iddia etmektir. Âlimler velînin hem kerâmet iddia etmesinin caiz olup olmaması, hem de o kerametin, onun iddiasına uygun olarak gelip gelmemesi hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Dördüncü kısım: Ki bu, sihir ve şeytana itaat iddiasıdır, biz Ehl-i sünnete göre, böylesi kimselerin elinden harikulâde hallerin zuhûr etmesi caiz olduğu halde, **Mu'tezile**'ye göreyse caiz değildir.

Keramet ve İstidrac

2) Herhangi bir iddia olmaksızın, bir kimsenin elinden harikulâde hallerin zuhur etmesidir. Binâenaleyh bu insan ya sâlih, Allah'ın razı olduğu bir kimsedir; veyahut da kötü, günahkâr bir kimsedir. Birincisi, böylesi sâlih ve veli kulların, kerâmeti olduğunu söylemedir. Âlimlerimiz bunun

caiz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Mu'tezile'den **Ebu'l-Huseyn el-Basrî** ile talebesi **Mahmud el-Harezmî** hariç, bunu kabul etmemişlerdir.

Allahu Teâlâ'dan uzak olan bazı kimselerden harikulâde hallerin zuhur etmesine gelince, işte, buna da "**istidrâc**" adı verilmiştir. Bu iki mukaddime hususundaki ayrıntılı açıklamamız işte budur.

Keramet Hakkında Nakli ve Akli Deliller

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Veli kulların kerametlerinin caiz olduğuna, Kur'ân, hadis, eser ve aklî deliller delâlet etmektedir. Kur'ân'a gelince, bu hususta bize göre delil olabilecek pek çok âyet bulunmaktadır:

Âyetlerden Deliller

Birinci delil: Hz. Meryem kıssasıdır. Ki biz bunu, Âl-i İmrân Sûresi'nde açıklamıştık. Binâenaleyh, tekrarlamıyoruz.

İkinci delil: Ashab-ı Kehf Kıssası ve onların, 309 (üç yüz dokuz) yıl gibi bir süre içinde, her türlü kötülüklerden, afetlerden uzak bir biçimde diri kalmaları ve Allahu Teâlâ'nın onları, güneşin ısısından koruyup muhafaza etmesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Görürdün ki güneş doğduğu zaman mağaralarının sağ tarafına yönelir, battığı vakit de onların sol yanını kesip giderdi. Kendileri ise, oranın geniş bir yerinde idiler. Sen onları uyanık kimseler sanırsın. Halbuki onlar, uyuyorlardı"* (Kehf, 17-18) buyurmuştur. Bazı kimseler de bu mesele hususunda Cenâb-ı Hakk'ın *"Nezdinde kitaptan bir ilim olan (zât), "Ben dedi, gözün sana dönmeden evvel onu sana getiririm"* (Neml, 40) âyetine tutunmuşlardır. Biz, katında kitap ilminin bulunduğu o kimsenin, **Süleyman** (a.s) olduğunu açıklamıştık. Binâenaleyh bu istidlâl düşer. **Kâdî** buna şu şekilde cevap vermiştir: "Onların içinde veyahut da o zamanda, kendisinde bir ilim bulunan bir nebinin mutlaka bulunması gerekir. Çünkü bunda da, diğer mu'cizeler gibi, harikulâde bir durum vardır." Biz diyoruz ki: Bu hadisenin, herhangi bir peygamber için mu'cize olması imkânsızdır. Çünkü onların uykuya yönelmesi, harikulâde bir iş değildir ki, bu bir mu'cize kabul edilsin! Zira halkın bu olayda onları tasdik edebilmeleri için, bu uyku boyunca yaşayıp o vakit kalkanların 309 sene önce uyumuş olan o kimseler olduklarını bilmeleri gereklidir. Halbuki bu şartların hiçbiri tahakkuk etmemiştir. Binâenaleyh bu hadiseyi, herhangi bir peygamber için mu'cize kabul etmek imkânsızdır. Geriye, bunun velî kullar için bir keramet ve onlar için bir ihsân kılınmış olması durum kalır.

Hadislerden Deliller (Zahid Cüreyc)

1) **Ebu Hureyre** (r.a)'den gelen ve **Sahîhayn**'de yer alan bir hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Şu üç kimse hariç, beşikte hiç kimse konuşmamıştır. Meryem oğlu İsâ, Abid Cüreyc zamanındaki bir çocuk ve başka bir çocuk. Hz. İsa'ya gelince, siz onu tanıyorsunuz. Cüreyc ise, İsrâiloğulları arasında abid bir kimse idi. Ve onun annesi vardı. O bir gün namaz kılıyordu. Derken annesi oğlunu arzuladı da, "Ey Cüreyc" dedi. Cüreyc de, "Ey Rabbim, namazımı mı kılayım, yoksa annemi mi göreyim?" dedi. Sonra namazına devam etti. Derken, annesi onu ikinci kez çağırdı. Cüreyc, yine aynı şeyi üç defa tekrarladı. Cüreyc namaz kılıyordu, annesi ise onu çağırıyordu. Bu durum, annesinin zoruna gitti. Bunun üzerine annesi, "Ey Allahım, ona zinakâr kadınları göstermeden onun canını alma" diye beddua etti. O yörede zinakâr bir kadın vardı. Bunun üzerine o kadın, İsrâiloğullarına, "Ben Cüreyc'i yoldan çıkarayım da, o zinâ etsin" dedi ve onun yanına vardı, ama muvaffak olamadı. Orada bir çoban vardı; geceleyin, onun manastırının duvarının dibinde barınırdı. O kadın, Cüreyc'den kâm alamayınca, bu sefer, o çobandan kâm almayı istedi ve yaptı. Derken onun bir çocuğu oldu; sonra da o kadın, "Bu çocuğum Cüreyc'dendir" dedi. Bunun üzerine İsrâiloğulları o kadının yanına geldiler ve Cüreyc'in manastırını parçaladılar, ona sövüp saydılar. Derken o, namazı kılıp duâ ettikten sonra,* -ki **Ebu Hureyre** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s), **Cüreyc**'in, *"Ey çocuk, baban kimdir?"* deyip, eliyle ona vurduğunu naklederken, ben Hz. Peygamber (s.a.s)'i görür gibi oluyorum" demiştir.- *İşte Cüreyc böyle sorunca, çocuk, "Çobandır" cevabını verir. Bunun üzerine İsrâiloğulları yaptıklarına bin pişman olur ve Cüreyc'den af dileyerek, "Biz senin manastırını altın ve gümüşten yapacağız" derler, o ise bunu kabul etmeyerek, manastırını ilk hali üzere yapar."*

Beşikte Konuşan Diğer Çocuk

"Diğer çocuğa gelince, bu da şöyledir: Bir kadının, emzikte bir çocuğu vardı. Derken kendisine, güzel görünümlü ve yakışıklı bir delikanlı uğrar. Bunun üzerine o kadıncağız, "Allahım, benim çocuğumu da böyle yap!" deyince, memedeki çocuk, "Allahım, sen beni böyle yapma" der. Sonra o kadına, halkın, hırsız ve zinakâr olduğunu, bundan dolayı da cezâ görmüş olduğunu söyledikleri bir kadın uğrar. Bunun üzerine kadın da, "Allahım, sen benim oğlumu bu şekilde yapma" der, buna mukabil çocuk da, "Allahım, beni onun gibi yap" der. Bunun üzerine annesi ona, bu hususta niye böyle dedin? deyince, o çocuk "O gördüğün genç, zorbalardan bir zorba idi. Ben

onun gibi olmayı istemedim. Bu kadın ise, zinâ etmediği halde onun zina ettiği, hırsızlık yapmadığı halde hırsızlık yaptığı söylenen, her seferinde de, "Allah bana yeter" diyen bir kadındır" der."[9]

Mağarada Kalan Üç Kişi

2) Bu, mağarayla ilgili haber olup, bu da sahih hadis kitaplarında meşhur olan bir haberdir. **Zührî**'nin, **Salim**'den, **Salim**'in de **İbn Ömer**'den rivayetine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle demiştir: *"Sizden önceki bir zamanda üç kişi yolculuğa çıkar. Derken, gece karanlığı çökünce, onlar bir mağaraya sığınırlar. Oraya girdiklerinde, dağdan büyük bir kaya parçası yuvarlanır ve mağaranın kapısını tıkar. Bunun üzerine onlar, "Allah'a yemin olsun ki, sizi bu kaya parçasından ancak, sâlih amellerinizi zikrederek, Allah'a dua etmeniz kurtarır" derler. Derken onlardan birisi şöyle der: "Benim, ihtiyar ana-babam vardı. Ben, onlardan önce akşam sütümü içmezdim. Derken onlar bir gün bir ağacın gölgesinde uyuyakalmışlardı. Ben ise, onların yanı başından ayrılmadım. Onların, içecekleri sütü akşamleyin sağarak onlara getirdim. Derken, onları yine uyur buldum. Ne onları uyandırmak ne de onlardan önce sütümü içmek istedim. Elimde süt bardağı olduğu halde, fecir doğuncaya kadar ayakta olarak onların uyanmasını bekledim. Nihâyet uyandılar ve sütlerini içtiler. Allahım, eğer ben bunu senin rızan için yaptımsa, kaya parçasından dolayı içine düştüğümüz bu sıkıntıdan biri kurtar. "Bunun üzerine, tam çıkmalarına imkân vermeyecek biçimde, kaya parçası biraz aralandı.*

Sonra diğer genç şöyle dedi: "Benim amcamın bir kızı vardı. Ben onu çok seviyordum. Derken ondan kâm almak istedim. Ama o, kaçındı benden. Bir yıl o, geçim sıkıntısına düştü. Bunun üzerine benim yanıma gelince ben ona, onunla baş başa kalmam mukabilinde büyük bir mal verdim. Onu tam elde edeceğim zaman o, "Senin, bu mührü (bekâret mührü) haksız yere (nikâhsız olarak) bozman caiz olmaz" dedi. Bunun üzerine ben bu işten kaçındım ve onu verdiğim mal ile baş başa bıraktım. Allahım, eğer ben bunu senin rızan için yaptıysam, içine düştüğümüz bu sıkıntıyı bizden gider." Bunun üzerine kaya biraz daha aralanır, ama onlar oradan yine de çıkamazlar. "

Hz. Peygamber (s.a.s) sözüne devamla şöyle der: *"Bunlardan üçüncü genç, "Allah'ım, ben ücret mukabilinde işçi çalıştırıyordum. Onlara ücretlerini de veriyordum. Ancak onlardan birisi ücretini almadan çekip gitti. Bunun*

9 **Buhâri,** İcâre 12.

üzerine ben onun parasını değerlendirdim, bu paradan pek çok mal, mülk meydana geldi. Derken, bir müddet sonra o adam çıkageldi ve "Ey Allah'ın kulu ücretimi ver" dedi. Bunun üzerine ben de ona, "Şu gördüğün koyun, deve ve köle, senin ücretinin bir mahsulüdür, ondan elde edilmiştir" dedim. Buna mukabil o, "Ey Allah'ın kulu, benimle alay mı ediyorsun?" dediğinde ben, "seninle alay etmiyorum" dedim. Bu cevap üzerine o, bütün bu malları aldı. Allah'ım, ben bunu eğer senin rızan için yaptıysam içinde bulunduğumuz sıkıntıyı bizden gider" dedi. Derken kaya parçası mağaradan ayrıldı; onlar da oradan çıkıp yollarına devam ettiler." Bu, müttefekun aleyh, sahih hasen bir hadistir.

3) Hz. Peygamber (s.a.s)'in رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ ذِي مَرِينٍ يَا يُؤْبَهُ لَهُ لَوْ اَقْسَمَ عَلَى اللهِ لَأَبَرَّهُ *"Saçı-başı dağınık, üstü-başı toz içinde, vücudunun üst ve altını örtmek için sadece iki eski esvabı olan ve kendilerine önem verilmeyen nice kimseler vardır ki, eğer onlar Allah'a yemin etse, Allah onu yalancı çıkarmaz"*[10] (yani istediklerini verir) hadisidir. Hz. Peygamber, o kimsenin, kendisi için Allah'a yemin etmiş olduğu şeyleri muayyen olarak belirtmemiş, mutlak bırakmıştır.

4) **Saîd İbnu'l-Müseyyeb, Ebu Hureyre** (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: *"Bir gün, bir adam sırtına yük yüklemiş olduğu bir öküzü sürüyordu. Derken öküz ona dönerek, "Ben bunun için yaratılmadım. Ben ancak, ziraat ve tarla sürmek için yaratıldım" der. Bunun üzerine orada bulunanlar, "sübhânallah! Konuşan bir öküz!?" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), buna hem ben, hem Ebu Bekir, hem de Ömer (r.a) iman ettik"* der."[11]

5) **Ebu Hureyre** (r.a), Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: *"Bir gün bir adam, buluttan şöyle bir ses veya gök gürültüsü duyar: "Falancanın bahçesini sula!" O adam şöyle anlatır: "Ben o bahçeye vardığımda, orada bulunan birisiyle karşılaştım ve ona "Adın ne?" dediğimde o, falan oğlu falan oğlu filânca" dedi. Ben ona, "Sen bu bahçeyi biçtiğinde onu ne yapıyorsun?" dedim. O, "Bunu niçin sordun?" dediğinde ben, "Ben buluttan "Falancanın bahçesini sula!" diyen bir ses duydum" dedim. Madem ki sen bunu sordun söyleyeyim, ben bunu üç kısma ayırıyorum. Üçte birini ben ve ailem*

10 **Tirmizi**, Mevahib, 55 (V/693); **Müslim,** Bir 138.

11 **Müslim** Fezaili's-Sahabe, 13 (4/1857).

için, üçte birini fakirler ve yolcular için, üçte birini de bu bahçeme harcıyorum" diye cevap verdi."[12]

Âsârdan Deliller

Âsârdan olan delile gelince, biz işe, hulefâ-i râşidînden zuhur ettiği söylenen kerametlerle işe başlayalım, daha sonra da diğer sahabilerden zuhur edenleri ele alalım:

Hülefâ-ı Râşidîn'in Kerametleri

1) **Ebu Bekir** (r.a)'e gelince, meselâ şu onun kerametlerindendir: "**Hz. Ebu Bekir**'in cenazesi Hz. Peygamber'in kabrinin kapısına kadar götürülüp ve, "Selâm olsun sana, ey Allah'ın Resûlü, kapıdaki **Ebu Bekir**'dir" diye nidâ edildiğinde, birden kapı açılır ve kabirden ansızın gelen bir ses, "Seveni, onu sevenin yanına koyun" der.

Hz. Ömer'e gelince, ondan pek çok keramet zuhûr etmiştir. Bunlardan birisi, rivayet edilen şu husustur: O bir ordu yollamıştı. Ordunun başına da, adı **Sâriye İbn el-Husayn** olan bir kimseyi emir tayin etmişti. **Hz. Ömer** cuma günü hutbe okurken, minberin üzerinde bulunduğu sırada, hutbesinde, "**Ey Sariye,** dağa dağa! (dağ tarafını tut!)" diye bağırır. **Ali İbn Ebî Talib** (k.v.) şöyle der: "Ben bu sözün hangi günde söylendiğini yazdım." Derken, ordunun öncü kuvvetlerinin temsilcisi çıkagelir ve "Ey mü'minlerin emiri, biz cuma günü hutbe zamanında savaşıyorduk. Karşı taraf bizi hezimete uğratmıştı. Bir de ne görelim, "Ey **Sariye,** dağa dağa!" diye bağıran bir insan. Bunun üzerine biz sırtımızı dağa verdik. Neticede Allah kâfirleri hezimete uğrattı ve biz, o sesin bereketi sebebiyle büyük bir ganimet elde ettik" der. Va'z u nasihat edenlerden birisi, bunun Hz. Peygamber'e ait bir mu'cize olduğunu; zira O'nun, **Hz. Ebu Bekir** ve **Ömer**'e, *"siz, benim kulağım ve gözüm gibisiniz"* dediğini; binâenaleyh, **Hz. Ömer,** Hz. Muhammed (s.a.s)'in gözü gibi olunca, hiç şüphesiz, o kadar uzaktaki şeyleri görebilmiştir" demiştir.

2) Rivayet edildiğine göre Mısır'daki Nil Nehri, cahiliyye çağında, her yıl bir defa akmaz ve dururmuş. Derken ona, güzel bir kız kurban ederlermiş. İslâmiyet gelince, **Amr İbnu'l-As,** bu hadiseyi **Hz. Ömer**'e bildirdi. Bunun üzerine **Hz. Ömer** de bir tuğla üzerine, Nil, eğer Allah'ın emri ile akacaksan, ak! Yok eğer, kendi buyruğunla akacaksan, bizim sana ihtiyacımız

12 **Müslim,** Zühd, 45 (4/2288).

yok" diye yazar ve o tuğlayı Nil'e atar. O da bunun üzerine hiç durmaz ve akıverir.

3) **Medine**'de bir deprem olmuştu. **Hz. Ömer** kamçısını yere vurup, "Allah'ın izniyle dur!" dedi. O da durdu. Ve artık, bundan sonra Medine'de zelzele görülmedi.

4) Medine'nin kimi ev ve bahçelerinde yangın meydana gelir. Bunun üzerine **Hz. Ömer** bir tuğla üzerine "Ey ateş, Allah'ın izniyle sön!" diye yazar ve onu, yanan yere atar. Derken orası, o anda söner.

5) Rivayet olunduğuna göre, Rum kralının elçisi **Hz. Ömer**'e gelir ve evini sorar ve o, onun evinin, kralların köşkleri gibi olduğunu tasavvur eder. Bunun üzerine onlar, "onun böyle bir şeyi yoktur. O, sahrâda kerpiç döküyor" derler. O sahraya gelince, **Ömer** (r.a)'i, kamçısını başının altına koymuş ve uyur vaziyette bulur. Elçi buna şaşar ve: "Doğu ve batıdakiler, bu insandan çekinirler. Halbuki bunun durumu bu!" der, sonra da kendi kendine, "Ben bunu yapayalnız bulmuşken öldüreyim de insanları ondan kurtarayım" der, kılıcını kaldırınca, Allahu Teâlâ da, oradan iki aslan çıkarıverir ve o iki aslan o adama saldırır. Bunun üzerine o, elinden kılıcı atar. O esnada da **Hz. Ömer** uyanır ve hiçbir şey görmez. Bunun üzerine **Hz. Ömer** ona durumu sorunca, o ona bu hadiseyi anlatır. Derken Müslüman olur. Ben derim ki: Bu hadiseler, ahâd haberlerle rivayet edilen hadiselerdir. Ama burada, tevâtür ile bilinen şöyle bir gerçek vardır: **Hz. Ömer,** dünya ziynetinden uzak, her türlü aşırılık ve zorakiliklerden uzak olduğu halde, doğu ve batıya hakim olmuş, kralları ve devletleri alt-üst etmiştir. Şâyet sen, tarih kitaplarına bakacak olursan, **Hz. Adem** zamanından o ana kadar **Hz. Ömer**'e müyesser olanın hiç kimseye nasip olmadığını görürsün. Binâenaleyh o, tekellüflerden son derece uzak olmasına rağmen, o, o hakimiyetleri nasıl elde edebilmiştir? Bunun, en büyük kerametlerden olduğunda hiç şüphe yoktur.

Hz. Osman (r.a)'a gelince, **Enes** şunu rivayet etmiştir:

a) Yolda yürürken, gözümü kaldırıp bir kadına baktım. Sonra da, **Hz. Osman**'ın yanına vardım. Bunun üzerine o, "ne oluyor, ben sizi üzerinizde apaçık zinâ alametleri olduğu halde yanıma girerken görüyorum?" dedi. Ben hemen, "Allah'ın Resûlü'nden sonra da, vahiy geliyor mu?" dediğimde o, "Hayır, bu gerçek ve doğru bir ferasettir" dedi.

b) **Hz. Osman** mızrakla yaralandığında, kanından akan ilk damla, Cenâb-ı Hakk'ın mushaftaki, *"Allah onlara karşı sana kâfi gelecektir. O, hakkıyla işiten ve hakkıyla bilendir"* (Bakara, 137) ifadesi üzerine düşmüştür.

c) **Cehcâhâ el-Gıfârî, Hz. Osman**'ın elinden âsâsını çekip alır ve onu, dizi üzerinde kırar. Bunun üzerine dizlerine o (öldürücü) kurtçuklar düşer.

Hz. Ali (k.v)'ye gelince, rivayet edildiğine göre onu sevenlerden birisi hırsızlık yapar. Bu, siyah bir köle idi. Derken o, **Hz. Ali**'ye getirilir. Bunun üzerine **Hz. Ali** ona: "Çaldın mı, hırsızlık mı ettin?" dediğinde o, "Evet!" cevabını verir. Derken **Hz. Ali,** onun elini keser ve o, **Hz. Ali**'nin yanından ayrılır. **Selman el-Farisî** ve **İbnu'l-Kerâ** ile karşılaşır. Bunun üzerine **İbnu'l-Kerâ,** "Elini kim kesti?" deyince, o, "Mü'minlerin emiri, Müslümanların lideri, Hz. Peygamber'in damadı ve **Hz. Fatıma**'nın kocası" diye cevap verir. **İbnu'l-Kerâ,** "O senin elini kesmiş, sense hâlâ onu methediyorsun" deyince, "onu niye methetmeyecekmişim? O, haklı olarak benim elimi kesti ve böylece beni cehennem ateşinden kurtardı" dedi. **Selmân el-Farisî** bunu duyup **Hz. Ali**'ye haber verince, **Hz. Ali** o köleyi çağırdı, elini bileğinin üzerine koydu, onu bir mendil ile örttü ve dua etmeye başladı. Bunun üzerine biz, gökyüzünden şöyle bir ses duyduk: "Elinden örtüyü kaldır." Örtüyü kaldırınca, bir de ne görelim, eli, Allah'ın izni ve o güzelim sanatıyla iyileşmiş."

Diğer Sahabenin Kerametleri

Diğer sahabenin bu konudaki halleri de pek çoktur. Bu konuda, onlardan pek az bir şey bahsedeceğiz.

1) **Muhammed İbnu'l-Münkedir,** Hz. Muhammed (s.a.s)'in kölesinin gemisinde zuhûr eden bir hâli şöyle anlatır: "Köle şöyle der: "Gemiye binmiştim; derken, içinde bulunduğum gemi parçalandı. Geminin tahtalarından birisinin üzerine bindim. Bu tahta parçası beni bir aslan ini olan bir yere attı. Derken karşıma bana doğru gelmekte olan bir arslan çıktı. Bunun üzerine ben, "Ey **Ebu'l-Hâris**[13] ben Hz. Peygamber (s.a.s)'in kölesiyim" dedim. Bunun üzerine aslan önüme düştü ve bana yol gösterdi. Sonra arslan, hım hım edip kendince bir şeyler söyledi; anladım ki beni uğurluyor. Sonra da geri döndü."

2) **Sâbit, Enes** (r.a)'ten şunu rivayet etmiştir: **"Useyd İbn Hudayr** ile Ensârdan başka birisi Hz. Peygamber (s.a.s)'in huzurunda, ihtiyaç duydukları bir

13 Arap dili geleneğinde arslanın künyesi Ebu'l-Hâris'tir (Ç.).

konuda konuşuyorlardı. Derken gece epey ilerlemişti. Bunun üzerine onlar Hz. Peygamber'in evinden ayrıldılar. Gece alabildiğine karanlıktı. Her birinin elinde bir değnek vardı. Bu esnada, onların değneklerinden birisi onlara ışık tuttu, yollarını aydınlattı ve onun ışığında yollarına devam ettiler. Yolları ayrılınca, berikinin âsâsı, kendisinin yolunu aydınlattı; o da onun ışığında yürüdü ve evine ulaştı."

3) Âlimlerin anlatmasına göre, **Halid İbn el-Velîd**'in askeri arasında içki içenler bulunuyordu. O, bir gece atına bindi ve askerini dolaştı. Derken, yanında bir küp içki bulunan, at üzerindeki bir adama rastladı. Ona, "bu nedir?" diye sorduğunda o, "sirke!" cevabını verdi. Bunun üzerine **Halid:** "Ey Allah'ım, onu sirke haline getir!" dedi. Adam, arkadaşlarının yanına vardı ve: "Size, Arapların ömründe içmedikleri bir içki getirdim" dedi. Onlar küpün ağzını açınca, onun sirke olduğunu gördüler ve: "Allah'a yemin olsun ki, sen bize sirke getirdin" dediler. Bunun üzerine o adam: "Bu, Allah'a yemin olsun ki, **Halid İbn el-Velîd**'in duâsının sonucudur" dedi.

4) Meşhur bir hadise ki, bu şudur: **Halid İbn el-Velîd,** Allah'ın ismini anarak bir avuç zehir yedi. Ama zehir ona zarar vermedi.

5) Rivayet olunduğuna göre **İbn Ömer,** bir yolculuğunda, vahşî hayvanların korkusu sebebiyle yolda bekleyen bir cemaate rast gelir. Bunun üzerine o, onların yolundaki vahşî hayvanları kovar. Daha sonra da, "Allah, insanoğluna, korktuğunu musallat kılar. Şâyet o insanoğlu, Allah'tan başkasından korkmasaydı, ona hiçbir şey musallat olmazdı" der.

6) Rivayet olunduğuna göre, **Hz. Peygamber** (s.a.s), **Alâ İbnu'l-Hadrâmî**'yi bir savaşa yollamıştı. Derken onlarla, varacağı o yer arasına bir deniz parçası (kadar büyük) bir su girer. Bunun üzerine o, **İsm-i A'zam duâsıyla** duâ eder ve böylece suyun üzerinden yürüyerek geçerler. Bu konuda sûfîlerin kitaplarında sayısız rivayetler bulunmaktadır. İsteyen, onları gözden geçirsin.

Keramete Dair Aklî Deliller

Kerametin caiz olduğuna dair kesin aklî delillere gelince, bunlar pek çoktur.

Birinci delil: Kul, Allah'ın dostudur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Haberiniz olsun ki Allah'ın veli kulları için hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir"* (Yunus, 62) buyurmuştur. Rab Teâlâ da, kulunun dostudur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah iman edenlerin yardımcısıdır"* (Bakara,

257); *"O, bütün sâlihlere de velilik ediyor"* (A'raf, 196); *"Sizin dostunuz ancak Allah'tır, O'nun peygamberidir"* (Maide, 55), *"Sen bizim mevlâmızsın"* (Bakara, 286), ve *"Bunun sebebi şudur: Çünkü Allah şüphesiz iman edenlerin velîsidir"* (Muhammed, 11) buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ'nın, kulunun dostu; kulunun da, Allahu Teâlâ'nın dostu olduğu sabit olmuş olur. Hem Allah kulunu sever, kul da Allah'ı sever. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O onları sever, onlar da O'nu severler"* (Maide, 54), *"İman edenler ise, Allah'ı daha çok severler"* (Bakara 165), ve *"Allah tevbe edenleri sever, iyice temizlenenleri sever"* (Bakara, 222) buyurmuştur. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Kul, Allah'a itaatte, O'nun emrettiği ve kendisinde rızasının bulunduğu her şeyi yapacak; O'nun nehyettiği ve yasakladığı her şeyi de bırakacak bir dereceye ulaştığında, Hakîm ve Rahîm olan Allah'ın, kulunun bir kerecik istediği o şeyi yapması ve yerine getirmesi nasıl akıldan uzak görülebilir ki? Tam aksine, Cenâb-ı Hakk'ın, onun bu isteğini yerine getirmesi daha uygundur. Çünkü kul, cimriliği, acizliği ve tembelliğine rağmen Allahu Teâlâ'nın kendisinden istediği ve kendisine emrettiği her şeyi yapınca, Rahîm olan Rabb Teâlâ'nın, kulunun istediğini bir kerecik yerine getirmesi haydi haydi gerekir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Ahdime riâyet edin ki, ben de size olan ahdimi tutayım"* (Bakara, 40) buyurmuştur.

İkinci delil: Kerâmet izhar etmek eğer imkânsız olsaydı, bu imkânsızlık, ya Allahu Teâlâ'nın bunu yapmaya ehil olamamasından, veyahut da, o mü'min kulun, bu bağışın kendisine verilmesine ehil olamamasından kaynaklanır. Birincisi Allah'ın kudretini zedeler ki, bu küfürdür. İkincisi de batıldır, zira Allah'ın zâtını, sıfatlarını, fiillerini, hükümlerini ve isimlerini tanımak, Allah'ı sevmek, O'na itaat etmek, O'nu takdis, temcîd ve ululamaya devam etmek, çölde bir yufka ekmeği vermekten veya bir yılanı ya da bir aslanı kulunun emrine vermekten daha kıymetlidir. Binâenaleyh O, kuluna, kulu herhangi bir istekte bulunmaksızın, kendisini tanımayı, sevmeyi zikir ve şükretmeyi nasip ettiğine göre ona, çölde bir yufka ekmeği haydi haydi verir. Bunda, akla sığmayan ne var ki?!

Üçüncü delil: Hz. Peygamber (s.a.s)'in naklettiği bir hadis-i kudsîde Cenâb-ı Allah şöyle buyurmuştur:

مَا تَقَرَّبَ عَبْدٌ اِلَيَّ بِمِثْلِ اَدَاءِ مَا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ وَلَا يَزَالُ يَتَقَرَّبُ اِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَبَصَرًا وَلِسَانًا وَقَلْبًا وَيَدًا وَرِجْلًا بِي يَسْمَعُ وَبِي يُبْصِرُ وَبِي يَنْطِقُ وَبِي يَمْشِي

"Kul bana, kendisine farz kıldığım şeyleri eda etmekle yaklaştığı kadar başka hiçbir amel ile yaklaşamaz. Farzların yanında nafile ibadetlerle de kulum

bana yaklaşır; nihâyet ben onu severim. Ben onu sevdim mi, onun işiten kulağı, gören gözü, söyleyen dili, anlayan kalbi, eli ve yürüyen ayağı olurum. O, benimle duyar, benimle görür, benimle konuşur ve benimle yürür.[14] Bu hadis, bu gibi kimselerin kulağında, gözünde ve diğer uzuvlarında başkasına ait bir nasip ve payın kalmadığını gösterir. Çünkü eğer orada, başkasına ait bir hisse ve pay kalmış olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, "Ben onun kulağı, gözü olurum" demezdi. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Hiç şüphesiz ki bu makam, yılanı ve vahşî hayvanları o kulunu emrine vermekten ve ona bir yufka ekmek, bir salkım üzüm ve bir bardak su vermekten daha değerlidir. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ, rahmetiyle o kulunun bu yüksek derecelere ulaştırdığına göre, ona çölde, bir parça ekmek, bir bardak su vermesinde akla sığmayacak ne vardır?

Dördüncü delil: Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in Cenâb-ı Hak'tan naklettiği bir hadis-i kudside, O مَنْ اَذْنَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ بَارَزَنِي بِالْمُحَارَبَةِ *"Kim benim has dostum olan kimseye eziyet ederse, o açıkça bana savaş ilan etmiş olur."*[15] buyurmuş, böylece dostuna eziyet etmeyi kendisine eziyet etme gibi addetmiş olur ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Muhakkak ki sana beyat edenler, ancak Allah'a beyat etmiş olurlar"* (Fetih, 10) âyetinin manasına yakın bir ifadedir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Allah ve Resulü bir işe hükmettiği zaman gerek mü'min olan bir erkek, gerek mü'min olan bir kadın için, işlerinde kendilerine bir muhayyerlik yoktur"* (Ahzâb, 36) ve *"Muhakkak ki Allah'a ve Resûlü'ne ezâ edenler (yok mu?) Allah onları dünyada da âhirette de rahmetinden kovmuştur"* (Ahzâb, 57) buyurmuş, Hz. Muhammed (s.a.s)'e yapılan beyatı, kendisine yapılmış olan bir beyat; onun rızasını, kendisinin rızası; ona eziyeti kendisine eziyet kabul etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s)'in derecesinin, bütün derecelerin üstünde olup zirveye çıktığında şüphe yoktur. İşte burada da böyledir. O, *"Kim benim has dostum olan kimseye eziyet ederse, o açıkça bana savaş ilan etmiş olur"* buyurunca, bu, Allahu Teâlâ'nın, velisine eziyet etmeyi, kendisine eziyet etme addettiğini gösterir.

Bu husus, şu meşhur hadis-i kudsî ile de desteklenir. *"Cenâb-ı Hak kıyamet gününde şöyle buyurur: "Hastalandım beni ziyaret etmedin; su istedim su vermedin; yiyecek istedim yiyecek vermedin." Bunun üzerine kul, "Ey Rabbim, sen âlemlerin Rabbi iken ben bunu nasıl yapabilirim?" dediğinde Cenâb-ı Hak, "Falanca kulum hastalandı da, sen onu ziyaret etmedin, onu*

14 14) **Müsned,** 6/256; **Buhârî,** Rikâk, 38.
15 **İbn Mâce,** Fiten, 16 (2/1321).

ziyaret etmen halinde, bunu(n karşılığını) benim yanımda bulacağını bilmedin mı?"[16] Su verme ve yiyecek vermedeki hüküm de aynıdır. Binâenaleyh, bütün bu hadisler, Allah'ın velî kullarının bu derecelere ulaştıklarına delâlet eder. O halde, Allah'ın o kuluna bir parça ekmek ve bir bardak su vermesinde, veyahut da bir köpeği veya bir aslanı onun emrine âmâde kılmasında, akla sığmayan ne var ki?

Beşinci delil: Biz örfen, hükümdarın kendi özel hizmetine tahsis ettiği ve insanların meclisine katılmasına müsaade ettiği kimseye, başkasının yapamayacağı şeyleri yapma salâhiyeti de verdiğini müşahede etmekteyiz. Hatta akl-ı selîm, böyle bir yakınlık meydana geldiğinde bu makamın bunu izleyeceğine de şehadet etmektedir. Binâenaleyh, yakınlık asıl, makam da fer' (peşinden gelen) kılınmış olur. Hükümdarların en büyüğü Rabbü'l-âlemîn'dir. Binâenaleyh o, kulunun kendisine hizmet eşiklerine, ikram derecesine ulaştırmak ve onu, kendisini tanımanın sırlarına vakıf kılmak ve kendisiyle kulu arasındaki perdeleri kaldırıp onu kendisine yakınlık seccadesi üzerine oturtturmak suretiyle şereflendirdiğinde, bu âlemdekilerin her biri, rûhânî mutlulukların ve rabbani bilgilerin bir zerresine nispetle, mahza yokluk gibi olmasına rağmen, bu âlemde bazı kerametlerin zuhur etmesinde akla aykırı ne vardır ki?

Altıncı delil: Fiilleri üstlenenin, beden değil, rûh olduğunda şüphe yoktur. Yine, beden için rûh neyse rûh için de Allah'ı tanımanın aynen o durumda olduğunda bir şüphe yoktur. Nitekim bunu Cenâb-ı Hakk'ın, "يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهِ" (Nahl, 2) âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Yine Hz. Peygamber (s.a.s) de şöyle buyurmuştur: اَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي *"Ben, Rabbimin yanında gecelerim. O, beni yedirir ve içirir."*[17] İşte bundan dolayı, gayb âleminin hallerini en fazla bilenin kalp kuvveti bakımından pek yüksek olup pek zaaf duymadığını görmekteyiz. Bundan dolayıdır ki **Ali İbn Ebi Talib** (k.v), "Allah'a yemin olsun ki ben, Hayber'in kapısını, bedenî kuvvetimle değil, rabbani kuvvetimle söküp attım" demiştir. Bu böyledir, zira **Hz. Ali** (k.v)'nin bakışları o vakitte maddî âlemden uzaklaşmış; melekler, kibriyâ âleminin nurlarıyla onu aydınlatmıştı. Böylece onun rûhu kuvvetlenmiş ve melekî ruhların cevherine benzemişti. Ve onda, kudsiyyet ve azamet âleminin ışıkları parlamıştı. İşte bu sebeple hiç şüphesiz ki o, başkasının yapamayacağı şeyi yapmıştı. İşte kul da böyledir, o Allah'a itaate devam

16 **Müslim,** Birr, 43 (4/1990).

17 Benzeri, **Buhari,** Savm, 20. **Müslim,** Siyam, 57 (2/775).

ettiği sürece, Allah'ın, "Onun kulağı, gözü olurum" dediği makama ulaşır. Allah'ın celâlinin nuru, kendisinin kulağı olunca da, o kimse yakını-uzağı duyar. Onun gözü olunca da, o yakını-uzağı görür. O nur, onun eli olunca da o kimse, zor-kolay, uzak-yakın her şey hususunda tasarrufta bulunabilir.

Yedinci delil: Bu delil, aklî felsefî kanunlara dayalı bir delil olup, şudur: Biz, ruh cevherinin, bölünmeye ve parçalanmaya müsait, bozulan maddeler cinsinden olmadığını; tam aksine onun, melekler, gökler âleminin varlıklarının cevherinden ve arınmış, tertemiz şeyler türünden olduğunu beyan etmiştik. Ancak ne var ki rûh, bedenle alâka kurup kendini tamamıyla onun işlerini görmeye verdiğinde, bu kendini verme işinde, ilk vatanını ve ilk ikâmet ettiği âlemi unutacak dereceye varır ve tamamen bozulup çürüyen maddelere benzemiş olur. Böylece de, gücü ve kuvveti zayıflar. Kudreti kalmaz; o fiillerden herhangi birisini de yapamaz. Ama, rûh, marifetullah ve muhabbetullaha ünsiyet kazanır, bu bedenî işleriyle olan meşgûliyeti azalır, üzerinde semavî ve Arş'a ait mukaddes ruhların nûru parlar ve o nurlar bu rûha nüfuz ederse o, tıpkı felekî rûhların bu işleri yapabilmesi gibi, bu âlemin maddelerine tasarrufta bulunmaya da güç bulur ki, işte keramet budur.

Bu hususta diğer bir incelik de şudur: Bize göre beşerî ruhlar, mahiyetleri bakımından farklı farklıdır. Onların içinde kuvvetli olanlar - zayıf olanlar; nuranî olanlar - bulanık olanlar; değerli olanlar - değersiz olanlar bulunmaktadır. Felekî ruhlar da böyledir; Cibril'e baksana; Cenâb-ı Hak onu vasfederken, *"Şüphesiz, muhakkak ki o, çok şerefli bir elçinin kelâmıdır. O, çetin bir kudrete maliktir. Arşın sahibi yanında çok itibarlıdır. Orada kendisine itaat olunandır, bir emirdir"* (Tekvir, 19-21); diğer melekleri vasfederken de, *"Göklerde nice melek vardır ki, onların şefaatleri bile hiçbir şeye yaramaz"* (Necm, 26) buyurmuştur. Burada da böyledir. Herhangi bir nefiste, tıpkı tabiatı yüce, cevheri aydın ve parlak, unsurî ve kudsî kuvvet nev'inden olmak üzere, bir kuvvet görülür de, sonra da bu rûha, kevn-ü fesâd (yapılıp yıkılma) âleminin tozlarını onun yüzünden silecek olan çeşitli riyazâtlar uygulanırsa, o aydınlanır, ışır ve samediyyetin huzurunda bulunmasının bilgisinin nûrunun yardımı; celâl ve izzetin huzurunda bulunmanın da ışıklarının kuvveti ile, bu kevn-ü fesad âleminin heyûlasında tasarrufta bulunabilir. Biz bu hususta, daha fazla açıklamada bulunmayalım, çünkü bunun ötesinde çok ince sırlar elde edemeyenlerin tasdik

edemeyeceği derin haller bulunmaktadır. Biz, hayırları idrak etmek hususunda Allah'ın yardımını isteriz.

Kerameti İnkâr Edenlerin İddiaları

Kerameti inkâr edenler de, şu şüphe ve delilleri ileri sürmüşlerdir:

Birinci şüphe: Ki bu, kendisine dayandıkları ve bu yüzden de saptıkları şüphedir. Buna göre Cenâb-ı Hak, harikulâde hallerin zuhûrunu, nübüvvetin delili yapmıştır. Binâenaleyh bu hal, nebi olmayanlar için zuhûr ederse, o zaman bu delâlet yok olur. Çünkü, medlul olmadan delilin bulunması, onun delil olmasını zedeler ki bu, batıldır.

İkinci şüphe: Onlar, Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadis-i kudsiye dayanmışlardır: *"Kulum bana, kendisine farz kıldığım şeyleri eda etmekle yaklaştığı kadar, başka hiçbir amel ile yaklaşamaz."* Bu, farzları edâ etmek suretiyle Allah'a yaklaşmanın, nâfileleri edâ etmek sûretiyle olan yaklaşmaktan daha büyük olduğunu gösterir. Ama Cenâb-ı Hakk'a farzları eda etmek suretiyle yaklaşanlar için herhangi bir keramet tahakkuk etmemektedir. Allah için nafileleri ifa etmek sûretiyle yaklaşmadan dolayı, böyle bir kerametin meydana gelmemesi daha evlâdır.

Üçüncü şüphe: Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar sizin ağırlıklarınızı yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete götürür"* (Nahl, 7) âyetine tutunmuş ve şöyle demişlerdir: "Velînin, bir beldeden uzak bir beldeye, âyette belirtilen şeklin dışında geçmiş olduğunu söylemek, bu âyeti ta'n etmek olur. Hem Hz. Muhammed (s.a.s) de, Mekke'den Medine'ye büyük zorluklar içinde birkaç günde ulaşabilmiştir. Binâenaleyh, velînin, kendi memleketinden bir gün içinde hacca gidip haccettiğinin ileri sürülmesi nasıl düşünülebilir?

Dördüncü şüphe: Kendisinden kerametlerin zuhur ettiği bu velî, bir kimsede alacağının bulunduğunu iddia ettiğinde, ondan bir delil isteyebilir miyiz, isteyemez miyiz? Binâenaleyh, biz ondan şâyet delil isteyecek olursak, bu abes olur. Çünkü üzerinde kerametlerin gözükmesi, onun yalan söylemeyeceğini gösterir. Kesin delil varken, zannî delil nasıl istenebilir. Eğer biz ondan bu beyyineyi istemezsek, o zaman Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَلْبَيِّنَةُ عَلَى الْمُدَّعِي *"Beyyine (delil) iddiâ edene düşer"*[18] hadisi ile amel etmemiş oluruz. Binâenaleyh bu, kerametin varlığını söylemenin bâtıl olduğunu gösterir.

18 **Tirmizi**, Ahkâk,12 (3/626).

Beşinci şüphe: Bazı veli kulların keramet göstermesi câiz olunca, diğerlerinin göstermeleri de câiz (mümkün) olur. Kerametler, harikulâdeliği kaldıracak bir nispette çoğaldığında, artık âdete uygun (alışılmış) bir hale gelir ki bu da, mu'cize ve kerameti zedeler.

Velâyet İddiasında Bulunmanın Hükmü

Birinci şüpheye şöyle cevap verilir: Âlimler, velînin, velâyet iddiasında bulunmasının câiz olup-olmayacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir grup muhakkik âlim, bunun câiz olmadığını söylemiştir. Bu görüşe göre mu'cize ile keramet arasındaki fark şu olur: Mu'cizeden önce peygamberlik iddiası söz konusudur. Bu farkın sebebi şudur: Peygamberler, ancak halkı küfürden imana, günahtan taate çağırabilmek, çekebilmek için gönderilmişlerdir. Binâenaleyh peygamberlik davası ortaya çıkmazsa, onu tasdik etmezler. Onlar onu tasdik etmedikleri sürece de, küfür üzere devam etmiş olurlar. Peygamberler, peygamberlik iddiasında bulunup mu'cizeler gösterdiklerinde, ümmetleri onlara iman ederler. Binâenaleyh peygamberlerin nübüvvet iddiasına yönelmelerinin gayesi, kendilerini yüceltmek olmayıp, aksine küfürden imana geçmeleri hususunda insanlara şefkati ortaya koymaktır. Velinin velâyetinin olduğunu bilmemek küfür sayılmadığı gibi, bunu bilmek de bir iman olmaz. Binâenaleyh velâyet iddiasında bulunmak, nefsin arzusunu yerine getirmek için olur. Böylece peygamberin, peygamberlik iddiasını açıkça ortaya koyması gerektiğini, ama velinin, velâyet iddiasında bulunmasının caiz olmadığını anlarız. Dolayısıyla ikisi arasındaki fark ortaya çıkar.

Velinin velâyet iddiasında bulunmasının caiz olduğunu söyleyenler, mu'cize ile keramet arasındaki farkı şu şekillerde anlatmışlardır:

1) Harikulâde fiillerin zuhur etmesi, o insanın günahtan beri olduğunu gösterir. Sonra bu fiiller, eğer peygamberlik iddiası ile birlikte yapılırsa, o kimsenin, iddiasında doğru olduğunu gösterir. Yok eğer velâyet iddiasıyla yapılırsa, bu da o kimsenin velâyet iddiasında sâdık olduğuna delâlet eder. İşte bu yolla, veliler üzerinde zuhûr eden keramet, peygamberlerin (aleyhimü's-selâm) mu'cizelerine zarar vermez.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), mu'cize iddiasında bulunmuş ve iddia ettiğini gerçekleştirmiştir. Ama veli, keramet getirebileceği iddiasında bulunduğunda, onu gerçekleştiremeyebilir. Çünkü mu'cizenin zuhûr etmesi gerekir. Kerâmetin ise zuhûr etmesi gerekli değildir.

3) Mu'cizeye, karşılık verilemez. Ama keramete karşılık verilemeyeceği söylenemez.

4) Velâyet iddiasında bulunan bir velinin keramet göstermesi için, iddiası esnasında falan peygamberin dinine mensup olduğunu belirtmesini şart görürüz.

Durum böyle olunca da onun göstereceği keramet, peygamberi için bir mu'cize ve o peygamberin peygamberliğini destekleyen bir şey olmuş olur. Böyle olunca da, kerametin zuhûr etmesi, peygamberlerin nübüvvetini zedelemez, aksine onu takviye eden bir şey olmuş olur.

İkinci şüpheye şöyle cevap verilir: Sadece farzların ifası ile Allah'a yaklaşmak, sadece nâfileleri ifâ etmek ile Allah'a yaklaşmaktan daha mükemmel olur. Ama veli kimse, ancak hem farzları, hem de nâfileleri yerine getirmek suretiyle veli olur. Bunun durumunun, sırf farzlarla yetineninkinden daha tam ve mükemmel olduğunda şüphe yoktur. Böylece bu iki şey arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Üçüncü şüpheye şöyle cevap verilir: Hak Teâlâ'nın, *"Onlar sizin ağırlıklarınızı yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete (sizi) götürürler"* (Nahl, 7) âyeti, normal (alışılagelmiş) durumlara hamledilir. Halbuki velilerin kerameti, nâdir hallerdendir. Binâenaleyh kerametler, âyetin umûmî manasından müstesna tutulmuş gibi olur. Bu, aynı zamanda onların, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Beyyine (delil) iddia edene düşer"* şeklindeki hadisini delil getirdikleri **dördüncü şüphelerine de cevaptır.**

Beşinci şüpheye şöyle cevap verilir: Onların içinde itaatkâr olanlar pek azdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kullarından (hakkıyla) şükreden azdır"* (Sebe, 13) buyurmuştur. İblis de, *"Sen, onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'raf, 17) demiştir. Onlar böyle az olduğuna göre, onlarda zaman zaman, kerâmetlerin zuhûr etmesi, kerametlerin âdetin (alışılmışın) aksine olması durumunu zedelemez.

***YEDİNCİ MESELE:* İstidraç Nedir?**

Bu, keramet ile istidraç arasındaki farkı ortaya koyma hakkındadır. Bil ki birisinin bir şey isteyip, Allah'ın da onun istediğini vermesi; verilen şey ister âdete (alışılmışa) uygun olsun, ister olmasın, o kulun Allah katında itibarlı bir kul olduğunu göstermez. Aksine bu veriş, bazen o kul için bir ikram, bazen de bir "istidraç" olur. İstidraç, Kur'ân'da çeşitli isimlerle anlatılmıştır:

1) "İstidraç" lafzı ile Cenâb-ı Hak, *"Âyetlerimizi yalan sayanları, biz bilmeyecekleri noktadan, istidraç ile helak ederiz"* (A'raf, 182) buyurmuştur. **İstidraç,** Cenâb-ı Hakk'ın, sapıklığı, zulmü, cehâleti ve inadı artsın diye, böyle bir kula, dünyada iken istediği her şeyi vermesidir. Böylece, o insan, her gün biraz daha Allah'tan uzaklaşır. Bunun aslı şudur: Aklî ilimlerde şu söylenir: "Bir şeyi tekrar tekrar yapmak, kök salmış bir melekenin meydana gelmesine sebep olur. Binâenaleyh kulun kalbi, dünyaya temayüllü olup, Allah da ona muratlarını verdiğinde, bu durumda o istediğini elde etmiş olur. Bu da, lezzetin tahakkukuna sebep olur. Lezzetin tahakkuku da, meyli artırır. Temayül ise, daha fazla koşuşturmayı gerektirir. Bunların her biri, hep diğerine götürür durur. Böylece de, bu hallerden her biri, gittikçe, derece derece güç kazanır. Dünyevî lezzetlerle meşgul olmanın, mükâşefe makamlarına ve ma'ârif derecelerine manî olacağı malumdur. Haliyle o kimse, gittikçe Allah'tan uzaklaşır ve iş bir gün en son noktasına ulaşır. İşte istidraç budur.

2) **"Mekr** (hile) lafzı: Cenâb-ı Allah, *"Büyük zararı göze alanlar gürûhundan başkası, Allah'ın mekrinden emin olamazlar"* (A'raf, 99), *"Onlar mekr yaptılar, Allah da mekr yaptı. Allah mekr yapanların en hayırlısıdır"* (Âl-i İmran, 54) buyurmuştur. Ve *"Onlar bir mekr yaptılar, biz de bir mekr yaptık. Ama onlar (bunun) farkında değiller"* (Neml, 50)

3) **"Keyd"** (tuzak) lafzı. Allahu Teâlâ, *"o (münafıklar) Allah'a tuzak kurarlar. Halbuki Allah da onlara tuzak kurmakta"* (Nisa, 142) ve *"Onlar, Allah'a ve iman edenlere hud'a (tuzak) kurarlar. (Böyle yapmakla) ancak kendilerine tuzak kurmuş olurlar"* (Bakara, 9) buyurmuştur.

4) İmlâ (mühlet verme) lafzı. Allahu Teâlâ, *"o kâfirler kendilerini imlâ etmemizi (mühlet vermemizi), sakın kendileri için hayırlı sanmasınlar"* (Âl-i İmran, 178) buyurmuştur.

5) "Helâk" ile. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlar, kendilerine verilen o (nimetler ve zenginlikler) ile ferahlandıkları vakit, onları ansızın yakalayıverdik"* (En'am, 44) buyurmuştur. Hak Teâlâ Firavun hakkında da, *"O ve askerleri, yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve hakikaten bize döndürülmeyeceklerini sandılar. Böylece biz de hem onu, hem askerlerini yakalayıverip, denize attık"* (Kasas, 39-40) buyurmuştur. İşte bütün bu âyetlerle, Allah'ın bazı insanları istediklerine ulaştırmasının, onların derecelerinin

mükemmel olduğuna, böylece hayrı elde etmiş olduklarına delâlet etmediği sabit olmuş olur.

Kerametle İstidracın Farkı

Geriye kerametle istidraç arasındaki farkı anlatmamız kalır: Biz diyoruz ki: Keramet sahibi, kerametine fazla değer vermez. Aksine kendisinden keramet sudûr ettikçe, Allah'tan korkusu daha artar ve Allah'ın kendisini kahretmesi hususunda duyacağı endişe daha şiddetlenir. Çünkü o, bunların istidraç olabileceğinden korkar. Fakat istidraç sahibi olan ise, kendisinden zuhûr eden bu şeylere iltifat eder, elde ettiği ve hissettiği bu harikulâde hallerin hak ettiği şeyler olduğunu sanır; bu noktada başkalarını küçük görmeye başlar; onlara karşı bir kibir takınır, Allah'ın mekri (tuzağı) ve ikabına karşı kendisinde bir eminlik hisseder ve kötü akıbetten hiç endişe etmez. Binâenaleyh bu hallerden herhangi bir şey keramet sahibi üzerinde zuhûr ettiğinde bu, onların bir keramet değil, bir istldraç olduğunu gösterir. İşte bundan ötürü, muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Allah'ın huzurundan kopmanın çoğu, keramet makamında meydana gelir. Binâenaleyh hiç şüphesiz muhakkik kimseler, belaların gelmesinden korktukları gibi, kendilerinde kerametlerin zuhûrundan da korkarlar."

Keramet Hevesi Yol Keser

Keramete fazla iltifat etmenin, Cenâb-ı Hakk'a giden yolları kestiğine şunlar da delalet eder:

1) Bu aldanış, insan kendisinin keramete müstahak olduğuna inandığı zaman meydana gelir. Çünkü insan, buna müstahak olmadığını bilip (kabul ettiği) zaman, bu kerametten dolayı sevinmesi imkânsızdır. Aksine insanın, mevlâsının fazlı ve kereminden dolayı, sevinmesinin, kendinden dolayı sevinmesinden daha fazla olması gerekir. Böylece kerametten dolayı sevinmenin, kendi, nefsinden dolayı sevinmeden daha çok olduğu ve kerametten dolayı sevinmenin, ancak kendisinin ona ehil ve müstahak olduğuna inandığı zaman tahakkuk ettiği sâbit olmuş olur ki bu, câhilliğin tâ kendisidir. Çünkü melekler bile *"Senin bize öğrettiğinden başka bizim hiçbir bilgimiz, yok"* (Bakara, 32) demişlerdir. Hak Teâlâ da, *"Allah'ın azametini hakkıyla takdir edemediler"* (Zümer, 67) buyurmuştur. Hem, hiçbir kimsenin Cenâb-ı Hak üzerinde hiçbir hakkı bulunmadığı da, yakînî, aklî kesin delil ile sabittir. Binâenaleyh böyle bir hak etme ve layık olma nasıl söz konusu olur?

2) Kerametler, Hak Sübhânehû ve Teâlâ'dan başka şeylerdir. Binâenaleyh kerametten dolayı sevinip şımarmak; haksız bir şeyden dolayı sevinmektir. Haksız yere şımarmak ise, Hakk'a karşı bir perdedir. Hak'tan perdelenmiş kimsenin, bundan dolayı sevinip neşelenmesi nasıl uygun düşer?

3) Amellerinden ötürü keramete müstahak olduğuna inanan kimsenin kalbinde, o amelleri pek değerli olur. Kendisince amellerini böyle değerli gören ise, ancak câhildir. Eğer o, Rabbisini bilmiş olsaydı, bütün mahlûkatın olanca taatinin, Allah'ın celâlinin yanında, kısır; onların bütün şükürlerinin, Allah'ın nimet ve ihsanının yanında pek noksan ve tüm bilgi ve ilimlerinin de, Allah'ın izzeti karşısında, sadece bir hayret ve cehalet olduğunu anlardı. Bir kitapta şunu gördüm: Bir talebe, **Üstad Ebu Ali ed-Dehkâh**'ın meclisinde (dersinde), Hak Teâlâ'nın, *"Ancak güzel kelimeler Allah'a yükselir ve bunları da sâlih ameller yükseltir"* (Fatır, 10) âyetini okur. Bunun üzerine **Ebu Ali**, "Amelinin yükseltilmiş olduğunun alameti; yaptığın şeyin sence tamamen unutulmasıdır. Binaenaleyh, eğer o amelin hâlâ senin nazarında duruyorsa, o amel geri çevrilmiş demektir. Yok unutulmuş ise, o da yükseltilmiş ve kabul edilmiş demektir" der.

4) Keramet sahibi, kerametini, zelil olduğunu ortaya koymak ve Allah huzurunda mütevazi olmak için hisseder. Ama kerametlerinden dolayı kibirlenir, şımarır ve böbürlenirse, sayesinde kerametlere ulaştığı amelleri de bâtıl olmuş olur. Bu ise varlığı, yokluğuna götüren bir yoldur. Binaenaleyh merdûddur. İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisinin menkıbe ve faziletlerinden bahsedince, her birinin sonunda **"velâ-fahr"**, *"Bunda övünülecek bir şey yok"* yani "Ben, bana verilen bu faziletlerle övünemem. Ben ancak onu veren, bana ikram eden ile övünürüm" derdi.

5) **İblis** ve **Bel'âm** eliyle zuhur eden birçok keramet olmuştur. Fakat **İblis** için, *"O, kâfirlerden oldu"* (Sâd, 74); **Bel'âm** için de, *"O'nun hâli, tıpkı bir köpeğin hali gibidir"* (A'raf, 176); İsrâiloğullarının âlimleri hakkında *"Kendilerine Tevrat yüklenip de, sonra onu taşımayanların hâli, koca koca kitaplar taşıyan eşeğin hâli gibidir"* (Cuma, 5) denilmiştir. Yine Yahûdî ulemâsı için, *"Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra, aralarındaki ihtirastan dolayı, ihtilafa düştüler"* (Âl-i İmran, 19) buyurmuştur. Böylece Hak Teâlâ, onların zulmete ve sapıklığa düşmesinin, kendilerine verilen ilim ve zühtten ötürü şımarmaları yüzünden olduğunu beyan buyurmuştur.

6) Keramet, onu ikrâm eden (veren)den başka bir şeydir. İkram edenden başka olan her şey zelildir. Zelîl *ile izzet (şeref)* bulacağını sanan da zelildir. İşte bundan ötürü, Hz. İbrahim (a.s), ateşe atıldığında Cebrail ona "Bir ihtiyacın var mı?" diye sorduğunda, "Sana ise, hayır yok!" demiştir. Binâenaleyh fakir sayesinde zengin olmayı ummak, fakirliğin; âciz sayesinde güç-kuvvet sahibi olmayı ummak acizliğin; noksan ile kemale ermeyi ummak da noksanlığın tâ kendisidir. Muhdes (sonradan olan) bir şey ile şımarmak aptallıktır. Tamamen Hakk'a yönelmek ise kurtuluştur. Böylece fakirin, kerametleri ile sevinip şımardığında, o derece ve makamdan düşeceği sabit olmuş olur. Fakat o, kerametlerinde, bunları kendisine nasip ve ikram edeni; aziz kılındığında, kendini aziz kılanı; halkta da Hâlıkı gördüğünde, işte o zaman vuslat gerçekleşir.

7) İnsanın kendisi ve özellikleri ile övünmesi, **İblis** ve **Firavun** adetidir. Nitekim **İblis**, *"Ben ondan (Adem'den) daha hayırlıyım"* (A'raf, *12);* **Firavun** da, *"Mısır hakimiyeti benim değil mi"* (Zuhruf, 51) demiştir. Yalan yere ilahlık veya peygamberlik iddia edenin, nefsini süslü göstermekten (kendisini yüce göstermekten), hırsını ve ucbunu kuvvetlendirmekten başka gayesi yoktur. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) *"üç şey helak edicidir"* demiş ve üçüncü olarak insanın kendisini beğenmesini (ucbu) zikretmiştir.

8) Allahu Teâlâ, *"Sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol"* (A'raf, 144), *"Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et"* buyurmuştur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, kuluna büyük bağışı verdiğinde, ona bu bağıştan dolayı sevinip şımarmayı değil, bunu verene ibadetle meşgul olmayı emretmiştir.

9) Hz. Peygamber (s.a.s)'i, Cenâb-ı Allah, hükümdar peygamber olmak ile, kul peygamber olmak arasında muhayyer bırakınca, Hz. Peygamber hükümdarlığı tercih etmedi. Bütün doğu ve batıyı (bütün cihanı) kaplayabilen bir hükümdarlık bulmanın bir keramet, hatta bir mu'cize olduğunda şüphe yoktur. Ama buna rağmen, Hz. Peygamber (s.a.s) hükümdar olmayı değil, kulluğu tercih etmiştir. Çünkü kul olduğu zaman, mevlâsı ile iftihar eder. Ama hükümdar olan ise köleleri ile iftihar ederdi. Binâenaleyh Hz. Peygamber kulluğu tercih edince, pek yerinde olarak; **İbn Mes'ûd**'un rivayet ettiği "tahiyyat" duasında, **"Eşhedü enne Muhammeden abduhu ve rasûlühu"** *(Şehâdet ederim ki Muhammed, Allah'ın kulu ve resûlüdür)* diyerek, onun kul olduğunu belirtmeyi sünnet kılmıştır. Yine İsra-Miraç âyetinde, *"Kulunu gecenin bir vaktinde yürüten Allah'ın şanı ne yücedir"* (İsra, 1) denilmiştir.

10) Mevlâ'yı sevmek başka şey, Mevlâ için olanı sevmek ise başka bir şeydir. Binâenaleyh Mevlâ'yı seven, O'ndan başkası ile sevinemez ve O'ndan başkasına ülfet edemez. Mevlâ'dan başkasına ülfet etmek ve O'ndan başkası ile sevinmek, insanın Mevlâ'sını sevdiğine değil, aksine kendi payına düşecek şeyleri sevdiğine delâlet eder. Kendisinin payı da, ancak kendisi için istenir. Binâenaleyh o, sadece kendisini seviyor demektir ve Mevlâ, onun sevdiği olmamıştır. Hatta o, gayesini gerçekleştirmeye, Mevlâ'sını vesile kılmıştır. En büyük put, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Hevâ-ü hevesini tanrısı edinmiş kimseyi gördün mü?"* (Câsiye, 23) âyetinde beyan buyurduğu gibi, "nefis"tir. Dolayısıyla bu insan, böylece en büyük putuna kulluk ve hizmet etmiş olur. Hatta muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "İnsanın, kendi nefsine kulluk etmesinden doğacak zarar kadar, herhangi bir puta ibadet etmeden doğacak büyük zarar; insanın kerametleri ile sevinip şımarmasından ötürü duyulacak korku kadar, herhangi bir puta ibadet etmekten dolayı duyulacak büyük korku yoktur."

11) Hak Teâlâ, *"Kim Allah'tan korkarsa, (Allah) ona bir çıkış yolu ihsan eder ve onu hatır ve hayaline gelmeyecek bir cihetten rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O, kendisine yeter"* (Talak, 2-3) buyurmuştur. Bu, Allah'tan ittikâ etmeyen ve O'na tevekkül etmeyenler için, böylesi şeylerin söz konusu olmadığını gösterir.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Veli Olan Velâyetinin Farkında Olur mu?**

Bu, velinin, kendisinin veli olduğunu bilip bilemeyeceği hususundadır. **Üstad Ebû Bekir b. Fûrek,** bunun mümkün olmayacağını söylerken, **Üstad Ebu Ali ed-Dehkâh** ile talebesi **Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî,** bunun mümkün olduğunu söylemişlerdir. Bunun mümkün olmadığını söyleyenlerin delilleri şunlardır:

Birinci delil: Eğer kişi, kendisinin veli olduğunu bilebilse, kendisinde bir emniyet hissi meydana gelirdi. Bunun delili, *"Dikkat edin, şüphesiz Allah'ın veli kullarına ne bir korku vardır, ne de onlar mahzun olacaklardır"* (Yûnus, 62) âyetidir.

Fakat kişinin, kendisini (akıbetinden) emin hissetmesi caiz değildir. Bunun delili de şunlardır:

a) Hak Teâlâ, *"Allah'ın mekrinden (tuzağından), ancak hüsrâna uğramış kimseler emin olabilir"* (A'raf, 99) buyurmuştur. Kişinin tamamen ümitsizliğe düşmesi de caiz değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Kâfirler gürûhundan*

başkası Allah'ın rahmetinden ümidini kesmez" (Yûsuf, 87) ve *"Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümidini keser?"* (Hicr, 56) buyurmuştur. Bu, "Emniyet, ancak (karşı tarafın) âciz olduğuna inanıldığı zaman olur. Ümitsizlik de, (karşı tarafın) cimri olduğuna inanıldığında tahakkuk eder. Allah'ın aciz ve cimri olduğuna inanmak ise küfürdür. Binâenaleyh hiç şüphesiz emniyet veya ümitsizliğe düşmek küfür olur.

b) İnsanın taatleri ne kadar çok olursa olsun, Hakk'ın kahrı ondan daha büyüktür. Hakk'ın kahrı daha büyük olduğuna göre, emniyet hissi gerçekleşemez.

c) Emniyet, yani kişinin kendisini emin hissetmesi, kulluğun kalkmasına; Allah'a hizmet ve kulluğu bırakmak ise düşmanlığa götürür. Emniyet hali, korkuyu gidermeye götürür.

d) Allahu Teâlâ, hâlis kullarını *"(Onlar) umarak ve korkarak (havf ve recâ ile) bize dua ederler. Onlar bizim için derin bir saygı (huşû) duyarlar"* (Enbiya, 90) diye tavsif etmiştir. Âyetteki bu havf ve recâya şu manalar verilmiştir: "Sevabımızı umarak, ikabımızdan korkarak; fazlımızı umarak, adaletimizden korkarak; bize ulaşmayı umarak, bizden ayrılmaktan korkarak..." En güzel mana, "Bizi umarak, ve bizden korkarak" demektir.

İkinci delil: Veli (dost), kendisi Hakk'ı sevdiği için değil, Hak onu sevdiği için "velî" olur. Düşman hakkında da aynı durum geçerlidir. Hakk'ın sevmesi ve düşman olması, hiç kimsenin muttali olamayacağı iki sırdır. Binâenaleyh kulların taat ve isyanları, Hakk'ın sevmesinde veya düşman olmasında müessir olmaz. Çünkü taatler ve günahlar muhdes (sonradan olma) şeylerdir. Hakk'ın sıfatları ise, kadîm ve sonsuzdur. Muhdes ve sonlu olanlar, kadîm ve sonsuz olana galip olamaz. Böyle olması halinde, kul bazen günah içindedir ama, ezeldeki nasibi muhabbetin kendisidir. Yine kul şu anda taat içinde olabilir ama, ezelî nasibi düşmanlıktır. Sözün özü şudur: Cenâb-ı Hakk'ın sevmesi ve düşman olması bir sıfattır. Hakk'ın sıfatları ise, herhangi bir şeye dayandırılamaz. Sevmesi herhangi bir illete (sebebe) bağlı olmayanın, günah sebebi ile birisine düşman olması imkânsızdır. Yine düşman oluşu bir sebebe bağlı olmayanın, taat sebebi ile, birisini sevmesi de imkânsızdır. Hakk'ın sevmesi ve düşman olması hiç kimsenin bilemeyeceği iki sır olunca, **Hz. İsâ** (a.s) pek yerinde olarak: *"(Ey Rabbim), benim içimde olan her şeyi sen bilirsin. Ben ise sende olanı bilemem. Şüphesiz ki gaybları hakkıyla bilen şensin sen"* (Maide, 116) demiştir.

Üçüncü delil: İnsanın veli, ehl-i cennetten ve mükâfatı hak edenlerden olduğunu söylemek, onun son nefesindeki hâline bağlıdır. Bunun delili, *"Kim bir iyilik getirirse, ona onun on misli (sevab) vardır"* (En'am, 160) âyetidir. Cenâb-ı Hak bu âyetinde, *"Kim bir iyilik getirirse"* buyurmuş, "Kim bir iyilik yaparsa" dememiştir. Bu, mükâfatı hak etmenin, amelin başlangıcından değil, sonucundan elde edileceğini gösterir. Bunu şu husus da destekler: Bir kimse bütün ömrünü küfür içerisinde geçirip, sonunda Müslüman olsa, mükâfat ehlinden, cennetliklerden olur. Zıttı da buna göredir. Bu da, amelin başlangıcının değil, insanın akıbetinin (son halinin) nazar-ı dikkate alındığına bir delildir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Kâfirlere de ki: "Eğer (küfürlerinden) vazgeçerlerse, daha önce yaptıkları şeyler bağışlanır"* (Enfal, 38) buyurmuştur. Böylece Allah'ın dostluk (velâyet) veya düşmanlığı, kişinin cennetlik veya cehennemlik olması hususunda nazar-ı dikkate alınan şeyin hâtime (son durum) olduğu sâbit olur ve böylece de hâtimenin hiç kimse tarafından (önceden) bilinemeyeceği ortaya çıkmış olur. Bu sebeple velinin, kendisinin veli olduğunu bilemeyeceğini kesin olarak söylemek gerekir.

Veli, Kendi Velâyetinin Farkında Olur Diyenlerin Delilleri

Velinin kendisinin veli olduğunu bilebileceğini söyleyenler de, görüşlerinin doğruluğuna şu şekilde hüccet getirmişlerdir: Velâyetin iki rüknü vardır:

a) O kimsenin, zahiren şeriate uymuş olduğunun görülmesi.

b) Bâtınen de hakikat nuruna gömülmüş olmasıdır. Binâenaleyh bu iki şey tahakkuk ettiğinde ve insan bunların kendisinde gerçekleştiğini fark ettiğinde, kendisinin veli olduğunu hiç şüphesiz anlar. Bu insanın, zâhiren şeriate uyması meselesi açıktır. Bâtınen hakikat nûruna müstağrak olmasına gelince, bu, sevincinin, Allah'a itaatte; ülfetinin Allah zikrinde olması ve kalbinde Allah'tan başka hiçbir şeyin yer almamış olmasıdır.

Buna şöyle cevap verilir: Bu konulara çok yanlış şeyler girmiştir ve bunlar gâmız (kapalı ve zor) meselelerdir. Bunlarda hüküm vermek (kesin konuşmak) zordur, denemek tehlikelidir, kesin karara varmak aldanmadır. Rubûbiyyet âlemine ulaşma işinin önünde, ateşten ve nûrdan pek çok perdeler vardır. Sırların hakikat ve özünü bilen ise ancak Allahu Teâlâ'dır. Biz şimdi tekrar tefsire dönelim.

Ashab-ı Kehf'in Kıyamı

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَاَهُمْ بِالْحَقِّ اِنَّهُمْ فِتْيَةٌ اٰمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى ﴿١٣﴾ وَرَبَطْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَدْعُوَا مِنْ دُونِهٖٓ اِلٰهًا لَقَدْ قُلْنَآ اِذًا شَطَطًا ﴿١٤﴾ هٰٓؤُلَآءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً لَوْلَا يَاْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا ﴿١٥﴾

"Biz, sana onların kıssasını hakkı ile anlatalım: Doğrusu onlar, Rablerine iman eden genç yiğitlerdi. Biz de onların hidâyetini artırdık ve dikilip de: "Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir. Biz, O'ndan başkasına tanrı demeyiz. Aksi takdirde andolsun ki hakikatten uzaklaşmış oluruz. Şunlar, şu bizim kavmimiz, O'ndan başka tanrılar edindiler. Bunlar hakkında bari açık bir burhan getirselerdi ya! Allah'a karşı yalan yere iftira edenlerden daha zalim kimdir?" dedikleri zaman onların kalplerini kuvvetlendirmiştik"
(Kehf, 13-15).

Bil ki Allahu Teâlâ, önce Ashab-ı Kehf'in kıssasından bir parça zikretmiş, sonra da, *"Biz, sana onların kıssasını hakkı ile anlatalım."* buyurmuştur. Bundaki "**bi'l-hakkı**" *(hakkı ile)* ifadesi, "gerçek üzere" demektir. Âyetteki, "اِنَّهُمْ فِتْيَةٌ اٰمَنُوا بِرَبِّهِمْ" ifadesi, "onlar, bir grup genç idiler, Allah'a iman etmişlerdi" demektir. Allahu Teâlâ, daha sonra bunların özelliklerini anlatarak, "وَرَبَطْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ" yani, "*Biz* onların kalplerine sabır ilham ettik, sebat verdik ve kalplerini kuvvetlendirdik" buyurmuştur.

Âyetteki, "**kâmû**" kelimesi ile bildirilen bu "kıyâm" ile ilgili birkaç görüş vardır:

1) **Mücâhid** şöyle demiştir: "Onlar, şehirlerinin önde gelen kimseleri idiler. Şehirlerinden çıktılar ve aralarında önceden bir sözleşme olmaksızın şehrin dışında buluştular. Derken, içlerinden kavminin en ulusu olanı "muhakkak ki gönlümde, hiç kimsenin hissetmeyeceğini zannettiğim bir şeyi hissediyorum." dedi. "Ne hissediyorsun" dediklerinde, "Gönlümde, Rabbimin göklerin ve yerin Rabbi olduğunu hissediyorum" dedi.

2) Onlar, hükümdarları zalim **Dikyanus**'un karşısında dikildiler ve şöyle dediler: "Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir." Bu böyledir. Çünkü **Dikyanus** insanları, tağutlara (putlara) ibadet etmeye zorluyordu. İşte Allah bu gençlerin kalplerini kuvvetlendirdi ve onları bundan korudu. Böylece de onlar bu zalime karşı baş kaldırdılar. Allah'ın rubûbiyyetini kabul ettiler ve Allah'ın ortaklardan berî ve uzak olduğunu açık açık söylediler.

3) **Atâ** ve **Mukâtil**'in görüşüne göre, Ashab-ı Kehf bu sözü, (mağaradaki) uykularından kalktıktan sonra söylemişlerdir. Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Biz, sana onların kıssasını hakkı ile anlatalım"* diye onların kıssasını anlatmaya yeni başlamıştır.

Şatat nedir? Âyetteki *"Aksi takdirde and olsun ki hakikatten uzaklaşmış oluruz."* ifâdesine gelince, bundaki "**şatat**" kelimesi, Arapçada haddi aşmak anlamındadır. **Ferrâ** şöyle demiştir: "Arapçada birisi alışverişinde haddi aştığı zaman, "قَدْ اَشَطَ فِى السَّوْمِ" denilir. Bu kelimenin ancak "- اَشَطُّ - يَشِطُّ - اِشْطَاطًا وَشَطَطًا" şeklindeki kullanılışı duyulmuştur." **Zeccâc** ve başkaları ise şunu nakletmişlerdir. Kişi haddi aşıp, aşırı davrandığında, "شَطَّ الرَّجُلُ - اَشَطَّ" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تُشْطِطْ *"Aşırı itme"* (Sâd, 22) âyeti de böyledir. Bu kelimenin aslı, Arapların, ev uzak olduğu zaman söyledikleri, "شَطَّتِ الدَّارُ" ifadesidir. Öyleyse, "**şatat**" kelimesi, haktan uzaklaşmak anlamına gelir. Âyette bu kelime, mastar (mef'ul-ü mutlak) olarak mansubdur. Buna göre cümlenin manası, "Andolsun ki biz o zaman, haktan uzak olan bir söz söylemiş oluruz" şeklinde olur.

Âyetteki, هٰؤُلَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ اٰلِهَةً *"Şunlar, şu bizim kavmimiz, O'ndan başka tanrılar edindiler"* ifadesi de, **Ashab-ı Kehf**'in sözlerindendir. Onlar, bununla **Dikyanus** zamanında putlara tapan kimseleri kastetmişlerdir.

Âyetteki, لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ *"Bunlar hakkında açık bir burhan, apaçık bir hüccet getirselerdi ya"* cümlesindeki, *"bunlar hakkında"* kısmı, "Bu ilahlara (putlara) ibadet etmeye dâir' demektir. Bu sözün manası şudur: Buna delâlet edecek olan şeylerin olmamasından ötürü, delilin bulunmaması, medlûlün (delil getirilmek istenen şeyin) olmadığını göstermez. Âlimlerden, delilin yok olmasını, medlûlün de yok olduğuna delil getirip, görüşlerine bu âyeti delil getirenler vardır. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, ortağının ve zıddının olmadığına, bunlara dair bir delilin olmaması ile delil getirmiştir. Binâenaleyh delilin olmamasını, medlûlün olmadığına delil getirmenin kuvvetli bir yol olduğu sâbit olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا *"Allah'a karşı yalan yere iftira edenlerden daha zalim kimdir?"* buyurmuştur. Bu, "kendisine delâlet edecek bir delil olmadığı halde, bir şeyin mevcut olduğuna hükmetmek, bir zulüm, Allah'a karşı bir iftira ve bir yalandır" demektir. Bu, taklide tutunmak gerektiğini savunan görüşün yanlışlığını gösteren en büyük delillerden biridir.

Ashab-ı Kehf Mağarada

وَاِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ فَاْوٗٓا اِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهٖ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ اَمْرِكُمْ مِرْفَقًا ﴿١٦﴾ وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَاِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِى فَجْوَةٍ مِنْهُ ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۚ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهٗ وَلِيًّا مُرْشِدًا ﴿١٧﴾

(Birbirine şöyle dediler): "Madem ki siz onlardan ve onların Allah'tan başka tapmakta oldukları şeylerden ayrıldınız, o halde mağaraya sığının ki, Rabbiniz size rahmetinden genişlik versin ve işinizden size faydalar hazırlasın." (Onlara baksaydın) görürdün ki güneş doğduğu zaman, mağaralarının sağ tarafına yönelir, battığı vakit de onları sol yanını vurup giderdi. Onlar ise, oranın geniş bir yerinde idiler. Bu, Allah'ın âyetlerindendir. Allah kime hidâyet ederse, o, doğru yola erdirilmiştir. Kimi de şaşırtırsa, artık onun için hiçbir zaman onu doğruya iletecek bir dost bulamazsın" (Kehf, 16-17).

Bil ki bu ifâdeden murat şudur: Onların bir kısmı bir kısmına, "madem ki kavminizi ve onların Allah'ı bırakıp taptıkları şeyleri terk ettiniz ve yine madem ki Allah'a ibadeti bırakmadınız, öyle ise mağaraya sığının" dediler. **Ferrâ:** "Mağaraya sığının" ifâdesinin "**iz**" (madem ki) edâtının cevabı olduğunu söyler. Nitekim sen, اِذْ فَعَلْتَ كَذَا فَافْعَلْ كَذَا "Madem ki şöyle yaptın, öyle ise şöyle yap" dersin. Âyetteki bu ifâdenin manası "mağaraya gidin ve orayı mekân tutun" şeklindedir.

Âyetteki, "يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهٖ" ifadesi "Rabbiniz size rahmetinden genişlik versin, yani, orayı sizin için genişletsin" demektir. Âyetteki وَيُهَيِّئْ لَكُمْ

مِنْ اَمْرِكُمْ مِرْفَقًا *"işinizden size faydalar hazırlasın"* ifadesindeki son kelimeyi **Nâfi, İbn Âmir** ve bir rivayete göre **Âsım,** mim'in fethası ve fâ'nın kesresi ile, "**merfikâ**" şeklinde; diğer imamlar ise, mim'in kesresi ve fâ'nın fethası ile "**mirfekâ**" şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ,** bu ikisinin de kullanılan iki lehçe olduğunu ve her ikisinin de "**irtifak**" mastarından türemiş olduklarını söylemiştir. **Kisâî** ise, insanın "dirseği" manasına mim'in kesresi ve fâ'nın fethası ile olanı kullandığı halde, **Ferrâ** bunu, hem işin faydası hem de elin dirseği için kullanılabileceğini söylemiştir. Bu ikisinin, kullanılan iki lehçe olduğu, ama mim'in fethası ile olanının kıyasa (dilin kâidesine) daha uygun, kesreli olanın ise daha çok kullanılan şekil olduğu söylenmiştir. Yine "**mirfak**" şeklinin, faydalanılan şey; "**merfik**"ın ise dirsek manasına geldiği de ileri sürülmüştür.

Cenâb-ı Hak وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَاِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ *"(Onlara baksaydın) görürdün ki güneş doğduğu zaman, mağaralarının sağ tarafına yönelir. Battığı vakit de onların sol yanını vurup giderdi"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır.

Birinci bahis: İbn Âmir, tıpkı "**tehmerru**" gibi, zâ'nın sükûnu ve râ'nın şeddesi ile kelimeyi, "**tezverru**" şeklinde; **Âsım, Hamza** ve **Kisâî** elif ile ve şeddesiz olarak, **tezâveru;** diğer kıraat imamları da, şeddeli ve elif'li olarak, **tezzâveru** şeklinde okumuşlardır. Her üçü de aynı manayadır. **"Tezâvür",** meyletmek, dönmek demektir. Nitekim, "O şeye meyletti" manasında, "**zârâhu**" denilir. "**Zûr**" (yalan) da, doğrudan sapma ve meyletmedir. Bu kelimenin şeddeli okunuşunun aslı, "**tetezâveru**"dür. Bundaki ikinci tâ sakin kılınmış ve zâ harfine idğâm edilmiştir. Fiilin şeddesiz okunuşu da, "tefâül" babındandır ve "**zûr**" mastarındandır. Ama bunun "**tezverru**" şekli, "**izvirâr**" mastarındandır.

Ru'yetin Buradaki Manası

İkinci bahis: Cenâb-ı Hak, "تَرَى الشَّمْسَ" yani, "Ey muhatap, sen doğduğu zaman güneşi, onların mağaralarından saptığını (uğramadığını) görürsün" demiştir. Bununla, "Bu ifâdenin kendisine yöneltildiği kimse bunu görür" manası kastedilmemiştir. Fakat hitaplarda bu tarzı kullanmak adet olup, bu, "Eğer sen onu görseydin, böyle görürdün" demektir.

Zât Kelimesinin İzahı

Üçüncü bahis: Âyetteki, "**Zâte'l-yemin**" deyimi "sağ tarafa" demektir. "**Zât**" aslında, mevsûfun yerine geçmiş bir sıfattır. Çünkü bu kelime,

Arapların "رَجُلٌ ذُو مَالٍ" ve "اِمْرَأَةٌ ذَاتُ مَالٍ" (Mal sahibi adam ve kadın) şeklindeki sözlerindeki "**zû**"nun müennesidir. Buna göre ifâdenin takdiri: جِهَةَ ذَاتَ الْيَمِينِ "sağ taraf yönüne" şeklindedir.

Âyetteki *Battığı vakit de onları, sol yanını vurup giderdi"* ifâdesi ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Kisâî şöyle der: "Arapçada "o mekândan (yerden) döndüm" manasında "قَرَضْتُ الْمَكَانَ" denilir." **Ebu Ubeyde** ise, "Karz, pek çok manada kullanılır Mesela, "kesmek, katetmek" manasında. Birinin bir yolu katetmesi veya beldenin bir başından öbürüne geçmesini ifade eder. "اَلسَّيْرُ فِى الْبِلَادِ" tabiri, de böyledir. Nitekim sen arkadaşına "falanca yere geldin mi?" diye sorduğunda, cevap veren, قَرَضْتُهُ "orayı (çoktan) geçtim" der. O halde âyetteki "تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ" tabiri, "Güneş onların tepe noktasından sol tarafa dönerdi" demektir.

Mağaranın Konumu

İkinci bahis: Müfessirlerin bu konuda iki görüşleri vardır.

1) Bu görüşe göre, mağaranın kapısı sol tarafa doğru idi. Güneş, doğduğunda mağaranın sağ tarafında; battığında da solunda oluyordu. Binâenaleyh güneşin ışığı, mağaranın içine giremiyor, ama oradakilere uygun temiz hava oraya girebiliyordu. Bunun sebebi, Hak Teâlâ'nın, o mağaradakileri, üzerlerine güneş ışığının düşmesinden korumuş olmasıdır. Aksi halde onların bedenleri bozulurdu. O halde onların bedenleri, bozulmaktan ve kokmaktan korunmuştur.

2) Bu görüşe göre kastedilen bu değil, şudur: Güneş doğduğunda, Allahu Teâlâ güneşin ışığının mağaraya düşmesine mâni olmuştur. Batması ile ilgili durum da aynıdır. Binâenaleyh bu, harikulâde bir iş olup, Cenâb-ı Hakk'ın mağaradaki o insanlara büyük bir ikramıdır. Bu görüş **Zeccâc**'a âittir. O, görüşünün doğruluğuna, âyetteki *"Bu, Allah'ın âyetlerindendir"* cümlesini delil getirmiş ve şöyle demiştir: "Eğer durum birinci görüştekilerin söylediği gibi olsaydı, o zaman bu, alışılmış mutat (normal) bir şey olmuş olur ve Allah'ın âyetlerinden (mu'cizelerinden) olmazdı. Ama âyeti ikinci manaya hamlettiğimizde, bu iş büyük bir ikram olur ve Allah'ın âyetlerinden olmuş olur."

Bil ki Allahu Teâlâ daha sonra, onların, mağaranın geniş bir yerinde olduklarını, kendilerine rüzgârın serinliğinin ve temiz havanın ulaştığını anlatmak için, وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ *"Onlar ise oranın, yani mağaranın geniş bir*

yerinde idiler." buyurmuştur. "**Fecve**" geniş yer demektir. **Ebu Ubeyde** bu kelimenin cemisinin, "**Fecevât**" şeklinde olduğunu söyler. Hadisteki "فَإِذَا وَجَدُ فَجْوَةً نَص" ifadesi de bu manadadır.

Allahu Teâlâ sonra, *"Bu, Allah'ın âyetlerindendir"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır: Allah'ın kudreti ile, güneşin ışığının oraya girmesine mâni olduğunu söyleyenler, âyetteki *"bu"* kelimesi ile, güneşin bu meylinin ve vurup gidişin kastedildiğini; bu görüşte olmayanlar ise "bu" kelimesi ile şu mananın kastedildiğini söylemişlerdir. "Allah'ın bu uzun müddet içinde onları o mağarada muhafaza edişi, O'nun yüce kudretine ve güzel hikmetine delalet eden âyetlerdendir.

Cenâb-ı Hak sonra, onların bu uzun süre içerisinde ölümden ve yok olup gitmekten korunmuş olarak kalmalarının, kendisinin yönetmesi, lütfu ve keremi sayesinde olduğunu beyân ettiği gibi, onları tâ başta küfürden dönüp, imana arzu duymalarının da Allah'ın lütfu ve yardımı ile olduğunu beyân ederek, *"Allah kime hidâyet ederse, o doğru yola erdirilmiştir (Ashab-ı Kehf gibi). Kimi de, (kâfir Dikyanus ve kavmi gibi) şaşırtırsa, artık onun için hiçbir zaman, onu doğruya iletecek bir dost bulamazsın"* buyurmuştur. Kaderiyye (Mu'tezile) ile Cebriye'nin, âyetteki bu ifade hakkındaki münazaraları malumdur.

Ashab-ı Kehf'in Mağaradaki Durumu

وَتَحْسَبُهُمْ اَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا ﴿١٨﴾

"Onlar uyuyan kimseler oldukları halde, sen onları uyanık sanırsın. Biz onları sağ yanlarına ve sol yanlarına çeviriyorduk. Köpekleri de, giriş yerinde ön ayaklarını uzatıp (yatmıştı). Tırmanıp da yanlarına varıp hallerini görseydin, mutlaka onlardan geri dönüp kaçardın ve mutlaka kalbin onların korkusu ile dolardı" (Kehf, 18).

Bil ki âyetteki, "**tahsebühüm**" kelimesinin durumu tıpkı, "تَرَى الشَّمْسَ" ifâdesinin durumu gibidir. Yani, "Onları görseydin, onları uyanık sanırdın" demektir. "**Eykâz**" "**yakız**" ve "**yakzan**" (uyanık) kelimelerinin cemidir.

Bunu **Ahfeş, Ebu Ubeyde** ve **Zeccâc** söylemişler ve buna **Ru'be**'nin, وَوَجَدُوا اِخْوَانَهُمْ اَيْقَاظًا "Onlar, kardeşlerini uyanık buldular" şeklindeki beytini şahit getirmişlerdir. Bunun bir benzeri de, "**necid**" ve "**necdan**" kelimelerinin çoğulunun "**encâd**" oluşudur.

Âyetteki "**rukûd**", mastar olup, ism-i mef'ûl (merkûd) manasınadır. Nitekim, قَوْمٌ رُكُوعٌ وَقُعُودٌ وَسُجُودٌ "Rükû eden, oturan ve secde eden topluluk" denilir. Burada kavim, mastar ile tavsif edilmiştir. "**Rukûd**" kelimesinin, "**râkid**"in cemi, olduğunu söyleyenler yanılmışlardır. Çünkü "**fâil**" veznindeki kelime, "**fu'ûl**" vezni üzere cemi olmaz.

Vâhidî: "Onları gören, onları uyanık sanırdı. Çünkü onlar, gözü açık olarak uyuyorlardı" demiştir. **Zeccâc** ise: "Onlar (sağa-sola) sık sık döndükleri için, uyanık oldukları zannedilmiştir. Bunun delili âyetteki, *"Biz onları sağ yanlarına ve sol yanlarına çeviriyorduk"* cümlesidir demiştir.

Mağaradaki Durum Hakkında Temelsiz Nakiller

Âlimler, bu çevirme müddetinin ne kadar olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, mesela **Ebu Hureyre** (r.a)'den, onların yılda iki defa çevirildikleri rivayet edilirken; **Mücahid**'den, "Onların, doksan yıl sağ taraf üzere durdukları, sonra sol tarafa çevrilip doksan yıl da o tarafları üzere yattıkları" rivayet edilmiştir. Bunların aşure günü (yılda) bir defa çevirildikleri de söylenmiştir. Ben derim ki: Bütün bu izah edilen şeylere akıl ile ulaşmak mümkün değildir. Kur'an'ın lafzı da bu hususu açıklamamıştır. Sonra bu hususta sahih bir hadis de gelmemiştir. Öyleyse bu nasıl bilinebilir? **İbn Abbas** (r.a), "Onların böyle çevrilmelerinin sebebi, yeryüzünün (toprağın, uzun yatmadan dolayı) onların etlerini çürütüp yememesidir" demiştir. Ben derim ki: Bu da, hayret verici bir açıklamadır. Çünkü Allahu Teâlâ, onları üç yüz küsur yıl hayatta tutmaya kadir olduğuna göre, onları böyle çevirmeksizin de bedenlerini koruyabilir. Âyetteki, "**zâte**" lafzı, zarf olarak mansubdur. Çünkü bunun manası, daha önce "تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ" cümlesinde de bahsettiğimiz gibi, "Biz onları sağ tarafta veya sağ taraf üzerine çeviriyorduk" şeklindedir.

Âyetteki وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ *"Köpekleri de ön ayaklarını uzatıp yatmıştı"* cümlesinin izahında **İbn Abbas** ve ekseri müfessirler, "Onlar, krallarından, bir gece vakti kaçmışlardı. Yolda köpeği olan bir çobana rastladılar. Çoban da onların dinine tâbi oldu ve köpeği ile birlikte onlara katıldı" demişlerdir. **Ka'bu'l-Ahbâr** ise: "Onlar yolda bir köpeğe rastladılar. Köpek havladı.

Onlar da onu kovaladılar. Ama o, döndü. Onlar onu yine kovaladılar. Bu iş defalarca oldu. Bunun üzerine köpek (dile gelip): "Benden ne istiyorsunuz. Benden korkmayın. Ben, Allah'ın sevgililerini severim. Siz yatıp uyuyunca, ben sizi beklerim" dedi" demiştir. **Ubeyd b. Umeyr** de: "Bu, onların av köpeği idi" demiştir. Âyetteki, "بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ" tabiri "o köpek, kollarını kırmaksızın yere uzattı" demektir. Hadis-i şerifte, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, namaz kılarken yırtıcı hayvanların yatışı gibi (secdeye) kapanmaktan nehyedip لَا تَفْتَرِشْ ذِرَاعَيْكَ اِفْتِرَاشَ السَّبُعِ *"Yırtıcı hayvanın yatışı gibi, (secdede) kollarını yayma"*[19] buyurması da bu manadadır.

"Bi'l-vasîd", "mağaranın girişinde" demektir. **Zeccâc: "Vasîd,** evin ve obanın giriş yeri, avlusu manasına olup, çoğulu **"vesâid"** ve **"vusud"**dur" demiştir. **Yunus, Ahfeş** ve **Ferrâ** da, "وِكَافٌ" ve "اِكَافٌ" (semer) kelimeleri gibi, **"vasîd"** ve **"asîd"** kelimelerinin aynı manada olduğunu söylemiştir. **Süddî** de: **"Vasîd"**, kapı demektir. Mağaranın ise kapısı ve eşiği olmaz. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak bu tabirle onların köpeklerinin, mağaranın eşiği gibi yattığını söylemiştir" demiştir.

Allahu Teâlâ sonra, لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ *"(Tırmanıp da) yanlarına varıp hallerini görseydin"* yani, "onlara yaklaşıp görseydin" demiştir. Arapçada, "sen onlara muttali oldun, gördün" manasında "اِطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ" dersin. "Falancayı, falanca şeyden haberdâr ettim, o da onu gördü" manasında da, "اَطْلَعْتُ فُلَانًا عَلَى الشَّيْءِ فَاطَّلَعَ" denilir.

لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا *"mutlaka onlardan geri dönüp kaçardın"* buyruğu hakkında **Zeccâc** şöyle der: **"Firâren"** kelimesi, mef'ûl-u mutlak olarak mastardır. Çünkü **"velleyte"** fiili, **"fererte"** manasınadır.

Cenâb-ı Hak, وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا *"ve mutlaka kalbin onların korkusu ile dolardı"* yani "korku ve dehşet ile dolardı" buyurmuştur. Bu tabirin izahı sadedinde şöyle denilmiştir: Onların saçları ve tırnakları çok uzamıştı; uyurken de gözleri açık olarak uyuyorlardı. Bundan dolayı eğer onları bu halde birisi görse, korkar ve kaçardı. Allahu Teâlâ'nın onları, görenlerin alabildiğine korkacakları bir şekilde kıldığı da söylenmiştir. Bu korkunun sebebinin ne olduğunun tafsilatını, en iyi ancak Allah bilir. Doğrusu da budur. **Nâfi** ve **İbn Kesir** fiili lâm'ın şeddesi ve hemze ile, **"mülli'te"** diye okurken; diğer kıraat imamları şeddesiz olarak, **"müli'te"** okumuşlardır. **İbn Kesir'in** de bunu şeddesiz okuduğu rivayet edilmiştir. Bu iki okuyuşa göre

19 **Müslim,** Salat, 240 (1/358); **Müsned,** 6/31.

kelimenin manası aynı olup, ancak şeddeli okumada te'kid vardır. **Ahfeş,** bu kelimenin şeddesiz okunuşunun Arapça olarak daha güzel olduğunu, nitekim genel olarak, مَلَئَتْنِى رُعْبًا "O içimi korku ile doldurdu" denildiğini, "مَلَّئَتْنِى" şeklinin hemen hemen bilinmediğini; buna, onların daha ziyade şeddesiz şekli kullanmalarının delâlet ettiğini söylemiştir. Meselâ, **İmri'u-l-Kays:** فَيَمْلَأُ بَيْتَنَا أَقِطًا وَسَمْنًا "O evimizi kaşar peyniri ve yağ ile doldurur" demiştir. Bir diğer şâir de şöyle demiştir:

وَمِنْ مَالِىءِ عَيْنَيْهِ مِنْ شَىْءٍ غَيْرِهِ إِذَا رَاحَ نَحْوَ الْجَمْرَةِ الْبِيضِ كَالدُّمَى

Bir diğeri, لَا تَمْلَإِ الدَّلْوَ وَعَرِّقْ فِيهَا "Kovayı tamamıyla doldurma, ona azıcık su aktar."

Bir diğeri ise, اِمْتَلَأَ الْحَوْضُ وَقَالَ قَطْنِى "Havuz doldu ve "yeter, kâfi" dedi" demiştir. Bu fiil bazen de şeddeli olarak kullanılmıştır. Buna delil olarak, **el-Muhbilüs-Sa'di**'nin şu beytini nakletmişlerdir:

اِنْقَتَلَ النُّعْمَانُ بِالنَّاسِ مُحْرِمًا فَمُلَأَ مِنْ عَوْفِ بْنِ كَعْبٍ سَلَاسِلَهُ [20]

"Hani Numan, haram ayların içinde olduğu halde, insanları öldürmüştü de bunun üzerine, Avf İbn Ka'b tarafından zincirlerle doldurulmuş, (zincire vurulmuş)tu..."

İbn Âmir ve **Kisâî** son kelimeyi, Kur'an'ın her yerinde, ayn'ın zammesi ile, "**ruuben**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları sükûn ile "**ru'ben**" şeklinde okumuşlardır.

Uykudan Uyandırılmaları

وَكَذٰلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَآءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَآئِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا
اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوٓا اَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هٰذِهٖٓ اِلَى
الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ اَيُّهَآ اَزْكٰى طَعَامًا فَلْيَاْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ
بِكُمْ اَحَدًا ﴿١٩﴾ اِنَّهُمْ اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ اَوْ يُعِيدُوكُمْ فِى مِلَّتِهِمْ
وَلَنْ تُفْلِحُوٓا اِذًا اَبَدًا ﴿٢٠﴾

"Böylece onları kendi aralarında birbirlerine sorsunlar diye uyandırdık ve içlerinden biri "Ne kadar uyudunuz?" dedi. Birisi "Bir

20 Lisanu'l-Arab, XI/122 (H.R.M mad).

gün, yahut bir günden az uyuduk" dedi. Diğerleri de dediler ki: "Ne kadar kaldığınızı, Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz, birinizi şu gümüş paranız ile şehre gönderin de baksın. Hangi yiyecek daha temiz ise, oradan size yiyecek bir şey getirsin. Çok nazik hareket etsin. Sizi, hiçbir kimseye sakın hissettirmesin. Çünkü onlar size gâlip gelirlerse, ya sizi taşlar öldürürler, yahut kendi dinlerine döndürürler. O zaman da ebediyyen felah bulamazsınız" (Kehf, 19-20).

Bil ki bu ifadenin takdiri, "Onların hidâyetini artırdığımız, onların kalplerini kuvvetlendirdiğimiz (yani kalplerine sebat verdiğimiz), kulaklarına vurduğumuz ve onları böylece uyutup, yemeden içmeden hayatta bıraktığımız ve onları zaman zaman sağdan sola çevirdiğimiz gibi, onları uyandırdık. Yani onları, aralarında ne kadar uyumuş oldukları hususunda değişik görüşler ileri sürüp, bunu birbirlerine sorsunlar diye, ölüme benzer o uykularından uyandırdık, dirilttik" şeklindedir.

Olup Bitenler Hakkında Soru Sormaları

İmdi eğer, "onların diriltilmelerinin, uyandırılmalarının esas maksadının birbirlerine soru sormaları ve niza etmeleri olması câiz midir?" denilirse, biz deriz ki: Bu uzak bir ihtimal değildir. Çünkü onlar, birbirlerine bunu sorduklarında, Allah'ın kudreti ile birtakım acayip işlerin ve garip hallerin olduğunu anlarlar. Bu anlama ise, matlup olan bir iştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, "قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ" buyurmuştur. Yani, "içlerinden biri, "Ne kadar uyudunuz? Bu mağaradaki kalma miktarımız nedir?" dedi." قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ *"Bir gün yahut bir günden daha az uyuduk" dediler."* Bu konuda müfessirler şöyle demiştir. "Onlar mağaraya tan yeri ağarmadan girmişlerdi; Allah ise onları, günün sonunda uykularından kaldırmıştı. İşte bundan dolayı da, (önce) *"bir gün"* dediler. Ama güneşin hâlâ batmamış olduğunu gördüklerinde de, *"yahut bir günden daha az"* dediler." Cenâb-ı Hak sonra قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ *"(Diğerleri) dediler ki: "Ne kadar kaldığınızı, Rabbiniz daha iyi bilir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Bunu söyleyen, onların lideri olan **Yemliha** olup, o bunun ilmini Allah'a havale etmiştir. Zira o, saçlarına, tırnaklarına ve yüz derilerine bakınca, orada şiddetli bir değişimin izlerini görmüş, böylece de, böylesi şiddetli bir değişimin ancak, çok uzun günlerde meydana gelebileceğini anlamıştı. Daha sonra, فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هٰذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ *"Şimdi siz, birinizi şu gümüş paranız*

ile şehre gönderin" buyurulmuştur. **Ebû Amr, Hamza** ve **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr** bu kelimeyi râ'nın sükûnu ve vâv'ın fethasıyla "**verkıküm**" şeklinde okurlarken, kıraat âlimlerinden, bu kelimeyi vâv'ın kesresi ve râ'nın sükûnuyla "**virkıküm**" şeklinde okuyanlar da vardır. **İbn Kesir** ise onu, râ'nın kesresi ve kaf'ı da kef'e idğam ederek "**verikküm**" şeklinde okumuştur. **İbn Muhaysın**'dan rivayet edildiğine göreyse, o, vâv'ı kesreli, râ'yı sükûn ve kaf'ı da kef'e idgâm ile "**virkküm**" şeklinde okumuştur. Kelime üzerinde iki sâkin harf meydana geldiği için, bu caiz değildir. "**Verik**" kelimesi, ister basılı olsun, isterse olmasın, gümüşe verilen addır. **Arfece**'nin, (düşen burnu yerine) gümüşten yapılma **(min verik-in)** bir burun edindiğine dair rivayet edilen haber de buna delâlet eder. Bu kelimenin "**kebid**", "**kebd**", "**kibd**" (ciğer), kelimelerinde olduğu gibi, "**verik**", "**verk**", "**virk**" **(Verkun, verikun** ve **vurkun)** şeklinde olmak üzere değişik kullanım şekilleri vardır. Bunu, **Ferrâ** ve **Zeccâc** zikretmiştir. **Ferrâ** vâv'ı kesreleyerek "**vırk**" okumanın ise, bu kullanışların en az kabul edileni olduğunu söylemiştir. Yine, darp olunmuş dirheme, paraya da "**rika**", "**el-veriku**", denilir. Ezheri ise kelimenin anlamının tıpkı sıla ve ide (vaad etmek) kelimesinde olduğu gibi "**rika**"nın da aslının "**verik**" olduğunu söyler. Müfessirler şöyle demiştir: Onların yanında, kendi zamanlarındaki, yani bu gün Tarsus denilen şehirdeki krallarının resmi bulunan paralar bulunuyordu. Bu âyet, azık biriktirmenin mühim ve meşru bir iş olduğuna ve bunun, tevekkülleri iptal etmediğine delâlet eder.

"Ezkâ" Kelimesinden Maksat

Âyetteki, فَلْيَنْظُرْ اَيُّهَا اَزْكٰى طَعَامًا *"baksın... hangi yiyecek daha temiz ise"* ifadesine gelince, **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Bununla, (bu sözü söyleyen kimse), eti yenilmesi helâl olan hayvanları kastetmiştir. Çünkü ülkelerinin halkının çoğu Mecusi idi. Onlar içinde de imanlarını gizleyen bir topluluk bulunuyordu." **Mücahid** ise şöyle demiştir: "Onların kralları zalim idi. Binâenaleyh, *"hangi yiyecek daha temiz ise"* sözleriyle gasp ve el koymadan en uzak şeyi kastetmişlerdir." Bunun, "hangisi hoş ve lezzetli ise" veya "hangisi daha ucuz ise" manasında olduğu da söylenmiştir. **Zeccâc** şöyle demiştir. "**Eyyühâ**" lafzı, mübteda olarak merfû "**ezkâ**" onun haberi, "**taâmen**" kelimesi de temyiz olmak üzere mansûbdur.

Tedbirli Davranmanın Önemi

Âyetteki "وَلْيَتَلَطَّفْ" "ifadesi, şehre girme, yiyecek satın alma işi, gizlilik ve sır içinde olsun" anlamındadır, "وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ اَحَدًا" ifadesi, "o giden, yerinizi şehir ahalisinden hiç kimseye haber vermesin" demektir. "اِنَّهُمْ اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ" ifadesi "Eğer onlar, sizin yerinize muttali olur da sizi görür, bulurlarsa" veya "Sizi ele geçirirlerse" anlamındadır. Bu kelime, birisine üstün geldiğinde söylenen "ظَهَرْتُ عَلَى فُلَانٍ"; ve bir sathın üzerinde olduğun zaman söylenilen "ظَهَرْتُ عَلَى السَّطْحِ" ifâdesinden alınmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, فَاَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ *"Bu suretle galip ve üstün oldular"* (Saff, 14); لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ *"O dini her dine galip kılmak için"* (Tevbe, 33) âyetlerindeki kelimeler de bu anlamdadır. "**Yercümûküm**" kelimesi, "sizi öldürürler" anlamındadır. "Recm" kelimesinin, Kur'ân'da öldürme anlamına gelmesi, oldukça fazladır. Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَوْ لَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ *"Eğer kabilen olmasaydı muhakkak ki seni öldürürdük"* (Hûd, 91) ve "اَنْ تَرْجُمُونِ" (Duhan, 20) âyetlerinde olduğu gibi "**Recm**" kelimesinin asıl manası, "atmak"tır. **Zeccâc** "Bu ifadenin manası, "sizi taşlayarak öldürürler" demektir. Çünkü "recm" en acı veren ve en pis öldürme biçimidir" demiştir. Âyetteki "اَوْ يُعِيدُوكُمْ فِى مِلَّتِهِمْ" ifadesi, "sizi kendi dinlerine döndürürler" manasında; "وَلَنْ تُفْلِحُوا اِذًا اَبَدًا" ifadesi de, "siz onların dinine dönerseniz, ne dünyada, ne de âhirette mes'ut olamazsınız" manasındadır. **Zeccâc** "buradaki "اِذًا اَبَدًا" ifadesi şart manasına delâlet eder ve "Eğer onların dinine dönerseniz, asla felaha eremezsiniz" anlamındadır" demiştir. **Kâdî** de şöyle demiştir: "Dini yüzünden firar eden mü'min için, şu iki şeyden daha ileri ve büyük bir akıbet yoktur. Bunlardan birincisi, ya dini uğrunda canını vermesidir ki, bu ölümlerin en kötüsü olan taşlanarak öldürülmektir. İkincisi ise, kâfirlerin onu küfre döndürmesi neticesinde, dinini helâk etmesidir." Buna göre eğer, "eğer onlar, küfre zorlanmış ve böylece de (zahiren) küfrü izhar etmiş olsalardı, onlara bir zararın dokunmaması gerekmez miydi? O halde onlar niçin, "O zaman da ebediyyen felah bulmazsınız" demişlerdir" denilirse biz deriz ki: Bununla şu mananın murat edilmiş olması muhtemeldir: "Eğer o kâfirler, zorlama yoluyla bu Müslüman gençleri küfre döndürüp, anlar da, bir müddet küfür izhâr ettiklerinde, o zaman kalpleri bu küfre meyletmeye başlar, derken gerçekten kâfir olmuş olurlardı. İşte böyle bir ihtimal bulunmaktadır. Onların korkuları da bundan dolayıdır. Allah en iyisini bilendir.

Halkın Tutumu

وَكَذٰلِكَ اَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوْٓا اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَّاَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيْهَا ۚ اِذْ يَتَنَازَعُوْنَ بَيْنَهُمْ اَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوْا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا ۗ رَبُّهُمْ اَعْلَمُ بِهِمْ ۗ قَالَ الَّذِيْنَ غَلَبُوْا عَلٰٓى اَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَّسْجِدًا ﴿٢١﴾ سَيَقُوْلُوْنَ ثَلٰثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ ۚ وَيَقُوْلُوْنَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ ۚ وَيَقُوْلُوْنَ سَبْعَةٌ وَّثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ ۗ قُلْ رَّبِّيْٓ اَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا قَلِيْلٌ ۗ فَلَا تُمَارِ فِيْهِمْ اِلَّا مِرَآءً ظَاهِرًا ۖ وَّلَا تَسْتَفْتِ فِيْهِمْ مِّنْهُمْ اَحَدًا ﴿٢٢﴾

"Böylece halkı onlara muttali kıldık ki, Allah'ın vaadinin şüphesiz bir hak olduğunu, kıyametin vukuunda hiçbir şüphe bulunmadığını bilsinler. O sırada insanlar, onların durumunu aralarında tartışıyorlardı. Derken, "onların etrafına bir bina yapın" dediler. Rableri onları daha iyi bilendir. Onların işlerine galip olanlar ise "mutlaka, yanlarında bir mescid edineceğiz" dediler. "Sayıları üçtür, dördüncüleri köpekleridir" diyecekler. "Beştir, altıncıları, köpekleridir" diyecektir. Bunlar, gayba taş atmadır (tahmindir). "Yedidir, sekizincileri de köpekleridir" diyeceklerdir. De ki: "Rabbim onların sayısını daha iyi bilendir. Onları, ancak insanların pek azı bilebilir. O halde bunlar hakkında ancak delillerin açık olması dışında münakaşaya girişme. Bunlara dair onların hiçbirinden bilgi isteme" (Kehf, 21-22).

Bilesin ki bunun manası şudur: "Biz onların hidâyetini arttırıp kalplerine sebat verip, onları uyutup, onları sağa-sola evirip çevirip, sonra onları, kendisinde apaçık hikmetler bulunacak bir biçimde dirilttiğimiz gibi, aynı şekilde insanları da onlara muttali kıldık. Yani, başkalarını onların hallerinden haberdar ettik." Arapçada, "onu öğrendim" manasında "عَثَرْتُ عَلَى كَذَا" denilir. Âlimler, bunun şu anlama geldiğini söylemişlerdir: Bir şeyden gafil olup, sonra da ona tökezlerse, ona bakar ve onu öğrenmiş olur. Böylece tökezlemek **(el-ısâr)** da, bu bilmenin ve anlamanın sebebi olur. Bundan dolayı, sebebin ismi müsebbebe (neticeye) verilmiştir.

Halkın Onları Nasıl Öğrendiği

Âlimler, insanların **Ashâb-ı Kehf hadisesi**ni, öğrenmelerine sebep olan şey hakkında değişik iki görüş ileri sürmüşlerdir:

1) Onların saçları ve tırnakları, alışılmışa aykırı olarak, çok fazla uzamıştı. Derileri ile yüzlerinde de, onların ömürlerinin alışılmıştan çok uzun olduğuna delâlet eden acayip izler ve alametler bulunuyordu.

2) "Bu adam, yiyecek almak için çarşıya gidip de, yiyeceğin parasını kesmek üzere dirhemleri çıkarınca, yiyeceği satan adam, "Bu paralar bu gün kullanılmamaktadır; bunlar, bundan çok uzun zaman önce, asırlarca evvel kullanılıyordu. "Sen belki de bir hazine buldun" dedi. Bunun üzerine insanlar, o şahsın hakkında ihtilâfa düştüler ve onu, beldelerinin kralının yanına götürdüler. Kral ona, "Bu paraları nereden buldun?" dedi. O da, "Dün bununla bir miktar hurma aldım. Sonra ben ve arkadaşlarım, kral **Dikyanus**'tan firar edip kaçtık" diye cevap verdi. Böylece o kral, o adamın bir hazine bulmadığını ve Allah'ın onu ölümünden sonra dirilttiğini anladı."

Haşrin Vukuuna Örnek

Sonra Cenâb-ı Hak "لِيَعْلَمُوا اَنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ" buyurmuştur. Yani, "Biz, bu kimseleri, onların hallerine ancak Allah'ın, ba's, haşr ve neşr ile ilgili vaadinin hak ve gerçek olduğunu anlasınlar diye muttali kıldık." Rivayet olunduğuna göre o zamanın kralı, ba'sı inkar eden kimselerden idi. Fakat, kâfir olmakla beraber, insaflı bir kimse idi. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu gençlerin durumunu, o kral için bir delil yapmıştı. Yine denildiğine göre, belki o zamandaki görüşler çeşitli idi. Bazıları: "Ceset ve ruh beraberce diriltilecektir" derken, diğer bazıları, "Ruh diriltilecektir. Cesede gelince, toprak onu yiyip bitirecektir" diyordu. Sonra bu kral, bu meselede, hak ve doğru olanın ne olduğuna kendisiyle istidlâlde bulunacağı bir mu'cizeyi kendisine göstermesi için Allah'a duâ ve niyazda bulundu. Allahu Teâlâ da onu, Ashab-ı Kehf'in durumuna muttali kıldı. Böylece o kral onların hadisesini, cesetlerin de dirileceğine dair bir delil olarak kabul etti. Çünkü onların bu uzun uykudan sonra uyanmaları, ölüp de, sonra da diriltilen kimsenin haline benziyordu.

Âyetteki إِذْ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ *"O sırada insanlar, onların durumunu aralarında tartışıyorlardı"* ifadesi, "**e'sernâ**" fiiline bağlıdır. Yani, "Onlar aralarında niza ettikleri zaman, biz halkı onlara muttaki kaldık" demektir.

Ahalinin Tartıştığı Konu

Âlimler, buradaki tartışma ile kastedilen şey hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere denilmiştir ki:

1) Onlar, yeniden dirilmenin doğru olup olmadığı hususunda münakaşa ediyorlardı. Bunun gerçek olduğunu söyleyenler, bunun doğruluğuna bu hadiseyi delil getiriyorlardı ve: "Allahu Teâlâ onların bedenlerini üç yüz dokuz sene muhafaza etmeye muktedir olduğu gibi, ölümlerinden sonra cesetleri diriltmeye da kadirdir" diyorlardı.

2) Denildiğine göre, o kral ve kavmi, **Ashâb-ı Kehf**'i görüp, hallerine vâkıf olunca, Ashâb-ı Kehf, mağaralarına geri döndüler ve Allah o zaman, onların canını aldı. İşte bu noktada o insanlar ihtilaf etmişler, bazıları, onların yine önceki gibi uyuduklarını; bazıları ise aksine artık öldüklerini söylemişlerdir.

3) Bazıları "evlâ olan, onların yanına hiç kimsenin girmemesi ve hallerini görmemesi için, mağaranın kapısını kapatmaktır" derken, bazıları da "evlâ olan, mağaranın kapısına bir mescid yapılmasıdır" demişlerdir. "Bu görüş, o zamanki bu insanların Allah'a inandıklarına, ibadet ve namazı kabul ettiklerine delâlet eder.

4) Kâfirler, "Onlar bizim dinimiz üzerinde idiler. Dolayısıyla onların üzerine bir bina yapalım" derken; onlardan mü'min olanlar, "Onlar bizim dinimiz üzere idiler, binâenaleyh biz de bir mescid yapalım" dediler.

5) Onlar, **Ashâb-ı Kehf**'in ne kadar uyudukları hususunda münakaşa ettiler.

6) Ahali onların sayıları ve isimleri hususunda münakaşa etmişlerdi.

Cenâb-ı Hak sonra, رَبُّهُمْ اَعْلَمُ بِهِمْ *"Rableri onları daha iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu cümle, o çekişenlerin sözlerindendir. Buna göre sanki onlar, **Ashâb-ı Kehf**'in durumunu müzakere edip, isimleri, halleri ve ne kadar uyudukları hususunda karşılıklı fikirler ileri sürüp, işin hakikatine ulaşamayınca, bunu elde edemeyince *"Rableri onları daha iyi bilendir"* demişlerdir.

2) Bu cümle, Cenâb-ı Hakk'a âit olup, bunu, münakaşa eden o kimseleri **Ashâb-ı Kehf** hususunda bilgisizce ileri geri konuşmaktan alıkoymak için söylemiştir.

Allahu Teâlâ sonra, قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلٰى اَمْرِهِمْ *"Onların işlerine gâlib olanlar ise şöyle demişlerdir..."* buyurmuştur. Bununla o Müslüman kralın kastedildiği söylendiği gibi, bunu söyleyenlerin **Ashab-ı Kehf**'in sahipleri (akrabaları) olduğu da söylenmiştir. Yine bu sözü, o beldenin ileri gelenlerinin

söylediği de ileri sürülmüştür. (Bunlar demişlerdir ki:) لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا *"Mutlaka yanlarında bir mescid edineceğiz"* yani, "Orada ibadet edeceğiz ve bu mescid sayesinde **Ashab-ı Kehf**'in eserlerini yaşatacağız.

Ashab-ı Kehf'in Sayısı

Cenâb-ı Hak sonra, سَيَقُولُونَ ثَلٰثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ *"Diyecekler ki: "(Sayıları) üçtür, dördüncüleri köpekleridir"* buyurmuştur. Buradaki *"diyecekler"* fiilinin faili, o çekişenlerdir. Rivayet olunduğuna göre **Necrânlı** olan Hıristiyan heyetin seyyidi (veziri), âkibi (emiri) ve diğer adamları, Hz. Peygamber (s.a.s)'ın yanında iken, söz dönüp dolaşıp **Ashab-ı Kehf** meselesine geldi. Bunun üzerine **Seyyid,** "Onlar **Ya'kûbi** (mezhebinden) olup, üç kişi idiler, dördüncüleri köpekleri idi" dedi. **Âkib** (reis) olan ise, "Onlar **Nastûrî** (mezhebinde) olup, beş kişi idiler ve altıncıları köpekleri idi" dedi. Müslümanlar da, "Onlar yedi kişi olup, sekizincisi köpekleri idi" dediler. Müfessirlerin ekserisi, doğru sayının, bu sonuncusu olduğunu söylemişlerdir. Bunun böyle olduğunun delilleri şunlardır:

Yedi Kişi Olduklarının Delilleri

1) Âyetteki "وَثَامِنُهُمْ" ifâdesinin vâv'ı, mârife kelimenin hali olarak gelen cümlenin başına dâhil olduğu gibi, nekirenin sıfatı olarak gelen cümlenin de başına dâhil olan vâv'dır. Bu, Mesela senin, جَاءَنِي رَجُلٌ وَمَعَهُ آخَرُ "Bana, beraberinde bir başkası olan bir adam geldi" ve مَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَفِي يَدِهِ سَيْفٌ "Zeyd'e, elinde kılıç olduğu halde uğradım" demen gibidir. Hak Teâlâ'nın, "وَمَا اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ" (Hicr, 4) âyeti de bu şekildedir. Bunun faydası ise, bu sıfatın o mevsûfa âit olduğunu iyice belirtmek ve onun bu sıfatla muttasıf oluşunun sabit ve kesin bir şey olduğunu anlatmaktadır. Binâenaleyh bu "vâv", Ashab-ı Kehf'in yedi kişi olduklarını, sekizincisinin de köpekleri olduğunu söyleyenlerin sözlerinin doğruluğuna ve bu sözü bilerek, itminân ile söylediklerine delâlet eder.

2) Bu görüşte olanlar şöyle dediler: Allahu Teâlâ bu ifadede, fazladan bir harf zikretmiştir ki, bu da "vâv"dır. Binâenaleyh bu lafzı, manasız saymaktan korumak için, bunun ifâde ettiği fazladan bir mana bulunmuş olması gerekir. Bu ilave manayı kabul eden herkes, bununla bu görüşün doğru ve gerçek oluşunun kastedildiğini söylemişlerdir.

3) Allahu Teâlâ, ilk iki görüşün peşinden, *"Bunlar gayba taş atmaktır"* (yani rastgele konuşmaktır) buyurmuştur. Bir vasfı, bir şeye vermek, (bu sıfat bakımından) durumun, diğer şeylerde bunun aksine olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh bâtıl bir zan ile söylenmiş olma özelliğinin ilk iki görüşte olması, üçüncü görüşün ise bu özellikte, onların aksi olması gerekir.

4) Allahu Teâlâ onların, *"Yedidir, sekizincileri de köpekleridir"* dediklerini naklettikten sonra, *"De ki: Rabbim onların sayısını daha iyi bilendir. Onları*

ancak insanların pek azı bilebilir" buyurmuştur. Binâenaleyh ilk iki görüşün peşinden, *"Bunlar gayba taş atmaktır"* ifadesi getirilirken, üçüncüsünün peşinden, *"De ki: Rabbim onların sayısını daha iyi bilendir. Onları ancak insanların pek azı bilebilir"* ifadesinin getirilmesi, bu üçüncü görüşün, kuvvetli ve doğru olma açısından ilk ikisinden ayrı olduğuna delâlet eder.

5) Allahu Teâlâ, *"Onları ancak insanların pek azı bilebilir"* buyurmuştur. Bu ifade, **Ashab-ı Kehf**'in sayısını ancak bu az kimsenin bilebileceğini göstermektedir. Müslümanlardan bu konuda söz söyleyen herkes onların yedi kişi olduklarını, sekizincilerinin de köpekleri olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh âyette bahsedilen "pek az" ifadesi ile, bunu söyleyen Müslümanların kastedilmiş olması gerekir. **Hz. Ali** (r.a.): "Onlar yedi kişiydiler. İsimleri şöyle idi: **Yemlihâ, Mekselinâ, Meslesînâ** -ki bu üçü kralın sağ tarafında olanlardı. Kralın solunda olanlar ise,- **Mernos, Debernos** ve **Sadenos** idi. Kral mühim işlerde bu altı kişi ile istişâre ederdi. Yedincileri ise, bunlar krallarından kaçtıklarında kendilerine katılan o çobandı. Köpeklerinin adı ise **Kıtmîr** idi" demiştir. **İbn Abbas** (r.a.): "Ben bu pek az kimselerdenim. Onların sayıları yedidir, sekizincileri de köpekleridir" demiştir.

6) Allahu Teâlâ, *"Yedidir, sekizincileri de köpekleridir" diyecekler. De ki: "Rabbim onların sayısını daha iyi bilendir. Onları ancak insanların pek azı bilebilir"* buyurmuştur. (Kur'an üslûbunda) genel olarak görülen şekil şudur: Cenâb-ı Hak görüşleri nakledince, mesele ile ilgili hak ve bâtıl ne varsa bütün görüşleri nakleder. Çünkü Allahu Teâlâ'nın bâtıl görüşleri anlatıp, hak olanı anlatmaması uzak bir ihtimaldir. Binâenaleyh bu hususta hak ve bâtıl görüşlerin hepsinin, bu üç görüşten ibaret olduğu sabit olmuş olur. Ama Cenâb-ı Hak, ilk ikisini zikrettikten sonra, onları *"Gayba taş atmak"* diye tavsif etmiştir. Binâenaleyh hak olanın, üçüncü görüş olması gerekir.

7) Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e hitaben *"O halde bunlar hakkında delilin açık olması dışında münakaşaya girişme. Bunlara dâir onların hiçbirinden bilgi isteme"* buyurmuş ve böylece onu, onlarla (Ehl-i kitab ile) münazara etmekten ve onlardan fetva sormaktan nehyetmiştir. Bu, ancak Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'e hâdisenin hükmünü (aslını) bildirmesi halinde mümkün olur. Hem sonra Allahu Teâlâ, *"Onları ancak insanların pek azı bilebilir"* buyurmuştur. Binâenaleyh bunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in değil de, başka bir insanın bilebilmesi uzak bir ihtimaldir. Bu sebeple, **Ashab-ı Kehf**'in gerçek bilgisinin Hz. Peygamber (s.a.s)'e verildiğini anlıyoruz. Açık olan odur ki, bu bilgi ancak vahiy ile gerçekleşmiştir. Çünkü vahiy dışında kalan şeyde asıl olan yokluktur ve işin de böyle olmasıdır. Binâenaleyh doğrusu, *"(Onlar) yedidir, sekizincileri de köpekleridir"* şeklindeki görüştür. Bil

ki bu izahların bir kısmı bir kısmına nazaran daha zayıf ise de, hepsi birbirini destekleyince, bu konudaki delil tam ve mükemmel olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

Âyetle İlgili Diğer Bazı Hususlar

Âyetle ilgili birkaç bahis daha bulunmaktadır:

Birinci bahis: Âyetin takdiri, *"Diyecekler ki: "Onlar üçtür"* şeklindedir. "Onlar" kelimesi mahzuftur. Sözden anlaşıldığı için mübtedâ olan "**hüm**" (onlar) kelimesi hazfedilmiştir.

İkinci bahis: İlk fiil, istikbal sîgasıyla "سَيَقُولُونَ" (diyecekler) şeklinde gelmiştir. Bunun sebebi atıf harfinin, son iki görüşün, birincisine dahil olmasını gerektirmiş olmasıdır.

Üçüncü bahis: "**Recm**", atmak demektir. "**Gayb**" ise, insanın göremediği bilemediği şeydir. Binâenaleyh âyetteki "**Recmen bi-l'gayb**" deyimi, "bilemediği, göremediği şeyi (bilir gibi) ortaya atmaktır." Nitekim Arapçada "Düşünmeden konuşuyor manasında, فُلَانٌ يَرْمِي بِالْكَلَامِ رَمْيًا "Falanca atıyor" denilir.

Dördüncü bahis: Âlimler, "**ve sâminühüm**"deki vâv'ın, ifade ettiği mana hususunda şu değişik izahları yapmışlardır:

1) Daha evvel de bahsettiğimiz gibi, bu vâv, bu üçüncü sözün, diğerlerinden daha evlâ olduğunu gösterir.

2) Araplara göre "yedi", sayının çok olduğunu ifade etmede kullanılan temel rakamdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer onlar için 70 defa istiğfâr etsen bile, Cenâb-ı Hak (o münafıkları) kesinlikle bağışlamayacak."* (Tevbe, 80), buyurmuştur. Durum böyle olup Araplar sekize varınca, daha sonra söyleyecekleri cümlenin müste'nef bir cümle olduğuna delâlet eden bir lafzı getirerek, mesela "**ve semâniye**" (ve sekiz) derler. İşte âyetteki bu ifade, o tarz üzere gelmiştir. Şu benzer üç âyet de buna delâlet etmektedir "وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ" (Tevbe, 112) Çünkü âyet ortasındaki bu ifade, kendisinden önce sayılan sıfatların sekizincisidir. (Bundan dolayı başına vâv gelmiştir.) Yine Cenâb-ı Hak, "حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا" (Zümer, 73) buyurmuş, çünkü cennetin kapıları sekiz, cehenneminkiler ise yedidir. Yine "ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا" (Tahrim, 5) buyurulmuştur. Buradaki "ebkâr", kendinden önce sayılan şeylerin sekizincisidir. Âlimler bu vâv'a, "vâvu's-semâniye" adını vermişlerdir. Buna niçin bu adın verildiğini anlattık. **Kaffal** şöyle der: Bu, tutarlı bir izah değildir. Hak Teâla'nın, "هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ" (Haşr, 23) âyeti, bunun aksine bir delildir. Cenâb-ı Hak bu âyette, sekizinci olarak zikrettiği sıfatın başında vâv getirmemiştir.

Allahu Teâlâ sonra, *"De ki: "Rabbim onların sayısını daha iyi bilendir. Onları ancak insanların pek azı bilebilir"* buyurmuştur. Doğru olan da budur.

Çünkü kâinatta meydana gelen, meydana gelmiş, gelecek bütün hadiselerin detaylı bilgisi ancak Allah katında ve ancak Allah'ın haber verdiği kimselerde bulunur. **İbn Abbas:** "Ben, o "pek az" kimselerdenim" demiştir. **Kâdî, İbn Abbas** (r.a)'ın bu sözü hususunda şöyle demiştir: "Eğer o, bunu Hz. Peygamber'in açıklaması ile öğrenmiş ise doğrudur. Ama yok bu hususta "vâv" harfine tutunuyorsa, bu zayıftır. Ama şöyle denebilir: "Delil getirilen o yedi izah, her ne kadar kesinlik ifade etmezsede yine de zann-ı gâlib ifade eder."

Bil ki Allahu Teâlâ bu hadiseyi zikrettikten sonra, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu hususta çekişmemekten ve fetva sormaktan nehyeden iki ifadeye yer vermiştir. Onu, çekişmekten فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا *"O halde bunlar hakkında delilin açık olması dışında münakaşaya girişme"* buyurarak nehyetmiştir. "**Mirâen Zâhiren**" ifadesi ile, Hz. Peygamber'in, bu sayının ne kadar olduğu hususunda onları yalanlamaması, aksine bunu belirlemek için delil yoktur. Binâenaleyh bu hususta konuşmamak ve kesin hüküm vermemek gerekir demesi kastedilmiştir. Bunun bir benzeri de, *"Ehl-i kitab ile en güzel bir şekilde mücâdele et"* (Ankebût, 46) âyetidir. Hz. Peygamber, onlara fetva sormaktan da, وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا *Bunlara dair, onların hiçbirinden bilgi isteme"* ifadesi ile nehyetmiştir. Çünkü (Ehl-i kitabın) bu konuda kesin bir bilgilerinin bulunmadığı sabit olunca, onlara görüş sormaktan men etmek gerekir.

Bil ki "Kıyas"ı kabul etmeyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Gayba taş atmaktır"* buyurup, bu ifadeyi "zan" yerine kullanarak, sanki "**zannen bi'l-gayb**" (gayb hakkında zan yürüterek) demek istemiştir. Çünkü Araplar "zan" yerine رَجَمَ بِالظَّنِّ (zannına göre atıyor) deyimini genellikle kullanırlar. Hatta "**recm**" ile "**zan**" arasında onlara göre bir fark yoktur. Şâirin şu sözüne baksana! وَمَا هُوَ عَنْهَا بِالْحَدِيثِ الْمُرَجَّمِ "Ondan, ne idiği belirsiz, vehme göre söylenmiş söz çıkmaz." Burada "**müreccem**", maznûn (zanna göre söylenen) manasınadır. Kelime ile ilgili bu izahı **Keşşaf sahibi** de yapmıştır. Binâenaleyh bu, zanna göre söz söylemenin, Allah katında kınanan bir şey olduğuna delâlet eder. Hem sonra Allahu Teâlâ bu yolu kınayınca, zannına göre konuşan kimselerden fetva sorma hususunu da bu kınamaya dahil etmiştir. Binâenaleyh bu, zanna göre verilen fetvanın Allah katında câiz olmayacağına delâlet etmektedir."

Kıyası (delil olarak) kabul edenlerin, buna karşı cevabını daha önce defalarca zikrettik.

KEHF SÛRESİ'NİN DEVAMI 14. CİLTTEDİR

İÇİNDEKİLER

Hicr 36-41. Âyetlerin Tefsiri **5**
Şeytanın Mühlet İstemesi 5
Şeytanın Ölümü 6
Şeytan İnsanları Azdırmaya Ahdediyor 7
Şeytana Vesvese İmkânı Neden Verildi? 9
Allah'ın İblisi Saptırması 10
Vesvese Halislere Zarar Vermez 11
Hicr 42-44. Âyetlerin Tefsiri **13**
Şeytan'ın İnsan Üzerinde Nüfuzu Yoktur 14
Cehennemin Yedi Kapısı 15
Hicr 45-48. Âyetlerin Tefsiri **16**
Cennetlerin Sayısı 17
Cennetliklerin Birbiri ile Sohbetleri 19
Hicr 49-50. Âyetlerin Tefsiri **21**
Allah Günahkârları da Kulluğuna Kabul Eder 21
Hicr 51-56. Âyetlerin Tefsiri **23**
Hz. İbrahim (a.s.)'in Misafirleri 23
Meleklerin Hz. İbrahim'i Teskin Edip, Bir Oğul Müjdelemeleri 25
Rahmetten Sadece Sapkınlar Ümit Keser 27
Hicr 57-60. Âyetlerin Tefsiri **28**
Meleklerin Asıl Maksatlarını Sonra Söylemeleri 29
Hz. Lût'un Ailesinin Azaptan Korunması 30
Hz. Lût'un Karısının Helâk Olanlardan Olması 31
Hicr 61-64. Âyetlerin Tefsiri **32**
Hz. Lût'un Tanımadığı Ziyaretçilerden Kuşkulanması 32
Hicr 65-66. Âyetlerin Tefsiri **33**
Hicr 67-77. Âyetlerin Tefsiri **35**
Allah'ın, Peygamberin Ömrüne Kasem Etmesi 36
EYKE MENSUPLARI 39
Hicr 78-79. Âyetlerin Tefsiri **39**
ASHAB-I HİCR 40
Hicr 80-84. Âyetlerin Tefsiri **40**
Mu'cize Deve 40
Hicr 85-86. Âyetlerin Tefsiri **41**
Kâinat Boşuna Yaratılmadı 41
ALLAH'IN HZ. PEYGAMBER (S.A.S) ÜZERİNDEKİ NİMETLERİ 43
Hicr 87-88. Âyetlerin Tefsiri **43**
es-Seb'ul-Mesânî 43
Hicr 89-91. Âyetlerin Tefsiri **51**
Peygamber'in Uyarıcı Vasfı 51
Hicr 92-96. Âyetlerin Tefsiri **55**
Açıkça Tebliğ Emri 56
Din ile Alay Edenlerin Cezası 57
Hicr 97-99. Âyetlerin Tefsiri **58**
Tesbih, Hamd, Secde Emri 58

NAHL SÛRESİ

Nahl 1-2. Âyetlerin Tefsiri **63**
Va'dedilen Cezanın Gecikmesinin Kâfirler Üzerinde Etkisi 63
Rûh'un Tefsiri Hakkında 66
Cebrail ile Birlikte Meleklerin İnmesi 67
İnsanın Ruhanî Kemali 69
Nahl 3. Âyetin Tefsiri **70**
Kâinat Gerçek Bir Gaye ile Yaratılmıştır 70
Kur'ân'ın Ulûhiyyet Delilleri 70
Nahl 4. Âyetin Tefsiri **73**
Bir Damladan Yaratılan İnsan 73
Ruhî Hallerin Yaratıcıyı Tanıtması 75
Nahl 5-7. Âyetlerin Tefsiri **76**
Hayvanların Önemi 76
Nahl 8. Âyetin Tefsiri **81**
At Etinin Haramlığı 82
Nahl 9. Âyetin Tefsiri **84**
Doğru Yolu Göstermek Allah'a Aittir 84
BİTKİLER ÂLEMİNDEKİ TEVHİT DELİLLERİ 86
Nahl 10-11. Âyetlerin Tefsiri **86**
Yağmurun Mahiyeti 87
Hayvanî ve Nebatî Gıdalar 89
Tohumdan Bitkinin Çıkması 90
BÜTÜN KÂİNATIN İNSANA HİZMETİ 91
Nahl 12-13. Âyetlerin Tefsiri **91**
Hareketi İlk Başlatan Allah'tır 91
Nahl 14. Âyetin Tefsiri **96**
Denizin Âmâde Kılınması 96
Nahl 15-16. Âyetlerin Tefsiri **99**
Dağların Yere Çakılması 100
Kılavuz Yıldızlar 104
Nahl 17-21. Âyetlerin Tefsiri **105**
Yaratmayan Tanrı Olamaz 106
Kulların Fiillerinin Yaratılması 107
Nimetler Sayılamaz 109
Tanrı Olan Ölmez 112
Nahl 22-23. Âyetlerin Tefsiri **113**
KUR'ÂN ALEYHİNDE İDDİALARA CEVAPLAR 114
Nahl 24-25. Âyetlerin Tefsiri **114**
Nahl 26-29. Âyetlerin Tefsiri **117**
Dine Karşı Çıkanların Sonu 117
MÜTTAKÎLERİN MÜKÂFATI 122
Nahl 30-32. Âyetlerin Tefsiri **122**
Nahl 33-34. Âyetlerin Tefsiri **128**
Uyarılan Kâfirlerin Akıbeti 128
Nahl 35-37. Âyetlerin Tefsiri **129**
Kâfirlerin Kader İnancını İstismarları 130
Nahl 38-40. Âyetlerin Tefsiri **135**
Ölümden Sonra Diriliş 135
Nahl 41-42. Âyetlerin Tefsiri **141**

Hicret Edenlerin Mükâfatı 141
Nahl 43-47. Âyetlerin Tefsiri 143
İnsan Peygamber Olmaz İddiası 144
Kıyasın Hüccetliği 146
Kur'ân'ı Hz. Peygamber Açıklar 148
Nahl 48-50. Âyetlerin Tefsiri 151
Her Şey Allah'a Boyun Eğer 152
Secde Çeşitleri 157
Meleklerin Sıfatları 159
Allah Cihetten Münezzehtir 160
Melâikenin Efdaliyyeti 161
Nahl 51-55. Âyetlerin Tefsiri 163
Nimetler Allah'tandır 168
İmanı Yaratan Allah'tır 169
Felaketten Kurtulanın Rabbini Unutması 170
Nahl 56-60. Âyetlerin Tefsiri 172
Putlara Ayrılan Pay 172
Kızları Allah'a, Erkekleri Kendilerine Yakıştırmaları 175
Kızları Gömme Adeti 178
Nahl 61-64. Âyetlerin Tefsiri 180
Allah Zulümden Münezzehtir 181
İhtirasları Gemlemenin Lüzumu 183
Belirlenen Vâde 185
ALLAH'IN KUDRETİNİN DELİLLERİ 190
Nahl 65-67. Âyetlerin Tefsiri 190
Hayvana Süt Yaptıran Kudret 192
Sütün Oluşması 193
Hurma ve Üzümden Yapılan İçki 198
Seker'in Manası ve Nimet Oluşunun İzahı 198
Nebîz'in Hükmü 199
Nahl 68-69. Âyetlerin Tefsiri 200
Bal Arısına Yapılan İlham 200
Vahyin Çeşitli Manaları 201
Arı Çeşitleri 202
Balın Yapılışı 202
Balın Bazı Özellikleri 204
Baldaki Şifa Mutlak Değildir 205
HAYAT MERHALELERİ 206
Nahl 70. Âyetin Tefsiri 206
Ömrün En Sefil Şekli 211
Mü'min ve Erzel-i Ömür 211
Haşrin İspatı 212
GEÇİM VESİLELERİNDE FARKLILIK 213
Nahl 71. Âyetin Tefsiri 213
Rızık Zekâya Göre Değildir 213
Rezzak Yalnız Allah'tır 214
AİLE YUVASI 217
Nahl 72. Âyetin Tefsiri 218
Nahl 73-74. Âyetlerin Tefsiri 219
Putların Güçsüzlüğü 219

Nahl 75. Âyetin Tefsiri **221**
Nahl 76. Âyetin Tefsiri **225**
İLAHİ KUDRETİN TEZAHÜRLERİ 228
Nahl 77-79. Âyetlerin Tefsiri **228**
İnsanın Bilgisiz Olarak Dünyaya Gelmesi 230
Zarurî ve Kesbî Bilgiler 230
Kuşların Uçmasındaki İbret 233
Nahl 80. Âyetin Tefsiri **234**
Mesken Nimeti 234
Nahl 81-83. Âyetlerin Tefsiri **236**
Barınak ve Korunaklar 236
Giyecek Nimeti 237
Nahl 84-85. Âyetlerin Tefsiri **240**
Pişmanlığın Fayda Vermeyeceği Gün 241
Nahl 86-87. Âyetlerin Tefsiri **242**
Sahte Tanrıların Fayda Vermeyişleri 242
Putların Müşrikleri Tekzip Etmeleri 243
Nahl 88. Âyetin Tefsiri **244**
Saptıranların Akıbeti 244
Nahl 89. Âyetin Tefsiri **246**
Peygamber'in Ümmeti Hakkında Şahitliği 246
Her Şeyi Açıklayan Kitap 247
Kur'ân'ın Delâlet Yolu ile Her Şeyi İhtiva Etmesi 247
EMİR VE YASAKLARI TOPLAYAN ÂYET 248
Nahl 90. Âyetin Tefsiri **248**
Adl ve İhsan 250
Fahşâ, Münker ve Bağy 251
Gök ve Yer Adaletle Kaimdir 254
VERİLEN SÖZDE DURMANIN ÖNEMİ 258
Nahl 91-92. Âyetlerin Tefsiri **258**
Allah'ın Ahdi Ne Demektir? 259
Yeminin Hükmü 259
Nahl 93. Âyetin Tefsiri **264**
Allah Dileseydi Tek Ümmet Yaratırdı 264
Nahl 94-97. Âyetlerin Tefsiri **265**
Dinden Sapanların Kötü Akıbeti 265
Dünya Menfaati Çok da Olsa Azdır 266
Tükenmeyen Nimet Allah Katındadır 266
Mü'minin Dünya Mutluluğu 269
Nahl 98-100. Âyetlerin Tefsiri **271**
Şeytanın Vesvese Vermesi 271
Şeytanın Nüfuzu Meselesi 273
Nahl 101-102. Âyetlerin Tefsiri **274**
Tebdil (Nesh) Hakkında 274
Sünnetin Âyeti Neshi 276
İNKÂRCILARIN BAZI İDDİALARI 276
Nahl 103-105. Âyetlerin Tefsiri **276**
Münkirlerin Yalancılığı 279
İMANIN EHEMMİYETİ 281
Nahl 106-109. Âyetlerin Tefsiri **281**

İmandan Sonra Kâfirlik ... 282
Dinden Dönmeye Zorlananın Hükmü ... 283
İkrah'ın Çeşitleri ... 286
Gafillerin Hüsranı ... 289
Nahl 110-111. Âyetlerin Tefsiri ... 290
İmanda Sebatın Mükâfatı ... 290
İşkenceden Sonra Hicret ... 291
İnsanın Kendi Derdine Düşmesi ... 292
Nahl 112. Âyetin Tefsiri ... 293
Nankör Beldenin Sonu ... 293
Nahl 113-114. Âyetlerin Tefsiri ... 297
Helal Gıda Emri ... 297
Nahl 115. Âyetin Tefsiri ... 298
Haram Yiyecekler ... 298
Nahl 116-117. Âyetlerin Tefsiri ... 299
Allah Adına Yalan Uydurma ... 300
Nahl 118. Âyetin Tefsiri ... 302
Yahûdîlere Haram Kılınan Yiyecekler ... 302
Nahl 119. Âyetin Tefsiri ... 302
HZ. İBRAHİM'İN YOLU ... 304
Nahl 120-123. Âyetlerin Tefsiri ... 304
Hz. İbrahim'in Başlıca Sıfatları ... 304
Hz. İbrahim'e Tabi Olma Emri ... 307
ALLAH'A AİT GÜN ... 308
Nahl 124. Âyetin Tefsiri ... 308
Yahûdîlerin Cuma Yerine Cumartesini İstemeleri ... 309
Cumanın Efdal Olmasının Sebebi ... 309
TEBLİĞİN EN GÜZELİ ... 310
Nahl 125. Âyetin Tefsiri ... 310
İspat ve İkna Yolları ... 311
İlim Ehlinin Nevileri ... 312
CEZALANDIRMA ŞEKİLLERİ ... 313
Nahl 126-128. Âyetlerin Tefsiri ... 313
Adaletin Mertebeleri ... 315

İSRA SÛRESİ

İsrâ Mu'cizesi ... 321
İsrâ 1. Âyetin Tefsiri ... 321
Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed'in Miracları ... 323
Miracın Keyfiyeti ... 324
Mirâc'ın Vukûu ... 329
Mirâc'ın Ruhanî Olduğu Görüşü ... 329
İsrâ 2-3. Âyetlerin Tefsiri ... 333
Hz. Musa ve Hz. Nuh'a Verilen Nimetler ... 333
Tek Vekîl Allah Olmalıdır ... 333
Hz. Nûh'un Şükrü ... 335
İsrâ 4-6. Âyetlerin Tefsiri ... 336
İsrailoğullarının Çıkaracağı Fesat ... 336
Yahûdîlere Musallat Edilenler ... 337
İsrâ 7-8. Âyetlerin Tefsiri ... 340

İsrâ 9-10. Âyetlerin Tefsiri **345**
Doğruyu Gösteren Kur'ân'dır 345
Yahûdîler ve Âhiret İnancı 347
İsrâ 11. Âyetin Tefsiri **347**
İnsan Bazen Kötü Olanı İster 347
GÜNEŞ VE AYIN FAYDALARI 350
İsrâ 12. Âyetin Tefsiri **350**
Gece ve Gündüz de İki Âyettir 350
Gece Âyetinin Silinmesi 351
Vaktin Hesaplanması 353
GÖRÜNTÜSÜ ALINAN İŞLERİMİZ 354
İsrâ 13-14. Âyetlerin Tefsiri **354**
Âhiretteki Amel Kitabı 357
Âhirette Herkes Kendi Hesabını Yapabilir 358
Tecrübe ile Ruhun Meleke Kazanması 359
İsrâ 15. Âyetin Tefsiri **361**
Müşrik Çocuklarının Necatı 362
Kimse Kimsenin Cezasını Çekmez 362
Muhtaç Akrabalar ve Miras 363
Şeriatsiz Suç Olmaz 363
İsrâ 16-17. Âyetlerin Tefsiri **365**
Diyarların Yıkılış Sebebi 365
Azgınların Fıskı Yaymaları 367
Hz. Nuh'tan Beri İmha Edilen Nesiller 371
İsrâ 18-21. Âyetlerin Tefsiri **372**
Dünya ve Âhiret Mertebeleri 377
İsrâ 22. Âyetin Tefsiri **378**
Şirkin Cezası 378
İsrâ 23-25. Âyetlerin Tefsiri **381**
En Önemli Görevler 381
Allah'ı Bir Tanıma 382
Ana-Baba Hakkı 383
Ebeveynin Evlat Üzerindeki Hakkı 383
Ebeveyne İhsan Emri 386
AKRABA VE MUHTAÇLARIN HUKUKU 396
İsrâ 26-28. Âyetlerin Tefsiri **396**
İsraf Haramdır 398
İsrâ 29-30. Âyetlerin Tefsiri **400**
İsrâ 31. Âyetin Tefsiri **402**
Fakirlik Endişesiyle Evlatlarınızı Öldürmeyin 402
İsrâ 32. Âyetin Tefsiri **404**
Zina Kötü Yoldur 404
İsrâ 33. Âyetin Tefsiri **408**
Canın Dokunulmazlığı 408
Maktûlûn Velisinin Yetkisi 412
Kısasta İsraf Yasağı 414
Maktûl Hakkında Telafi 415
İsrâ 34. Âyetin Tefsiri **416**
Yetim Malını Koruyun 416
İsrâ 35. Âyetin Tefsiri **419**

Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutunuz 419
İsrâ 36. Âyetin Tefsiri 421
İlme Dayanmanın Önemi 421
Zan ile Amel Edilen Yerler 423
Kıyas ile Zan İlişkisi 424
İsrâ 37-38. Âyetlerin Tefsiri 427
Mağrur Bir Şekilde Yürüme 427
İsrâ 39-40. Âyetlerin Tefsiri 431
Bu Bölümdeki Yirmi Beş Mükellefiyet 431
İsrâ 41-44. Âyetlerin Tefsiri 435
Kâfirlerin Kur'ân'dan Kaçmaları 537
Allah'ın Yüceliği 438
Her Şey Allah'ı Tesbih Eder 439
İsrâ 45-48. Âyetlerin Tefsiri 442
İman Etmeye Maniler 442
Kur'ân'la Kâfirler Arasındaki Perde 443
Kâfirlerin Hz. Peygamber'e Büyülenmiş Demeleri 447
İsrâ 49-52. Âyetlerin Tefsiri 448
Haşre İnanmayanlara Cevap 448
Zerrelerin Birleştirilip Diriltilmesi 450
İlkin Yaratan Diriltecektir 452
İsrâ 53-55. Âyetlerin Tefsiri 455
Nazik İfade Kullanmanın Önemi 455
İsrâ 56-57. Âyetlerin Tefsiri 459
Batıl Tanrıların Acizliği 459
Batıl Tanrıların Allah'a Vesile Araması 561
İsrâ 58. Âyetin Tefsiri 463
Azgın Diyarların Cezası 463
İsrâ 59-60. Âyetlerin Tefsiri 463
Mu'cize Göstermenin Hikmeti 463
Semud'un Mu'cize Deveye Zulmetmesi 465
Mirac Gecesinin İmtihan Olması 468
Mel'ûn Ağaç 469
Kur'ân'da Bu Ağaç Lânetli midir? 469
Mu'cizeden İstifade Edemeyen Kâfirler 471
İsrâ 61-63. Âyetlerin Tefsiri 471
Melekler Adem'e Secde Ettiği Halde İblis Etmedi 471
Şeytanın Mühlet İstemesi 474
Allah'ın Şeytanı Kovması 476
İsrâ 64-65. Âyetlerin Tefsiri 477
Şeytanın İnsanları Aldatması 477
Şeytanın Aldatma Yolları 480
Halis Kullara Şeytan Tesir Edemez 482
İnsanın Allah'ın Himayesine İhtiyacı 483
Allah'ın Tehdidi Şeytanı Niçin Yola Getirmedi? 483
Şeytana Neden Mühlet Verildi? 483
RABBİNİZİN NİMETLERİ 484
İsrâ 66-69. Âyetlerin Tefsiri 484
Gemideki Nimet Cihetleri 485
Allah'a Rağmen Hâmî Olamaz 486

İsrâ 70. Âyetin Tefsiri **487**
İnsan Eşref-i Mahlûkattır 487
İnsan Ruhunun Önemi 488
İnsanın Bedeninin Önemi 488
İnsana Hoş Rızıklar Verilmesi 493
İnsan-Melek Üstünlüğü 493
İsrâ 71-72. Âyetlerin Tefsiri **495**
İnsanın Akıbeti 495
İsrâ 73-75. Âyetlerin Tefsiri **501**
Kâfirlerin Vesvese Verme Teşebbüsleri 501
Peygamberlerin İsmeti 505
İsmet Allah'tandır 506
İsrâ 76-77. Âyetlerin Tefsiri **507**
Peygamberlere Karşı Çıkanlar İflah Olmazlar 507
TAATLERİN BAŞI: NAMAZ 510
İsrâ 78-81. Âyetlerin Tefsiri **510**
Gece ve Gündüz Meleklerinin Sabah Namazında Bulunması 516
Sabah Namazında Cemaate Katılmaya Teşvik 517
Teheccüd Lafzının Anlamı 519
Gece Namazının Hükmü 520
Makam-ı Mahmûd 522
Hz. Peygamber'e Verilen Hüccet 526
İsrâ 82-84. Âyetlerin Tefsiri **527**
Kur'an Şifa ve Rahmettir 527
RÛH HAKKINDA 532
İsrâ 85. Âyetin Tefsiri **532**
İnsan Benliğinin Mahiyeti 538
İnsanın Cisimden Başka Rûh Olduğunun Delilleri 538
İnsanı Bedenden İbaret Sayanlar 543
Ruh-Beden Münasebeti Hakkında 546
Rûhun Varlığının Aklî Delilleri 546
Organlar Sadece Ruhun Birer Âletidir 550
Rûhun Halleri Maddenin Hallerine Zıttır 553
Rûhun Cisim Olmadığının Nakli Delilleri 555
İsrâ 86-87. Âyetlerin Tefsiri **559**
Vahiyde Resûlün Hiçbir Payı Yoktur 559
İsrâ 88. Âyetin Tefsiri **561**
Kur'ân Cin ve İns'e Meydan Okuyor 561
İsrâ 89. Âyetin Tefsiri **563**
Kur'ân Gerçeği Her Şekliyle Anlatır 563
İsrâ 90-93. Âyetlerin Tefsiri **564**
Müşriklerin Tahakküm Ederek Mu'cize Talepleri 564
İsrâ 94-96. Âyetlerin Tefsiri **571**
Beşere Gelen Resûl, İnsan Olmalıdır 574
İsrâ 97. Âyetin Tefsiri **573**
Kâfirlerin Akıbeti 573
İsrâ 98-100. Âyetlerin Tefsiri **575**
Halık Teâlâ Haşretmeye Kâdirdir 575
İnsan Malik Olsaydı Cimrilik Ederdi 577
İsrâ 101-104. Âyetlerin Tefsiri **578**

Hz. Musa (a.s)'nın Firavun'a Tebliği 578
Hz. Musa'nın Mu'cizeleri 579
İsrâ 105-109. Âyetlerin Tefsiri 585
Mü'minlerin Kur'ân Karşısındaki Saygıları 585
Kur'ân'ın Azar Azar İndirilmesi 587
Yüzüstü Secdeye Kapananlar 589
EN GÜZEL VASIFLAR ALLAH'INDIR 590
İsrâ 110-111. Âyetlerin Tefsiri 590
Namazdaki Kıraat 592

KEHF SÛRESİ

Kehf 1-3. Âyetlerin Tefsiri 599
Hamdele'nin İhtiva Ettiği Bazı İncelikler 599
Kur'ân Kâmil ve Mükemmeldir 601
Ivec (Eğrilik) Nedir? 602
Kitabın İndiriliş Maksadı 603
Kehf 4-6. Âyetlerin Tefsiri 606
Allah'a Evlat İsnadının Reddi 606
Kelamullah Cisim Değildir 608
Kehf 7-8. Âyetlerin Tefsiri 611
ASHAB-I KEHF 614
Kehf 9-12. Âyetlerin Tefsiri 614
Ashab-ı Kehf'in Diriltilmeleri 618
Evliyanın Kerametine Delil 621
Keramet ve İstidrac 622
Keramet Hakkında Nakli ve Akli Deliller 623
Hülefâ-ı Râşidîn'in Kerametleri 627
Keramete Dair Aklî Deliller 630
Kerametle İstidracın Farkı 639
Veli Olan Velâyetinin Farkında Olur mu? 642
Kehf 13-15. Âyetlerin Tefsiri 645
Ashab-ı Kehf'in Kıyamı 645
Kehf 16-17. Âyetlerin Tefsiri 647
Ashab-ı Kehf Mağarada 647
Kehf 18. Âyetin Tefsiri 650
Ashab-ı Kehf'in Mağaradaki Durumu 650
Kehf 19-20. Âyetlerin Tefsiri 653
Uykudan Uyandırılmaları 653
Kehf 21-22. Âyetlerin Tefsiri 657
Ashab-ı Kehf'in Sayısı 660